

307.204

30
1984

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomból:

Polémiák a Francia Forradalom előtt

*

Diderot-dokumentum

*

Műelemzés

Felvilágosodás és hatalom a Varázsfuvolásban

*

Könyvek

*

Krónika

1984 | 1

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság

BODNÁR GYÖRGY
BONYHAI GÁBOR
T. ERDÉLYI ILONA
HOPP LAJOS
KÖPECZI BÉLA
H. LUKÁCS BORBÁLA
SZIKLAY LÁSZLÓ
SZILI JÓZSEF
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY
VARGA LÁSZLÓ

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felelős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

1118 Budapest XI., Ménési út 11–13.

Tel.: 665-934/12

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: Sz. ZEHÉRY ÉVA

Belső munkatársak: GRÁNICZ ISTVÁN,
KARAFIÁTH JUDIT könyvrovat
KISS Gy. CSABA

1984/1. XXX. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetenben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
GÁBOR BONYHAI
ILONA T. ERDÉLYI
LAJOS HOPP
BÉLA KÖPECZI
BORBÁLA H. LUKÁCS
LÁSZLÓ SZIKLAY
JÓZSEF SZILI
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA
LÁSZLÓ VARGA

Directeur de la Revue

BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef

LAJOS HOPP

Rédacteur

ILONA T. ERDÉLYI

Secrétariat de la
Rédaction

1118 Budapest XI., Ménési út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1984/1. XXX. année
Revue trimestrielle

HELIKON

ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK 1984

Polémiák a Francia Forradalom előtt	1
Svájc népeinek irodalma – svájci irodalom?	123

TANULMÁNYOK

Balkányi Magdolna: Friedrich Dürrenmatt hazai fogadtatása	313
Csapodiné Gárdonyi Klára: Brunsvik Teréz: Pestalozzi követője	270
Jean Deprun: A nyugtalanság filozófiája a XVIII. században (Fordította: Kormányos József)	22
Jean Ehrard: Felvilágosodás és ünnep (Fordította: F. Csanak Dóra)	47
T. Erdélyi Ilona: Az író és a „népnevelő” Heinrich Zschokke Magyarországon	282
Ferenczi László: Amiel és a magyarok	298
Fried István: Haller, Gessner és a magyar felvilágosodás	274
Manfred Gsteiger: Előfeltételek: tér, nyelv, közönség (Fordította: Kolláth Éva)	217
Manfred Gsteiger: Az irodalom interferenciái (Fordította: Sz. Aknay Andrea)	152
Kilián István: Egy magyar „peregrinus” svájci tanulmányai	256
Rolf Kieser: A svájci irodalom 1945 után (Fordította: Sz. Zehery Éva)	176
Manfred Gsteiger: Nemzet és irodalom (Fordította: Kolláth Éva)	143
Kiss Endre: A fejlődés-regény Gottfried Keller-i változatának értelmezéséhez	293
Köpeczi Béla: César de Saussure, Rákóczi udvari embere	251
Lukács György: Úti jegyzetek (Közreadja: Ambrus János)	310
Mészáros István: Pestalozzi és a magyarországi nevelésügy	259
Roland Mortier: A gondolkodók: lelkiismereti válság és „filozófiai” szellem (Fordította: F. Csanak Dóra)	3
Elsbeth Pulver: Svájci szemszögből a svájci helyi létről (Fordította: Kolláth Éva)	146
Jacques Proust: Hatalom, történelem, irodalom Diderot műveiben (Fordította: Karafiáth Judit).	39
Radó György: Magyar–svájci irodalmi kapcsolatok (Történeti vázlat)	319
Jean Starobinski: Megbékélés az árnyal (Fordította: F. Csanak Dóra)	61
Martin Stern: A líra a német ajkú Svájcban 1945 után (Fordította: Sz. Zehery Éva)	191
Svájc népeinek irodalma – svájci irodalom? (T. Erdélyi Ilona)	126
Szabó János: Az elfeledett Andreas Latzko	302
I. eza Uffer: Bevezető (Fordította: Kolláth Éva)	231
I. eza Uffer: A rétorománok szóbeli irodalma (Fordította: Kolláth Éva)	232
Alice Vollenweider: Egy széttöredezett kisebbség (Fordította: Kolláth Éva)	222
Zsindely Endre: Svájci–magyar protestáns kulturális kapcsolatok a történelem folyamán	245

MŰELEMZÉS

Jean Starobinski: Felvilágosodás és hatalom a Varázsfuvolában (Fordította: Vámos Éva)	69
---	----

DOKUMENTUMOK

<i>Iso Camartin</i> : Svájc nyelvi pluralizmusa (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	170
<i>Iso Camartin</i> : Svájc többnyelvű állam (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	167
<i>Dieter Fringeli</i> : A svájci német nyelv – Magától értetődő nyelv? Avagy: Betörés a berni falanx- ba? (Fordította: <i>Sz. Aknay Andrea</i>)	173
A soknyelvű ország (<i>T.F.I.</i>)	162
Szemelvények Denis Diderot írásaiból (<i>Histoire des Deux Indes</i>) (Fordította: <i>Korompayné Sebestyén Nóra</i>)	64

KRÓNIKA

6 ^e Congrès International des Lumières (<i>Biró Ferenc</i>)	107
Diderot hatása Magyarországon a XVIII. században (<i>Penke Olga</i>)	108
Diderot Összes műveinek első és tudományos kritikai kiadása (<i>Padányi Klára</i>)	100
A magyar kártyafigurák svájci eredete (<i>Zsoldos Benő</i>)	393
Die Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des XVIII. Jahrhunderts (<i>Edith Rosenstrauch Königsberg</i>)	103
Société des Amis des Poètes Roucher–André Chénier (<i>Ferenczi László</i>)	106
A Société Hongroise d'Étude du XVIII ^e siècle ülése 1983-ban (<i>Kovács Ilona</i>)	101
XVIII. századi osztrák–magyar eszmecsere Budapesten (<i>Biró Ferenc</i>)	102
Voltaire et Rousseau en France et en Pologne (<i>Jerzy Snopek</i>)	105

VITA

<i>George W. Reinhardt</i> : Hogyan készül a történelem? Lukács György C. F. Meyer kritikájáról (Fordította: <i>Kálmán C. György</i>)	330
---	-----

ÉVFORDULÓ

Zdzisław Libera hetven éves (<i>Jerzy Snopek</i>)	110
---	-----

IN MEMORIAM

In memoriam Julow Viktor (1919–1982) (<i>Hopp Lajos</i>)	111
Milan Pišút (1908–1984) (<i>Sziklay László</i>)	111
Beérkezett könyvek 1983	113

MŰELEMZÉS

<i>Jean Starobinski</i> : Felvilágosodás és hatalom a Varázsfuvolában (Fordította: <i>Vámos Éva</i>)	69
---	----

PORTRÉ

<i>Doris Jakubec</i> : C. F. Ramuz (Fordította: <i>Kálmán Péter</i>)	238
---	-----

SZEMLE

A négy nyelvű Svájc – Die viersprachige Schweiz. Hrg. von Robert Schläpfer (<i>Balázs János</i>) . . .	342
Egy svájci regény – Max Frisch: Stiller (<i>Salyámósy Miklós</i>)	346
„A csónak megtelt” – A német antifasiszta emigráció Svájcban (<i>Mádl Antal</i>)	350

IN MEMORIAM

In memoriam Julow Viktor (1919–1982) (<i>Hopp Lajos</i>)	111
Milan Pišút (1908–1984) (<i>Sziklay László</i>)	111
Országh László (1907–1984) (<i>Magay Tamás</i>)	394
Beérkezett könyvek 1983	113

KÖNYVEK

<i>Friedrich Ahlers-Hestermann</i> : Stilwende. Aufbruch der Jugend um 1900 (<i>Salyámósy Miklós</i>) . .	387
<i>Jürg Altwegg</i> : Leben und Schreiben im Welschland (Porträts, Gespräche und Essays aus der französischen Schweiz) (<i>Loránd Gábor</i>)	356
<i>Nona Balakian</i> : Critical Encounters, Literary Views and Reviews, 1953–1977. (<i>Ferenczi László</i>)	96
<i>Henryk Barycz</i> : Z Zaścianka na Parnas. Drogi kulturalnego rozwoju Jana Kochanowskiego i jego rodu (<i>Jerzy Słopek</i>)	93
<i>Юрий Боров</i> : Искусство интерпретации и оценки. Опыт прочтения „Медного всадника”. (<i>Jaguzstin László</i>)	380
<i>Юрий Боров</i> : Эстетика (<i>Hajnady Zoltán</i>)	378
<i>Hadumod Bussmann</i> : Lexikon der Sprachwissenschaft (<i>Terényi Nándor</i>)	367
<i>Maria Vodňá Čápušan</i> : Despre Caragiale (<i>Szabó Zoltán</i>)	385
<i>Jadwiga Czachowska</i> : Rozwój bibliografii literackiej w Polsce (<i>Hopp Lajos</i>)	363
<i>Lucette Czyba</i> : Mythes et idéologie de la femme dans les romans de Flaubert (<i>Martonyi Éva</i>) . .	371
<i>Dávid Katalin–Kovács Endre</i> : Magyarország–Lengyelország, a barátság ezer éve (<i>Hopp Lajos</i>) .	390
Deutsche Schriftsteller im Porträt 5. Jahrhundertwende. Szerkesztette: <i>Hans-Otto Hügel</i> (<i>Poór János</i>)	373
<i>Krzysztof Dmítruk</i> : Literatura – spoleczenstwo – przestrzen. Przemiany ukladu kultury literackiej (<i>Jerzy Słopek</i>)	90
<i>Brigitte Dörrlamm–Hans-Christian Kirsch–Ulrich Konitzer</i> : Klassiker heute. Die Zeit des Expressionismus. Erste Begegnung (<i>Salyámósy Miklós</i>)	388
<i>Friedrich Dürrenmatt</i> : Stoffe I–III. Der Winterkrieg in Tibet – Mondfinsternis – Der Rebell (<i>Balkányi Magdolna</i>)	353
<i>Hanna Dziechcińska</i> : Literatura a zabawa (<i>Jerzy Słopek</i>)	86
<i>Eduard Eisenmeier</i> : Adalbert-Stifter-Bibliographie. 3. Fortsetzung – Traute, Zachariaewicz: Nachsommer des Biedermeier. Eine Freundin Adalbert Stifters (<i>Fried István</i>)	97
Études sur le XVIII ^e siècle VII. Éditées par les soins de Roland Mortier et Hervé Hasquin (<i>Hopp Lajos</i>)	80
<i>Fehér Géza</i> : A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban (<i>Hopp Lajos</i>)	381
<i>Roland Mushat Frye</i> : Milton's Imagery and the Visual Arts. Iconographic Tradition in the Epic Poems (<i>Szónyi György Endre</i>)	383
<i>Peter K. Garet</i> : The Victorian Multiplot Novel (<i>Beveczky Gábor</i>)	366
Brüder Grimm Gedenken 3. Bd (Schriften der Brüder Grimm-Gesellschaft Kassel e. V. 5. Hrg. von <i>Ludwig Denecke</i> (<i>T.E.I.</i>)	84

<i>Ion Istrate</i> : Barocul literar romanesc (<i>Szabó Zoltán</i>)	382
<i>Milan Kasanin</i> : Srpska književnost u srednjem veku (<i>Jelka Redep</i>)	362
<i>Karlheinz Kasper</i> : Multinationale sowjetische Erzählung (<i>Udvari Gabriella</i>)	391
<i>Catherine Kintzler</i> : Jean-Philippe Rameau. Splendeur et naufrage de l'esthétique du plaisir à l'âge classique (<i>Baróti Dezső</i>)	81
<i>B. П. Куканс</i> : Современная советская поэма Рига (<i>Jagusztin László</i>)	93
<i>B. П. Куканс</i> : Современная советская поэма (<i>Jagusztin László</i>)	375
<i>Kiss Endre</i> : Hermann Broch elmélete a polihisztorikus regényről (<i>Lichtmann Tamás</i>)	374
<i>Kókay György</i> : Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában (<i>Hopp Lajos</i>)	83
<i>Kozocsa Sándor–Radó György</i> : A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája (1955–1970) (<i>Urbán N. R.</i>)	372
Контекст. 1980. Литературно-теоретические исследование (<i>Jagusztin László</i>)	92
<i>Erik Krag</i> : Dostoevsky – The Literary Artist (<i>Buda Júlia</i>)	386
<i>Jean-Pierre Labatut</i> : Les noblesses européennes de la fin du XV ^e siècle à la fin du XVIII ^e siècle (<i>Szentes Róbert</i>)	86
<i>Hans-Joachim Lange</i> : Aemulatio Veterum sive de optimo genere dicendi. Die Entstehung des Barockstils im XVI. Jahrhundert durch eine Geschmackverschiebung in Richtung der Stile des manieristischen Typs (<i>Téglásy Imre</i>)	376
<i>Lengyel Béla</i> : Gorkij és Nietzsche. Két himnusz az Emberről (<i>Ratzky Rita</i>)	95
<i>Александр Макаров</i> : Литературно-критические работы (<i>J. Matyi Anna</i>)	97
<i>Zygmunt Mielczarek</i> : Od tradycji do eksperymentu (<i>Zbigniew Swiatlowski</i>)	357
<i>Zbigniew Jerzy Nowak</i> : Wśród pisarzy i uczonych. Szkice historycznoliterackie (<i>Jerzy Snopek</i>)	87
<i>Peter Petro</i> : Modern Satire: Four Studies (<i>Takács Ferenc</i>)	89
<i>Meinhard Prill</i> : Bürgerliche Alltagswelt und pietistisches Denken im Werk Hölderlins. Zur Kritik des Hölderlin-Bildes von Georg Lukács (<i>Trapp István</i>)	368
<i>Jacques Proust</i> : L'objet et le texte. Pour une poétique de la prose française du XVIII ^e siècle (<i>Padányi Klára</i>)	79
<i>William Elford Rogers</i> : The Three Genres and the Interpretation of Lyric (<i>Hajnády Zoltán</i>)	88
<i>Karlheinz Rossbacher</i> : Heimatkunstbewegung und Heimatroman. Zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende (<i>Fried István</i>)	373
<i>Horst Röhling</i> : Drei Bulgaro–Germanica (<i>Fried István</i>)	99
<i>A. J. Sanford–S. C. Garrod</i> : Understanding Written Language. Explorations of Comprehension Beyond the Sentence (<i>Kálmán C. György</i>)	361
<i>Johanna Schopenhauer</i> : Reise nach England. Hrg. von Konrad Paul (<i>T.E.I.</i>)	85
<i>Jean-Pierre Séguin</i> : Diderot. Le discours et les choses. Essai de description du style d'un philosophe en 1750 (<i>Baróti Dezső</i>)	78
<i>Susan Snyder</i> : The Comic Matrix of Shakespeare's Tragedies (<i>Borsos Zsuzsanna</i>)	95
Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart (<i>Bacsó Béla</i>)	389
<i>Jürgen von Stackelberg</i> : Französische Moralistik im europäischen Kontext (<i>Hopp Lajos</i>)	82
Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Szerk.: <i>Csavdar Dobrev, Juhász Péter, Petar Mijatev</i> (<i>Bur Márta Markovszka</i>)	364
Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820. Les genres envers des Lumières au Romantisme. Publié sous la direction de <i>Gy. M. Vajda</i> (<i>Siegfried Seifert</i>)	79
<i>Robert W. Uphaus</i> : The Impossible Observer (<i>Bezczky Gábor</i>)	365
<i>Auguste Viatte</i> : Histoire comparée des littératures francophones (<i>Karafiáth Judit</i>)	352
<i>Peter Wapnewsky</i> : Der traurige Gott. Richard Wagner in seinen Helden (<i>R. Szilágyi Éva</i>)	386
<i>Zalabai Zsigmond</i> : Tűnődés a trópusokon (<i>Szegedy-Maszák Mihály</i>)	359

POLEMIÁK A FRANCIA FORRADALOM ELŐTT

A felvilágosodás irodalmi kultúrájának egy sajátos, de általános érdekű rétegét választottuk ez évi első számunk témájául. A Francia Forradalom előtti filozófiai irodalmi polémia jellegzetes színfoltja a felvilágosodás eszmei, politikai és társadalmi küzdelmeinek. A laicitás történetéhez fűződik R. Mortier, „A gondolkodók: lelkiismereti válság és filozófiai szellem” tárgyú tanulmánya; J. Depruntól „A nyugtalanság filozófiája a XVIII. században” tárgykörű könyvének bevezető gondolatait és összefoglaló megállapításait közöljük; J. Ehrard a „felvilágosodás és az ünnep” Enciklopédiára támaszkodó írása az elvilágiasodás ellentmondásos folyamatára vet fényt; J. Proust dolgozata a „hatalom, történelem, irodalom Diderot műveiben” időszerű elemzés a Diderot-évben. Ezért adunk Diderot-szemelvényeket Dokumentum rovatunkban az *Histoire des Deux Indes* c. műből. A Műelemzés rovatban kap helyet J. Starobinski *Felvilágosodás és hatalom a Varázsfuvolában* c. újszerű elemző fejtegetése. Végül beszámolunk a XVIII. századra vonatkozó újabb nemzetközi és hazai kiadványokról és tudományos eredményekről mind könyvismertetésekben, mind pedig *Krónika* rovatunkban.

Jelen számunk előkészítésében közreműködött Padányi Klára.

A Szerkesztő bizottság

ПОЛЭМІКІС АВАЊ ЛА РЭВІЛЮЦІЯ ФРАНЦУЗСКАЯ

Комме сужет де нотре премьер нумэро де л'année нэс чоісі уне коуше спэціале маіс д'інтэрэт гэнэрал де ла културэ літэраіре дес Луміэрес. Лес полэмікес філосэфікес ет літэраірес авант ла Рэвлюціон францаісе рэпрэсэнтант ун аспэкт карактэрістік дес луттес ідэолікес, політікес ет соціалес дес Луміэрес. Л'этуде де Р. Мортіер с'аттаче à л'хісторіе де ла лаісітэ („Лес пэнсеурс: кризе де консіенсэ ет эспріт 'філосэфікэ'”). Се сонт лес пэнсэес інтродуктрісес ет лес конклузіонес кэ нэс публіонс ду лівре де Ж. Депрун („Ла філосэфіе де л'інквіэтуде ау XVIII^е сіэкле”). Л'артікле де Ж. Эһрард сур ла Луміэре ет лес фэтез соулігне лэ процессу контрадіктоіре де ла лаісісан; селуі де Ж. Пруст сур „Повуір, хісторіе, літэраіре: лэ кас Дідерот” ест уне аналізе актuelle данс л'année Дідерот. Ла рубрікэ „Этудес” се клот пар „Лэ мьіте солаіре де ла Рэвлюціон” де Ж. Старобінскі. Комме документес дес экзтраітес де л'Хісторіе дес деу Індес де Дідерот серонт публіэс, тандіс кэ ла рубрікэ „Аналісес” контіент ун аутре артікле де Ж. Старобінскі сур „Луміэрес ет повуір данс ла Флуте энчантée”. Ла премьеріе партіе де ла рубрікэ „Ліврес” ест консакрée à дес компте-рендус де публікаціонс рэсэнтес сур лес рэчерчес де XVIII^е сіэкле. Данс нотре Хронікэ нэс парлонс де л'эдїціон критікэ дес Оеврес де Дідерот, ду конгрэс де Брусселес ет д'аутрес événемэнтес консіенсэіскес.

Нотре нумэро а été рэдїгэ пар Лайош Хопп, авек ла коллораборатіон де Клара Паданї.

Le Comité de Rédaction

ПОЛЕМИКА ПЕРАД ВЕЛІКАЯ ФРАНЦУЗСКАЯ РЕВІЛЮЦІЯ

Гэмой нашэго первом нумэра за этот год мы выбраілі своеобразный, но прэдставляющїй всеобщїй інтэрес аспэкт художественной културэ Просвещенїя. Філосэфікэ ет літэратурная полеміка, развернувшася перэд Французской револуціей, являеца характэрной чертой ідейных, політесікес, соціальных стокновенїй в эпоху Просвещенїя. Історїи лаіцізма посвясченэ работа Р. Мортье «Крізіс совесті ет дух філосэфіе у мыслїтелей». Затем следует введенїе ет заключенїе із кнїгэ Ж. Депруна «Філосэфіа беспокійства». Статья Ж. Эһрара «Просвещенїе ет празднік», опирающася на деятелность энціклопедїстов, освещает протіворечивый процесс распротраненїя светскості. Ісследованїе Ж. Пруста «Власть, історїя, літэраіра у Дїдро» особо актуально в юбілейный год Дїдро. Раздел статей завершает работа Ж. Старобінского «Мїф солнца в Велікой французской револуціи». В разделе документес печатаются отрывкы із произведенїя Дїдро «Histoire des Deux Indes». В разделе «Аналїз художественного произведенїя» публикуем орїгїнальные рассужденїя Ж. Старобінского «Просвещенїе ет власть в 'Волшебной флейте' Моцарта». Раздел «Кнїгы» открываеца рефератами о научных достїженїях ет новейших ізданїях, относящїхся к ізученїю XVIII вєка. В «Хронїке» сообщается об академїческом ізданїи сочиненїй Дїдро, о бруссельском Конгрэсе ісследователей XVIII вєка ет о других зарубезных ет отечественных событїях. Даннїй номер подготолїл Лайош Хопп прї участїи Клары Паданї.

Редколлегія

A GONDOLKODÓK: LELKIISMERETI VÁLSÁG ÉS „FILOZÓFIAI” SZELLEM

I. A probléma ismertetése

A „laicitást” akkor érthetjük csak meg, ha nem tévesztjük szem elől azt, hogy viszonylag új, tehát törekeny és fényezetett eszméről van szó. Évszázados tradíció szilárdította meg mindenütt Nyugat-Európában az egyház és az állam szoros egybefonódását, amely Franciaországban egészen az Ancien Régime végéig fennmaradt, a restauráció után pedig több évtizeden át túlélte önmagát. Ezen az akkor természetesnek tartott azonosuláson a reformáció sem változtatott; a XVI. században a népek a *cujus regio, illius religio* elve alapján fejedelmük szeszélye szerint engedelmesen tértek át egyik vallásból a másikba. Az állam egysége *a priori* feltételezte a vallás egységét, s ennek az érinthetetlen elvnek a nevében tekintette XIV. Lajos politikai szükségszerűségnek, sőt a közös érdekében tett intézkedésnek a nantes-i ediktum visszavonását (1685). Az egyház és a politikai hatalom persze nem pontosan ugyanazokra a célokra tört, s nem is mindig egy úton haladt: konfliktusai és egyezkedései története hosszúra nyúlik az investitúraharcot fogva. De a felülkerekedés és a gyöngeség periódusainak váltakozása mit sem változtat megingathatatlan kapcsolatukon, mindkettő azt állítván, hogy hatalmát közvetlenül Istentől kapta. A rossz keresztény *a priori* királyának is rossz alattvalója, s ennek az ellenkezője is vitathatatlan, még az ilyen intelligens és autonóm gondolkodónál is, mint amilyen Bossuet. A hatalom, akár emberi, akár isteni az arculata, mindig szent, s ez a magyarázata egyebek mellett a szerencsétlen Damiens-ra kiszabott kínzások kegyetlen-ségének a XV. Lajos ellen elkövetett, meglehetősen jelentéktelen merénylet után, a fény századának kellős közepén.

1789 előtt tehát sem a történelmi, sem a szellemi körülmények nemigen kedveztek a laicitás-fogalom kibontakozásának, amely közvetlenül a világi hatalom vallási jellegének megszüntetéséből, valamint az Isten kegyelméből való királyságot felváltó nép-nemzet (görögül *laos*) fogalmából ered.

A *laicitás* fogalma évszázadokon át egyszerűen olyan keresztységben részesült egyháztagot jelentett, akit nem szenteltek pappá, tehát nem tartozott a papi rendhez. A XIX. századnak kellett eljőnie ahhoz, hogy lassanként kialakuljon a szónak az az új értelme, amely első ízben Robert szótárában fordul elő 1842-ben: „laïcisme = elmélet, amely arra irányul, hogy az intézményeknek nem vallási jelleget adjon”. A III. Köztársaságban megjelenik a *laïcisation* (1870), a modern értelemben vett *laïcité* (1871) kifejezés, rendszerint a demokrácia, az egyenlőség, a köztársasági rendszer fogalmához kapcsolódva: a *laïcisateur* (1913) viszont úgy tűnik, Marcel Proust alkotása. Jellemző, hogy Bescherrele Dictionnaire-je (1853) igen szabad orientációja ellenére sem ismeri még

a *laïcité* modern értelmét. Szótörténeti szempontból világos, hogy a szó és a fogalom egybeesik a III. Köztársaság ideológiai harcaival és Jules Ferry iskolaügyi terveivel.

Azt is tudjuk azonban, hogy a történelemben semmi sem jön létre spontán módon, s az eszmék kialakulása különösképpen lassú, gyakran homályos, s ezért mintegy rejtett fejlődés eredménye. Amikor 1870 után a *laïcité* szó szinte erővel tör fel, meglehetősen messziről jött, észrevétlenül előkészített és az árral szemben kialakult gondolatok áramlatát terelte egybe. E lassú érés történetét próbáljuk meg felidézni most a XVIII. századi „filozófusok” körének nevezett nonkonformista csoportosulásokban.

II. A „libertinusok” kettős arcúzata

Az ember hajlamos lenne azt hinni, hogy minden a XVII. században kezdődött, azokkal, akiket kortársai „libertinusoknak” neveztek, s akikben olykor a szabadgondolkodás őseit véljük felismerni. A valóság sokkal bonyolultabb, amin csak akkor lepődünk meg, ha egy meglehetősen elterjedt, anakronisztikus illúzió folytán nem vesszük tekintetbe a korszak társadalmi és szellemi légkörét. A filozófiai gondolat felszabadulása meglehetősen hosszú időn át a vallás keretein belül maradt. Noha Giordano Bruno szembeszállt az ortodoxiával (s ezért máglyára is kellett lépnie), gondolkodásmódja és utópista víziói mégis alapvetően a vallási fogalomkörhöz kötődtek, s Krisztus második eljövételének régi álma határozta meg őket. Utóbb Descartes is csak a keresztény ortodoxia sietős helyreállításának első lépéseként alkalmazta a rendszeres kétekedést, ami egyébként nem sokkal később lehetővé tette a jezsuitáknak a carteziánizmus „átmentését”.

A libertinusok közül sokan csak kihívásból váltak azzá („szájhős libertinusok”), ezek semmiféle igazán elmélyült tanokat nem vallottak. Akik tovább mentek ennél, vagyis azok, akik radikálisan eltávolodtak a hittől és az ortodoxiától – elég kevesen voltak ilyenek –, inkább egyfajta szellemi elitnek, a „plebs” előítéleteitől mentés kisebbségnek tekintették magukat, s valamiféle elkülönülést vittek végbe társadalmi rétegükön belül. Elég a „nagy évszázad” emlékiratíróit olvasni ahhoz, hogy észrevegyük: a hitetlenség a kivételezettek jussa volt, csak a „nagyok”-nak kijáró kedvezmény (leghíresebb példa erre a nagy Condé), s ez is csupán olyan mértékben, amennyiben nem fenyegette a társadalmi rendet. Furcsa módon azok, akik a vallásról „helytelenül gondolkodtak”, a politikában gyakran etatista nézeteket vallottak, s egészen a cinizmusig menően egy szinte abszolút politikai hatalom híveivé szegődtek. Franciaországban Naudé, Angliában Hobbes nyilatkozott így, s mi sem állt távolabb tőlük, mint egy erkölcsi, de nem vallási szellemű elvekre (igazság, szabadság vagy egyenlőség) alapozott demokratikus társadalom.

A libertinusok egyáltalán nem bíztak a népben, a csöcselékkel vagy a tömeggel azonosították, s bizalmatlanságot hirdettek iránta. Naudé Seneca mondását tette magáévá: *argumentum pessimi est turba*; a köznépet kameleonhoz, vagy ami még rosszabb, szenny-csatornához vagy pócegödörhöz hasonlította, „amelyben ott hömpölyög a háztartás minden szennye”. A liberális keresztény Guy Patin megveti a köznépi hiedelmeket, amellyel „visszaélnék a galád barátok és a tudatlan papok”, Naudé pedig úgy véli, hogy hagyni kell a tömeget, ámítsa csak magát csodákkal, jelenésekkel, próféciaikkal, lévén mindezek alkalmasak megtartani őket a szófogadó engedelmesség állapotában. E meglehetősen

cinikus machiavellizmussal együtt járt a már-már a titokzatoskodással határos vonzalom a titkolózás iránt; Garasse páter szerint „a modern ateisták” meg vannak győződve arról, hogy „az ostobák – azaz a köznép – képtelenek felfogni tanításaikat”, ezért vagy hallgatni kell, vagy burkoltan, konvencionális módon fejezni ki magunkat. A vallástalanság és a „laikus” meggyőződés tehát korántsem szinonimák, s a „libertinusokat” nem tekinthetjük az állam és az egyház elválasztása őseinek. A két nézetben lehetnek történeti és konkrét átfedések, de alapvetően függetlenek egymástól.

III. A „filozófusok” az egyház gyámsága ellen

A XVIII. század filozófusai csak apránként s nem makacs ellenállás nélkül dolgozzák majd ki a laicitás alapvető tanításait, vagyis annak lehetőségét, hogy minden ember a tudás birtokába juthasson. A „modernnek” vezéregyéniségének, a tudományok nagy népszerűsítőjének, Fontenelle-nek tulajdonítjuk a következő lemondó szavakat: „ha tele volna is a markom igazsággal, akkor sem nyitnám ki a népnek”. A papok számára fenntartott tudás gondolata (e középkori, de az egyiptomi és az egész ókori kelet tradíciójára visszavezethető gondolat) mellett megerősödik egy a legjobbak, a legalkalmasabbak, tehát a „filozófusok” számára fenntartott tudás gondolata.

Mégis, ritka az olyan XVIII. századi filozófus, aki elfogadta ezt a hízelt, ám félfeltemes izolációt. Fontenelle antropológiai pesszimizmusával az emberi szellemi folyamatos emancipációját szegezték szembe, azt a meggyőződésünket, hogy az igazságnak nem kell fátylakba burkolóznia, s bár lassan és nehezen, de ki lehet dolgozni egy nemzeti jellegű nevelés fogalmát.

A „filozófusok” fellépése nem választható el egészen attól a mélyreható átalakulástól, amely a XVIII. század második felében Nyugat-Európában a társadalmi életet jellemzi.

A polgárság ellenállhatatlan felemelkedésével karöltve – ehhez az osztályhoz tartozott ezen gondolkodóknak óriási többsége (Voltaire-től Diderot-ig, Helvétius-tól Beaumarchais-ig) – egyre inkább betolakodásnak, s így tűrhetetlennek tűnik az egyház egyetemes befolyása az emberek életére. Voltaire fellázad a liturgikus okok miatt munka nélkül töltött napok sokasága miatt, ami egyszerre hátrányos a jövedelemtől megfosztott parasztok és munkások számára, éppúgy, mint a közösség számára, amelynek gazdasági produktivitását csökkenti. Ugyancsak Voltaire lázad a történelem botrányos manipulálása miatt a keresztény pedagógusok részéről, s egyik fő célja lesz a történelem teljes függetlenségének helyreállítása és megszabadítása minden dogmatikus alávetettségtől.

A legjobb koponyák különösképpen egy bizonyos, illetéktelen egyházi beavatkozást tartottak fájdalmasnak és felháborítóknak: ez pedig a cenzúra, amely lehetővé teszi, hogy az egyház ellenőrizze, tehát uralja a könyvpiacot és az eszmék terjesztését. Kétségtelen, hogy ez a gát nem volt áthidalhatatlan, s számos módon meg is lehetett kerülni: a kormányzat hallgatólagos beleegyezése révén, valahányszor úgy ítélt, hogy az egyház visszaél a hatalmával, a külföldi kiadások segítségével, amelyeket titokban, a hazaival párhuzamos hálózat szállított Franciaországba, s a kolportázs útján terjesztettek. Az ilyen mesterkedések azonban veszélyesek voltak, s a terjesztők nemegyszer a gályán végezték. Azonkívül sokba kerültek, s jócskán megemelték a tiltott vagy titokban forgalmazott

művek árát. Diderot nehezményezi az effajta akadályokat, amelyek nehezítik a gondolat szabad szárnyalását, és hatalmas összegek elvesztését jelentik Franciaországnak, amelyek holland és svájci kiadók vagyonát gyarapítják. E tekintetben különösképpen tanulságosak az *Enciklopédia* viszontagságai. Ez a tudás terjesztésének érdekében született vállalkozás – amely terjesztés a sorozat árát tekintetbe véve nagyon is viszonylagosnak mondható – az államhatalom diszkrét segítségére támaszkodott, ez azonban feszengett szerepében, s a (janzeista) parlamenti tagok és a jezsuiták által felheccelt klérus kettős nyomása alatt kénytelen volt körmönfont módon manőverezni s hosszú szünetet kényszeríteni az Enciklopédia szerkesztőire munkálataik során. Az állam, még ha akarta volna, sem volt elég erős ahhoz, hogy hatalmát rákényszerítse az egyházra, amelynek keze minden döntést hozó, irányító jelentőségű szervhez elért. Ez az egyik oka annak a viszonylagos türelemnek, amelyet magas állású funkcionáriusok, mint pl. Malherbes mutatnak a „filozófusok” iránt, de ugyanakkor oka e türelem meglehetősen szoros határainak is. Az állam, minthogy nem rendelkezett igazi függetlenséggel a hivatalos egyház irányában, kénytelen volt egy meglehetősen hullámzó politikához folyamodni, amelynek eredményeképpen felváltva ütött mindkét oldalra, sokkal érzékenyebbnek mutatkozott azonban a klerikális nyomás, mint azon támogatás iránt, amelyre néhány filozófus (mint bizonyos tekintetben Voltaire) hajlandónak mutatkozott vele szemben. Ez a függés még sokkal nyilvánvalóbb volt Spanyolországban és Ausztriában, egyedül Anglia jelentett kivételt a szabály alól, amely e tekintetben Locke politikai elméletéből merített, noha ez sem akadályozhatta meg a római katolikusok és a „dissenterek” kizárását minden közéleti funkcióból. Egy 1702-ben közreadott *The Shortest Way with the Dissenters* című pamfletjében Daniel Defoe szarkasztikusan javasolta, hogy kövessék XIV. Lajos példáját, és végezzenek rövid úton mindazokkal, akik nem megfelelően gondolkodnak, részt vesznek a baptista lelkészek prédikációin és a nem engedélyezett szekták tevékenységében. S bár az egyház és az állam kapcsolatai Angliában kevésbé voltak szorosak, mint Franciaországban, a laicitás gondolata mégis megfoghatatlan maradt számukra.

A makacsul konzervatív és intoleráns egyház súlyos gyámkodása igen mély reakciót váltott ki Franciaországban, ami a század kezdetétől fogva a suba alatt terjesztett kéziratokban nyilvánult meg. A papi hatalom elleni támadás, amely a *Difficultés sur la Religion* (± 1714, utóbb *Militaire Philosophe* címen vált ismeretessé) lapjain direkt módon, a *Lettres persanes*ban pedig ironikusan és kerülő úton nyilvánult meg a Napkirály uralmának végén és a Régence idején, egyre szélesebb körű, egyre kiterjedtebb lett.

A vallás kritikája, akár történeti, exegetikai vagy filozófiai érvekből táplálkozott, gyakran a papság visszaélészerűen kivételezett helyzetének kritikájába csapott át. E tekintetben elég nehéz meghatározni a különbséget deisták és ateisták között, akiket a közös harc egy időre egyesített. A deisták álláspontja volt egyébként elterjedtebb (Voltaire-é és Rousseau-é), amely összeegyeztetett egy koherens, logikus és megnyugtató mindenség-képet a kritikai szellemmel és a véleménynyilvánítás nagyobb szabadságának követelésével. Jean Meslier-nek, Etrepigny-en-Ardenne ateista plébánosának radikális materializmusa és agrárkommunizmusa elszigetelt kivétel csupán.

De maga a deizmus sem a laicitásra való törekvés *a priori* szinonimája. A deista Rousseau, akit pedig Párizs érseke, Christophe de Beaumont üldözött, *Contrat social*jában megteremti a „civil vallást”, s azonnal állami dogmává emeli, megszegését pedig száműzetéssel vagy halállal tartja büntetendőnek (IV. könyv, 8. fejezet). Vagyis egyik

kezével visszaadja az államnak azt, amit a másikkal az egyházi hatalomtól elvett, s úgy véli, ezzel megszüntetheti „az urak” és „a papok” közötti jogi konfliktust. Az egyház és az állam szétválasztása tehát nem torkollik szükségszerűen az egyén szabadságának nyilvánításába, minthogy a megszorítás csak név- és végrehajtócsereét jelent.

Igaz ugyan, hogy Rousseau külön utakon járó gondolkodó, magára is vonja vele a filozófusok neheztelését és Diderot iróniáját, aki szerint Rousseau félig ateista, félig érzelmesen vallásos. Helyzete meglehetősen marginális, s befolyása igazában más területeken nyilatkozik meg.

IV. A kritikus gondolat fellendülése

A század közepét a vallásellenes (vagy szigorúbban véve katolicizmusellenes) polémiák új fellángolása, valamint az Ó- és Újszövetség „kritikai vizsgálatának” elburjánzása jellemzi. Ezek a kéziratok szinte mindenhová eljutnak, és bírálatuk a hagyományokról, a csodákról és a klérus visszaéléseiről óriási visszhangot kelt. Az emberek egyre kevésbé fogadják el az egyház szinte mindenható helyzetét. A filozófus Helvétius *De l'Esprit* című könyvének kiadását (1759) követő üldözési hullám jó néhány ellenvéleményt (köztük Diderot-ét is) elhallgattat, s a francia értelmiségben a megszegyenítés és a fájdalmas megaláztatás érzését kelti.

Helvétius második, halála után közreadott műve, a *De l'Homme* elé a következőket írta: „Ma a francia nemzet Európa szégyene. Nincs olyan krízis, amely visszaadhatná szabadságát, sorvadásban pusztul el. Csak egy valami segíthet a bajokon: ha leigázzák.” A legmélyebb kétségbeesésig kellett eljutnia annak, akin ilyen keserűség lett úrrá. Az ember ráeszmél, hogy az ilyen boszorkányüldözés áldozatai az ellen az Isten ellen emeltek vádat, akit mint madárjlesztőt, a társadalmi rend őrét, a gondolat fegyőrét használtak fel ellenük fegyverül.

Az egyházat, amely gyakran inspirálta és mozgatta az állam elnyomó apparátusát, s így mintegy azonosult vele, a kor sok jeles elméje a mozdulatlanság, a privilegizáltak utolsó védelmező pajzsának tekintette. A XVIII. század folyamán egyetlen hitvédő sem akadt, aki szervezetének modernizálásával, politikai és gazdasági állásfoglalásainak rugalmasabbá tételével megpróbálkozott volna. Érvekhez nem folyamodnak, dialógust nem kezdeményeznek. A Bossuet-től örökölt sértetlenség eszméjébe zárva bevette magát az erődítmény falai mögé, makacsul ragaszkodva tanításai bizonyosságához, onnan dörögve ellenségei ellen, akik pedig gyakran nem voltak mások, mint emancipációra szomjas gondolkodók. Ezért a „mindent vagy semmit” taktikáért drágán fog megfizetni a forradalom idején.

Pedig még legmegátalkodottabb ellenségeinek sem jut eszébe egy ateistákból álló társadalom létrehozásának a lehetősége. Az ötletet paradox formában felvetette ugyan Pierre Bayle *Pensées sur la Comète* című művében (1681), de Montesquieu éppúgy elutasította, akárcsak Rousseau vagy Voltaire. Még d'Holbach báró, a harcos materializmus vezéregyénisége sem hitte, hogy tanításai eljuthatnak a tömegekhez, mivel „alapelvei egyáltalán nem valók a népnek”.

A kor szellemi kontextusában a „bölcsséget” még a legjobbak kizárólagos birtokának tekintik. Megjelenik azonban már a gondolat, hogy legfőbb ideje lenne

elválasztani a világi hatalmat a papokétól, és talán meg kellene végre reformálni az intézményeket is. Ahogy d'Holbach írja: „Mint mondják, a vadak két deszka közé szorítják gyermekeik fejét, hogy laposra formálják. Körülbelül ez a helyzet a mi összes intézményünknel is.” A társadalom hadszíntérré vált, amelyen a vallás, az igazságszolgáltatás, a törvény és a morál szüntelenül felel egymással.

V. Új erkölcs keletkezésében

A vallásos morál kérdéssé válik, s főképpen ez indította Voltaire-t (a *Bírák könyvére* történő ügyes hivatkozásokkal) a bibliai modell szellemi tekintélyének és a kereszténység nevében elkövetett bűnök felsorolásával annak az etikai alapnak a lejáratására, amelyre támaszkodott.

Új morál alakult ki, nem minden nehézség nélkül ugyan, mert voltak, akik a természetes rend folytatásának, mások – kevésbé optimista módon – a racionális nevelés eredményének tekintették (Helvétius). Mindkét elméletben azonban a társadalom, jobban mondva az emberiség általános érdeke a végső kritérium, nem pedig egy problematikus Isten országa érdekében létrehozott normákhoz való igazodás.

Mindez, ami ma már oly természetesnek tűnik, 1760–1770 körül még iszonyú felforgatásnak látszott. A janzenista szellemű bírói testület azzal vádolta az új filozófiát, hogy „nyíltan szövetkezik minden isteni és emberi hatalom megsemmisítésére”. Hívei szentségtörők, Isten, a király és Franciaország ellenségei. A hatóság megkérdőjelezi tehát a Franciaországban lábra kapott, „a gondolkodás szabadságával való végzetes visszaélést”, az újon való kapdosást, amely csakis „a legszörnyűbb forradalmat” készítheti elő.

A gondolatokat azonban nem lehet megállítani, hiába törik kerékbe, számúzik vagy tartóztatják le híveit, s az elnyomás durvasága csak még felcsigázza a kritikus gondolkodás merészségét. Lényegében a világról alkotott kép megdöntéséről van szó, amely lemond a transzcendencia szédületéről, s helyette a *boldogság* lehetőségei felé tapogatózik (Saint-Just mondja ki majd, hogy ez a szó új Franciaországban) e helytelenül siralom-völgynek mondott földön.

Amilyen mértékben csökken a pokol okozta lidércnyomás, annyival nagyobb lesz az ellenállás az eredendő bűn fogalmával szemben, mivel az a romlásnak olyan eredendő állapotát tételezi föl, amely ellene mond a természet nagyszerűségébe vetett általánosan elterjedt hitnek.

Hasonlatos a *Système de la Nature*-hoz (1770), a materializmus ezen bibliájához, d'Holbach báró többi műve is tanúságértékű: így a *La politique naturelle, ou Discours sur les vrais Principes du Gouvernement* (1773) és a *Système social, ou Principes naturels de la morale et de la politique* (1773). Elég annyit mondani róla, hogy az isteni tekintélyt számúzi a hit területére, s kizárja a politikai és erkölcsi kérdésekről. A holbachisták persze csak egy kisebbség hangját fejezik ki, ez volt azonban annak a feltörekvő polgárságnak az ideológiája, amely a XIX. században hamarosan átveszi majd az uralmat.

„Egy nemzet csak a *világosság* segítségével javíthat a sorsán . . . ha az elnyomás megfosztja attól, amit a *tanulástól* kaphat, hamarosan áldozatul esik a zsarnokságnak, a fanatizmusnak és a csalásnak . . . Nincs igazságtalanabb, mint az állampolgárokat megfosztani attól, hogy *szabadon* írjanak vagy beszéljenek a *boldogságukhoz* fontos

tárgyokról . . . Az emberi nem számára mindig hasznos *igazság* olykor megdöbbenheti ugyan a zsarnokokat, de hatalmasabb lévén náluk, előbb-utóbb legyőzi sötét terveiket, s a *népek* learatják majd azt, amit az igazság vetett.” (Pol. nat. II. 84–85.) Íme néhány szóban a felvilágosodás egész programja, dinamikája, e szakaszba sűrítve megtaláljuk jelszavait, kulcsszavait, de egyúttal illúziót is.

A *La Politique Naturelle* szerzője nyíltan vádolja a papokat, hogy a zsarnokság büntársaivá szegődtek (XIX. §), elítéli azt a törekvésüket, hogy „fenntartsák a népek tudatlanságát s fokozzák szellemük homályát” (II. 28.). Szenvedélyesen vitatja az „isteni jog” eszméjét is, amelyről a papok éppen úgy igyekeznek megfeledezni, mint a bíróságok tagjai, valahányszor az érdekeik forognak kockán.

D’Holbach szerint, mint a szerződésbe foglalt hatalom teóriájának minden híve szerint, „az uralkodók a társadalom érdeke által kellő módon meghatározott szabályoknak vannak alávetve, s ez kell, hogy legfőbb törvényük legyen; semmiképpen sem helyettesíthetik ezt a törvényt a saját akaratukkal, sem pedig a közérdeket saját érdekükkel. Minden összefog tehát annak bebizonyítására, hogy *az abszolút hatalom beteges képzelődés*, hogy a despotizmus és a zsarnokság éppúgy nem nevezhető kormányzatnak, mint az anarchia sem, hogy a despoták és zsarnokok bitorlók, tolvajok, zsványok. Minden kormányzat kapcsolatot tételez fel a kormányzó és a kormányzottak között; mindkét fél kötelességei ezekből a törvényekbe foglalt kapcsolatokból következnek.” (I. 108.)

VI. Vallási tolerancia és köznevelés

A dolgok rendjét és a közérdeket tisztelő kormányzatnak két fontos célt kell maga elé tűznie. Az első a vallási tolerancia:

„Az egészséges politika megköveteli minden, az állampolgárok által elfogadott vallás és szekta megtűrését, köztük az igazságos egyensúly fenntartását, s sohasem szabad megengedni, hogy egyik elnyomja a másikat vagy megzavarja a másik nyugalját. A kormányzat elveszti az ítélet jogát, amint állást foglal közöttük.” (II. 79.)

Itt volt a jó alkalom, hogy a szerzők dicshimnusz t zengjenek a kínai császárokról, akiket a pap- és szerzetesellenes XVIII. század a „felvilágosult despotizmus” mintapéldányaivá nyilvánított, mint akik minden vallási forma iránt nyitottak, amennyiben az nem próbál behatolni az időleges hatalom számára fenntartott szférába. Ebben a kontextusban kap felmentést a kínai császár a katolicizmus betiltásáért, mint amely türelmetlenségben, az állammal szembeni engedetlenségben bűnös (és a cölibátus hirdetése révén kárt is okoz a lakosságnak). Így gondolkodott Voltaire is, és ugyanezeket a szemrehányásokat fvgalmazta meg, csak ironikusabban Rigolet fráter és Yong-tching császár élvezetes dialógusában, amelynek a *Relation du Bannissement des Jésuites de la Chine* címet adta.

Az államnak tehát kötelessége megtűrni a vallásos érzés *mindenfajta* kifejezési formáit, de szigorúan meg kell tiltania bármiféle betörésüket a világi szférába. A „filozófusok” világosan látták, hogy a klérus politikai hatalma nagymértékben abból fakad, hogy hosszú időn át a kultúra egyedüli birtokosa volt. Ezért az állam második, éppoly kényszerítő, de még sürgetőbb kötelessége a tömegek nevelése, vagy a „nép oktatása”. (I. 187.)

„Az erkölcs nélküli nemzet hanyag és romlott közigazgatásra mutat. A tétlenség, a kicsapongás, a bűnözés megsokszorozódása, a koldulás egy nemzetnél kétségtelen jelei annak, hogy kormányzata rossz . . .

Nincs megdöbbentőbb annál, hogy a vezetők milyen kevés gondot fordítanak a népek oktatására; mindenütt ráhagyják a papokra, akik sokkal inkább arra törekcszenek, hogy mesékkel, csodákkal, misztériumokkal, mesterkedéssel szédítsék a lelkeket, minthogy egy humánus és természetes morál követelményei szerint formálják szívüket. A nép mindenütt hívő és vallásos anélkül, hogy fogalma lenne az erényről: olyan a vallása, hogy össze tudja egyeztetni a kicsapongással, a zülléssel, a csalással. Hagyják, hogy ne ismerje a társadalom iránti kötelességeit. Attól rettegnek, hogy eljut a világossághoz, s akadályozzák abban, hogy művelje az észét.

Minél jobban ránehezedik a zsarnokság az emberekre, annál kevésbé akarja, hogy felvilágosítsák őket. Jaj azoknak, akik csak világsósgágtól és értelemtől megfosztott rabszolgákon uralkodnak, az ilyeneknek mindig vad és bűnös erkölcsi lesznek.” (I. 187.)

Ennél határozottabban nem is lehetne felforgatni az abszolút állam és a klérus közötti kapcsolat egyik alapelvét, s nyíltabban sem lehetne kétségbe vonni a kereszténységhez való kollektív ragaszkodás társadalmi hatóerejét. Így merült fel újból Bayle egyik legnyugtalanítóbb paradoxonja, az, amely a vallás parancsainak hatástalanságáról szól az emberi magatartásra. Az állampolgárok ragaszkodása az államhoz mint a szervezett társadalom kifejeződése, nem a hiten vagy dogmatikus elveken nyugszik, hanem olyan értelmes nevelésen, amely megérteti velük a közérdek és a személyes érdek konvergálását, s amely ezáltal a mindig ingatag, passzív engedelmséget az ész által megvilágosított spontán és tartós egyetértéssé változtatja át.

A kor modern gondolkodói tehát határozottan aláhúzzák a nevelés döntő szerepét. Abszolút elsőbbséget tulajdonítanak neki. Csak ki kell venni az oktatást a szerzetesrendek kezéből – ez lesz majd hosszú időn át a XIX. század „laikus” mozgalmának egyik legfőbb követelése.

A *Système social* szerzője köntörfalazás nélkül, szinte nyersen kimondja: „A vallás éppen nem az ember felvilágosítására, értelmes lényé alakítására törekedett, inkább mindig azon volt, hogy az örökös zsarnokság állapotában tartsa. Olyan gépet csinált belőle, amely nem mer az észéhez folyamodni, s engedi, hogy mindig a hatalom vezesse. Nem jól ismeri önmagát, nem bízik saját erejében, sejtelve sincs arról, mi a társadalom, nem tudja, mivel tartozik önmagának és másoknak: azt hiszi, csak olyan láthatatlan hatalmasságokkal szemben vannak kötelezettségei, amelyeknek titkos szándékait csak papjai kétes szócsövén keresztül ismeri . . .

Az emberi morálra az volt a lehető leghátrányosabb, amikor összekapcsolták az isteni morállal. Az értelmes, a tapasztalatra és az értelemre alapított morál egybefűzése egy misztikus, az értelemmel szemben álló, a képzeletre és a tekintélyre alapított vallással csak összekuszálta, gyöngítette, sőt tönkretette az elsőként említettet.” (SS I. 35–36.)

Holbach, a radikális materialisták szócsöve, egy vallási gyámkodás alól tökéletesen felszabadult morál híve, a pszichológiai és társadalmi elidegenedés veszélyes hatóerejének tekintette a vallást. Támadja, mint az emberek közötti ellentétek kovását, s egy egyetemes morál szószólójaként lép fel, azé a „humanitása”, amelynek „láthatatlan módon kell összekötnie a párizsi és a pekingi állampolgárokat”. (SS I. 105.)

Nyilvánvalóan következik tehát ebből, hogy „a természethez, a tapasztalathoz, az értelemhez kell fordulnunk, nem pedig a papokhoz azért, hogy megtudjuk, mivel tartozunk önmagunknak, és mivel a társadalomnak”. (SS I. 39.)

A hitetlen francia állam iránti ellenhatásként Voltaire az angol és a kínai modellt dicsőíti, még azt is kockáztatva, hogy maga is délibábos mítoszokat teremt. Amikor 1761-ben párbeszédet ír *Un prêtre et un encyclopédiste* címmel, Angliáról szóló forró hangú dicsőítést ad az enciklopédisták szájába: „ez a bölcs és felvilágosult nemzet vitára bocsátotta és vizsgálat tárgyává tette a legkényesebb kérdéseket is”, mire a pap felháborodott hangon vág vissza: „azt akarná, hogy szabad legyen a saját fejével gondolkodnia, vizsgálódnia, mint nekik, és elvenni az egyháziaktól azt az ősrégi jogukat, hogy gondolkodjanak maga helyett és irányítsák”.

VII. Az oktatás reformja

Ennek a követelésnek a legtisztább és legmodernebb megfogalmazása alighanem az erőteljes hangú *Essai sur les Préjugés*-ben található meg, amelynek meg nem alkuvó tételei II. Frigyesből, de még Voltaire-ből is hangos felháborodást váltottak ki. Már az első fejezetében a nevelés problémáját állítja a figyelem középpontjába: „A babona papjaira bízott nevelés mindenütt mintha csak arra törekednék, hogy minél korábban értelmetlen nézetekkel, felháborító abszurdításokkal, bénító rettegéssel fertőzze meg az emberi szellemet . . . Ilyen módon a társadalomban megnő a fanatikus tudatlanok és duhajok száma, akik nem ismernek fontosabbat annál, mint hogy vakon alá vessék magukat lelki vezetőik szeszélyes döntéseinek, lelkesen magukévá tegyék az ő érdekeiket, amelyek mindig ellentétben állnak a társadalom érdekeivel.”

Úgy látszik, már jóval a XIX. és XX. század iskolai konfliktusai előtt megérették, hogy a laicitás lényege elvenni a klerustól az oktatás monopóliumát (amelyet a jezsuiták kiűzése sem tudott megintani).

„A világ valamennyi országában – írja az *Essai sur les Préjugés* szerzője (III. fejezet) – mindig a papok birtokolták az ifjúság oktatását . . . azt mondhatnánk, hogy a nevelés célja mindenütt csak az, hogy rabszolgákat képezzen a klerus számára: még azoknál a nemzeteknél is a papok az ifjúság egyedüli nevelői, amelyek azzal dicsekszenek, hogy mentesek az előítéletektől”, majd utóbb (a XIII. fejezetben) még rálicitál: „a papi nevelés, ahelyett, hogy fejlesztené az érelmet, csírájában eltapossa . . . ahelyett, hogy egy humánus, társas morálra oktatna, gyűlölködővé, türelmetlenné, kegyetlenné teszi az embert . . . visszaszorítja a szellemet, béklyót ver az észre . . . egyszóval arról akar meggyőzni, hogy a jólét legbiztosabb útja, ha megalázkodunk, hagyjuk vezetni magunkat, sóhajtunk, imádkozunk, s nem vállalkozunk semmiféle a hazának hasznos cselekedetre. Van-e egyáltalán hazája ezen a földön a babonák foglyának, lehet-e hazája a rabszolgának, aki számára országa nem más, mint kényelmetlen börtön?”

Diderot is hasonló szellemben jelenti ki a *Plan d'une Université* (1775) című műve elején: „több mint kilencszáz év óta csak a reverenda, a csuha felügyelt az ifjúságra”.

A gyógy mód könnyen elérhető. Csak bátorság kell, hogy hozzá folyamodjunk.

„Az olyan *fejedelem*, aki őszintén kívánja népe javát, *ragadja a kezébe a nevelést*, vegye el ezektől a csalásból élő kalmároktól . . . Bizza alattvalóit életük első éveiben *felvilágosult, becsületes, megfontolt emberek gondjára*.”

Az *Essai* szerzője egy pillanatilag sem aggódik azon, hogy a fejedelem ilyen módon más krédók, dogmák, ortodoxiak előírására kap lehetőséget. Árnyalatlan és töretlen optimizmussal vázolja fel a laikus oktatás tartalmát: „már korán az igaz morált kell oktatni értelmes nevelés útján, szokássá kell tenni a példa által megerősített, a törvények által szentesített és jutalmak révén bátorított erényt; a bűn, az alkalmatlanság, a csalás, az igazságtalanság büntetése, elvetése, megvetése elég lesz arra, hogy becsületes és erényes polgárokat, megfelelő alattvalókat neveljünk a nemzet igazi nagyságára, igazi biztonságára, valódi boldogságára törekvő kormányzatnak”. (IV. fejezet.)

D’Holbach Voltaire-nél világosabb különbséget tesz a vallás és a morál között, s az utóbbitól szinte puritán szigort kíván meg. A jelent illetően elemzése komor, szinte kétségbeejtő:

„A filozófia mindenütt proskribálva van, kizárva a nyilvános iskolázásból, a királyok kegyéből és jelenlétéből, a nagyok barátságából . . . A filozófusnak bele kell törődnie, hogy homályban poshad, nyomorban fetreng, haszontalanul él, vagy ha fel meri emelni szavát a tömeg előtt, csak börtönt, vasat, megalázó büntetést várhat.” (XII. fejezet.)

Ilyen szempontból sokkal jobbnak látszik a helyzet a protestáns országokban, ahol az intézmények függetlenek a vallástól, és ahol a haza fogalma jóval elevebben él.

Súlyosan téved azonban, aki azt hiszi, hogy csak a legmesszebbre tekintő materialisták követelték az állam reformját és a klérus kezéből kivett, nyilvános iskolázás megteremtését. A Jézus Társaság feloszlása Franciaországban alkalmat adott a pedagógiai kérdésekkel való intenzív foglalkozásra, ennek során merült fel a „nemzeti nevelés” vagy „közoktatás” eszméje, amelynek mások mellett a parlament nagy breton származású tagja, La Chalotais volt a szószólója. De a kérdés egész irodalmából nem sok konkrétum született; hasonló volt a helyzet számos más területen is; éppen a gyakorlati reformok hiányából fakadó lezártság és mozdulatlanság érzése kondítozta meg hamarosan a lélekarhangot az Ancien Régime fölött. Az akkoriban osztrák fennhatóság alatt álló belga provinciákban sem sikerült II. József antiklerikális politikájának megszüntetnie a császári kollégiumok erősen egyházas szellemét, amely még abban is megnyilvánult, hogy a világi tanárok hivatásuk gyakorlása közben kötelesek voltak reverendát ölteni.

Az ilyen, a múltból fennmaradt különféle vonások megerősítik a Helvétius által *De l’Homme* című könyvében megfogalmazott komor jóslatot: „ilyen babonás korban az egyház papjainak mindig marad annyi hatalmuk, hogy hathatósan szembeszálljanak minden hasznos reformmal”.

VIII. Felvilágosodott despotizmus és antiklerikalizmus

Bár a francia állam a „filozófusok” minden nyomása ellenére megőrizte alapvetően vallásos jellegét, a protestáns országokban kibontakozott egy olyan fejlődés, amely szinte észrevétlenül hozzájárult a „felvilágosult despota” félelmetes mítoszának elfogadtatásához, amely fogalom Voltaire, Helvétius és d’Alembert szemében is II. Frigyes bonyolult, tehát nyugtalanító alakjával azonosult. E modellre támaszkodva II. József olyan etatista politikát vezet be, amely forradalmat kelt a katolikus Németalföldön, viszont sokkal sikeresebb abban a hajlékonyabb formájában, amelyet a Habsburgok a toscanai fejedelem-ségben alkalmaztak. Lipót főherceg 1768 után olyan reformmunkálatokat kezdeményez,

amelyek élesen szembeszállnak a római kúria konzervativizmusával: szoros határok közé igyekeznek szorítani az egyház hatalmát, megszüntetve az egyházi bíraskodást, a munka nélkül töltött ünnepnapok nagy részét, szabályozva a szerzetesrendekbe való belépést, a püspökök alá rendelve a szerzetesrendeket, csak a valóban szegény szerzeteseknek engedve meg a koldulást s bezárva a kolostori börtönöket. Csupa olyan döntés, amely megfelelt a „filozófusok” óhajainak, s mintegy megkoronázta a Voltaire által vezetett hosszú hadjáratot. 1773-ban, a jezsuita rend megszüntetése idején Toscana olyan iskola-reform programot is kidolgoz, amely a maga korában merésznek tűnhetett. Dupaty elnök még tíz év múltán is álmélkodik: íme egy állam, amelyben a bíróság ítél, a katonaság szolgál, a főpap székhelyén székel, a hivatalokban lévők végzik hivatalos munkáikat és mi az oka ennek? – „az, hogy a fejedelem uralkodik”, más szavakkal, hogy az egyház szerepe a lelkiek terére korlátozódik.

A pármai hercegség jelentette Európa számára a reformista tartalmú, királyi jogként intézett politika másik példáját. Eszméi egyébként a miniszterelnök, Guillaume de Tillot által igen csodált francia filozófiából származtak. Özönlöttek is Pármába a felvilágosult francia gondolkodók, mint a híres Condillac, Kélario, Deleyre vagy Millot, s ez azt jelentette az európai közönség számára, hogy a felvilágosodás vette át a hatalmat ebben a pápaság és a Farnese-család gyámkodásától szerencsésen megszabadult államban. A jezsuiták „eretneknek” bélyegezték, a „filozófusok” viszont az egekig magasztalták. Duclos pl. a maga részéről azt óhajtotta volna, hogy bárcsak a pármai trónörökös egy nagy ország (értsd alatta Franciaországot) felett uralkodnék.

IX. A kritikai gondolkodás modellje: Pilati di Tassullo

Itáliában, amely ez idő tájt a politikai fejlődés élén járt, s ahol a legmaradibb állapotok mellett a legeredetibb kísérletekkel találkozunk, lát napvilágot a robbanást keltő *Di una riforma d'Italia ossia dei mezzi di riformare i più cattivi costumi e le più perniciose leggi d'Italia*. (Itália reformjáról avagy hogy milyen eszközökkel lehetne megváltoztatni Itália legrosszabb szokásait és legkártékonyabb törvényeit). A mű Churban jelent meg 1767-ben; szerzője a latin és német határvidék szülötte, Carlantonio Pilati, a Trento és Bolzano közötti Tassullóból, a Non völgyéből származott. Trentóban, majd Salzburgban ütközött bele először a németes katolicizmus jogi konzervativizmusába, s nem múló gyűlölet maradt benne mindazok iránt, akiket „barbár teoretikusnak, ügyetlen, mihaszna, ostoba, nehézfejű népségnek” nevezett.

Németországi, dániai, hollandiai és angliai utazások során csak megerősödött nézeteiben, s amikor 1758-ban kinevezték a trentói egyetem magánjogi katedrájára, módja volt biztos elméleti megalapozásukra. 1766-ban közreadta *L'esistenza delle legge naturale impugnata e sostenuta* című művét, amely hamarosan indexre került. Ebben a munkában Pilati Montesquieu, s egyszersmind Helvétius és Boulanger tanítványának is mutatkozik, őket követve vitatja az olyan természeti törvény létezését, amelyet az ember csak egy feltevésszerű reveláció segítségével ismerhet meg.

A természeti jog klasszikusainak optimizmusával Pilati egy Hobbes-től örökölt pesszimista szemléletet szögezett szembe, amely az emberi valóságot az érdekek, az önzés és a szenvedélyek ütközéséből eredeztette. Túllépett azonban utilitarista mesterein abban, hogy a társadalmi együttélés képességét nem a kollektív érdekre alapozta, hanem az

emberrel veleszületett természetes és ellenállhatatlan ösztönre, ahogyan az ifjú Diderot és a fiatal Rousseau mestereként oly kevésbé elismert Shaftesbury fejt ki. Azt, hogy az ösztönt tette az értelem s egyszersmind a vallás helyébe, egyet jelentett a társadalmi rendnek és e rend elméleti igazolásának megkérdőjelezésével. A következő évben a *Di una riforma d'Italia* újabb bombaként robbant. A Pilati által feltárt súlyos sebek három fő okra voltak visszavezethetők, s bennük a francia „filozófusok” által megfogalmazott sérelmek ismerhetők fel: ezek pedig a rosszul felfogott, rosszul igazgatott és rosszul végrehajtott vallás-, gazdaság- és igazságszolgáltatás-ügy. Pilati érdeme, hogy tömör és ugyanakkor élesen kritikus szintézist teremtett lángoló hazafiságtól és hazája nyomorúsága iránti együttérző gondtól vezetve, amely haza ugyan még inkább csak az álmokban derengve létezett, mint a valóságban, s reformátorára várt. Pilati a „laicitásért” rajongva nem a vallást támadja, hanem az intoleranciát, a papok visszaélését hatalmukkal, akik már-már szokásszerűen eretneknek bélyegzik mindazokat, akik rátaláltak az igazságra s fel is akarják azt tárni. Taktikájuk az igazság szidalmazással való elfojtása, rágalmozás, megvetés és fenyegetés. Bátorság, sőt merészség kellett ahhoz, hogy valaki semmibe vegye rettenetes hatalmukat. Sokan tisztában vannak azzal, hogy a klérus hatalmát mérsékelni, számát csökkenteni, vagyonát korlátozni kell, és meg kell szigorítani szabályait is, de senki sem mer felhívást adni a cselekvésre. Pilati a továbbiakban a világi uralkodókhoz és más világiakhoz fordul, hogy rányissa szemüket a papság által képviselt veszélyre. A *Riforma* nem irányul sem a hit, sem a dogmák, hanem csakis a hatalom visszaélészerű kiterjesztése ellen, amelyet vissza kell téríteni az evangélium és az apostolok tanításához. A lényeg: visszaállítani a vagyontalan és világi ambícióktól mentes egyházat, e célból megszüntetni a kánoni törvényeket és a klérus minden néven nevezendő kiváltságát. Ideje végre alávetni a mindenkire kötelező törvényeknek és pénzügyi szabályoknak „a dúsgazdag abbékat, a büszke monsignorékat, a vagyonos püspököket és a nagyhatalmú frátereket” és „a római államok határai közé szorítani a pápa egyházi és világi hatalmát”. Pilati mindamellet megfontolt, nem pedig elsietett cselekvésre buzdít, célja a papság megnyerése, számuk csökkentése, a szerzetesek elűzése és kiirtása, jó könyvek terjesztése. A klérustól elvett vagyon felvirágoztatja majd a mezőgazdaságot, a kézműipart és a kereskedelmet, amelyek tőke hiányában csak vegetálnak, a klérus is nyerni fog erőben, méltóságban, szigorban, s vele együtt a néptömegek, amelyek Itáliában a papokéhoz igazítják magatartásukat.

Ahhoz, hogy megfoszthassuk az egyházat elnyomó hatalmától, le kell rombolni legszörnyűbb fegyverét, meg kell szüntetni az inkvizíciót. „Mi keresnivalójuk Itáliában az emberi nem ezen álcázott üldözőinek, akik ellepik a várost és a vidéket, akik a vallás örve alatt engesztelhetetlen gyűlöletből és őrzőgő dühtől indítatva végzetes és gyalázatos tettekre vetemednek ártatlan emberek ellen . . . akadályozzák a jó könyvek terjesztését, babonás nézeteket hirdetve és fenntartva ezernyi akadályt gördítenek az emberek felvilágosításának az útjába, amire pedig egész Itáliában oly nagy szükség lenne.”

Íme a laikus követelések megfogalmazása néhány szenvedélyes, világos mondatban. Ilyen erős kifejezésekkel még Franciaországban is csak ritkán találkozunk. Pilati a Szent Officiumot teszi felelőssé hazája hanyatlásáért, s arra inti a fejedelmeket és a köztársaságot, hogy nyomják el, üldözzék, irtsák ki ezt a szörnyeteget.

Voltaire a *Dictionnaire philosophique* (1769) *Inquisition* című cikkében ezt a vádiratot visszhangozva a következő szavakkal végzi: „d’Ainda grófot egész Európa

áldotta, amiért megnyirbálta a szörnyeteg karmait, megfosztotta agyairaitól, de még ma is él". Pilatinak meggyőződése, hogy ha a „dühödt teológia” szervezete eltűnik, megvalósulhat végre a vallási türelem. S akkor mindenki úgy gondolkozhat majd ezekről a kérdésekről, ahogy akar, hacsak bajt nem kever, s nem terjeszt az erkölccsel és az állam érdekével ellentétes tanításokat. Végkövetkeztetésében még Voltaire-en is túlsz: a különböző vallások iránti türelem közömbösséget eredményez a lelkekben, a közömbösség békét, nyugalmat és kölcsönös szeretetet teremt. Mindezek nélkül nem virágozhatnak a mesterségek, nem virulhat az állam. Követelése világos: Pilati a *nem vallásos* jellegű, tehát *laikus* államot szeretné megvalósulva látni Itáliában, míg Voltaire (ahogy René Pomeau kimutatta) még abban hisz, hogy az állam nem létezhet egy neki alavetett vallás nélkül.

Látható, hogyan torkolhat bele egy Montesquieu-től származó jogi-politikai gondolatsor a forradalom előtti idők laikus gondolkodásának legradikálisabb követelésébe. Pilati vitáirátának bizonyos aspektusai azonban tipikus olasz jegyeket viselnek magukon. Így pl. támadja a szentek túlzott kultuszát, ami az olaszok legrútabb bűncinek takargatására szolgál. Lopnak, csalnak, megkárosítják felebarátaikat; utána zarándokútra indulnak, misét mondatnak, pénzt ajánlanak fel valamely szent oltárára, megülik ünnepét, meggyóznak, áldoznak, s nincs tovább mitől tartaniok. A szentek kultusza megrontotta Itáliában a közmorált, sőt tönkretette az Isten iránti tiszteletet is. Nem szabad azonban mindebben valamiféle korlátolt antiklerikalizmust felfedeznünk. Pilati az ilyen babonákban elsősorban egy tágabb értelmű politikai lelkiismeret megnyilatkozásának igen komoly akadályt látja, mivel az ő szemében a lényeg mindig a társadalom java és az állam érdeke.

Jóval Max Weber, R. H. Tawney és más írók előtt a *Riforma* szerzője leszögezi a protestáns országok elsőbbségét gazdasági és technikai tekintetben. „A lusta és feslett emberek nem léphetnek természetüknek engedve szerzetesrendekbe, ezekben az országokban sok aktív és az állam számára hasznos emberrel találkozunk, dicséretesek és rendezettek a szokások, bőven van arany és ezüst; s még a természettől szegény, terméketlen országokban is bőség uralkodik.

Mindez annyit jelent, hogy az egyház és az állam reformjának együtt kell haladnia a társadalom egészének s életmódjának átalakulásával. Pilati alapjaiban szeretné megváltoztatni a közgondolkodást, vagyis az egész, lényegében a transzcendencia felé fordult világszemléletet új irányba kívánná terelni, amely szemlélet azonban néhány, a közjó hátrányára szolgáló előjog fenntartására korlátozódik. Diderot-hoz hasonlóan a könyvekre, az iskolára, a színházra, az egyetemre számít, mint amelyek kiszorítják majd a régi szokásokat és új szellemet teremtenek.

Ha a vallást a lelkiek területére számúzik, rá lehet majd bérni a lakosságot, hogy jobb földművelést folytasson, jobb egészségi viszonyokat teremtsen, jobban intézze anyagi ügyeit, a vezetőket pedig arra, hogy kórházakat alapítsanak, munkát adjanak a munkanélkülieknek, s a nepotizmust és az igazságtalan előjogokat megszüntetve tökéletesítsék az adóügyet és a jogszolgáltatást.

Pilati tisztában volt azzal, hogy ez a merész program a nemesek és a gazdagok ellenállásába ütközik majd. Szigorú és független közhivatalnokoknak kell tehát alávetni őket, akiket szíve szerint a nép által választatna meg.

Pilati műve, noha sok olasz olvasóját megbotránkoztatta, megnyerte Voltaire tet-szését, sőt Choiseul miniszterét is, aki ekkoriban élesen szemben állt a francia klérussal, és aki kissé még túl mérsékeltnek is találta a munkát.

1776-ban a házasságról és a házassági jogról írt művében ugyancsak Pilati nem habozott a válás érdekében emelni szót, s támadta a tridenti zsinat kánonjait, amelyek „jól bizonyítják, hogy a zsinatokon nem mindig a szentlélek elnököl”.

Tekintettel a kor szellemi viszonyaira, ennél messzebbre aligha lehetett elmenni. Pilati az istentelenségnek és a rend ellenségének bélyegével a homlokán kénytelen volt protestáns országokban menedéket keresni, és csak a légkör gyökeres megváltozása után, a francia forradalom idején tért vissza hazájába.

Nemes reformfelhívása hatástalan maradt, de legalább nagy visszhangot váltott ki, és hozzájárult a gyökeres szellemi átalakulás feltételeinek megteremtéséhez.

X. A büntől a bűncselekményig. Beccaria

Ugyanez mondható el Pilati egy honfitársának, a milánói Cesare Beccariának a műveiről, akinek nagy jelentőségű *Dei delitti e delle pene* című munkája 1764-ben, szerény kis kötet formájában látta meg a napvilágot Livornóban. F. Venturi joggal nevezte „az egész XVIII. század egyik legjelentékenyebb könyvének”. A szenvedélyes hangú, világos mű szerzője tartózkodó, zaklatott ember volt, keveset adott a dicsőségre, és nem törődött a nyilvánossággal. Cesare Beccaria, egy lombard szenátor fia, a páviai egyetem egykori hallgatója, már korán fellázadt családi környezetével s az ellen a társadalom ellen, amelyet ez a környezet visszatükrözött. A régifajta jogtudomány kritikája meglehetősen divatos volt akkoriban, de általában megelégedtek konkrét és pontos javaslatokkal. Beccaria elemzése jóval tovább ment ennél: a büntetőjog kritikája nála beleilleszkedik a társadalom szerkezetének újfajta interpretációjába, a törvény és a büntetés tökéletesen újszerű értelmezésébe. A büntetést évszázadok óta az isteni rend ellen elkövetett vétkekkel szemben alkalmazott szankciónak tekintették, tehát a bűnhődéssel állt összefüggésben. A bűn azonosult a halálos bűnnel, büntetése pedig egy vallásos értelemmel átitatott szellemi öszképbe illeszkedett bele. Másképp meg sem lehetne érteni, hogyan lehetett nyugodt a lelkiismerete az inkvizítoroknak vagy Calas bíráinak, s ebben a kontextusban érthetjük meg a Damiens-ra kimért büntetés kegyetlenségét vagy az ifjú Barre lovag halálos ítéletének szigorúságát.

A büntetések kegyetlensége, a kínvallatás alkalmazása, a szentségtörés miatti büntetések szigora megannyi szomorú példája a vallási és a társadalmi szférák sajnálatos összezavarásának. A jogász Beccaria gondolatmenete abban áll, hogy elválasztja egymástól a bűnt és a bűncselekményt, az utóbbit a társadalmi rend elleni agresszióknak nevezi, s az így okozott kárral arányosan kívánja kimérni a büntetést.

„Ha összezavarunk lényegüknél fogva különböző alapelveket – állítja már a bevezetésben –, semmi remény arra, hogy helyesen gondolkodjunk politikai dolgokról. A teológusok feladata megállapítani a helyes és helytelen határvonalát annak kapcsán, hogy egy cselekedet belsőleg jó-e vagy gonosz; a politikában a helyes és helytelen kapcsolatának meghatározása – vagyis azé, hogy mi hasznos és mi káros a társadalomnak – a publicista feladata...” Utóbb pedig határozottan kijelenti: A bűncselekmények egyetlen mér-

céje a nemzetnek okozott kár, nem pedig, ahogy némelyek tévesen hiszik, a vétkes szándéka.”

Ilyenképpen a büntetésnek csakis az elriasztás a célja, „minél erősebben és tartósbabban kell hatnia az emberek lelkére, s minél kevésbé kegyetlenül a vétkes fizikumára”.

Beccaria tehát támadja a kínvallatást, s teszi ezt lényegremutató világossággal. A fájdalom nem lehet az igazság kritériuma, s aki ennek az ellenkezőjét hiszi, úgy viselkedik, mintha kannibál vagy barbár lenne (még ha ő maga római is). Oly nagy a kockázat, hogy ártatlant vetnek alá kínzásoknak, hogy már ez megsemmisíti az e gyakorlat érdekében fölhozható valamennyi politikai érvet. Beccaria azonban még tovább elmegy ennél, amikor feltárja „a gonoszság kiűzésének” – amit némelyek jogosnak tartanak – vallási és mitikus alapjait. E régi gyakorlatban rámutat a szenny és a megtisztítás fogalmának maradványaira. Vallási eredetű fogalom hatolt tehát be a polgári törvényekbe, s így jött létre az az abszurd helyzet, hogy míg azt hiszik kiirthatják, éppen megerősítik a becstelenséget.

Akadtak persze Beccarián kívül mások is, akik elítélték a kínvallatást, részint vallási, részint humanitárius okokból (így a kálvinista bíró, Gabriel Seigneux de Correvon), de irracionális alapjait és hibás motivációját senki sem tárta fel nála világosabban.

A szent és a profán, a vallási és a laikus elem összezavarását helyteleníti Beccaria a bíróság előtt teendő eskü kötelező voltában is. „Miért kell az embert olyan szörnyű választás elé állítani, hogy vagy Istent sérti meg, vagy a maga romlásához nyújt segítséget? Amikor a törvény megköveteli az esküt, arra kényszerít, hogy rossz keresztények vagy mártírok legyünk.”

Beccaria tehát logikailag szükségszerűen elítéli a halálbüntetést, mégpedig rendkívül energikus kitételekkel: véleménye szerint az nem egyéb, mint „a nemzet hadviselése olyan polgárai ellen, akiknek elnyomását hasznosnak vagy szükségesnek tartja”, s káros is, mert „a kegyetlenség példáját adja”, s végül és mindennekfelett se nem hasznos, se nem szükséges, mert „nem a büntetés szigorúsága, hanem a tartóssága teszi a legmélyebb hatást az emberek lelkére”.

Az, hogy a halálbüntetést régóta alkalmazzák, nem meggyőző érv a szemében, minthogy az emberiség története (s ebben a tekintetben pontosan Voltaire nézeteivel azonosul) „a tévedések hatalmas óceánja . . . amelyből néhány igazság emelkedik ki”, s mivel az emberek sokáig mindenütt gyakorolták az emberáldozatot is.

Két évszázaddal ezelőtt tehát Beccaria kiemelkedően modern (s egyúttal csodálatosan árnyalt és megfontolt) felfogást képviselt olyan problémák kapcsán, amelyek még ma is megosztják a közvéleményt, mivel az emberiség ezen a téren kevesebbet fejlődött, mint a kommunikációs technikában.

Kevés jogtudományi mű keltett oly nagy visszhangot, mint Beccariaé. Megsokasodtak „a tudatlanság homályából” fennmaradt régi eljárásokat elvető, hozzáértő felszólalások. Grenoble-ban Servan, Bordeaux-ban Dupaty követeli a bírósági és a fegyházrendszer radikális reformját, de a megcsontosodott szervezetek konzervativizmusába és az önmagát túlélt királyság tehetetlenségébe ütköztek. A rehabilitációs perek mindenesetre megszorodtak (mint az idősebb Calas-é), s Toscana főhercege, elsőként az európai fejedelmek között, eltörli a halálbüntetést. Franciaországban Robespierre követeli a megszüntetését, míg majd a „közüdv” érdekében ismét érvénybe kell léptetnie.

XI. A francia forradalom ösztönzése

E téren, mint máshol is, a modern laicitás alapvető tételeinek előrehaladása lassú és keserves folyamat volt a XVIII. században. Nemcsak érdekszövetségekbe ütközött, hanem még inkább olyan önmagunkat túlélt gondolatokba, amelyek évszázados megszokásból eredtek, s amelyek alól még némely „filozófusok” sem tudták mindig kivonni magukat (így pl. Diderot – szemben Beccariával még hisz a halálos ítélet társadalmi hasznosságában és példát statuáló voltában). Ezek az alaptételek azonban a XVIII. század végére olyan világosan és pontosan megfogalmazódtak, hogy lényegében nincs rajtuk mit változtatni, akár az oktatásról, akár az igazságszolgáltatásról, akár pedig az egyház és az állam, a vallási és a világi szféra szétválasztásáról van szó.

A forradalom egyszerűen meggyorsítja ezt a nehézkes és bizonytalan előrehaladást, amikor megteremti az állami oktatást, polgári rendszabályokat kényszeríti a klérusra, és helyreállítja az állam autonómiáját.

Tudjuk, milyen vad ellenállásba ütközött. A radikalizmussal és jakobinizmussal igazán nem vádolható alkotmányozó nemzetgyűlés méltatlankodást váltott ki VI. Pius pápából, és haragot keltett a francia klérusban, amikor az egyház javait a nemzet rendelkezésére bocsátotta. Szörnyű lopás – jelenti ki Barruel abbé. Szentségtörés, eretnekség – írja a pápa. Még rosszabb következett azonban, amikor a nemzetgyűlés megszavazta a klérus világi alkotmányát, az egyház és az állam elválasztásának első jogi megnyilatkozását, amelynek egyenes következménye lesz a protestánsok és a zsidók francia állampolgárságának elismerése.

Az 1790. július 12-i és augusztus 24-i dekrétumok a klérus világi alkotmányáról egy egyházi bizottság által kidolgozott tervek felett vívott hosszú csaták eredményeként jött létre, amely bizottságban főleg janzenisták, gallikánok és a „filozófusok” hívei foglaltak helyet.

A „laicitás” gondolata nem jelenik meg nyíltan a dekrétumokban, amelyek még elsősorban a Préclin által „leplezett uralkodói gallikanizmus”-nak nevezett szellemről tanúskodnak. Tény, hogy a nemzetgyűlés 1790. április 13-án nem szavazta meg Dom Gerle indítványát, aki azt javasolta, hogy a katolikus vallást nyilvánítsák államvallásnak, de a visszautasítással együtt azt a másik javaslatot is elvetette, amelyben önmagát katolikusként nyilvánította volna.

Az 1789-es év vezéregyéniségei, akik sokkal inkább Voltaire és Rousseau, mint Diderot és d’Holbach tanítványai voltak, elsősorban az állam hatalmát akarták megszilárdítani az egyház felett, s ez után kívánták hivatalosan bevezetni a haza újfajta kultuszát, amely a Konkordátumig túlélt majd minden viszontagságot. Az egyház és az állam elválasztása ekkor még nem látszott sem sürgősnek, sem elsődleges jelentőségűnek, kivéve – paradox módon – néhány ellenálló pap szemében, akik benne kerestek érveket a világi alkotmányra teendő eskü megtagadásához.

A másik táborban inkább a hatékonyságot tartják fő gondjuknak, s nagyban számítanak az esküt tett alsópapságra, hogy majd vidéken terjeszteni fogja a forradalom eszméit. Ezért javasolja Robespierre 1790. május 31-én, hogy „Franciaországban csak püspökök és plébánosok” legyenek, mivel minden más cím értelmetlen és haszontalan lett. Ugyanekkor egyébként azt is javasolja, hogy a nép válassza a püspököket, ami nagy botrányt kelt a nemzetgyűlés papi tagjai körében. Egyikük – nem minden igazság nélkül

– rámutat arra, hogy az ilyen egyházszervezet rejtett presbiterianizmus; mások visszaélést, simoniát emlegetnek. Talán csak az egy Camus képviselő nyilatkozott másként, és közeledett a laicitás modern fogalmához, kijelentve: „az egyháznak ilyen hatáskör nem jár; *nem rendelkezik semmiféle időleges hatalommal*. Az egyház van az államon belül, nem pedig az állam az egyházban.” Fölszólalása mögött azonban lappangó cezarizmus rejlik, mivel azt akarja elfogadtatni, hogy a polgári hatalom joga legyen megszabni az egyházmegyék és az egyházközségek területét.

A forradalom embereit nem annyira a lelki és világi szféra szigorú elválasztása érdekelte, inkább az állam megerősítése és a nemzet kultuszának megteremtése volt a gondjuk. A polgári hatalom felsőbbségének nevében akarnak a papokból „egyházi hivatalnokokat” faragni, s jogaik teljességének helyreállításával vissza akarják fogadni a nem katolikusokat a nemzet együttesébe.

VI. Pius szörnyű jogként, esztelen toleranciaként bélyegezte meg a franciáknak megadott vallásszabadságot. Tréguier püspöke a következő helyzetösszefoglalással lárnozta fel híveit: „A szabadsággal való sajnálatos visszaélés révén azt akarják, hogy mindenki azt gondolhassa és írja, ami neki tetszik, hogy engedélyeztessék megkülönböztetés nélkül mindenféle egyházi szertartás, hogy a francia kormány védelme alatt nyugodtan éljenek együtt Mózes megrögzött híve, Mohamed fanatikus követője, a vad és kéjenc ateista, s az egymással legellentétebb, legabszurdabb szekták a katolikus keresztényekkel.” Az ilyen toleranciának már a gondolata is felháborítja, és megbotránkoztatja, szörnyű aberrációnak tartja, oly mélyen beleivódott a lelkekbe, s annyira rájuk nyomta bélyegét az egyház évszázados primátusa.

A domonkos rendi Tommaso Maria Mamachi már 1767-ben az egyház türelmetlenségét igazolja, amikor kijelenti: ezzel csak Jézus Krisztus parancsát követi. (La pretesa filosofia de moderni increduli.) Tagadhatatlanul voltak más áramlatok is a francia egyházban, de ez a (B. Plongeron kifejezése szerinti) „katolikus Aufklärung” csak az alkotmányos egyház néhány teológusának álláspontja volt, vagyis egy tekintély- és hívek nélküli kisebbségé.

A Konkordátum a fait accompli részleges elfogadását és az egyházi vagyon államosításának szentesítését jelentette. Amikor Napóleon (akit az egyház in petto mégis mindig „bitorló”-nak tekintett) visszaadta az egyházi kiváltságok és hatalom egy részét, gondja volt rá, hogy jól körülhatárolja ezeket a jogokat, és a klérust szigorúan az államhatalom által neki engedélyezett határok között tartsa. A *Code civil* létrehozása szentesítette a forradalom néhány vívmányát, így a polgári házasságot és a válást (amelyet a Bourbonok visszatérésükkor az 1816. május 8-i törvénnyel azonnal megszüntetnek), és Portalis miniszter 1803-ban figyelmezteti Franciaország püspökeit, hogy „a köznevelés az államra tartozik”.

Kevés olyan tagja volt azonban a klérusnak, aki igazán őszintén elfogadta a keresztény élet szekularizálását, mint a forradalmár Grégoire abbé, aki egy megújult vallás hajnalát vélte megérni. A császárság korában még tartózkodóan, a restauráció idején viszont már diadalmaskodva kelt új életre az ősi teokratikus álom: Maistre és Bonald politikai gondolatai táplálták, Mgs. de Frayssinous szónoklatai népszerűsítették (őt 1824-ben az egyházi ügyek és a közoktatás miniszterévé nevezték ki), de veszélyes politikai vonatkozásai nem maradtak rejtve egy olyan igazi „evangéliumi” keresztény előtt, mint amilyen Lammenais volt. Lammenais, mint Grégoire is, kétségtelenül tévedett

abban, hogy túl korán volt igaz, azt hangsúlyozván, hogy a politikus teológia nem egyeztethető össze a mélyen átélt hittel. Gondoskodtak róla, hogy ezt belássa.

A harc, amelyet a XVIII. században a „filozófusok” indítottak el – akik (mint az olasz példa bizonyítja) nem voltak mind ateisták vagy a kereszténység ellenségei –, csak még elmérgesedett a XIX. században egy forradalom hatására, amely szembefordította egymással Franciaország egyik és másik felét. E fájdalmas csatározásokból, amelyek sajnos nem őrizték meg mindig azt a színvonalat, amelyet a felvilágosodás gondolkodói értek, e hosszan tartó szellemi harcokból, amelyeknek során mindkét fél oly sok sebet kapott, alakult ki végül az idők folyamán a laikus gondolkodás modern koncepciója.

(Fordította: F. Csanak Dóra)

Bibliográfiai tájékoztató

Éppen a fogalom modern volta miatt a szakirodalom legnagyobb része vagy a laicitás XIX. és XX. századi történetével foglalkozik, vagy az egyház és állam kapcsolatainak régi problémájával a római birodalom idejétől fogva.

Ez utóbbi, az itt tárgyalhoz bizonyos értelemben közel álló, de más módon és más problémakörben (ti. a felekezeti jellegű államéban) felvetett téma kapcsán Gabriel Lepage: *L'Église et l'État en France* (Paris, P. U. F. 1960.) c. szintézisét érdemes kézbe venni, amely hasznos, noha sommás bibliográfiát közöl (hiányzik azonban belőle a gant-i jogász, F. Laurent *L'Église et l'État 1862.* című háromkötetes műve.

A témáról megjelent külföldi művek:

E. R. Norman: *Church and Society in England. 1770–1970.* Oxford, Clarendon Press, 1976.

Arturo Carlo Jemolo: *Chiesa e Stato in Italia negli ultimi cento anni.* Torino, Einaudi, új kiadása 1962.

A XVIII. századi Itália intellektuális reformjának problémáit mesterien foglalja össze *Franco Venturi* a *Settecento riformatore* két kötetében:

I. *Da Muratori a Beccaria.* Torino, 1969.

II. *La Chiesa e la Repubblica dentro i loro limiti (1758–1774).* Torino, 1976.

A szorosabban vett laikus gondolattal foglalkozó szakirodalom kizárólag a XIX. századra vonatkozik:

Georges Weill: *Histoire de l'idée laïque en France au XIXe siècle.* Paris, Alcan, 1925.

Louis Capéran: *Histoire contemporaine de la laïcité française.* 3 vol. Paris, 1957–1961.

Achille Erba: *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857–1870)* d'après les brochures politiques. Louvain, 1967.

Címe ellenére *Georges de Lagarde*: *La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen âge.* 6 vol. Paris 1934–1946. (Második kiadása 1956–1963.) alig foglalkozik a minket érdeklő témával. A keresztény gondolatba helyezkedve vizsgálja az ellentmondásokat és a változatokat a világi hatalóm és a világiaknak a hit dolgaiban való illetékessége kapcsán.

A szabad gondolat történetéről, amely meglehetősen közelről érinti a laicitását, anélkül azonban, hogy egybemosódna vele, eléggé régi szintézisekkel rendelkezünk:

W. E. H. Lecky: *History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe.* London, 1865. (Átdolg. kiadása London, 1910.)

J. B. Bury: *A History of Freedom of Thought.* 1. kiad. 1913; 2. kiadásában H. J. Blackham utószava, Oxford Univ. Press, 1952.

J. M. Robertson: *A History of Freethought in the 19th Century.* London, 1929. 2 vol.

Újabb továbbá:

J. S. Spink: *La libre pensée française de Gassendi à Voltaire.* Paris, Ed. Sociales, 1966.

A tolerancia eszméjéről és történetéről jól használható *R. Joly: La Tolérance. Choix de textes.* Bruxelles, éd. Labor, 1964.

A francia egyház hullámzó magatartásáról a vallás és politika kapcsolatának terén, a katolikus „Aufklärung” érdekében tett félénk erőfeszítésekről *Bernard Plongeron: Théologie et Politique au siècle des lumières (1770–1820)* Genève, Droz, 1973-ban olvashatunk. Az egyház és a forradalom kapcsolatainak problémáiról meglehetősen bő szakirodalom áll rendelkezésre:

A. Mathiez: La Révolution et l'Église. Paris, 1910.

A. Aulard: Le christianisme et la Révolution française. Paris, 1925.

E. Préclin: Les jansénistes du XVIIIe siècle et la Constitution Civile du clergé. Paris, 1929.

J. Haak: De discussie over de „Constitution civile du clergé”. Groningen, 1964.

B. Plongeron: Les réguliers de Paris devant le serment constitutionnel. Paris, 1964.

M. Vovelle: Religion et Révolution. La déchristianisation de l'an II. Paris, 1976.

Cesare Beccaria Dei delitti e delle pene című traktátusa francia nyelven (Des Délits et des Peines) olvasható Franco Venturinak az Éditions Droz-nál Genfben, 1965-ben megjelent kitűnő kiadásában.

(*Roland Mortier: Les penseurs: crise de conscience et esprit „philosophique”. In: Histoire de la Laïcité, principalement en Belgique et en France. Éd. de l'Université de Bruxelles, 3–24.*)

A NYUGTALANSÁG FILOZÓFIÁJA A XVIII. SZÁZADBAN

Bevezetés

A nyugalanság a boldogság akadálya vagy feltétele? – Felvilágosodás, nagykorúság, nyugalanság. – Mire kötelez a *sapere aude*. – A nyugalanság mint a felvilágosodás egyik központi témája. – A „nyugalanság fiziocentrizmusának” változatai. – Egy vita a nyugalanság kapcsán. – A nyugalanság és Isten halála: Benjamin Constant egy levele. – Kritikus ismeretszerzés. – Az eszméktől a tanrendszerek felé. – Egy kegyeszerásus.

Egyszóval nyugtalan voltam,
töprengtem, s első gondolatom a szomorúságé volt, vagy a bánaté.

Marivaux: *La vie de Marianne*, IX. rész, „Histoire de Tervire”; Deloffre kiad., 443.

„Nyugtalan voltam, töprengtem...”: hogy a felvilágosodás százada egyúttal a nyugalanság százada is volt, csak az első pillantásra meglepő, hiszen a felvilágosodás képviselői a boldog élet racionális megteremtését tűzték ki célul,¹ mégpedig – Paul Hazard pontosítja – az „evilági boldogság”-ét.² No már most, ha ezt a boldogságot valamiféle békének, egyensúlynak fogjuk fel, ez esetben – mint Jacquin abbé állítja – a nyugalanság bezárja a boldogság templomának ajtaját.³ az ilyen értelemben vett boldogság megszerzésének és megtartásának ugyanis előfeltétele, hogy felkutassuk, legyőzzük és elűzzük legfőbb ellenségét. Ha ellenben úgy véljük – miként Locke és Leibniz is –, hogy „a nyugalanság alapvetően szükséges a teremtmények boldogulásához,”⁴ legalábbis annak szelíd formája, az „édes nyugalanság”, akkor a nyugalanság magával a boldogsággal lesz azonos, s akadályból céllá lép elő. Mi tehát valójában a nyugalanság: akadálya

¹ L. erről R. Mauzi kitűnő munkáját: *L’Idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*. Paris, 1960., melynek a mi tanulmányunk csak rendkívül szerény kiegészítése szeretne lenni.

² Ez a címe a *La crise de la conscience européenne* (Paris 1935) egyik fejezetének (III. rész, V. fejezet).

³ Jacquin abbé: *Lettres parisiennes sur le désir d’être heureux*. Amsterdam 1759. I. fejelet. 17–18. l.: „Ezernyi bűvös ábránd fűtötte képzeletem már elvezetett a boldogság templomához, ámde a nyugalanság bezárta előttem annak ajtaját.”

⁴ Leibniz: *Nouveaux Essais*. II, XXI, 36: „... Úgy vélem, hogy a nyugalanság alapvetően szükséges a teremtmények boldogulásához...” – Új kiad.: *J. Brunschwig*, Paris, 1966. 161. l. később, XII. fejelet, 194–195. és 90. jegyzet.

vagy feltétele a boldogulásnak? Bárhogy válaszolunk is e kérdésre, a nyugalanság nevének szerepelnie kell válaszunkban.

Másrészt viszont – más síkon közelítve a kérdéshez – a „felvilágosodásnak” már a fogalmában benne foglaltatik a lélek nyugalansága. A felvilágosult ember – legyen bár deista vagy ateista, felvilágosult zsarnok vagy demokrata (természetesen csak a végleteket említve) – nagykorú ember, pontosabban olyan ember, aki megszerezte a maga nagykorúságát, és naponta meg is küzd érte. Holbach-hoz, Diderot-hoz vagy Sade-hoz hasonlítva Kant bizony elég félénk *Aufklärer* volt. Mégis ő írta körül a legerőteljesebb módon ezt a fajta függetlenséget:

*A felvilágosodás az a valami, ami kivezeti az embert kiskorúságából, melynek önmaga az oka. A kiskorúság az ember abbéli képtelensége, hogy használja az értelmét, s ne mások által vezetessen. Önmaga az oka ennek a kiskorúságnak, ha nem menti értelmi fogyatékosága, hanem egyszerűen hiányzik belőle a megfelelő határozottság és bátorság, hogy használja az értelmét, s ne másokra hagyatkozzék. Sapere aude: legyen bátorságod saját értelemet használni! Íme, ez a felvilágosodás jelszava.*⁵

Sapere aude, illetve, mint Poniński hirdette, *proprium pro numine lumen*.⁶ e jelszavak köteleznek. Aki magáévá teszi őket, beismeri, hogy nyugtalan, s a nyugalanságnak áldozza életét. Beismeri, hogy nyugtalan, vagyis kielégítetlen, hiszen a hagyományos elveket elvetette (a túlvilág szószólói természetesen ellene fordítják ezt az elutasítást, Isten hiányának beismerését magyarázva bele).⁷ De főként e nyugalanságra teszi fel életét: maga lesz „önmaga ege”,⁸ vállalva a bukás, a tévelygés állandó kockázatát. A nyugalanság nemcsak mögötte, előtte is ott van. Akár bolognai, akár nem, a „modern filozófus” teljes jogú tagja a Nyugtalanok Akadémiájának.⁹ A megismerés rendjében a

⁵ Kant: Réponse à la question: Qu'est-ce que „les lumières”? (1784. december), . . . in: Kant: Ecrits politiques. A. Aulard kiad. é. n. [1917], 187. A Sapere aude jelmondat Horatiustól való (Epitres, I, II, 40). *Montaigne* is szívesen idézi (Essais, I, XXIV; Villey–Saulnier kiad. Paris 1965. 159). Eredeti kontextusában azt jelenti: „Merd legyőzni szenvedélyeidet.” Jean Fabre megjegyzi, hogy „feltehetően a középkori és XVI. századi okkultisták, illetve művelt libertinusok jelmondata lehetett”, s megemlíti még, hogy az Alétophiles páholy, melyet 1736-ban alapítottak Berlinben, ugyanebben az évben egy érmét veretett, „melynek előlapján Minerva, . . . és Wolff portréja volt látható, a hátlapon pedig a Sapere aude jelmondat”. (Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe de lumières. Paris, 1952. 585. 43. jegyzet).

⁶ A megfogalmazás *Antoine Łoź-Poninski* Sarmatides-jából való (1741), ahol a szerző az ateista Sybra szájába adja. (L. J. Fabre, I. m. 59.)

⁷ Itt elsősorban Jean-Jacques Rousseau-t említenénk, aki így kiált fel a szavoyai vikáriusnál: „. . . Érzelmeket, vágyaidat, nyugalanságodat, még gőgödöt is más elvek vezérlik, mint tested, melynek rabságában érzed magadat.” (La Profession de foi du Vicaire savoyard. Pierre-Maurice Masson kiad. Fribourg–Paris, 1914. 183. és Oeuvres complètes de J.-J. Rousseau. Pléiade, IV. 55.) L. később, IX. fejezet, 132, 57. j.

⁸ A kifejezést *J. Genet*-től vettük: Journal du Voleur. Paris, 1949. 62.

⁹ „Itália városai között – írja Fontenelle – Bologna a tudományról és a művészetekről híres. Van egy . . . tudományos akadémiaja, melyet a *nyugtalanok* akadémiajának neveznek, mely név elég jól ráillik a modern filozófusokra, akiket semmiféle tekintély nem tud magához kötni, mert állandóan kutatnak.” (Éloge des Académiciens, „Marsigli”; Fontenelle: Oeuvres complètes, Paris, 1818. I. 446.)

velünk született eszmék elvetése – miként Locke tette – már azt jelenti, hogy „levágtuk magunkat az Abszolútum vontatóköteléről”.¹⁰ a világozóságból immár felvilágosodás lesz. nem egyetlen és örökké létező igazság közlése többé, hanem az egyén szerény (de talán annál nagyszerűbb) hozzájárulása a „közös vagyon”-hoz, melyet állandóan fenyeget a „sötétség központjai”-nak folytonos támadása.¹¹ soha semmi sem végérvényes, mindent

Fontenelle tehát – legalábbis ebben az esetben – jónak tartja, hogy a nyugtalanság nem tud „megállapodni”. Az Académie degli inquieti az asztronómus Eustachio Manfredi alapította 1690-ben, tizenhat éves korában. „A gyermekek akadémiaja – jegyzi meg még Fontenelle – röviddel utána felnöttek akadémiaja lett.” (I. m. „Manfredi”. I. 501.) Jelmondatuk a vergiliusi aforizma: Mens agitat molem. L. F. Marsigli gróf 1711-ben a bolognai egyetemhez csatolta. Landois, az Enciklopédia Akadémia című cikkének szerzője megjegyzi, hogy „magában Itáliában több akadémia van, mint a világ összes többi részén együttvéve”, és hogy „a legtöbbjük különös, furcsa nevet visel”. Példaként a bolognaiakat idézi: Abbandonati, Ansiosi, Ociosi, Arcadi, Confusi, Difettuosi, Impatienti, Inabili, Indifferenti, Indomiti, Inquieti, Instabili, Della notte piacere, Sienti, Sonnolenti, Torbidi, Vespertini. – Falconnet de la Bellonie (meghalt 1752 körül), a Courier d’Avignon ex-jezsuita munkatársa az „élelméjűséget” úgy határozza meg, mint „a szellem értékes nyugtalanságát, mely nem enged megnyugvást addig, míg el nem érte célját, bármilyen rejtett legyen is az”. (La Psychantropie ou Nouvelle Théorie de l’homme. Avignon, 1748. I. 16.) – D’Alembert megjegyzi, hogy „a kíváncsiság létszükséglete annak, aki tud gondolkodni, főként ha ezt a nyugtalan vágyat még az amiatti düh is sarkallja, hogy teljesen nem lehet kielégíteni”. (Discours préliminaire à l’Encyclopédie. 1751. Új kiad.: Bibliothèque Médiations, Paris, 1965. 27–28.) – Idézzünk végezetül néhány sort a természettudós Charles Bonnet-től: „A nyugtalan, tettvágytól égő, állandóan kereső értelem nem állhat meg a jelenségeknél. Mőgéjük akar látni. Mindent számításba vesz; nem nyugszik, újra nekiindul, újra nekibuzdul, minden oldalról újra és újra megvizsgálja ugyanazt a tárgyat. Az iránytű mutatója gyakran kitér; hát még az értelem hányszor tér ki az igazság keresése közben. Óvakodjunk azonban attól, hogy túlságosan gátoljuk mozgását. Ennek ugyanis káros következményei lennének működésére.” (Considérations sur les corps organisés. 1762. I, VIII, CXXX; Oeuvres. Neuchâtel, 1779. III. 79.)

¹⁰ J. Fabre: Lumières et romantisme. Paris, 1963. VI. lap: „Abban a pillanatban, amint a készen kapott eszméket elveti, melyeken a Descartes-féle bizonyosság nyugodott, a felvilágosult ember levágja magát az Abszolútum vontatóköteléről; a lényeg helyett a létet választja, vagyis saját jövőjét, s önmagát tartja sorsa egyedüli építőjének, alakítójának.” A tekintély elvetése ugyanilyen következményekkel jár, miként az előző jegyzetben a Fontenelle-idézetből láttuk.

¹¹ A „tömeg”, az „összesség” képe, amelyhez minden kereső elme hozzáadja a maga részét, jól mutatja a felvilágosodás „közösségi”, kollektív jellegét. Megtalálhatjuk például az Enciklopédiában, az Honneur című cikkben, melynek Jaucourt a szerzője: „A kevésbé felvilágosult népeknél a világozóság tömege sohasem áradt szét . . .” (VIII. kötet, 1765. 288); Thomas Discours de réception à l’Académie française-ében (1767) úgyszintén: „Az eszmék pedig gyarapodnak, és a szétszórt kis fényekből hatalmas tömeg világozóság formálódik.” (Oeuvres. Új kiad. Paris, 1792. IV. 164.) Még kifejezőbb az Essai sur les préjugés (1770) megfogalmazása, melynek szerzője (Dumarsais?, Holbach? felidéri ennek a „hatalmas tömeg”-nek a létrejöttét: „Így, a zsarnokság minden erőfeszítése ellenére, a papi rend minden kegyetlensége és fondorlata dacára az emberi faj megvilágosul; . . . egy napon a sok ezernyi fény sugarát hatalmas tömeg világozósággá áll össze, mely minden szívet fölmelegít, minden szellemet megvilágosít, s még azokat is körülöleli, akik ki akarják oltani.” (Oeuvres de Dumarsais. Paris, 1797. IV. 345.) L. S. Mercier 1771-ben szintén használja a képet: „Méltányosoknak kell lennünk ezekkel a nemes írókkal szemben . . . Megfeledezünk különböző gyengeségeikről, melyek ember voltukkal jártak. Csak az a tömeg világozóságot látjuk, melyet megteremtettek, gyarapítottak; erkölcsi nap ez, mely nem aludhat ki, csak a világozógyetem fáklájával együtt.” (L’An 2240, Rêve s’il en fut jamais. XXIX. fejezet; új kiad.: London, 1776. 206–207.) – Az ellentett kép, a „sötétség központjai” Diderot-nál bukkan fel, az Enciklopédia Bramines című cikkében: „Minden mindennel összefügg az emberi szellemenben. . . egy tévedés beárnyékolja az egymásba kapcsolódó igazságokat; s ha egy emberi

újra végig kell gondolni. A felvilágosult ember tudja, hogy a természet kifürkészhetetlen és végtelen, s hogy az emberi nem régi protektorai türelmesen várják a visszavágás idejét: a „rettenetes Isten” és a „kegyetlen pap” vajon eldobja-e egyszer fegyvereit?¹² A lét rendjében a felvilágosult ember egyre merészebben hártja el azokat a természetes és természetfeletti fogódzókat, melyek eddig az emberi döntések biztonságát voltak hivatottak garantálni. Ha a Legfőbb Lény személy, ugyan bizony törődik-e valamennyit is az egerekkel, melyek a hajófenékben nyüzsögnek?¹³ És ha a Nagy Mindenség voltaképpen csak az „anyag óceánja”,¹⁴ fajunk örök időkre „belévetetett”-e?¹⁵ Amilyen mértékben közeledünk a felvilágosult deizmustól a felvilágosult materializmus felé, majd a még öntudatlanul vallásos materializmustól – melynek alapja a Gondviselés természeti sikra való transzponálása¹⁶ – de Sade márki radikális változás-filozófiájához,¹⁷ az ember annál inkább híján van döntéseiben bármilyen külső segítségnek, s egyre inkább a nyugtalanság keríti hatalmába. Ebben a perspektívában a romantika nyugodtan minősít-

közösségben vannak olyanok, akiknek érdekük, hogy sötétség-központokat hozzanak létre, a népet hamarosan sötét éj fogja elborítani.” (II. kötet, 1751. 394.) 1754-ben a *De l'Interprétation de la nature* a „világosság központjainak gyarapítását” sürgeti (I. m. XIV.; *Oeuvres philosophiques*. Vernière kiad. 189). *La Lumière et les lumières* című tanulmányában (*Cahiers de l'Association internationale des études françaises*. 20. sz., 1968. május, 167–179) Jacques Roger az egyes számú (malebranchista) világosság jelentést állítja szembe a többes számú (az enciklopédisták által használt) felvilágosodás jelentéssel. Lásd még *R. Mortier*: *Clartés et ombres du Siècle des lumières*. Genève, 1969. 13–50.: „Lumière et lumières; histoire d'une image et d'une idée aus XVIIe et XVIIIe siècles.” (Ford.: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Bp. Gondolat, 1983. 67–141: „Világosság” és „felvilágosodás”).

¹² Ez a két negatív kép, a „rettenetes Isten” (vagyis janzenista) és a „kegyetlen pap” – miként René Pomeau kimutatta – állandóan foglalkoztatta Voltaire-t. (*La Religion de Voltaire*. Paris, 1956. – Új kiad.: 1974. – I. rész, III. fejezet.)

¹³ „Amikor Őfelsége elküld egy hajót Egyiptomba, vajon törődik-e vele, hogy az egerek, melyek a hajón vannak, jól érzik-e magukat vagy sem?” – mint ismeretes, ezt válaszolja a dervis Candide-nak, aki a földön uralkodó rossz miatt aggódik. (*Candide ou l'Optimisme*. 1758. XXX. fejezet; R. Pomeau kiad. 1959. 222.)

¹⁴ A kifejezés Diderot-tól való: *Rêve de d'Alembert*. *Oeuvres philosophiques*. Idézett kiad. 300.: „Az anyag e hatalmas óceánjában nem lelni egy molekulát, amely hasonlítana egy másik molekulához...”

¹⁵ Az *Histoire de Juliette*-ben VI. Pius pápa elmondja, miként „veti bele” a természet az arénába a különböző fajokat: „Ha (a teremtmények), melyek belévetettek, nem szaporodnak, új lényeket vet bele.” (*Histoire de Juliette ou les Prospérités du vice*. IV.; *Oeuvres complètes*. Cercle du Livre précieux. Paris, 1963–1964. IX. 172.) „Csak egyszer avatkozott bele a sorsukba, amikor bevetette, útnak indította őket.” Uo. 174.; Sade kiemelése.)

¹⁶ Lásd például azt az anyai szöveget, melyet a *Système de la nature* végén az érthetetlen okból megszemélyesített természet intéz az emberhez (*Holbach*: *Système*... London, 1770. II. rész, XIV. fejezet). Bergier abbé az *Examen du matérialisme*-ban (Paris, 1771.) tollhegyre is tűzte e jóindulatú megszemélyesítés logikátlanságát (I. m. II. kötet XIV. fejezet, 3): „Ostoba szavak, melyeket a szerző a természetnek kölcsönöz.” Az *Examen* követi a *Système* szerkezeti felépítését.

¹⁷ Változás-filozófián mutabilizmuson az egyes létformák felcserélhetőségének, kölcsönös behelyettesíthetőségének a tézisért értjük. A mutabilizmus abban különbözik az evoluzionizmustól, hogy benne az egyes fázisok szervesen, egymást kiszorítva követik egymást, nem pedig az előzőből nőnek ki. (Ezt az osztályozási szempontot J. Rostand-tól kölcsönöztük: „Diderot, philosophe de la biologie.” In: *Biologie et humanisme*. Paris, 1964. 226–227.)

hető a „felvilágosodás rezgésének, vibrálásának”,¹⁸ ha már nincs mód arra – miként a klasszicizmus korában –, hogy „készen kapott bizonyosságokra” támaszkodjunk,¹⁹ a tudat könnyen a nosztalgia felé hajlik. A nyugtalanság tehát sokkal inkább következménye, mint indítéka a felvilágosult gondolkodásnak.

S tegyük hozzá rögtön – a következő lapokon elsősorban erről olvashatunk majd –, hogy vizsgálódásainak központi témája is. A felvilágosult gondolkodás ugyanis nem feledkezett meg – miként gyakran állították – a kielégületlenség és a nyugtalanság tényéről, a szív ürességéről, arról a homályos vagy biztos vágyakozásról valamilyen jó felé, mely „betölthetné” a lelket. (Ha mégsem vett volna tudomást róla, a vallásos hagyomány és az augustinusi antropológia védelmezői vették volna a fáradságot, hogy emlékeztessék létére!) Éppen ellenkezőleg: minden erejével azon volt, hogy megjelje racionális magyarázatát, s visszahelyezze a természet tényei közé. Idézhetnénk Locke-ot vagy Condillacot, Buffont, Louis de Lacaze-t vagy Cabanist, Morellyt, Malbyt vagy Raynalt, a nyugtalanságot mindegyik visszavezette az égből a földre, e világban keresve neki otthont, akár úgy értelmezve, mint az ember (s a többi állat) pszichofizikai struktúrájába – „szervezetébe” – beleoltott állandó parancsot, akár egy időhöz köthető történelmi esemény – pl. az egyenlőtlenség vagy a magántulajdon kialakulása – következményének tartva, akár a boldogság elérésének jó vagy kevésbé alkalmas belső ösztönzőjét látva benne, akár pedig a különböző művészetek művelői által a nézőre (vagy a használóra) akarva vagy akaratlanul gyakorolt hatást. Kifejezetten vagy bennfoglaltan, a felvilágosodás filozófiája az ágostoni és malebranche-i teocentrizmust a nyugtalanság fiziocentrizmusával cserélte fel.

Ez a fiziocentrizmus persze korántsem volt koherens és homogén elmélet. Egysége inkább tendenciaszerű volt, nem pedig a rendszer egysége. Egyrészt azért, mert a nyugtalanság fiziocentrizmusát a felvilágosodás ilyen vagy olyan ellenfeleivel folytatott alkalmi viták formálták, vagy bizonyos vallásos filozófiai tézisek transzponálása vagy laicizálása alakította: Locke például egyszerűsítette és naturalizálta (értsd: visszahelyezte a természet rendjébe) a malebranche-i akaratértelmezést; Morelly és Malby pedig a misztikából a politika területére helyezte át Fénelon „birtokosi” nyugtalanság-elméletét. Másrészt valamennyi tudományszak képviselője (bármily csekély volt is szakértelme ebben az enciklopédikus században) magának tulajdonította a dicsőséget a nyugtalanság genezisének egyedül helyes föltárásáért: egyáltalán nem meglepő tehát, hogy az orvos Louis de Lacaze egy fokozatosan létrejött fiziológiai torzulás következményének tartja (a rekeszizom elhajlása mintegy a „félelem öntőformája” lesz nála), vagy hogy a történész és moralista Malby a népek „titokzatos nyugtalanságát” a javak egyenlőtlen elosztásával magyarázza. Végül pedig – de nem utolsósorban – a nyugtalanság naturalizálásának (vagy laicizálásának) ugyanannyi formája volt lehetséges, ahány módon értelmezték a természet fogalmát 1680 és 1800 között: kezdve Newton és Voltaire heteronóm, összetett természete-

¹⁸ J. Fabre írja: „A romantika, a felvilágosodásnak ez a rezgése, vibrálása, sohasem választható el a felvilágosodástól, még ha mereven, visszautasítóan el is kíván szakadni tőle.” (Lumières et romantisme. VII. lap.)

¹⁹ R. Pomeau írja: „Az a filozófia, melyből a romantika kinőtt, a felvilágosodásé, mely abban különbözik a klasszicizmustól, hogy az ember már nem támaszkodhat készen kapott bizonyosságokra.” (Europe de lumières. Paris, 1966. 95.)

tével, mely valójában „mestermű”,²⁰ s Nagy Mesterét magasztalja,²¹ folytatva a sort az autonóm, egységes és jóságos természettel, melyet Diderot vallott (ha fegyelmelte magát . . .), valamint Holbach báró, nem feledkezve meg a széthullott és közömbös, azaz kegyetlen természetről sem, amely értelmezéssel Diderot-nál találkozunk (ha szabadon „álmodott”) és de Sade-nál. Az európai gondolkodás gyökeres átalakulásának időszakában, majd pedig a felvilágosodás századában ezen okok miatt csaknem két tucat különböző „jelkulcs” volt forgalomban, valamennyi a nyugtalanság megfejtésére. A még mindig élő, mindig termékeny, s a *Génie du Christianisme*mal – legalábbis időlegesen – diadalmaskodó augustinizmustól és fénelonizmustól VI. Pál pápa *Juliette*-beli beszédéig mennyiféle árnyalattal találkozni egymás mellett! A nyugtalanság körül kibontakozó harc végső soron annyi világképet, eszmerendszert állított sorompóba, ahány küzdőfelet.

Hogy az augustinizmusnak és a naturalizmusnak, a világosságnak és a felvilágosodásnak a csatája jórészt a nyugtalanság körül folyt, jól bizonyítja Biran *Premier Journal*-jának egy részlete. Az ifjú filozófus 1793-ban az emberi természetről s annak az állati léttől való különbözőségéről elmélkedve úgy érzi, hogy félúton van Pascal és Montaigne között, s legbelül igencsak Pascalhoz húz. A „nyugtalanság” szó természetesen a tolla alá kerül:

Be kell azonban ismerni, ha őszintén magunkba tekintünk, hogy Pascal érve meggyőző. Az ilyesfajta dolgokban az ember legbensőbb lényegéből vett bizonyítékok a legmeggyőzőbbek. Márpedig a léleknek ez a nyugtalansága, ez az igazi jó utáni sóvárgás és a belőle fakadó állhatatlanság, ez a meghatározatlan törekvés, mely egyik dologtól a másikig csapong, semmi olyat nem találva, ami teljesen kielégítené, s mely minden embert, legyen az vad vagy civilizált, esztelenségek és ostobaságok egész során keresztül űz-hajt, az unalom, fajunk végzetes sajátossága, melyet az állatok nem ismernek: nem tudom, de számomra mindez mintha valami különös dologról adna hírt, s azt bizonyítaná (persze talán nem a higgadt filozófusok, hanem az érzékeny lelkek számára, akik szeretnek magukba tekinteni), hogy talán nem vagyunk az igazi helyünkön.²²

Biran persze jól tudja, hogy erről a kérdésről – sokkal inkább, mint a többitől – a felvilágosodás filozófiája testes „anti-Pascalt” hozott létre.²³ S talán Buffon egyik híres kitételére gondolva így folytatja:

Jól tudom: erre azt válaszolják majd, hogy a nagyságnak és gyengeségnek ez a keveréke, melyért az ember megromlott természetét okolják, az üresség érzése, valamint az unalomé, melynek oka egy olyan törekvés, mely nem irányul meghatározott célra, mindez csak következménye annak a módnak, ahogyan az embert a társadalom intézményei átformálták; s hogy nem kell természetfeletti magyarázatot

²⁰ „Természet a nevem, de minden részemet művészkéz alkotta.” (*Voltaire: Nature, Dialogue entre le philosophe et la nature, Questions sur l'Encyclopédie. 1771; Oeuvres. Moland kiad. Classiques Garnier, új kiad., Paris, 1966. 370.*)

²¹ A kifejezésnek önmagában nincs köze a szabadkőművességhez, s már Bossuet-nál is megtaláljuk (I. később, IX. fejezet, 19. jegyzet). – Voltaire-nek a szabadkőművességhez való kapcsolata l. *R. Pomeau: La Religion de Voltaire. III. rész, VI. fejezet, II.*

²² *Maine de Biran: Premier Journal, „De l'Homme”;* Oeuvres. Tisserand kiad. I. 26,

²³ Lásd például *J. R. Carré: Réflexions sur l'Anti-Pascal de Voltaire. Paris. 1935.*

keresünk, mielőtt nem bizonyosodtunk meg a jól ismert természetes magyarázatok elégtelenségéről vagy nem győződünk meg arról, hogy az emberi szellem képtelen valaha is felfedezni ezt a magyarázatot.²⁴

Ám végső soron a felbukkanó kétely sem módosít semmin; a vadak „nálunknál semmivel sem mentebbek ettől a nyugtalan törekvéstől, mely a Buffon úr által elképzelt emberi faj változatainak történetét látszik jellemezni”.²⁵ Birant „érzékeny lelke” – minden mást figyelmen kívül hagyva – az ágostoni magyarázat választására ösztönzi, s a nyugtalanság teocentrikus értelmezéséhez való csatlakozása igencsak rosszul búvik meg – vagy talán kibúvót – sorozatnyi „talán”-ja mögött:

Úgy vélem, el kell tehát ismernünk az emberben egy fajtánkra jellemző lelki törekvést, mely egyetemes, s mely a többi osztályoktól megkülönbözteti; kétségtelenül ez a meghatározatlan törekvés, mely mindig kész arra, hogy birtokba vegye a különböző helyek és körülmények által eléje adott dolgokat, ez alakítja a népek különb-különb jellemvonásait. (. . .) Talán van valóságos célja, valóságos irányultsága, és csak azért bizonytalan, azért nyugtalan, mert keresi ezt a célt, de nem találja. Talán valamiféle változatlan természetből fakadt, mely mindig ugyanaz volt; az is lehet tán, hogy valamely felsőbbrendű, nagyszerűbb természetből, mely azonban megromlott, s még inkább romlani fog; vagy talán ez a természet éppen a tökéletesség felé halad, s ezt az állapotot megsejtve borong a lélek, semmit sem találva, ami kielégítené . . . Mennyi lehetősége a kételynek, a bizonytalanságnak az olyan ember számára, aki nem fogadja el a kinyilatkoztatást! S milyen nyomasztó is lenne a létünk, jövőnk sorsunk felőli bizonytalanság, ha nem vennénk fontolóra, hogy egy jóságos Isten gondviselése örökös felettünk, aki szerzője létünknek, akinek szándékait véghezvisszük, s aki nem akarhatja teremtményei vesztét!²⁶

Ez a bizalom, mely némi kvietista színt visz Biran gondolatmenetének fél-augustinus kiindulásába, odáig viszi, hogy most már a nyugtalanság miatt sem nyugtalankodjék:

Az Istenben vetett bizalomban megnyugodva, a természet felőli s létünk rendeltetése felőli nyugtalan kíváncsiságtól megszabadulva (mely jelen állapotunkban egyébként sem elégíthető ki), a filozófus sokkal eredményesebben tanulmányozhatja az ember tetteinek természetes mozgatórugóit, hogy ráleljen az adekvát eszközökre, melyekkel jobbá és boldoggá teheti.²⁷

A konklúzió szándékoltan homályos: mintha helyet hagyna a kielégítetlenség racionális elemzésének, előre megszabva azonban annak mélységét. Biran egyébként még nem ismeri – nem ismerheti Destutt de Tracy és Cabanis elméleteit. A *Premier Journalt* követő évtizedben túl kell lépnie az ideológián, felváltva azt az erő filozófiájával, majd végül ezt a túllépést is túl kell lépnie. A sorozatos „konverziókon”²⁸ keresztül Biran egy

²⁴ *Maine de Biran, uo.* – Vö. Buffon: „Ha túlhangsúlyozza az érzelmek fontosságát, az ember csak visszaél saját létével, s olyan ürességet teremt szívében, melyet aztán semmi sem képes betölteni.” (*Histoire naturelle. „Discours sur la nature des animaux”*: Oeuvres. Flourens kiad. II. 452. – L. később, VIII. fejezet, 82. jegyzet.)

²⁵ *Uo.* 27.

²⁶ *Uo.* 27–28.

²⁷ *Uo.* 28.

²⁸ Lásd *H. Gouhier: Les Conversions de Maine de Biran. Paris, 1948.*

olyan kereszténység felé fejlődik, mely sokkal közelebb áll Fénelonhoz, mint Pascalhoz, aminek okaira a későbbiekben még kitérünk.²⁹ Mindenesetre filozófiai vizsgálódásának kiindulásában lojális, tisztán látó tanúja volt annak a harcnak, mely a nyugtalanság fogalma körül kibontakozott.

Három évvel korábban az ifjú Constant egész másféle tanulsággal szolgál Mme de Charrière-hez írott levelében. Szerinte a nyugtalanság nem Isten közeli vagy távoli jelenlétét bizonyítja, hanem halálát.

Ha a világnak szinte minden dolga felőli morális nyugtalanság nem pusztít el, s főként ha nem érezném olyan rettentően, hogy szinte határtalan bizalmatlanság tölt el, melyet csak félig merek bevallani magam előtt, azt hiszem, egészségem és erőm még visszatérne. Persze akár visszatér, akár nem, egyetlen dolog lényeges: hogy ne szenvedjek. Most sokkal jobban érzem, mint bármikor is, minden dolog semmisségét, látom, mennyire csak ígélet minden, melyet nem tartanak be, hogy erőnk elégtelen rendeltetésünkhöz, s hogy ez az aránytalanság szükségképpen pusztulásba sodor bennünket.³⁰

Ezen „aránytalanság” érzése vajon Pascalhoz közelíti-e Constant-t? A levél megírása idején (1790. június 4.) éppen ellenkezőleg:

Ez a gondolat, melyet igaznak tartok, nem tőlem származik; egy piemonti férfitől való – művelt ember, Hágában ismerkedtem meg vele, Szardínia követe. Ő azt állítja, hogy Isten, aki a mi alkotónk és a minket körülvevő dolgoké, meghalt, mielőtt művét véghezvitte volna; hogy már sok mindent előkészített, miként ha építkeznek, állványzatot emelnek, de munkája közepén meghalt; s hogy most minden, ami elkészült, olyan célra készült el, mely nem létezik többé; ami pedig minket illet, úgy érezzük, hogy olyan dologra rendeltettünk, melyről semmi elképzelésünk sincsen; órák vagyunk, melyeknek nincs mutatójuk, s melyeknek fogaskerekei – értelmesek lévén – forognak, amíg el nem kopnak, anélkül, hogy tudnák, miért, folyton csak ezt kattogva: mivel forgok, kell, hogy céloom legyen.³¹

A nyugtalanság ebben a mítoszban (mely – teszi hozzá Constant – sokkal elfogadhatóbb, mint a „keresztények, muzulmánok és a filozófusok ostobaságai”)³² már nem az ember ideiglenes bukását jelzik, hanem az Isten-fogalom végérvényes ürességét – mely hipotézisre, mint ismeretes, korunk előre ugyancsak nem látható hipotéziseket állított föl.³³ Tulajdonképpen valamiféle cél nélküli finalitás ez, mégpedig a szónak nem esztétikai (miként az *Ételőerő kritikájában*, mely ugyancsak ebben az évben jelent meg), hanem tragikus értelmében véve.

²⁹ Lásd később, XII. fejezet, 209.

³⁰ B. Constant levele Mme de Charrière-hez 1790. június 4-én. In: G. Rudler: *La Jeunesse de Benjamin Constant*. Paris, 1909. 376.

³¹ *Uo.* 376–377.

³² *Uo.* 377. – Sainte-Beuve is idézi ezt a levelet a *Portraits littéraires* „Benjamin Constant et Mme de Charrière” című fejezetében (Pléiade, II. 700–702), s olyan gyilkos eszmefuttatásnak tartja, „mely mindent romba döntött Adolphe szívében”. (700.)

³³ Lásd például J. Cardonnel: *Dieu est mort en Jésus-Christ*. Bordeaux, 1967. H. Babel lelkész az ilyesfajta tanítást a „Szentháromság második személyére épített unitarizmusnak” minősíti (*Théologie de l'énergie*. Neuchâtel, 1967. 205.).

A következő fejezetekben azokat a – rendszeres vagy rendszerré nem épített – elméleteket szeretnénk tanulmányozni, melyek – Malebranche-tól Chateaubriand-ig és Biranig – a nyugtalanság kapcsán megütköztek. Ismerteknek tételezzük azokat az alapos munkákat, melyeket az utóbbi 50 évben a – szerintünk okkal – preromantikusként nevezett érzékenységre, a „XVIII. század romantikájának” szenteltek.³⁴ Célunk nem az eddigi elemzések megismétlése vagy kiegészítése volt, hiszen azok megállják a helyüket, hanem új megközelítésben szeretnénk a témához nyúlni, azokat az absztrakt vagy félig absztrakt elméleteket vizsgálva, melyeket a XVIII. századi emberek – koruknak és gondolkodásmódjuknak megfelelően – saját kielégületlenségükről alkottak: ezért kapott helyet munkánk címében a „filozófia” szó. Pontosabban: csak azokkal a modern és szakmai értelemben vett irodalmi, tudományos és filozófiai szövegekkel foglalkozunk elemzésünkben, melyekben előfordulnak a *nyugtalan*, *nyugtalanodni*, *nyugtalanság* szavak. (A ritka kivételeket mindig indokoljuk.) Nem azt vizsgáljuk, hogy a felvilágosodás képviselői (és ellenfelei) mit gondoltak mindarról, amit ma nyugtalanságnak nevezünk, hanem ahogyan ők maguk gondolkodtak arról, ami az ő nyelvükön ezt jelentette. Nem azt akarjuk belemagyarázni gondolkodásukba, ami számunkra fontos, hanem – ellenkezőleg – a lehető legteljesebben azt rekonstruálni, ami számukra volt az. Ha célunkat elértük, könyvünk elolvasása – ugyanúgy, mint távoli rokonai, a *Voyage du monde de Descartes*³⁵ vagy a *Voyage du prince Fan-Férédin au pays de la Romancie*³⁶ (jezsuita kalauz jezsuita kalauzoknak . . .) – módot ad néhány órányi kritikus ismeretszerzésre: egy másik világba léphetünk be, s véleményt szerezhethetünk arról a világról, amelyet meglátogatunk.³⁷

Vizsgálódásunk, melyet elvileg a frankofón szerzőkre korlátoztunk (ami rögtön ide csatolja Leibnizet is), természetesen kiterjed a más nyelven írt munkákra is, ha azok – pozitív vagy negatív módon – hatást gyakoroltak a nyugtalanság frankofón teoretikusaira: így tehát Locke-ról sem feledkezünk meg, akit egyébként Coste szép fordítása épített bele a francia kultúrába.

Témánkat két síkon fogjuk megközelíteni. Először néhány tanulmányban azt vizsgáljuk, milyen szerepet játszott a nyugtalanság a kulturális élet egy-két nagyobb szektorában: a zenében, a képművészetben, az építészetben, az orvostudományban, az irodalomban, a politikában és a vallásban. Itt a nyugtalanságot absztrahálódásának felé útján ragadjuk meg. Azután a fogalom fejlődését vázoljuk fel a filozófusoknál: Malebranche-tól, Locke-tól, Leibniztől Condillacig és Biranig nyomon követjük – egyrészt – a nyugtalanság határozott, autonóm entitássá válását, másrészt a nyugtalanságról alkotott elméletek beépülését a kreacionizmus és a természetfilozófiák közötti harcba. Meglepő lehet talán, hogy ezt a részt nem filozófiai jellegű tanulmány vezeti be,

³⁴Lásd főképp *D. Momet: Le Romantisme en France au XVIIIe siècle*. Paris, 1912. (Új kiad. Paris, 1932.); *A. Monglond: Le Prérromantisme français*. I–II. Grenoble, 1930. (új kiad. Paris, 1966). – A „preromantika” fogalmának újabb, nem régi vizsgálata: *Le Prérromantisme, hypothèse ou hypothèse? Actes du Colloque de Clermont-Ferrand* (1972. június 29–30.). Paris, 1975.

³⁵Írója Gabriel Daniel (Paris, 1690).

³⁶Szerzője Guillaume-Hyacinthe Bougeant (Paris, 1734).

³⁷Ismeretszerzésen azt értjük, hogy egy egyedi vagy kollektív alany számára új kultúrát fogad be. – L. I. fejezet, 29.

hanem az olvasót először egy operabeli estélyre invitáljuk, azután pedig a *Julie Elysée*-jére látogatunk vele. Hogy eközben csak „labdázgatunk, a játékra várva” – miként a XVIII. századi labdajátékosok mondták? Nem a mi dolgunk megítélni. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a legáltalánosabb értelmében minden elmélet a megnevezéssel kezdődik: ha igaz az, hogy „a nyelvben minden különbségeken múlik”,³⁸ a nyugalanságnak már a megnevezése is a valóság primer szétválasztását tételezi, ahol a nyugalanság szemben áll például a nyugalommal. Még világosabbá válik a dolog az irodalom területén, ahol a nyugalanság a regények vagy színművek mozgatórugójává válik, vagyis uralkodó szenvedéllyé: nem lehet közömbös a filozófus számára, hogy a XVIII. század első felében a Nyugtalan férfi (Fagannal) és a Nyugtalan lány (Autreau-val) a Fösvény és a Tudós nő mellé sorakozik a komikus típusok galériájában.³⁹ S végül, amikor a művészetelmélet, a vallási apologetika vagy az orvostudomány már „központi fontosságúnak” tartja a nyugalanságot – akár okozatként, akár okként –, a filozófiai elemzésnek nem marad más hátra, mint összegyűjteni tanúságtételüket, s e rendszerelemeket azokhoz a doktrinális egységekhez csatolni, amelyekre épülnek. Röviden: kötetünk első részének tanulmányai az eszmék történetét vizsgálják, a második részé pedig a tanrendszerek történetét. A két síkot elválasztó távolság csekély, vagy még annál is kisebb: bennfoglalt és kifejezett, marginális és középponti, részleges és teljes, leírás és elemzés között a különbség néha olyan halovány, mint reméljük, vagy mint tartunk tőle.⁴⁰ A „kertek metafizikájától”⁴¹ a tulajdonképpeni metafizikáig vagy ennek tagadásáig (mely tagadás még mindig egyfajta metafizika megnyilvánulása lenne) vajon olyan hosszú lenne az út? Egyébként maga az *Enciklopédia* figyelmeztet bennünket: a felvilágosodás századában minden, a „dolgok értelmével foglalkozó tudomány” joggal igényt tarthat erre a névre: azoknak a normáknak a létalapja, melyeknek a festő vagy az építész engedelmessé válik, a metafizika területére tartozik.⁴²

Röviden tehát: annak az „eszme-mag”-nak⁴³ a metafizikai doxográfiáját szerettük volna összeállítani, melyet nyugalanságnak hívnak. Egyesek talán úgy ítélik majd, hogy figyelmünk nem terjedt ki mindenre, s magukat a történelmi alanyokat (egyéneket,

³⁸ *F. de Saussure: Cours de linguistique générale.* (1915.) Új kiad. Paris, 1966. 166.

³⁹ Barthélémy Fagan *Nyugtalan férfijáról és a Nyugtalan lényről, Autreau figurájáról* lásd később, XI. fejezet, 170–173. l.

⁴⁰ „Eszmék történetén” itt az olyan civilizációs jelenségek vizsgálatát értjük, melyek az egy bizonyos korra jellemző gondolkodásmód (vagyis a magatartásunkat szabályozó képzet- és értékrendszerek) és a tulajdonképpeni filozófiai rendszerek között helyezkednek el. (Lásd *A. O. Lovejoy: The Great Chain of Being.* Cambridge, Massachusetts, 1942. 3–23.: *The Study of the history of ideas, és Essays in the history of ideas.* Baltimore, 1948. 1–13.: *The Historiography of ideas.*)

⁴¹ Lásd később, a Jean-Marie Morel-idézetről, III. fejezet, 46–47.

⁴² „Metafizika, nőnemű főnév. A dolgok értelmének a tudománya. Mindennek van metafizikája és gyakorlata: a gyakorlat a gyakorlat értelme nélkül, és az értelem a gyakorlás nélkül csak tökéletlen tudományt eredményezhet. Kérdezzenek meg egy festőt, egy költőt, egy zenészt, egy mértantudóst, és vegyék rá, hogy adjon számot eljárásáról, vagyis hogy bontsa ki művészetének metafizikáját.” (*Enciklopédia, V. kötet* (1765), 440. E példaszzerű, névtelen cikknek a teljes szövegét a későbbiekben idézzük, XII. fejezet, 5. jegyzet.)

⁴³ Amit „eszme-mag”-nak hívunk, megfelel Lovejoy „unit-idea”-jának („elemi gondolat”, „gondolati egység”) (*The Great Chain . . . 3 skk.*). Nyilvánvaló – s jelen tanulmányunkban végig ezt kívánjuk bizonyítani –, hogy ugyanaz az eszme-mag a legkülönfélébb rendszerekbe is beépülhet.

osztályokat, kasztokat, rendeket, csoportokat és a legkülönbözőbb csoportosulásokat) kellett volna tanulmányoznunk, akik kidolgozták, magukévá tették vagy továbbhagyományozták témánkat. A nyugtalanság valóban eltakarta volna előlünk a nyugtalanokat? Válaszunk csupán annyi, hogy ehhez az idő, főként pedig az elméleti felkészültség hiányzott számunka. Nem rendelkezünk sem a pszichológus, sem a szociológus szakértelmével, azt viszont jól tudjuk, hogy egyiket sem lehet egykönnyen megszerezni; márpedig semmi sem gyanúsabb – még hozzá joggal –, mint az amatőr munka. Az ember tudományok iránti tiszteletből nem akartuk tehát azt a látszatot kelteni, hogy tisztában vagyunk módszereikkel, s emiatt nem táltunk az olvasó elé sem egy összecsapott szociológiát, sem valami pepecselő pszichoanalízist. Nem kapcsoljuk tehát a nyugtalanság filozófiáját semmiféle „önvédelmi mechanizmus”-hoz, s a szó eredeti értelmében vett ideológiáról is csak Destutt de Tracy esetében beszélünk, aki a szót megalkotta.⁴⁴ A munkamegosztás így tűnik a leghasznosabbnak: kétségtelenül sokkal jobban segítjük a pszichológusokat és a szociológusokat, ha pontosan megfogalmazott kérdéseket teszünk föl nekik (vagy alkalmat adunk rá, hogy azokat maguknak föltegyék), mint ha a válaszokat adnánk meg helyettük. S tegyük hozzá, hogy ezek – ti. a válaszok – nem is feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy megítélhessük egy tézis valóságos értékét vagy egy kategória használhatóságát. Egy állítás igazsága, egy fogalom értéke azzal a dologgal való megfelelésétől függ, amelyet jelöl, nem pedig azoknak az érzelmi érettségétől, akik megfogalmazták, illetve használták; s még kevésbé attól, hogy történelmük élcapatáéhoz, közepmezejéhez vagy hátvédjéhez tartoztak-e. Az egy bizonyos tant valló egyén (vagy egyének, egy időben élő vagy egymást fölváltó csoportok . . .) állapota és az illető tan megalapozottsága vagy megalapozatlansága között semmiféle kapcsolat nincs: az önbizalom nem mindig segít abban, hogy világosan lássunk, s a szorongás sem mindig torzíja el ítéletünket. Vajon segíti-e majd munkánk az olvasót, hogy megkeresse a számára használható azok között az alapkategóriák között, melyeket a nyugtalanság teoretikusai gyűjtöttek össze, s ezáltal is gyarapítsa saját bölcsességét? Befejezésként – vagy inkább bevezetésként – annyit csupán: legőszintébb vagyunk ez volt. Mi is szívesen mondanánk, miként *Az istenek szomjaznak*ban, a forradalmi terror közepette az öreg kegyszeráros asszony a járókelőknek: „Tessék, uraim, válogassanak, nálam minden kegytárgyat megtalálnak!”⁴⁵

⁴⁴Lásd később, XII. fejezet, 207–208. Ez az értelmezés (mely nagyjából a „megértés pszichológiájának” felelne meg) tűnik számunkra a legpozitívabbnak, melyet a szónak adhatunk. Ha „ideológia”-nak nevezünk egy gondolati rendszert, voltaképpen semmi újat nem mondunk vele, fennall viszont a veszély, hogy a harmadik, pejoratív jelentést („osztály-előítélet”) insznuáljuk. Ez utóbbi értelmében az „ideológia” indokolatlanul polemikus jelentésű, szinte lesöpri a színről az ellenfelet (vagy legalábbis azt hiszi), hisz könnyebb egy tanítást lejáratni, mint megcáfolni. Semmilyen tanítást nem lehet eleve érvényesnek tartani csak azért, mert egy bizonyos közösség, mely meg tudja ítélni, mi igaz, mi nem (vajon ki állíthatja ezt?), magáénak vallja. Egyébként is, hogy ha ugyanazt a tanítást több, egymással szemben álló közösség is elfogadja, illetve ha eltérő gazdasági és szociális bázisú közösségek teszik magukévá egymás után, értelmetlen ideológiáról beszélni. Miként Raymond Aron írta egy helyütt: „Az a megfogalmazás, hogy az ideológia az ellenfelem gondolatrendszere – az egyik legkevésbé rossz meghatározása lenne az ideológiának.” („L'idéologie.”: Recherches philosophiques. VI. 1937. 65.)

⁴⁵A. *France: Les Dieux ont soif* (1912). XVII. fejezet; Paris, kiad. 1913. 249.

(És persze, tegyük hozzá, a nem éppen kegyeseket is . . . két évszázad múltán persze egyik is, másik is ugyanazt a korhangulatot árasztja.) Vagy talán erőnkön fölüli dologra vállalkoztunk, s emlékezzünk csak, Delourmel polgártárs, egy pillantást vetvén a „fanatizmus eme tárházára”, azonnal a városházára kísértette a megdöbbsent öregasszonyt. Vajon – mutatis mutandis – ez a sors vár ránk is? Az olvasónak kell megítélnie és megmondania, hogy haszontalan volt-e megszólaltatni jó néhány nem túl híres szerzőt, a történelem „elfeledettjeit és megsebzettjeit” a nyugtalanságról [. . .].

Összegezés

Természetes és természetfölötti szétválása, végleges elszakadása: ha vizsgálódásunk tisztán doxografikus lett volna, ezzel a negatív megállapítással zárhatnánk le. (Ami egyenesen következne módszerünkől; de vajon a puszta doxográfia megér-e ennyi munkát?) De a múlt kultúrájába való lemerülésünk, a kritikus (s épp ezért provizorikus) ismeretszerzés, amellyel próbálkoztunk, több kívánt lenni, mint valami szellemi turizmus. Mégis, ilyen hasznos ismeretekkel megrakodva térhetett hát vissza apró *Nautilus*unk erről az elmerült kontinensről, a ma már – látszólagos közelsége ellenére is – oly messzinek tűnő felvilágosodás kori Franciaországból? A kérdés, mely tán gyermekesnek tetszhet, kivédhetetlen: „Mondja, mit látott?” – s minden utazónak válaszolnia kell rá, még ha tart is tőle, hogy üres kézzel érkezett vissza. Az olvasónak kellett eldöntenie menet közben, hogy igazgyöngyöket vagy csak ócska bővilit kínáltunk-e neki. Végezetül – legutoljára élve vissza türelmével – néhány, részben történeti, részben metafizikai szempontú záró megjegyzésre kívánnánk felhívni figyelmét.

Az első tekintetben, úgy hisszük, megállapíthatjuk, hogy a felvilágosodás százada, legalábbis Franciaországban, a nyugtalanság körül folytatott harc százada volt. Vajon a nyugtalan lelket természetes erő mozgatja-e, vagy éppen nyugtalansága vonzza egy „igazi középpont” felé, mely a természetén kívül helyezkedik el? A század végén – mint emlékszünk – ezt a kérdést tették fel Maine de Biran, illetve Benjamin Constant munkánk elején idézett írásaikban, s ez tulajdonképpen egy hosszú vita lényegét foglalja össze, amelyet – erre pedig majd visszatérünk – egyetlen döntőbíró sem képes eldönteni. A felvilágosodás védelmezőinek és ellenfeleiknek – ez utóbbiak szintén valamely világosság követői –, minden XVIII. századi embernek számot kellett adnia a nyugtalanság mivoltáról, mibenlétéről. „Ahányféle beállítottság, annyiféle nyugtalanság”: e kijelentés, véleményünk szerint, sokkal szélesebben értelmezendő, mint eleinte gondoltuk. Érvényes mindenfajta metafizikai irányzatra, amit az ember magáénak vallhat. Amikor Boulainviller elveti azt a magyarázatot, hogy a nyugtalanságot valamilyen „végtelen dolog” vak vonzása okozza, s e misztikus hipotézis helyett azt állítja, hogy érzékenységünkre véges dolgok vannak hatással, a történész felteszi a kérdést: vajon a *Réfutation de Spinoza* éle ez esetben – retrospektív módon – Pascal vagy Malebranche ellen irányul-e? Pedig az igazság, szerintünk, inkább az, hogy egy ilyesfajta írás prospektíve, már előre támadja Rousseau, Saint-Martin és Chateaubriand augustinizmusát. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek a jövőbe kilőtt nyílak nem lehetett célpontja Maine de Biran élete utolsó éveiben kialakított, a tipikustól eltérő, nyugtalanságmentes augustinizmusa. Az erő és a kegyelem filozófusa tehát furcsa kivételként már puszta létével gyengitené azt a szabályt,

melyet a fentebbiekben vázoltunk? Egyáltalán nem; úgy véljük, inkább erősíti, már pusztán kísérletének kudarcával is, melyet művének befejezetlensége bizonyít. Biran, aki szellemi felkészültségét tekintve mindvégig ideológus maradt (a szó eredeti értelmében), a nyugtalanságot a lelki élet legalsó zónájába szorította vissza: amivel arra kárhoztatta magát, hogy aztán ne tudjon átjutni a másodikról a harmadik szintre, az erő megtapasztalásáról a kegyelem megtapasztalásához. Hiányzott hozzá az egyesítő elv, a nyugtalanság. S mivel nem hagyott helyet ennek a fölfelé vivő erőnek, nem juthatott el, csak egy egymás mellé- és fölérendelési viszonyokon alapuló antropológiáig: ez volt az ára a poszt-condillaci kategóriáknál való részleges, de makacs megragadásának. S mivel gondolkodásából mindenfajta nyugtalanságot kizárt, nem is bízhatta rá magát teljes egészében. Lényének egy része mindvégig egy olyan „származási hely”-hez kötődött, ahonnan az ágostoni nyugtalanság ki volt rekesztve. „A filozófus felállíthat néhány elvet; ha ezeket érvényeseknek tételezi, már nem úgy gondolkodik, ahogyan akar, hanem úgy gondolkodik, ahogyan lehet.” Etienne Gilson egykori figyelmeztetése a fogalomkészlet megválasztására is érvényes – vagy tán elsősorban arra.

Munkánk sem térben, sem időben nem kívánta túllépni azokat a határokat, melyeket induláskor kijelöltünk: a francia XVIII. század határait, melyet *a parte ante* „az európai gondolkodás krízise”, *a parte post* pedig a Konzulátus és a Császárság korának „késő felvilágosodás”-a keretez. Kutatásaink tehát nem terjedtek ki sem az „eszmék nyugtalanságá”-ra épített hégeli filozófiára, sem az 1830-cal diadalmaskodó francia romantikára. Semmiképpen sem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a „nyugtalanság történelmi balsorsa”, melyről fentebb szoltunk, egyáltalán nem tette lehetetlenné azt, amit a váltófutók a „váltóbot átadásának” neveznek. A születő XIX. század augustinusi irányzatai közt az olvasó már találkozott Saint-Martin, Senancour és Chateaubriand nevével. A Genfben, illetve Coppet kastélyában letelepült Mme de Staël a „nyugtalan gondolkodás” primátusát teszi romantika-meghatározásának középpontjába: a germán, az északi világ és a kereszténység (kissé esetlegesen kerülve egy rendszerbe tipológiájában) veszi körül nála a nyugtalanság nimbuszával a romantikus költészetet. (Később a „Dél kritikája” azonban már elárulja Germaine Necker igazi indítékait: Pierre Lasserre szerint ugyanis a romantikus-fausti nyugtalanság természetéből forgatja ki, lealacsonyítja az igazi augustinusi nyugtalanságot azzal, hogy elveszi természetfölötti tárgyát: Észak legfeljebb ha némi aprópénzt vet nekünk jogos örökrészünkből.) Mme de Staël szinte lényeggé emeli itt saját „betöltetlenségének érzését”, annak a nyugtalanságnak a forrását, melyet ő maga is (bár némileg mintha kedvét lenné benne) „emésztő”-nek nevez. Sainte-Beuve a *Volupté*-ben a hozzá igencsak közel álló Amaury szájába adja a megállapítást, hogy „... az emberben hatalmas, nyugtalan tudnivágyás rejtezik, melynek tévelyegnie, bolyongania kell, ki kell törnie az emberből nehogy a belsőt feleméssze”: ha az ismeretszerzés hangsúlyozásától eltekintünk (mely a jelen esetben Lamarck tanításán alapszik), a nyugtalan bolyongás minden kétséget kizáróan, törvényszerűen ugyanabba a vonulatba tartozik, mint a „nyugtalan gondolkodás”, melyet Mme de Staël a romantika sajátosságának tartott. Szellemileg Mme de Staël Rousseau gyermeke. Protestáns liberalizmusa – romantikus átalakításuk árán – összebékítette a felvilágosodás két irányzatát. Ami Sainte-Beuve-öt illeti, ő a „század betegsége”-be hajló augustinizmus üzenetét kapta e nagy Varázslótól. George Sand, aki a romantika leibnizi irányához tartozott, az *Evenor et Leucippe* előszavában habozás nélkül beépíti az emberi

természet meghatározásába a nyugtalanságot, mely előbbre viszi, keresésre ösztönzi az embert: eszmefuttatásának forrása kétségtelenül a *Nouveaux Essais* lehetett. Stendhal pedig, az ideológia szelleméhez hű „romanticista” – mint emlékszünk – azért magasztalja a nyugtalanságot, mert „nagy dolgok véghezvitelére készíti a legnehezebben kezelhető embert is”. A nyugtalanságnak a francia romantika valamennyi vonulatában helye van. A század betegsége ez, vagy miként Jean Guéhenno mondotta egy alkalommal: „fejlődési betegség”? A felvilágosodás elleni hadakozás vagy (hogyan ismét Jean Fabre-ot idézzük) a „felvilágosodás vibrálása” érzik-e ki e gondolatokból? A romantika, ez a sokarcú, változatos színes irányzat ez is, az is volt egyszerre, miként maga a nyugtalanság. Amint az ember kilép jelenéből, a nyugtalanság máris otthon van nála.

„Mondja, mit látott?” A kérdés nemcsak azt jelenti: „Miféle összecsapásokat látott a XVIII. század időszakában, illetve azon túl? Hogyan zajlott le ez a kettős verseny, az árnyaknak ez a csatája?” Hanem inkább ezt: „Mi volt az igaz mindebben?” S a kérdés, ha így értjük, két másikat rejt magában. A leírás igazsága ugyanis nem biztosítja feltétlenül az értelmezés, a rendszerbe illesztés igazságát is. Hiszen – hogy mást ne említsünk – túllépett a leíráson. Engedtessék tehát meg, hogy válaszunkat is két részre bontsuk, megkülönböztetve, hogy a két síkon mit tudtunk beváltani ígéretünkben.

A leírás síkján, vagy ha úgy tetszik, fenomenológiai síkon egyfajta ökumenizmust kellett követnünk. „Ökumenizmus”-on természetesen nem valamiféle „átlag-tanrendszer” felállítását, sem pedig valamilyen eklektikus florilégium összeállítását értjük. Az ökumenizmus, melyre törekedtünk, rokona annak, melyet Gaston Bachelard Mengyelejev periodikus rendszeréről szólva „homogén pluralizmus”-nak nevezett. Posztulátumai a következők voltak:

1. A természet és a történelem, legalábbis némely területein, illetve szakaszaiban, lehetővé teszi, hogy rendezett sorokat állítsunk föl.

2. Attól a „szellemi család”-tól függően (a „szellemi család”-ot a legtagabb értelemben véve), amelyhez tartozik, minden egyéni megfigyelő automatikusan privilegizálja ennek a sornak egyik vagy több tagját.

3. A sor tagjai értékrendbe állíthatók.

A fenti értelemben vett ökumenizmust szem előtt tartva, s ezzel a módszerrel közelítve a nyugtalansághoz, kutatásunk összegzéséeként a következő sorozatot állíthatjuk fel, a leírás síkján a legkevésbé emberitől a legemberibb felé haladva. (Mivel a sorozat tipológiai, nem pedig doxografikus, minden egyes tag több filozófus nevét takarhatja, és fordítva.)

Először van – a tudat és a beszéd zéró fokán – az égi és a földi testek rendezett vagy kaotikus mozgása: ez egyszerűen a nyugalomtól való megfosztottság, in-immobilitas, *Un-Ruhe*, melyből (mint Leibniz felhívja rá a figyelmet) az óra ingájának a neve is származik. Ezután – halk morajlás – a születő undor és vágy végtelenül halovány kezdetei mutatkoznak meg, az élő vagy élet előtti stádiumban levő molekulák vak nyugtalansága következik. A locke-i szorongás (*uneasiness*, „mésaise”, *molestia*, *perturbatio*, *anxietas*) a harmadik fokozata ennek a *crescendónak*, melyet Leibniz más „félig gyönyör”-nek értelmezett: természetes megrettenés és sarkallás ez egyszerre, melyet az eszmélés, valamint a külső vagy belső megriadás különböző változatai követnek, az, amit a modern pszichológusok *stressz*nek, illetve az azon való felülkerekedésnek neveznek. A feladatok és kötelességek, a vergődés és a harc szövevényében azután a nyugtalanság – negyedik

fokozatként – mint buzgólkodás, igyekvés (*cura, sollicitudo*) mutatkozik meg: lázas tevékenység, elégedetlenség ez, mely mögött a misztikus az önzés nyílt vagy rejtett működését sejtí, a kommunista pedig a javak egyéni kisajátításának hatását látja benne. Legvégül ötödik fokozatként, a sorozat csúcán találjuk a legbecesebb nyugtalanságot: azt az „emésztő szomjúság”-ot, melyről Malebranche beszélt, a végtelen, az abszolút utáni vágyakozást, azt a sejtést és ösztökélést, mely mintegy elővételezi – a valóságban vagy csak az álomban – a Nagy Szárnyalást, a Nagy Hazatérést; ez az *inquietudo*, melyet az augustinusok az „apologetikus szillogizmus” altételeként értelmeznek, s ami az ifjú Constant-nál – épp ellenkezőleg – Isten halálának jele. E sorozatba állítás – melynek fokozatai inkább tagcsoportokat, mint egyes tagokat foglalnak magukba – tulajdonképpen a szótárírók – Furetière-től Trévoux-ig és Féraud abbéig – által elkezdett összegzések folytatása kívánna lenni. Kevés dolog kell csak – mint erre kitértünk – aktualizálásukhoz. Szemünkre hányják talán, hogy eljárásunkban figyelmen kívül hagytuk azokat a tilalmakat, melyeket egyesek mostanság mindenfajta szubjektív filozófiai kísérlet elé állítanak. A nyugtalanság fenomenológiája nem túlságosan időszerű akkor, amikor a „bekapcsolt adó-vevő” modellje a követendő. „Mintha a király megtilthatná Istennek . . .” Mondjuk ki nyíltan, nem nagyon törődünk az ilyesfajta véleményekkel. Ha választanunk kellene, hogy Panurge birkája legyünk-e vagy ókonzervatívnak tűnjünk, vagyunk annyira nonkonformisták, hogy ez utóbbit választanánk. Egyébként pedig azoknak a gondolkodóknak gazdag egyénisége, akik a szubjektum érvényét kétségbe vonják, nem a legfényesebb és legközvetlenebb ellenérv-e állításuk cáfolásához? Miként a savoyai vikárius mondotta, épp szellemük vall elveik ellen, s a nyugtalanság filozófiája számára egyáltalán nem tanulságok nélküli eljárásuk elemzése.

A tulajdonképpeni metafizika síkján, vagyis ott, ahol magukról a dolgokról és mibenlétükről, lényegükről van szó, a „Mit látott?” kérdés már sokkal kényszerítőbb értelmű. A filozófus ugyanis már nem állíthatja azt, hogy egyszerre és ugyanabból a szempontból megértett – vagy megsejtett – két, egymással ellentétes mibenlétű dolgot, vagy – a lét rendjéből a történés, a levés rendjébe lépve – két, egymást megsemmisítő genezis tanúja volt. A választás, az elkötelezettség, mely elutasítást feltételez, itt bizony elkerülhetetlennek látszik. „Mindent egymáshoz kapcsolva mindent megőrizni” – Montherlant kijelentése talán a fenomenológus jelmondata lehet, a metafizikusé nem. Mert vegyük csak a dolgok mibenlétének kérdését. Kétségtelen, közelíthetnek a dolgokhoz többféle világvélemény eszköztárával, alkalmazhatók több strukturális modellt, mintegy „többes számba tehetem” a dolgok szövetét – akkor is csak egyetlen modellt fektethetnek a valóság minden szektorára. És ha a geneziszről van szó? Az egyik esetben kedvem szerint haladhatok a különöstől az egyedi, a másik esetben az egyeditől a különös felé, a vizsgált valóság szakaszoktól vagy -területektől függően szemlélhetem a dolgokat mint valamiféle emelkedő folyamat részeit, mely a kevesebbtől a több felé tart, vagy fordítva, a többtől a kevesebb felé tartó, leszálló – involutív-folyamat részeként –, akkor is valamilyen motívumok alapján választanom kell a különböző genezistípusok között, s mindegyiket bele kell szorítanom egy meghatározott, ideális tér-idő keretbe. S bármennyire csak egyes részlelményekre vonatkoznak is ezek a döntések, mindegyikük egyben kizárása is valaminek, s mindegyikük – miként az előző fejezetben részletesen láttuk – hatással van a nyugtalanság megítélésére. A nyugtalan élet metafizikája tehát valójában korolláriuma

egy nézetrendszernek – vagy nézetegyvelegnek –, mely valóságképet tükrözi. Tudtomon kívül és legkifejezettebb szándékom ellenére tehát választásom mind a strukturális, mind a genetikus vizsgálat esetében egyfajta „rács”-ot alkot, s az én világom, az én univerzumom fogságába ejti a nyugtalanságot – a „Tejút rabságába”, miként Blok mondotta –, s vagy bezárja kis világom titkos kertjébe, vagy – fordítva – a természetfölötti hatáskörébe utalja. Úgy tartják: „az államférfiak az előre nem látható dolgokkal foglalkoznak”. A metafizikusok pedig a megfoghatatlan dolgokkal, ha igaz az – miként mi magunk valljuk –, hogy a nyilvánvaló dolgok nem érdeklik őket. A „Mit látott?” kérdés tehát azt jelenti: „Melyik oldalra billen a mérleg nyelve? Melyik serpenyőben vannak a nyomósabb érvek a nyugtalanság mibenlétének megítéléséhez?” Valljuk be, hogy belső mérlegünk nyelve naponta, sőt, óránként billen erre vagy arra az oldalra. A *kevesebb*, ha Létről van szó, *többé* emelkedik? S a *több* egykor nem fogyott-e *kevesebbé*? Az idő valóban egy „kockázó gyermek” csupán? S ugyanúgy, mint a tér, az is a Nagy Építő működési területe? S a természetet vajon „saját energiája” mozgatja-e, vagy valójában csak az isteni művészet egyik elnevezése? Olyan valami-e, amely „valahová emelkedik”, vagy olyan, „amit emelnek”? Döntő bizonyítékokkal egyik hipotézis sem szolgál, de megoldhatatlan ellentmondások sincsenek bennük, nem lehet szembehelyezni velük mindent elsőprő ellenérveket. A nyugtalanság – kozmikusán nézve – vajon valamilyen felemelkedés része-e, vagy éppen egy visszaesése? A figyelmes vizsgálat fénysugara tudatunk vásznának minden pontján elidőz, felméri mindegyik magyarázat valószínűségét, s hol Sarastrónak, hol az Éj Királynőjének adja a pálmát. A filozófusoknak a logika tiltja a közvetlen pillanat eklekticizmusát. Az egymásnak ellentmondó érvek változó súlya azonban néha rákényszerítheti az időbeli eklekticizmusra, vagy más kifejezéssel: a választások izochronikus pluralizmusára. Mi tehát végső soron a nyugtalanság? Egyedül talán a Legfőbb Lény – Isten vagy a Természet –, aki alkotta, ő tudná megmondani. Dehát válaszol?

Az árnyak országában tett utazásunkat, miként illik, a Léthé mezején, az Amélés partjainál fejezzük be. Itt, mielőtt újra meglátnák a napvilágot, a lelkeknek, miután döntöttek sorsukról, „bizonyos mennyiségű” vizet kell inni a folyóból; „de – teszi hozzá Platón – akik nem elég elővigyázatosak, és mértéken felül isznak belőle, mindent elfelejtenek”. Mit jelenthet vajon ez az előírás? Miért kell ilyen mértékletesnek lenni a feledéssel szemben? Léon Robin segít kihámozni a mítosz jelentését. Ha mértéktelenül iszunk az Amélés (a gondatlanság) vizéből, „mindenfajta *nyugtalanság* eltűnik a lélekből; az erkölcsi és az intellektuális nyugtalanság, mely az öntudatlan emlékeket ébren tartja, s kicsinységünk érzése is, amelyből a szerelem születik”. E szavak már alaposan túllépik a platonizmus magyarázatának illetékességi körét; hogy a nyugtalanság – minden formájában – egyfajta természetes vagy természetfeletti sarkalló erő: tanulmányainkkal ezt kívántuk bizonyítani. De ez csak az igazság egyik fele, s Platón tanítása kettős értelmű. A Léthé vizéből mindenkinek innia kell, még ha a megengedett kortyok száma meg is van határozva. Ám minden eszköz haszontalanná válik, ha cél lesz belőle, s a nyugtalanság mindig is csak eszköz marad. Ha a nyugtalanság az egész lelket beborítaná, egocentrikus önelégültség vagy kínzó szorongás lenne belőle: akadály lenne, rablánc, nem pedig sarkalló erő. Platón egyébként úgy tanítja: a lelkek csak azután isznak a Feledés vizéből, miután döntöttek sorsukról. A választás „végzetes pillanata” után a konkrét, meghatározott

szabályok szerint működő világba lépünk, a munkák és napok világába. S ott a nyugtalanság mozgató rugója lehet tetteinknek, s annak is kell lennie, sohasem szabad, hogy görcsbe rántsa karunkat. Mit ér az ilyen íjász, akinek remeg a keze a nyugtalanságtól? Ha Mérimnének, a nyugtalanságnak lennének oltárai, „megszámlálva” égetnék rajtuk tömjénszemeket tiszteletére.

(J. Deprun: Introduction; Conclusion. In: La philosophie de l'inquiétude en France au XVIIIe siècle. Paris, 1979. Vrin, 9–18., 211–215.)

(Fordította: Kormányos József)

HATALOM, TÖRTÉNELEM, IRODALOM DIDEROT MŰVEIBEN

Werner Krauss emlékének

A folyók hűségesek maradnak forrásukhoz, miközben a tenger felé tartanak.¹ Werner Krauss öröksége és példája nem olyan emlékmű, mely felé vissza kellene fordulnunk ahhoz, hogy tisztelettel adózzunk neki: ellenkezőleg, arra késztet, hogy tovább menjünk annál a pontnál, melynél Werner Krauss elhagyott bennünket. Neki szeretném ajánlani ezeket a gondolatokat, mert szerettem volna, ha vitatkozhatunk róluk. Hadd folytassam tehát a halálom túl is azt a párbeszédet, melyet éppen e helyen kezdtünk meg akkor, amikor először találkoztam vele 1968-ban.

Mint többen előttem, én is az irodalom és a hatalomért folyó harc közötti kapcsolatokról, az irodalomnak a történelemben való beágyazódásáról, valamint a történelemnek az irodalmi műben való megjelenéséről fogok beszélni. Ezek nyomát három síkon fogom keresni, de csak abban az egyedüli – és egyébként kiváltságos helyet elfoglaló – korszakban, melyet Diderot regényei és meséi alkotnak.

Diderot-nál a regény- és meseírást nem tekinthetjük „acte gratuit”-nek, mely valamiképpen a történelmen kívül helyezkednék el. Teljes mértékben megvan a helye abban a stratégiában, melyet az ideológiai harc általános körülményei a szerzőre kényszerítettek. A regény, a mese gyakran csak egy komolyabbnak vélt (filozófiai, politikai) mű *kiegészítése*, vagy árnyaltabban: *kárpótlás*, a fikció rendjében vett elégtétel a valóságban elszenvedett vereségért. Amikor Diderot a *Mémoires pour Catherine II-t* írta, melyet olykor helytelenül *Entretiens avec Catherine II*-nek említenek, nyilvánvalóan zavarban volt amiatt, hogy a Filozófus és az Uralkodónő közötti nagy vitának, melyről Párizsból való elutazása előtt ábrándozott, végül is csak ő maga volt a résztvevője. Szüntelenül kérdezett, javasolt, érvelt, de a Cárnő csak bizonytalan, lakonikus válaszokat adott, vagy egyáltalán nem is válaszolt. A *Mémoires* szövegének finom elemzése kimutatná, hogy az író csüggedésében – egészen természetesen – arra szánta el magát, hogy szimulálja azt a dialógust, melytől elesett. Megsokszorozza a kijelentések jeleit, lélekben elfoglalja partnernője helyét, személyesen megjeleníti, olyan szellemi diszpozíciókkal, sőt szavakkal ruházza fel, melyeket elvárt volna tőle. Számomra a legérdekesebb részek azok, ahol a filozófus, kétségbeesve, hogy sohasem jut ki abból a monológból, amelybe Katalin

¹ Ezt az előadást, mely eddig nyomtatásban még nem jelent meg, a Berliini Tudományos Akadémia nemzetközi kollokviumán tartottam, melyet Werner Krauss halálának első évfordulója alkalmából rendeztek.

kényszerítette, elmegy odáig, amit ő „*rêveries*”-nek (álmodozásoknak) nevez, a „roi Denis” témáján. Ezek óhatatlanul azokra a tiszta fantázia szülte versekre emlékeztetnek, melyeket 1770-ben, 71-ben és 72-ben írt a vízkereszt ünnepe alkalmából („Le Code Denis”, „Complainte en rondeau de Denis, roi de la fève, sur les embarras de la royauté”, „Vers après avoir été deux fois roi de la fève”). Bizonyos szempontból úgy vélhetjük, hogy a *Jacques le Fataliste* irodalmi módon vett revanst a szentpétervári kudarcon. Abban a nagy vitában, mely Jacques-ot gazdájával szembeállítja és a szolga győzelmével zárul, s amely a címről és a dologról (a névleges és a tényleges autoritásról) szól, tökéletesen a szentpétervári vitát láthatjuk, csak fordított befejezéssel: Jacques gazdájával ellentétben, Katalin megtartotta a címet is és a dolgot is . . .

Egy állandó jelenség, melynek jelentőségét mind ez idáig nem ismerték fel, meggyőzően bizonyítja, hogy a fikciós műveknek nincs elkülönülő helyük a Diderot-féle írók stratégiájában. Arra a folytonos körforgásra gondolok, mely a komoly művek és a fikciós művek között van és viszont, oly módon, hogy bizonyos töredékek – melyek ideológiai töltése általában igen erős – néha háromszor is újból előfordulnak különböző kontextusokban. Valóságos *kollázsok*ról van itt szó, abban az értelemben, melyet a szürrealisták adtak a szónak. A kritikai kiadások nagy része – például Paul Vernière kiadásában az *Oeuvres politiques* – nem is mulasztja el, hogy ezt jelezze, de csak az érdekesség kedvéért. Pedig a kollázsnek két ellentétes karaktere van, melyek éppen ezáltal az ellentmondás által hordoznak jelentést: itt a töredék szövege önmagához hasonlít, de a fikciós műnek vagy a komoly műnek a kontextusában másképp működik, *mássá válik*. Jó példákat találunk erre a *Supplément au Voyage de Bougainville*-ben, az *Observations sur le Nakaz*-ban, az *Histoire des deux Indes*-ben, de vegyünk egy alacsonyabb szintű példát. A *Les Bijoux indiscrets* XVI. fejezetében olvassuk – nem szerepel a regény első kiadásaiban – a következő részletet: „A csecsebecsek fecsegése közben történt, hogy egy másik baj támadt a birodalomban: ezt a bajt a *penum* használata okozta, vagyis azé a kicsi szövetdarabé, melyet a haldoklókra tettek. Az ősi rítus úgy kívánta, hogy a szájra helyezték. A reformátorok úgy vélték, hogy a *farra* kell tenni.” A történet jelentéktelennek tűnik, ha nem tudnánk, hogy megtalálható az *Enciklopédiában* is, a nagyon komoly *Zend-Avesta* cikkben, melyet 1762 és 1765 között Diderot írt a nagy vallástörténész és orientalista Anquetil du Perron hiteles visszaemlékezései alapján. Anquetil, és utána Diderot, beszámol arról, hogy valaha Surate-ban Zoroastre híveit – ősi hitűeket és reformátorokat – kegyetlenül szembeállította egymással az a kis szövetdarab, melyet a szájra kell helyezni, hogy a tisztátlanságot kiszűrje, és melyet *penon*-nak¹ hívták. És Diderot így zárta le a történetet: „*Quid rides? mutato nomine de te fabula narratur*” (Miért nevisz? Ha megváltoztatod a neveket, rólad szól a mese). Az *Enciklopédia* tehát a *Bijoux* XVI. fejezetére utal vissza, de ennek fordítottja éppúgy igaz, és világos, hogy az anekdota, túl a fikciós művön és a filozófiatörténeti cikken, a franciaországi vallástörténészek számára jól ismert ügyre céloz: a gyónócédulák ügyére, mely oly tragikus módon állította szembe egymással a francia katolikusokat, Jansenius híveit és ellenfeleit, a XVIII. század egy részében. Így tehát, a *penon*-ról (vagy *penum*-ról) szóló töredék „kollázsával” a *Bijoux* részt vesz a felvilágosodásnak az obskurantizmus ellen vívott harcában, éppoly jogon, mint az *Enciklopédia* cikkei. Ebben egyébként semmi nagyon forradalmi sincs: a reneszánsz óta a humanisták nagy mesterei voltak annak, hogy az ideológiai harcot a komoly művek ökölcspásaival és a fikciós művek hajítófegyverével vívják. A fantázia, a

„bolondság” – hogy Erasmus vagy Diderot szavaival éljünk – egyúttal volt csalétek és álarc. Amikor bolondot csinált magából, a szerző mindig megpróbálhatta, hogy becsempésszen néhány olyan gondolatot, mely a szívéhez közel állt. A *Neveu de Rameau* éppúgy, mint a *Gargantua* és a *Pantagruel*, egyike e csempészirodalom mesterműveinek (szándékosan használom Aragonnak, az ellenállás költőjének terminusát).

A marxista kritika karikatúráját adnánk vagy a legvulgárisabb idealizmus csapdájába esnénk, ha az irodalmi művet – vagy általában, a műalkotást – pusztán formának tekintenénk, melynek az a feladata, hogy a lényegét képező ideológiai üzenetet tartalmazza és terjessze. A történelem a művet magában a mű struktúrájában járja át. Jobban szeretném egyébként azt mondani: *faktúrájában*, mert a „struktúra” szó számomra egy időn kívüli rögzülés ideáját is magával vonja, míg a „faktúra” szó dinamikus folyamatot feltételez. *Faktúrán* mindazt értem, ami technika az író gyakorlatában, akit szövege előállítójának tekintek, de főleg azt, ami *csinálás*, inkább, mint ami *mondás* – hogy a Henri Meschonnic által bevezetett megkülönböztetéssel éljek.

Nos, Diderot elbeszélő műveinek faktúráját, annak legtechnikaibb vonatkozásaiban – „mesterségében”, ahogyan a klasszikus században mondták volna – olyan filozófiai előfeltevések vezérlik, melyeket ideje már feltárnunk.

Mindenki, aki ír, és főleg, ha azért ír, hogy meggyőzzön, az igazság bizonyos problematikájával kerül szembe, akár akarja, akár nem. Más alkalommal („Diderot et l’expérience russe: un exemple de pratique théorique au XVIIIe siècle”, *Studies on Voltaire and Eighteenth Century*, CLI–CLV: 1976) már rámutattam, hogy Diderot egész életében úgy érezte: egy bizonyos igazság letéteményese, melyet a hercegeknek és a népeknek meg kell tanítania. De tisztázzuk: *itt* nem az a fontos, hogy ezt az igazságot meghatározzuk vagy a tartalmát elemezzük, hanem hogy feltárjuk azt a *kapcsolatot*, melyet a filozófus fenntart vele. Az olvasóival való kapcsolata és következésképpen a mű faktúrája szükségszerűen függenek ettől. Hogy megértsük ezt a kettős kapcsolatot, olvasnunk és újból el kell olvasnunk az *Enciklopédia* Filozófus c. cikkét. Nem Diderot írta, de kánoni értéke van, és ugyanazok az elvek inspirálták, melyek minden enciklopédistánál közősek. Elsősorban Diderot elvei ezek.

„Az értelem, mondja a névtelen enciklopédista, az a filozófus számára, ami a kereszténynek a kegyelem”. Vagy: „A filozófus természete az, hogy a rend vagy az értelem szellemében cselekszik”. És még: „(A bölcset), hogy úgy mondjuk, a rend és a szabály kovászával gyúrták”. Más szóval, a filozófia harca, *mint azelőtt a vallás harca*, egy transzcendens és abszolút tekintély égisze alatt folyik: az Értelem itt, a Kinyilatkoztatás ott. A fogalom tartalma változott ugyan, de nem változott a fogalomhoz fűződő gyakorlati kapcsolat, mely megmarad függésnek és alávetettségnek. Ebben a kapcsolatban tükröződik a maga részéről az a viszony, mely a szerzőt az olvasójához köti, és ugyanakkor szembe is állítja vele: „A többi embert elragadja a szenvedélye anélkül, hogy cselekvéseiket a gondolkodás előzné meg: ezek azok az emberek, akik a sötétségben menetelnek; ezzel szemben a *filozófus* még a szenvedélyeiben is csak gondolkodás után cselekszik: éjszaka menetel, de *előtte van a fátyla*” (aláhúzás tőlem – J. P.).

Látni fogjuk a *Les Bijoux indiscrets*ben és a *Jacques le fataliste*ben, hogyan valósul meg ez a kettős kapcsolat (a filozófus és az igazság, az író és az olvasó kapcsolata) a művek bonyodalmában, és méghozzá többféle módon is.

Először is a *Bijoux* meséjében, mely különösképpen megvilágosodik, ha ezt a regényt összefüggésbe hozzuk, mint ahogy kell is, túlzottan is elfeledett ikertestvérével. A *L'Oiseau bleu, conte bleu* és a *Bijoux* irodalmi szempontból a felvilágosodás allegóriája, és ugyanazt mondja két „kinyilatkoztató” szimbólum ürügye alatt: itt Mangogul bűvös gyűrűje, ott az elvarázsolt madár. A fehér madár Igazság tündér palotájában nevelkedett. Egy rossz szellem kiűzte onnan, és vissza kell térnie. Története parabola a kegyencnő és közvetve Mangogul herceg épülésére.

A *Bijoux*ban nincs Igazság tündér, csak ha szabad így mondanom, a tények igazsága, melyet meg kell találnunk és fel kell tárnunk. A *Bijoux* meséjében három, különböző fontosságú „figurára” van bízva annak elméletbe foglalása, amit a regény allegorikusan színre visz. Először is Bloculocusra, a nevetséges nevű személyre, akinek az a lényeges funkciója, hogy filozófus módra érveljen az okozatokról és az okokról. Szerepe hasonlít Tapasztalat óriásához a *Voyage dans la région des hypothèses*ben. A jó óriás tulajdonképpen nem kísérletezik többet, mint Bloculocus. Nem végez kísérleteket a szó modern értelmében, mely magában foglalja mindazt, ami kockázatot jelent, fáradhatatlanul ellenőrzött és visszavont feltevéseket, újító kalandot. Nem teremti meg egy új tudás előállításának feltételeit. Nem tesz mást, mint hogy megfelelő műszerek – távcső, inga – segítségével megfigyel egy már mindig adott valóságot, mely mindig ott van, melyet nem kell átalakítani, hanem csak hitelesen leírni: ez Newton, aki prizmat használ, hogy megmutassa: a fehér fény mindenütt és mindig a spektrum hét alapszínéből tevődik össze. Maga Mangogul, a mese hőse, nem beszélgeti igazán a csecsebecskéket. Ahogyan Orcotome mondja, a csecsebecsék „mindig is beszéltek, de olyan halkán, hogy olykor alig lehetett érteni, amit mondtak”. A bűvös gyűrű, melynek követ Mangogul feléjük fordítja, nem ruházza fel őket olyan hatalommal, melytől természettől fogva meg lettek volna fosztva. Csak a viszonylagos vagy látszólagos csöndet szünteti meg; hallhatóvá teszi azt, ami még nem volt hallható.

A *Les Bijoux indiscrets* lényegében abban az időben íródott, amikor Diderot az *Enciklopédia* első anyagait szedte össze, és mély analógia van a regényben szereplő tripla allegória és a között az első elgondolás között, melyre Diderot és d'Alembert a szótárakkal kapcsolatban jutottak. Vállalkozásukat először nem a világ megváltoztatására szánták, hanem arra, hogy az elsőként számot adjon az ebben a világban megfigyelhető jelenségek összességéről úgy, hogy azoknak a lehető leghűségesebb és legteljesebb másolatát adja. Egy értelemben a nagy Könyv már meg volt írva: nem kellett mást tenni, mint átírni, arra gondolva, hogy még mindig marad elég hiányosság ebben az átírásban ahhoz, hogy a jövő nemzedékeknek legyen min működtetni éles elméjüket. A filozófus így állandóan alárendelődik egy igazságnak, mely bár profán, mégis szüntelenül mindenfelől túllépi – mert ez az igazság az Abszolút és a Transzcendencia rendjében marad –; ez az alárendelődés egy igen különös beszédmódot határoz meg.

Jól ismerjük azt a XVIII. században banális eljárást, mely szerint a regény szerzője mint egyszerű kiadó jelentkezik: azt mondja, semmit sem talált ki, hanem olyan dokumentumokra, levelekre, emlékiratokra bukkant, melyekről azt gondolta, hogy az olvasókat érdekelhetik. Diderot legalább háromszor élt ezzel a csöfoggással: a *Bijoux*ban, a *La Religieuse*ben és a *Jacques le fataliste*ben. A *Bijoux* például egy ősi kongói – ő congeoise-nek mondja (és nem congolaise-nek. A ford.) – krónika francia fordítása lenne. Az elbeszélő ugyanabban a kapcsolatban áll az elfeledett krónikással, mint Mangogul az

ékszerekkel, vagy Newton a fehér fénnel. Az egész narratív elrendezés azt a gondolatot látszik alátámasztani, hogy az elbeszélő előtt egy nagy, folyamatos szöveg van, mely el van rendezve és telve van jelentéssel, s melyet neki csak megfajtenie kell. A kongói krónika tartalmaz ugyan *hiányokat*, de ezek nem igazi hiányok; a hiány nem magában a tárgyban van, mely eredetileg teljes kellett, hogy legyen, hanem az átadás eszközeiben, s főleg a megismerő alanyban, aki helyzeténél fogva erőtlén (nincs intelligenciája, vagy nem ismeri az eredeti nyelv összes finomságait). Az az előadásmód, melyet Diderot választott, nemhogy banális lenne, hanem maga is allegorikus: mint ahogyan az enciklopédista a világ nagy Könyve előtt, a kongói krónikás „uszályhordozója” sem tudja gyakran pontosan megmondani, hogy a „tárgya” mit akar mondani. De ha helyesen használja az eszét, előfordulhat, hogy a filozófus-narrátor ki tudja pótolni a hiányzó részt. Ez a *feltételezés* művészete, mely igen lényeges az enciklopédisták gyakorlatában, és melynek Diderot néhány szép példáját adta fikciós műveiben. A *Les Bijoux indiscrets* XIX. fejezetében például Mirzoza belevág a szultán szavába, aki éppen történetének közepén tart, és a szultán nagy bosszúságára befejezi helyette a mesét. Minthogy az igazság egy, és mert nem lehet kétséges, hogy csak egyféleképpen lehet elmondani, az értelmére támaszkodó kegyencnő ki tudta találni, amit a szultán még mondani akart. Éppígy láthatjuk a *Le rêve d'Alembert*ben, hogy Bordeu egyedül rekonstruálja d'Alembert beszédének azt a részét, melyet Mlle de l'Espinasse még nem tudott neki elmesélni.

Ez a „második fokon” történő elbeszélés, és az az alárendeltségi viszony, melyet az igazság és „uszályhordozója” között feltételez, természetesen hatással van az író-olvasó viszonyra is, ahogyan az általában Diderot elbeszélő műveiben felmerül.

A klasszikus regény vagy mese elvben a reneszánsz színháztermek módjára épül fel: a perspektívát a király látószögéből rendezik el, vagy bármely más személyéből, aki az amfiteátrumban a központi, előnyben részesített helyet foglalja el. Ez az elrendezés gyakran teljes naivitással jelenik meg a mű cselekményében: a *Bijoux* és a *L'Oiseau blanc* olyanok, mint az *Ezeregyéjszaka meséi*, melyeket esténként a hölgyeknek szórakoztatásul és a hercegeknek okulásul meséltek. De Diderot-nál a narrátornak az olvasóhoz való viszonya egyáltalán nem azonos a narrátornak a valósághoz fűződő viszonyával. Éppen ellenkezőleg. Mert ha a narrátor olyan igazság alattvalója is, mely őt meghaladja, nem alattvalója az olvasónak, aki számára az igazság üzenetét kell vinnie. Innen adódnak azok az állandó helyváltogatások, melyeket Diderot történeteiben megfigyelhetünk: az író olykor eltűnik a főszereplő – a kongói krónikus, a *La Religieuse*ben Suzanne Simonin vagy Jacques története névtelen szerzője – mögött, akinek csak „uszályhordozója” akar lenni, máskor viszont határozottan, teljes tekintélyével megjelenik, nevezetesen abban a számos *kiadói* kommentárban, mely a nagy regényeit tagolja. Ebből adódik az a látszólagos ellentmondás, mely az alany zsarnokságára törő tendencia és a narratív anyagot objektíválni akaró, magát az alanyt is elmosni törekvő tendencia között feszül. De ez csak *látszólag* van így: a valóságnak minden esetben az olvasó számára kell nyilvánvalóvá válnia, és különösen annak a kiváltságos olvasónak a számára, aki a király. Akár elmosódik az igazság előtt, akár szembenéz az olvasóval, az író mindig csak közvetítő a kettő között.

Ebben a perspektívában kellene újra olvasnunk a *Jacques le fataliste*ot. Az égben található nagy tekerics nem annyira a sors könyve, mint a világ nagy Könyve, vagyis az *Enciklopédia*, vagy mondjuk inkább úgy, hogy az a nagy Könyv, melynek az *Enciklopédia* már csak létezésénél fogva is feltételezi a preegzisztenciáját. A filozófus az, aki olvasni

tud a nagy Könyvben; az, aki meg tudja a Könyv jeleit fejteni. Jacques éppen az a könyvben – itt arra a fikcióra gondolok, mely az ő nevét viseli –, aki olvasni tud a nagy Könyvben: egy megbotló ló, az ott felejtett óra, egy akasztófa az út szélén, két nagy kutya a gazdája előtt: megannyi *jel* abban az elrendezett világban, melyhez hasonlót az *Enciklopédia* bevezetőjében . . . vagy a *Bijoux*-ban látunk („minden létező számtalan kapcsolatban áll a többivel azoknál a tulajdonságoknál fogva, melyek közösek bennük”). Ebből a premisszából fakad egyrészt az elbeszélés menete (a legnagyobb látszólagos rendetlenségtől az egyre inkább meggyőző rend felé), másrészt a narratív elrendezés (egy „narrátor” és egy „szerző” furfangos mesterfogásokkal élnek, egymással játszva, hogy végül a helyet a „kiadó”-nak engedjék át, akinek az a feladata, hogy pótolja a „hiányokat”, leleplezze a „plágiumokat” és összevarrja a „memoárokat”). A dolgok ilyen ábrázolásában a szerző és az olvasó közötti viszony megismétli azt, amely a gazdát „jakabjához” köti, de fordítva: az erkölcsi és filozófiai fölény azé, aki elsőként és a legkitartóbban tudja értelmezni a jeleket, megtalálni a rendet a rendetlenségben, az igazat a hamis látszatok mögött. Ettől kezdve a gazda hatalma, éppúgy, mint az olvasó-királyé, tisztán intézményes csak: elvileg, ideálisan, az igazi hatalom – vagyis az igaz hatalma – Jacques oldalán van . . .

Mindeddig úgy tettem, mintha a *mű* fogalma (irodalmi mű, elbeszélő mű . . .) tiszta és félreérthetetlen volna. Természetesen ez nem így van. A műnek maga a felépülése problematikus: *története* van, mely jóval az író életén, sőt saját életünkön is túlhúzódik. Ezt próbáltam megmutatni annak idején *Lectures de Diderot* c. kötetemben (Párizs, 1974). Amit ma Diderot életművének nevezünk, az egy különösen bonyolult előkészítési munka ideiglenes végpontja. Ez a munka lassan két évszázada folyik, olyan erők mezőjében, melyek egyszerre foglalják magukban a politikai hatalmat (cenzúra, rendőrség), az ideológiai hatalmat (egyházak, egyetemek, folyóiratok) és a gazdasági hatalmat (kiadók, kéziratkereskedők, folyóiratszerkesztők), nagyon eltérő nemzeti és társadalmi kontextusokban. (Szászország Goethe korában, Német Svájc Gessner idejében kevéssé hasonlít 1796 Franciaországára vagy a XIX. század végének Oroszországára). Diderot életműve valójában egész Európa ügye volt, és ma is az: ezért vart az egyébként, hogy az *Összes Művek* folyamatban levő kiadásával megbízott kollektíva csakis nemzetközi lehetett.

Mi köze van mindennek a szövegek értelmezéséhez? kérdezhetnék egyesek. Nincs-e már meg a szövegnek a teljes jelentése, és nincs-e már akkor befejezve, amikor az író az utolsó átnézésre is rátette a pontot? Éppenhogynincs. Vegyük például az 1770–72-es években írt mesék sorozatát: *Les Deux amis de Bourbonne, Ceci n'est pas un conte, Madame de la Carlière, Supplément au Voyage de Bougainville*. Ma úgy látjuk, hogy a négy történet összefüggő egységet alkot, és hogy a három utolsó még egy valóságos trilógiává is összeáll, minthogy mindegyikük csak a másik kettő vonatkozásában kapja meg jelentéseinek teljességét. De ez nem volt mindig így.

A *Les Deux amis* először Grimm *Correspondance Littéraire*-jében jelent meg 1770-ben a hercegi olvasók maroknyi csoportjának, mely előfizetett a lapra. Később németül jelent meg, Zürichben 1772-ben, Gessner *Contes moraux et nouvelles Idylles*-jével együtt, melynek francia fordítása 1773-ban jelent meg. Ez az 1773-as kiadás minden bizonnyal nagyobb közönséget érintett, mint a *Correspondance littéraire*, bár luxuskiadás volt, illusztrációkkal és nagyon szépen kötve. Az elején felsorolt előfizetők listája, Meister

szerint, „a kor szellemi és társadalmi elitjének rövid összefoglalása volt”. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezeknek az első kiadásoknak az elit jellegét, amikor arra gondolunk, milyen hatással volt a *Deux amis*nak az „ő” történetük elején. Főleg arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy mindenképpen Gessner idilljeihez kapcsolták őket, és hogy az olvasásnál a jelentésük hasonlóságok és ellentétek játékában állt össze, melyben az idillek egyszerre képviselték velük szemben a kiemelés és a kontraszt funkcióját. Így volt ez még Gessner *Műveinek* Renouard-féle kiadásában is 1795-ben, és így volt egészen Diderot *Műveinek* Naigeon-féle kiadásáig (1798), mely visszailestette a mesét abba a *korpuszba*, melytől, érzésünk szerint, sohasem lett volna szabad elszakadnia.

A *Ceci n'est pas un conte* szintén Grimm *Correspondance littéraire*jében jelent meg, de csak 1773-ban. Nyomtatásban először Naigeon adta ki 1798-ban. A *Mme de La Carlière* úgy látszik nem jutott előkiadáshoz, és csak 1798-ban jelent meg az *Összes Művekben*. Csaknem harminc évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez a három mese, mely számunkra annyira összefügg egymással, végül is közös kiadásba kerüljön, és eredeti nyelvén. Németül már 1799-ben megjelentek. Az orosz olvasók, akik tudtak franciául vagy németül, így már a XVIII. század végén együtt olvashatták őket. Más volt a helyzet azoknál, akik csak oroszul tudtak: bár a *Deux amis*t már 1782-ben lefordították oroszra, a *Ceci n'est pas un conte*t csak 1883-ban és a *Mme de La Carlière*t csak 1884-ben.

A *Supplément au Voyage de Bougainville*nek egészen más volt a pályafutása. Bourlet de Vauxcelles abbé *Opuscules philosophiques et littéraires*jében jelent meg 1796-ban, egyidőben az *Entretien avec la Maréchale*l és egy különösen heves „kísérő tanulmánnyal” együtt. Franciaország akkoriban a royalista reneszánsz korát élte; a sajtó általában jakobinusellenes volt, és az abbé azt akarta bizonyítani, hogy a *Supplément* (libertinus mű) és az *Entretien* (ateista mű) szerzője egyike volt a jakobinizmus és a Terror atyjainak. Németország egész konzervatív sajtója hamarosan visszhangozta ezt. Később a *Supplément* a sorozat többi meséjének pályafutásától olykor igen eltérő, olykor igen közeli utat járt be. De még 1964-ben is, amikor a *Mesék* első kritikai kiadását készítettem, nem tudtam hozzájuk kapcsolni a *Supplément*t, s ennek tisztán kereskedelmi okai voltak: a *Supplément*t már kiadta az a kiadó, melynek dolgoztam – a genfi Droz –, és nem tűnt célszerűnek, hogy konkurencia álljon elő ugyanannak a katalógusnak, sőt ugyanannak a sorozatnak két címe között. Habent sua fata libelli . . .

Diderot művei kiadásának és fogadtatásának együttes történetéhez a következő megjegyzések kívánkoznak.

1. Grimm *Correspondance littéraire*je, mint Jean de Booy és Jean Varloot munkájából tudjuk, egyike volt azoknak a kiváltságos eszközöknek, melyek a nagy irodalmi műveket terjesztették. Márpedig a *Correspondance littéraire* közönsége elit közönség volt, igen korlátozott létszámú, és főként uralkodókból állott.

2. Nem lehet eléggé hangoztatni a gazdasági tényezők viszonylagos fontosságát – a tisztán politikai vagy ideológiai tényezőkhöz képest –, egyes nyomtatásban megjelent művek terjesztésében (pl. a *Bijoux*éban) vagy a Grimmre vagy Meisterre bízott kéziratok terjesztésében és másolásában.

3. Ugyancsak nem lehet túlbecsülni azokat a közvetítőket, melyek – a kézirat befejezésének pillanata és az első francia kiadás között – néhány idegen nyelvre való fordítást eredményeztek: Goethe *Neveu de Rameau* fordítását, Gessner *Les Deux amis*ját, Schiller *Mme de la Pommeray*-epizód fordítását és Mylius *Jacques le fataliste* fordítását.

4. A kiadási késedelmek, egyes szövegek néha valószerűtlen hányattatása, a fordítók és kézirat-kereskedők közvetítése olyan sokféle műveletet eredményezett a szövegeken, melyekért Diderot csak részben felelős, és amelyek mégis igen nagy mértékben hozzájárulnak a jelentés létrehozásához. E műveletek közül megemlíteném a szaporítást (Diderot felhasználja a *Bijoux* hosszú pályafutását ahhoz, hogy regényéhez újabb fejezeteket írjon, melyeket Leuchsenring-nek továbbít; *a posteriori* kitölti a „hiányokat” a *Jacques le fataliste*ban, s végül a *La Religieuse*hez hozzáteszi azt a levélváltást, melyet ma *Préface annexenek* hívunk); *a szétválasztást* (a *La Religieuse*, mely nyilvánvalóan folyamatos szövegnek készült, ellentétben a *Jacques* „rapszódijával”, folytatásos regényrészletekre lett szétdarabolva, mint a *Jacques*, hogy a *Correspondance littéraire*ben megjelenhessen; az 1770–72-es mesék sorozatát végül a kiadás véletlenei törték meg); az *összekapcsolást*, (*Jacques*ot, akár tetszett, akár nem, „hozzáadták” a *La Religieuse*hez 1796-ban; Mme de la Pommeray epizódját, melyet elválasztottak *Jacquestól*, a német vagy orosz olvasók több generációja Mme de La Carlière történetéhez kapcsolta).

5. Külön meg kell említenünk azokat a csonkításokat, melyeket a túlzottan gondos vagy túlzottan nem gondos kiadók végeztek a rájuk bízott kéziratokon. E műveletek hatásait még máig sem sikerült eltörölni, és főként: az a szellem, mely inspirálta őket, még ma is eleven, mint azt az iskolai szöveggyűjtemények lapozgatásakor is észrevehetjük. Soroljuk fel az első manipulátorok között magukat a Diderot-örökösöket (a Vandeulök gyakran kozmetikázták a birtokukban levő kéziratokat, hogy „prezentábilissá” tegyék őket), Myliust, aki kiherélte *Jacques* szövegét, vagy Génint, aki a *La Religieuse*t tisztította meg. Szívesen ide sorolnám azokat is, akik – ideológiai vagy gazdasági okokból – még ma is visszatartanak egy-egy kiadatlan kéziratot vagy egy ismert szövegnek kiadatlan változatát, melynek ők, szerencsétlenségünkre, birtokosai vagy letéteményesei.

Végezetül: az irodalmi mű a történelembe ágyazódik be. A történelem beírja magát az irodalmi műbe. Ez a kettős beilleszkedés legalább három módon történik: a műnek műként való megszerveződésében, ennek a műnek magában a faktúrájában és abban a módban, ahogyan ez a szerző össz-stratégiájába beilleszkedik. Mindenesetre ez az, amit Diderot kiváltságos példája mutat nekünk. Természetesen megkérdezhetnénk, vajon az elemzés által kiválasztott három szinten leírt jelenségek koherensek-e, vagy torzulásokat, sőt ellentmondásokat hordoznak. Feltehető, hogy igen. De legyen elég annyit mondanom a visszatükrözés pszeudo-marxista koncepciójával szemben, hogy az irodalmi mű nem csak, sőt nem alapvetően egy hozzá képest valamiképpen külsődleges ideológia hordozója; és a formalistákkal és strukturalistákkal szemben, hogy nem is csak saját maga tiszta visszatükröződése, mely ködösen, határozatlanul az őt létrehozó alkotó gesztusra utal vissza. Az irodalmi mű specifikus társadalmi gyakorlat, és mint ilyen, a társadalom történetéhez tartozik.

(Fordította: Karafiáth Judit)

FELVILÁGOSODÁS ÉS ÜNNEP

Elég csak hozzáfogni az *Enciklopédia* rendszeres vizsgálatához, hogy nyilvánvalóvá váljék az ünnepek nagy szerepe a felvilágosodás gondolatvilágában. Kezdve a több mint 60 lapnyi terjedelmű, 23 cikkből álló központi csoporton (a genfi, 1777. évi 39 kötetes negyedrést kiad. st véve alapul), utalásról utalásra haladva megállapítható, hogy koncentrikus cikksorozatok együtteséről van szó, amelyben megnyilatkozik a téma egész gazdagsága: az első utalássorozathoz mintegy 40 cikk tartozik, a másodikhoz körülbelül 70 . . . Noha a szöveg, amelyre az utalás vonatkozik, számos esetben csak másodsorban vagy mellékesen foglalkozik az ünneppel, ez mégsem jelent negatívumot, mert éppen aláhúzza az ünnep témájának és a másutt tárgyalt problémák összefüggésének sokrétűségét: az ünnep olyan kollektív megnyilatkozás, amelyben gazdasági valóság, társadalmi struktúra, mentalitás, ideológia és politikai választások éppúgy kifejezésre jutnak, mint az esztétikai érzékenység; az ünnep a történeti valóság valamennyi területére fényt vet; az *Enciklopédia*, ha erre egyáltalán szükség volna, azt juttatná tehát eszünkbe, hogy az ünnepek történetének teljességre törekvő vizsgálata kiemelkedő kutatási témát jelent a történészeknek.

Hogy az „ünnep” enciklopédiabeli együttesének teljes gazdagságát kellően értékelni tudjuk, azt is szem előtt kell tartanunk, milyen sok bizonytalanság van az utalások rendszerének kidolgozásában. Nincs utalás a *Fête des Fous* és a *Mère-Folle* címzők között, sem a *Législateur* cikkére vonatkozóan, amely pedig igen fontos. Kimerítő vizsgálatok helyett a hiányok egy részének felderítésére a Panckoucke és Rey által 1780-ban kiadott *Table analytique et raisonné du Dictionnaire des Sciences, Arts et Métiers*hez folyamodhatunk segítségért. Ez a mutató nemcsak arról árulkodik, hogyan olvassák az Enciklopédiát az enciklopédisták közvetlen utódai – az, hogy elemzésüknek csaknem negyedrészt az egyetlen *Fête des Chrétiens* cikknek szentelték, nem a véletlen műve volt –, hanem további negyven cikk elolvasására hívja fel a figyelmünket . . . s ezekből kiindulva az utalások tanulmányozása akár újabb körök felvázolását is lehetővé tenné.

Az *Enciklopédiában* nem találjuk meg a teljes XVIII. századot, de még a felvilágosodás XVIII. századát sem. Mégis érdekesnek tartottuk d’Alembert és Diderot *Dictionnaire*-jét választani a teljesség megvalósítására szükségszerűen képtelen vizsgálódásunk kiindulópontjául. A cikkek ilyen tekintélyes tömege azonban szembesít bennünket egységük és koherenciájuk problémájával: szövegekről vagy egy szövegről van-e szó? Egyszerűen egymás mellé helyezett s olykor divergáló nézetekről, vagy különféle hangok összecsengő, folyamatos mondanivalójáról? Az első útbaigazítást a cikkek

központi csoportja adja meg, amelyben legalábbis hat személy működött közre: maga d'Alembert (*Fêtes mobiles*), Boucher d'Argis (*Fêtes des Palais, Fêtes de village* és bizonyára a *Fêtes Jurisp* is), de Jaucourt lovag (*Fêtes des Fous*), Mallet abbé (*Fêtes des Hébreux, Fêtes des Paiens*, talán a nem szignált *Fêtes des Mahométans, Fête des Chinois, Fête-Dieu*, esetleg a *Fête des Morts* és a *Fête de l'O, Fête des Anes, Fête des Innocents*), Faiguet de Villeneuve (*Fête des Chrétiens*) és Cahusac (*Festins royaux, Fête-Beaux Arts, Fêtes de la Cour de France, Fêtes de la ville de Paris, Fêtes des grandes villes du royaume de France, Fêtes des princes de France, Fêtes d'Opéra*).

E 23 igen eltérő terjedelmű cikk alapján a „Fêtes” együttesének első csoportjából lényegében – nem meglepő módon – az derül ki, hogy az enciklopédisták nézetei az ünnepről a *szent* és a *profán* elem szembeállítására nyomán alakultak ki. A cikkeknek csaknem a fele, a lapok számának azonban kevesebb mint egyharmada a vallásos ünnepekkel foglalkozik – a zsidóknál, a mohamedánoknál, a kínaiaknál, a klasszikus antikvitásban, legfőképpen azonban őfelsége a legkeresztényibb király Franciaországában: a terjedelmes *Fêtes des Chrétiens* cikket különösképpen jellemző nyíltan kritikus állásfoglalás éles ellentétben áll azzal a szemmel látható gyönyörűséggel, amellyel Louis de Cahusac, a táncművész, Rameau számos operájának librettistája életre kelti a királyi ünnepek pompáját és az udvar vagy a főváros ünnepeit. Elmélyültebb olvasás nyomán azonban felötlik a kérdés: vajon ez a különbség nem másfajta kutatásokra indít-e, amelyek néhány, a központi csoporton kívüli szövegben fogalmazódnak meg: az ünnep új formáira való törekvés, a királyság kultuszától és a katolikus vallás misztériumaitól egyformán eltávolodott morális és polgári szertartások vizsgálatára, amelyek minden ellentmondásukkal együtt a forradalom ünnepeit vetítik előre.

I. A vallási ünnepek kritikája

Két rövid s látszólag ártalmatlan cikk mutatja be e kritika fő mondanivalóját: a *Fêtes des Hébreux* megjegyzi, hogy a zsidók a szombat tiszteletét olykor „egészen a babonásáig eltúlozták, amikor még az élethez elengedhetetlen dolgokról, sőt ellenséges támadás esetén önvédelmükről is lemondtak a pihenés és téltenség megtartása kedvéért”. A *Fêtes des Paiens* sebtében felsorolja az antikvitás főbb ünnepeit, hangsúlyozza azonban, hogy „csak igen kis részük” volt mindenki számára kötelezően munkaszünet. Antonius korában – magyarázza Mallet – csak harmincöt „egyetemesen megtartott” ünnep volt. Így tört utat a teológus a közgazdászknak. Faiguet de Villeneuve, aki néhány évvel az *Enciklopédia* VI. kötetének megjelenése után *L'Econome politique, projet pour enrichir et perfectionner l'espèce humaine* (London, 1763) c. művében különös néptakarékossági tervet ad majd közre, már cikkének elején álnokul megjegyzi, hogy eltérően az egyidejűleg vallási és politikai jellegű pogány ünnepektől, a keresztény ünnepek fő célja „a vallás java és a kegyesség megőrzése”. Ez a kiindulásként tett megjegyzés nem szorult erőteljesebb hangsúlyozásra ahhoz, hogy a 18. századi olvasó ráébredjen: a vallás érdeke nem szükségképpen esik egybe a társadaloméval.

Saint-Pierre abbé már az *Enciklopédia* megjelenése előtt felemelte szavát a munka nélkül töltött napok túl nagy száma miatt, amelyet, beleértve a vasárnapokat is, 80-nál

többre taksált.¹ Montesquieu pedig a *L'Esprit des Loix*-ban a következő elvet állította fel: „Amikor egy vallás munkaszünetet rendel el, több tekintettel kell lennie az emberek szükségleteire, mint ama lény nagyságára, amelyet megtisztel vele.”² A *Fêtes des Chrétiens* megjelenése idején egyébként az egyházban már régóta megvolt a tendencia a munka nélkül töltött ünnepek csökkentésére.³ Massillon csak a clermont-i egyházmegyében újabb tízzel növelte az előző század közepén, Louis d'Estaing püspöksége idején megszüntetett négy ünnep nap számát. Faiguet meg kívánja gyorsítani és általánosabbá szeretné tenni ezt a folyamatot, hogy „megteremtődjék a különböző egyházmegyékben a kultusz egyformasága”. Mivel úgy vélte, hogy Franciaország szinte minden európai állam mögött elmaradt, új naptárt javasolt, amelyben csak öt nagy ünnep esnék hétköznapra (szemben a párizsi 37 és a vidéki minimálisan 24 ünneppel). „húsvét hétfő, áldozósütőtök, nagyboldogasszony, mindenszentek és karácsony”. Minden más ünnepet vasárnap tartanának meg: ami – ha az ugyanezen szerzőtől származó *Dimanche* című alapján ítélünk, amely magáévá teszi Saint-Pierre abbának a vasárnapi munkával kapcsolatos javaslatát – igen szerény ünneplést jelent.

Faiguet gondolatai merészek voltak ugyan, – olyannyira, hogy 1759-ben megbotránkoztatták Joly de Fleury ügyészt, és hozzájárultak ahhoz, hogy a párizsi parlament elítélte az Enciklopédiát⁴ – mindamellett nem ügvetlenül találta őket. A gazdasági érvelés és számítás mellé – amely a reform révén 97 millió frank jövedelem-többlettel számolt 8 millió dolgozó részére – a hangsúlyozottan emlegetett axióma alapján, miszerint az állam gazdagodásának vagy szegényedésének csalhatatlan mértéke „a javak szaporodása vagy csökkenése”, nem pedig a nemesfémek bősége vagy forgalma, valójában olyan morális igazságokat és vallási érveket sorakoztatott fel, amelyek iránt a „felvilágosult” katolikusok nem maradhattak érzéketlenek. A reform nemcsak anyagi gyarapodást jelent a „szegényeknek”, s nemcsak mindennapi életüket fordítja jobbra –

¹ Liberté aux pauvres pour travailler les dimanches après-midi. (Ouvrages de Politique VII. k. 1734. Observation XIV.) A szerző javaslata szerint „tegyenek át minden ünnepet vasárnapra”, s engedélyezzenek a délelőtti 3–4 órás vallási tanítás után 7–8 órai munkát vasárnap délután... A vasárnapi munka idején a vecsernyét szerencsésen pótolja „Isten ének által való dicsérete”. Az abbé számítása szerint a reform egymillió szegény család számára évi 20 livre többletjövédelmet jelentene. Hadd emlékeztessünk egy jóval korábbi, irodalmi nyilatkozatra, La Fontaine „Le Savetier et le Financier”-jében.

² De l'Esprit des Loix, XXIV. 23. Montesquieu azonban nem javasol semmiféle reformot Franciaország számára; leszögezi, hogy az ünnepek számának csökkentése kereskedő jellegük miatt jobban megfelel a protestáns, mint a katolikus országoknak.

³ Az Anne-Marie Foyat által feltárt tények és szövegek (Jansénisme et Aufklärung catholique devant la fête chrétienne à la fin de l'Ancien Régime) a katolikus egyház „kettős stratégiáját” mutatja meg a XVIII. században: a tradicionális ünnepek csökkentését, de ugyanakkor új ünnepek (Jézus szentséges szíve) létrehozását is. A két, látszólag ellentétes mozgalom a hit bensőségebbé tétele irányában hatott, minthogy a szentek túlzott kultuszát kívánta Isten tiszteletével helyettesíteni.

⁴ Az 1759. január 23-i vádirat. Voltaire-nél a munka nélkül töltött napok kritikája a „gyalázatos” ellen vívott harc fegyvere lesz. L. a Dictionnaire Philosophique Cathéchisme du curé címszavát. Mirabeau márkit viszont a filozófia iránti ellenszenvé, valamint ragaszkodása a valláshoz arra készítette, hogy védelmébe vegye az ünnepeket. Hogy fenntartásukat összeegyeztethesse azzal a produktivistá eszménnyel, amely akarata ellenére is az Enciklopédiához közelítette, Mirabeau azt javasolta, hogy hosszabbítsák meg a munkanapokat hat órával. (L'Ami des Hommes, 1756–1758. I. rész, VIII. fejezet.)

különösen, ha ugyanakkor a bőjtölést is enyhítik –, hanem megtakarítja a ruházkodásra, a közmoral nagy hasznára pedig főleg az italozásra költött felesleges összegeket, „mivel az ilyen, az egyház által az áhítatra rendelt szent napok a gyakorlatban a züllés és kicsapongás, sőt gyakran a verekedés és a gyilkosság alkalmait jelentik”. Az *Enciklopédia* szinte mintha valamelyik pásztorlevelet visszhangozná.⁵ Faiguet egyébként még Ézsaiás próféta idézésétől sem riad vissza, attól sem, hogy J. B. Thiers *Traité sur les superstitions* című művének tekintélye mögé bújjék, sőt a bibliai átkot is felidézi, amikor a Genézis előírása mellé merészen odahelyezi a gazdaságosság parancsát . . . s amikor finoman figyelmezteti az egyházat arra, hogy ezentúl számolnia kell a világi hatalommal:

Úgy vélem, a legvallásosabb emberek sem helytelenítik majd a javasolt intézkedéseket, különösen, ha nem feledkeznek meg arról, hogy szinte első és egyetlen törvényként a kínos és állandó munka szabatotott ki az engedelmséget megszegő emberre, s ez éppen ezért az ünnepeknél sokkal jobban beleillik az igazi kegyesség rendjébe. *Maledicta terra in opere tuo; in laboribus comedes ex ea cunctis diebus vitae tuae . . . in sudore vultus tui vesceris pane.* Genézis, 3, 17, 29. Csakugyan, önkényesen létesített ünnepeinkkel nem az isteni törvényt sértjük-e meg, amely pedig arra kötelez, hogy hat napon át munkálkodjunk, *six diebus operaberis?* Exod. 20, 9. Szabad-e az embernek felforgatnia azt a rendet, amelyet maga Isten írt elő, s amely egyébként nagymértékben a nemzetgazdaságra tartozik? Ami különben annyira köztudott és kétségtelen tény, hogy ha az egyházi vezetők napjainkban új ünnepeket, önmegtartóztatást vagy bőjtnapokat rendelnének, a réginel felvilágosultabb kormányzat bizonyára leállítaná ezeket a kísérleteket, mert ilyenekre csak politikai megvitatás után, a kormányzat hozzájárulásával kerülhet sor; ezek többnyire csak a meggondolatlan buzgalom első rohamában jöttek létre, vagy a tudatlanság és barbárság századaiban, amikor még helytelen fogalom élt a kegyességről.”⁶

Az ünnepek számának csökkentésére Faiguet buzgalma azt is felfedezi még, milyen előnyt jelentene a francia katolicizmusnak a liturgia egyszerűsítése: ha „egyszerűvé és egyformává tennénk az isteni szolgálatot”, ha kihagynók belőle a helyi, olykor „bizarr” és még a művelt hívek számára is szinte mindig érthetetlen szokásokat, megfosztanánk a deistákat és a protestánsokat az igaz vallás támadására módot adó túlontúl könnyű ürügyektől. A gondolat más cikkekben a következő hangszerelésben jelenik meg: a *Religion naturelle* (Morale) és a *Culte* címszó támadja a szertartásokkal való visszaéléseket, és hangsúlyozza, hogy a külső kultusznak csak akkor van létjogosultsága, ha mintegy a belső kultusz kollektív kivetítése, „amely egyedül méltó tisztelete Istennek” (de Jaucourt). Ugyanezen szerző *Saints* (Culte des) című cikke emlékeztet a kereszténység

⁵L. Massillon 1736. augusztus 29-i keletű *Sur le retranchement de quelques fêtes* című pásztorlevelét, amely a szentek tiszteletére tartott ünnepekről szól: „amilyen mértékben az emberek hite kihűlt s az ilyen szent ünnepek száma pedig megsokszorozódott, úgy növekedett az egyébként oly bölcs és hasznos rendelkezés eredményeképpen a túlkapások száma. A falusi nép számára az ünnepek súlyos teherre és mintegy megvalósíthatatlanná váltak, megtiltván nekik a munkát, nyomorúságos jövedelmük egyetlen forrását, s a szent napokra rendelt pihenés sokaknak csak arra volt alkalom, hogy megszenteltelenítsék szerencsejátékokkal, kocsmázással és más, a tétlenségből és a falusiak durvaságából természetesen következő kicsapongásokkal.

⁶*Traité sur les superstitions qui regardent les Sacraments d'après l'Écriture Sainte, les décrets des Conciles et les sentiments des Saints Pères et des Théologiens.* 1679; 4. kiad. 1741.

nagy ünnepeinek pogány eredetére; a *Sainteté* cikk röviden megjegyzi, hogy a vasárnapokon kívül „nincs több szent nap”; a *Saint* (adj.) cikk felidézi az előző század olyan nagy „szenteket alkotó” alakjait, mint Mabillon és Papenbrock, s végül a *Toussaint* (histoire ecclésiastique) című cikk képmutatónan megjegyzi, hogy ezen ünnep elrendelése „éppoly bölcs, mint hasznos lett volna, ha egyesítik benne a naptár összes ünnepét a húsvét kivételével”, de Jaucourt lovag végkövetkeztetése Faiguet javaslataira rálicitálva azt sugallja, hogy van még idő meggondolni: „egy felvilágosult században szép dolog így foglalni állást”.

Igaz, Mallet abbé kevésbé negatív vonást említ a *Fête-Dieu* cikkben, amely az ez alkalomra rendelt ájtatosság szépségét és az oltáriszentség tisztelétére rendezett körmenet ünnepélyességét hangsúlyozza: az Úr napját Angers-ben különösen nagyszerűen ünnepelték, s „általában nagy pompával és tisztességgel” vitték végbe. Mindez az ateista Diderot-t juttatja eszünkbe, akit annyira megragadott a ceremónia szépsége.⁷ Messze van viszont ettől Marmontel szarkazmusa, amikor 1760-ban Aix-ben jártában a provanszáliaknak oly kedves René király körmenetéről nyilatkozik.⁸ Micsoda groteszk látvány a két részeg munkás, aki Salamon királyt és Sába királynőjét jeleníti meg! S mily kevésbé hatott az erkölcsök tisztaságára a kegyesség megnyilatkozása Perpignanban, ahol a század vége felé, 1777 után érezhetően csökkent a törvénytelen születések száma, miután betiltották a nagycsütörtöki éjszakai körmenetet . . .⁹

*

Számos egyházi ember és a filozófusok tartózkodó vagy ellenséges magatartását a hagyományos vallási ünnepekkel szemben nagyrészt olyan szociális indítékok diktálták, amelyek nemcsak a filantrópiával voltak összefüggésben. A XVIII. századi elit eltűri a nép szabadosságát Téniers és más északi festők „tivornya”-képein,¹⁰ de nemigen méltányolja, ha az utcán találkozik vele. A rendőrhatalóságok attól tartanak, hogy a hivatalos ünnepek kicsúsznak ellenőrzésük alól, s félnek az örömtüzekből támadt tűzvészektől is.¹¹ A plébánosok felpanaszolják az ünnepi „kicsapongások” okozta károkat a szertartásokban; az egyre intellektuálisabb és merevebb hitélet eltávolodik a kisemberek érzelmi világától,

⁷*Salon de 1765*. X. k. 391. „Sohasem nézhettem a miseruhába öltözött papokat és a derekukon széles kék cingulussal övezett albat viselő, az oltáriszentség elé virágot hintő gyertyavivőket, az előttük és mögöttük áhítatos csöndben haladó tömeget, a sok lehajtott fejű embert, nem hallgathattam a papok által intonált súlyos, ünnepélyes éneket, amelyet átvett a megszámlálhatatlan férfi-, női-, leány- és gyermekhang, hogy bensőmben meg ne rendültem, meg ne remegtem volna s könnyek ne szöktek volna a szemembe. Van ebben valami különös nagyság, komor ünnepélyesség, mélabú . . .”

⁸Mémoires. Ed. J. Renwick. Clermont-Ferrand, 1972. I. k. 199–200.

⁹Les naissances hors mariage à Perpignan. — Bulletin de la Société agricole, littéraire et scientifique des Pyrénées-Orientales. Perpignan, 1895. 431. L. A. Poitrineau jelentését.

¹⁰A Kermesse címszóban, Jaucourt tollából. Vö. a gyűjtőknek a holland és flamand festészet iránti túlzott bámulatával, amit a XVIII. századi művészetkritika gyakran felhánytorgatott, valamint Voltaire véleményével magáról a kermessről: „Ismerjük a flandriai kermesseket, amelyek a múlt században egészen az illetlenségig elfajultak, s ez joggal felháborította az ilyen látványosságokhoz nem szokott szemeket.” (Dict. Phil. Départs locaux (des) címszó, 1787.)

¹¹*De la Mare*: Traité de la Police, I. k. *Fêtes* címszó.

ahogyan azt a karácsony egyre absztraktabbá váló megünneplése is tanúsítja.¹² Ami pedig a filozófusokat illeti, ők csak megvetéssel tudnak a néptömegek szórakozásaira nézni. E különböző tényezők konvergenciája magyarázza meg a *Fête des Anes* című rövidségét, amelyben Mallet abbé Du Cange nyomán feleleveníti a karácsony hajdani megünneplését a roueni katedrálisban, s ugyanezen szerző felháborodott reagálását az aprószentek ünnepének „extravaganciája” és rettenetes „profanálása” miatt (*Fête des Innocents* című). Érthetővé teszi egyúttal a Jaucourt lovag által a *Fête des Fous*-nak szentelt, sokkal hosszabb cikk hangvételét és érveit is. Jaucourt tanulmánya még a dijoni Du Tilliot által 1741-ben kiadott emlékiraton is túlsz,¹³ s csak még jobban kiemeli annak szigorát. E durva szórakozásokat – keresztény saturnáliákat – (amelyeket „rossz szójátékkal” az aldiakónusok vagy részeg diakónusok ünnepének is szoktak nevezni), mindkét szerző valamiféle szentségtörő karneválnak, az egyház fonákjára fordításának tekintette, amelynek során az egyházi hierarchiát és a kereszténység értékeit egyaránt kicsúfolták álarcos bohóckodással. Du Tilliothoz hasonlóan, Jaucourt lovag is támadja „a szent és a profán e bizzar keverékét”, amelyben a „legtiszteletreméltóbb dolgok profanálását” látja; elődjéhez hasonlóan teljes értetlenséggel idézi ennek az „örültségnek” a hajdani teológusok által nyújtott magyarázatát: „rosszul összeabroncsolt hordók vagyunk, amelyet a bölcsesség erős bora szétvetne, ha hagynánk, hogy állandó áhítat forralja. Meg kell tehát szellőztetni ezt a bort, nehogy elpocsékolódjék és haszon nélkül elfolyjék . . .” Méltó okoskodás az akkori időkhöz – kiált fel az enciklopédista, aki Du Tilliot magyarázatát további méltatlankodással toldja meg,¹⁴ eltávolodik azonban elődjétől, amikor az ilyen „praktikák” folyamatos megszűnését nem az egyház erőfeszítéseinek tulajdonítja (kajánul hangsúlyozva ezek sikertelenségét), hanem „az új életre kelt tudományoknak”.¹⁵

A „gótikus” idők homályába száműzik tehát az olyan illetlen megnyilvánulásokat, amelyeket a modern szellem büszkesége, a felvilágosodás racionalizmusa, a becsületes emberek jóízűlése és az igaz vallás zordsága elítél: így a flamandoknak hajdan oly kedves Epinette-ünnepet (*Epinette* című), a normand „cornard”-ünnepet (*Conard* vagy *Cornard* című), a háromkirályok ünnepi mulatságait (*Epiphanie* című) vagy a karácsonyt (*Noël*-hist. ecclésiás című), amelyek kapcsán a pogány vagy muzulmán szokásokkal való egybevetésre készítetik az Enciklopédia olvasóit (*Bacchanales*, *Nyctélie*,

¹² L. Paul Arma: Noël, chantons Noël. Paris, 1943. című gyűjteményét. A hivatkozásra – néhány másikkal együtt – M. Godé hívta fel a figyelmet.

¹³ Du Tilliot: Mémoires pour servir à l’histoire de la fête des fous qui se faisait autrefois dans plusieurs églises. Lausanne–Genève, 1741. Új kiad. 1751.

¹⁴ A *Fête des Fous*-cikk két első szakasza későbbi kiegészítés. Ugyancsak jellemző néhány szövegrészlet-variáns a botránynak eme felfokozásában: egy tréfára utaló feljegyzésből szentségtörés denunciaciója lesz, amikor Jaucourt a füstölőbe rejtett „ócska cipő” helyett „piszkot” ír, vagy amikor a templom előtt elhangzó „ostoba beszéd”-et „obszcenitások”-kal helyettesíti. (A két szöveg igen tanulságos aprólékos egybevetését John Renwick végezte el.)

¹⁵ „A világok a klérussal versengve igyekeztek mindörökké véget vetni a „fête des fous”-nak, a bolondok ünnepének, amint ezt a dijoni parlament 1552. január 19-i rendelete is bizonyítja; az erők ilyen egyesítése ellenére is elmondható, hogy a szellemi újjászületés ötven év alatt többet tett ennek a régi, szégyenletes ünnepnek a megszüntetéséért, mint az egyházi és világi hatalom ezer éven át.” (Jaucourt lovag kiegészítése.) A század közepén a bolondok ünnepe még nem tűnt el egészen: a beaumont-i kolostorban 1755-ben még megvolt.

Saturnales, Bairam, Ramadan címszó). A felvilágosult elit ítélete alá esett továbbá – ahogyan a rendőri és bírósági intézkedések révén is mind gyakrabban történt – a „charivari” világi ünnepe: pedig ez a társadalom védekezése volt, amely kollektíve elutasította a házasságban a szokatlant, az elit individualizmusa azonban tűrhetetlen kényszert látott benne. (*Noces, Charivari* címszó.) Az egyetlen ellenkező értelmű, némi elnézést mutató megnyilvánulást a *Mère Folle* cikk képviseli, amelyben Jaucourt lovag, ezúttal is Du Tilliot tudományát követve, *in fine* sajnálkozását fejezi ki, amiért elvettek a dijoni néptől „egy olyan szórakozást, amely enyhülést adott neki munkája és fátalmait után”. E „tréfás közösség” szociális összetételéről és tevékenységéről nyújtott képe azonban valójában minden népi jelleget megtagad tőle: szőlőmunkásnak öltözött „jobb emberek”, sőt olyakor „előkelő születésűek” „rendezett sorokban szép dalokat” énekelnek.¹⁶ A legjobb esetben is csak a népnek szóló látványosságról van szó, semmiképpen sem a nép ünnepéről, s legfeljebb ilyenről beszélhetünk a polgári vagy a nyilvános ünnepek esetében is, már ahogyan az enciklopédisták értelmezik őket.

II. A monarchia ünnepeinek varázsa

Leírásuk az „ünnepek” teljes központi csoportjának csaknem háromnegyed részét tölti ki, s több külön címszó (*Entrée, Feu d'artifice, Fontaine de vins, Illumination*) ad további útbaigazításokat. A Cahusac által leírt ünnepek többsége a XVIII. században zajlott le, kezdve XV. Lajos koronázásán (1722), amelyet csak az ez alkalommal Villiers-Cotterêts-ben és Chantillyben, királyi hercegek által a király tiszteletére rendezett ünnepségek leírása elevenít fel, egészen a duc de Bourgogne második házasságáig (1747.). A szerző azonban szívesen visszanyúl az előző századok nagy példáihoz, s feleleveníti a lovagi tornák és lovasjátékok megszüntetését II. Henrik tragikus halála után. Dicsőíti Medici Katalint, aki új típusú udvari ünnepségeket honosított meg, amelyek alkalmával bálók, jelmezes mulatságok és baettek „jelentették több mint ötven éven át a francia nagyvilági élet és pompa forrását” (*Fêtes de la Cour de France*). Különösképpen hangsúlyozza a modern ünnepek olasz eredetét, és a lombardiai Bergonzio Bottának tulajdonítja „a szellem első felvillanását”, aki „1480 körül” a Galeazzo Sforza milánói herceg és Aragóniai Izabella házassága alkalmával tartott ünnepségeket rendezte (*Fêtes-Beaux-Arts*). Ezen a téren is megtalálható tehát a felvilágosodásnak a reneszánszból való eredeztetése, amit a *Discours préliminaire* is megállapított.¹⁷ Az olasz XV. és a francia XVI. század az eszmék és a művészet történetéhez hasonlóan az ünnepek történetében is lényeges törést, abszolút kezdetet vagy újrakezdet jelentett.

„Már akkor észrevették, hogy a hercegek, a nép, de még az egyének öröme nagyvilági formák között is nemesebb módon kifejezést nyerhet, mint egyhangú lovas felvonulásokban, köztereken vagy magánházak előtt ünnepélyesen meggyújtott bús rőzsetűzekben; a hús nyilvános mutogatása ott, ahol a legtöbben látják, durva dolog, az

¹⁶ Du Tilliot hangsúlyozza, hogy a csapat „teljes rendben haladt”, Jaucourt viszont „gyönyörű vereszetek”-re változtatta a város főbb előljáróinak háza előtt énekelt dalokról szóló szavakat.

¹⁷ XV. Lajos uralkodásáról sajnos nem készült az A. C. Gruber *Les grandes fêtes et leur décors à l'époque de Louis XVI.* Droz, 1972. című tanulmányához hasonló munka.

undorító, bort árasztó szökőkutak az utcasarkokon vagy pedig a bántó jelmezek, amelyek síp- és dobszó mellett csak a csöcselék részegsége miatt keltenek nevetést, beszennyezik a város utcáit, ahol pedig a tisztaságnak kellene az ilyen boldog percekben a közörm legkedvesebb megnyilvánulását jelentenie.” (Uo.)

A tiszavirágéletű s egyszersmind nagyszabású műmárvány építmények, az allegorikus díszítmények, az arany és bíbor özöne, a virágfüzerek és tűzijátékok, az ünnepélyes felvonulások, koncertek és bálók, balett- és operaelőadások tetszetős enciklopédiabeli és sajtóbeli leírása¹⁸ nemcsak az érzékek örömet és a szórakozást célozza: ezt hangsúlyozzák Cahusac rövid, a lényegüket illetően leíró szövegekbe belopott kommentárjai. Az ünnep a monarchia dicsőségének igenlése. Az Hôtel de Ville-ben 1744. november 15-én tartott királyi ünnepség alkalmával a teret 87 lábnyi diadalív díszítette, amelyet 28 lábnyi relief-csoportkép koronázott: a királyt ábrázolta, akit a „négy ló vontatta kocsiban álló Hírnev babérrel koszorúz meg”; az 1745. szeptember 8-i bankett alkalmával pedig ugyanott a királyi család „a győzelem attribútumaival díszített istenek és istennők” között költötte el a vacsorát (*Festins royaux* címszó). Az ünnep feladata „a házasságkötések, győzelmek és minden örömteli, dicsőséges esemény” dicsőítése (*Fêtes-Beaux-Arts* címszó). Alkalom egyszersmind az alattvalóknak uralkodójuk iránti lojalitásuk, a királyi vérből való hercegeknek „szeretetük” és „forró érzelmeik” kifejezésére „ama felséges ház iránt, amelyből származni méltóztattak” (*Fêtes des Princes de France*). A párizsi közhivatalnokok számára alkalom „hevük”, „örömük” és „hálájuk”, (*Festins royaux*), a nép számára pedig „ragaszkodásuk kinyilvánítására a trónhoz és a király személyéhez. (Uo.) Az ünnep közvetlen érintkezést teremt az uralkodó és az alattvalók között, a királynak csupán csak a jelenléte is ünnep a párizsiaknak, s XV. Lajos számára pedig lehetővé teszi, hogy Metzből hazatérve élvezze már-már az életéért rettegő népe „szeretetének és örömeinek kitéréseit”. (Uo.) Lyonban a városi ünnepek mindig a „honszeretet” megnyilvánulásai voltak; mindenütt, még a legkisebb városokban is versengve törekedtek „királyaink örömeinek”, „a haza dicsőségének” minél leleményesebb megünneplésére (*Fêtes des grandes villes du royaume de France* címszó).

Az *Enciklopédia* azzal is kidomborítja a nagy nyilvános ünnepek politikai és nemzeti lényegét, hogy – ellentétben a *Mercure*-rel – hallgat vallási komponenseikről. A XVIII. században Ófelsége a legkeresztényibb király Franciaországában nincs győzelmi Te Deum, nincs hivatalos ceremónia ünnepélyes mise nélkül; Diderot munkatársának a figyelmét azonban nem ez ragadja meg. Az ő számára a király és népei között az ünnep révén teremtődött kapcsolat érzelmi, morális, politikai jellegű, semmilyen szent elem nincs benne, még akkor sincs, ha éppen a koronázás szent szertartásáról van szó.

„Úgy tűnik, hogy ez csak olyan üres ceremónia volt, amely a népet sem, de a nagyokat aztán bizonyosan nem kápráztatta el.” Mallet abbénak ez a megállapítása a római császárok apoteózisára vonatkozik, s kockázatos lett volna ennél többet mondania róla. A szignálatlan *Sacre* cikk azonban, amely a reimsi szertartást írja le, teljesen praktikus magyarázatot ad róla: „e kegyes szertartás célja kétségtelenül az, hogy a megkapó látvány révén megérttesse a néppel: a király személye szent és sérthetetlen, nem

¹⁸A *Mercure* beszámolóit még Cahusac cikkeinél is sokkal részletesebbek. Aprólékos összehasonlító tanulmány készült a két szövegsorozatról Mme Lauret tollából; cikkünk csak néhány megjegyzést vehetett át belőle.

szabad merényletet elkövetni ellene, mert mint a Szentírás Saulról mondja, „az Úr felkentje”. A koronázás misztériumát tehát politikai óvatosságot hirdető gesztussá fokozták le, a Szent Ámpolna pedig, „amely állítólag balzsammal telve szállt le az égből Clovis király keresztelőjén” egy közönséges „fiola” rangjára szorul vissza (*Ampoule* címszó). Ilyen körülmények között a király elveszíti a tradíció által neki tulajdonított csodatevő képességét is. Bár a XVIII. században XV. Lajos kezdeményezésére bölcsen felszólító móddal cserélik fel: „Megérintelek. Gyógyítson meg az Isten” a tradicionális „Téged Isten meggyógyít” szavakat, XV. és XVI. Lajos koronázása napján, 1755 júniusában még megéri Reimsben a skrofulásokat, szám szerint 4000-et.¹⁹ Az *Ecrouelles* címszó azonban már gúnyolódik az angol szerzők azon törekvésén, hogy a „csodatevő képesség” privilégiumát csak saját királyaiknak adják meg: „nehéz elhinni, hogy csak Angliára vonatkoznék az a mondat, amelyben – felidézve a Pyrrhusok állítólagos képességét a lépfene gyógyítására –, Jaucourt megállapítja: „Az emberiség egyik régi betegségről van tehát szó, s kórosan nevetséges, amikor az angolok azt hiszik, hogy egyedül az ő királyaik képesek bizonyos betegségeket érintés útján meggyógyítani.”

Nagyon valószínű, hogy az Enciklopédia ezúttal csak a korabeli felvilágosult nézetek tükrözésére szorítkozik.²⁰ Ettől azonban még nem érdemel kevesebb figyelmet a legvallásosabb jellegű monarchikus ünnep teljes laicizálása. Újabb tanújele annak is, milyen távolság választja el ekkoriban a művelt elitet a nép érzésvilágától. Az Enciklopédiában leírt nyilvános ünnepek nyomán félreérthetetlenül világossá válik az is, milyen szerepet kap bennük a nép. A „bölcs, helyes és hasznos részvétel” a közörmű megnyilvánulásában – Cahusac ennyit kíván a népnek juttatni – (*Fêtes Beaux-Arts* címszó) az ámuldozó néző magatartása, akit erős palánk tart távol a palotától vagy a városházától.²¹ Lehet, hogy az enciklopédista szerző gondolataiban az arisztokraták ünnepségeinek, bizonyos udvari ünnepeknek, a magánjellegű s így egoista ünnepeknek valamelyes elítélése van jelen, ez azonban nem több annál, minthogy némi „észszerű részesedést” követel az alattvalóknak „uraik örömében”. (Uo.) A monarchikus ünnep erősíti és egyben kifejezi a fejedelem és a nép érzelmi egységét, de ugyanakkor a legjobb esetben is csak az őket elválasztó áthághatatlan szakadékról tanúskodik.

Még egy utolsó ellentmondás: a királyi ünnep ösztönzi a művészi képzelőerőt és a technikai felfedezéseket, s ezzel hozzájárul a „szakmák” fejlődéséhez, érthető tehát, hogy egy *Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* némely részletkérdésben mellette foglal állást. Cahusac a maga cikkeit „egy-egy olyan kiváló város ragyogásának és ízlésének nem múló tárává” kívánja tenni, „amelynek szép rendje és fényűzése minden mesterséget magához vonz, és amely Európa legkiválóbb művészeinek közreműködése

¹⁹ L. Marc Bloch: *Les rois thaumaturges*. 1923. Új kiad. 1961.

²⁰ Utalunk itt Marc Bloch nyomán arra, ahogyan Saint-Simon Mme de Soubise halálán ironizál, aki pedig XIV. Lajos kegyencnöje volt. (*Mémoires*, 1709. Ed. *Chéruel*, VII. k. 60.

²¹ „A városházát követ utánzó festéssel díszített deszkakerítéssel vették körül, hogy a nép be ne léphessen a belső tornácra.” (*Festins royaux* címszó.) A kő ugyan szemfényvesztés volt, de a deszka annál erősebb! Cahusac a londoniak példáját is idézi, akiknek az az ötletük támadt, hogy egy hercegi esküvő alkalmából végigvonultatták a városon a király tiszteletére rendezett balett szereplőit: „látványosságul a népnek, amelyet tömegesen csakugyan nem lehetett volna beengedni a palotába, de amelyre ilyen alkalmakkor sokkal nagyobb tekintettel kell lenni, mint gondolná az ember”. (*Fêtes-Beaux-Arts*.)

révén egyhangúlag a világegyetem iskolapéldájának tekinthető” (*Festins royaux* címszó). Az ünnep azonban sokba kerül: „Tűzijátékok és más örömtüzek, bálók, nyilvános ünnepségek . . . micsoda gyermeteg szórakozás, mennyi elherdált millió Európa-szerte, csak azért, hogy a szokásnak adózzanak vele!” (*Épargne* címszó.) Itt ismét a „közgazdász” Faiguet szól, aki majdnem annyira ellensége a hivatalos pazarlásnak, mint a céhek szerény ünnepeinek, tiltakozása azonban nem áll egyedül. Az ünneppel kapcsolatos gondolatok ütköznek a „luxus” kritikájával, a luxust pedig, ha fölösleges költséget és pusztá tékozlást jelent, elítéli az *Enciklopédia*. (*Luxe* címszó.) Jaucourt lovag idézi Hadrianus császár épületes példáját, aki Trajanus fórumán elégette a provinciák adós-leveleit! Szerény tűz volt ez, mégis mennyivel kedvesebb a római nép és az utókor előtt, mint a költséges és múlandó kivilágítások! (*Feu de joie* címszó.)²² Mi több, Cahusac, a pompás színelőadások szervezője, maga is fenntartás nélkül csodálja azt a – Hadrianus-hoz méltó – szokatlan módot, ahogyan a párizsi magisztrátus a duc de Bourgogne születését megünnepelte: „megkapó, a művészetek minden produkcióját felülmúló” tett volt, hogy az „utolsó pillanatban a mindennél pompásabb ünnepség helyett 600 pár esküvőjét ünnepelték meg a város költségén!”

„A siker bizonyosnak látszott. A vele járó dicsőséget habozás nélkül feláldozták azon tartósabb jó kedvéért, hogy új állampolgárokat adjanak a hazának. Melyik igazi francia ne érezné e dicsőséges elhatározás nagyszerűségét, hasznos voltát, nemes bőkezűségét? Mily csodás lecke az olyan felületes egyéneknek, akik úgy érzik, dicsőséget szereznek maguknak azzal, ha átadják magukat ezernyi frivol ötletnek! Micsoda példa újjazdagjainknak, akik a köztől elorzott javakat csak a rosszul értelmezett fényűzés felesleges költségei révén szolgáltatják vissza, s ez csak nevetségessé teszi őket. Az ország minden valamirevaló városa követte e tiszteletreméltó példát, s az állam ily módon fővárosa vezetőinek egész sereg újszülöttet köszönhet, akik szeretni, szolgálni, védeni fogják.”²³

A nagy monarchikus ünnepek tárgyalásának látszólag egyértelműen csodáló hangjában valamiféle ellenszólam is megmutatkozik. Nem kell egyik enciklopédistát a másikkal szembeállítani: a szöveg egy, s a lényegét illetően Cahusac, Faiguet, Mallet és Jaucourt ugyanazt mondja. A szöveg azonban az enciklopédisták csoportjának egymással ellentmondó törekvéseiről árulkodik. Az enciklopédisták, a trón hű szolgálói, a felvilágosodás és a jó ízlés képviselői a felvilágosult monarchia tekintélyére is számítanak a tudatlanság és az „előítéletek” régi világának végleges megszüntetéséhez, értelmük és érzelmeik azonban a hivatalos ünnepek pompájánál tartósabb és szerényebb értékek felé vonják őket: hasznosság, erény, népszaporulat, jótékonyosság. Megtaláljuk itt a festészet és a műkritika dilemmáját is: az egyik oldalon Boucher, a másikon Greuze és Chardin. Melyik volt vajon az enciklopédisták szíve szerinti igazi ünnep, a trónörökös fényűző esküvője, melynek alkalmából 1745-ben Voltaire és Rameau megírta a *La Princesse de Navarre* című baletet,²⁴ vagy pedig 1761-ben a *L'accordée de village* bemutatása?

²² „Mínhogy ilyen nagylelkűségre addig egyetlen uralkodónál sem volt példa, a földkerekség valamennyi uralkodójának szégyenére meg kell mondani, hogy azóta sem lett utánozókra.” (Uo.)

²³ Ez a *Fêtes de la Ville de Paris* cikk végkövetkeztetése. Természetesen összevetendő az Enciklopédiának a népszaporodással kapcsolatos állásfoglalásával. (Population címszó.)

²⁴ Az ünnepségek részletes leírása megtalálható a *Mercure* 1745. áprilisi számában, amint az e folyóiratban szokásos volt.

III. A polgári ünnep

Nem mindegy, hogy az enciklopédisták realizmusa legalábbis egy ponton találkozik az utópiagyártók képzeletével. Az igazi „code de la Nature” szerint, amelyet Morelly ad közre 1755-ben, „a házasságok megünneplésére” évente egyszer, „a Szenátus és a Város” jelenlétében kerül sor.²⁵ Ugyancsak a házasság az egyike annak az évente megtartott négy ünnepnek, amelyet Cuscóban az „Inkák feje” a Nap tiszteletére rendezett, legalábbis Marmontel vagy Garcillaso de la Vega Perujában.²⁶ Az utópisták eszményi városában a házasság sohasem magánügy: s mivel a kollektív élet legelső parancsával, a város továbbélésével áll kapcsolatban, megünneplése az egyik legfőbb szertartás.²⁷ Tágabb értelemben szólni kellene itt a családapa szerepéről is a felvilágosodás morális mitológiájában: a modern kor hőse, sőt kalandora ő, akinek még a hazafias erények fölött is elsőbbsége van. Átmenet és folyamatosság, nem pedig törés jellemzi az erkölcsi mesék világa és a Plutarkhosztól felelevenített római és görög történetek, Greuze és David, s különösképpen a *Père de Famille* és az *Essai de Senèque* Diderot-jának a kapcsolatát.²⁸ Nem meglepő tehát, hogy az Enciklopédiában olyan polgári hangvételő a házasságkötés dicsőítése, amelyet leginkább ahhoz a hazafias és állampolgári terminológiához lehetne kapcsolni, amellyel a monarchia ünnepeit magasztalják. Még inkább fényt vet erre a szellemiségre egy Saint-Lambert által írt cikk – a *Législateur* –, minthogy világosan elénk állítja a polgári ünnep modelljét. Saint-Lambert kigúnyolja az európai szertartásokat, amelyek „legtöbbje . . . csak ázsiai zsarnokokhoz illő”, s az antik Görögország nyilvános játékait és Peru példáját szegezi velük szembe. „Azok voltak Peruban a szép ünnepi napok, amelyeket az állam, az öregek és az árvák földjének művelésére fordítottak.” A szolidaritás kifejezése, az egyének találkozása a többség iránti közös odaadásban, az ünnep ilyen felfogása különösen nélkülözhetetlen egy egyenlőtlenségen alapuló társadalomban: minél jobban kifejleszti a tulajdon az individualizmust és az egoizmust, a bomlás tényezőit, annál nélkülözhetetlenebbé válik az ilyen ellensúly. Saint-Lambert szerint a polgári ünnepnek része lehet a „szociális érzelmek” felkeltésében, és a közösséget Svájc mintájára „állampolgárok népévé” formálhatja át. Az ünnep az egyik eszköze az olyan törvényhozóknak, akik „a tulajdon szellemét közösségi szellemmé” kívánják átformálni.

Amint az *Enciklopédiában* nemegyszer előfordul, a *Législateur* címszó nézeteit több más cikk is visszhangozza: a játékok polgári funkciójára utal a *Religion des Grecs et des*

²⁵ Code de la Nature, ou le véritable esprit de ses lois, de tout temps négligé ou méconnu. 4. rész. (Lois conjugales II.). Az ünnep és az utópia kapcsolatáról l. B. Bacsko: L'utopie et les fêtes. – Tijdschrift Voor de Studie Van de Verlichting (Vrije Universiteit, Brussel) 1973. No. 3–4.

²⁶ Marmontel: Les Incas. 1777. II. és köv. fejezet. Ez a filozófiai regény vagy – legalábbis a szerző szándéka szerint – prózai eposz-féle alighanem már megjelenése előtt néhány évvel elkészült. Garcillaso de la Vega szerint a téli napforduló egyszerűen a tűz adományának a megünneplése.

²⁷ Mme Lévy La Fête dans „Le Mariage de Figaro” című közleményében kimutatja, hogy a 4. felvonás 9. jelenetében a szemet gyönyörködtető ünnep nem annyira a házasságkötés szertartásának paródiája, mint inkább a Föderáció ünnepének tréfás előképe: amikor a gróf Suzanne fejére tűzi a szüzi koszorút, a tradicionális hatalom mond le előjogairól . . .

²⁸ Egyébként Diderot-ban a Père de famille mellett, 1758-ban támadt fel a Mort de Socrate gondolata. (De la Poésie dramatique.)

Romains,²⁹ a *Jeux Carniens, Jeux de la liberté* . . . A *Spectacles* címszó pedig szembeállítja az antikvitás szabadtéri előadásait a modern színház szegényességével: a *Genève* címszóban foglaltak ellenére az *Enciklopédia* e téren a *Lettre à d'Alembert* Rousseau-jának nézeteihez áll egészen közel. Nincs is rajta mit meglepődni, ha emlékezetünkbe idézzük azokat a nagyon is rokon gondolatokat, amelyeket az *Enciklopédia* vezéregyénisége, Diderot 1759-ben fogalmazott meg az *Entretiens sur le Fils Naturel*ben a nagy tömegösszejövetellek esztétikai és erkölcsi jelentőségéről, s különösen azt a politikai értelmet, amelyet a dráma megújítását célzó programjába belelopott „Íme a tragédia, ehhez a műfajhoz azonban szerző, színész, színház és talán nép is kell.”³⁰

Említést érdemel még az *Enciklopédián* kívül egyik munkatársának egy kevésbé ismert írása. A felvilágosodás irodalmában talán valamennyi, az ünneppel foglalkozó mű között ez az, amely a legjobban megsejtette, milyenek lettek valójában a forradalom ünnepei, akár rendeltetésüket, akár alkotóik szándékát nézzük. Pikáns, hogy szerzője éppen az egyik legmérsékeltebb „filozófus”, az unalmas Marmontel, aki élete végén nyíltan ellenforradalmárrá vált . . . Az *Incas* című regényéről van szó: a Marmontel által rekonstruált Peruban a házasságkötés mellett még három nap-ünnepet tartanak, a születés, az apaság és a halál ünnepét. A regény a születés ünnepének leírásával kezdődik az őszi napéjegyenlőség idején. A nagyszabású jelenet során ott a király, az inkák és az egész nép; himnusz a „Mindenség lelkéhez”, amelyet „milliónyi hang” intonál; várakozás „áhitatos csendben”, majd nyilvánosan bemutatják az újszülötteket, felolvassák a törvénykönyvből, „élet-halálra” esküt tesz a király, majd az inkák, a kacakák, a bírák, „a nép küldöttei, az aggastyánok”, s végül „a felügyelők”, az uralkodó vidéki képviselői; a fiatalok közös énekét és táncát „az öröm és a hódolat éneke” követi, ezt a király imája és az Istennek felajánlott áldozat: ezek az ünnep főbb látványosságai, amelyek szinte teljes egészükben a szabad ég alatt, a naptemplom előtt zajlanak. A leírás során használt vallásos szókinccsen kívül különösen figyelemreméltó a vokális zene erőteljes alkalmazása, továbbá az eskü tárgya is, amelynek ideológiai jelentőségét David kapcsán J. Starobinski mesterien elemezte.³¹ Cuscóban, mint a forradalmi Párizsban is, az ünnep a politikai és erkölcsi akarat szolgálatában áll, s ez olyan erővel fejeződik ki, hogy a polgári ünnepből teljes vizuális és auditív szimbolikájával együtt könnyen a szószátyárság ünnepe válik.

A felvilágosodás irodalma mind az *Enciklopédiában*, mind a körülötte létrejött művekben egyszerre nyújtja az ünnep kritikáját és az új típusú ünnep képét. Nem nehéz észrevenni, hogy a dilemma két társadalom-modellből ered. Egyik a termelői társadalom, amelyben az idő pénz: ezt a célkitűzést az inséges gazdaság indokolja, de azzal a kockázattal jár, hogy elidegeníti az embereket a termelés követelményeitől. (1788-ban Necker a heti pihenőnap érdekében tiltakozik.)³² A másik a hitbéli közösség, amelyben helyet kap az öröm, s amely megtartja az ünnep idejét. Ez a két modell azonban talán nem is annyira összeegyeztethetetlen, inkább kiegészíti egymást; találkozik a munkára

²⁹ Az antik játékok – jegyzi meg Jaucourt lovag – nem jelentettek szintiszta szórakozást: „az isteneket és a nép üdvét” ünnepelték velük.

³⁰ *Diderot*: Oeuvres esthétiques. Ed. P. Vernière, Paris, 1965. 117. (A mi kiemelésünk.)

³¹ *J. Starobinski*: 1789. Les Emblèmes de la raison. Paris, 1973. 81–95.

³² *L. H. Grange*: Les idées de Necker. Paris, 1974. 193–195.

buzdítás ünnepeiben, és kiegészíti egymást annyiban, hogy a bizonyos dátumokhoz kötött ünnepeken kívül az összes többi nap megmarad a termelőmunkának. Az ünnep, ezen új koncepciója szerint, lehetővé teszi a gazdasági fejlődést, s ugyanakkor a társadalmi rend fenntartását is.³³ E második állítás külön hangsúlyt érdemel: Saint-Lambert és Marmontel Perujában, a Rousseau által Clarens-ban és Lengyelországban közösen megtartott ünnep nem érinti az egyenlőtlenséget; vagy elleplezi, mint Clarens-ban,³⁴ vagy kifejezésre juttatja, mint azokban a hazafias játékokban, amelyeket Rousseau a lengyel konföderátusoknak ajánl,³⁵ az ünnep a társadalmi integrálódás funkcióját szolgálja, célja mindig a fennálló rend megerősítése.

A felvilágosodás képviselői akkor sem képzelik az ünnepet másnak, mint emlékeztető, ismétlő, tehát konzervatív jellegűnek, amikor újszerű, sőt forradalmi tartalmat kívánnak adni neki. A polgári ünnep merev rituáléja meg is felel annak a funkciónak, amely az ilyen ideológiai keretbe illesztésből következik: felülről rendezett, irányított szertartás lévén, a felvilágosodás ünnep-felfogása magán viseli a forradalom ünnepeinek minden ellentmondásosságát. Állítólag a nép önmagát fejezi ki az ünnepben, valójában pedig a kollektív találekönyságnak nem marad benne tér; annál kevésbé, mert mind az ellenkezés szellemét, mind a pazarlást, a népi ünnepnek ezt a két tradicionális alkotóelemét kizárják belőle. Eleve fennáll a veszély, hogy az összegyűlt nép ünnepe a népek szóló pusztá látványossággá, egyszerű propagandaeszközzé válik.³⁶

Egyenlő-e a felvilágosodás az ünnep hiányával? Joggal merül fel a kérdés, vajon nem azok a spontán szórakozások jelentik-e a XVIII. század igazi ünnepeit, amelyek szertelenségét és illetlenségét³⁷ a művelt elit olyannyira elítélte, vagy a rombolások, gyűjtogatások, kivégzések?³⁸ Azt is meg kell jegyezni, hogy a profanálás, kicsapongás és a vérfürdők ünnepei, amelyekről Sade álmodott, miközben irodalmi státust nyertek, maguk is engedtek egy megváltoztathatatlan rituálénak, s nem annyira a filozofikus ünnepekkel ellentétessé, mint inkább azok fonákjává váltak.³⁹ Joggal beszélünk az ünneppel kapcsolatos érzelmek kríziséről, bármennyire paradoxnak tűnik is ez a gondolat egy olyan század kapcsán, amely Watteau-val és a gálás ünnepekkel kezdődik, és Daviddal

³³ Rousseau kiemeli a „versengést”, azaz a nagyobb produktivitást a clarens-i boldog esténken folyó munkában. (La Nouvelle Héloïse V. rész, VII. levél.)

³⁴ A tulajdonosok és a napszámosok családias kapcsolata és az őket egyesítő ünnep szándékolt egyszerűsége révén. (Uo.)

³⁵ „Legyen sok szabadtéri látványosság, amelyek során vigyázni kell a rangkülönség megtartására, de amelyen az egész népek is részt kell vennie . . .” (Rousseau: Oeuvres complètes III. k. Paris, 1964. 963.)

³⁶ Ugyanakkor azonban bármilyen más tartalmat is nyerhet. J. Joly bemutatja, hogyan készített Metastasio az osztrák udvarban egy a filozófia által inspirált ünnep-vázlatot a császári propaganda részére, önön ellentétébe fordítva ezzel a felvilágosodás gondolatvilágának néhány legfontosabb vonását. (La résistance à l'idéologie des Lumières dans les fêtes de cour de Métastase.)

³⁷ Encyclopédie, Nouvelle (Politique) címszó.

³⁸ A kérdést N. Wagner veti fel. A moralistákat meggondolkoztatta a tömegek heves érdeklődése a kivégzések iránt. L. Marivaux megjegyzését első Lettre sur les habitants de Paris-jában, a Mercure 1717. augusztusi számában. (Marivaux: Journaux et Oeuvres diverses. Ed. Fr. Deloffre és M. Gilot. Paris, 1969. 12–13.)

³⁹ L. pl. Aline et Valcour. Ed. Gilbert Lély. (Collection 10/18”, 1971.) I. k. 301, 305. II. k. 145.

és a forradalom ünnepeivel zárul. Az ünnep filozofikus felfogása, az értelemnek ez a túlságosan is tökéletes konstrukciója „idegenbe vetítve” alakul ki, s ez az idill és az utópia körébe utalja; mint racionális kivetítődés egy egyébként meghatározatlan jövőbe, az ünnep egyszersmind érzelmi menekülés a realitáson kívülre, álom egy konfliktusmentes társadalomról, visszatérés a kezdeti idők ritikus egyértelműségéhez.⁴⁰ Az agyon-szervezett világ hajnalán a XVIII. század nemcsak az ünnep új formáit találta fel, hanem ránk hagyományozta az ünnepek iránti nosztalgiát is.

(Les Lumières de la Fête. In: Extrait de Les Fêtes de la Révolution, colloque de Clermont-Ferrand, juin 1974. Paris, Société des Études Robespierriennes, 1977. 356–374.)

(Fordította: F. Csanak Dóra)

⁴⁰Montesquieu troglodytáira és természetesen ismét a La Nouvelle Héloïse-re és a Lettre à d'Alembert-re gondolok. *Mme Didier* (La fête champêtre dans quelques romans de la fin du XVIIIe siècle, de Rousseau à Sénancour) és *R. Mortier* (Prélude de la fête révolutionnaire: la fête bocagère dans la poésie descriptive de la fin du XVIII. siècle) közleményei olyan hivatkozások és analízisek egész sorával gazdagították tanulmányomat, amelyek finomsága és precizitása csorbát szenvedne néhány soros összefoglalásuk révén, ezért a két teljes művet ajánlom az olvasó figyelmébe.

MEGBÉKÉLÉS AZ ÁRNNYAL

Itáliai utazása alatt Goethe a fényről és a színről elmélkedik. Weimarba hazatérve kísérletezésbe kezd. Első ilyen tárgyú publikációja, a *Beiträge zur Optik* 1791-ben jelenik majd meg. Központi gondolata, s egyben Goethe egész teóriájának vezérfonala az, hogy a szín a fény és az árnyék polaritásából származik. A polaritás alapelve magában a szemben található, mivel az egymást követő vagy az egyidejű kontrasztok hatására a reá kívülről ható színhez létrehozza a komplementer színt. „Az élet örök formulája fejeződik itt ki. Ha homályt kínálunk a szemnek, a világosságot igényli; homályt követel, ha világossal közelítünk hozzá, így bizonyítva vitalitását, képességét arra, hogy megragadja a tárgyat, s így saját aktivitása révén olyan valamit teremtsen, ami szemben áll a tárggyal.” S a polaritásnak ez az elve, amely a fényt a sötétséghez, a szubjektumot az objektumhoz köti, kiterjed az erkölcsi világra is: ez a világ fő princípiuma. Mefisztó mondja:

A kezdetben egész rész része vagyok én,
Csupán egy rész homály, melyből támadt a fény,
A büszke fény, mely harcot keresett
S az éjanyától jussát, a teret
Vitatja haszntalan, mert bárha megszakad,
Mindig csak a testhez tapad.
Testekből jó, megszépít testeket . . .

(Sárközi György fordítása)

Nemcsak az árny visszatérésének vagyunk itt tanúi; a homály egyetemes forrássá deklaráltatik: a fény csak a második hullám, s az ellentétek közötti harcból támad a világ szépsége. E kozmikus összeütközésben az ember nem csupán egy rajta kívül lezajló cselekmény tanúja vagy tétje. Ő maga a találkozás színtere, s ugyanakkor egyfajta felülemelkedés tényezője is. Megvannak a maga belső árnyai, s egyszersmind szemében ott van a napéval rokon fény. S amikor az ember pillantását a világra veti, amikor eltűnődik rajta s megérti, továbbmenve, amikor új művet hoz létre azáltal, hogy a tárgyat, amelyről elgondolkodott, aláveti a stílus törvényének, a természetben belül egy második természet alkotójává lesz, amelyben végre örökkévalóvá válik a mindenütt másutt mulandóságra ítélt egyensúly.

Ugyanezekben az években Blake műveiben ugyancsak megtaláljuk a homály termékenységéről és az alkotó antagonizmusról való meggyőződést, a polaritáshoz-

fordulást. Az 1789-ben megjelenő *Songs of Innocence*t 1794-ben kiegészíti a *Songs of Experience*, s az így teljessé vált mű alcíme elárulja, hogy „az emberi lélek két ellentétes állapotát” mutatja be. A születő életet, a sugárzó gyermekkort, a feltörő erőket megéneklő dalokra válaszolnak azok, amelyek e fiatal élet nyomorúságra, félelemre ítélt voltáról, a tilalmakról, a rossz támadásairól szólnak. El kell hagyni a gyermeki ártatlanságot, szembe kell nézni a rosszal és a bűnnel ahhoz, hogy a spirituális élet, a profetikus víziók részeseivé válhassunk. A *The Marriage of Heaven and Hell*, amely 1790-ben lát napvilágot, az idők végezetét s az embernek *igazi testben*, gigászi méretűvé növekedett szubsztanciájában való feltámadását hirdeti. Ehhez azonban össze kell békíteni a vágy világát (amely az ortodox teológiák pokla) a szellemi világgal: a fény nélküli tűznek, amelyet a hippokrita erkölcs a kárhozottak helyéül jelöl ki, egyesülnie kell a mennyei fényvel. Az új élet „ördögi” tűzben születik, amely szétrombolja a bűnbe esett létet, s élesíti a képzelet vízióit. Az energia, amelyet a moralizáló értelem elítél, „örök gyönyörűség”-gé válik. S noha ezután a langyosság, a megfontoltság, a bizalmatlanság, a társadalmi rend védelmére létesített valamennyi börtön gyakorolja a valóságos pokol funkcióit, Blake leírhatta: „A szembeszegülés – az igaz barátság.” (Opposition is true Friendship.) Ez az aforizma megérdemli, hogy Blake egész képi és rajzos oeuvre-jének jelmondatává tegyük: a szembeszegülés nála mindenütt megtalálható (még stílusában is megjelenik mint implicit szembenállás a szimbolizáló és a szimbolizált között), mindenütt feszültség és harc uralkodik, a konfliktus azonban feloldódik a kör, az örvény, a spirál hatalmas, harmonikus formáiban. A gesztikuláció, a felszállás, a röpülés emberfeletti képessége átlépi a földi realitás minden határát, mialatt e túllépés vagy felszabadulás képei beleolvadnak a kozmoszon belüli energiakeringést kifejező hatalmas, tiszta körökbe, áramlatokba. Nézetem szerint nem azok a legmegragadóbb művek, amelyek angyalok légióinak tömeges röptével legmélyebben hatolnak be az égbe, vagy amelyek lángoló fáklyává változtatják a zuhanó test torzióját: ez némileg Füssli által közvetített, sztereotipizált michelangelói modellre emlékeztet. Jobban megragad bennünket, amikor ezekhez az alakokhoz súlyos, aránytalan, vad primitívségű lények társulnak: széles, bestiális arcok, amelyek tehetetlenségről, a föld melankóliájáról, az áthatolhatatlan éjszakáról, az alvilág súlyos voltáról beszélnek – egy olyan mindenségben, amelyben a levegő, a víz, a tűz könnyű lények hullámlásával népesül be. A komor földön szörnyűnek ígérkezik az éjszaka, a lég fojtóvá válik, az élet egyetlen hosszú csüggedés – hacsak szét nem törnek az őt övező korlátok, s meg nem nyílik szabaddá lett képzeletünk előtt a fény univerzuma. Blake egyetlen forradalmat képzel el: az apokalipszist. Ha így az idők végezetére tudja vetni pillantását, az csakis azért van, mert tekintetét először annak legmélyebb kezdeteire fordította. Nem a civilizáció aranykorára azonban, mint a neoklasszikusok, hanem a káoszra, a genezisre és a paradicsomra. Blake a rejtett értelemben és a végső dolgokban keresi az eredendő fényt, az idők végezetét hirdeti, amely ugyanakkor visszatérés az eredethez, azaz *reintegrálódás* az ősi édenbe. Forradalmat hirdet, amely a nagy ciklus beteljesedése. Ezt az egész emberi nemet érintő meggyőződését azonban Blake a maga szélsőségesen különös költői és képi nyelvével fejezi ki. Csak a kollektívum sorsáról beszél. S a tradicionális szimbólumokat önmaga kitalálta szimbolikus nyelvvel egészítve ki rejtélyessé válik, holott mindenki számára prófétál. E művész, akit kínozt a fény ragyogása, homályossá válik, nem szándékosan ugyan, csak mert kötelességének érzi kifejezni különállását a tévedésekbe zárkózott intézményes vallásoktól és társaságoktól.

Ami benne megdönthetetlenül egyedülálló, ami abszolút egyediségére mutat (s amit más szóval őrülnék is lehetne nevezni), árnyékba burkolja nyelvezetét, melynek célja az, hogy feltárja az ősi, a végső igazságot.

A neoklasszikus művészet tehát az újrakezdés iránti nosztalgiává alakította át a kezdetek iránti szenvedélyt. E művészek számára az adott pillanatban a kezdet fénye csak úgy ragyoghatott, ha az egy múltba helyezett abszolút kezdet *visszfénye* volt. A mű távol alakul ki igazi forrásaitól, s egyúttal tudatában is van ennek az eltávolodásnak. Ha ott a fény, hiányzik a meleg: a művészet megdermed. Az antik vagy az újjászületett minták emléke a legszerencsésebb esetben kétségtelenül alkotóerővé lesz, s képessé arra, hogy tiszta ívvel jelölje a jelenlét és távollét megindító egyensúlyát. Az ideálnak ez a sokalakzatú fogalma – amely egyszerre megtisztított természet, a gondolat törvénye és antik kánon – arra indítja a művészt, hogy ne higgyen a szemének: a szépség csak második pillantásra adja meg magát, olyan kitérő után, amely az idő folyását a tiszta modellekig vagy az ősfomáig fordítja vissza.

Ki ne látná, hogy olyan erőfeszítésről van szó, amely a kezdet fogalmát az örökkévalóság ideájával akarja összeegyeztetni? A neoklasszikusok által óhajtott megújulás el kíván különülni azoktól a múltó divatoktól, amelyek a rokokó kora számára érdekesek voltak. A „vissza az antikhoz” nem mulékony elragadtatás kívánt lenni, hanem mély és komoly megtérés. Nem újdonság, hanem szünet a furcsának, az újnak, a váratlannak ama szüntelen keresésében, amelyre a XVIII. század tékozolta erőit. Lemondás az apró meglepetésekről, a nagyság, a harmónia óhajtása, ami elragadtatást kelt anélkül, hogy meglepetést okozna. Különös kívánság, amelynek mintha minden ellene volna, mivel ez az örökkévalóság iránti óhaj oly pillanatban támadt, amikor a történelemben a legnagyobb gyorsulás következett be.

Az első érzés tehát elfojtásra ítéltetik, az ösztön gyanút kelt, hacsak nem illeszkedik spontán módon a normákhoz. Valójában a reflexió a szuverén úr. Tudatában van ugyanis annak, hogy olyan szépség újrafarmálásával próbálkozik „naivság” nélkül, amelyet antik megteremtői naiv módon találtak fel. A kezdetet csak allegóriával, más nyelven lehet kifejezni. S ezt a távolságot éppen azok mérik fel, akik leghőbbben szeretnék átlépni. Ez az a belső disszonancia, amelynek egyrészt oly nagy része van e művek magasztosságában, másrészt úgy felborzolja ízlésünket. A tudás, a gazság, a perverz szenzualitás behatol a „tisztá” rendbe. A testi vonzalom minden súlya és reális jelenléte mint a zavar alkotó-eleme, az anyag obszcén betörése jelenik meg. Ebből származik az a nagyfokú absztrakció, amely megfosztja ezt a művészetet a színtől és az árnytól, innen a rajz és a kontúr diadala, amelyben mégis megmarad a „tisztá” eszme és a kéjes vonzás kettőssége. Ezt a kettősséget játsszák ki az empire és az angol klasszicizmus díszítőművészei egy olyan közönség számára, amelyben az élvezet kedvelése kezd álszentségbe burkolózni. Psziché, akit e korban oly gyakran ábrázoltak, a lélek; egészben véve azonban az ifjú meztelenség, feltárlva egy olyan vágyak, amely nem a lélek vágyakozása.

(Jean Starobinski: La réconciliation avec l'ombre. In: Les emblèmes de la raison. Paris, 1979. Flammarion, 115–120. Istituto editoriale italiano, Milano.)

(Fordította: F. Csanak Dóra)

SZEMELVÉNYEK DENIS DIDEROT ÍRÁSAIBÓL (Histoire des Deux Indes)

1. Jogukban állott-e az európaiaknak, hogy gyarmatokat alapítsanak az Újvilágban?

Az ész és az igazság megengedi a gyarmatok létezését; olyan alapelveket is meghatároz azonban, melyektől nem lenne szabad eltávolodni a gyarmatosítások során.

Ha egy sereg bármilyen ember idegen és ismeretlen földre lép, az úgy tekintendő, mintha egyetlen emberről volna szó. Az erő növekszik ugyan a létszámmal, a jog viszont ugyanaz marad. Ha száz vagy kétszáz ember azt mondhatja: *ez a föld a miénk*, egyetlenegy is mondhatja ugyanezt.

Ez a vidék lehet lakatlan, lehet részben lakott és részben lakatlan, vagy pedig egészen lakott táj.

Amennyiben egészen lakott, törvényesen csupán a vendégszeretetre, s az embernek ember által nyújtandó segítségre tarthatok igényt. Ha egy parton arra kárhoznának, hogy éhségtől vagy hidegtől pusztuljak ott, fegyvert fogok, s erővel veszem el, amire szükségem van, az ellenszegülőt pedig megölöm. Ha azonban hajlékot, tüzet és vizet, kenyeret és sót kínálnak, eleget tettem velem szembeni kötelezettségeiknek. Ha pedig ennél többet követelnek, akkor tolvaj és gyilkos vagyok. Tegyük fel, megtűnök maguk között. Megismertem törvényeiket és szokásaikat, amelyek megfelelnek nekem. Szeretnék letelepedni országukban. Ha beleegyeznek ebbe, kegyet gyakorolnak velem, de ha nem, az sem sérthet meg. Lehetséges, hogy a kínaiak rossz politikusok akkor, amikor bezárják előttünk birodalmuk kapuit, de nem igazságtalanok. Országuk meglehetősen népes, mi pedig túl veszélyes vendégek vagyunk.

Ha a vidék részben lakatlan, részben pedig lakott, akkor lakatlan része az enyém: munkám által azzá tehetem. Barbár lenne a régebbi lakos, ha rajtaütne kunyhómon s feldúlná azt, letarolná ültetvényeimet, kifosztaná földjeimet. Betörését erővel háríthatnám el. Az én területemet az ő határáig terjeszthetem ki. Az erdő, a folyó, a tengerpart pedig közös, feltéve, ha neki nem létszükséglete a kizárólagos használata. Ezen túl csak annyit követelhet tőlem, hogy békés szomszédja legyek, s hogy semmivel se fenyegetse őt az, amit én létrehoztam. Minden népnek joga, hogy gondoskodjék jelenlegi és jövőbeni biztonságáról. Ha félelmetes határokat építünk ki, ha fegyvereket halmozunk fel és erődöket emelek, szomszédom követeli bölcsen tőlem, ha megkérdezik tőlem: barátunk vagy-e, vagy ellenségünk. Ha barátunk, mire való ez a háborús előkészület? Ha viszont ellenségünk, be fogod látni, hogy igazságosan romboljuk ezt szét; népünk pedig óvatos, ha azonmód megszabadul egy nagyon megalapozott veszedelemtől.

Még jogosabban, s az emberiség és igazság megsértése nélkül járhat majd el akkor, ha kiűz onnan és megsemmisít, látván, hogy elragadom asszonyait, gyermekeit és az ő javait; ha polgári szabadságára támadok, ha vallásos meggyőződésében háborgatom; ha meg akarom szabni törvényeit; ha rabszolgámmá akarom tenni őt. Szomszédságában akkor csak újabb vadállat vagyok, s ő csak annyi könnyőrellettel tartozik nekem, mint egy tigrisnek.

Ha olyan terményem van, ami őneki hiányzik, s neki olyan, ami nekem hasznos lehet, cserét javasolhatok. A szomszéd nép és én magam szabadon döntünk saját termékeink áráról, úgy, hogy az megfeleljen nekünk. Egy tűnek pl. nagyobb a valós értéke olyanok számára, akik eddig arra kényszerültek, hogy halszákkal varrják össze a testüket borító állatbőröket, mint az ő pénzük az én számomra. Egy kard vagy egy fejsze hihetetlen értékű annak, aki ezek helyett tűzön edzett, fába foglalt éles köveket használ. Egyébként pedig én a tengereken keltem át azért, hogy magammal hozzam e hasznos tárgyakat, s újból átkelek majd, hogy a cserébe kapottakat hazámba vigyem. Számításba kell venni az utazás költségeit, az útközbeni károkat és kockázatokat is. Ha én magamban annak az ostobaságán mulatok, aki aranyat ad vasért, az állítólagos ostoba is nevezhet rajtam, aki azt a vasat adom neki,

amelynek ő minden hasznosságát ismeri, azért az aranyért, amely őneki semmire se jó. Mindketten becsapjuk egymást, vagy inkább egyikünk sem csapja be a másikat.

A cserének egészen önkéntes alapon kell lefolynia. Ha én erővel akarom megszerezni azt, amit ők nem adnak el, vagy kényszerrel erőltetem rájuk azt, amit nem vesznek meg, jogosan láncolhatnak meg vagy űzhetnek el. Ha az idegen termékre vetem magam anélkül, hogy fizetnék, vagy pedig sunyin elemelem, akkor tolvaj vagyok, akit lelki furdalás nélkül megölhetnek.

Csakis a kihalt és lakatlan vidéket lehet kisajátítani. Az első, jegyzőkönyvben megállapított felfedezés törvényes birtokbavételt jelentett.

E számomra örök érvényű elvek szerint ítélek meg önmagukat az európai nemzetek, s találják meg maguknak az őket megérdemlő nevet. Hajósaik alig érkeznek el az Újvilág egy oly területére, amelyet az Óhazának még egyik népe sem foglalt el, máris kitűznek egy fém táblácskát, belevésve e szavakat: EZ A FÖLD A MIÉNK. De miért a tiétek? Nem vagytok-e ugyanannyira igazságtalanok és esztelenek, mint a ti partjaitokra a véletlen által odavetett vadak lennének, ha ezt írnák a parti homokba vagy fáitok kérgére: EZ AZ ORSZÁG A MIÉNK. Semmi jogotok sincs annak a földnek a benne rejlő nyersanyagára, amelynek partjára szálltok, s illetéktelenül magatoknak követelitek ezt a jogot egy hozzátok hasonlatos ember rovására. Ahelyett, hogy ebben az emberben testvéretek ismernétek fel, csak rabszolgát, csak teherhordó állatot láttok benne. Ó, én polgártársaim! Hát így gondolkodtok és eszerint élték! S vannak fogalmaitok az igazságról; van erkölcsötök és szent vallásotok: van közös anyátok azokkal, akikkel ily zsarnoki módon vagytok képesek bánni!¹

2. A rabszolgák

Európa egy évszázad óta az erkölcs legegészségesebb és legmagasztosabb elveit visszahangozza. Halhatatlan művek állapítják meg a legmeghatóbb fogalmazásban minden ember testvériségének a tényét. Adáz őseink polgári és vallási életének kegyetlenségein háborgunk, s elfordítjuk tekintetünket a borzalom és vér e századaitól. Szomszédainkat a barberek fűzték láncra, szörnyű múltjuk szánakozásra és segítségre indít bennünket. Olykor még képzeletbeli csapások is előcsalják könnyeinket a dolgozószoba csendjében, főképp pedig a színházban. Csak a szerencsétlen négerék gyászos sorsa nem érdekelt bennünket. Elyomják, megnyomorítják, megégetik, leszurkálják őket, mi pedig mindezt hidegen és megrendülés nélkül hallgatjuk. Nekik köszönhetjük élvezeteinket, szenvedéseik viszont soha nem jutnak el szívünkig.²

3. A gyarmatok joggal szakadtak el anyaországuktól, azok minden ellenkezése ellenére

(. . .) Minden hatalom vagy úgy kezdődött ezen a világon, hogy beleegyeztek az alattvalók, vagy pedig úgy, hogy az erősebb kerekedett fölül. Mindkettő törvényesen is végződhet azonban. S a zsarnokságot semmi sem mentheti föl a szabadság ellenében.

Ezeknek az elveknek az igazsága annál is fontosabb, merthogy minden hatalom, saját természeténél fogva, a zsarnokságra törekszik, s így van ez még a legbizalmasabb természetű nép esetében is: igen, angolok, még nálatok is.

Hallottam egyszer, hogy azt monda egy – talán fanatikus – wigh, de hát az esztelenek száján is kiszalad olykor egy-egy eszes mondás; hallottam tehát, azt mondta, hogy ameddig nem vezetnek be Tyburnbe egy rossz uralkodót, vagy legalábbis egy rossz minisztert, mégpedig éppoly csekély külsőségek és előkészületek, felfordulás és ámulat között, mint amikor a legsötétebb gonosztevőt kísérik oda, a nemzet nem rendelkezik jogainak sem helyes képzetével, sem pedig olyan teljes birtoklásával, amilyenre egy magát szabadnak hívő vagy nevező népnek szüksége van. S eközben a ti bevallásotok szerint is tudatlan, megromlott és gátlástalan igazgatás erőszakosan és büntetlenül sodor benneteket a legmélyebb szakadékokba.

¹ *Diderot: Oeuvres complètes. Ed. Club Français du Livre, t. 15. 479–482.*

² *Diderot. op., cit. 500.*

A ti forgalomban levő pénzetek mennyisége nem jelentős. Mindenféle nevű papírokkal vagytok elárasztva. Európa összes, kincstáratokban felhalmozott aránya is alig volna elég nemzeti adósságaitok kifizetésére. Nem tudni, miféle hühetetlen varázserő által tartja fenn magát ez a képzeletbeli pénz. A legjelentéktelenebb esemény is képes arra, hogy estétől reggelig levigye az árát. Egyetlen riadalom elég ahhoz, hogy hirtelen csődöt okozzon. S egy ilyen hitelvesztés szörnyű következményei meghaladják képzeletünket. S íme, ez a kiválasztott pillanat arra, hogy hadat üzenjeteK gyarmataitoknak, vagyis hogy saját magatoknak szítsatok egy igazságtalan, esztelen és túl költséges háborút. Mi lesz belőletek, ha kereskedelmek egyik jelentős ága tönkremegy, ha elvesztitek birtokaitok egyharmadát, ha lemészároljátok egy vagy kétmillió honfitársatokat, ha erőitek kimerülnek, kereskedőitek tönkre-mennek, manufaktúráitok tulajdonosai éhhalálra ítéltetnek, ha adósságotok megnövekszik és bevételek lecsökken? Vigyázzatok: az amerikaiak vére előbb vagy utóbb a ti fejeteKre száll majd vissza. Kiontásukat saját kezetek bosszulja majd meg; közeledtek már ehhez a pillanathoz.

De, mondjátok ti, ezek rebellisek . . . Rebellisek? És miért? Mert nem akarnak rabszolgáitok lenni. Nép, amelyik egy másik nép akaratának van alávetve, s ez tetszése szerint rendelkezhet annak kormányzatával, törvényeivel, kereskedelmével; ráerőszakolhatja magát, ahogy csak neki tetszik; korlátozhatja iparát, és önkényes tilalmakkal láncolhatja meg: ez jobbágy, igen, jobbágnép; szolgálása pedig rosszabb annál, mint amit egy zsarnok alatt szenvedne el.

A zsarnoki elnyomástól vagy száműzés, vagy halál által lehet megszabadulni. Ti ezt is, azt is megcselekedtétek. De egy nemzetet nem lehet megölni vagy elűldözni. A szabadságot itt csakis olyan szakítástól lehet várni, amely vagy az egyik, vagy a másik nemzetet teszi tönkre, sőt esetleg mind a kettőt is. A zsarnok olyan szörny, amelynek egyetlen feje van, s azt egy csapással is le lehet vágni. A despota nemzet viszont ezerfejű hidra, s ezer fejét csak ezer, egyszerre emelt pallossal lehet leütni. Az egy zsarnoktól való elnyomatás bűne minden felháborodást egyedül öllene gyűjt össze. Nagy létszámú társadalom ugyane bűne viszont olyan sokaságra szórja szét a borzalmat és a szegényt, amelyik sohasem pirul. Mert ha ez mindenki gonosztette, akkor senkinek sem gonosztette, s a megzavarodott kétségbeesés nem is tudja, hová forduljon.

De ök a mi alattvalóink . . . A ti alattvalóitok! Nem különbül, mint ahogy Wales tartományának lakói Lancaster grófságának. Egy nemzetnek a másikon való uralmát vagy hódításra, vagy általános beleegyezésre, vagy pedig előterjesztett és elfogadott feltételekre alapozhatják. A hódítás nem köt meg jobban a lopásnál. Az ösök beleegyezése nem kötelezheti el az utódokat; s nincs olyan feltétel, amelyik összeférhetne a szabadság fölálldozásával. A szabadság nem cserélhető el semmiért sem, mivel semminek nincs hozzá hasonló értéke. E szavakat intéztétek ti zsarnokaitokhoz; mi most a ti gyarmatosítóitoknak mondjuk ugyanezt.

A mi földünkön élnek . . . A tiéteken! Így nevezitek, mert megrohantátok. De legyen. Nem kötelez-e viszont arra benneteket az egyezmény, hogy honfitársaitokként bánjatok az amerikaiakkal? Megteszitek-e ezt? Olyan írásban rögzített engedményekről van viszont itt szó, amelyek olyasmire vonatkoznak, aminek nem is birtoklója az engedményező, s következképpen nincs is joga ahhoz, hogy egy maroknyi, a körülményektől kényszerített gyenge embernek megadhassa azt, ami a természeti jognál fogva már eleve az övé. S ezenkívül, aláírátták-e a ma élő utódokkal az őseikkel megkötött egyezményt? Vagy lássátok be ennek az elvnek a jogosságát, vagy pedig hívjátok vissza Jakab leszármazottait. Melyik az a jog, amelyik tinéktek megengedte azt, hogy őt elűztétek, nekünk viszont azt nem, hogy elszakadhassunk tőletek? – kérdezik az amerikaiak, s mit tudtok ti erre válaszolni?

*Hálátlanok, hiszen mi alapoztuk meg otlétüket, mi védelmeztük őket, őerttük adósodtunk el . . . Mondjátok inkább azt, hogy ugyanannyira, sőt, jóval inkább: önmagatokért. Védelmetekbe vettétek őket? Olyan ez, mintha a konstantinápolyi szultánnal tettétek volna ugyanezt, feltéve, hogy azt is saját becsvágyatok és érdekek kívánta volna. Mindazonáltal pedig, nem törlesztették-e őK vissza adósságukat azzal, hogy tinéktek szállították termékeiket, s hogy őK kizárólag a ti áruitokat vették meg, méghozzá a ti tetszéseK szerint megszabott, mértéktelen áron; s hogy őK alávetették magukat az iparkodásaikat zavaró tilalmaknak, s azoknak a korlátozásoknak is, amelyekkel az ő birtokait terheltétek? Nem segítettek-e rajtatok? Nem adósodtak-e el értetek? Nem fogtak-e fegyvert, s nem harcoltak-e a ti érdekekben? S mikor úgy fordultatok hozzájuk kérdéseitekkel, mint ahogy az szabad emberek között szokás, nem engedtek-e? Mikor utasítottak vissza, hacsak nem akkor, amikor szuronyt szegezve mellüknek, ez volt szavatok: *Pénzt vagy életet; meghaltok vagy rabszolgáim**

lesztek. Hogyan? Azért, mert jötevők voltak, jogotok volna ahhoz, hogy elnyomók legyetek? Hogyan? A nemzetek is barbár jogot formálnak maguknak a hálából ahhoz, hogy megalázzák és lábbal tiporják azt, aki szerencsétlenségére az ő jótéteményeiben részesült? Az egyén talán, bár kötelessége ez sohasem lehet, képes lehet arra, hogy jötevőjében zsarnokot viselhessen el. Az ő számára kétségkívül szép és nemes dolog lehet az, hogy hálátlan nem kívánván lenni, elfogadja a boldogtalanságot is. A nemzetek erkölce más azonban. Itt a köz boldogsága az első törvény s az első feladat. Ezzel jár együtt e nagy testületek első kötelessége is: mindenekelőtt szabadsággal és igazsággal tartozik az őt alkotó egyéneknek. Minden gyermeknek, aki az államban születik, mindegyik új állampolgárnak, amelyik annak a hazának a levegőjét kívánja szívni, amelyet magának megteremtett, vagy amelyet a természettől kapott, joga van ahhoz a legnagyobb boldogsághoz, amelyet csak élvezhet. Minden kötelezettség megszűnik akkor, ha ezzel nem fér össze. Minden ezzel való szembeszegülés merénylet az ő jogai ellen. S mit számít az, hogy őseit elkötelezték, ha őt magát áldozatnak jelölték ki? Miféle jupon lehet azt megkövetelni, hogy olyan jótétemények uzoratarozását fizesse vissza, amelyeket ő nem is élvezett? Nem és ismét nem. Az, hogy egy egész nemzettel, sőt udódaival szemben is ilyen jogokkal akar valaki fölfegyverkezni, annyit jelent, hogy felfogatja a rend és a politika minden eszméjét; azt, hogy nevét fölemlegetve, az erkölcs minden törvényét aláássa. Mit nem tettek meg Hannoverért? S uralkodtok-e most Hannover fölött? Görögország valamennyi köztársaságát kölcsönös segítségek kötötték össze: kívánta-e ennek fejében bármelyik is azt a jogot, hogy az így elkötelezett köztársaságot igazgassa?

Becsületünk forog kockán . . . Mondjátok inkább: nem a tiétek, hanem a ti rossz hivatalnokaitok becsülete. S miben áll annak a becsülete, aki tévedett? Abban-e, hogy megmarad tévedésében, vagy abban, hogy belátja azt? Az, akinek visszatér az igazságérzete, miért piruljon? Ti angolok, túlságosan elsiítették a dolgot. Miért nem vártátok meg azt, hogy a gazdagság megrontsa az amerikaiakat, olyannyira, mint benneteket? Akkor nem csináltak volna nagyobb ügyet a szabadságukból, mint ti a tiétekből. Akkor, ők a fényűzés rabságában, a ti fegyvereitek fölöslegessé váltak volna. De mikor támadtatok rájuk? Akkor, amikor szabadságuk, amelyet elveszthettek volna, nem volt még ellensúlyozható azzal, amit megtarthatnak volna.

De később még több lennének . . . Egyetértetek. De mit kíséreltetek meg tulajdonképpen? Egy olyan nép leigázását, amelyet az idő a ti akaratotok ellenére is megszabadít. Húsz, harminc év múlva eleven lesz még a ti kegyetlenkedéseitek emléke, azok gyümölcse viszont már nem a tiétek lesz. S akkorra nektek csak szégyen és lelki furdalás marad. Van egy olyan rendelkezése a természetnek, amelyet ti sem fogtok megváltoztatni: a törvényeket a nagyok szabják meg a kicsinyeknek. S feleljetek: ha az amerikaiak tennék meg azt Nagy-Britanniával, amit ti most övelük tesztek, mit szólnátok? Pontosan ugyanazt, amit most ők mondanak nektek. S a ti szátokból miért látszanának erősebbnek azok az érvek, amelyek az övékből kimondva most oly kevésbé hatnak meg benneteket?

Nem akarnak engedelmeskedni parlamentünknek, nem fogadják el alkotmányunkat . . . Ők teremtették meg? Megváltoztathatják?

De mi engedelmeskedünk, anélkül is, hogy akár a múltban, akár a jelenben befolyásunk vona rá . . . Vagyis rabszolgák vagytok, s nem tudjátok elviselni a szabad embereket. De azért ne keverjétek össze az ő helyzetüket a tiétekkel. Nektek vannak képviselőitek, nekik nincsenek. Nektek vannak szavazataitok, őértük viszont nem szól senki. Ha pedig a szavazat eladható és megvehető lenne, ez elég ok arra, hogy ők megvethessék az ilyen előnyök léhaságát.

Függetlenek akarnak lenni mitőlünk . . . Nem vagytok-e ti őtőlük azok?

Néllkülünk sohasem tudnak majd fennmaradni . . . Ha ez így van, legyetek nyugodtak. A szükség majd visszavezeti őket hozzátok.

És ha mi nem tudnánk nélkülük megmaradni . . . Ez nagy baj lenne, de hát furcsa kiút az, hogy őket gyilkoljátok, azért, hogy ti kievickéljétek ebből.

Az ő érdekükben, az ő javukért vagyunk velük kemények, mint az esztelen gyermekekkel szokás . . . Az ő érdekükért! Az ő javukért! Ki tett benneteket bíróvá e két őket oly közelről érintő dologban, melyeket nekik jobban kell ismerniük? Ha az esne meg, hogy egy polgár erőnek erejével behatolna egy másik otthonába, gondolván, hogy ő igen értelmes ember, s hogy már senki sem képes fenntartani szomszédja házában a rendet és a békességet, nem lenne-e jogos az a kérés, hogy, visszavonulván, inkább saját ügyeivel foglalkozzék? És hogyha ennek az előzékeny képmutatónak az ügyei igen rosszul állnának? S ha csak olyan tolakodó volna, aki irányítás ürügyén bitrolni

szándékozna voltaképpen? S ha a jóakarát árca mögött csupa igazságtalansággal teli elképzeléseket rejtegetne, mint pl. azt, hogy a kutyaszorítóból a másik rovására szeretne kikerülni?

Mi vagyunk az anyaország... Miért mindig a legszentebb szavakkal szokás elfátyolozni a becsvágyat és az önérdeket? Az anyaország! Teljesítsétek tehát annak feladatait! Egyébként is, a gyarmat több népből jön létre, s közülük egyesek elfogadják tőletek ezt a címet, mások viszont nem; s mindvalamennyi azt fogja egyszerre mondani: eljön egy olyan idő, amikor megszűnik az atyák és az anyák gyermekeikre órvényes tekintélye, mégpedig akkor, amikor a gyermek már el tudja látni magát. Ti mikorra terveztétek a nagykorúsítás eseményét? Legyetek őszinték, s be fogjátok vallani, hogy szándékotok szerint véget nem érő gyámságban tartanátok. De ha legalább ez a gyámkodás nem lenne már számunkra elviselhetetlen kényszer! Ha a mi előnyeinket nem kellene folyton a ti javatokra feláldozni; ha nem kellene az elnyomás részintézkedéseinek tömegét az ide küldött kormányzóktól, bíróktól, pénzügyi emberektől és katonáktól elszenvednünk! S ha a legtöbb jövevény nem hozná magával egy középserű zsarnok lezüllett jellemét, tönkrement vagyonát, mohóságát és pimaszságát: az olyanét, aki miután otthon belefáradt a törvény iránti engedelmességbe, leginkább önkényes hatalmának gyakorlásával igyekszik kártalanítani magát az Újvilágban! Te vagy az anyaország, de ahelyett, hogy fejlődésünket bátorítarád, rettegsz tőle; megláncolod kezünket, fujtogatod születő erőnket! A természet nekünk kedvez, s megcsalja titkos szándékaidat. Vagy inkább: azt szeretnéd-e, hogy maradtunk volna örökös gyermekkorban mindazért, ami nekünk hasznos lehet, s maradtunk volna közben erős rabszolgák is, azért hogy téged szolgálhassunk, s állandóan a te mohóságodnak kínáljuk a gazdagság újabb forrásait? Ilyen-e egy anya? Ilyen-e egy haza? Ó, a körülöttünk levő erdőkben szelídebb ösztönt adott a természet annak a fenevadnak, amelyik, ha már anya lett, legalább nem falja föl a tőle való kölyköket!

(Diderot Oeuvres complètes., op. cit. 538–544. Lewinter, Club Français du livre. Tome XV.)

(Fordította: Korompayné Sebestyén Nóra)

Diderot 1766–1780 közötti munkásságának jelentőségét, amely G. Th. Raynal neve alatt *Histoire philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les Deux Indes*¹ című munkában jelent meg, valójában csak az utóbbi harminc év kutatásai tárták fel.²

A mű a XVIII. sz. vége egyik legnagyobb könyvsikerének számított. 1770 és 1786 között összesen húsz kiadást ért meg. Hamarosan az irodalomkritika az „Újvilág Enciklopédiája”, illetve „gyarmati enciklopédia” néven tartotta számon. Diderot mellett, több filozófus is részt vett a mű elkészítésében, de a könyv sikere elsősorban Diderot közreműködésének és írásainak tudható be. Megjelenése a kor igényét fejezi ki: ez idő tájt Franciaország gyarmatait érintő új gazdaságpolitika bevezetésén fáradozik, amelynek ideológiáját a fiziokraták dolgozták ki.

Az *Histoire des Deux Indes* egyfajta világtörténetté válik: minden létező gyarmat természeti kincseinek rövid leírását és egyben az őt meghódító európai ország vázlatos ismertetését adja a hódítás idején. Ugyanakkor olyan politikai fejtegetéseket is tartalmaz, amely kétségbe vonja az európai országok maguknak fenntartott kiváltságait, elítéli a gyarmatokon elkövetett kegyetlenkedéseket és leleplezi a despotizmus és a vallási fanatizmus szövetségét. A könyv túl sokat mondott, ezért 1781-ben betiltották. Diderot tollából a fent közölt szövegekben kifejtett gondolatok az akkori történelmi kontextusban, politikai és társadalmi vonatkozásban utópiának számítottak. Viszont ma, a XX. század végén, amikor Diderot halálának (1784) 200. évfordulójára emlékezünk, ezek a gondolatok látványosan kapcsolódnak korunk nagy felszabadulási mozgalmaihoz.

A szövegek helyenkénti pátoszos hangvétele már az 1789-es forradalmi évek militáns irodalmának lírizmusát és didaktizmusát vetíti előre.

P. K.

¹Ed. J. L. Pellet. Genève, 1782. 10. t.

²Herbert Dieckmann: Inventaire du Fonds Vandeul. Ed. Droz. Genève, 1951. és Michèle Duchet: Diderot et l'Histoire des Deux Indes ou l'Écriture Fragmentaire. Ed. Nizet. Paris, 1978.

MŰELEMZÉS

JEAN STAROBINSKI, Párizs

FELVILÁGOSODÁS ÉS HATALOM A VARÁZSFUVOLÁBAN

Bővében vagyunk a *Varázsfuvola* értelmezéseknek.¹ Goethe azt mondta, hogy a Varázsfuvolának több olvasata van, így élvezhetik az egyszerű emberek is, és rejtett mélysége tárulhat fel a beavatottak előtt . . . Schikaneder szövegekönyve valóban mozgalmas cselekményt hordoz, lázba hozza az egyszerű közönséget, e mögött azonban többszörösen összetett allegória rejtőzik, amely érthetővé válik (bár sohasem teljesen, rejtélyek még mindig maradnak), amint a szabadkőműves szabályok és szertartások rejtjelkulcsával fejtjük meg. Az opera irodalmi és allegorikus értelmezésén túllépve Mozart zenéje a rejtélyek és további jelentések olyan dimenzióját tárja fel, amelyeket csak egyféléképpen értelmezhetünk, s amelyek mégis újabb értelmezésre ingerelnek.

Bizonyos, hogy a középpontban a szerelmespár mítosza áll: a beavatáshoz vezető út végén egyszerre éri el a tudást és a legmagasztosabb szerelmet. A próbák során nagy árat kell fizetni a tudásért, s ugyanakkor óriási akadályokon kell túljutni, hogy azután a szerelem teljes fényében felragyogjon. A téma nagyon régi, és meglepő megújulásokra alkalmas: ismeretes, hogy Hoffmannstahl és Richard Strauss *Arnyéknélküli asszonya* (1919) ugyanennek a mítosznak újrafeldolgozása, és hogy ez az opera tudatosan kapcsolódik a Varázsfuvolához és annak Goethe által tervezett folytatásához. De e mellett az első jelentés mellett, amely a boldogságot és a tudást kapcsolja össze szorosan, kövessünk még egy értelmezést, amely újabb kérdést fog felvetni, s amely a hatalom jelentését emeli ki. Kétségtelen, hogy a saját korunkra jellemző politikai gondok készítenek bennünket e kérdés megvizsgálására. Azonban a kérdés nem idegen a témától, nem kényszerítjük mindenáron ezt az értelmezést tárgyunkra. Kérdésünk ma sem anakronisztikus. Schikaneder és Mozart daljátéka a Francia Forradalommal egyidős: átvitt értelemben veti fel és oldja meg a hatalom és jogosultságának kérdését. Elég, ha jól figyelünk a szövegre: állandóan ismétlődik a hatalom szó, szoros összefüggésben a szerelmet, boldogságot és tudást kifejező szavakkal.

A hatalom kérdésének felvetése itt egyáltalán nem önkényes. Egyáltalán nem erőltetett ez az értelmezés. A szövegekönyv szakadatlanul a hatalomról beszél. A „Macht” szó gyakran szerepel igenlő és tagadó formában egyaránt. Az első jelenetben Taminót óriáskígyó üldözi, elájul (fällt in Ohnmacht). Az Éj királynője által küldött három fátyolos hölgye menti őt meg. Ezüstdárdájukkal megölik a szörnyet, és így kiáltanak fel:

„Stirb, Ungeheuer, durch unsre Macht.” . . .

Ugyanezt a hatalmat azonban legyőzték a darab végén és a Macht szót halljuk:

Zersmettert, zernichtet ist unsre Macht,
Wir alle gestürzt in ewig Nacht.

A műben a hatalom hangsúlyeltolódásának lehetünk tehát tanúi. Az a fajta hatalom, amely kezdetben főként védelmet jelentett, átadta helyét egy még többre képes és még jobb hatalomnak, amely már az általános boldogság eljövételét jelzi.

¹ Genfben, 1977. október 4-én a Rencontres internationales-on elhangzott előadás szövege, in: 1789 *Les Emblèmes de la Raison*. Flammarion, 1979.

Az egyetlen, igazán nagy konfliktus, amely az Éj királynőjét és Sarastrot, a Bölcsesség és a Nap főpapját állítja szembe. E konfliktus kimenetelétől függ minden: először is a Tamino–Pamina pár boldogsága: másodsor Papageno sorsa, aki türelmetlenül vár társra. Tehát három pár alakul ki szemünk láttára igen különböző valóság síkokon – az Éj királynője vagy Sarastro alá rendelt természetfölötti vagy szent emberek segítségével, vagy éppen ellenakciójával: a három hölgy, a három fiú, a rabszolgák, a papok, az örök, a felfegyverzett férfiak, a szónok, és végül kiemelkedik a fellázadt rabszolga, Pamina öre és hóhéra, Monostatos, a Mór (aki egyedül tartja magát) megtestesítője annak az álnokságnak s azoknak a sötét vágyaknak, amelyek abban születtek, akinek kezében az átruházott hatalom.

És itt most közbülső vizsgálatot tartunk: hogyan jelenik meg a hatalom kérdése három párnál, és itt az emelkedő sorrendet követem, lentről egyenként indulok felfelé, az alacsonyabb színvonalról a magasabb felé: az állatissággal rokon ösztönszintről a legfelsőbb bölcsességig.

Kezdjük tehát Papagenóval – azzal, hogy milyen szerepet szánt neki Schikaneder, a szövegvírója.

Ő maga a spontán életerő, amely azonban nyers: ő nem jut el a beavatásig. De Papagenónak köszönhetően a bohózat elemek enyhítik a súlyos allegóriát; a mókás jelenetek váltakoznak a patetikus pillanatokkal. A hangulatoknak ez a gyors változása tetszett Goethenek, aki határozottan törekedett ugyanezekre a hatásokra abban a vázlatban, amely a Varázsfuvola folytatása lehetett volna. Az elemi erővel feltörő jókedvtől a világegyetem titkaiig nagy a távolság, és mindig gyors a váltás. Így azonban, amikor a hallgató a félelemtől eljut a nevetésig, a mélyebb gondolatoktól a könnyű tréfáig, bejárja az emberi érzelmek teljes skáláját. És így önmagát is teljesnek érzi.

Papageno madarász, olyan fecsegő, mint egy madár, még akkor is, ha lakat zárta le száját, madárvevet hord, természeti ember (Naturmensch), képtelen eltitkolni gyávaságát és falánkságát, ez utóbbit különösen ha nőkről van szó. A szerep értelme első pillanattól kezdve világos. Papageno a spontán vágyakkal teli ösztönlény, akinek gondolkodásmódja egyszerű. Szívesen eljászaná azt a szerepet, hogy ő győztes le az óriáskígyót, hogy olyan hatalom van a kezében, amelyet valójában nem birtokol. De hiába, nincsen egyszerű, fizikai hatalom sem a kezében.

Beszélhetünk vele kapcsolatban hatalomról? Talán jobban is meg kellene határoznunk fogalmainkat. Használjuk a hatalom szót kizárólag arra a hatékony hatalomra, amely rendre kötelez. A hatalom alárendeltséget teremt, akár tetszik ez, akár nem, akár igazságos ez, akár nem. Ezzel szemben nevezzük egyszerűen erőnek vagy képességnek az egyénnek azt a tulajdonságát, ahogy saját energiáit kifejti: ez az erő, ez a képesség ugyanis megmaradhat olyan határon belül, amikor az egyén nem akar még másokat önmaga alá rendelni. Természetesen minden lényt, aki érzi erejét, megkíséríti az a gondolat, hogy abból hatalmat kovácsoljon, és így neki engedelmeskedő világ vegye körül. Papageno valójában csak a hátán hordott madárkalitka fölött uralkodik. A hatalma valójában nevetséges, ártatlanul kegyetlen: ő ejti foglyul a madarakat. Mégis van benne valami elemi erő, amelyet nem lehet elnyomni, az elemi élet egyszerű örömei, röpké reménytelenkedései, töretlen egészsége. (Mozart halálos ágyán azt kérte, hogy Papageno áriáit énekeljék, mert azok az élet minden melegségét hordozzák.) Az erős hatalom teljes hiánya, ez a spontán erő egyszerű koncepcióban összegezhető: ez a közvetlenség. A XVIII. század folyamán már számtalanszor megjelölték ezt a fajta közvetlenséget: ilyen volt a jó vadember, vagy Arlequin, vagy hasonzorú társai, mint Kasperl. Papageno a papagájember a jó vadember és Kasperl együttvéve, és még (ha Chailley nyomán az alkímista kódot alkalmazzuk a Varázsfuvola szereplőire) erősen kötődik a Levegőhöz, amely ezek szerint a 4 elem egyike. A szereplő figuráknak ez a köre szoros kapcsolatban van az állatvilággal részben ösztöneik miatt, részben mert rendszeresen járnak az állatok világába. Hangsúlyozzuk a közvetlenséget, mert ez mintegy ellenpólusa a műben a beavatási szertartás közvetítő jellegének, amelyen át kell jutnia Taminónak és Paminának. Papageno a világnak csak kis körülhatárolt részét ismeri: nem ismer más vidéket, mint a saját kis szűk völgyét. Papageno megelégszik kis szalmakunyhójával, és egyik napról a másikra él: munkája mindössze a madár vadászat, ami az önfenntartás meglehetősen primitív formája – amikor mások templomokat építenek – és az Éj királynő hölgyeivel folytatott cserekereskedés, ami ugyancsak primitív gazdasági tevékenység. Így biztosítja napi szükségleteit. És főként, Papageno csak arról tud, hogyan elégítheti ki vágyait azonnal. Nem tervez hosszú távon. Következésképpen, amikor valamilyen érzéki gyönyörre számít, nem tartja szükségesnek, hogy késleltesse az élvezetet vagy visszafojtsa ösztöneit. Rousseau éppen ilyen módon írta le a természeti ember bárgyúságát és boldog-

ságát. Bár Papageno nevelhetetlen, mégis olyan elemi erotikus erővel rendelkezik, amely alacsonyabb szinten a boldogság biztosítéka. A kis Papagenók és Papagenák születése, amelyet a férj és asszonya egymásnak ígérnek, s amit Mozart zenéje olyan ironikusan fejez ki, tanúsítja a vitális termékenységet, az állati egészséget. Papageno, aki nem éri el az életben a szellemet, azt az alapenergiát jelképezi, amelyből kialakulhat és ki kell, hogy alakuljon a szellemi élet. Ahogyan Leporello alakjában láthattuk Don Giovanni másodpéldányát, árnyát, Papageno alakjában is modern pszichológiai szóhasználatunk szerint Tamino árnyékát láthatjuk, egy részleges, a legrövidebb identitást, amelyből kiindulva azonban minden kialakítható fáradsággal, munkával, szembesülve az akadályokkal. Az utolsó, Papagenóval kapcsolatos észrevétel: hogy láthassuk, mennyire azonos a hagyományos színházi komikus szerep formálásával. Papageno anélkül, hogy közvetlenül érintené a cselekmény, mégis a cselekmény bonyolítását segíti vagy éppen akadályozza: alkalmatlankodó közbelépései néha a gondviselés szerepét játsszák: a komikus anélkül, hogy ő maga erről tudna, megváltó vagy megmentő. Ilyen Papageno. Tamino felderítőnek és hírvivőnek küldi Papagenót, akinek kétszer sikerül megmentenie Paminát a sötét és féktelen Monostatos kegyetlenkedései elől. Sőt, Papageno az, aki felfedi Paminának Tamino szerelmét, mielőtt ő ezt megvallaná. Papageno szavai ugyanazt a szerepet játsszák hősnők sorsában, mint amelyet Pamina portréja játszott hősnők sorsában: jelzi a szerelmet, ugyanakkor annak hiányát is. Bár Papagenónak nincsen közvetlen hatalma, ártatlansága, vidámsága, amelyet fuvolával és harangjátékkal kísérek, közvetett hatalomba csap át: Papageno megfordítja a sors kerekét, anélkül, hogy erről ő maga tudna.

Lépjünk egy fokkal feljebb. Nézzük a Tamino–Pamina páros síkját. Az ő kalandjuk tárja fel számunkra ezúttal a hatalomra jutás körülményeit.

Tamino hercegfiú. A mű kezdetén szörny üldözi. Már majdnem elpusztul, segítségért kiált. Elájul.² És ebből az ideiglenes megsemmisülésből úgy éled fel, hogy azt sem tudja hová került, s hogy ki mentette meg. Gyenge, függő helyzetben van, téveszmék, illúziók és a hiszékenység kötelékeiben. A hatalom olyan út végén található, amelynek kezdete a sötétségbe nyúlik. Tamino nem királyfiként, hanem egyszerű emberként állja a beavatási próbákat. A szöveggönyv hangsúlyozza az egyenlőség témáját. Másrészt Sarastro jelzi Taminnak, hogy eljövendő sorsa – amennyiben megállja helyét a próbák során –, hogy bölcs herceggént uralkodjon majd, „als ein weiser Prinz zu regieren”. A teljes emberiség tanulmányozása nem különbözik azoktól az előkészületektől, amelyek a lehető legjobb hatalom, a teljesen törvényes hatalom gyakorlásához vezetnek. Egyes rendezések, s itt Bergmann rendezésére gondolok, gondolkodás nélkül az utolsó jelenetbe helyezik a hatalom átvételét, a hatalomnak ezt a jogos elérését. Ahogy Sarastro alakja halványodik, a lehető legélesebbé válik az ellentét Tamino kezdeti tehetetlensége s a végső mindenható hatalma között. A hatalom elérése egyszerre valósul meg a szerelmespár szerelmének beteljesülésével, teljes szellemi érettségben, miután legyőzték az árnyakat, a csendet és a félreértéseket. A legmagasabb szerelmi szintézis így a tudás és a hatalom elérésével egyidőben történik. Mindaz a boldogság, ami után vágyakozni lehet, egyetlen ragyogó blokkba sűrített – a fiatalkori ábrándképek összessége.

Ismeretes, hogy Tamino próbasorozata a szabadkőműves szertartások által előírt útvonalnak felel meg. Itt nem részletezem a labirintusban megtett út egyes állomásait. Mai elemzésemhez nem annyira az egymást követő etapok szimbolikája a fontos, hanem annak a próbasorozatnak az elve, amelynek során olyan lelkierőt kell kifejlesztenie, amelyről eddig nem is tudott, s amelyet ezentúl magáénak mondhat.

A szabadkőműves vallás új korszak nyitását készíti elő a földön, ugyanakkor a legrégebb igazságokra is támaszkodik. A beavatási szertartásnál az antikvitás misztikus kultuszaihoz nyúl vissza, de természetesen merít a lovagok középkori szokásaiból is. Az igazság, illetve a szentség felé tett utazás szimbolikus tartalma majdnem teljességében megfelelt a felvilágosodás eszméivel, így ábrázolhatták a tudat hangjának fokozatos feltárulását, azt a lassú fejlődést, amelynek során a tudatlanság (állati, tehetetlen, kóborló) Ésszé változik, amely biztosan uralkodik hatalmán. A nevelési regény nem más, mint annak az epikus változata, amit a *Varázsfuvola* ünnepélyes és tündéri operában mond el nekünk. Terrasson abbé *Sethos* című regénye, amelyből a *Varázsfuvola* szöveggönyve sokat

² Chailley szerint (I. m. 135. l.) az ájulás azt a halált szimbolizálja, amely a beavatási próbákat megelőzi.

merített, sem egyéb: a Modernek elszánt védője pedagógiai szándékkal fiktív helyszínen, az Ókori Egyiptomban, Isis és Oziris templomának árkádjai alatt fejti ki racionalista meggyőződését: különös kompromisszum ez az archaikus mítosz és az új filozófia között. Rousseau *Emilje* és Goethe *Wilhelm Meistere* a kortárs világban járnak tanulóeveiket, olyan emberek ők akik már szabadok. És ebben a korban sokan úgy képzelik, hogy ezt a fajta nevelést az egész emberiségre ki lehet terjeszteni, amely a zavaros tudatot az akaraton és identitáson uralkodó tudattá, Ésszé alakíthatja. Az emberi fejlődés mítosza, amely éppen ezekben a pillanatokban jelenik meg, a kollektív sorsba helyezi a szabadság ígérétét, amit a nevelési regény csak az egyén sorsára korlátoz. A próbasorozat megfelelője a történelem lassú haladása a teljesség felé, s mindazok kibékülése felé, akiket a tudatlanság korábban elválasztott. Olvassák újra a *Varázsfuvola* librettóját; a Taminónak és Paminának tett ígérlet kétszer is elhangzik ugyanazokkal a szavakkal. A rájuk váró boldogság az egész földkerekség boldogsága – egy új aranykor: a papok így énekelnek az első felvonás végén:

„Ha jóság és bölcsesség
Uralkodnék e föld körén,
Az ég áldása szállna rá,
Dicső kegyében osztoznánk,
Kegyében mi osztoznánk.”³

És a három fiú egy döntő pillanatban megismétli a két utolsó verssort (II. felvonás, 26. jelenet), hirdetve a Nap közeli győzelmét s a babonák végét, a csendes derű (holde Ruhe) visszatértét. A föld rövidesen égi királyság lesz. Javasolom, hogy ezt a mondatot mint eszkatologikus ígérletet hallgassuk meg, amely teljesen megfelel az Auróra mítosznak és a nap győzelme mítoszának, amelyek a forradalom első éveit körülvették. Megállapítható, hogy a 18. századi szabadkőműveség, amelynek csak tisztán morális és nem politikai célkitűzései voltak, legalább az állangépezet radikális kritikájára törekedett, és hogy ily módon tevékenységének még nagyobb politikai jelentősége volt, mivel politikánélkülinek hirdette magát: Reinhardt Kosselek történész szerint mintha üresen hagyták volna a jövő lapját, politikai előjelzés nélkül.⁴

Amikor győzelemmel fejeződik be a Singspiel, akkor érzékelhető csak igazán, hogy milyen nagy utat járt be a kezdeti zűrzavaros pillanatoktól kiindulva. A bejárt út feltárja előttünk a szerelem szerepét a személyiség identitásának kialakulásában. Mert ami Taminót erre az útra indította, az eredetileg a szerelmi vágy ébredése akkor, amikor megpillantja az Éj királynője által neki küldött Pamina-portrét. Tamino kész mindennel szembeszállni azért, hogy elérhesse azt a lényt, akinek képe megbűvölte. Már csak az a célja, hogy megszabadítsa Sarastrótól, aki zsarnokosodik fölötté az Éj királynője elmondása szerint. Az első erők, amelyek Taminót beleviszik a kalandba, ösztönszerűek. Schikaneder két vagy három alkalommal is használja itt a Trieb szót, amelyet mint tudjuk, Freud is sűrűn használt. Azonban a Varázsfuvolát nem akarjuk erőszakosan, egy másik freudi fogalommal élve úgy értelmezni, hogy Tamino beavatása teljes egészében e vágy szublimálásából fakadna. Az utazás során hősünk megváltoztatja célját, magasabbra tör, anélkül azonban, hogy lemondana vágyának elsődleges tárgyáról, amelyet a pszichoanalitikusok másodlagos haszonnak neveznek: „A bölcsesség tudása legyen a diadalom és Pamina a jutalmam.”⁵ A szerelmes birtoklása így már nem pillanatnyi vágy. Tamino maga is változtatni akar ezen. Elfogadja, hogy a halál és a kényszerű hallgatás álljon szerelmese és ő közé. Az eltávolodás és fájdalom árán eléri, hogy kétszeresen lehet jelen: így a lemondás (amit Papageno nem tud) megnyitja előtte a jövő távlatait. A legrosszabb frusztrációra kényszerülve lehet a belső erő bizonyítékát nyújtani és olyan hatalom birtokosává válni, amelynek jelentősége messze meghaladja pillanatnyi vágyak kielégítését. Tamino és Pamina szerelmének ettől kezdve múltja és jövője is van: túljutott a kétségbeesésen és a halálon, többé már semmi sem fenyegetheti.

A pillanatnyi szakítást (amelyre Tamino tudatosan kényszerül abban a reményben, hogy a jövő majd elégtételt ad neki ezért) Pamina érthetetlen katasztrófaaként éli meg. A hős nő szenvedélye üldözött sorsához kapcsolódik, s így a győztes befejezésig áldozat, akire minden csapás lesújt anélkül,

³ Dann ist die Erde ein Himmelreich / Und Sterbliche den Göttern gleich.

⁴ Reinhardt Kosselek: Kritik und Krise. Frankfurt, 1966.

⁵ II. felv. 3. jelenet.

hogy ebből bármit is értene. Elvesztette hön szeretett apját – aki rejtélyes ember volt, s örzi emlékét, anyjától, a „sternflamme Königin”-tól elrabolták, de ő úgy tudja, hogy anyja továbbra is szereti: ismeretlen hatalom, Sarastro foglya, aki nem adta tudtára, hogy jóindulatú szándékkal viseltetik iránta. Monostatos brutalitását kell elszenvednie, Tamino, akiről azt hitte szereti őt, most hallgat és végső búcsút vesz tőle; a halálba akar menekülni: a három fiú az utolsó pillanatban rántja vissza a halálból. A frusztráció itt nagyon erős, szüntelen és ismétlődő. Pamina körül a roman noir vagy a sade-i képzeletvilág uralkodik; nagyon sötét múltú anya tiszta lánya ő, édestestvére Füssli elaltatott és megkínzott női figuráinak, s mindazon törékeny teremtéseknek, akiket kegyetlenül bebörtönöztek gótikus pincékbe vagy az inkvizíciós fogdába, amelyeket a 18. század végi regényekben kitalálnak vagy újra felfedeznek. A fogság pátosza különös operaműfajt teremtett, a szabadítás operát (Rettungsoper), e műfaj egyik első termékének címe *Kegyetlenségek a kolostorban* (Les Rigueurs du Cloître – Berton-műve), és az egyik utolsó ilyen jellegű opera a *Fidelio*. Már Constance is fogságba került a „Szöktetés a szerjából” című operában, és sorsa a hatalom túlkapásaira céloz... Azonban a Paminára kiszabott gyász is próbatétel. Beavatási utazás ez; még hozzá kettős utazás. Pamina anyja éjszakai asszonybirodalmából utazik Sarastro férfi és Nap-birodalmába egyrészt, másrészt átjut az éjkaszán és a halálon, s így ez méltóvá teszi őt arra, hogy Taminóval átlépje a szentély küszöbét. Szenvedések árán szerezhették meg a hatalmat. Pamina az utolsó próbatételnél kézen fogva vezeti Taminót. A próbatétellel megtisztult szerelem már nem olyan ösztön, amelyet meg kell haladni: ellenkezőleg, olyan hatalom, amely tűzön-vízen át vezérelheti őket. Pamina ezt énekli:

„Ich selbstn führe dich
Die Liebe leitet mich.
A poklok vésze vár ott,
De társad én leszek!
Így minden földi bajt,
A szívünk győz le majd!⁶

De nemcsak a szerelem az egyetlen vezérlő hatalom. A varázsfuvola e pillanatban védi a szerelmespárt és megnyitja az utat. A leiten ige, amelynek tárgya a szerelem, die Liebe volt, ismétlődik, s ezúttal tárgya a flóta lesz, Pamina így énekel:

Nun komm und spiel die Flöte an
Sie leitet uns auf grauser Bahn.
Es szóljon, hol csak bú nagyon
A bűvös flóta utadon!⁷

Azután mindketten:

Wir wandern durch des Tones Macht
Froh durch des Todes düstre Nacht!
A flóta bűvös hangja véd,
S mi bátran járjuk át az éjt.⁸

Egyébként ekkor tudjuk meg Paminától, hogy honnan származik a varázsfuvola, amelyet az Ejs királynője bízott Taminóra.

„A nagy, az ősi tölgyből vágta
E sípot gyökeréig vájva
Egy bűvös órán jó apám.”⁹

⁶ II. felv. 28. jelenet.

⁷ Ua.

⁸ Ua.

⁹ Ua.

Könnyű lenne a mai pszichológia szellemében a varázsfuvolát az ősapa szimbólumának felfogni, aki áldását adja az ifjú párra és megvédi: a meghódított erő teljesen jótékony hatású, ősi időkre vezethető vissza. Azonban a szimbólum pszichoanalitikus értelmezése kihagyná a leglényegesebbet, megfeledeznék arról az értelmezésről, amely Mozart kortársainak oly szembetűnő (fülbemászó) volt: a fuvola a harmóniát jelenti, nemcsak a szerelmespár harmóniáját, de ennél sokkal alapvetőbben a világ harmóniáját. A harmónia az alapvető vezérlő elv, vagyis a par excellence hatalom. A harmónia szervezi a káoszt renddé. Jean-Philippe Rameau elméleti írásaiban szüntelenül ismételte, hogy a „harmónia keletkezésének törvénye”, amelyet a hangok rezgése hozott létre, volt a világegyetem alapvető titka, abból származtathatók a geometrikus, optikai és morális arányok. A szabadkőművesek általánosították ezt a gondolatot. Mesmer, a magnetizmusról szóló tan megalapítója kiterjeszti ezt az orvostudományra is. Az állati magnetizmus szerinte univerzális fluidum, amely ritmikusan működik a világegyetemben és testünkben. A mágneses kezelés a test és a világ közötti megfelelő egyensúly helyreállítására törekszik. Egyes Mesmer-hívők szerint az egyén egészsége csak a teljes társadalmi test harmóniájában valósulhat meg. (Kell-e emlékeztetnem arra, hogy Mozart ismerte Mesmert? Hogy Bastien és Bastienne Mesmer rendelkezésre készült? Hogy a mesmérikus szerető bohózati elem a Così fan tutte-ban, amelyet Despina a megmérgezést színlelő albánok gyógyítására használ? Vagy komolyabban, hogy Tamino fuvolájának varázslatos hatása az állatokra az I. felvonás 15. jelenetében Orfeuszt idézi? . . .) A fuvola és a zene hatalma az utolsó és egyben legnehezebb próbatételre marad. Amennyiben a harmónia a világ rendjét és a morális szabályokat képviseli, Tamino hangszere nem egyszerűen rendelkezésére álló eszköz. Ez maga a hatalom – nyugodt, minden kegyetlenségtől távol álló hatalom –, amelyet Tamino csak szolgál, s amely őt vezeti. Az utolsó próbatétel nem egyszerűen a szerelem győzelme: ez a muzsika és a muzsikusság győzelme.

Ha filozófiai összefüggésekre lennék utalva, nagy zavarban lennék. Mint mondtam, a győztes felsőbb hatalom maga a harmónia, amelynek szimbóluma a fuvola: itt tehát személytelen hatalomról van szó, amelyet egy ember szolgál – ez a hatalom azonban sokban különbözik az azt szolgáló embertől. Azonban azt is mondtam előzőleg, hogy a lelki erő, az ösztönnel szembeszegülő erő, az az erő, amely magára vállalja és interiorizálja a halál kockázatát – hatalommá változik, vagyis képessé válik arra, hogy rendet írjon elő más lények számára, de mindenekelőtt saját maga számára: ebben az esetben a hatalom egy személyhez kötött, az egyéni „erkölcsös” lelkiismeretből ered, amely képes önmagát is meghaladva a legkeményebb próbákat kiállni. Nincs itt a hatalom eredetét, illetve megszilárdulását illetően két ellentétes tétel? Vagy el kell ismernünk, hogy a felvilágosodás eszméjének álma (vagy utópiája) összeházasítja ezt a két látszólagosan ellentmondó tételt. És ez a legjobban Sarastro szerepében érvényesül.

Hol a tekintély? Hol a hatalom? Két lehetséges válasz van erre. Az egyik megnyugtató, amely szerint a hatalom az isteneké – Isisé és Osirisé – és a csillagrendszeré; a tekintély az örök és személytelen nagy entitásokból ered: világosság, bölcsesség, erkölcs, szerelem, harmónia stb. Ahhoz, hogy a transzcendentális törvénynek érvénye legyen az emberek körében, közvetítő szükséges, és erre csak feddhetetlen lények alkalmasak: Sarastro csak a szertartást végzi. És bár ez a teokrácia racionális szándékot hirdet (ellentétben azzal, amelyik a „sugallatot” hirdet), felmenthetjük-e a gyanú alól, hogy a felvilágosodás eszméje szüntelen harcban állt a királyok és papok hatalmával? És most következék a kevésbé megnyugtató válasz, amely a Varázsfuvola szöveggönyvének szándékai szerint bizonyos eretneknek számít: aki vállalja az egyetemes és személytelen hatalom közvetítését, valójában csak a saját akaratából és a saját érdekéből fakadó döntéseket kívánja elfogadhatóvá és érinthetlenné tenni. Röviden azt mondanám, hogy a felvilágosodás eszméje fellázad a hatalom önkényes gyakorlása ellen, ahogyan azt az abszolút uralkodók gyakorolják; ezt a hatalmat személytelen és egyetemes elvű alakítja (természeti törvény, raison, általános akarat, nép stb.). Mindenkinek ugyanazon személytelen törvény alá vetése ez már az egyenlőség meghatározása; ekkor azonban felmerül annak vagy azoknak a problémája, akik az egyetemes elv kvalifikált közvetítőinek tartják magukat. A felvilágosodás hagyományos, a papok csalásai ellen irányuló kritikája itt viszont a fortiori Robespierre ellen fordulhat, amikor a Felsőbb Lény vallásának első szertartásmesterévé nevezi ki önmagát . . . De térjünk vissza Sarastro hatalmának leírására.

Sarastro (akinek neve, mint ismeretes, Zoroastre vagy Zarathustra nevét utánozza) nem király, hanem főpap. Fölötte már csak az istenek és az isteni törvények uralkodnak, amelyeknek közvetítője.

Az „In diesen heiligen Hallen” (Itt megtisztul a lélek, E csarnok mélye szent), s itt Sarastro első megjegyzése, hogy itt nem ismerik a bosszút – Kennt man die Rache nicht.¹⁰ Pedig a bosszú éppen a személyes akarat kifejeződése. A beavatott lemondott erről az akaratról (szenvédélyről) azért, hogy a segítő és nem érdekek szolgálatában álló törvény teljesítését ellássa. (Az ellenfelek: az Éj királynője, Monostatos, nem ismerik, csak az önző szeavedélyt: féltékenység, harag, ölnivágyás, bosszú.) Sarastrónak, akinek mágikus talizmánja van – a hétszeres napkör, amelynek hetes száma vonatkozik a planétákra és a skála 7 hangjára – van néhány isteni tulajdonsága: térben és időben mindent lát. Mint az istenség, neki magának nincs múltja. (Papagenónak a másik végtelen nem volt múltja, mert oly közel állt az állatisághoz, csak a jelenre vannak tervei, csupán fizikai vágyai szerint.) Sarastrónak nem történhet semmiféle baja. Semmi veszély nem fenyegetheti. Már előre győzött. Az Éj királynőjét is hatalmában tartja (steht in meiner Macht).¹¹ Előre tudta, hogy Taminót és Paminát egymásnak szánták; Monostatos hitszegései sem kerülnek el figyelmét; ismeri a szívek titkát; abban a nagyszerű trióban, ahol a szerelmeseket szétválásra kötelezi, már tudja, hogy újra össze fognak találkozni. Wir sehns uns wieder.¹²

Elkerülhetetlenül eszünkbe jut az a jelenet, ahol a Rousseau által elképzelt nevelő Émile-t és Sophie-t szétválasztja, végignézi búcsújukat – tudva jól, és csak egyedül ő, hogy már készülődik a visszatérés öröme.

Mint a rousseau-i nevelő, Sarastro mindvégig titokban tevékenykedik: megvan a saját terve, amelyet csak beteljesülése pillanatában tár fel a többiek előtt. Saját hasznára fordította az ellentétes erők játékát. A negatív erők saját sorsukat készítik elő, anélkül, hogy erről tudnának. Elég erős tehát önmaga is, sohasem kell erőszakhoz folyamodnia. Sarastro szüntelenül olyan szavakat ismétel, amelyek hatalmának közvetlen kifejezői: vezetni (führen, leiten). Szó szerint teljesítik parancsait a légiónyi pap, őr és hírvívő, akik bár imáikat az istenekhez intézik, minden alkalommal üdvöztetik Sarastrót is. A személyre szóló tisztelet olyan felhangokat kap, amelyről századunkban úgy beszélnek, hogy „személyi kultusz”:

Er ist es dem wir uns mit Freude ergeben.
Er ist unser Abgott, dem alle sich weihen.

„Dicsérjük Sarastrót, Sarastrót dicsérjük,
A bölcseknek útján örömmel kísérjük!
A szépség, a jóság, az ész hatja át,
S mi áldón követjük az ő nyomdokát.”¹³

Sarastro a mindentudó pedagógus, majdnem isten, akinek rejtett keze bonyolítja az egész cselekményt, azon hősök körébe tartozik, akikben a felvilágosodás gondolata Fénelon Téliémaque-jától kezdve azon hatékony bölcsesség álmát tervezte, amely az embereket a tudás és a boldogság eléréséhez vezeti. Ma egyesek tiszteletlenül megkérdézik: ezek a jötevő hősök nem tekintélyuralomra törekedtek? Ahogyan a fiatal embereknek hatalmat ígértek az elfojtások és frusztráció ellenében, minden jóindulatuk ellenére is nem manipulálták őket valójában? (Szándékosan használom itt a divatos szavakat, amelyek a vágy és az álom mitológiájából származnak, és amely szerint minden racionális korlátozás elfojtást jelent.) Szimbolikus síkon ér a tetőpontra Sarastro alakja. Konfliktusa az Éj királynőjével a világosság és a sötétség konfliktusa, valamint a férfi és a nő konfliktusa. Az Éj királynője a lehető legnehezebben értelmezhető figura. Mit képvisel ő? A katolikus egyházat és általánosabb értelemben azokat a politikai hatalmakat, amelyek a szabadkőművességgel szemben ellenségesek? A női páholyokat, amelyek rivalizálnak a férfi páholyokkal?¹⁴ A rossz szellemét? E helyütt nem javasolok újabb értelmezést. Elfogadom, anélkül, hogy ennél távolabb mennék, hogy kozmikus hatalom valóságos megjelenítése – a csillagos éjszaka tele gazdag ragyogással. Elfogadom azt is, hogy ő a rossz anya (a „kőszívű anya”), aki hatalmának visszaszerzése érdekében kész feláldozni a

¹⁰ Ua.

¹¹ II. felv. 12. jelenet.

¹² I. felv. 18. jelenet.

¹³ I. felv. 18. jelenet.

¹⁴ Ez Jacques Chailley tézise.

lányát, és a förtelmes Monostatosnak átengedni. Az éjszaka egyik szimbolikus kelléke a fátyol. Nemcsak azok a hölgyek lefátyolozottak, akik szolgálják, hanem az Éj királynője is fátyolozott tevékenységgel próbálja visszaszerezni a hatalmát. Rágalmazza Sarastrot és a beavatottakat: elhiheti, hogy képmutató csalók és szörnyek. Tamino és Pamina első sikeres próbája fellebbenti ezt a hazugság-fátylat, amely miatt először félreismerték a Bölcsesség híveinek igazi, emberi és baráti arcát. Ahogyan ezt a fátylat egyszer áttörték, még egy sor akadály áll az igazság megismerése előtt, amely igazság a direkt megközelítésnél eltűnik . . . A királynő alakja, akit először jóindulatúnak tartanak, majd kiderül, hogy ellenséges, határozza meg a drámai feszültséget; segít, majd akadályoz: így sokasodnak az illúziók, a tévedések, az akadályok, amelyek meghosszabbítják a beavatási utazást, és értékebbé teszik a végső győzelmet. Diadalmas győzelem csak akkor lehetséges, ha a szemben álló erő elég hatalmas. Fontos volt tehát, hogy ne derüljön ki túlságosan korán a királynő „eredeti” alacsonyabbrendűsége, és hogy ne előre legyőzöttnek mutakozzon be, erre a legjobb módszer az volt, hogy a mű első felében ideiglenesen nemes lelkű és jövendő hatalomként mutatkozott be.

A nőiség, amely a királynő személyében sötét, lánya, Pamina alakjában visszanyeri fényét, aki aláveti magát a beavatási törvénynek, amely férfítörvény.¹⁵ Pamina alakjában a nőt fogadják, és az Éj-királynő és segítői alakjában visszavetik a mélybe. Az ifjú pár kibékülhet, de a sötét boszorkány, aki csodálatosan vokalizál, örökre eltűnik. A királynő, Monostatos és a lefátyolozott hölgyek csak Sarastro győzelmét hangsúlyozták: követhetjük a sötétségből felkelő napot, de amikor a nap felragyog, az éjszaka szertefoszlik. Morális és politikai nyelvre fordítva: elég energikus negatív elvet kell kitalálni ahhoz, hogy megmagyarázhassuk, miért nincs már eleve a szívekben az igazság fénye. Az emberi világ még azért nem ragyog, mert a Sötétség hercege ellenáll (itt ugyan a Sötétség hercegnőjéről van szó, de ő is épp olyan, mint . . .) Minden eszkatológia, minden utópia olyan ellenfelet talál ki, amelynek bűnéül rója fel az egyetemes boldogság késleltetését. Minden utópia manicheus. A manicheizmus viszont a „zoroasztrizmus”-ból ered. Sarastro neve ebben az esetben tehát teljesen helyénvaló.

A ragyogó dicsőség akkordjai Esz-dúrban, ami a szabadkőműveseknek oly kedvelt hangneme volt, betöltik a teret a Varázsfuvola végén. Ez a paruzia, az idők vége. Elképzelhető, hogy folytatása legyen a Varázsfuvolának? Pedig Goethe erről ábrándozik, hasonló művet szeretne írni más muzsikuskok számára. Hogy fogott ehhez? Ha megfigyeljük 1789 táján azt a sok művet, amely a győztes fényt, a világosságot a sötétség elleni harcban jeleníti meg, a nagy művészek műveiben a sötétséget sohasem lehet teljesen elűzni; így vagy úgy mindig újra harcot indít. Mozart és Schikaneder tudta ezt, mert a sötét Monostatosból Sarastro szolgáloját csinálják (egyesek ma Jung terminusával azt mondanák, Sarastro árnyát). Ugyanúgy a politika porondján a francia forradalom először mint az emberiség hajnala jelenik meg, aztán elárasztja a gyanakvás, a félelem a belső ellenségtől, a terror. (Saint Just: „A célunk az, hogy olyan rendszert teremtsünk, amely az egyetemes jót alapozza meg, s az ellenséges csoportosulásokat egyszerre a vérpadra küldjük.”)¹⁶

A sötétség visszatérésének törvényére támaszkodik Goethe abban a részletben, amelyet Mozart daljátéka folytatásának szán. Először az Éjszaka látszólagos győzelmének lehetünk tanúi. Monostatos a királynő parancsára bemegey Tamino királyi palotájába: megszerzi a most szülő Pamina gyerekét, és minthogy nem tudja magával vinni, aranykoporsóba zárja, amelyet az Éjkirálynő pecsétjével zár le. A király és Pamina kétségbeestek: külön-külön gyászolnak. Hogy a gyerek életben maradhasson a koporsóban, éjjel-nappal hordozni kell. Sarastrónak meg kell válnia a hatalomtól: a sors az emberek közé küldi – a szentély túlságos védetségéből – egy éves zarándokútra. Papageno és Papagena fogadják házukba, akik gyerek nélkül maradtak, és panaszkodnak meddőségük miatt. Sarastro strucc-tojásban csinál gyerekeket: nyugtalanító a tudomány ilyen győzelme. Az utolsó megírt jelenet, amely nem konklúzió szentélybe visz bennünket, s láthatjuk a koporsó felnyitását. A gyerek éle-ben maradt. Goethe Genius-nak nevezi. De ez a génusz elrepül és eltűnik a levegőben. A Második Faustnak sok témája jelenik meg itt először: a homunculus és Euphorion elrepülése. Nem tudjuk bizonyosan hogyan fejezte volna be Goethe a darabot. Centrifugális mozgást mutatnak a ránk maradt képek: Sarastro eltávolodik a Templomtól, az éjszakai börtönéből kiszabadított gyerek felemelkedik, s többé már nem

¹⁵ Az értelmezők többsége, és különösen Chailley leginkább e ponton ellenkezik.

¹⁶ Rapport relatif aux personnes incarcérées, 8 Ventose, an 2.

látjuk. A Varázsfuvola csodálatosan konvergáló mozgásban fejeződött be, ragyogó központban, mintha a világ végre elérte volna a megingathatatlan igazságot. Goethe részlete mindent megkérdőjelez: ugyanazokat a mitikus hősoket szerepelteti, s a fénynek és a sötétségnek is ugyanaz a konfliktusa, s így a részlet rejtélyes lesz, a modern világ kezdetének problémái, tévelygései, sötét oldalai jelennek meg. A felvetett kérdések válasz nélkül maradnak. A Genius lehet-e a föld lakója? A bölcs megőrizheti-e hatalmát? Amikor a „bölcsesség ura” elfogadja a bolyongást és a zarándokolást, a mozarti Sarastro-áriában kinyilatkoztatott bizonyosság teljes elvetését látjuk. A kórus ura távozása után így énekel:

Es soll die Wahrheit
Nicht mehr auf Erden
In voller Klarheit
Verbreitet werden.

Dein hoher Gang
Ist nun vollbracht:
Doch uns umgibt
Die tiefe Nacht.¹⁷

„Az igazság teljes fényében már nem terjed el a földön. Nagy utad véget ért. A sötét éj körbe kerít.”

Korunkban, amikor az igazság száműzött, úgy érezzük, hogy ez a kétségbeesett kórus a mi hangunkon szólal meg. És ezért fordulhat elő, hogy szemünk könnyel telik meg, amikor Mozart a hajnal eljövetelét hirdeti – ez a bald, ez a rövidesen, amely századunkban nem jött el: Die düstre Nacht verscheucht der Glanz der Sonne, Bald fühlt der edle Jüngling neues Leben . . . „Már lángol a napfény az éj messze tünt, A nap messze űzi a földről a bűnt. [Az ifjú hamarosan új életre kel],, Mi még várjuk az új életet.

IRODALOM

Siegfried Morenz: Die Zauberflöte, Münster–Köln, 1952; *J. et B. Massin*: Mozart, Paris, 1959; *A. Rosenberg*: Die Zauberflöte, München, 1964; *J. Chailley*: La Flûte enchantée, opéra maçonnique, Paris, 1968.

(*Jean Starobinski*: Lumières et pouvoir dans La Flûte enchantée. In: 1789. Les Emblèmes de la Raison. Flammarion, 1979. 137–157.)

Megjegyzés: a szövegeknyv magyar nyelvű idézetei az alábbi kiadás alapján szerepelnek:
A Varázsfuvola

Zenéljét szerezte: Wolfgang Amadaeus Mozart
Szövegét írta. Emanuel Schikaneder
Fordította: Harsányi Zsolt. Közreadja: Dr. Till Geza
Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1959.

(*Fordította: Vámos Éva*)

¹⁷Goethe, Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe, VIII. kötet Singspiele 310–311. L. Goethe daljátékaiból olvasható Hugo von Hoffmannstahl szép tanulmánya a Gesammelte Werke, Prosa IV. kötetben. S. Fischer, 1955. 174–181.

KÖNYVEK

Jean-Pierre Séguin: Diderot. Le discours et les choses. Essai de description du style d'un philosophe en 1750 Paris, 1978. Librairie Klincksieck, 408.

A felvilágosodás korának irodalmát feldolgozó művek száma egyre gyarapodik, mégis feltűnően kevés közöttük az olyan, amely stílusával is foglalkozik. Épp ezért nagy örömmel olvastuk el J-P. Séguin könyvét. Szerzője korábban a kor valamennyi kutatója által nagy haszonnal olvasható monográfiát publikált a XVIII. század francia nyelvéről. (*La langue française au XVIII. siècle* Paris, 1972. Bordas études 109.) Most arra vállalkozott, hogy az eddigi, jórészt csak sommás, ha nem épp pusztán intuitív jellegű tanulmányok után mutassa be Diderot filozófiai tárgyú írásainak stílusát. Tette ezt abban a meggyőződésben, hogy ezek teljesen elegendők ahhoz, hogy stílusjegyeikből Diderot valamennyi, tehát a kifejezetten szépirodalmi jellegű írásaira is jellemző modelleket lehessen kialakítani.

Legelőbb Diderot szókincsét vizsgálja meg. Gazdag példatárából világosan kiderül, hogy ezt a szókincsét a közvetlenül érzékelhető tárgyakat és jelenségeket jelölő szavaknak egy filozófus írsaiban szokatlan, sőt meglepő gazdagsága jellemzi. Leginkább az olyan szavak dominálnak benne, amelyeket a klasszicizmus esztétikája triviálisnak tekintett és száműzött a komolyság igényével fellépő művekből, így főképp a háztartási tárgyakat, a szerszámokat és hasonlókat, még inkább pedig az anatómiai és fiziológiai valóságban érzékelt élővilágot, különösen pedig az emberi testet és annak mindenféle funkcióját jelölő gazdag szókincs jellemző rá. Ez a tulajdonsága, már csak azért is, mert mindig a tárgyakat és jelenségeket a lehető legpontosabban megjelölő

szavak kiválasztására törekszik, önmagában is nagyfokú konkréttságot, sőt kifejezetten érzéki jelleget ad stílusának.

A mindvégig érdekes monográfia további fejezeteiben a Diderot szókincsének konkréttságot megerősítő és felfokozó képszerűség elemzését kapjuk. Megismerhetjük metaforáinak, metonymiáinak és összehasonlításainak különböző típusait, megtudjuk, hogy ez a stílus akkor legérzékletesebb, amikor a pusztá absztrakcióktól idegenkedő filozófus a jelenségek leírásával, szemléletes tablókkal és már-már egy miniepikává szélesedő, életképszerű jelenetekkel vagy anekdotaszerű elbeszélésekkel, tehát inkább a szépirodalom, mint a filozófiai értekezésekre jellemző és J-P. Séguin szerint már sokban a regényíró Diderot stílusa felé mutató képszerű eljárásokkal fejezi ki magát. Egy képek által kifejezett filozófia ez „une philosophie par images”. A képek azonban sohasem pusztá illusztrációk nála, gondolatainak kiváltói, ösztönzői, megdúsítói is, így valóságos anyagukat alkotják. Ezzel a tulajdonságával Diderot nem egyedülálló ugyan a francia felvilágosodás írói között (J-P. Séguin monográfiája sokoldalú összehasonlításával is bizonyította, hogy különösen Holbach, La Mettrie, Condillac és nem utolsósorban Rousseau áll közel hozzá), mégis jóval realiztikusabb mint a legtöbb francia kortársa, nem utolsósorban azért, mert ő, náluk is jobban, a filozófiai nyelv egyébként szükségképp absztraháló eljárásainak háttérbe szorítására, s ezzel együtt az érzékelhető világ jelenségeinek és a nyelvi kifejezés formáinak (teljes mértékben persze sohasem elérhető) adekvátá tételére törekedett. Ebben a különösen a képszerűség keresésében megjelenő törekvésben J-P. Séguin a felvilágosodás francia filozófiájának egyik olyan

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Centre Historical Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

(néha egyenesen szemrehányóan emlegetett) sajátosságát ismerheti fel, amelyet szerinte nem volna szabad a filozofálás absztraktabb megnyilatkozásai mögé helyezni. Ez a képekben megfogalmazott filozófia különösen a szenzualizmushoz közel álló írókat jellemzi, olyannyira, hogy náluk egyenesen egy „szenzualista stílusról” beszélhetünk. Diderot stílusának és szenzualizmusának szoros kapcsolatára egyébként már Leo Spitzer rámutatott, mégis a most ismertetett monográfia szerzőjére várt, hogy ezt a legapróbb árnyalatokra is kitekintő lexiko-stilisztikai elemzésekkel is igazolja. Munkája értékes hozzájárulás a felvilágosodás stílusának, annak a „style des Lumières”-nek feltáráshoz, amelyre egyébként a *Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában* c. tanulmányában (in: *Árnyékban és fény* Budapest, 1982) e sorok írója is kísérletet tett.

Baróti Dezső

Jacques Proust: *L'objet et le texte. Pour une poétique de la prose française du XVIIIe siècle* Genève, 1980. Ed. Droz, 314.

Az a valóságos reneszánsz, amely a 18. századdal foglalkozó kutatásokra jellemző – különösképpen az utóbbi harminc évben – elsősorban az eszmetörténetre vonatkozik. Igen kevés tanulmányt szenteltek a nagy írók stílusának és nyelvhasználatának, nyelvezetük szellemének, akik mind egyszerre alkottak nagy művet és eredeti poétikát. A könyv Proustnak 1967 és 1978 között – majd minden esetben – külföldön megjelent tizennégy tanulmányát adja közre.

A cikkgyűjtemény *Diderot et les problèmes du langage* kérdésével nyit és az *Esprit des lois* poétikájának a feltárással zár, miközben olyan különböző művek alkotási módját vizsgálja mint *Gil Blas*, *Le paysan parvenu*, *Manon Lescaut*, *Les Liaisons dangereuses* vagy Sylvain Maréchal *Le jugement dernier des rois* (1793) c. színdarabjának poétikáját hasonlítja össze Majakovszkij *Mistère-Bouffe*-ével (1918). A Diderot műveinek szentelt nyolc tanulmány központi helyet foglal el a tizennégy cikket tartalmazó kötetben. Közöttük a legerjedelmesebb és amely a könyv című is szolgál: *De L'Encyclopédie au Neveu de Rameau: l'objet et le texte*. Proust az *Enciklopédia* „Harisnya” cikkelyét – amely leírja a harisnyagyártás technikáját – veszi alapul, és bemutatja, hogyan vezet el ennek poétikája a *Neveu de Rameau* megalkotásához. A tanulmány-

kötet bevezetőjében Proust utal módszerére: „Ellentétben – írja – a strukturális vagy formai vizsgálódással, egy szöveg megalkotási módjának tanulmányozása abban áll, hogy világossá tegye azt a dinamikus folyamatot, amelynek eredményeképpen a forma és a tartalom ötvöződik az írásmódban. Ez a módszer feltételezi mindazon összefüggés ismeretét, melyek az alkotást a történelemhez kapcsolják.” (11–12.) A megközelítésnek ez az új módszere – gazdagon illusztrálva tanulmányokkal – meggyőző, és eredményesnek hat.

Padányi Klára

Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820. Les genres envers des Lumières au Romantisme. Publié sous la direction de György Mihály Vajda Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 683. (Histoire comparée des littératures de langues européennes. Vol. 3.)

Az európai líra fejlődése a felvilágosodástól a romantikáig különösen alkalmas téma az összehasonlító irodalomtörténet számára. Nagy kifejezőerővel tanúskodik erről az előttünk fekvő kötet, irodalomtudósok közös munkája által mértéket jelent egy irodalmi műfaj átfogó, nemzetközi síkon történő magyarázatában. Ez annak a következetességnek köszönhető, amellyel az írók az európai lírának a fejlődését vizsgálják a polgári művészet és irodalom egy részének általános kibontakozásán belül. („partie du processus général de l'embourgeoisement” 34. o.) Ez a tartalmi célkitűzés nagy módszertani érettséggel valósul meg, amennyiben az irodalmi folyamat a maga dialektikus bonyolultságában és sokrétűségében s egyben ellentmondásosságában úgy interpretálódik, mint „az irodalom dialektikus fejlődése, amely hol folyamatos, hol pedig szaggatott” (34. o.). A kötetnek ezt az alapgondolatát Sótér István fejt ki *Phénomènes poétiques à la fin du XVIIIe et à l'aube du XIXe siècle* c. tanulmányában.

A kötet két, körülbelül egyforma terjedelmű részből áll, 1. összegező (szintetizáló) rész és 2. dokumentáló rész. Sótér István már említett esszéje az összegező (szintetizáló) részt vezeti be. Összetett képet vázol fel az egymásba hatoló és egymást leváltó irodalmi folyamatokról, egyetemes szerepüket tekintve a líra fejlődésében. Megvilágításra kerülnek az osszianizmus, a német Sturm und Drang, a klasszicizmus, az európai romantika és így tovább.

Kosáry Domokos kitágítja a vizsgálódások körét az általános és politikai történelem, a közgazdaság és a kultúra fél évszázados európai fejlődésének tömör ábrázolásával. Különösen nagy teret szentel a tanulmány a századot meghatározó esemény, az 1789–1794-es Nagy Francia Forradalom körüli vitáknak. A költők világgépét s annak az esztétikai elméletekben való tükröződését Szeneci Miklósi és Vajda György Mihály mutatja be. Sziklay Lászlónak, Csetri Lajosnak és R. Autynak a lírai műfaj fejlődését ábrázoló, a nyelvemléttel és a metrikával foglalkozó, közlésekben igen figyelemre méltó tanulmányai tökéletes egészé kerekítik a szintetikus részt.

A kötet második fő része 21 tanulmányban tárja elénk a líra fejlődését különböző európai nyelvekben, illetve országokban. Hézagpótlónak nevezhetjük itt Kajtár Máriaának a német nyelvű líráról szóló cikkét. A szerző sikerrel bontja ki az irodalmi jelenségeknek az általános gazdasági-társadalmi és kulturális folyamatokkal való összefüggését a XVIII. század végének és a XIX. elejének Németországában. Meggyőző módon állítja elénk egy új költészeti realitáskonceptciónak a keletkezését, valamint a filozófiának és az irodalomnak, az embernek és a természetnek, a jelennek és a múltnak (különös tekintettel az antikvitásra, ahogyan azt Winckelmann magyarázza) a kapcsolatát. Az irodalmon belüli történések finom érzékeléssel való megfigyelését soha nem határolja el a „német és az európai lírai műfajok egész fejlődésfolyamatát figyelembe vevő általános, összegező áttekintésétől. Az 1800 körüli német líra tárgyalásakor a dalt és a balladát kiemelkedő műfajokként vizsgálja, és a népies elemet uralkodónak tekinti a Sturm und Drang korszaka óta. Az elemzések nagy meggyőző ereje az interpretáció szövegzökzseliségében rejlik; különös jelentőséggel méltatja Goethe és Hölderlin lírájának az egész évszázadra ható költészetét.

Ha mind a huszonegy tanulmány nem éri is el Kajtár Máriaának a színvonalát, összességükben mégis imponáló képet kapunk egy, az egyes elméleteket tekintve különböző, időben is egymástól eltolódó, mégis állandóan egymásra hivatkozó teljes folyamatról. Az analízisnek ez az összetettsége maradó értékét biztosít a műnek. Rendkívül kiegyensúlyozott az 1800 körüli európai irodalmak egymásra való hatásának az ábrázolása: a nemzeti jelenségek önállóságát sohasem csorbítja meg erőszakkal. Jelentős irodalmi irányzatok mellett, különös tekintettel

az angol és a francia költészetre (érzékenység, osszianizmus, Rousseau) például először nyer átfogó ábrázolást több tanulmányban a német Sturm und Drang lírájának és világnézetének különleges szerepe, valamint J. G. Herder poétikai felfogásának nagy hatása az 1770 utáni fejlődésre.

Különösen mély benyomást tesz az olvasóra, hogy a szerzőknek és a kiadónak sikerült a költészeti forma, annak műfajai és nyelve öntörvényűségét állandóan a vizsgálódások alapelemének tekinteni és azt figyelemmel kísérni. Az egész kötet koncepcióbeli egységének alapja, hogy a legtöbb tanulmányt magyar irodalomtudósok írták, így azok a nagy tapasztalatok, amelyek elsősorban a Magyar Tudományos Akadémián már több mint két évtizede felgyülemlettek az összehasonlító irodalom területén, tökéletesen érvényre jutottak.

A kötet szerkesztője, Vajda György Mihály végül összegezi a munkát, amelyet joggal nevezhet „egy korszak fölfedezésének” (627. o.).

A könyv imponáló terjedelme ellenére alig találunk hibát az adatok pontosságában. (360. o.: a jéni csata dátuma hibás, és Napóleon berlini bevonulásának időpontja hasonlóképpen; a 364–365. oldalon Hölderlin *Der Mensch és An die Natur* c. költeményeinek keletkezési dátuma rossz.) A nyomdai kiállítás elsőrangú. A fontos irodalomtörténeti mű tartalmi gazdagságát a kötet végén található név- és tárgymutató teszi teljessé.

Siegfried Seifert
Weimar

Études sur le XVIIIe siècle VII. Éditées par les soins de Roland Mortier et Hervé Hasquin Bruxelles, 1980. Éditions de l'Université de Bruxelles, 210.

A Groupe d'étude du XVIIIe siècle de l'Université Libre de Bruxelles folyóiratunkból már ismert évtizedes múltira visszatekintő kiadvány-szériája általában tematikus tanulmánygyűjtemények kötetéből áll. A VII. kötet összefoglaló témája: „L'Europe et les révolutions” (1770–1800). A forradalmi körkép élére a szerkesztők Fr. Venturi pisai föelőadását, az Ancien Régime első válságáról (1768–1776) szóló európai áttekintését helyezték. Ennek a megoldásnak a szerkesztési elvből következőleg tartalmi indokoltsága is van, Venturi írása (vö.

Helikon VF 1981. 4. sz.) mintegy bevezetésként szolgál a „rég rendszer” válságjelenségeiből forradalmi mozgalmakba való átmenet általános politikai és társadalmi hátterének megvilágításához.

A francia forradalomig zendülések, sztrájkok, fölkelések elnyomásán, parasztlázadások kegyetlen megtorlásán keresztül vezet az út. Az ún. „les Pay-bas autrichiens” – a németalföldi polgári forradalmi mozgalmak után spanyol uralom alatt maradt, majd részben francia megszállás, később Habsburg uralom alá került (1830-ban önállósult) – sajátos európai képződmény társadalmi nyugtalanságának szakaszait, „deux périodes de nervosité”, 1767–69, 1771–74, H. Hasquin jellemzi. Az 1782-es genfi forradalom jelentőségéről J.–D. Candaux írja, hogy értékelése szerint méltóbb hely illeti meg a forradalmak történetében, mint eddig vélték. Külön tanulmány foglalkozik a német írók és az amerikai forradalom (1775–1800) témakörrel (H. Plard), elsősorban a „poésie americanophile” forrásaira támaszkodva. R. Mortier egy sajátos német reflexiót vizsgál J.–L. Ewald protestáns prédikátor moralista jellegű fejtegetéseinek bemutatása kapcsán. A forradalmi mozgalmak politikai és társadalmi, nemesi és polgári aspektusai (G. Lemarchand, M. Csabay és D. Droixhe) az ellenforradalmi jelenségek (L. Trenard, L. Dhondt) egyaránt foglalkoztatják a kutatókat. Le „jacobinisme” de Foscolo vizsgálata azzal zárul, hogy N. Jonard tartózkodik a korábbi túlzásoktól, s Foscolot inkább csak „un bâtre du jacobinisme”-nak tartja. Az eszmék és a politikai realitás – felvilágosult abszolútizmus és a filozófusok polemikus kérdéskörét Köpeczi Béla dolgozata világítja meg. E. Griffin-Collart Hume politikai gondolatainak értékelésével polemizál „Le bon David, âme républicaine” a két forradalom között, értelmezve a Rousseau által „âme républicaine”-nek minősített Hume gondolatait, különös tekintettel köztársasági modelljének vonásaira. A kötet tematikájához illeszthetőnek találja szerzője irodalmi reflexióit a „Ruines” angol fordításáról és hatásáról (J. Dierickx), kiemelve C. F. Volney történet-filozófiai, társadalompolitikai utópista meditációinak hatását az angol radikális gondolkodásra. Az *Études sur le XVIIIe siècle* külföldi szerzőkre is támaszkodó VII. kötete összehasonlító alapul is szolgálhat a közép-kelet-európai forradalmi mozgalmak kutatásához.

Hopp Lajos

Catherine Kintzler: Jean-Philippe Rameau. Splendeur et naufrage de l'esthétique du plaisir à l'âge classique Paris, 1983. Le Sycamore, 280.

Az irodalom kutatói mindig haszonnal olvashatják az egyéb művészetek problémájával foglalkozó írásokat, különösen akkor, ha azok az írók és művészek kapcsolatait is érintik. Catherine Kintzler könyvét nem utolsósorban épp azért vettük kezünkbe, mert Rameau világának megvizsgálása mellett bőségesen kitér a nagy muzsikusi és a filozófus írók kapcsolataira, és a közöttük folyó, nemegyszer heves vitákra is. Különösen érdekes az, amit Voltaire zenei érdeklődéséről ír, hiszen ezt csak ritkán szokták emlegetni, s csak kevesen tudják, hogy az opera teoretikusaképp is meglepően új nézeteket vallott. Ismeretlen adatokat közöl továbbá Rameau és d'Alembert előbb szívélyes, majd később elhidegült kapcsolatáról, sőt könyvének függelékében a filozófust új oldaláról bemutató két írást is közli, a könyv második része pedig a Rameau-val folytatott vitája kapcsán Rousseau operaelméletében mélyed el, olyan alaposan, amilyennel eddig senki sem tette meg. Az említett nevek önmagukban is arra figyelmeztetnek, hogy könyve jóval többet ad, mint amennyit ígér, hiszen valójában a felvilágosodás koráról és annak olyan jelenségeiről beszél, amelyeket aligha lehet már a francia klasszicizmus korához kapcsolni. Címadása mégsem következtelen. Rameau-t ugyanis egy, az aligha szabatosan a „gyönyör esztétikájának” nevezett kartezianus esztétika képviselőjének teszi meg. Könyvének egyik első fejezetében ennek körvonalait is megpróbálja felvázolni, valójában alig mondva róla többet, mint amit a francia klasszicizmus esztétikájáról tudunk. Ez utóbbról azonban már régen kimutatták, hogy alig van köze Descartes-hoz, mert bár ő valóban nagy hatással volt a XVIII. század elejének esztétikai gondolkodására, különösen azokra, akiket a szépség metafizikusainak szokás emlegetni, ez a hatás azonban sohasem olyan természetű, hogy bármelyiküknél egy következetesen megvalósított kartezianista esztétikáról beszélhetnénk. De az a megállapítása is vitatható, hogy Rameau operái a klasszikus tragédiákkal párhuzamos jelenségek, ezeknek mintegy zenei társai lennének: a vitát különben már épp e klasszikusokon nevelkedett korabeli közönség eldöntötte, amikor ellen-szenvenvel fogadja Rameau botrányosnak érzett muzsikáját. A monográfia azonban vitatható tételei ellenére is sok újat mond a tizennyolcadik

század zenéjéről, mert szerzőjének bőséges anyagismerete mindvégig szerencsésen följe nő axiómáinak, sőt azt is lehetővé teszi, hogy finom elemzéseiből tőle eltérő konklúziókat vonhassunk le. Így, bár maga is jól tudja és jól interpretálja, hogy míg a tizenhetedik század az opera zenéjétől a szöveg teljes kiszolgáltatását kívánta, vagyis az éneket teljesen az artikulált szavaknak rendelte alá, Rameau muzikája megtörte ezt a szabályt, és a szöveg önkényuralmával szemben a zene primátusát valószínűsítette meg: muzikája autonóm világ, vagy hogy monográfiánk szerzőjének magyarul nehezen visszaadható megfogalmazását idézzem, többé már nem „musique-parole”, inkább „musique-musique”. Rameau tehát (amit egyébként C. Kintzler is hangsúlyoz), a francia opera egy új, öntörvényű típusát teremtette meg. Mi azonban már nem a klasszikus tragédiák zenei megfelelőjét keresnénk benne, (ilyet, ha egyáltalán létezik, legfeljebb az ún. Lully-modell képvisel). Inkább a felvilágosodás zenei stílusa, a zene olyan sajátos „style des Lumières”-je megteremtésének tekintjük, amely, úgy hisszük, Rameau egyéb kompozícióira is rányomja bélyegét. Nem véletlen, hogy a legelső között Voltaire (aki egy befejezetlen operalibrettót is írt számára) és d’Alembert fogadták barátságába, a hagyományos operák közönsége viszont azzal vádolta, hogy kompozícióiban is a hangok geometria tudása maradt. Catherine Kintzler monográfiájának komoly érdeme, hogy alaposan elmélyedt ezekben a már csaknem elfelejtett írásokban, és határozottan rámutatott a zenetudós Rameau érdemeire. Fejtegetéseit annak ellenére nagy okulásra olvastuk, hogy ezeket az írásokat is jórészt a kartezianizmus felől közelítette meg. A magunk részéről mi inkább Jacques Chouillet nézetét osztjuk, aki a „szépség technikusai” között foglalkozott vele, és a tizenharmadik század folyamán egyre jobban előretörő empirizmussal hozza kapcsolatba munkásságát (*Esthétique des Lumières*. Paris. 1974.).

A továbbiakban Rousseau zeneesztétikájának alapos elemzését kapjuk, amelynek során kiderül, hogy ez az érzelmek primátusára felépített esztétika kevésbé bizonyult helytállóknak, mint Rameau-é, akivel épp ennek a jegyében vitázott olyan szenvedélyesen. Catherine Kintzler ezt a vitát is közelről vizsgálta meg, de míg szerinte az újat képviselő érzelmesség ütközött meg benne a korábbi, a „kartezianus klasszicizmussal”, szerintünk inkább a felvilágosodáson belül folyó harc volt ez, melynek során egy a korábbi periódust képviselő Rameau került szembe az annak

radikálisabb szakaszát képviselő Rousseauval. Figyelemre méltó azonban az az újnak ható hipotézise, hogy Rousseau végül mégis valamilyen szintézisfelének keresésére törekedett Rameau és a saját nézetei között.

Baróti Dezső

Jürgen von Stackelberg: *Französische Moralistik im europäischen Kontext* Darmstadt, 1982. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 217.

A göttingeni romanista professzor számos publikációja ismeretes a francia moralista irodalom témaköréből. Utalhatunk La Bruyère aforizmái korábbi kiadásához írt bevezetőjére (*Zur französischen Moralistik. Einleitung zu: La Bruyère, Aphorismen*) valamint az aforizmus jelentéstörténetét tárgyaló írására (*Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes Aphorismus*, in: *Der Aphorismus*, hrsg. v. G. Neumann). Ő írta a *Montaigne* címszó-cikkét a „Die Grossen der Weltgeschichte” V. kötetébe. Kutató érdeklődése a klasszikus francia moralistáktól a felvilágosodásig vezet; *Moralistik und Aufklärung* (in: *Wolfenbüttler Studien zur Aufklärung* I) differenciáló szándékú fejtegetése új könyvének XVIII. századi kitekintésében azonos fejezet-címmel olvasható.

A tanulmányait s kutatásainak tárgyköréit kötetbe foglaló szerző az előzményekhez képest a tematika újszerű bemutatására törekszik. A francia moralisták, a kölni romanista, Fritz Schalk: *Französische Moralisten* című antológiája számos kiadása nyomán váltak ismertté a negyvenes évektől. A XIX. század elejéig terjedő névsor (La Rochefoucauld, Vauvenargues, Montesquieu, Chamfort, Rivarol, Abbé Galiani, Ligne és Joubert) kétséget és hiányérzetet (Montaigne, La Bruyère stb.) támaszt. S nem elsősorban a moralisták listájának szűkítéséről vagy bővítéséről van szó, hanem a jelenség értelmezéséről s a rendező elvről. Hiszen F. Schalk kiadása után G. Bauer fribourgi válogatása (*Les Moralistes, textes choisis – La Rochefoucauld, La Bruyère, Vauvenargues, Chamfort, Rivarol, Joubert*) hasonló problémákat vet föl.

Stackelberg a régebbi értelmezéssel és formális fogalom meghatározással szemben könyve első két fejezetében kifejti saját felfogását. E szerint az európai társadalom történetével összefüggő gondolati, eszmei mozgalom a jelenség megítélésének alapja, s ezt hangsúlyozandó, a „moralis-

ták” szóhasználat helyett a „Moralistik” meghatározással él. A történeti folyamat láncolatában az egyes moralisták kiemelhetők elszigeteltségükből, vizsgálhatókká válnak az összekötő szálak, szellemi, irodalmi, tematikai, műfaji szemszögből. S éppen a sokrétű összefüggések feltárása a könyv egyik fő célkitűzése.

Ami a moralizmus európai kezdeteit illeti, összhangban Hugo Friederich és tanítványai nézeteivel, a hagyományok Itáliába, a reneszánsz és a humanizmus forrásaihoz (Humanismus und Moralistik. Erasmus und die „Studia humanitatis”. – Italiens politische Literatur im 16. Jahrhundert. Machiavelli, Guicciardini und der „Tacitismus”), s az olasz politikai irodalomhoz vezetnek. Majd a francia és spanyol, Montaigne és Gracián elágazást követően, La Rochefoucauld maximái már a klasszikus irodalmi magasztalt jelzik. Az ennek megfelelően tagolt könyv a francia klasszicizmus moralista irodalmának árnyalati jellemzésére tartalmaz még egy fejezetet, amelyben három különböző tartású, de történelemszemléletük révén együttes tanulmányozásra alkalmas szerző kapott helyet, Saint-Réal, Cardinal de Retz és Saint-Evremond. Az utóbbira a tanulmányíró a felvilágosodás történelmi gondolkodásában megnyilvánuló moralista történelemkritika előzményei szempontjából hívja fel a figyelmet, a libertinus moralistát Pierre Bayle és Fontenelle útegyengetőjének tekintve. La Bruyère satirikus társadalomrajzát tárgyaló fejezetének lényegé, hogy a „polgári moralista” munkásságával tér az erkölcsstan a társadalomkritika útjára.

A XVIII. századra nyíló kitekintés éppen a társadalombírálat jegyében említi Lesage, Marivaux s Crébillon fils, a három korabeli „moralista elbeszélő”-t, akik a moralista elbeszélő művészet kiemelkedő képviselőiként tarthatók számon. A felvilágosodás kori etika, a francia felvilágosítás morálfilozófiája már olyan új problémakör, amelyet csupán jelezni lehet a „Moralistik und Aufklärung” kötetzáró fejezetben. A régi erkölcsi világrend megrázkódtatásait érzékelő Vauvenargues-tól kezdve, az emberi természetnek megfelelő erkölcsi elveket és a társadalom történeti fejlődésének megfelelően változó emberi magatartásforma szabályait, normáit előszeretettel vizsgálták a felvilágosodás kori gondolkodók is, a francia morálfilozófia (Voltaire, Rousseau, Diderot, Helvetius: d’Holbach . . .) legkiemelkedőbb alakjai, s hozzátehetjük, a brit moralisták is. Az elhatárolás ezen a ponton mindenképpen indokolt a XVII. századi

szférába tartozó előzményektől, amelyek új szempontú rendszerezésére irányult J. von Stackelberg polémikus könyve.

Hopp Lajos

Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó, 234.

Bizonyos ideje föllendülés tapasztalható a XVIII. századi felvilágosodás kori kutatások területén az irodalmi kultúra fogalomkörébe vonható jelenségek terén a könyv- és sajtótörténet témakörében. Az utóbbi évtizedben megjelent számos francia, német, lengyel vonatkozású kiadvány tanúsítja a fenti tematika együttes szemügyre vételét. A hazai munkálatok közül Kókay évtizedes kutatásai emelkednek ki, amelyek eredményei tanulmánygyűjtemény formájában is kiadásra kerültek. Időhatárait tekintve, a szerző írásai mintegy negyed századot (1780–1805) ölelnek föl, mely időszakot a magyar felvilágosodás kora első szakaszaként jelöli meg. A későinek tűnő kezdő évszám szükségszerű, mivel a korabeli magyarországi sajtó késői kezdetei a könyv-sajtó-irodalom sajátos összefüggésében korábbi vizsgálatokat nem tesznek lehetővé. A szerző indokoltan tulajdonít fontos szerepet e tényezők hármasság fogalmi csoportosításának, úgyis mint az irodalmi élet lényeges közvetítő elemeinek a nemzeti megalapítási mozgalmak első évtizedeiben. Erre utalva az irodalomszociológiai megközelítés termékeny voltát hangsúlyozza.

Elvi megfontolásból került a kötet élére az irodalmi megújulás és anyanyelvi mozgalom témaköre, Bessenyeivel és a polgári talaj s műveltségű Rát Mátyás kiemeléseivel, a bécsi és göttingai szellemi mozgalom összekötő szálainak megragadásával. Az ezt követő írások a jozefinizmusból és nemesi reformizmusból a jakobinizmus felé vezetnek. Ebben a sokrétű fejezetben kapott helyet a magyar felvilágosodás másik nagy alakja, Kazinczy, s a felvilágosult szellemű irodalmi és a politikai színtér írói értelmiségi küzdőtársak közül Batsányi és Hajnóczy. Hozzájuk csatlakoznak a felvilágosult kultúra átmentői, a nemzeti művelődés és népművelés literátorai, a hagyományok őrzői és feltárói, köztük olyan megbecsült alakok, mint a Nemzeti Könyvtárat megalapító Széchenyi Ferenc, a csaknem elfelejtett újságíró és irodalomszervező Görög Demeter, s irodalomtörténetírásunk és nemzeti bibliográfiánk olyan

úttörői, mint Horányi Flek, Sándor István és Kovachich Márton György. A nagy egyéni erőfeszítések tanulmányozása összekapcsolódik a szerző bibliográfia-, könyvtár- és sajtótörténeti kutatásaival.

A művelődéstörténeti érdekű fejezetekbe került írások arról tanúskodnak, hogy a korabeli értelemben felfogott irodalmi és nyelvújító törekvések összefonódnak a társadalomtörténet művelődéstörténeti tudatformaival összefüggő kérdésekkel. A szerző sajátos szempontú kutatásainak tárgyköre ezáltal összetettebb, s így megközelítési módszere is ehhez igazodik, súlyt helyezve a műveltségi, öntudati és világnézeti törekvések, a rendi nemesi felfogás és polgári gondolkodás összeütkezésének problémakörére is. Számos ponton nyújt alkalmat a francia, német felvilágosodás eszméinek befogadásával kapcsolatos magyarországi, ill. közép-kelet-európai érdekű jelenségek összehasonlító vizsgálatára. Kókay tanulmányainak jó része joggal számíthat külföldi, különösen kelet-európai szakemberek érdeklődésére, s ezért idegen nyelvű publikálásuk jó szolgálatot tenne a hazai tudományosságunknak. Hasznos kiadói megoldás a kötet végén található német nyelvű tartalomjegyzék s a tulságosan is rövidre szabott német rezümé elhelyezése.

Hopp Lajos

Brüder Grimm Gedenken 3. Bd. (Schriften der Brüder Grimm-Gesellschaft Kassel e. V. 5.) Hrg. von Ludwig Denecke Marburg, 1981. N. G. Elwet Verlag, 500.

1963-ban, Jacob Grimm halálának 100. évfordulójára jelent meg a sorozat 1. kötete. Ez alkalommal a harmadik *Grimm-Emlékkönyvet* tarthatjuk kézben. Mindhárom a testvérek életének, munkásságának ébresztését, az eddig kevésbé ismert területek feltérképezését végzi. A 3. kötet – hasonlóan az előzőkhöz – kitekint a német nyelvterületen túlra is. Jacob és Wilhelm Grimm külföldi barátairól, tudományos kapcsolatairól, kisugárzásukról értekeznek. A mind tartalmában, mind terjedelmében tekintélyes mű 28 tanulmányt tartalmaz. Szerkesztője Ludwig Denecke, a kasseli Grimm-hagyaték odaadó gyarapítója, a két testvér életművének monográfusa és kiváló kutatója.

Robert Friderici és Heinz Rölleke írása a Grimm-testvérek életében nagy szerepet játszott Hassenpflug-családdal fűződő kapcsolattal foglal

kozik. Alan Kirkness, ill. Ulrich Pretzel pedig az 1830-as évek végén megindult német nagyszótár történetének egy fejezetét, ill. egyik legszorgalmasabb munkatársának, Friedrich Schradernak a tevékenységét mutatja be. Jürgen M. Lehmann, Jutta Rissmann és Else Ebel egy-egy mesemotívumnak a képzőművészetben való felhukkanását, ill. két ez ideig ismeretlen kézirat sorsát tárgyalja. Liselotte E. Kurt-Voigt Jacob Grimmek egy Ludwig Pietschhez írt levelét ismerteti. Cornelis Soetemann, illetve René van De Zijpe tanulmányai Jacob Grimm németalföldi és flamand kapcsolatairól emlékeznek meg. Dieter Hennig Severin Vaternek, a jénai professzornak Jacobhoz az 1821–1826 között írt tizenkét levelét mutatja be, amelyek értékes adatokat tartalmaznak Vuk Karadžić törekvéseiről, személyéről, valamint a németországi szlavisztikai kutatások örögségéről.

Doris Leitinger Jacob Grimm oroszországi recepcióját, Ruth Michaelis-Jena a Grimm-testvérek skóciai kapcsolatait, Lampros Migdalis görögországi fogadtatásukat méltatja, míg Yoshiko Nohuchi a *Grimm-mesék* első japán fordításáról és a történeti háttérrel szol. Érdekes újdonsággal szolgál Lucia Borghese az Antonio Gramsci fordította Grimm-mesékkal kapcsolatban. Egy másik olasz szerző, Giorgio Cusatelli áttekinti mindazt, amit Jacob élményben, ismeretben Itáliától kapott utazásai alkalmával. Kiter annak bemutatására is, hogy miként értékelték és hasznosították az olaszok Grimm gondolatait, módszerét. Hans Joachim Mey ugyancsak Itáliába kalauzolja az olvasót. Wilhelm Grimm legidősebb fiát, Jacob unokaöccsét, Herman Grimmet követi 1857-es utazásán. Az ifjabb Grimm az 1873-ban alapított berlini egyetem újkori művészettörténeti tanszékének első tanára volt.

A kötetet szerkesztő Ludwig Denecke első tanulmánya Jacob Grimm néhány, eddig nem vizsgált baráti kapcsolatát világítja meg. Ez alkalommal nem a nagy nevű barátokról (Savigny, Benecke, Dahlmann) van szó, hanem három kevésbé ismertről, valamint a később világhírré emelkedett szerb gyűjtőről. A brabanti nyelvész Jan Frans Willems, a berlini születésű tanár Hans Ferdinand Massmann, az angol nyelvész John Mitchell Kemble, Vuk Karadžić és a Grimm-testvérek közötti leveleknek, illetőleg a személyes találkozások dokumentumának elemzése hozzásegíti Deneckét ahhoz, hogy Jacob Grimm portréját újabb vonásokkal egészítse ki. Míg Wilhelm barátainak kiválasztásánál a személyes szimpátiáknak, az érzelmi elemeknek nagy szerepet juttatott és csak később kerített sort a velük való tudomá-

nyos kapcsolatokra, Jacobnál mindez fordítva történt. A korábbi együttműködés, a politikai és szakmai nézetek egyezése esetén alakulhattak csak ki a levelező partnereivel való barátságok.

Másik két írásában Denecke a Grimm-testvérekkel kapcsolatos korábbi anyaggyűjtő munkáját folytatja. Az első cikk a testvéreknek dedikált könyvekről, az ajánlásokról számol be, míg a második azokat az akadémiákat, vagy egyéb egyesületeket regisztrálja, amelyek a két Grimm-testvért – vagy egyiket – tagjaik közé hívták, illetőleg amelyek kitüntetések adományoztak. E két közlemény első látásra nem tűnik egyébként adatközlésnél, az adatok vizsgálata azonban már tanulságos. A felsorolás háttérben kirajzolódik az egyes országok tudományos, kulturális életének körvonalai, és a történeti, nyelvészeti diszciplínák helye értékrendjükben. A kép többé-kevésbé megfelel annak az idő- és térbeli eltolódásnak, amely Európa egyes régióit akkor jellemezte. Akkor is hiteles a kép, ha tudjuk, hogy a személyes motívumoknak is volt szerepük a megválasztásban vagy a kitüntetések adományozásában. Néhány példa: a Holland Királyi Társaság 1812-ben a berlini 1826-ban, a müncheni és a párizsi Akadémia 1832-ben, a stockholmi 1842-ben, a pétervári 1854-ben, míg a mi Akadémiánk csak 1859-ben választotta meg Jacob Grimmet tagjává. (A hazai adat akkor is tanulságos, ha számításba vesszük, hogy a Magyar Akadémia 1849 és 1858 között tetszalott állapotban volt.)

A belgrádi germanista professzor, Miljan Mojašević a kor hangadó lapjának, a stuttgarti *Morgenblatt*nak, és irodalmi mellékletének a *Literaturblatt*nak 1807 és 1865 közötti évfolyamait tekintette át, számba véve Jacob Grimm ott közölt műveit és munkásságának ottani visszhangját. (A *Literaturblatt* 1826–1849 közötti évfolyamait Wolfgang Menzel szerkesztette!) A tanulmány végkövetkeztetése: a korban tekintély teremtésére alkalmas újság miként támadta, kicsinyellte vagy próbálta agyonhallgatni az új szellemet képviselő nyelvészt, hogy azután a „korszellem” változásával, a grimmi gondolatok beérésével ugyanaz az újság korábbi véleményéről megfeledkezve a legnagyobb elismeréssel övezze Jacob Grimmet. Mojašević alapos, eddig fel nem tárt dokumentáció segítségével – Grimm személyét használva illusztrációnak – igazolja a közismert tételt a „proféták” sokat emlegetett, de ritkán dokumentált kálváriás útjáról.

A paradés kiállítású, filológiai szempontból mintaszerű, gazdag képanyagot tartalmazó kötet nemcsak a Grimm-testvérek életművéről alkotott

eddig képzőket gazdagítja, hanem a német nyelv-tudomány két kimagasló alakját új szemléletű komparatista tanulmányaival kapcsolatba hozza a kortársi Európa szellemi mozgalmával is. Sajnálatos, hogy a nagy nemzetközi kutatógárdát felvonultató *Emlekkönyvből* hiányzik a magyar jelenlét.

T. Erdélyi Ilona

Johanna Schopenhauer: *Reise nach England*. Hrg. von Konrad Paul Berlin, 1982. Rütten et Loening, 354.

A berlini kiadó nagy sikerű sorozata, amely sok, napjainkra feledésbe merült kitűnő útleírást emelt ki a könyvtárak temetőiből, ez alkalommal a múlt század első felében jól ismert német író 1803-as angliai és skóciai utazásáról írt beszámolóját adja közre. Az írónót korában regényei tették népszerűvé. „Összes művei” huszonnégy kötetben jelentek meg, ma viszont inkább csak annyit tudunk róla, hogy Arthur Schopenhauer édesanyja volt.

Johanna Henriette Trosiener a liberális szellemű Hansa városban, Danzigban született 1766-ban, jómódú kereskedő leányaként. Kiváló, sokoldalú nevelésben részesült, 1784-ben ment férjhez a nála jóval idősebb gazdag kereskedőhöz, Heinrich Floris Schopenhauerhez. Amikor 1793-ban a poroszok megszállták Danzigot, a közismerten poroszellenes Schopenhauer Hamburgba menekült. Új otthonában azonban már nem sikerült anyagi biztonságot teremtenie. A gazdasági nehézségek elől a család hosszú utazásokba kezdett. Szinte egész Európát bejárták. 1805-ben az apa meghalt. Az elszegényedett özvegy 1806-ban Weimarba költözött, ahol életének új szakasza kezdődött. Irodalmi-művészeti szalonja a városka nevezetességei közé emelkedett: Goethe mellett Wieland, Karl Ludwig Fernow, a filozófus és művészeti író, valamint Karl Ludwig von Knetter a költő, Goethe barátja voltak az állandó vendégek. A weimari tartózkodásnak 1829-ben szakadt vége, amikor az anyagi gond és betegség az írónőt arra kényszerítette, hogy az akkor olcsóbb Bonna-ban telepedjék le. A weimari idilli fiával való vőlegény árnyékolták. Arthur filozófusnak készült, szembeszögülve a szülői akarattal, amely a kereskedői pályára irányította. Az írónó 1838-ban halt meg.

Johanna Schopenhauer úti beszámolóját Angliában tett utazása után tíz évvel írta. Útleírását a kortársak nagy elismeréssel fogadták. Bár a weimari barátokra is tekintető, immár irodalmivá

stilizált beszámolóban az élmény frissége megkopott, mégis sok, nyitott szemmel megfigyelt részletet kapunk az angol középosztály életmódjáról, a szigetország kulturális és irodalmi életéről. Anglia a Napóleon felforgatta kontinens lakói számára a béke világát jelentette, amely az akkori német polgárság számára távoli, megvalósíthatatlan mintának számított. A kötet egyik igen érdekes része az angliai Osszián-kultusszal foglalkozik, amelyről az író az elsők között tájékoztatta olvasóit. Elismerés illeti a kötet kiadóját a kitűnő utószóért és a mesterien válogatott illusztrációkért.

T. Erdélyi Ilona

Jean-Pierre Labatut: *Les noblesses européennes de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle Paris, 1978. Presses Universitaires de France, 184. („L'Historien”)*

Ezt a tudományos pontossággal és elfogulatlan lényeglátással megírt vizsgálódást a legjobban így lehetne jellemezni: *történelmi kalauz*. A szerző arra vállalkozik, hogy bemutassa a nemesség társadalmi és intézményes sokarcúságát, végigvezetve az olvasót Európa különböző országain.

A reneszánsztól a francia forradalomig terjedő időszakban a legfelső elit döntő politikai szerepet játszott. Ez a könyv kiválóan érzékelteti, hogy mit is jelentett a „rendi Európa”. A hierarchikus rétegződés, a családok ősi, nemegyszer a legendák homályába vesző hagyományai, a katonai dicsőség, a politikai hatalom és a vagyon jelentették a felsőbbrendűség kritériumait. Ezek a kategóriák a szerző tömör, világos okfejtései és újszerű – nem gazdasági törvényekből levezetett – elemzései által a megszokottól eltérő megvilágításba kerülnek. A mű érdekessége, hogy a problémát nem a történelmi folyamatok jól ismert összefüggései felől közelíti meg, hanem a vizsgált időszakot egységes egésznek tekinti, s a nemességre legjellemzőbb momentumokra, a viszonylag általános jelenségekre mutat rá még ott is, ahol a nemzeti sajátosságokat tárgyalja. Így inkább tekinthető leíró jellegű műnek, mint a nagy összefüggések mély elemzésének. Tanulságos lehet a magyar olvasó számára, hogyan látja nemességünk politikai szerepét egy francia történész. Erről így ír: „... a hanyatlás Magyarországon nem jelentkezik, mivel itt a kisenemesség gyakran érvényesíti akarátát és sikerrel korlátozza

a főurak befolyását. A rendi gyűlések politikai súlya igen nagy. Magyarország példája a lengyel helyzet elemeire emlékeztet, de anarchia nélkül. 1687-ig a magyar királyság elméletileg választói jellegű, de mindig Habsburg uralkodót kell választania. Ugyanakkor a nemesség éber ellenőri az ország politikai vezetését. Az uralkodónak királyi oklevélben kell esküt tennie. Teljesítenie kell az országgyűlés gyakori összehívására irányuló követeléseket és azt az ígényt, hogy Magyarország ügyeit lehetőleg magyarok irányítsák.” (107.)

A művet olvasva kihallik a sorok közül a szerző nem is titkolt szimpátiája a nemesség iránt. Mintha azzal a köztudatban máig is élő lebecsüléssel, idegenkedéssel szemben próbálná védeni, amely a felvilágosodás ideológiai hadjárata és a polgári forradalmak hatására alakult ki. A mű egyik igen erős felhangja az, hogy alakítsuk ki a köztudatban azt a megbecsülést, mely a nemességet az évszázados történelmi hagyományok és kulturális értékek alapján méltán megilleti. Világos, gördülékeny stílusa, tartalmas társadalomtörténeti mondanivalója miatt emlékezetes olvasmánynak ígérkezik mind a szakemberek, mind az érdeklődők számára.

Szentes Róbert

Hanna Dziechcińska: *Literatura a zabawa Warszawa, 1981. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 244 + 12.*

Hanna Dziechcińska: *Irodalom és játék* c. könyve az első átfogó mű Lengyelországban, mely az irodalom szórakoztató funkcióját próbálja megragadni. A monográfia azonban nem teljes, a szerzőnő ugyanis csak a régi lengyel irodalom anyagára támaszkodik, és tudatosan kihagyja a folklórt és a dráma valamennyi válfaját. A „játék” kifejezést Dziechcińska nagyon tágan értelmezi, hivatkozva azokra a jelentéskörökre, amelyeket a régebbi korokban ezen a szón értettek. Az akkori írók meggyőződése szerint az irodalom nemcsak tréfával, szellemességgel, komikummal szórakoztatott, hanem elsősorban a figyelem, az érdeklődés felkeltésével, az olvasó lelkesedésének kivívásával, művészi és intellektuális elégtétellel. A „játéknak”, vagyis az irodalmi mű szórakoztató funkciójának az ennyire tág értelmezése veszélyes következményekkel járhat. Szerencsére Dziechcińska figyelme nagy részét a játéknak mint szórakozásnak, az idő kellemessé tételének, a vidám társas

szórakozás eszközének szenteli. Egyrészt azokat a kommunikációs helyzeteket, társadalmi és kulturális körülményeket akarja bemutatni, amelyekben az irodalmi szöveg részt vehetett a játékokban, multságokon (a XVIII. század második feléig), másrészt arra a kérdésre próbál válaszolni, hogy miben állt a játék, mivel szórakoztattak az akkori irodalmi művek.

Dziechcińska könyvének első fejezete: „A leírt és a kimondott szó a társasági életben és a társadalmi szokásokban” a jelenség azon formáit írja le, amelyek a társasági, az udvari és a családi életben, valamint a hivatalos szokásokban nyilvánultak meg. Megtudjuk, hogy a nemesség szórakozási formái között az irodalom nem játszott vezető szerepet. Kedvenc időtöltésük a vadászat, a lovaslás, a kulig (vidám társas szánkizás), a különböző társasjátékok (sakk, kártya, halmajáték), lakomák, táncos összejövetelek, jelmezbálok voltak. Az irodalommal kapcsolatos játékok bizonyos formái az udvari életben figyelhetők meg. Közéjük tartozott pl. a költői versengés, a szavalás, a szópárbajok, különböző történetek elmesélése kisebb társaságban stb.

Látványos, színházi jellegük volt az olyan nyilvános ünnepegeknek – hangsúlyozza a szerző –, mint pl. az uralkodó fogadása, egy-egy püspök vagy a király beiktatása, vagy a győztes hadjárat után rendezett diadalmenet. Lényegében a város terén vagy az utcán lejátszódó színházi bemutatók voltak ezek. A kimondott, ill. a leírt szó lényeges eleme volt az effajta ünnepegeknek. Az irodalom ilyenkor szórakoztató és díszítő funkciót töltött be, másrészt pedig ideológiai szerepet is játszott.

A második fejezetben („Zabawa w maskarade” – Jelmezes játékok) Dziechcińska az irodalomnak és annak az akkoriban igen népszerű játékos szokásnak a kapcsolatát vizsgálja, amelynek lényege a ruhaцерén alapuló átlénygülés volt.

A jelmezbálat mint kultúrjelenséget kiváló tanulmányaiban elemezte már Bachtin. Dziechcińska ugyanezen az úton halad. Először rövid történeti áttekintést ad – a primitív társadalmakig visszamenően. Rámutat arra, hogy csupán az antik világban kezdett a jelmez szórakoztató funkciót betölteni. Pályájának csúcspontját a XVI–XVIII. századi kultúrában érte el, amikor is pusztán játékos célokat szolgált. Lengyelországban a jelmezdivat Bona királynő és az olaszokkal való kapcsolat szorosabbá válásának idejéből való. A felvilágosodás korában ez a szokás a festészetben talált visszhangra: Szaniszló

Ágost király pl. mint IV. Henrik, Izabella Czartoryska pedig mint cigánylány, ill. mint markotányosnő festette le magát. A maszkarád irodalmi megjelenési formái közé a paródiát, a polemikus travesztiát és az abszurd poétikáján alapuló műfajokat számítja a szerző. A következőkben a régi lengyel kultúrában előforduló példákon mutatja be ezeket. Leghíresebb közülük a Babini Köztársaság volt, egy fiktív államocská, az abszurd és a misztifikáció királysága. A „Rzeczpospolita Babińskáról” már a XIX. századi magyar sajtó is hírt adott. Csapláros István: *Barátaink görbe tükörben* c. antológiájában ugyancsak felhasználja ezeket az anyagokat.

A harmadik fejezet: „Tekst literacki – źródło zabawy”. A fő kérdés, amelyre a szerző választ keres, így hangzik: milyen szerkezeti és stilisztikai követelményeknek kell eleget tennie az irodalmi műnek ahhoz, hogy vidámságot keltsen, szórakozást nyújtson.

Jerzy Snopek
Varsó

Zbigniew Jerzy Nowak: *Wśród pisarzy i uczonych. Szkice historycznoliterackie* Katowice, 1980. Wydawnictwo Śląsk, 350.

Z. J. Nowak könyve igen változatos témájú, nagyon gazdag anyagot tartalmaz. Őt részre osztotta fel könyvét a szerző. Az egyes fejezetek: „Adalékok a késői felvilágosodás történetéhez”, „Mickiewicz és fogadtatása”, „Jerzy Szaniawski és köre”, „Néhány modern író és irodalomkutató”, „Irodalomelméleti tanulmányok”. Mindjárt szembeötlik, hogy Nowak könyvének utolsó fejezete nem fér bele az alcímbe foglaltakba. Egyébként is úgy tűnik, hogy a tanulmánykötet nem vesztett volna sokat értékéből, ha Nowak lemondott volna a két utolsó irodalomelméleti cikkről. Sőt, talán egységesebb lett volna könyve. A részletek érdemi része azonban így is túlnó a szerkesztési hiányosságon.

Nowak három vázlatot szentel a késői felvilágosodásnak. Érdekes adalékokkal egészíti ki tudásunkat a XVIII. század végi lengyel kultúráról. A szerző alapos forráskutatásainak gyümölcsei ezek a cikkek, mint pl. a „Linde vetélytársa” c. rövid írás is, amelyben Nowak Alojzy Osieński (Linde kortársa) szótárszerkesztési próbálkozásáról ír, „A lengyel nyelv kincsei” c. eddig ismeretlen Osieński-tanulmány alapján.

Érdekes képet fest a szerző a lengyel barokk irodalom XIX. század eleji fogadtatásáról a „Kazimierz Brodziński a barokról és a barokk írókról” c. cikkében. Nowak egyébként egyike a legjobb Brodziński-kutatóknak. Az ő nevéhez fűződik Brodziński esztétikai írásainak a kiadása.

A könyv második részének különösen nagy a jelentősége. Öt Mickiewiczről szóló cikk tartozik ide – egy kétoldalas vázlattól kezdve („A metaforák vizsgálata A zarándoklás könyveiben”) egy hetvenoldalas értekezésig („A katona ábrázolása Mickiewicz költői világában”). Nagy tudással és rendkívüli alaposággal elemzi Nowak a katonai tematikát, és azt is kimutatja, hogy milyen összetevői vannak jelen a mickiewiczzi szöveg mélyrétegeiben – a képábrázolásban, a metaforákban. A Mickiewicz műveiről írt tanulmányok sorából kiemelkedik ez az elemzés.

Nowak bevette tanulmánykötetébe a Mickiewicz-szótár I. kötetéhez írt recenzióját is, mely először a „Pamiętnik Literacki” c. irodalomtörténeti lap hasábjain látott napvilágot. A megfigyelések gazdagsága, az elemzés pontossága és a világos stílus – Tadeusz Mikulskira, a nemrég elhunyt kiváló irodalomtörténészre emlékeztet.

Sokat írtak már nemzeti eposzunk, a *Pan Tadeusz* különböző fordításairól. Ezúttal Herman Buddensieg német műfordítását elemzi Nowak. (Zárójelben jegyzem meg, hogy hasznos lenne összevetni a három magyar *Pan Tadeusz*t is.)

Nowak Mickiewiczről írt cikkei arról tanúsodnak, hogy méltó követője tanárának és mesterének, Stanisław Pigońnak. A könyvben szeretettel emlékezik meg róla is. Ugyancsak személyes szálak fűzik a szerzőt Jerzy Szaniawski kiváló dramaturghoz, Leon Pietrzykowski teatrológushoz és Piotr Grzegorzyc irodalomtörténész-bibliográfushoz. A személyes hangú emlékezések közül különösen megkapó a szerző barátjáról, Szaniawskiról szóló írás, melyben a kiváló író alkotó személyiségét tárja fel. Két másik cikkben foglalkozik még Szaniawski munkásságával: az egyikben a *Żeglarz* (A vitorlázó) c. drámával, a másikban színházi esszéivel. Meg kell említeni még a Gustaw Morcinekről, a népszerű sziléziai íróról szóló cikket. Az 1955 óta Szilézia különböző felsőoktatási intézményeiben dolgozó Zbigniew Jerzy Nowak ezzel adózik a leghíresebb sziléziai énekesnek.

Jerzy Snopek
Varsó

William Elford Rogers: *The Three Genres and the Interpretation of Lyric* Princeton, New Jersey, 1983. Princeton University Press, 277.

William Elford Rogers könyve új aspektusból vizsgálja a műfajelmélet kérdését. Bevezető tanulmányában megjelöli azokat az iskolákat elsősorban a New Criticism-et, művészettörténészeket és filozófusokat, akikhez szorosan kötődik. Egyetért Kaiserrel és Staigerrel abban, hogy míg az egész XIX. század és a XX. század elejének irodalomtudományát az jellemezte, hogy a kutatók a fő figyelmet az irodalomtörténet tanulmányozására fordították (vagy az író személyiségére, vagy a korra, amelyet ábrázolt), addig a modern irodalomtudomány számára a fő feladat a művészi alkotások *interpretációja* kell, hogy legyen. Az alapvető módszertani vezérfonalat nem az irodalomtörténeti szempont határozza meg, hanem a poétikai, amelytől várható a jövőben magának az irodalomtörténetnek a megújulása is.

Rogers elveti Benedetto Croce radikális műfajelméletét, mely szerint annyi műfaj van, ahány művészi alkotás. Ő meg kívánja őrizni a hagyományos műfaji kategorizálást, csak új tartalommal akarja megtölteni azokat. Abban viszont egyetért Croceval és követőivel, Wellekkel és Hirschsel, hogy a három alapvető műfaji kategória: a líra, az epika és a dráma újraértelmezésre szorul, minthogy a műfaji sajátosságok megállapítása a hagyományon, a tradíción alapul, tehát *leíró*, nem pedig interpretatív jellegű. Ellenét fészül a műfajelmélet hagyományos volta és a műalkotás egyedi sajátossága között.

Rogers túl tágnak tartja Hegel immár klasszikus műfaji meghatározását is – mely szerint a líra szubjektív, az epika objektív, a dráma pedig a kettő szintézise –, mivel e meghatározás, véleménye szerint szintén leíró jellegű, és nem fejeződik ki benne a művészet tükröző funkciója. Rogers úgy véli: a líra a múlttal, az epika a jelennel, a dráma a jövővel áll kapcsolatban. A három műfaj fejlődését, Cassierhez hasonlóan, az ifjú növekedéséhez, éretté válásához hasonlítja, aki a világot érzelmi, majd értelmi, s végül logikai alapon ragadja meg. Így közelít a kanti ismeretelmélethez, s műfajelméletének sarkköveként a megismerő tudat Kant által feltelezett három szakaszát különbözteti meg: az érzékelés, az értelem és az ész. Tehát nem veti el az irodalomtudomány hagyományos hármas

műfaji felosztását, hanem összeházasítja azt a kanti viszonykategóriákkal, s ettől azt reméli, hogy a műfajkategóriák értelmező jellegűvé, Rogers kulcsszavával élve: interpretatívívá válnak. A műalkotásokat úgy tekinti, „mint a műalkotás 'értelme' és a műalkotás 'világa' közötti viszony módosulásait”.

Rogers a kanti kategóriákkal átveszi Kant metafizikus módszerét is: a lét és a tudat, a jelenség és a lényeg merev ellentétként való értelmezését, s figyelmen kívül hagyja, hogy a tudat kategóriái (köztük a műfaj kategóriák is) a valóság elsajátítása folyamán a valóság struktúrájának megfelelően alakultak ki.

Rogers ismeretelméletének filozófiai alapjait Heidegger hermeneutikai, „értelmezés”-konceptiójából eredezteti. Azt vizsgálja, hogyan lehet művészi intuícióval megragadni az ideálisan létező és a reálisan meglévő közti összefüggéseket. Úgy gondolja, hogy a valóság értelmezése sohasem lehet előfeltétel nélküli, más szóval: a tárgy értelmezése nem azt jelenti, hogy saját mértéke szerint vizsgáljuk; az értelmezés mindig szubjektív, a tárgy mértéke maga az ember. Az amerikai esztéta kutatási módszerét Heidegger szavaival igazolja: „Ha ebben a körben circulus vitiosus-t látnak és keresik a kiküszöbölésének útjait, illetve úgy „érezkelik” ezt, mint egy elkerülhetetlen tökéletlenséget, akkor alapjában félreértik a megértést . . . Nem az a döntő, hogy kikerüljenek a körből, hanem hogy helyes módon jussanak bele.”

Rogers a kanti–heideggeri ismeretelmélet filozófiai síkjáról próbál belépni a műalkotás zárt, immanens „bűvös körébe”. Lírai műértelmezésében váltakozik az ontologikus és a fenomenologikus megközelítési módszer. Az angol és amerikai költészet iránt érdeklődők, Spencer, Donne, Herbert, Wordsworth, Tennyson és Stevens költeményeinek kedvelői bizonyára sok érdekes részletmegfigyelést, finom meglátást fedeznek majd fel William Elford Rogers saját-ságos lírai műértelmezésében.

Hajnády Zoltán

Peter Petro: *Modern Satire: Four Studies* Berlin–New York–Amszterdam, 1982. Mouton Publishers, 162.

Peter Petro értekezése két kérdéskörhöz szól hozzá: (1) az elmúlt egy-két évtized során új eredményeket hozó, egyben viszont megoldásaival újabb megoldatlan kérdések egész sorát

felvető modern *szatíraelmélethez*, illetve (2) ahhoz a tényálláshoz, hogy ez az új szatíraelmélet mely viszonylag a legkevésbé a *modern szatíra* elmélete, azaz századunk szatirikus – vagy annak is tekinthető – alkotásairól kevés érdemlegesen mond. Ennek megfelelően munkája bevezető fejezetében áttekinti a modern szatíraelméleti álláspontokat és felfogásokat, illetve megpróbál némi rendet teremteni – ha másként nem, legalábbis a rendezetlenség leltározásával – a kérdéskört kísérő elméleti zűrzavarban – mi a szatíra? műfaj? forma? látásmód? minőség? centrális mozzanat vagy – éppen ellenkezőleg – másként osztályozandó műalkotásoknak mintegy járulékos eleme? stb. – illetve a témához kapcsolódó fogalmak és címek – ironia, paródia, groteszk, karikatúra és hasonlók – terén tapasztalható jelentésbeli és használatbeli káoszban. Ezután könyve középső részében négy huszadik századi prózaművet vet alá az elméleti áttekintés révén kapott elemzési technikáknak: Hašek *Svejkjét*, Bulgakov *Mester és Margaritáját*, Orwell *Ezerkilencszáznyolcvannegyét* és Vonnegut *Breakfast of Champions-jét* (Bajnokok reggelije). Célja itt annak bizonyítása, hogy a klasszikus szatíra vizsgálata során kiépült modern szatíraelmélet, pontosabban szatíraelméletek alkalmasak arra, hogy modern műalkotások megértésében is hasznunkra legyenek, és ez kiváltképp áll azokra a művekre, amelyeket a modern kritika nem kíván szatírának tekinteni, vagy legfeljebb részben tekint annak. Nyilván ezért esett a választása két olyan mű mellett, amelyeket a kritikai közmegegyezés szatírának tekint (a *Svejk* és az *Ezerkilencszáznyolcvannegyét*), két olyan alkotásra, amelyeket ugyanez a közmegegyezés *nem* tekint szatírának, illetve csupán járulékos, feltételes és egyes felfogásokban egyenesen *mellékes* értelemben tekinti annak (*A Mester és Margarita* és a *Breakfast of Champions*).

Elemzései a kiválasztott négy műre vonatkozó másodlagos irodalom alapos ismeretére támaszkodnak, és ez különösen jó garancia Hašek és Bulgakov esetében, mivel a kanadai szerző – szlavista lévén – első kézből ismeri az idevágó kelet-európai kritikai irodalmat, jegyzeteiben, illetve bibliográfiájában szovjet-orosz, német, cseh, szlovák, szerbhorvát, sőt, magyar szerzőkre (Dobossy László egyik Hašek-tanulmányára) is utal. Azaz alapos, a tárgyban korábban elhangzottakat lelkiismeretesen visszahangozó, vagy legalábbis jelző elemzéssorozatot kapunk. Kielégítő – bár forradalmian újat nem hozó – eredménnyel leginkább Hašekkel és Orwell-lel sikerül

elbaldogulnia: nem csoda, hiszen a klasszikus szatírairodalmon belül izolálható két ideáltípus, a „rabelais-i” és a „swifti” séma – szükséges változtatásokkal – igen jól ráillik a *Svejk*re, illetve az *Ezerkilencszáznyolcvannégyre* (maga Petro mutat rá, hogy Baktyin Rabelais-n alapuló „vitális groteszk”-elmélete milyen gyümölcsözően alkalmazható a *Svejk* elemzésében; másfelől Orwell és Swift kapcsolata közismert, s hogy mennyire szoros, azt éppen Orwell „Politics vs Literature: An Examination of *Gulliver's Travels*” című 1946-os esszéje bizonyítja).

Kevésbé meggyőzőek fejtegetései ott, ahol valóban újat igyekszik hozni: Bulgakov művének valamiféle „metafizikai szatíráként” való elemzése alighanem indokolatlanul terjeszti ki a mű egészére azt a szatirikus elemet, amelynek a mű egyik rétegében sajátos, bár egy más minőségű mű egészen belül alárendelt funkciója van. Vonneguttal pedig az a helyzet, hogy éppenséggel tekinthető szatirikus szerzőnek is; munkássága viszont még a hatvanas-hetvenes évek amerikai „posztmodern” prózairodalmán belül is annyira másodlagos, könnyen emészthető és népszerű változatot képvisel, hogy már-már bizarr látványt nyújt, ahogy Hašekkel, Bulgakovval és Orwell-lel egy társaságban kell viselnie Petro fejtegetéseinek elméleti terhét.

A konklúzió-fejezetben Petro az elemzések során leszűrt elméleti következtetéseit foglalja össze, részben egy elméleti diagrammban, amelynek vízszintes tengelye a *humor*, függőleges tengely pedig a *bírálat* (szerinte ez a kettő a szatíra két fő komponense), amely koordináta-rendszerben a tárgyalt művek – de más művek is – elhelyezhetők, részben pedig egy huszadik századi szatíra-tipológiában, amelyben a tárgyalt szatírák egyben alaptípusok is, azaz – sorrendben – az „antimilitarista”, a „metafizikai”, az „antiutópista” és az „antiamerikai” szatíra példái. Ez meglehetősen sovány elméleti hozadékknak látszik: a diagramm legfeljebb egy triviális rend vigaszával ajándékoz meg, a tipológia – tematikus lévén – a végtelenségig egészíthető ki újabb „típusokkal”, s felosztási alapja még a tematikus szinten sem egynemű; tehát ál-tipológia.

Azaz Petro könyve jellegzetes *disszertáció*: alapos anyagismeret, a tárgyra vonatkozó kurrens vélemények közötti méltányos és udvarias egyeztetés, egyben a maga önálló eredményeinek óvatos minimalizálása jellemzi. Mint ilyen, ter-

mészetesen hasznos mű; a kérdéskör kutatási állapotának gondos látleleteként és jól szelektáló bibliográfiaként mindenestre felhasználható.

Takács Ferenc

Krzysztof Dmítruk: *Literatura – społeczeństwo – przestrzeń. Przemiany układu kultury literackiej* Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 290.

Krzysztof Dmítruk az irodalmi kultúra jeles kutatója és teoretikusa, Stefan Żółkiewski iskolájának követője. A mester keze nyomát minden írásán ott érezzük, de ne értjük félre, Dmítruk nem ragaszkodik szolgalelkűen a Żółkiewski által megfogalmazott direktívákhoz; épp az utóbbi években írott értekezéseiben, cikkeiben rajzolódik ki egyre élesebben eredeti kutatói profilja.

„Irodalom – társadalom – tér” c. könyve sajátos próbálkozás az irodalmi kultúrának nevezett jelenséggel kapcsolatos saját nézetei hangsúlyozására és azoknak a területeknek kijelölésére, amelyeket bejárni szándékozik.

A három szóból álló cím három szférát ölel fel, s ezek egymáshoz való viszonyát próbálja megragadni. Részletesen elemzi és bírálja az olyan hagyományos kategóriákat, mint az „irodalmi élet” vagy az „irodalomszociológia”. Úgy véli, hogy kutatási szempontból helyettük megfelelőbb az „irodalmi kultúra” elnevezés. Żółkiewski nyomán ezt a fogalmat mint az író-alkotói, ill. olvasó-befogadói modellek, folyamatok és viselkedésmódok együttesét értelmezi. „Nem az érdekel bennünket, hogy hogyan születnek meg az egyes irodalmi művek, hanem az, hogy hogyan funkcionálnak a társadalomban. Nem azzal foglalkozunk ez esetben, hogy hogyan jön létre a szöveg az író tudatában, hanem azzal, hogy mivé lesz végül, mit tesznek vele ténylegesen az emberek.” Az irodalmi kultúra szövegek összessége, az irodalom társadalmi funkcióinak szöveges rögzítése. A tér fogalma az irodalmi kultúrát kitevő kommunikációs folyamatok kölcsönös viszonyát jelenti, valamint az irodalmi művekben megjelenő térre is vonatkozik.

Dmítruk könyve három részből áll. Az elsőben, melynek címe: „Literatura – komu-

nikája – publicznosc” a szerző az irodalmi kommunikáció különböző szintjei között keres logikai összefüggést. Többek között arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan lehetne összekapcsolni azt a nézetet, mely szerint az író és befogadó között közvetlen kapcsolat van, azzal az állásponttal, mely komplikáltabbnak ábrázolja ezt a viszonyt.

Látványlag nyilvánvaló kérdésekből indul ki: abból, hogy mi az irodalom, és hogyan kell értelmezni az irodalomtörténeti folyamatot. Nézeteit mások véleményével konfrontálja. Néhány kérdésben saját javaslattal áll elő. Különösen inspiráló az a gondolata, hogy az irodalomtörténeti fejlődést ne csak mint az értékek felhalmozódását vizsgáljuk, hanem egyes értékek kihalását, kipusztulását is. E kutatói elv szerint az irodalom állandó mozgásban levő folyamat, melynek határai sohasem állandók. Dmitruk épp így értelmezi az irodalomtörténetet, bár hangsúlyozza, hogy vannak benne viszonylag állandó területek is.

A későbbiekben ugyancsak alapvető problémával foglalkozik: azt ellenőrzi, hogy az irodalmi kultúra vizsgálatában alkalmazhatók-e a kommunikációs modellek. A marxista episztemológia szemszögéből hívja fel a figyelmet az elvont „kommunikációs valóságok” erősen korlátozott tudományos értékére. Csak a hosszú ideig tartó folyamatok, a viszonylag állandó struktúrák leírására alkalmasak, a többi esetben a társadalmak és kultúrák dinamikus átalakulásával foglalkozó társadalomtudományok konkrét eredményeire kell hivatkoznunk. Bírálja a kanonizált kommunikációs modellt is.

A következő probléma: az irodalmi közönség intézmény jellege. Négyféle felfogásmódot ismertet a szerző ezzel kapcsolatban: a retorikus, a pszichológiai, a szociológiai és a szemiotikai értelmezést. Formális jegyekből kiindulva, a szervezésemélet eszközeivel vizsgálja az irodalmi közönséget mint intézményt, hogy meghatározhassa funkcionális tulajdonságait. Irodalmi közönségen Dmitruk az irodalom befogadóinak szervezett közösségét érti (az alkotók nem tartoznak ebbe a közösségbe). Az utóbbi években egyre több kutató fordul szembe az effajta felfogással. Úgy tűnik, hogy maga Zólkiewski is a cseh iskola – különösen Mukařowski – koncepciójából kiinduló elméletek felé hajlik.

Az irodalmi kultúrák állandóságát és változó jellegét vizsgáló elméleti kutatások legnagyobb

eredménye Lengyelországban az ólengyel és újkori formációra való felosztás (ez utóbbi Dmitruk szerint a felvilágosodás korától kezdődik). Ez a dichotomikus felosztás úgy jött létre, hogy mindkét formációban feltárták az egymással ellentétes jegyeket. Így: az ólengyel formációra jellemző a szóbeli kommunikáció túlsúlya, míg az újkori irodalmi kultúrában lényegesen megnő a grafémikus formák jelentősége, és más újabb kommunikációs formák is keletkeznek. Az első korszakban nem volt még kultúrpolitika, mely a második formációban már lényeges szerepet játszott; az elsőre jellemző, hogy az írók részt vállaltak a kormányzásban, míg az újkori időkben ez a szerep lényegesen csökken. A szerző az irodalmi kultúra 12 ilyen jellegzetes vonását sorolja fel. Nagyon érdekes koncepciója kapcsán nyilván kételyek is felmerülnek. Ilyen összetett és szerzteágazó jelenség osztályozása esetén ez elkerülhetetlen.

A könyv második részének címe: „Zbiowosci literackie”. Az eddig megjelent anyagokra támaszkodva, kimutatások és statisztikai számítások útján bővíti, gazdagítja az előző fejezetben felépített dichotomikus sémát, majd a két formáció 17 további jellegzetes vonását fogalmazza meg, melynek alapján az írói csoportok legfontosabb strukturális változásai rajzolódnak ki előttünk.

A harmadik és egyben utolsó fejezet címe: „Literatura – kultura literacka – przestrzeń”. Dmitruk a tér fogalmának háromféle jelentését elemzi ebben a fejezetben (a tér mint távolság; a tér mint szervezett forma: irodalmi központ; a tér mint érték).

Összefoglalásul az elemzett könyv két fő tulajdonságát szeretném kiemelni. Egyrészt lendületes, újszerű felfogásmód és átfogó, globális megközelítésre való törekvés jellemzi a könyvet, másrészt viszont ott nagyon alapos elemzéseket és már-már túlságosan is sok hivatkozást találunk az e témára vonatkozó irodalomra. Nagyon sok ösztönző gondolat, eredeti javaslat található Dmitruk könyvében. Sok olyan nehéz kérdésre mutat rá, amelyek problémamentes tézisekként éltek eddig a köztudatban. Dmitruk tudományos tervei között ott szerepel az irodalmi közönség történetének és elméletének megírása. Kíváncsian várjuk e könyv megjelenését.

Jerzy Snopce
Varsó

Контекст. 1980. Литературно-теоретические исследования Москва, 1981. Наука, 288.

A Gorkij Világirodalmi Intézet kilencedik *Kontext* című kötetében folytatja az egy évtizeddel ezelőtt indított irodalomelméleti munkáját: hogyan alakultak a realizmus-értelmezések, hogyan változnak az értékkritériumok, s milyen az orosz, szovjet klasszikusok műveinek korszerű olvasata.

A terjedelmes nyitó tanulmányt Hrapcsenko írta *A művészi alak horizontjai* címmel. A műalkotás szemiotikus és szemantikus struktúrájának leginkább körüljárható, legazonosíthatóbban modell-funkciókat hordozó eleme, fogalma az *o b r a z* (alak, kép). Rajta tanulmányozhatók a legpregnánsabban a korstílusok, a hőskonceptiók, a műfajtartalmak és műfajformák transzformálódásainak jellemzői. Hrapcsenko, a szovjet irodalomtudomány gondolatérték-megbecsülésének ösztönzőjeként Hegelig utal vissza. Az általános, az egyes és a különös kategóriáit összevetve tesz kísérletet az *o b r a z* historikus poétikai sorsának leírására. A hegeli „heroikus” és „prózai” világgállapotoknak megfelelően rendeződtek át az *o b r a z*-konceptiók belső arányai és kohéziós erői. Gogoi, Balzac, Scsedrin, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov művészetéből vett példákön mutatja be az *o b r a z* „térfogatváltozásait”: az alak, hős, jellem, típus, jelkép, az új alak és a mítoszi arche-alak kölcsönviszonyait a művészi megismerés egymásra következő korprogramjaiban. Ezek eltérő energiákkal kapcsolódnak a társadalmi és személyiségi mozgásformákhoz. Hrapcsenko a gnoszeológiai feladatrendszerekből bontja ki az *o b r a z* egyes ontológiai változatait. Így ad érdekes magyarázatot például a népi mítosz ajtmatovi felhasználására.

H. J. Hofman keletnémet tudós a kultúra, a művészet korunk ideológiai küzdelmeiben játszó szerepét elemzi, különös tekintettel a német viszonyok sajátosságaira: nemzeti és osztályjellegének arányaira. A nemzeti kultúrát az NDK-ban a történelmi emlékezet megtisztítása és az osztályérdekeknek megfelelő értékek művészi megerősítése jellemzi. A Mjasznyikov ugyancsak az esztétika és ideológia viszonyát vizsgálja, midőn Lenin tükrözélméletét s a művészetek társadalmi, politikai segítő funkcióival kapcsolatos megjegyzéseit a forradalmi demokraták

folytatójaként méltatja. Szaharov tanulmányában szintén az orosz művészetelméleti gondolkodástörténet egy fontos mozzanatára hívja fel a figyelmet: I. V. Kirejevszkij nézetrendszerének, munkáinak pontosabb értékelésére szólít fel. A XIX. század első felének elméletirői, az orosz filozófiai-esztétika létrehozói: Merzljakov, Galics, Vjazenszkij, Besztuzsev, Homjakov, Odojevszkij között Kirejevszkijben a legerősebb az egzakt gondolkodás iránti vonzódás – természetesen az uralkodó korszellem, az objektív idealizmus talaján. Elhatárolta az irodalomkritikát az irodalomelmélettől, s ezen gondolata révén lett ismét népszerű, korszerű századunk elején és napjainkban.

A *Kontext* befejező két írásában is a historikus poétika iránti érdeklődésnek lehetünk tanúi. I. Belza Bulgakov *Fehér gárda* és *A Mester és Margarita* című regényeinek eszmei-poétikai genesisében a pusikini hagyományok jelenlétének intenzitását vizsgálja. A poétizáló, jelképekbeni történelmi helyzet- és hangulatérzékelés és közvetítés rokonságát nyomozza. Az arche-típusos viselkedések, történelem-természet, ember-természet analógiákat mutat ki az évszázadnyi távolságra feszülő alkotói jellemzők között.

A. Steinnek *A komédia filozófiája* címmel közreadott írása zárja a kötetet. Az értékelés és a narráció kapcsolatából kibontakozó megerősítéssel vagy tagadással argumentáló műfaji polarizálódás utóbbi pólusán helyezkedik el a komédia. Stein Ansztotelészról indulva Hegel, Schelling, Marx nyomán jut el a mai koncepciókig. A valós világ és a konstruált lehetséges művilág között a játékelméletet tartja a legfontosabb közvetítő elvnek. A játékban feltárul az eszmék komolysága, az elvek szigorúsága, a viselkedések őszintesége – mutatja ki világirodalmi példák sorával. A játék egyúttal a meghaladást és felszabadulást is jelenti az adott társadalmi tudat számára.

A kötet záró publikációjában M. Morozov az angol romantika elméleteihez szolgáltat adalékokat. A *Kontext* természeténél fogva nem egyenlő értékű írásokat tartalmaz, hanem műhelyképet, keresztmetszetet ad az elméletírás egy évi terméséből. Az igazi súlyát, időszerűségét a sorozatjellemben hordja, mintegy a húszas évek *Poétika* sorozatainak sikerét idézi és ígéri.

Jagusztin László

V. П. Киканс: Современная советская поэма Рига, 1982. Зидатне, 240.

A kiváló lett irodalmár, V. P. Kikans immár másfél évtizede foglalkozik a poéma műfaji kérdéseivel, s elsősorban a történeti poétikai szempontú vizsgálatait hívták fel magukra a figyelmet. A recenzált könyvben merész elméleti feladatmegoldásra vállalkozik: egy fél évszázadnyi irodalom mintegy másfélszáz művének elemzése alapján kísérel meg a szovjet poéma fejlődésének poétikai csomópontjait meghatározni.

Tanulmányában valóban a meghatározó, a mérhető historikusan érvényes és változó jellemzőket teszi meg klasszifikáló kritériumnak: a poéma tartalmi-stilisztikai koncepciói és architektonikája; a struktúra és a poétikai alak viszonya; a szűzsé, a fabula és a kompozíció viszonya; a poéma hősnének változatai; poematípusok és műfajok.

Kikans a történeti és a leíró vizsgálat feltáró elveit összevontan érvényesíti, s ebből fakad írásának nehezen olvashatósága. Érvelése meggyőző, illetve gyakorlata csak annak tűnik, mivel állításainak bizonyítása helyett Tomasevszkij, Bahtyin, Lotman, Nyeupokojeva, Zsimunszkij, Timofejev vagy Belinszkij elméleteire hivatkozik.

Hét oldalnyi terjedelemben „fejt ki” olyan témát, mint „Az elbeszélő poéma archetípusa” s így nem tudja feloldani a szovjet nemzetiségi irodalmi fejlődés, az orosz, valamint az európai fejlődésrítusból fakadó különbségek kollízióját, kölcsönhatás-rendszerét. Byron, Puskin, Iermontov, Nyekraszov, Blok, Miczkievicz, Pumpur neve eklektikusan vonul végig a tanulmányon, véletlenszerűen bukkannak elő poétikai példaként. Kikans műfajelméleti szempontrendszere elsősorban poétikai, s csak ezen belül érvényesül a történetiség. Ezzel magyarázható a fejezetenkénti visszafordulás hol a Iermontovi, hol a nyekraszovi, bloki, majakovszkiji hagyományokhoz. És szemléletének következetességéből fakad az a tény is, hogy a szovjet poéma Hlebnyikov, Bednij, Belij, Majakovszkij által reprezentált műfajmodelljei alig kerültek említésre tipológiájában. E tény az sem menti, hogy a lett irodalmi példaanyag viszonylag gazdagabb, mint az orosz és a többi baltikumi irodalomé.

A tanulmány értéke abban a historikus poétikai metszetkészítésben van, amely révén nyomon követhetjük a poéma

műfaji alakulásában: a lírai és az epikai jelleg, az elbeszélő és a hős, a szűzsé és a kompozíció, dominanciateremtő arányainak létrejöttét, az ábrázolt világ és az ábrázolás minőségeinek és struktúráinak egymáshoz mért mozgását.

Kikans a szovjet poemarodalom fejlődésében a lírai-epikai-drámai „stílus-centrumok” jelentkezését Blok, Majakovszij, Tvardovszkij, Caklais, Raimis, Lankutis, Marcinkevics műveinek, gondolatrendszerének megfeleltetve a személyiség és a közösség, a szerző és az elbeszélő pólusok között elhelyezkedő különös alak, a poemai alak értékelő kompetenciájához kapcsolja. Így különböztet meg lírai és epikus részletezettségű, lírai és epikus érdekkörű „értékelő-centrumokat”. E centrumok realizálódása a lírai poéma-versciklustól a lírai eposz egyetememes világáig tágulhat.

Kikans helyesen állapítja meg a szovjet poéma poetikai fejlődésének fő irányát: a kulturális – történelmi emlékezet tárgulása, tágitása egyre fokozódóan kapcsolódik az emlékezetet birtoklók világelemzéséhez. Tvardovszkij, Jevtusenko, Voznyeszenskij, Szmeljakov, Lugovszkij poémáiban a „mitologizálás magánjellege” mögött az eszmék, etikai kortapasztalatok interiorizálásának folyamata rajzolódik ki. Az új poéma a 20-as évek szintézist ígérő poémáit valós szintézissé teljesíti ki. Blok, Majakovszkij, Jeszenyin utópia-poémáit tapasztalat-poémákká, szintézissé érleli a hetvenes évektől kezdődően. Ezért erősödik fel a lírai eposzra való műfaji átlénygülés folyamata.

Kikans elméletírásának aktualitása ebben az áttekintő, a bő témaanyagot egyberendező, rátekintő nézőpontban rejlik. Egy műfaj elmozdulásain belül mutatja ki a korszak egészének mozgását

Jagustin László

Henryk Barycz: Z zaścianka na Parnas. Drogi kulturalnego rozwoju Jana Kochanowskiego i jego rodu Kraków, 1981. Wydawnictwo Literackie, 398.

Henryk Barycz új könyvével a nagy költő halálának 400 éves évfordulóját akarta megünnepelni. Mielőtt azonban a könyv elemzésébe fognánk, szenteljünk néhány szót a könyv írójának, Henryk Barycznak. Kivételes helyet foglal el a lengyel humanisztikában, ugyanis a kutatók

azon típusát képviseli, amely ma már kiveszőben van: a polihisztor típusát. Hihetetlen műveltségű tudós, akinek kutatási területe rendkívül széles. Olyan kiváló elődei vannak mint Aleksander Brückner és Julian Krzyżanowski. Leginkább a szellemi kultúra történéseként emlegetik, és ez a tág meghatározás felel meg legjobban tudományos eredményeinek, ez a fogalom határozza meg a legprecízebben a tudós érdeklődésének jellegét és skáláját. Ami az időkereteket illeti, munkássága a kora reneszánsztól napjainkig terjedő időszakot öleli fel. Barycz számos munkája közt ott van többek között a reneszánsz kori Jagelló Egyetem hatalmas monográfiája, két kötet tanulmány a lengyelországi reneszánsz kultúráról egy könyv a lengyelek külföldi tanulmányútjairól, egy két-kötetes mű a XIX. századi galíciai irodalmárokról, emlékiratírókról és történésekről, egy monográfia arról, hogy mivel gazdagította Szilézia a lengyel nemzeti kultúrát, valamint egy könyv az ólengyel historiográfiáról. Barycz egyike a legkiválóbb lengyel reformáció-kutatóknak is. Jó néhány írása jelent meg e témáról. Sajtó alá rendezett és kiadott több régi emlékiratot. Több évtizede aktívan részt vesz a kultúra történetének kutatásában, meglehetősen rendkívüli élnétségével, alkotó termékenységével, vitatkozó szellemével. Epp ez a vitatkozó szellem adja meg tudományos értekezéseinek a sóját, ez vibrál új könyvében is. Sok-sok új dolgot tudhat meg belőle az ember, a szerző ugyanis a legkevésbé ismert oldalokról világítja meg Kochanowski alakját. Kutatásának tárgya nem a költő munkássága. Ez alól csupán a VI. fejezet képez kivételt, melyben a legkülönösebb Kochanowski-művel foglalkozik: a lengyel állam megszületéséről szóló „O Lechu i Czechu historia naganiona” c. történelmi írással. Ezt a művet általában kihagyják, nem elemzik az irodalomtörténészek. Tadeusz Ulewicz értékelte azután elsőnek, Barycz pedig elhelyezte az akkori lengyel történetírások között; rámutatott jelentőségére és a történész-Kochanowski érettségére. A mű kapusán felhívta a figyelmet arra az alapítatlan feltevésre is, miszerint Joachim Retyk közvetlen hatással lett volna a mű keletkezésére.

De mint már említettük, ilyen műelemző fejezet csak egy van a könyvben, a szerző ezúttal másfajta jelenségeket vizsgál. Mindenekelőtt azt akarja élnékné tártani, milyen környezetben született, nőtt fel a költő, hogyan művelődött és alkotott Jan Kochanowski. Sajnos, nagyon kevés forrásanyag maradt fenn azokról az időkből. Barycz

felvázolja a Kochanowski család történetét, bemutatja a lengyel kultúrában, társadalomban, valamint a költő elődeinek gondolkodásmódjában végbemenő lassú fejlődést. A reneszánsz hajnalán az elődöket még főleg a gyakorlati dolgok kötötték le, a birtok gyarapításán fáradoztak. A nagy Jan után született Kochanowskiak azonban már legtöbbször világlátott emberek, művelt humanisták, írók, nemegyszer kiváló személyiségek voltak, mint pl. Piotr Kochanowski. Épp neki – Tasso és Ariosto kiváló fordítójának – szentelt jó néhány oldalt könyvében Barycz. Piotr Kochanowski utazásairól, Olaszországi tartózkodásairól, majd krakkói végleges letelepedéséről ír, ami az akkori földbirtokosság körében nagyon ritkán fordult elő.

Jan Kochanowski személyiségének felvázolásakor Barycz a költő vér szerinti rokonain kívül jó néhány értelmiségi portréját élénk festi, és jellemzi a költőhöz fűződő viszonyukat is. („O kilku znajomościach i przyjaźniach Jana Kochanowskiego w krakowskim świecie uczonych”) Kochanowski ismerősei illetőleg barátai voltak többek között: Jan Cerasin, Mikołaj Smieszkowic, Jakub Górski, Stanisław Grzepski, Stanisław Sokołowski, Jan Mączyrński, Joachim Retyk, valamint Andrzej Dudyc, Piotr Rojzusz, Andrzej Patrycy Nidecki és Łukasz Górnicki.

A könyvnek azok a részei is érdekesek, amelyek Kochanowski egyetemi éveiről szólnak. Barycz kiemeli, hogy milyen fontos szerepet játszott a hazai alma mater a kiváló tanítvány szellemi fejlődésében. A padovai évekről szóló fejezetben megpróbálja megdönteni azt az általánosan elterjedt – a szerző szerint megalapozatlan – nézetet, mely szerint a költő patrónusa padovai tanulmányainak idején F. Robortello lett volna. Barycz bizonyítja, hogy a padovai egyetem egy másik professzorának jutott részéül ez a feladat, nevezetesen: B. Tomitanonak. Ugyanebben a fejezetben találjuk az akkori egyetemi viszonyok, a tudományos élet és a diákok szokásainak színes, részletes leírását.

A könyvet záró két utolsó tanulmányban a költő halála utáni hírnevének történetét vizsgálja Barycz. Rámutat az életrajzi kérdésekben elkövetett tévedésekre. Már a legrégebbi, nem sokkal Kochanowski halála után megírt életrajz tele volt hiányosságokkal, téves hipotézisekkel. Végkísérhetjük a hangyaszorgalmú irodalomtörténészek évszázadokon át folyó törekvését az igazság feltárására. Sajnos, mindezek ellenére számos területet örök homály borít. Az utolsó

fejezet, melyben Henryk Barycz a Jan és Piotr Kochanowski évfordulók lefolyását és eddigi tudományos természetét jellemzi, azzal a kívánsággal zárul, hogy legfőbb ideje lenne egy – a nagy költőhöz méltó – irodalomtörténeti monográfia megírásának. Ma már tudjuk, hogy megszületett egy ilyen mű – Janusz Pelc a szerzője. (A Helikon hasábjain már írtunk róla.)

A könyvhöz csatolva találunk egy kimutatást azokról a kultúrközpontokról, amelyekben a XVI. és XVII. században a Kochanowskiak megfordultak és néhány érdekes forrásanyagot is.

Jerzy Snopek
Varsó

Susan Snyder: *The Comic Matrix of Shakespeare's Tragedies* (Romeo and Juliet, Hamlet, Othello, and King Lear) Princeton, New Jersey, 1979. Princeton University Press, 185.

A szerző kiindulási pontja a komédia és tragédia műfaji meghatározása, majd Shakespeare négy tragédiájának (Rómeó és Júlia, Hamlet, Othello, Lear király) elemzése a komikus elemek szempontjából.

Az első, bevezető fejezetben részletesen elemzi Shakespeare tragikus látásmódjának kialakulását, korai vígjátékainak erőteljes hatását későbbi műveire. Már a bevezetőben rámutat arra az átalakulásra, amely a *Rómeó és Juliától* a *Lear királyig* vezet, vagyis arra, hogy kezdetben a komédiának és tragédiának ellentétes a rendeltetése, később az érem két oldalaként, és végül mint az egészben jelenlevő két elem jelennek meg. A szerző arra is utal, hogy a tragédiák, ha különbözőképpen is, de mennyiben emlékeztetnek komédiáira.

Nemcsak ezt idézi a szerző, hanem az első fejezetben a Shakespeare előtti, illetve a *Rómeó és Júlia* megírása előtt keletkezett komédiák (1588–95.) hatását is elemzi. A komédia és tragédia terminus használata az 1570-es években vált gyakorivá, előtte közjátéknak (interlude) vagy történeti színműnek (histories) nevezték őket, vagy komédiának a moralitásokat és egyéb romantikus darabokat. A vígjátéki jellemek, cselekmény, nyelvezet, szerkezet stb. hagyományát Shakespeare továbbviszi, és a komédiák világa kiindulási pontja, kísérője, sőt alkotóeleme lesz Shakespeare tragikus koncepciójának.

A *Rómeó és Juliát* és az *Othellót* egy fejezetben tárgyalja, kiemelve a témabeli, szerkezeti

egyezéseket, a váltást és átmenetet komédia és tragédia között. A *Rómeó és Juliában* a komédia szimbolikus vége (Mercutio halálával) jelenti a tragédia kezdetét. Az *Othellóban* nem külső erők győzik le a komédiát, hanem a pusztulás belülről fakad. A két művet összehasonlítja a szerző Shakespeare romantikus komédiáival.

Hamlet tragédiájából a komikus jeleneteket, alakokat (síráló jelenet, Polonius) emeli ki, valamint végigkíséri a komikus motívumok alakulását és beépülését a drámába. A *Lear királyban* is jelen vannak a komédia szerkezeti és motívumbeli jellemzői. A komikus rendből és káoszról származik a dráma tragikus hatása.

A négy tragédia megkülönböztető jegyeire mutat rá a szerző, és ezen belül arra, hogy a komikus elemek különbözőképpen hatnak és különböző mértékben vannak jelen az egyes művekben.

Borsos Zsuzsanna

Lengyel Béla: *Gorkij és Nietzsche. Két himnusz az Emberről* Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó, 282.

Oroszországban már a múlt század végén érdeklődtek Nietzsche filozófiája iránt. Gorkij és Nietzsche hasonló kérdésekre kerestek választ: mire képes az Istentől megszabadult ember, nagy E-vel, a magányos hős? Ez a felszabadultságérzés hatalmas, már-már mitikus erő. Innen, hogy mindketten mítoszt szöttek a nyárspolgári béklyóktól, a tömeg szűrítő közhelyeitől elrugaszkodó nagy egyéniség köré. Himnuszt írtak az emberről, ahogyan a monográfia szerzője, Lengyel Béla fogalmaz. Nietzsche, a nagy romboló, helyet csinál a XX. századi embernek.

A Nietzsche-hatás Gorkijnál különösen fiatal korában, a rombolás időszakában erős. Lengyel Béla pedánsan összegyűjti, hogy mely kérdésekről volt egyező a véleményük, és hol váitak el gondolatuk. Idézzük föl a könyv alapján ezeket a csomópontokat. Gondolkodásuk antidogmatikus, kliséket nem tűr, de nem túri a tények abszolútizálását sem. Gondolkodó emberekhez méltónak a szépséget tartják. Megvetik a nyárspolgári életet, az apró örömök nyújtotta kicsinyke boldogságot. A nagy szenvedélyek jelentik számukra az értéket, ezek elsorvadása hanyatlás jele. Elutasítják a keresztény polgári erkölcsöt, a szabad ember saját törvényeit követi. A racionalizmus századaiban megbéklyózott ösztön helyet

kér magának a XIX. század utolsó harmadában. Nietzsche és Gorkij a teljes emberi életet követelik, a ráció és az ösztön egyensúlyát. (Gorkijnál ez különösen *Az Emberben* válik világossá.) Mindkettőnél súlyponti kérdés az egyén és a tömeg viszonya. Nietzsche azonban nem vár a tömegetől semmit. Az ő felsőbbrendű embere arisztokratikusan félrevonul, a magához hasonlók társaságát keresi. Gorkij is megküzdött ezzel a kérdéssel, tele volt kétellyel a demokrácia iránt, a kultúrát féltette a szocializmustól, tartott a társadalom általános nivellálódásától. Nietzsche megvetette a munkát, különösen a szellemet gúzsba kötő, gépies robotot. Gorkij az élet tartalmának tekintette, írásaiban becülete van a dolgozni tudó és szerető embernek. Mindketten a jövőbe néznek, az új embert alkotják meg, helyesebben az új ember mítoszát. Hiszen magányos hősokról van szó Gorkijnak azokban a műveiben is, amelyek a nietschei gondolatvilághoz kapcsolhatók. A valóságos társadalmi környezettől és helyzettől megfosztott ember valóságos nem, csak mítosz lehet.

Külön kérdésként dolgozta fel a szerző, hogy a kortársak és utódok hogyan értékelték Gorkij és Nietzsche kapcsolatát. Sokaig tartotta magát az a nézet, hogy csak a fiatal Gorkijnak volt köze Nietzschehez. Ez így jobban illett a szocialista realista Gorkijhoz. Nietzsche egyes gondolatainak fasiszta kisajátítása hosszú időre gyanússá tette a német filozófust, és azokat is, akikre hatással volt. Lengyel Béla ennél sokkal differenciáltabban vizsgálja ezt a kérdést. Elhatárolja Nietzsche-t a faszizmustól. Gorkij későbbi műveiben is rámutat számos gondolatra, amelyben fiatal korának nagy élménye, Nietzsche hatása mutatkozik.

Az összehasonlító irodalomtudomány ilyen típusú munkáinál kísérthet az a veszély, hogy a szerző mindenütt rokonságot gyanít, ott is, ahol nincs, egyes, felszínen mutatkozó egyezések alapján. Vannak Lengyel könyvében olyan részek (pl. a heroizmus vizsgálata számos Gorkij-novellában), ahol az az érzésünk, felesleges minden gondolat mögött Nietzsche-t keresni, ha az orosz irodalomban nézne körül, akkor is található előképeket. Az igazi szellemi izgalmat jelentő mozzanattal, az oknyomozással azonban adós marad a szerző.

Ratzky Rita

Nona Balakian: Critical Encounters, Literary Views and Reviews, 1953–1977. Indianapolis–New York, 1978. The Bobbs-Merrill Company, Inc., 250.

Nona Balakian, a New York Times Book Review szerkesztője, 1953 és 1977 között írt tanulmányaiból, kritikáiból és vitáikéiből válogatott. Írásai többek között a Kenyon Review-ban, a New Leader-ben és a New York Times-ben jelentek meg. Balakian hivatása szerint újonnan megjelent amerikai és külföldi könyvek recenzense, aki napról napra nyomon követi az új irodalmi termést. Mestreiei között John Chamberleint, Robert van Geldert és Leon Trillinget emlegeti, akik indulásában segítettek, és akiktől írástechnikáját és hivatástudatát tanulta.

Balakian a háború után induló új amerikai irodalom szervezője. 1961-ben szerkesztette a *The Creative Present: Notes on Contemporary American Fiction* című kötetet, amely az első olyan kritikai antológia volt, amely Bellow, Mailer, Welty, Updike és Nabokov munkásságát tekintette át. Felfogását Saul Bellow egyik állítása fejezi ki a legjobban: „Az elidegenedés szélsőséges deklarációi nagy művészi alkotást nem hoznak létre.” Balakian kritikai működése kettős jellegű; egyrészt az új irodalmat szeretné a legszélesebb olvasóközönség körében terjeszteni, másrészt a vonakodó és konzervatív kritikusokkal szemben az új írók és az új irodalom értékeit kívánja felmutatni.

Az nem meglepő, írja A modern regény olvasásáról című tanulmányában, hogy az újfajta írásmód meglepte az olvasóközönséget, sokkal inkább az, hogy a kritikusok vonakodtak hagyományos nézeteiket felülvizsgálni. Beszéltek az író jellemvonásairól, morális, vagy politikai nézeteiről, vagy arról, hogy korunk kultúráját hogyan tükrözik vissza a különböző regények, de elfeledtek arról, hogy a regény elsősorban művészi alkotás. Balakian a leghatározottabban kijelenti, hogy a „világosság és a homályosság” terminusok félrevezető és szubjektív fogalmak. „Ami tapasztalatunkon belül van, az világos, ami tapasztalatainkon túl van, az homályos. A kritika feladata, hogy ne ragadjon meg a régi tapasztalatokon belül!” Ugyanerről beszél a *Krisis* – a regényben, vagy az olvasásban című esszéjében is. Hogy a kritika feladatát mennyire komolyan veszi, arra

jellemző, hogy a 60–70-es évek irodalmának bizonytalanságát elsősorban a kritika bizonytalanságában látja. Az amerikai kritika az 50-es években nagy változáson ment át. Korábban a jelentős kritikusok mindenről írtak, ami őket érdekelt, újabban specializálódtak, még a regénybírálat esetében is. Egy Délről szóló regényt egy déli írónak adtak ki recenzálni, egy Hollywoodról szólót pedig olyan íróknak, aki maga is dolgozott a filmiparban. Balakian több tanulmányban is foglalkozik a folyóiratok és ezen belül a recenziók helyzetével, az amerikai író, a kritika és a közönség viszonyával.

Balakian a háború utáni amerikai regényt két nagy periódusra bontja. Az első körülbelül 1964-ig tartott, és ez idő tájt alkották első jelentős műveit Bellow, Nabokov, Welty és mások. A második periódus a Kennedy gyilkossággal, a vietnami háborúval és az amerikai értékek megkérdőjelezésével kezdődik. Ennek az időszaknak jellegzetes figurái Heller vagy Vonnegut.

Balakian írásai, amelyek valaha napi vitákhoz és napi publikációkhoz kapcsolódtak, kötetbe összegyűjtve és főképp az európai olvasó számára egyfajta irodalomtörténeti áttekintést adnak. Kitűnően tájékoztatnak folyóiratok, irodalmi csoportosulások és egy-egy író változásáról, alakulásáról. Nona Balakian, aki a háború utáni irodalom pártfogó kritikus („könnyű volt akkor új tehetségeket felfedezni”), az a ritka „avantgarde” kritikus, aki úgy nyit, hogy ugyanakkor dogmatikusan nem zár. Egyrészt hűséges híve olyan, a maiaktól gyakran lenézett íróknak, mint Shaw, vagy Aldous Huxley, másrészt a Bellow-nemzedék iránti feltétlen rokonszenve nem akadályozza abban, hogy az ifjabb és a Bellow-ékkal ellentétes irányzatok értő kritikus legyen. Kötetének legfontosabb darabját William Saroyan-ról írja, és érzékelteti, hogy a nagy öröme származású író műve nemcsak önmagában jelentős, hanem abban is, hogy Bellow-ék forradalma előtt megnyitotta az utat.

Ferenczi László

Eduard Eisenmeier: Adalbert-Stifter – Bibliographie. 3. Fortsetzung Linz, 1983. Adalbert-Stifter-Institut des Landes Oberösterreich, 108; Traute Zacharasiewicz: Nachsommer des Biedermeier. Eine Freundin Adalbert Stifters Linz, 1983. Adalbert-Stifter-Institut des Landes Oberösterreich, 187.

Adalbert Stifternek és kortársainak kutatása jó kezekben van. A linzi Stifter-Intézet nemcsak összefogja, szervezi ezeket a kutatásokat, hanem negyedéves folyóiratával, könyvsorozatával publikációs lehetőséget biztosít az egyre több, a korszak kisebb-nagyobb egyéniségeivel foglalkozó kutatóknak. A központban: Adalbert Stifter alakja áll, kinek magyar és magyarországi kapcsolatai (Heckenast Gusztáv!) elég ismertek ahhoz, hogy itt ne kelljen külön szólnunk róla. Az viszont említésre méltó tény, hogy a würzburgi E. Eisenmeier szívósan és kitartóan rendezi áttekinthető bibliográfiába a nem könnyen áttekinthető nemzetközi anyagot, lezárva egy gyűjtési korszakot, a pótlásokat és az újabb idők „tételeit” újabb kötetbe gyűjtve. A bibliográfia valóban gondos, alapos munkára vall: hiszen nemcsak a közvetlenül Stifter életét, munkásságát feldolgozó tanulmányok, monográfiák kerülnek a bibliográfiába, hanem az olyan korszakfeldolgozások is, amelyekben éppen csak említik Stiftert, vagy amelyekben „rálátás” nyílik Stifter műveire. A bibliográfiában természetesen magyar anyagot is találunk, a debreceni Arbeiten zur deutschen Philologie mellett éppen a Helikon osztrák különszáma is tartalmazott Stifter-anyagot. Mintaszerű a bibliográfia felépítése: Előszó a 3. kiadáshoz, rövidítésjegyzék, Stifter-kiadások, publikációk Stifterről, név- és tárgymutató, az előző kötetekre vonatkozó javítások, tartalomjegyzék. A fő fejezeteken belül a tagolás logikus. A bibliográfia jó eligazító a korszak irodalmában is.

Elsősorban Stifter személye, hozzáfűződő kapcsolatai miatt, de a korszak jobb ismerete szempontjából tanulságos Traute Zacharasiewicz adatokban páratlanul gazdag és nagyon szépen kiállított könyvének végigolvasása. A poétikus

főcím egy joggal elfelejtett író, Emilie Binzer (1801–1891) életének és műveinek krónikáját, értelmezését és értékelését adja, mélyen beleágyazva azokba a szociális és kulturális jellegű változásokba, amelyek a XIX. század folyamán többször is megrengették Európát. Emilie von Binzer – írja a szerzőnő – arisztokrata családból származott, egyként találkozott Jean Paullal és Feuerbach-hal, a Burschenschaft egy neveltjével házasodott össze, aki a 48-as forradalomban vett részt. E. von Binzer sikraszállt a liberális eszmékért és az emancipációért, lángoló patrióta volt, és paplakokban lejátszódó idillt írt, de finom pszichológiai megfigyelésekkel színezve, Stifter, Laube és a mexikói „uralkodó”, Miksa barátja volt. Ennek a színes, érdekes egyéniségnek és a közepesnél csak helyenként jobb írónőnek munkássága azonban tükrözi a kor áramlatait, visszaveri az irodalom és a társadalmi élet mozgásait, e munkásságot tanulmányozva a korról tudunk meg többet. Márpedig a korról alkotott felfogásunk az egyoldalú „Biedermeier”- és „Vormärz”-gondolat között ingadozik. A szerzőnő állást foglal a korszak ilyen módon való kettévágása ellen. Az egyik (inkább irodalmi-művészeti) irányzatnak a másik (inkább politikai kicsengésű) áramlat fölé helyezése mindenképpen helytelen. A biedermeier „szellem” érzékelhető Binzer műveiben, ám ugyanakkor tény erőteljes részvétele a nőemancipációs mozgalmakban, a társadalom szociális és politikai megújításért folytatott harcban. Az írónő életútja szociológiai szempontból, „életműve” pedig irodalomszociológiai szempontból érdemli meg a tüzetes vizsgálatot. A korszak egészéről tudunk többet, az eszmei, művészi irányok egymást átható, egymásba behatoló, egymást alakító mozgása lesz érthetőbbé az Emilie Binzerről szóló monográfia elolvasása után. Az egy hős(nő)-re koncentrált monográfia talán kissé túlértékeli címszereplőjét, de mindenképpen fontos hozzájárulás az osztrák irodalom fejlődésének jobb megismertetéséhez.

Fried István

Александр Макаров: Литературно-критические работы Москва, 1982. Художественная литература, 453.

Az irodalomkritikus életműve két korszakra osztható. Az első az emberi lét szűkebb-tágabb korlátai közé van szorítva és a közvetlen kortárs irodalmi élet része, a másodiknak csak a kezdetét lehet meghatározni, a végét nem.

1982-ben, halálának másfél évtizedes évfordulóján jelent meg Alekszandr Makarov irodalomkritikai munkáinak kétkötetes válogatása. A. Makarov az 50-es 60-as évek szovjet irodalmi életének egyik legsokoldalúbb és legkiemelkedőbb egyénisége volt. Kezdetben újságíró, majd 1948–1951-ig a Lityeraturnaja Gazeta főszerkesztő helyettese, valamint a Molodaja Gvargyija c. folyóirat első szerkesztője volt. A Znamja c. folyóirat szerkesztőségének 1956-tól haláláig tagja.

Első cikkei az 1930-as évek végén jelentek meg; első cikkgyűjteménye 1957-ben, s még három kötet követte ezt a kritikus életében.

1967-ben bekövetkezett korai halála után elkezdődött A. Makarov második élete. 1969-ben jelent meg Viktor Asztafjevéről írott könyve, a Vo glubinye Rossziji ('Oroszország mélyén'), 1973-ban azonos címen cikkeinek gyűjteménye. 1974-ben a Szovjetszkij piszatyel kiadónál látott napvilágot a Krityik i piszatyel ('A kritikus és az író') c. kötet, amelyben A. Makarov tevékenységének új oldala került a nyilvánosság elé: közzétették a kortárs írók, költők műveiről írott belső recenzióit, valamint kiemelkedő alkotókkal váltott leveleit.

A Hudozsesztvennaja Lityeratura kiadónál, 1982-ben megjelent kétkötetes válogatás kettős célt tűzött maga elé, amint ez a Kiadó előszavában megfogalmazódik: közli A. Makarovnak az orosz és szovjet írókról írott esszéit, tanulmányait, s igyekszik megrajzolni a kritikus pályájának fejlődési vonalát is.

A. Makarov érdeklődési köre imponálóan széles volt. Egyformán vonzotta a próza és a líra. Írt az idősebb nemzedékek képviselőiről, M. Solohovról, V. Inberről, M. Iszakovszijról, de kortársairól, K. Szimonovról, J. Szeljakovról, valamint az 50-es 60-as évek fordulóján feltűnt ifjú nemzedékről is. Munkásságában jelentős helyet foglalt el a nemzeti irodalmak fejlődési tendenciáinak elemzése. A kortárs szovjet irodalmat, A. Tvardovszkij, J. Jevtusenko költészetét, G. Nyikolajeva és V. Asztafjev prózáját a tehetség iránti érzékenységgel kísérte figyelemmel. Saját tehetsége volt a forrása annak, hogy értette és értékelté másokét. Az értés azonban nem jelentett egyben elfogadást is. Amikor a vitában meggyőződést kellett védenie, hevesen, kompromisszumok nélkül vitakozott, de mindig tisztelte az ellenfél személyét és véleményét.

Az 1982-es cikkgyűjtemény első kötetében nagyobb esszék és tanulmányok, kortárs művekről írott kritikák kaptak helyet, próza és

költészet felosztásban. Feltétlenül ki kell emelnünk a kötet első, 1959-ben megjelent Csehov emlékezete c. tanulmányát. Makarovnak személyes élménye Csehov. Szenvedélyesen vitázva veszi számba a különféle Csehov-magyarázatokat, elsősorban a „szürke Csehov” értelmezést cáfolja sokoldalúan. A nagy orosz író alkotói világát szoros összefüggésben vizsgálja a XIX. század második felének orosz társadalmi fejlődésével. Igen érdekes gondolat Makarov okfejtésében Csehov világának jövőorientáltsága.

A kötet másik jelentős tanulmánya a Solohov világa (1965–66). Ebben Makarov részletesen elemzi Solohov első két kötetét, a *Doni elbeszéléseket* és az *Azúrszín sztyeppét*. Rámutat a kor ellentmondásos nyomaira a fiatal, kezdő író műveiben, de felfedezi a születő zseniális tehetség jeleit is. Makarov hangsúlyozza, hogy a *Csendes Don* teljes fegyverzetben megjelent írója már a korai elbeszélésekben megmutatkozott.

A II. kötet első felének legjelentősebb fejezete Jevgenyij Jevtusenko Bratszkaja Gesz ('A bratszki erőmű') c. poémájának széles ívű elemzése. Makarov vizsgálja a költő és a történelem, a költő és kortársai, a költő és a művészet összefüggéseit.

A kötet második felében található a kortárs költők (L. Vilkomir, I. Szelvinszkij, H. Bajramukova, J. Vinokurov, A. Ljukin, V. Kazancev) és prózaírók (An. Ananyjev, D. Granyin, G. Szemjonov, M. Szluckisz és V. Suksin) műveiről írott recenziók.

A kötetet jegyzetek, kortárs íróknak A. Makarovhoz írt levelei egészítik ki, s E. Knyipovics utószava zárja.

Megítélésünk szerint A. Makarov kritikus utóéletének jelentős állomása ez a kétkötetes válogatás.

J. Matyi Anna

Horst, Röhling: *Drei Bulgaro–Germanica Frankfurt am Main–Bern–New York, 1983.* Verl. Peter Lang, 65. (Symbolae Slavicae. Hg. von Wolfgang Gesemann und Helmut Schaller).

Az 1977 óta kiadott Symbolae Slavicae sorozat több érdekes, fontos kötetet szolgáltat. Szlavisztikai-nyelvtudományi bibliográfia mellett főleg a russisztika területén jelentettek meg a szerkesztők köteteket, de olvasásra érdemes Christa Glatz könyve Borisav Stanković szerb író személyábrázolásairól, vagy Leon Kruczkowski egy drámájának nyelvéről (ez utóbbi W. Baumann műve). A jeles bochumi egyetemi könyvtáros-szlavista könyvtár- és irodalomtörténész, Horst Röhling második gyűjteményes kötetét adja ezúttal közre. Az elsőben a sorozat 12. darabjaként a szlavisztikai kutatás, az egyháztörténet és a könyvtörténet (ezen belül is szláv-„nyugati” kapcsolatok) köréből az utóbbi 10 esztendőben írt tanulmányokat, recenziókat gyűjtötte egybe a szerző. Ebben a „bulgaro–germanika”-kötetben pedig előbb egy ismerésre érdemes folyóirat (Literarisches Echo) bolgár anyagát, kiváltképpen Georg Adam közvetítő tevékenységét méltató tanulmányt közöl. Majd Peju K. Javorovnak első hajdukéneke fordításait elemzi igen behatóan, végül pedig érdekes könyv- és művelődéstörténeti témát dolgoz föl: „bolgár tudományos törekvések az első világháború után a külföldön benyújtott-megvédett disszertációk fényében”, azaz a Bulgárián kívül (pl. Magyarországon!) készített disszertációk témáit és bolgarság-képét elemzi. Nem pusztán irodalom- és történettudományi, hanem orvostudományi (ez a többség!) disszertációk regisztrálására is kiterjed a szerző figyelme.

A kapcsolattörténeti indíttatású és módszerű kutatások szép példáit adja H. Röhling, jól dokumentált anyaga szemléletesen bizonyítja a bolgár–német irodalmi kapcsolatok gazdag múltját.

Fried István

DIDEROT ÖSSZES MŰVEINEK ELSŐ ÉS TUDOMÁNYOS KRITIKAI KIADÁSA

A Diderot-ról szóló tanulmányokban az utalásoknál megszokott AT¹ jelet mindinkább felváltja a DPV-jel, vagyis a Dieckmann–Proust–Varloot trió nevének kezdőbetűi. E három nemzetközileg ismert tekintélyes kutató immár több mint 15 éve azon fáradozik egy XVIII. századi specialistákból álló széles – 55 tagú – nemzetközi bizottság élén, hogy tető alá hozza Diderot összes műveinek új, első kritikai kiadását.² Az első kötetek 1975-ben jelentek meg, és 1983-ban a 33 tervbe vett kötetből 13 áll már az olvasó rendelkezésére. Mi indokolta és mi tette lehetővé e monumentális vállalkozást? Egy évszázadon át az Assézat-Tourneux-féle kiadás szolgált alpműként. Eközben természetesen – de különösképpen az utóbbi harminc évben – Diderot főbb műveiből több kiadás látott napvilágot – köztük egy-egy kritikai is –, így a négykötetes „Classiques Garnier”, főleg Paul Vernière közreműködésével, egy „Classiques du peuple” (Éditions sociales) sorozat, és a R. Lewinter által sajtó alá rendezett Diderot összes művei, 15 kötetben, a Club Français du livre gondozásában. 1951-ben a Bibliothèque Nationale-nak rendelkezésére bocsátott „Fonds Vandeul”³ új fejezetet nyitott a filozófus életművének ismeretéhez, és egy sor új kutatásnak vált forrásává. Ezzel egyidejűleg ismeretlen kéziratok kerültek napvilágra – hogy csak az egyik legutóbbit említsük, az Emile Lizé által közreadott *Nouveaux Mémoires pour Catherine II* (1978) c. kéziratot – és sorra jelentek meg Diderot levelezésének kötetei is. Egy új, a teljes műkritikai kiadásának szükségessége tehát mind sürgetőbben vetődött fel. Az 1970–71-ben létrejött kiadói bizottság a Nancy-i Felvilágosodás Kongresszusán jelentette be a munkaprogram beindítását. Azóta is J. Varloot-nak mint a bizottság főtitkárának nagy érdeme, hogy sikerült a világ minden táján élő sajtó alá rendezők tevékenységét összehangolni.⁴ A legbonyolultabb feladat, amellyel a munka során a szerzőknek meg kellett küzdeniök, az alapszöveg kiválasztása volt a több szövegvariáns közül. Tudvalevő, hogy minden effajta vállalkozással sokféle probléma jár együtt. Diderot esetében még csak tetézi a problémákat az a tény, hogy életében kevés művet jelentetett meg.⁵ Ezenfelül sajátos írói módszere volt. Egyes szövegek több példányban saját, illetve másolónak kézírásában maradtak fenn, ezek közül némelyek jegyzetekkel ellátva, illetve egyesek ezek módosításával, sőt, olykor kinyomatva is több változatban szerepelnek. Mérhetetlen sok munkába került tehát egy-egy mű genezisének rekonstruálása és az alapszöveg ily módon való kiválasztása. Már az eddig publikált munkák méretei és minősége is lenyűgöző hatással van az olvasóra. E cikkben csak nagyon rövid szemlére jut tér, csupán néhány eredményt és érdekes kezdeményezést említenénk meg. A DPV

¹ Oeuvres Complètes de Diderot. Assézat et Tourneux. 1875–1877. 20. k.

² Jean Varloot: Éditer Diderot. Dix-huitième siècle 1981.

³ A „Fonds Vandeul” elnevezést kapta az a gazdag kézirat kollekcio, amelyet Diderot lányára, Mme de Vandeul-re hagyott. Henri Dieckmann: Inventaire du fonds Vandeul et Inédits de Diderot. Ed. Droz, 1951. c. mű bevezetőjében áttekintést nyújt a „Fonds Vandeul” történetéről.

⁴ Ez a nehéz feladat is arra sarkallja, hogy a szövegkiadás terén összhang jöjjön létre nemzetközi méreteken is. Az 1978-as Mátrafüredi Nemzetközi Textológiai Kollokvium „Edition critique” témának Varloot volt az előadója. Az Avant-texte, texte, après texte Ed. du CNRS & Akadémiai Kiadó Bp. 1982. c. könyv tartalmazza a kollokvium anyagát.

⁵ Ez alól kivételt képeznek azok a cikkek, amelyeket részben az Enciklopédiában, részben a Histoire des deux Indes (A Két India Története) c. műben tett közzé.

kiadásban megjelent minden főszoveget rendkívül gazdag szövegkritikai apparátus kísér. E kiadás is kronológiai, rendszerezése kettős jellegű: három csoportot alkot; „Idées” (Filozófiai és elméleti munkák), „Fiction” (Szépirodalom) és „Critique” (Kritika) – ez utóbbi magába foglalja a képzőművészeteket is – és mint egy második koordináta jelentkezik a kronológiai sorrendben.

A Diderot cikkelyeit tartalmazó és már megjelent négykötetes *Encyclopédiát* (V–VIII) – melynek kiadása a XVIII. században 15 évet vett igénybe (1750–1765) – az új kiadás, az eredeti első kötetének megjelenésének időpontjára tette (1751–52.). Diderot levelezését majd az utolsó hat kötet tartalmazza. Az első kötet in extenso adja közre Diderot által adaptált (1746) Shaftesbury *Essai sur le mérite et la vertu* (Esszé az érdem és az erényről) c. művét, amely a francia filozófus első érdembeli munkájának számít. J. Spink és P. Casini tanulmánya méltatja jelentőségét. A *Lettre sur les Aveugles* (Levél a vakokról) (t. II. Idées I.) c. művet két, egymást kiegészítő tanulmány kíséri: Roger Niklausé és Yvon Belavalé. *La Religieuse* (Az Apáca) (t. XI. Fiction III.) c. mű esetében két ellentmondó értékeléssel találkozunk a regény „Préface Annexe” funkcióját illetően. H. Dieckmann interpretációja, mely szerint Diderot a „Préface-Annexe” elnevezés alatt ismert levélváltást a mű szerves részének tekintette, különbözik G. May elképzelésétől. A kritikai kiadás munkájába bevont nagyszámú kutató eredményei termékeny vitákat szülnek, és ez a mű kohézióját nem zárja ki. A X. kötetben találjuk első ízben Diderot drámai művének majd teljes corpusát, melyet T. Chouillet látott el általános bevezetővel.

A XIII. kötet (Critique II.) felfedi Diderot irodalmi munkásságának egy alig ismert arculatát: publicista tevékenységét méltatja G. May, J. Chouillet és J. Sgard tanulmánya a közreadott alapszövegek segítségével. Az eddig elmondottak is sejtetik, hogy az alig féltucat megtett nagy vállalkozás már komoly tudományos eredményeket mondhat magáénak. Ehhez párosul a tudományos és művészeti könyvek kiadásáról híres Hermann-féle díszkiadás köntöse, mely a már megjelent 13 kötetet ékesíti.

A kritikai kiadás alkotóműhelyeiben az új eredmények mellett új kéziratok is kerültek elő.⁶ új felfedezések láttak napvilágot,⁷ mintegy jelezve, hogy a diderot-i életmű, akárcsak egy-egy könyve, nyitva marad az utókor számára.

Pudányi Klára

A SOCIÉTÉ HONGROISE D'ÉTUDE DU XVIIIe SIÈCLE ÜLÉSEI 1983-BAN

A Magyar XVIII. század-kutató Társaság közgyűlést és plenáris ülést egyaránt tartott 1983-ban. A közgyűlésre március 3-án került sor Vajda György Mihály elnökletével, mivel Köpeczi Béla, a Társaság elnöke más elfoglaltsága miatt kénytelen volt kimenteni magát.

A napirenden két nagy beszámoló szerepelt, az egyiket Kosáry Domokos tartotta a XVIII. századra vonatkozó történettudományi kutatások állásáról, a másikat Hopp Lajos terjesztette elő, az irodalomtudomány újabb eredményeit véve számba. Kosáry Domokos igen széles, részletekbe menő körképet vázolt fel arról, milyen kötetek jelentek meg 1982-ben, külön tárgyalva a kongresszusi aktákat és tanulmányköteteket, ill. monográfiákat. Nem szorítkozott kizárólag a történetírás területére, hanem – a Hopp Lajos által feldolgozott irodalomtörténeti munkák kivételével – áttekintette az összes többi tudományág újabb eredményeit is, külön figyelmet szentelve a művészettörténet és a zenetudomány terén született jelentős vállalkozásoknak. Ily módon vázlatos körkép helyett rendkívül informatív, átfogó képet nyújtott mindarról, ami az említett tudományok körében folyó kutatások

⁶ *Jeanne Carriat*: Nouveaux autographes de Diderot. Dix-huitième siècle, 1981. no. 13.

⁷ Bl. T. Hanna: Diderot théologien. *Revue d'Histoire littéraire de la France*. Janvier-février 1978. R. Salesses kutatásai során már 1937-ben arra a következtetésre jutott, hogy a fiatal Diderot teológiai tanulmányokat folytatott. Tárgyi bizonyítékok híján a polémia erről napjainkig folyt. Bl. T. Hanna szívszós kutatómunka eredményeképpen, most 40 évvel később jutott nyomára azoknak a dokumentumoknak, melyek Salesses feltevését igazolják.

közül jelentékeny, még a hírlapok és folyóiratok hasábjain lezajlott vitáknak is szentelve egy kisebb kitérőt.

Hopp Lajos hasonló alapossággal tájékoztatta a Társaság tagjait az irodalomtörténészek tevékenységéről, kiemelve azt, hogy a nemzetközi együttműködés egyre fejlődik, közösen szerkesztett tanulmánykötetek, nemzetközi kollokviumok idegen nyelven megjelenő anyaga hozzájárul ahhoz, hogy nemzetközivé táguljon a kutatások horizontja.

A két beszámoló utáni vitát követően Pál József, a Társaság megbízott titkára tájékoztatta a jelenlevőket a brüsszeli világkonferencia tudományos programjáról és a magyar részvétellel összefüggő ügyekről, illetve Kovács Ilona számolt be az 1984 őszére tervezett VI. Nemzetközi Mátrafüredi Felvilágosodás Kollokvium előkészületeiről. Végezetül Vajda György Mihály nyújtott rövid tájékoztatást arról, hogy megalakult az Osztrák XVIII. század-kutató Társaság, Csáky Móric professzor elnöklétével. Már a kapcsolatfelvétel is megtörtént a két Társaság között, mivel mindkét fél törekszik minél szorosabb tudományos együttműködésre mind a kutatások, mind a közös kiadványok megjelentetése terén.

A Társaság 1983 őszén plenáris ülést is tartott, elsősorban azért, mert az időközben lezajlott brüsszeli kongresszuson Magyarország kapta meg a következő világkongresszus (Budapest, 1987) rendezési jogát. Az ülésen Köpeczi Béla elnökölt, és kisebb szervezeti kérdések mellett a napirend középpontjában a két világkongresszus ügye állott. Kosáry Domokos részletesen beszámolt a brüsszeli konferenciáról, külön ismertette a tudományos programot, a szervezési kérdéseket, és azt, hogyan kapta meg Budapest – két rivális ellenében – végül a következő világkongresszus rendezési jogát. Beszámolóját olyan szempontok szerint építette fel, amelyek fontosak a budapesti kongresszus sikere szempontjából. A beszámolóval kapcsolatos vita átvezetett a budapesti kongresszus előkészítésének vitájához, amelyet Köpeczi Béla vezetett. Javaslatok hangzottak el a fő témakörök kidolgozására, ütemterv készült a szervezési kérdések közül az 1983-ra esedékes teendők lebonyolítására, és végül a tagság új főtitkárt választott a Társaság élére Bíró Ferenc személyében, a következő négyéves időszakra. Az elnök egyúttal köszönetet mondott Bene Edének eddigi főtitkári tevékenységéért.

Kovács Ilona

XVIII. SZÁZADI OSZTRÁK–MAGYAR ESZMECSERE BUDAPESTEN

A bécsi egyetemi Institut für Geschichte mellett újabban megalakult az Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des XVIII. Jahrhunderts és belépett a nemzeti társaságok sorába. Az Osztrák Társaság a Société Hongroise d'Étude du XVIIIe siècle kapcsolatfölvétele is megtörtént. Ezt követőleg került sor XVIII. századi kutatásokkal foglalkozó osztrák és magyar szakemberek első eszmeccseréjére 1983 júniusában az MTA Irodalomtudományi Intézetben. A Társaság elnöke, Csáky professzor által vezetett osztrák delegáció tagjai között Dr. E. Rosenstrauch (elnök h.), Dr. I. Montjoye-Uhlenhuth (titkár), Doz. Dr. E. Kovács, Doz. Dr. T. Antonicek, a Társaság tisztségviselői is ott voltak. Magyar részről akadémiai intézeti és egyetemi szakemberek, a XVIII. századi Munkaközösség, ill. a hazai Társaság tagjai vettek részt az együttműködés előmozdítását célzó ülésen.

Csáky Móric ismertette az Osztrák Társaság megalapításának belső és külső okait, hazai és nemzetközi körülményeit, hangsúlyozva a XVIII. századi, felvilágosodás kori interpszciplináris jellegű kutatások összehangolásának fontosságát, a különféle tudományos intézményekben dolgozó kutatók összefogásának szükségességét, egy állandó vitaképes szakmai fórum megteremtésének célszerű voltát. Az eddig is kutatott, illetve művelendő témakörökből kiemelte a XVIII. századi főbb eszmei irányzatokat, különös hangsúllyal a jozefinizmus problematikájára, a korszak történeti-politikai, társadalmi, gazdaságtörténeti, államigazgatási, esztétörténeti, irodalmi és nyelvi jelenségeinek tárgyköreire. A kutatási terület határai hozzávetőleg egybeesnek – az általunk sem mereven értelmezett – kelet-közép-európai kronológiai határterületekkel, a XVII. és XVIII. század fordulójától a XVIII. és XIX. század körüli évtizedekig. A Habsburg-monarchia területi adottságát figyelembe véve, hangsúlyt kap a regionális differenciáló szempont, a történeti keretbe tartozó népek s országok fejlődéstörténetére tekintettel pedig az összehasonlító módszerű kutatások hangsúlyozandók. A Társaság működési elveinek ismertetését Csáky professzor a publikációs lehetőségek mérlegelésével, egy évenként meg-

jelenő tudományos orgánum, Berichte (Beiträge) megteremtésének tervével, s az együttműködés lehetőségeinek s módozatainak kifejtésével zárta.

Magyar részről Hopp Lajos, a XVIII. századi osztály vezetője foglalta össze a korszak magyar irodalmi kultúrájának kutatási eredményeit. Az utóbbi évtizedre visszatekintő beszámoló kiemelte, hogy a korszak kutatásának nemzetközi föllendülése kedvezően ösztönözte a hazai tanulmányokat, amelyeknek értékes egyéni (Waldapfel József, Szauder József, Jancsó Elemér, Alszeǵhy Zsolt, Julow Viktor) eredményei mellett talán a legnagyobb adósságai vannak az irodalomtudomány területén. Hangsúlyozta, hogy változatlanul érvényes a megvalósulás stádiumába jutott XVIII. századi munkaprogram ama legfőbb törekvése, hogy a század kulturális és irodalmi fejlődésének legérzékenyebb pontjai köré tömörítse az erőket. Vázolta a jelenlegi szervezeti és működési formák kialakulását, és a megjelent munkák kapcsán mutatott rá a kutatás tematikai elvi és módszertani kérdéseivel összefüggő problémákra, az új forrás- és szövegkiadások megindulásának funkciójára a kutatás bázisának kiszélesítésében, az irodalomtudomány fő kutatási területeit érintő irodalomelméleti és irodalomtörténetírói hosszú távú munkálatokra, amelyek – az osztrák fél javaslataihoz hasonlóan – tág teret nyújtanak a kétoldalú együttműködésre.

A beszámolókat követő vitán a fentebb említett osztrák kollégák és a magyar résztvevők közül (Bíró Ferenc, Fried István, Hölvényi György, Kovács Ilona, Tarnai Andor, Wéber Antal) többen is hangsúlyozták a kezdeményező találkozó interdiszciplináris együttműködésre ösztönző jellegét, illetve ennek lehetőségeit a XVIII. századi fejlődéstörténeti periódusokon át a felvilágosodástól a romantikáig. Az első tájékozódás után sor kerülhet majd a két nemzeti társaság, az Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des XVIII. Jahrhunderts és a Société Hongroise d'Étude du XVIIIe siècle választmányi tagsági képviselőinek a tudományos együttműködés témáit s módozatait megvitató, ill. rögzítő üléseire is.

Bíró Ferenc

DIE ÖSTERREICHISCHE GESELLSCHAFT ZUR ERFORSCHUNG DES XVIII. JAHRHUNDERTS

Az Osztrák XVIII. sz. Kutató Társaság jelenlegi elnökének Csáky Móric történész, egyetemi docensnek a kezdeményezésére 1982. április 21-én először ült össze Bécsben néhány, a XVIII. századdal foglalkozó kutató, hogy megbeszéljék a címben jelzett társaságnak a megalapítását. Ez az első összejövetel az Osztrák Tudományos Akadémia nyújtotta keretek között Csáky Móric által kidolgozott terv alapján jött létre. Csáky formába öntött számos lényeges gondolatot és felkeltve a szakemberek érdeklődését, átadta nekik megtekintésre a tervezetet. A Társaság célja a terv szerint azon tudománysszakok közötti kapcsolatteremtés és gondolatcsere lenne, amelyek a XVIII. századi Ausztriával – a felvilágosodás évszázadával – foglalkoznak, hogy ezzel hozzájáruljon a terület kutatói öntudatának kialakításához. Csáky ezzel kapcsolatban hangsúlyozta a XVIII. századi áramlatok, elsősorban a jozefinizmus fontosságát a jelenkorra nézve, szem előtt tartva az osztrák identitás mindig újra felvetett kérdését is. Erős hangsúlyt kapott az a tény, hogy a vizsgálódás semmiképpen nem korlátozódhat itt a mai Ausztriára, hanem minden területet be kell vonni a kutatásba, s ezzel a Társaság működésébe, ami a XVIII. században a Habsburg monarchiához tartozott, s így része volt Ausztria történetének. Így ajánlatossá vált megteremteni a kapcsolatot és megindítani a gondolatcsereát a Habsburg monarchia utódállamainak „XVIII. század kutatói”-val, s ez a törekvés ma is elevenen él.

Az első összejövetel alkalmával határozat született arról, hogy a társaságot egyesületnek nyilvánítsák és hivatalos helyen bejelentésük. A jelenlevők kezdeményezésére javaslattevő bizottságot alakítottak, amely megbízást kapott, hogy a szabályzat megtervezésére és a terv megvalósítására az előkészületeket megtegye. A bizottság azonnal munkához látott s néhány üléselés után már 1982. július 7-ére alakuló közgyűlést hívott össze az Institut Français termeibe. Ezen részt vett a Société Internationale d'Études du XVIIIème siècle titkára, Beatrice Fink és felkérte a Társaságot, hogy lépjen be minden XVIII. századdal foglalkozó társaság e csúcsszerveinek tagjai közé, ami megegyezett azzal a törekvéssel, hogy lehetőleg minél alaposabb tudományos tapasztalatcsere alakuljon ki tagjaink és más országok XVIII. század kutatói között.

Az interdiszciplináris gondolatcsere kezdettől fogva középponti helyet foglalt el a mérlegeléseinkben és egy „jour fixe” kijelöléséhez vezetett, melynek célja, hogy alkalmat adjon különböző fakultásokhoz és tudományterületekhez tartozó tagok közötti gondolatcserére. Ennek a szempontnak különös jelentősége van új tagok felvételénél. Így az Osztrák társaság történetész tagjai mellett jogtörténetészeket, kultúra- és gazdaságtörténetészeket, germanistákat, romanistákat, komparatistákat, judaistákat, zenetudósokat és teológusokat számlál, akiknek alkalmuk nyílik a tanulmányi év alatt havonta egyszer megtartott összejöveteleken a mindenkori tematikát saját tudományuk szempontjából megvilágítani, s ez a lehetőség minden résztvevő tudományterületét gazdagítja.

1982 ősze óta ezeken az akadémiái év folyamán havonta egy bizonyos napon – ez a „jour fixe” – megtartott, formáságotól mentes összejöveteleken szokássá vált, hogy egy résztvevőt előre megbíznak egy rövid bevezető referátum megtartásával, amit azután az összes jelenlevő alapos vitája követ. Ezek a viták a tudomány minden területéről az információk, kezdeményezések és összehasonlítások csodálatos gazdagságát kezdtek fölteni, s bennük rejlik ezen összejövetelek legnagyobb vonzereje. Rövid idő alatt intézménnyé váltak ezek a találkozások, szakkörök beszédtemáját alkotják és a résztvevők száma mindinkább növekszik.

Igy például az első évben többek között szót kért egy zenetudós, egy jogtörténetész és egy teológusnő, akik saját kutatásaikról beszéltek. Előadásukat igen élénk vita követte, ahol mindenkinek alkalma nyílt arra, hogy a mindenkori témával kapcsolatos tudását és ismereteit feltárja. Míg a Társaság az első évre azt tűzte ki maga elé célul, hogy tagjainak kutatásairól és kutatási terveiről áttekintést kapjon, a második évre már súlypontokat állapított meg: éspedig elsősorban az osztrák összállami tudatnak kezdettől fogva középponti kérdését és ezzel kapcsolatban Joseph von Sonnenfels személyét, akinek igen fontos ösztönzések köszönhetők, különös tekintettel *Über die Liebe des Vaterlandes* című munkájára.

E témakörben már felszólalt Dolf Lindner, aki Sonnenfelsről népszerű formában írott *Der Mann ohne Vorurteile* című könyvét ismertette, valamint Ernst Wangermann, aki bevezetésszerűen beszélt Sonnenfelsről és a felvilágosodás korának hazaszeretetről. Szavait széles körű vita követte, amelyek tárgya többek között a felvilágosodott patriotizmus önértékelésének és kontinuitásának a kérdése volt.

Ezeket az összejöveteleket az Osztrák Tudományos Akadémia épületében tartják, amelyhez a Társaságot igen szoros szálak fűzik s számos közös érintkezési pontjuk van, anélkül, hogy eddig hivatalosan is az Akadémiához csatlakozott volna.

Jóllehet az Osztrák társaság a Société Internationale du XVIIIème siècle tagja és feltétlenül szándékában áll kapcsolatait ápolni, a hasonló és rokon szervezetekkel mind belföldön, mind külföldön, szilárdan elhatározta, hogy megőrzi egyéni arculatát, továbbhalad útján, és ellenáll minden kísérletnek, amely vonásainak és jellegének megváltoztatását célozza.

A Társaság alapvető jellemvonása a meleg, barátságos légkör, amit minden körülmények között óvni és megtartani kíván.

Nem sokkal 1983 karácsonya előtt jelent meg egyelőre csak 55 oldal terjedelmű évkönyvünk első füzeté *Das 18. Jahrhundert. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts* címmel. A Társaság elgondolásairól, céljairól és státútumairól szóló elnöki jelentésen kívül közli a tagok nevét és címét, valamint néhány rövid tudományos beszámolót és a „jour fixe”-ek alkalmával megtárgyalt témák összefoglalását a referensek szemszögéből – egy jelentős cikk kivételével. A viták során soha nem maradt el az eltérő vélemények kicserélése. Ebben az első közleményben még nem tükröződnek ezek az élénk és sokoldalú vitaközpontok; tervbe vettük azonban, hogy már a következő füzetben, amennyire csak lehetséges, ezekről is készítsünk beszámolót. Az említett előadás, amely egy „jour fixe”-en sem hangzott el Genfben élő tagtársunktól, Helmut Watzlawiktól származott és témája az 1782-es genfi forradalom volt, osztrák források alapján megvilágítva, olyan téma, amelynek eddig alig szenteltek figyelmet s a legtöbb tag számára terra incognitának számított.

A Társaság egyik legközelebbi célja ezeknek a közleményeknek az elmélyítése és kibővítése.

Az 1983/84-es egyetemi évben két nyilvános előadást rendeztünk közösen az Österreichischer Ost- und Südosteuropa Institut-tal. November 22-én Snezka Panova, az ausztriai bolgár kutatóintézet docense tartott beszámolót *Das Wienerische Diarium als Spiegel der österreichisch-osmanischen Beziehungen zu Beginn des 18. Jahrhunderts* címmel. Bevezetőt mondott a Társaság elnöke, Csáky Móric.

1984. január 18-án H. Balázs Éva beszélt A XVIII. század története Magyarországon 4. kötetéről. Bevezette Horst Haselsteiner.

Ezen az ülésen részt vettek a Collegium Hungaricum képviselői is, s az áttekintő referátum elhangzása után a legismertebb történészek és tudós kutatók kértek szót. Elhangzott egy javaslat is arra nézve, hogy ezt a történeti munkát le kellene németre fordítani, amit a jelenlevők elfogadtak. Terveink között szerepelnek az egyetemmel közösen rendezendő előadások is. Az 1984-es nyári félév végén nyilvános előadást fogunk tartani az Osztrák Tudományos Akadémia előadásorozatának keretében.

Fokozott figyelmet szándékozunk szentelni a külföldi rokontársaságnak. A magyar kollégákkal történt összejövetelt 1983 júniusában ezért nemcsak egy élénk együttműködés kezdetének, hanem ebből a szempontból követendő példának tekintjük.

Edith Rosenstrauch-Königsberg
Bécs

VOLTAIRE ET ROUSSEAU EN FRANCE ET EN POLOGNE

Varsovie, 1982. Éditions de l'Université de Varsovie, 312.

1978 októberében rendezték meg a nieborówi kastélyban a Voltaire és Rousseau kollokviumot. A Varsói Egyetem Romanisztikai és Polonisztikai Tanszéke, valamint a szintén ezen az egyetemen működő Francia Civilizációs Központ szervezte meg az ülést. Az előkészületi munkákba bekapcsolódott a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete (IBL PAN) és a Wrocław Egyetem is.

Az előadók között a fent említett intézmények képviselőin kívül a felvilágosodás francia és belga kutatói is jelen voltak. A referátumok és az előadásokat követő gazdag vitaanyag az általunk recenzeált kötetben található meg.

A könyv különlegessége a konferencia specifikus jellegéből következik. Az Európa-szerte meghirdetett tudományos ülésekhez képest a Voltaire és Rousseau évforduló alkalmából összehívott nieborówi kollokvium sajátossága abban állt, hogy a kettőt összevonták, és mégis egyetlen olyan referátum sem hangzott el, amelyben kettőjüket konfrontálták volna. Jean Ehrard fedezte ezt föl, s a könyv bevezetőjében olvashatunk róla.

A *Voltaire et Rousseau* kötet 22 referátumot tartalmaz (ketten nem járultak hozzá a kinyomtatáshoz), melyek közül többen is Voltaire és Rousseau lengyelországi fogadtatásának különböző aspektusait vizsgálják a szerzők.

A Voltaire-ről szóló 10 tanulmány közül 5 ilyen jellegű. Hozzá kell tennünk, hogy Voltaire műveinek lengyel fogadtatásáról már korábban is megjelent jó néhány írás, többek között M. Smolarski és M. Szarama könyve.

A tanulmánykötetben az egyes problémák mélyreható elemzéseit találjuk. Zofia Sinko Voltaire „épitres”jeinek lengyel adaptációjával foglalkozik. Az átdolgozásokat a lengyel felvilágosodás egyik jeles költője, Tomasz Kajetan Węsierski készítette. A *Candide* lengyelországi fogadtatásáról Jadwiga Warohol, a voltaire-i tragédiának a korabeli lengyel irodalomban betöltött szerepéről pedig Marek Ostaszewicz ír.

Más aspektust választott Przemysława Matuszewska, aki Ignacy Krasicki műveiben vizsgálja azokat a nyomokat, amelyek Voltaire hatásáról tanúskodnak. E csoportból az utolsó cikk Zdzisław Libera tollából való, címe: „Néhány észrevétel Voltaire lengyelországi fogadtatásáról”. A szerző többek között ismerteti Teodor Weichardtnak a Voltaire-ről a filozófusról szóló apologetikus írását. Ez a fajta hozzáállás rendkívül ritka volt a felvilágosodás kori lengyel irodalomban. Voltaire lengyel vonatkozású fejtegetéseit elemzi Daniel Beauvois a *Lengyelellemes volt-e Voltaire?* c. írásában. Roland Desné egy, a XVIII. századi Franciaországban kialakult nézettel, a Voltaire mint antikrisztus mítoszsal foglalkozik. Jean Ehrard pedig a *Candide* szerzőjének a középkorai oktatásban betöltött szerepéről ír. Voltaire „conte”-jainak jelentősége a témája Roger Mercier referátumának. A Hoffmann-Lipónska Destouche-sal veti össze Voltaire-t.

A felvilágosodás másik nagy alakjának, Rousseau-nak is 10 cikket szentelt a kötet. A problémák megközelítése hasonló a Voltaire-problémák feldolgozásának módszeréhez. P. Matuszewska cikkével Mieczysław Klimowicz *Rousseau Krasicki műveiben* c. írása analóg. A *Vallomások* körüli lengyel vitákat T. Kostkiewiczowa foglalja össze, a *Pygmalion* recepciójáról pedig Marek Tomaszewski ír. Tanulságos Ewa Rzadzowska tanulmánya; Thiébaud *Le Voyage à l'Île des Peupliers* c. művének lengyel változatában a Rousseau-kultusz megnyilvánulását véli fölfedezni. Általánosabb jellegű Bogusław Leśnodorski *Jean Jacques – lengyel szemmel* c. munkája. Lengyel tematikájú Jean Marx tanulmánya is, melyben de Bonaldnak és Rousseau-nak a lengyel alkotmányra vonatkozó nézeteit konfrontálja. Érdekes Jean Sgard *Az Új Héloïse kiadásának két évszázada* c. írása, melyben új oldalról világítja meg e mű meglepő sikerét. Jacques Voisine azt vizsgálja, hogy milyen szerepet játszott Rousseau a költői próza autonómiájának kivívásában. J. Chouillet pedig a Diderot-művekben megjelenő Rousseau-képet elemzi. Az elemzés szubtilitása vonja magára az olvasó figyelmét A. Siemek a *Réveries du Promeneur solitaire* poétikájáról szóló értekezésében. Roland Mortier *Voltaire és Rousseau a vádlottak padján* *Mgr. Frayssinous előtt* címmel írt referátumot, Paulette Charbonnel munkája pedig abban különbözik a többitől, hogy hőse se nem Voltaire, se nem Rousseau, hanem N. S. Bergier és unokatestvére, Rothiot, a vallás két védelmezője a „filozófusok” támadásaival szemben. De hiszen ha a XVIII. századi francia kultúráról beszélünk, aligha találunk olyan témát, amely egyáltalán ne érintené se Voltaire-t, se Rousseau-t.

Jerzy Snopek
Varsó

SOCIÉTÉ DES AMIS DES POÈTES ROUCHER – ANDRÉ CHÉNIER

Cahiers 1980. nr 1. 1982 nr 2. par l'aide de l'Université Haute Bretagne de Rennes

1980 márciusában Versailles-ben tartotta alakuló közgyűlését. A Társaság a XVIII. századi francia költészet kutatását kívánja elősegíteni. Elnöke Edouard Guitton professzor, a rennes-i egyetem tanára, aki Delille-ről írt monográfiájával jelentős mértékben hozzájárult a XVIII. századi francia költészet újraolvasásához. Diszelnöke René Pomeau, Voltaire-kutató. A Társaság évente konferenciát, kerekasztal megbeszélést tart Versailles-ban.

A Társaság 1980-ban, alakuló közgyűlése alkalmából ünnepelte J. A. Roucher *Mois* című elbeszélő költeménye megjelenésének 200. évfordulóját. Mint Pomeau elnöki megnyitójában hangsúlyozta, a konferencia célja, hogy e méltatlanul elfelejtett költőre felhívja a figyelmet, és hogy segítsen megfellebbezni azt a közhiedelmet, mely szerint Racine és André Chénier között nem volt francia költészet. Az előadók közül Guitton a *Mois* időszerűségét, Pierre Naudin pedig J.-J. Rousseau és Roucher kapcsolatát elemezte. Jacques Vier Roucher és André Chénier közös sorsáról beszélt.

1981 márciusában a Társaság a két Chénier-ről tartott konferenciát. A két tetsvér közül az idősebbik, M.-J. Chénier a forradalom időszakának ünnepelt költője volt, öccsét viszont a jakobinusok kivégezték. André Chénier posthumus dicsősége a *Kereszténység szellemével*, Chateaubriand nagy művével kezdődött, míg bátyjáról az utókor szinte teljesen megfeledkezett. A konferencia André Chénier nagyságának csorbítása nélkül M.-J. Chénier újraértékelését kívánta elősegíteni. Több előadó szerint M.-J. Chénier mellőzésének jórészt politikai oka volt, 1815-től a jobboldali, forradalomellenes francia kritika szorította ki a köztudatból, noha már a császárság idején elvesztette korábbi népszerűségét.

A *Cahiers* 1982-ben megjelent második száma az előadásoknak kb. a felét jelentette meg, a második felét és az 1983-ban tartott Ducis-konferencia anyagát majd az 1984-re ígért harmadik szám közli. M.-J. tragédiáival hárman is foglalkoztak, S.-J. Berard, Anne Boes és Rémy Landy. Henri Coulet és Michel Delon M.-J. Chénier líráját elemezte. Roland Mortier a két Chénier költészetтанát vizsgálta. E sorok írója André Chénier XX. századi utóéletéről és magyar fordítóiról beszélt.

Ferenczi László

VIe CONGRÈS INTERNATIONAL DES LUMIÈRES

Brüsszel, 1983. július 24 – július 31.

Genf, St. Andrews, Nancy, San Francisco és Pisa után Brüsszel volt a színhelye a XVIII. Századi Kutatások Nemzetközi Társasága (Société Internationale d'Étude du XVIII. siècle) soron következő, hatodik kongresszusának. A négyévenként sorra kerülő rendezvény a felvilágosodás kutatóinak legjelentősebb szakmai találkozója, a közös munka műhelye és az eszmecsere fóruma az immár több mint harminc nemzeti társaság tagjai számára.

A megnyitó ünnepségre július 24-én, vasárnap délután került sor a Palais des Congrès Albert-termében, ahol a szokásos üdvözlések, valamint Hervé Hasquin-nek, a szervező bizottság elnökének és Roland Mortier-nek, a tudományos tanács elnökének rövid beszámolóit után lezajlott a S. I. E. D. S. közgyűlése is. Maga a kongresszus – mintegy hatszáz résztvevővel – július 25-én, hétfőn reggel kezdte meg munkáját az Université Libre de Brussel Campus de la Plaine-jén, ideális környezetben és minden szempontból megfelelő körülmények között. A résztvevők tájékozódását nagymértékben segítette, hogy már a kezdés előtt a rendelkezésükre állt a tizenhárom szekcióban és a három kerekasztal beszélgetés során elhangzó előadások rövidített szövegét tartalmazó kötet. A teljes anyag közzétételét – a pisai kongresszussal ellentétben – nem tervezik a rendezők, amit azért sajnálhatunk, mert a tudományos tanács bizonyos összefüggések szerint állította össze a szekciók témaköreit – láthatóan az volt a cél, hogy a század ellentétes, egymással mintegy vitatkozó tendenciáiból állítsanak néhányat az előtérbe. Így pl. az első szekciónak a felvilágosodás és forradalomellenes irodalom volt a témája, a másodiknak viszont a szekularizáció összetett és az egész századot átfogó folyamata, az ötödikben a XVIII. századi nemesi ideológiákról volt szó, a hatodik pedig az egyenlőség-gondolat megjelenését és változatos sorsát vizsgálta a század eszméletörténetében. Ha másféle módon is, de a kort ugyancsak a különféle egységeket mutatta be a hármas és négyes szekció együttese: az előbbieken azt vizsgálták az előadók, hogy hogyan jelennek meg a kor Európájának eszmélkedésében az Európán túli társadalmak, az utóbbiban pedig azt, hogy mi módon van jelen ízlésében és gondolkodásában önnön múltja a neoklasszicista és neogotikus tendenciák révén. Ennek az elgondolásnak, amely tehát a kor átfogó és általános tendenciáit állítja előtérbe, természetes következménye volt, hogy a brüsszeli kongresszus folytatta és kiterjesztette azt a folyamatot, amely oly erősen érezhető volt Pisában is – itt azonban nemcsak a műelemző törekvések szorultak háttérbe az eszme-, művelődés- vagy ízléstörténeti érdeklődés mögött, de háttérbe szorultak a nagy alkotók is: az előadásokon igen gyakran a kisebb jelentőségű, de valamilyen általános tendencia szempontjából tanulságos szerzők munkásságát tárgyalták. A jelentős szerzők közül némileg Diderot tekinthető kivételnek, feléje azonban feltehetően azért is fordult viszonylag nagyobb figyelem (noha korántsem annyi, mint Pisában), mert 1984-ben van halálának kétszázadik évfordulója. és az előkészületek már természetesen javában tartanak. A század két nagy alakjának, Voltaire és Rousseau emlékének áldozott viszont a július 17-i plenáris ülés fő előadója, a S. I. E. D. S. leköszönő elnöke, René Pomeau igen nagy sikert aratott előadásában (*Était-ce la faute à Voltaire, la faute à Rousseau?*).

A kongresszus alkalmát igen jól használták fel a belga felvilágosodás kutatói arra, hogy hazájuk XVIII. századi történelmét és művelődéstörténetét megismertessék a világ minden részéről odasereglett kutatókkal: igen érdekes kiadvány (*La vie culturelle dans nos provinces au XVIII. siècle*), gazdag és tanulságos kiállítás (*Les Lumières dans les Pays-Bas Autrichiens et la Principauté de Liège*), valamint Jerroon Vercruyse professzor kitűnő előadása (*Lumières belges, fictions ou réalités?*) nyújtottak bepillantást a felvilágosodás Belgiumának világába. Szép kirándulásokat is szerveztek: Antwerpent, Liège-t és néhány XVII–XVIII. századi kastélyt látogathattak meg a résztvevők, így pl. Beloeil-t, amely a mi irodalmunkban is jól ismert Ligne herceg birtoka volt.

Magyar részről öt kutató vett részt ténylegesen a kongresszus munkájában, és örömmel állapíthatjuk meg, hogy H. Balázs Éva (*Physiocrates et pseudo-physiocrates dans la Hongrie des Lumières*), ifj. Barta János (*Enlightened Hungarian noblemen for and against enlightened absolutism/despotism of Joseph II.*), Ferenczi László (*Les ennemis hongrois des Lumières avant et après la Révolution*), Sargina Ludmilla (*The ideologies of the nobility in the eighteenth-century Russia*), valamint a küldöttség vezetőjének, Kosáry Domokosnak az előadását (*La presse hongroise et le Lumières, 1764–1795*) élénk érdeklődés fogadta. A magyar előadók sikere lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a Köpeczi Béla által irányított Mátrafüredi Kollokviumok révén már eddig is igen jó hírű magyar XVIII. század kutatás nem-

zetközi presztízse tovább növekedett. Ezt mindennél jobban mutatja az a tudománydiplomáciai siker, hogy a S. I. E. D. S. újjáavaszott végrehajtó bizottsága a magyar társaság Kosáry Domokos által előterjesztett javaslatát részesítette előnyben az amerikai és a nyugatnémet ajánlattal szemben, és az 1987-es kongresszus színhelyéül Budapestet jelölte meg. Ez a döntés természetesen igen nagy felelősséget ró a felvilágosodás magyar kutatóira. A felelősséget csak növeli, hogy Budapesten nyílik talán először komoly lehetőség a S. I. E. D. S. kongresszusok immár hagyományos hiányosságának megszüntetésére: ismeretes, hogy a szocialista országok kutatói igen csekély számban vettek részt az eddigi kongresszusokon, és ez alól a kitűnően rendezett és maradandó tudományos eredményeket hozó brüsszeli sem volt kivétel.

Bíró Ferenc

DIDEROT HATÁSA MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZADBAN

A magyar felvilágosodás irodalmi és társadalmi mozgalmára Voltaire és Rousseau művei voltak a legjelentősebb és leglátványosabb hatással. Diderot-nak, a francia felvilágosodás nagy triumvirátusa harmadik tagjának magyarországi hatása jóval halványabbnak tűnik.

Diderot művei mostoha külföldi fogadtatásának elsősorban az az oka, hogy alkotásainak nagy része csak jóval halála után jelent meg. A saját neve alatt, életében megjelent írásai közül három fontos, műfajilag teljesen különböző alkotása talált magyar visszhangra: az *Enciklopédia*, a *Filozófiai Gondolatok* és *Père de famille* c. drámája.

Az *Enciklopédia* főszerkesztőjeként az egész korabeli művelt magyar társadalomra hatással volt. Teleki József már 1761-ben olvasta Párizsban, sőt azt is pontosan tudta, hogy Diderot szellemi kisugárzása az egész műben érvényesült. Hazai olvasói későbbiek, 1780-tól a század végéig többen fordították, hivatkoznak rá, mintának tekintik szellemét, nyelvi tisztaságát.

Filozófiai munkái közül a Franciaországban is sokat vitatott *Pensées philosophiques* játszott jelentős szerepet a magyar gondolkodásban, bár ez a hatás nehezen különíthető el D'Holbach materialista művétől. Martinovics Ignác francia nyelvű *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée* c. materialista alkotásában (1787) egyértelműen felismerhetők Diderot merész gondolatai. A katolikus hitvédő irodalom képviselői (Csapodi Lajos, Molnár János, Nagy János, Bielek László, Zsvics Máttyás) a francia példa nyomán bírálják a *Pensées philosophiques* materializmusát és ateizmusát, legtöbbször az eredeti mű elolvasása nélkül, csupán a francia jezsuiták ismertetése alapján, illetve érvelésüket követve.

Alighanem Diderot drámájának első magyar nézője is Teleki József, aki a *Père de famille* második párizsi előadását látta 1761-ben és naplójában jó érzékkel jellemezte a műt és a műfaj erényeit és hibáit. A német közvetítés jelentős szerepet játszott Diderot drámáinak magyarországi megismerésében. Bécs közönségét a polgári dráma Diderot alkotásaival hódította meg. Itt adták ki franciául a *Père de famille* (1768) és a *Fils naturel* (1771) c. drámákat, a bécsi francia színház 1771-ben mutatta be mindkettőt. A drámák német fordítása már 1760-ban megjelent. Budán a német színház 1787-ben adta elő a *Père de famille*-t. A darabot ezután a pesti magyar színház is műsorra tűzte, magyar fordításáról 1793-ban a Magyar Hírmondóból értesülünk.

Diderot eszméi nemcsak saját neve alatt megjelent műveiben hatottak Magyarországon, politikai gondolatainak elterjedése Raynal abbé hazánkban jól ismert könyvének köszönhető. Diderot írta ugyanis Raynal *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les Deux Indes* c. hatalmas munkájának mintegy harmadát. Ma már azt is pontosan tudjuk, elsősorban Michèle Duchet kutatásai alapján, mely részek köszönhetők Diderot közreműködésének. A *Két India történetét* a kor nemcsak mint a gyarmatok enciklopédiáját, hanem mint az Ancien Régime elleni „harci fegyvert” is értékelte. A mű politikai gondolatainak ellentmondásai Diderot és több közreműködő filozófustársa legmélyebb kétségeit tükrözik, ezért találjuk szinte egymás mellett az abszolút monarchia és a köztársaság apológiáját, sőt a forradalomra lázítást is. A könyv három különböző francia kiadásban jelent meg (1770, 1774, ill. 1780). Diderot közreműködése a legutolsó változatban a legjelentősebb, melynek egész koncepciója, legfontosabb politikai gondolatai tőle származnak. Politikai és vallási eszméinek merészségéért 1781-ben Franciaországban, inajd hazánkban is betiltották a *Két India történetét*.

Raynal abbé gyarmatosítástörténetét Magyarországon hazánk függő viszonyára gondolva olvasták és helyzetünket a kizsákmányolt „vadabb nemzetekével” asszociálták. A mű és szerzője igen népszerű volt. Raynal abbé neve, a gyarmatosítással kapcsolatos témák gyakran szerepeltek folyóiratainkban 1781 és 1795 között, a könyv különböző kiadásai sok magyarországi könyvtárat gazdagítottak, írónk, politikusaink hivatkoztak rá.

A mű gondolatgazdagsága és ellentmondásossága miatt különbözőképpen hatott a magyar olvasókra.

A gazdaságpolitikus Berzeviczy Gergelyre a kereskedelem és a szabadság összefüggéseiről írott gondolatok hatottak. A fiatal Berzeviczyvel a szabadkőművesek ismertették meg a művet, akik az ország „gyarmati” függésének megváltoztatásán gondolkodva a *Két India történetében* érveket kerestek.

Barcsay Ábrahám, a testőrköltő mintegy tíz éven át írt a gyarmatosítás kegyetlenségeit, a rabszolgotartás borzalmait elítélő verseket könyvélményei alapján, melyek között bizonyosan ott volt Raynal abbé műve is.

Kármán József a *Két India történetéből* két szentimentális, egzotikus elbeszélést fordított le, amelyek 1794-ben, az Urániában jelentek meg. Az *Eliza c.* történetet, amely Diderot írása, később Kazinczy Ferenc is lefordította *Raynal búcsúja Elizától* címmel (1797). A másik elbeszélés: *A két Szeretseny Ifjú* a négerek erkölceit heroizáló „vadromantikuss” történet.

A „Brutusokat nemző könyv” (Diderot jellemzése) a legjelentősebb hatást a magyar jakobinusokra tette. Martinovics, Szentmarjai, Laczkovics és Batsányi legfontosabb olvasmányai között említették. Martinovics azzal dicsekedett, hogy személyesen is ismerte Raynalt, és minden írásában hivatkozott rá. Batsányi a *Két India történetéből* vett idézetekkel több ízben is érvelt írásaiban.

Az eddigieknél is több figyelmet kell szentelnünk Őz Pál francia nyelvű *Jegyzeteinek* (Annotations), amelyeket a gyarmatosítástörténet harmadik és negyedik kötetéből készített, mintegy hatvan oldal 640 oldalból. A mártírhalált halt fiatal ügyvédet a szociális radikalizmus jellemezte, így a mű legdemokratikusabb gondolataival nála találkozunk. Jegyzetelése aktív, válogató, néhány részből fordítást is készít.

A könyv egyik legfontosabb gondolatánál kezdi a jegyzetelést, annál a résznél, ahol a francia filozófust az emberi boldogság, a kereskedelem szabadsága és a luxus összefüggései foglalkoztatják. Őz Magyarország helyzetén, „gyarmati” függőségén törvényesen szeretne változtatni, erre utal a gyarmatosítás elveiről kijegyzett rész módja, valamint az anyaország és a gyarmatok gazdasági kapcsolatában a kölcsönösség és egyenrangúság hangsúlyozása is. Többször visszatér *Jegyzeteiben* az ideális, illetve a rossz államforma kérdése. Kijegyzeteli azokat a részeket, ahol a francia szerző a papokat, az inkvizíciót, a babonát kárhóztatja és azokat is, amelyeket a nők sorsával együttérző hang jellemez.

A francia szöveghez csatolt magyar fordítások is bizonyítják, hogy Őzt különösen foglalkoztatták a nemzeti szellemről írt gondolatok, valamint a társadalmi boldogság megvalósíthatósága, amely a természetes életmódú, összetartó kis közösségek lehetősége, szemben a túl nagy lélekszámú városok, országok romlottságával és boldogtalanságával.

Következésképpen kihagyja a hódítások történetét; a rabszolgotartást, a spanyolok aranyéhségét korholó írásokat, az antik történelmi példákat. A francia filozófus szenvedélyesen lelkesedő vagy bíráló patetikus „szónoklataiból” is csupán egyetlen egyet tart meg, azt, amelyben Diderot a törvény előtti egyenlőség eszméjét hirdeti.

Őz *Jegyzeteinek* érdekessége, hogy szinte minden benne szereplő politikai gondolat, a jegyzetek mintegy harmada Diderot tollából származik.

A jakobinus mozgalom leverése után a *Két India történetének* magyarországi hatásáról nincs több adatunk.

Diderot szerteágazó munkásságának egyéb területei a XVIII. században nem voltak ismertek hazánkban. Regényei közül csak 1869-ben jelent meg magyarul az *Apáca*, filozófiai munkáinak első magyar válogatását 1895-ben adták ki, ekkor készültek az első alaposabb tanulmányok is Diderot műveiről.

Penke Oiga

EVFORDULÓ

Zdzisław Libera hetven éves

Zdzisław Libera nemcsak kiváló tudós, olyan ember is egyben, akit szilárd jelleme, hatalmas munkabírása és emberségessége miatt mindenki szeretettel és tisztelettel vesz körül. 1983 májusában a Varsói Egyetemen a főváros polonistái köszöntötték Zdzisław Libera professzort, az irodalomtörténészt és az ifjúság nevelőjét 70. születése napján.

1913-ban született Varsóban. Tulajdonképp egész eddigi tevékenysége ehhez a városhoz fűződik. Itt járt gimnáziumba, a híres Mikołaj Rej Gimnáziumba. Egyetemi tanulmányait is a Varsói Egyetemen végezte. Még a II. világháború kitörése előtt sikerült megírnia az ismert humanistáról, ill. államférfiről – Stanisław Koska Potockiról – szóló értekezését. Mégis csupán 1946-ban tudta megszerezni a doktori címet, melynek alapjául a fenti munka szolgált. Opponense Julian Krzyżanowski professzor, az egyik legnagyobb lengyel irodalomtörténész volt. Libera a háború alatt is a fővárosban tartózkodott. Egészen a varsói felkelés kitöréséig földalatti titkos középiskolákban tanított, majd a felkelésben is harcolt, és egyike volt azoknak, akik hozzájárultak a lengyel kultúra kincseinek megmentéséhez. Amikor a felkelés elbukott, az ursusi (Ursus akkoriban egy Varsó melletti kis város volt, ma már Varsóhoz tartozik) titkos tartási akcióban vett részt.

A felszabadulás után a B. Limanowski és az S. Sempołowski nevével viselő varsói líceumban vállalt tanári állást. Az iskolai munkára évek múlva is szeretettel emlékezik, meg van róla győződve ugyanis, hogy a nemzeti kultúra színvonala nagymértékben függ a középiskolai oktatás színvonalától. Középiskolai tanárként arra törekedett, hogy megismertesse tanítványait a lengyel irodalom régebbi alkotásaival. E kezdeményezésnek akkoriban rendkívüli jelentősége volt. A háború által szétzilált társadalomnak szüksége volt ugyanis arra, hogy helyreállítsa a nemzeti kultúra folytonosságának tudatát.

1947-től kezdve Libera gondozásában és az ő bevezetőjével olyan nagy lengyel szerzők művei jelentek meg, mint Niemcewicz, Zabłocki, Żeromski, Słowacki, Krasicki, Krasiniński, Bogusławski, Kochanowski, Mickiewicz és így tovább. 1950-től a Varsói Egyetem Bölcsészettudományi Karán dolgozott (néhány évig dékánja volt). Tudományos munkássága nagy részét a felvilágosodás kori lengyel irodalomnak szentelte. E terület általánosan elismert tekintélyévé lett. Sok-sok értekezés, tanulmány, recenzió, több könyv jelent meg tollából: pl. *Oświecenie (Felvilágosodás)*,* *„Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta” (Irodalmi élet Varsóban Stanisław August idején)*, *Poezja polskiego Oświeceni*a (A lengyel felvilágosodás költészete) c. antológia. Kiadói munkája is figyelmet érdemel. Kiadta többek között Stanisław Konarski válogatott írásait két kötetben (1955). Jan Śniadecki válogatott tudományos írásait (1954), valamint Franciszek Salezy Dmochowski emlékiratait (*Wspomnienia*).

Zdzisław Libera tudományos munkásságának jellegzetes vonása, hogy szaktudása és érdeklődési köre is túllépi a felvilágosodás határait, figyelme nem korlátozódik kizárólag a felvilágosodás korára. Értékes munkák kerültek ki kezéből a romantika irodalmáról és néhány XX. századi íróról is, mint pl. Maria Dąbrowskáról. A világirodalomban való jártassága lehetővé teszi, hogy a lengyel irodalom problémáit szélesebb kontextusban vizsgálhassa. Szólnunk kell Libera professzor komparatív munkáiról is, melyekben a lengyel–francia és olasz kulturális kapcsolatokat vizsgálja. Rendszeresen részt vesz a

*„Problemy polskiego Oświeceni

nemzetközi irodalomtudományi konferenciákon, így a mátrafüredi felvilágosodással foglalkozó kollokviumokon is. A pedagógusi munkának legalább oly nagy jelentőséget tulajdonított mindig is, mint a tudományos tevékenységnek. Ez alatt a néhány évtized alatt jó néhány hallgatója volt (én is azon szerencsések közé tartozom, akik tanítványai lehettünk). Sok-sok doktori disszertáció védésén vett részt – opponensként vagy recenzensként. Különbféle bizottságokban tevékenykedett, melyeket a lengyelországi edukáció problémáinak megoldására hívtak életre. Iskolai és egyetemi tankönyvek társszerzője is volt.

De még ezzel sem ér véget Libera professzornak a kulturális életben betöltött szerepe. Több tudományos folyóirat szerkesztő bizottságának tagja, fontos szerepe van az Adam Mickiewicz Irodalmi Társaságban és a Towarzystwo Wiedzy Powszechnej (a lengyel TIT)-ben is. A Biblioteka Narodowa Tudományos Tanácsának elnöke. A felelősségteljes funkciók közül még nem is soroltuk föl mindet, de elégedjünk most meg ennyivel. Csak annyit tegyünk még hozzá, hogy Zdzisław Libera győzi erővel és mindig talál időt arra, hogy mindenütt áldozatkészen és lelkesen vegyen részt a munkában.

Jerzy Snopek
Varsó

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM JULOW VIKTOR

(1919–1982)

Studia Litteraria tomus XX.

A debreceni KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei XX. évfolyamát szerkesztői az egykori szerkesztőtársnak, az 1. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetőjének, a tudós kollégának, barátának emlékére állították össze. A kötet élén Julow Viktor legrégebb tanszéki professzortársa, Bán Imre méltató, emlékező írása olvasható, amely rövid áttekintő számvetés a tudós és ember irodalmi hagyatékáról, Julow Viktor életútjáról, tanári, kutatói, műfordítói pályájáról.

A művelődéstörténet széles területére kiterjedő munkásságának súlypontja a hazai, főleg a debreceni felvilágosodás kultúrája volt. Fazekas, Gvadányi, Csokonai műveinek új értékelése, kiadása, filológiai feldolgozása a magyar felvilágosodás irodalmának európai kitekintésű tanulmányozását, fő kérdéseinek tisztázását segítette elő. A hetvenes évek derekán megjelent számos kötet között az *Árkádia körül* című a Balassitól Petőfiig terjedő századok irodalomtörténeti kérdéseire vonatkozó írásainak gyűjteményét tartalmazza. Mint sorozatszerkesztő, elévülhetetlen érdemeket szerzett a Csokonai kritikai kiadás megindításával, s a magyar felvilágosodás kora legnagyobb költője verseinek művészi érzékű poétikai, esztétikai vizsgálataival, kiváló elemzésein alapuló, „Csokonai stíluszintézisét” feltáró tanulmányaival. Oktatói és kutatói életművét méltatja Orosz István, a KLTE dékánja is *In memoriam Julow Viktor* c. írásában.

Az emlékkötet néhány tanulmánya a hatvankét éves korában elhunyt tudós kedvelt kutatási területéről, a XVIII. század, a felvilágosodás korából (Lőkös I., Tóth B., Szilágyi F.), illetve a reneszánsz és a barokk témaköréből (János I., Bitskey I.) merítette tárgyát, mások A karthausiról, ill. Petőfi verseléséről (Balogh E., Szuromi L.) értekeztek. A kötet emlékeztet arra, hogy az 1981-ben készült Julow-bibliográfia (Debreceni Egyetemi Könyvtár) teljesebbé tétele esedékes. A *Studia Litteraria* emlékeztünkbe idézi Julow Viktor nemes emberi alakját, a tevékeny tudóst, akinek nevét s emlékét folyoiratunk hasábjai is őrzik.

Hopp Lajos

MILAN PIŠŮT (1908 – 1984)

Halálának hírére nemcsak a szlovák filológia, nemcsak a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás, hanem a mi irodalomtudományunk is gyászolja. Hiszen akkor, amikor a szlovák irodalom múltjának számos, eddig ismeretlen tényét és összefüggését tárta fel, soha el nem mulasztotta, hogy ki ne tekintsen a magyar jelenségekre is. Akárcsak saját literatúrájának, a miénknek is értő és érzékeny ismerője volt.

Kutatásai középpontjában a XIX. század közepe, elsősorban a szlovák romantika, az önálló szlovák irodalmiság megteremtése állott; a Štúr-iskola kezdeteiről szóló, 1938-ban megjelent, de máig is nélkülözhetetlen monográfiája mikrofilológiai kutatásai eredményeképpen azt a nagy lendületet mutatja be, amellyel főleg a pozsonyi evangélikus líceum fiai igyekeztek megteremtteni népüknek minden más néptől független irodalmát. Pišůt, a nagy műveltségű s körültekintő kutató jól látja viszont, hogy a művészi kifejezés, a szó művészete sem lehet – még ha a kelet-közép-európai XIX. század értelmében „nemzeti” öncélúságra törekszik is – más népek művészetétől független. Ezt

bizonyította be egyik legszebb és leggondolatébresztőbb tanulmányában, az 1942-ben megjelent *Romantický čin v literatúre* (A romantikus tett az irodalomban) címűben is. Nemcsak a szlovák, hanem a magyar irodalomból vett példákkal is igazolja, hogy a kelet-közép-európai zónában is a romantika irodalmának a 'nemzet szolgálata az egyik legjellemzőbb vonása. Milan Pišút pozsonyi és prágai tanulmányai nyomán sokat örökölt a pozitívista és szociológiai irodalomszemlélettől, de a szolgálat szempontjának szem előtt tartásával a szó legnemesebb értelmében mindvégig „romantikus” maradt. A nemzet irodalmi értékeinek számontartása, sok-sok tanulmánya – amely Tranosciustól Jaroslav Vlčekig és a modern szlovák irodalomtörténetírás megalapítóján is túl, messze a XX. század irodalmi jelenségeiig elemzi a szlovák fejlődést – tanúskodik Pišút széles látóhatáráról. Magyar vonatkozásairól már régebben írtunk (*Visszhangok*, 1977. 140–153), e kérdések részletes bemutatásától itt tehát most eltekintünk. Itt sokkal nagyobb súlyt vetünk sokoldalúságára, arra, hogy milyen alapos körültekintéssel rekonstruálta a szlovák irodalom legforradalmibb romantikusának, Janko Král'nak a költő életében, majd az említett Jaroslav Vlček kiadásában csak torzóra sikeredett művét. Finom, a költészet (s főleg a romantikus költészet) értékeit felfogni tudó esztétikai érzékével és alaposágával rekonstruálta Král, általa „A világ drámájá”-nak elnevezett életművét, s ezzel megoldott egy eladdig (1949) teljesen nyitott problémát. És ha Pišút professzornak már az elmondottak alapján is hatalmas életművéről elmondjuk, hogy mennyit dolgozott a szlovák irodalom történetének 1960-ban megjelent, kollektív munkával készített népszerű, majd az ugyancsak 1960-ban kiadott az akadémiai kézikönyv XIX. századi kötetének szerkesztésén, milyen lendülettel vezette a Szlovák Irodalomtudományi Társaságot, a pozsonyi Komenský egyetem bölcsészkarának professzoraként hány nemzedéket nevelt föl az irodalom ismeretére és szeretetére, hány-szor volt kandidátus- és doktorjelöltek opponense (többek között nálunk, Budapesten is), hány nemzetközi konferencián képviselte a szlovák irodalomtudományt, akkor tudjuk igazán felmérni annak az úrnek a nagyságát, amelyet a távozása okozott.

E sorok írója könnyes meghatottsággal gondol vissza régi jó barátjára. Szlovák részről tőle kaptam az első irányító jellegű, tennivalóimat is meghatározó bírálatokat. Egész életünkön keresztül társai, elemzői, megfigyelői voltunk egymás munkájának.

Sziklay László

Beérkezett könyvek 1983.

- Bourdieu, Pierre*: Zur Soziologie der symbolischen Formen. Frankfurt/Main, 1974. Suhrkamp, 200.
- Brommer, Frank*: Odysseus. Darmstadt, 1983. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 130.
- Casual Theories of Mind. Action, Knowledge, Memory, Perception and Reference. Ed. by Steven Davis. Berlin–New York, 1983. Walter de Gruyter, 421.
- Cohn, Dorrit*: Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction. New Jersey, 1978. Princeton University Press, 331.
- Die französische Sprache von heute. Hrg. F. J. Hausmann. Darmstadt, 1983. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 458.
- Dupin, Holmes, Peirce. The Signe of Three. Ed. *Umberto Eco*. Bloomington, 1983. University Press, 236.
- Eckhard, Philipp*: Dadaismus. München, 1980. Wilhelm Fink Verlag, 334.
- Ehrlich, Lothar*: Christian, Dietrich Grabbe. Leben, Werk, Wirkung. Berlin, 1983. Akademie Verlag, 259.
- Emmerich, Wolfgang*: Heinrich Mann: „Der Untertan“. München, 1980. Wilhelm Fink Verlag, 180.
- Erren, Manfred*: Einführung in die römische Kunstprosa. Darmstadt, 1983. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 257.
- Hartung, Günther*: Literatur und Ästhetik des deutschen Faschismus. Berlin, 1983. Akademie Verlag, 314.
- Hähnel, Klaus-Dieter*: Rainer Maria Rilke. Berlin und Weimar, 1984. Aufbau Verlag, 237.
- Hopp Lajos*: A lengyel irodalom befogadása Magyarországon, 1780–1840. Budapest 1983. Akadémiai Kiadó, 129.
- Roman, Jakobson – Pomorsky, Krystyna*: Poesie und Grammatik. Frankfurt/Main, 1982. Suhrkamp, 192.
- Jolles, Charlotte*: Fontane und die Politik. Berlin und Weimar, 1983. Aufbau Verlag, 278.
- Kris, Ernst – Kurz, Otto*: Die Legende vom Künstler. Frankfurt/Main, 1979. Suhrkamp, 188.
- Kulturbeziehungen in Mittel u. Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Hrg. von W. Kessler, H. Rietz und Gert Robel. Berlin, 1982. Verlag Ulrich Camen, 319.
- Libanios. Hrg. von *Georgios Fatouros* und *Tilman Krischer*. Darmstadt, 1983. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 291.
- Lütkehaus, L.*: Friedrich Hebbel: Maria Magdalene. München, 1983. Wilhelm Fink Verlag, 167.
- Meaning, Use, and Interpretation of Language. Ed. by Rainer Bäuerle. Berlin–New York, 1983. Walter de Gruyter, 490.
- Meier, Albert*: Georg Büchner: „Woyzeck“. München, 1980. Wilhelm Fink Verlag, 127.
- Möbius, H.*: Der Positivismus in der Literatur des Naturalismus. München, 1980. Wilhelm Fink Verlag, 239.
- On Believing. De la croyance, ed. by *Herman Parret*. Berlin–New York, 1983. Walter de Gruyter, 359.
- Pfister, M.*: Das Drama. München, 1977. Wilhelm Fink Verlag, 454.
- Philosophy and Fiction. Ed. by *Peter Lamarque*. Aberdeen, 1983. Aberdeen University Press, 111.
- Reuter, Hans Heinrich*: Dichters Lande im Reich der Geschichte. Berlin und Weimar, 1983. Aufbau Verlag, 506.
- Rosbacher, Karlheinz*: Heimatkunstabewegung und Heimatroman. Stuttgart, 1979. Ernst Klett Verlag, 280.
- Shlomith Rimmon-Kenan*: Narrative Fiction – Contemporary Poetics. London and New York, 1983. Methuen, 173.
- Szabó Kálmán*: Kazandzákisz regényírói művészete. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó, 228.
- Várdy Huszár Ágnes*: Karl Beck élete és költői pályája. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó, 167.
- Wieland, Christoph Martin*: Das Hexameron von Rosenhain. Berlin und Weimar, 1984. Aufbau Verlag, 232.
- Zur Aktualität Walter Benjamins. Hrg. *Siegfried Unseld*. Frankfurt/Main, 1972. Suhrkamp, 278.

TARTALOMJEGYZÉK

Polémiák a Francia Forradalom előtt.	1
--	---

TANULMÁNYOK

<i>Roland Mortier</i> : A gondolkodók: lelkiismereti válság és „filozófiai” szellem (ford. <i>F. Csanak Dóra</i>)	3
<i>Jean Deprun</i> : A nyugtalanság filozófiája a XVIII. században (ford. <i>Kormányos József</i>)	22
<i>Jacques Proust</i> : Hatalom, történelem, irodalom Diderot műveiben (ford. <i>Karafiáth Judit</i>)	39
<i>Jean Ehrard</i> : Felvilágosodás és ünnep (ford.: <i>F. Csanak Dóra</i>). . .	47
<i>Jean Starobinski</i> : Megbékélés az árnnyal (ford.: <i>F. Csanak Dóra</i>). .	61

DOKUMENTUM

Szemelvények Denis Diderot írásaiból (<i>Histoire des Deux Indes</i>) (ford.: <i>Korompayné Sebestyén Nóra</i>)	64
--	----

MŰELEMZÉS

<i>Jean Starobinski</i> : Felvilágosodás és hatalom a Varázsfuvolásban (ford.: <i>Vámos Éva</i>)	69
---	----

KÖNYVEK

<i>Jean-Pierre Séguin</i> : Diderot. Le discours et les choses. Essai de description du style d'un philosophe en 1750 (<i>Baróti Dezső</i>)	78
<i>Jacques Proust</i> : L'objet et le texte. Pour une poétique de la prose française du XVIII ^e siècle (<i>Padányi Klára</i>)	79
Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820. Les genres envers des Lumières au Romantisme. Publié sous la direction de <i>Gy. M. Vajda</i> . (<i>Siegfried Seifert</i>).	79
Études sur le XVIII ^e siècle VII. Éditées par les soins de Roland Mortier et Hervé Hasquin (<i>Hopp Lajos</i>)	80

<i>Catherine Kintzler</i> : Jean-Philippe Rameau. Splendeur et naufrage de l'esthétique du plaisir à l'âge classique (<i>Baróti Dezső</i>)	81
<i>Jürgen von Stackelberg</i> : Französische Moralistik im europäischen Kontext (<i>Hopp Lajos</i>)	82
<i>Kókay György</i> : Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában (<i>Hopp Lajos</i>)	83
Brüder Grimm Gedenken 3. Bd (Schriften der Brüder Grimm-Gesellschaft Kassel e. V. 5. Hrg. von <i>Ludwig Denecke</i> (T.E.I.))	84
<i>Johanna Schopenhauer</i> : Reise nach England. Hrg. von <i>Konrad Paul</i> (T.E.I.)	85
<i>Jean-Pierre Labatut</i> : Les noblesses européennes de la fin du XV ^e siècle à la fin du XVIII ^e siècle (<i>Szentes Róbert</i>)	86
<i>Hanna Dziechcińska</i> : Literatura a zabawa (<i>Jerzy Snopek</i>)	86
<i>Zbigniew Jerzy Nowak</i> : Wśród pisarzy i uczonych. Szkice historycznoliterackie (<i>Jerzy Snopek</i>)	87

* *

<i>William Elford Rogers</i> : The Three Genres and the Interpretation of Lyric (<i>Hajnády Zoltán</i>)	88
<i>Peter Petro</i> : Modern Satire: Four Studies (<i>Takács Ferenc</i>)	89
<i>Krzysztof Dmitruk</i> : Literatura – społeczeństwo – przestrzeń. Przemiany układu kultury literackiej (<i>Jerzy Snopek</i>)	90
Контекст. 1980. Литературно-теоретические исследование (<i>Jagusztin László</i>)	92
<i>B. П. Куканс</i> : Современная советская поэма Рига (<i>Jagusztin László</i>)	93
<i>Henryk Barycz</i> : Z Zaścianka na Parnas. Drogi kulturalnego rozwoju Jana Kochanowskiego i jego rodu (<i>Jerzy Snopek</i>)	93
<i>Susan Snyder</i> : The Comic Matrix of Shakespeare's Tragedies (<i>Borsos Zsuzsanna</i>)	95
<i>Lengyel Béla</i> : Gorkij és Nietzsche. Két himnusz az Emberről (<i>Ratzky Rita</i>)	95
<i>Nona Balakian</i> : Critical Encounters, Literary Views and Reviews, 1953–1977. (<i>Ferenczi László</i>)	96
<i>Eduard Eisenmeier</i> : Adalbert-Stifter-Bibliographie. 3. Fortsetzung – <i>Traute, Zacharaiewicz</i> : Nachsommer des Biedermeier. Eine Freundin Adalbert Stifters (<i>Fried István</i>)	
<i>Александр Макаров</i> : Литературно-критические работы (<i>J. Matyi Anna</i>)	97
<i>Horst Röhling</i> : Drei Bulgaro-Germanica (<i>Fried István</i>)	

KRÓNIKA

Diderot Összes Műveinek első és tudományos kritikai kiadása (<i>Padányi Klára</i>)	100
A Société Hongroise d'Étude du XVIII ^e siècle ülési 1983-ban (<i>Kovács Ilona</i>)	101
XVIII. századi osztrák–magyar eszmecsere Budapesten (<i>Biró Ferenc</i>)	102

Die Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des XVIII. Jahrhunderts (<i>Edith Rosenstrauch – Königsberg</i>)	103
Voltaire et Rousseau en France et en Pologne (<i>Jerzy Snopek</i>)	105
Société des Amis des Poètes Roucher–André Chénier (<i>Ferenczi László</i>)	106
6 ^e Congrès International des Lumières (<i>Biró Ferenc</i>)	107
Diderot hatása Magyarországon a XVIII. században (<i>Penke Olga</i>)	108

ÉVFOR DULÓ

Zdzisław Libera hetven éves (<i>Jerzy Snopek</i>)	109
---	-----

IN MEMORIAM

In memoriam Julow Viktor (1919–1982) (<i>Hopp Lajos</i>)	111
Milan Pišút (1908–1984) (<i>Sziklay László</i>)	111
Beérkezett könyvek 1983	113

SOMMAIRE

Polémiques avant la Révolution française	2
--	---

ÉTUDES

<i>R. Mortier</i> : Les penseurs: crise de conscience et esprit „philosophique” (trad. par: <i>Dóra F. Csanak</i>)	3
<i>J. Deprun</i> : La philosophie de l'inquiétude au XVIII ^e siècle (trad. par: <i>József Kormányos</i>)	22
<i>J. Proust</i> : Pouvoir, histoire, littérature: le cas Diderot (trad. par. <i>Judit Karafiáth</i>)	39
<i>J. Ehrard</i> : Les Lumières et la Fête (trad. par: <i>Dóra F. Csanak</i>) . .	47
<i>J. Starobinski</i> : La réconciliation avec l'ombre (trad. par: <i>Dóra F. Csanak</i>)	61

DOCUMENTS

Extraits de l'Histoire des Deux Indes (trad. par: <i>Nóra S. Korompay</i>)	64
---	----

ANALYSE D'OEUVRE

<i>J. Starobinski</i> : Lumières et pouvoir dans la Flûte enchantée (trad. par: <i>Éva Vámos</i>)	69
--	----

LIVRES	78
--------	----

CHRONIQUE

La première édition critique des Oeuvres complètes de Diderot (<i>K. Padányi</i>)	100
Réunions de la Société hongroise d'Étude du XVIII ^e siècle (<i>I. Kovács</i>)	101
Échange d'idées austro-hongroises sur le XVIII ^e siècle (<i>F. Biró</i>).	102
Die Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des XVIII. Jahrhunderts (<i>Edith Rosenstrauch-Königsberg</i>)	103

Voltaire et Rousseau en France et en Pologne (<i>J. Snopek</i>)	105
Société des Amis des Poètes Roucher-André Chénier (<i>L. Ferenczi</i>)	106
VI ^e Congrès de la Société Internationale d'Étude du XVIII ^e siècle (<i>F. Biró</i>)	107
L'influence de Diderot en Hongrie au XVIII ^e siècle (<i>Olga Penke</i>)	108

ANNIVERSAIRE

Zdzisław Libera a 70 ans (<i>J. Snopek</i>)	110
---	-----

IN MEMORIAM

In memoriam Viktor Julow (1919–1982) (<i>L. Hopp</i>)	112
Milan Pišút (<i>László Sziklay</i>)	112

LIVRES RECUS 1983	114
-----------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Полемика перед Великой французской революцией	2
---	---

СТАТЬИ

<i>Р. Мортье</i> : мыслители: кризис совести и дух „философии” (Перевод: Дора Ф. Чанак)	3
<i>Ж. Депрюн</i> : „Философия беспокойства в XVIII. веке (Перевод: Йожеф Корманёш)	22
<i>Ж. Пруст</i> : Власть, история, литература у Дидро (Перевод: Юдит Карафиат)	39
<i>Ж. Эрар</i> : Просвещение и праздник (Перевод: Дора Ф. Чанак)	47
<i>Ж. Старобински</i> : Примирение с тенью (Перевод: Дора Ф. Чанак)	61

ДОКУМЕНТЫ

Отрывки из „ <i>Histoire des Deux Indes</i> ” <i>Dugro</i> (Перевод: Нора Ш. Коромпаи)	64
--	----

АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

<i>Ж. Старобински</i> : Просвещение и власть в „Волшебной флейте” (Перевод: Ева Вамош)	69
--	----

КНИГИ	78
-------	----

ХРОНИКА

Первое академическое издание сочинений Дидро (<i>Клара Падали</i>)	100
Заседания Венгерского общества по изучению XVIII века в 1983 г. (<i>Илона Ковач</i>)	101
Австрийско-венгерский симпозиум в Будапеште о XVIII веке (<i>Ференц Биро</i>)	102
Die Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des XVIII. Jahrhunderts (<i>Edith Rosenstrauch-Königsberg</i>)	103
Voltaire et Rousseau en France et en Pologne (<i>Ержи Снопек</i>)	105
Société des Amis des Poètes Roucher-André Chénier (<i>Ласло Ференци</i>)	106
VI ^e Congrès International des Lumières (<i>Ференц Биро</i>)	107
Действие Дидро в Венгрии и XVIII. веке (<i>Ольга Пенке</i>)	108

ЮБИЛЕЙ

70 лет Эдишлаву Либере (<i>Й. Снопек</i>)	110
---	-----

IN MEMORIAM

Памяти Витора Юлова (1919–1982) (<i>Лайош Хопп</i>)	112
Милан Пишут (1908–1984) посетившие в редакцию книги.	112

КНИГИ

113

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

VILÁGIRODALMI LEXIKON

Főszerkesztő Király István
Szerkesztő Szerdahelyi István

IX. kötet: N—O

A Világirodalmi Lexikon új, kilencedik kötetében olyan összefoglaló irodalomtörténeti cikkek olvashatók, mint a német, a németalföldi, a nápolyi és — külön — az olasz, az orosz irodalomé, beleértve természetesen a mai szovjet-orosz irodalomét is, az osztrák irodalom története és így tovább. A benne szereplő számtalan író közül, igazán csak taláломra, a következőket emelhetjük ki: Ovidius, Pablo és Jan Neruda, Nestroy, Nietzsche, Nyekraszov, O'Neill, Osztrovszkij. S bizonyára nagy érdeklődést kelt majd Imre Samu tanulmánya a nyelvjárásokról, Lőrincze Lajosé a nyelvművelésről, Martinkó Andrásé a nyelvújításról. Olyan alapvető elméleti cikkek látnak benne napvilágot, mint a népiség és nembeliség, és olyan rokontudományi írások, mint például a nagy kínai kultúrforradalmat vagy a népköltészetet elemző szócikkek és a Nobel-díj cikke.

Egy lexikon természetesen mindig szerkesztése és megjelenése idejének szemléletét és irodalmi tudatát képviseli. S bár a szerkesztőség az utolsó alkalomig, amíg még beleavatkozhat szövegébe, tehát az utolsó korrektúráig, nyomdai „átnézőig” frissíti adatait (újabb művek, fordítások, életrajzi adatok stb.), a lexikon az idő múlásával cikkeinek színvonalát állítja szembe. Jelentős cikkeit olyan szakemberek, tudósok, irodalomtörténészek, esztéták írták, akiknek már a neve is a szakmai színvonal biztosítója.

850 oldal — 8 oldalon 24 fotó — 17×25 cm

Kötve 220,— Ft

ISBN 963 05 0871 0 (Sorozat)

ISBN 963 05 3263 8 (IX. kötet)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

BABEL

Nemzetközi fordításügyi folyóirat

A Fordítók Nemzetközi Szövetségének lapja

A szerkesztő bizottság elnöke: Ewald Osers

Főszerkesztő: Radó György

A fordításügyre vonatkozó információkat és kutatási eredményeket közli. Tartalmaz a fordítás elméletére, történetére és nyelvi aspektusaira vonatkozó cikkeket, továbbá könyvismertetéseket, külön rovatot a nemzetközi tudományos terminológiáról és az új szóalkotásokról, valamint híreket a világ fordítószervezeteinek életéből.

Alapítva: 1955 (1977–)

Francia és angol nyelven, alkalmanként más nyelveken is

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 160,- Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadónál

Budapest, Alkotmány utca 21. 1054

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

**A Magyar Tudományos Akadémia
Modern Filológiai Bizottsága
és az Irodalomtörténeti Társaság világirodalmi folyóirata**

Felelős szerkesztő: Horányi Mátyás

Felöleli — tartalmi és stilisztikai szempontból egyaránt — a közép- és újlatin filológiától kezdve az egész modern európai filológiát. Közli az egyes irodalmak körében végzett közvetlen kutatások eredményeit, összehasonlító irodalomtörténeti, kapcsolattörténeti tanulmányokat jelentet meg, foglalkozik irodalomelmélettel, verstannal, a műfordítás problémáival, s elemző bírálatokat tesz közzé.

Alapítva: 1955

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 80,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1051

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 84. I. 22.

Terjedelem: 10,85 (A/5) ív

84.12786 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92 Ft

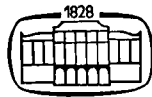
1 szám ára: 23 Ft

Index szám: 25 380

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 23 Ft
Előfizetés egy évre: 92 Ft

INDEX: 25 380
ISSN 0017-999X

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

307.204

9

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomból:

SVÁJC NÉPEINEK IRODALMA — SVÁJCI IRODALOM?

Svájc négy nyelvű irodalma, kultúrája

*

Svájci—magyar érintkezések

*

Dokumentumok

*

Szemle

1984 | 2-4

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság

BODNÁR GYÖRGY
BONYHAI GÁBOR
T. ERDÉLYI ILONA
HOPP LAJOS
KÖPECZI BÉLA
H. LUKÁCS BORBÁLA
SZIKLAY LÁSZLÓ
SZILI JÓZSEF
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY
VARGA LÁSZLÓ

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felelős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.
Tel.: 664-819

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: Sz. ZEHERY ÉVA

Belső munkatársak: GRÁNICZ ISTVÁN,
KARAFIÁTH JUDIT könyvtáros
KISS Gy. CSABA

1984/2–4. XXX. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
GÁBOR BONYHAI
ILONA T. ERDÉLYI
LAJOS HOPP
BÉLA KÖPECZI
BORBÁLA H. LUKÁCS
LÁSZLÓ SZIKLAY
JÓZSEF SZILI
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA
LÁSZLÓ VARGA

Directeur de la Revue
BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef
LAJOS HOPP

Rédacteur
ILONA T. ERDÉLYI

Secrétariat de la
Rédaction

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1984/2–4. XXX. année
Revue trimestrielle

SVÁJC NÉPEINEK IRODALMA – SVAJCI IRODALOM?

Jelen számunk témaválasztásánál, összeállításánál az volt a célunk, hogy olvasóinkat megismertessük egy gazdag és sajátos kulturális hagyományú ország irodalmával, irodalmi és kulturális életének néhány vonásával, rajtuk keresztül pedig azzal a közeggel, amelyben négy nyelv példás toleranciával él egymás mellett, amelyben négy irodalom együtt alkotja Svájc irodalmát, a „svájci irodalmat”.

Számunk két nagyobb részre oszlik. Az első rész témája Svájc irodalma, a másodiké a több évszázados svájci és magyar kulturális irodalmi érintkezések néhány találkozási pontjának bemutatása. A szám összeállítója szükségét érezte annak, hogy a bevezetőben, ha vázlatosan is, de ismertesse Svájc kulturális és nyelvi viszonyait, valamint a négy irodalom történetét, mert az olvasó az érintett kérdésekről, adatokról nemigen kaphat tájékoztatást könnyen hozzáférhető, friss, főleg pedig magyar nyelvű munkákból.

Az anyagnak a svájci irodalommal foglalkozó része három egységre tagolódik. Az első fejezet az egész svájci irodalmat, kultúrát érintő, valamint a „svájci lét”-ből fakadó kérdésekkel foglalkozik. A második fejezet a *Dokumentum* rovat, amely az irodalom nyersanyagát adó nyelv, azaz a svájci nyelvközösségek helyzetét, előzményeit, az egymás mellett élés mikéntjét mutatja be. A harmadik fejezetben azok a cikkek kapnak helyet, amelyek az egyes irodalmakkal foglalkoznak.

Számunk második része a svájci–magyar érintkezésekre tér ki. Miként az első részben, itt sem törekedhettünk teljességre. Jobbára a hazai kutatók érdeklődése határozta meg a témákat, amelyek most a két irodalom, kultúra egyes találkozásait ismertetik. A számot T. Erdélyi Ilona gondozta.

A Szerkesztő bizottság nevében köszönetet mondunk Manfred Gsteiger (Lausanne) és Martin Stern (Bázel) professzoroknak értékes tanácsaikért.

A Szerkesztő bizottság

Bei Themenwahl und Zusammenstellung des vorliegenden Heftes haben wir uns zum Ziel gesetzt, dem Leser Einblick in die Literatur eines Landes mit reicher und einzigartiger Kultur, in einige Züge seines literarischen und kulturellen Lebens zu gewähren, und dadurch das Milieu vorzustellen, in dem die vier Völker mit beispielhafter Toleranz zusammenleben, in dem vier Literaturen gemeinsam die „schweizerische Literatur“ ergeben.

Unser Heft besteht aus zwei großen Teilen. Die Literatur der Schweiz bildet das Thema des ersten Teils, die Darstellung von einigen Anknüpfungspunkten in den jahrhundertealten schweizerisch-ungarischen kulturellen und literarischen Beziehungen das des zweiten. Dem Zusammensteller des Heftes erschien es notwendig, einleitend, wenn auch nur skizzenhaft, die kulturellen und sprachlichen Verhältnisse in der Schweiz, bzw. die Geschichte der vier Literaturen darzustellen, denn der Leser bekommt Informationen über die hier berührten Fragen und Angaben in leicht zugänglichen, frischen, vor allem ungarischsprachigen Arbeiten sonst kaum.

Der Teil über die schweizerische Literatur gliedert sich in drei Einheiten. Kapitel eins befaßt sich mit Fragen, die die gesamte Literatur und Kultur der Schweiz betreffen, bzw. sich aus dem „Schweizer Dasein“ ergeben. Als Kapitel zwei stellt die Rubrik *Dokumente* die Situation der Sprache als Rohmaterial der Literatur dar, d. i. die Lage der Sprachgemeinschaften in der Schweiz, ihre Vorgeschichte, sowie die Art und Weise des Zusammenlebens. Im dritten Kapitel werden Artikel über die einzelnen Literaturen veröffentlicht.

Der zweite Teil unseres Heftes ist den schweizerisch–ungarischen Beziehungen gewidmet. Vollständigkeit konnte, wie auch im ersten Teil, nicht angestrebt werden, die Themen, einzelne Berührungen der beiden Literaturen und Kulturen erfassend, wurden vorwiegend durch das Interesse der ungarischen Forschung bestimmt. Das Heft wurde von Ilona T. Erdélyi betreut.

In Namen des Redaktionskollegiums bedanken wir uns bei Prof. Manfred Gsteiger (Lausanne) und Prof. Martin Stern (Basel) für ihre wertvollen Ratschläge.

Das Redaktionskollegium

При выборе темы и составлении данного номера мы руководствовались целью ознакомить наших читателей с литературой страны, имеющей богатые и своеобразные культурные традиции, с некоторыми направлениями ее литературной и культурной жизни и тем самым представить ту среду, в которой с образцовой гармонией сосуществует четыре языковых общности, образуя вместе литературу Швейцарии – „швейцарскую литературу”.

Номер журнала состоит из двух основных разделов. Первый посвящен литературе Швейцарии, второй рассматривает отдельные аспекты многовековых швейцарско-венгерских культурных и литературных контактов. Составитель номера считал необходимым дать во введении обзор – хотя и неполный – культурных и языковых отношений в Швейцарии, а также истории четырех литератур, так как получить легкодоступную, свежую информацию по упомянутой теме, тем более на венгерском языке, для читателя почти не представляется возможным.

Раздел, посвященный швейцарской литературе, включает в себя три главы. Первая освещает проблемы литературы и культуры Швейцарии в целом, а также особенности „швейцарской самобытности”. Вторая глава под рубрикой „Документы” представляет прошлое и настоящее исходного материала литературы – языка, вернее, швейцарских языковых общностей, а также характеризует их формы сосуществования. В третью главу вошли статьи об отдельных литературах.

Второй раздел номера разрабатывает тему швейцарско-венгерских связей. Здесь, как и в первой части, мы не могли стремиться к исчерпывающей подаче материала. Выбор тем, касающихся отдельных аспектов в контактах двух литератур, определялся в основном кругом интересов отечественных исследователей. Номер подготовила Илона Т. Эрдейи.

В заключение мы выражаем признательность профессорам Манфреду Гштейгеру (Лозанна) и Мартину Штерну (Базель) за их ценные советы.

Редколлегия

SVÁJC NÉPEINEK IRODALMA – SVÁJCI IRODALOM?

A cím a Svájcban több évtizede tartó és mindvégig példamutató toleranciával vívott elvi csatározásra utal, amely napjainkra sem zárult le teljesen. Ezek a polémiák ma már inkább csak utóvédharcok. Az el nem döntött kérdés lényege: létezik-e *svájci* irodalom? Azaz a négy svájci nyelv valamelyikén megjelent vagy megjelenő irodalmi alkotásoknak vannak-e olyan közös jegyeik, amelyekből összetartozásukra lehet következtetni, s legalább valamiféle „esprit suisse” jelenlétét igazolják? Továbbá: ezek a meglévő közös jegyek elegendők-e ahhoz, hogy egy nemzeti irodalom ismérveit mutassák fel? A polemizáló felek különböző alapról indultak, és ez nehezítette a helyzetet. A romantikus, azaz az egynyelvű, szükségképp egyirodalmú nemzetet eszményítő felfogás ugyanúgy küzdött igazáért, mint pl. a goethei-világirodalom-fogalmat vallók tábora. Ez utóbbiak egyéni alkotásoknak tekintették a műveket, elhanyagolhatónak ítélve a közeget, amelyben létrejöttek. És még sorolhatnánk a különböző nézeteket. A nem érdektelen vita részletes ismertetése több kötetet megtöltene és számos tanulsággal szolgálna: elsősorban olyan országoknak, amelyek történelmi fejlődésük, ill. legújabb kori állammá alakulásuk során több nép, több nyelvi közösség szövetkezéséből jöttek létre, amelyek napjainkban is őrzik apáik nemzetiségét, nyelvét, őrzik kulturális, történelmi és néphagyományait és ragaszkodnak hozzájuk.

Napjainkra többé-kevésbé egységes nézet alakult ki ebben a kérdésben. A svájci nemzeti kulturális alapítvány, a Pro Helvetia kiadásában, 1983-ban megjelent *Svájc négy-nyelvű irodalmi* (Die viersprachige Literaturen der Schweiz) című kötet állapítja meg: „Svájci nemzeti irodalom, amely a témák, a stílusok és az irodalmi irányok alapján lenne meghatározható, nincs.” (17. l.) Ugyanazt fogalmazza meg, amit a svájci kortársi irodalmakkal foglalkozó legújabb és legterjedelmesebb, igényes kötet: „Svájc irodalmi (tudatos a többszám) egy meghatározott nemzeti államiság együttesében keletkeztek, egyetértésben és ellentmondásban azzal, állandóan változó a németek, a franciák, az olaszok és a rétorománok négy-nyelvű irodalma. Ennek a nemzetnek és ennek az államnak az átfogó kulturális meghatározója, ismérve éppen a többnyelvűségében rejlik.” . . . „Nemzeti irodalmi a svájci értelmezés szerint éppen a sokszólamúság, a pluralizmus elve lenne” – állapítja meg Manfred Gsteiger.¹ Tehát több irodalom, de egy állam, sőt egy nemzet.

A fogalmi meghatározás fontos elem e kérdésben, mégsem fejezi ki a lényegét, Svájc sajátos helyzetét, miszerint ez a mindössze hatmillió ember lakta kis területű ország négy

¹Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz. Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Kindler Verlag, Zürich–München, 1974, az idézett hely: 10. és 59. – A *Nemzet és irodalom* c. írást a 143. lapon közöljük.

irodalmat mondhat magáénak, mégpedig olyan irodalmakat, amelyeknek írói között al-
jában véve hiányzik a művészi befolyásolás, a kölcsönhatás, keveset vagy semmit sem
nyújtva az összehasonlító kutatásnak, amiben az a különös, hogy e hatmillió lakosság kis
helyen, állandó érintkezésben él együtt. Bár e négy nyelv a közös nemzeti tudat egyen-
jogú változata, az ország gazdasági, politikai és turisztikai életének hétköznapiiban, kul-
turális téren, különösen pedig az irodalomban önálló, egymástól idegen hagyományokat
őriznek.²

Az „esprit suisse” elsősorban a társadalmi eszmékben és a politikai gyakorlatban
nyilvánul meg, de áthatja az egész életet, és jelen van az irodalomban is. A „svájci szel-
lem”, amely a felvilágosodásig inkább csak csírájában volt meg, a XVIII. században
kapott erőre, és a XIX. században indult fejlődésnek. Az irodalomban – ebbe bele-
játszott az európai romantika – kezdett kialakulni, persze nyelvterületenként másként,
egyfajta szellemi, kulturális (de nem irodalmi) egység igénye, a „helvetizmus”, amely
bizonyos szellemi rokonságra, azonos vonásokra (történelem, táj, politikai nevelés,
erkölcsi kérdések iránti fogékonyság) a „közös alpesi világ” alkotta összetartozás tudatára
épült, az irodalomtól pedig a svájci, a hazai témák, hősök ábrázolását kérte. A „svájciság”
legjellemzőbb megnyilvánulási formáit a következőkben látják: a politikai tudatosság,
amellyel az ország sorsát századokon át irányították, a közösségi szellem, amelynek alap-
ját a szűkebb kör, a kisebb közösségek alkotják. És mert ez a közösség – és ez is
jellegzetes svájci látásmód – úgy érzi, hogy teljesen magára van utalva, ezért a közösséget
alkotó tagok erejét, munkáját tartja meghatározónak, és arra épít. Az egyesnél többet
nyom a latban a közösség, amelynek ápolása, erősítése állandó figyelmet követel. Svájci
vonás a minőség igénye a nevelésben, tanításban, munkában. Veszélye: egyfajta „peda-
gógus” gondolkodás, a külvilággal, az idegennel szembeni bizalmatlanság. Bár bizalmat-
lanok az idegenekkel szemben, mégis Svájc volt az az ország, amely oly sokszor megnyi-
totta határait az üldözöttek előtt.

„Hazánk, Svájc – írja Jeanne Hersch svájci filozófus – nem természettől adott.
Nincsenek természetes határai, természetes alakja, homogén lakossága, sem pedig egységes
nyelve. *Politikai* akaratként létezik, politikai megvalósultság és politikai feladat. Az
együttélés közös értelmezése és az öröklött hagyományoknak a jövő felé mutató haté-
kony átgondolása tartja és fogja össze a völgyeket éppúgy, mint a polgárokat. Svájc
inkább feladat volt tehát, mint adottság. Először ebben az értelemben létezik: egy poli-
tikai és szabadságszereteten alapuló egység. És ez az egység nem a nyelv, a történelem és
hitfelekezet sokfélesége *ellenére*, hanem éppen *amiatt* él és hat. Egy sokféleség, amely
olyannyira kitérít a szellemi teret, hogy a kis Svájcot, egyetlenegy lakosa sem érzi
kicsinek.”³ Hasonlóan vélekedett – többekkel együtt – Denis de Rougemont és Herbert
Lüthy, a két kiváló író és esztéta. Ők is a nyelvi és a kulturális pluralitás, többszólamúság
előnyeit méltatják, amellyel összefügg a gondolkodás, az érzelmek sokfélesége mint gaz-
dagodást, értékeket teremtő erő.

² A négy irodalomnak egymással, ill. Svájc irodalmainak a külfölddel való kapcsolatáról l. *M. Gsteiger*: Az irodalom interferenciái, ill. *E. Pulver*: Svájci szemszögből a svájci helyi létről c. írásait számunk 146., ill. 152. lapjain.)

³ *Literatur aus der Schweiz. Texte und Materialien.* Hrg. von Egon Amman und Eugen Faes. Zürich–Frankfurt a/M., 1978. Suhrkamp, 514.

Amikor Európa országaiban még tombolt a más nyelvet beszélőkkel szembeni türelmetlenség, a svájciak hamar felismerték, hogy egy országon belül nagy szerepe van a nyelvi türelemnek, a különböző nyelvet beszélők közötti érintkezés rendezett és kiegyensúlyozott működésének. Tudják, hogy az állampolgárok egyéni, társadalmi és közösségi kapcsolatait és ezek révén jó közérzetét is meghatározza, ha nem gátolják anyanyelvének használatában.

Svájc, a többnyelvű állam élő cáfolata az államelmélettel foglalkozók azon tételének, amelyet a XVII. századtól kezdve sokan képviseltek, és azon eszmének is, amelyet a mindenkori központi hatalom megteremtését követelők hangoztattak: a „nemzet – nyelv”, ill. a „nyelv – nemzet”. E gondolat később a „cuius regio eius lingua” jelmondatban öltött testet, jó ürügyet szolgáltatva a mindenkori hatalmi igényeknek. S hogy mindez nem szükségszerű, azt épp Svájc, ez az Európa közepén fekvő, területét tekintve kicsi (41 300 km²), de múltját tekintve nagy ország példázza. Svájc persze kivétel, s hogy az lehetett, azt nem elsősorban kulturális tényezőkkel magyarázhatjuk, hanem különleges földrajzi helyzetével, amely az ütközőállam lehetőségét adta meg, s amelyet katonai és gazdasági tényezők támasztottak alá. A svájciak ezt a lehetőséget fel tudták használni, gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból egyaránt sajtáságos államot teremtettek.

A négy nyelven megszólaló svájci írók sok értéket adtak a világirodalomnak, függetlenül attól, hogy műveiket a „svájci irodalomba” vagy a svájci-német, svájci-francia, svájci-olasz, a rétoromán irodalomba tartozónak tekintjük. E négy irodalom mindegyikét jellemzi az „esprit suisse”, amely szellemiségnek egyik jellemző vonása, hogy amikor a svájciak vállalják az azonosságot saját nyelvi-kulturális vidékükkel, ugyanakkor vállalják az országgal is, amely a négy nyelvet, a négy kulturát egységbe fogja.

A viszonylag kis lélekszámú ország négy nyelve közül három azonos három nagy, gazdag irodalmi és kulturális örökséget őrző szomszédos ország nyelvével. Ebből a saját helyzetből számos nehézség fakad az irodalom területén. Nehezítik az egymástól meglehetősen elszigetelt nyelvi közegekben működő, közös nemzeti érdekvédelemmel nem vagy csak alig rendelkező írók helyzetét. A svájci írókat sokat foglalkoztatja a társadalomban elfoglalt helyzetük. Bár a svájci közélet, a közönség semmivel sem kevésbé kultúraellenes, mint akár a francia, a német vagy az olasz, a svájci írók tekintélye, társadalomban elfoglalt helye mégis kisebb, következképp megélhetésük is nehezebb. Svájc szívesen állítja íróit „mellékvágányra”, talán épp az ország történelmi fejlődése, az „Eidgenossenschaft” („Esküszövetség”, ez napjainkban az *államforma* hivatalos neve is.) óta létező kantonrendszerből fakadóan. Svájcban nem voltak „udvari poéták”, miként a romantika korára jellemző „vatesz-költők” sem, kivéve a rétorománokat. A társadalmi és erkölcsi kérdésekben nem kellett az írónak hallatnia szavát, a bajokat maga a közösség orvosolta.

A történelmi előzményektől nem független, hogy Svájc manapság sem kényezteti íróit. Nem írókként, hanem „kenyérkereső”, „polgári” foglalkozásukban veszi őket komolyan. A svájci írók – kevés kivétellel – nem az irodalomból élnek. A hagyományos írói foglalkozások ma is: tanár, pap, tanító, újságíró. Mellettük a tv, a rádió, a kiadók a fő munkaadók, ahol szerkesztőként, dramaturgként, rendezőként dolgoznak. Az írók nem érzik természetesnek ezt a más országban szokatlan állapotot, és lázonganak el. Nyomja őket a közéletiség hiánya, a magányosság, a visszhangtalanság, a svájci közvélemény velük szemben tanúsított értetlensége, közönye. (Max Frischnek Zürichben

hosszú időn át építész-irodája volt.) Számításba kell azt is vennünk, hogy a svájci tömegkommunikációs eszközök meglehetősen mostohán kezelik az irodalmat, főleg a kritikát. Nagyobb felvevő piacot jelentenek a német-svájci írók számára az NSZK televízió-, ill. rádió-állomásai. Ez a körülmény vezet a svájci irodalom és az írók nehéz, sokat vitatott kérdéséhez: míg a már nemzetközileg elismert írók (Frisch, Dürrenmatt, Bichsel, Diggelmann, Adolf Muschg) külföldi kiadóknál jelenhetnek meg nagyobb olvasótáborral, erősebb visszhanggal számolva, addig az átlagnak mégiscsak otthon kell megküzdenie a nyilvánosságért. Nevük és műveik nemigen jutnak túl a határon, a svájci olvasóközönség pedig nem tudja eltartani őket. 170 svájci íróból – 60-as évek végi adat – mindössze 16 élt meg írói jövedelméből, elsősorban azok, akiket külföldön is olvastak. Dürrenmatt írja: ha a svájci író tiszteletdíjából akar megélni, az ország határain túl is sikeresnek kell lennie. Mert Svájc lehet „munkahely”, de nem lehet az író „műveinek felvevő piaca”. Másutt így ír: „Országunkban az írói hivatást csak exportüzletként lehet folytatni”.⁴

Helvécia világhírre szert tett íróit – régieket és újakat – jól ismerik olvasóink. Az elmúlt két évtizedben különösen színházlátogató közönségünk találkozhatott gyakrabban svájci szerzőkkel (Dürrenmatt, Frisch), a négy irodalom történeti fejlődéséről azonban nemigen olvashatott. E körülmény tette indokolttá, hogy bár röviden, de felvázoljuk az egyes irodalmak fejlődését, mégpedig azzal a céllal, hogy az irodalomtörténeti előzmények bemutatásával segítsük az egyes cikkek jobb megértését. A svájci irodalomról sem a hazai, sem a közkézen forgó külföldi lexikonok nem adnak tájékoztatást, miután hiányzik a „svájci irodalom” címszó. Leggyakrabban a német, francia, ill. olasz irodalomról szóló szócikkek térnek ki a megfelelő nyelvű svájci írókra. Értékelés és fejlődésrajz természetesen nem áll szándékunkban. Az itthon is ismert írókat épp csak megemlítjük, róluk kézikönyveink adnak tájékoztatást. Inkább a külföldre el nem jutott, ugyanakkor a svájci történelmi fejlődést, a helyi létet műveikben jobban tükröző írókat emeljük ki.

*

A svájci irodalmakkal foglalkozó irodalomtörténetek élén általában a svájci-német irodalom áll, már olvasói számánál fogva is. Svájc lakosságának hatvanöt százaléka német nyelvű, „alemann”. (Az alemann nemcsak a svájci németek francia neve, hanem általában felnémet tájnyelv, összesen mintegy hétmillió ember beszéli.) Így nevezik a francia svájciak német nyelvű honfitársaikat, míg az alemannok „welsch” néven emlegetik az ország nem németül beszélő lakosait. (Újabbban csak a francia-svájciakat nevezik így.)

A svájci-német és a német irodalom között sok az érintkezés. A nyelv azonossága összeköti, a két ország eltérő fejlődése elválasztja őket. A legsajátosabb eltérést az a körülmény adta, hogy a svájci németek körében két nyelv él egymás mellett: az élet mindennapjaiban használt tájnyelv, a „schwyzerdütsch” (amely maga is több nyelvjárásra oszlik), és az egyetemes német irodalmi nyelv, vagy ahogy a svájciak nevezik, a „Schriftdeutsch”. A „Schriftdeutsch” az újságok, a bíróság, a parlament és az irodalom nyelve. A gyermekek csak az iskolában tanulják. A svájci nyelvjárás nem egyes társadalmi osztá-

⁴Idézi *M. Gsteiger*: I. m. 108.

lyok nyelve, hanem az egész országé. Az államfőtől a művészekén át a kisgyermekig mindenki beszéli. A tájnyelv és az irodalmi nyelv egymásmellettisége a svájci-németet elválasztja a némettől. Léte megakadályozza, hogy beolvadjon a németbe, és lehetőséget ad ugyanakkor, hogy kifejezésre juttassa a sajátosan „svájci”. Az egész német nyelvű irodalmi, kulturális örökség részesévé teszi és gazdagítja azt. A nyelvhasználat kettőssége még egy előnnyel jár: az irodalom szélesebb közönséget mondhat magáénak, minden németül olvasót, a határokon túl is. Az ellentétes út példája Hollandia, ahol a nyelv levált a némettől és önállóan fejlődött. A svájci-német és a német irodalom sokáig azonos utat járt.

A szellemi élet központja Német-Svájczban koronként változott. A középkorban a Sankt Gallen-i kolostornak volt nagy kisugárzása. Itt keletkezett a német nyelvterület első epikus költeménye. A számunkra sem ismeretlen Ekkehart mester szötte be latin nyelvű eposzába a gótoktól áthagyományozott, Attila idejében játszódó hősi éneket, amely ma „Vita Waltharii manu fortis . . .” kezdettel ismeretes. A sankt-galleni vers része volt a középkor egész európai egyházi kultúrájának. A hősi énekek, a szerelmi dalok, a passiójátékok, a teológiai és a történeti munkák azonos szellemet sugároztak. A „genius loci”-ből következő eltérés árnyalatnyi, alig volt jelentősége annak, hogy Európa mely részén ringott a lovag vagy szerzetes bölcsője.

A humanizmus és a reformáció terjedésével kapott hangsúlyt a nemzeti nyelv. A svájci szellemi élet megélénkülésében nagy ösztönzést jelentett a konstanzi (1414) és a bázeli (1431) zsinat megnyitása. E két városba gyűltek, több évig itt éltek a római Egyház és Európa legkitűnőbb elméi. Ez időben nőtt meg a városok tudomány- és irodalomparatóló szerepe.

Elsőként Bazel emelkedett ki, ahol 1460-tól működött az ország első egyeteme. Itt élt az első német humanista, Niklas von Wyle, aztán Thomas Platter, valamint a svájci származású Paracelsus, ide menekült Rotterdami Erasmus. Zürich hírért Zwingli alapozta meg, majd Heinrich Bullinger, Zwingli utóda a papi székben, öregbítette, valamint a kiváló latin költő, Konrad Grebel. Zürich mellett talált végső nyugalmat Ulrich von Hutten, a német reformáció egyik hőse. Bern tudományos nevét a reformátussá lett Heinrich Wölflin, a híres latin iskola vezetője tette ismertté. Itt fejtette ki költői, jogtudósi és festői tevékenységét a két Manuel, az apa: Niklas (1484–1530) és a fiú, Hans Rudolf (1525–1571).

A protestáns városokkal ellentétben az ország szívében fekvő Luzern hű maradt a régi rendhez: a reformáció elleni támadások és a jezsuita rend központja lett. Vitairatok, szatírák, színjátékok és röpiratok sokaságával léptek fel itt az „Antikrisztus”-nak kikiáltott reformátorok ellen. A fő célpont Zwingli volt. A luzerni ellenreformáció szellemét a két költő, Thomas Murner és Hans Salat (1498–1561) képviselte elsősorban.

A reformáció és a reneszánsz szoros összefonódása hozta magával a hitvitázó polémia, a disputa műfaját, valamint a népi, a farsangi játékok, bibliai tárgyú darabok sokaságát. Nagy indulatok feszültek bennük és közönségükben. A néhány hazafias színdarab közül legismertebb a Johannes Fabriciusnak tulajdonítható *Urner Tellenspiel* 1512-ből. „Ős-Tellként” őrizte a Tell-monda elemeit. Virágzott a krónikairodalom. Kiemelkedő alakja Conrad Glesner (1516–1565), aki sokágú munkásságával méltán érdemelte ki a „modern kor Plinius” elnevezést. Az 1500-as évek végén, a jezsuiták megtelepedésével leáldozott a népi játékok divatja, és terjedt a jezsuita iskoladráma. Az irodalom nem

kapott mozgásteret, jobban fejlődtek a képzőművészetek. Az ellenreformáció konjunktúráját kihasználó katolikus városokat ekkor hódította meg a barokk.

A XVI. század második felétől kezdett merevedni az egykor oly élő városi struktúra. A céhek, hogy megőrizzék privilegizált hatalmukat, nem vettek fel új tagokat. A tékozló életmódot folytató arisztokrácia egyre kiméletlenebbül uralta a városokat. A vidék és a városok harcában a városok győztek. A XVII. században két nagy parasztfelkelés bukott el. A megnyomorított harmadik rend hiába is lépett volna fel a franciákkal szövetséges uralkodó rétegekkel szemben jogai érvényesítéséért vagy az „Eidgenossenschaft” nemzeti és emberi értékrendjének helyreállításáért. Nem volt sem gazdasági ereje, sem pedig ideológiája.

Svájcban nem voltak Habsburg-uralkodók és nem voltak török hódítók, városi uraik mégis lábbal tiporták a nemzeti, népi érdekeket és értékeket. A Napkirályt szolgáló városi arisztokrácia semmivel sem volt jobb, mint a Bécsnek udvarló magyar főnemesi rend. A svájci parasztnak sem ment jobban, mint a magyar jobbágnak. Ez utóbbiakat legalább nem fenyegette az éhhalál, jobb földet műveltek. Az uralkodó rétegek a lázongó elemek megfékezéséért itt is, és nálunk is az új gondolatok távoltartásától reméltek, bízva abban, hogy a nyugalmat nem zavarja meg semmi. Nem egészen így történt.

A felvilágosodás eszméi Svájcba hamar megérkeztek, és otthonra találtak. Elsőként Johannes Grob figyelmeztette honfitársait 1689-es röpiratában a veszélyekre, amelyek a Napkirályhoz fűződő szoros kapcsolatból származnak. A majdani függetlenség és szabadság feltételeit az egykori erényekben, az „Eidgenossenschaft” hősi korszakának hazafiságában, egyszerűségében, becsületességében jelölte meg.

A német-svájci felvilágosodás egyik legnagyobb alakja a berni patríciusfi, Albrecht von Haller (1708–1777), kora kiváló filozófusa, húsz éven át a göttingai egyetemen az anatómia, botanika és sebészet professzora. Hazájába visszatérve – sok hányattatás után – a roche-i sóbányák igazgatója lett. Bern soha nem felejtette el fiatalkori szatirikus írásait, amelyekben kiméletlenül ostorozta a várost. Ezek és az öregkori politikai regények mellett legnagyobb hatású műve, a *Die Alpen* (1729). Az ötven tíz soros strófából álló költeményben Goethe „a nemzeti költészet kezdetét” látta. Moralizáló, természetrajongó művében új, addig nem ismert költői világot tárt fel. A hegyeket a szabadság fogalmával kapcsolta össze. Míg Haller hatása hazájában igen jelentős volt, nálunk a költőt kevésbé ismerték, de *Uzong* című államregényét sokan olvasták. Népszerűbb volt a magyar irodalomban a zürichi könyvkereskedő fiának, Salomon Gessnernek munkássága. A rokokó idillek, a szentimentalizmus mestereként ünnepelték hazájában és a külföldön.

A berni Haller mellett a két zürichi író, az irodalomszervező Johann Jakob Bodmer és a rendszerező tudós Johann-Jakob Breitinger öregbítette Svájc hírét. Együtt alapították 1721-ben – az angol *Spectator* mintájára – az első erkölcsnemesítő lapot *Die Discourse der Mählern* címmel. Breitinger számos, művészileg értéktelen drámájában a hazafias erényekre és a nemzeti múlt dicsőségére nevelt. *Kritische Dichtkunst* (1740) című munkájában lefektetett poétikai nézetei Lessingig érvényben maradtak. Ő szabadította ki a német poétikát a francia klasszicizmus megmerevedett szabályai alól. Bár hazájában nem érte el Bodmer és Breitinger népszerűségét a winterthuri Johann Goerg Sulzeré (1720–1779), a későbbi berlini professzoré, nálunk mégis inkább az ő elméleti munkáját forgatták írónk. Az *Allgemeine Theorie der schönen Künste* több évtizeden át esztétikai tankönyvként, hivatkozási alapként szolgált.

A felvilágosodás német-svájci változatát a helyi adottságok alakították, elsősorban is a politikai valóságot és a szellemi életet elválasztó szakadék. A vágyak és a lehetőségek között ott állt a szigorú és láthatatlan cenzúra. Jó példa a descartes-i filozófia sorsa. 1680-ban a protestáns Bern városi tanácsa arra kényszerült, hogy betiltsa Descartes elveinek tanítását. A politikai helyzet hozta magával, hogy – furcsa ellentmondásként – Svájcban egyetlen tekintélyes karteziánus sem akadt. A legkiválóbb szellemek elutasították a racionalizmust, pusztán mert francia, tiltakozásul a gyűlölt városi arisztokráciának a francia királlyal kötött szövetsége ellen.

Ez az ellentmondás jelentkezik Bodmernél, aki a lipcsei Gottsched ellen az alkotói fantázia nevében és érdekében lépett fel, valójában mégsem őt és elveit támadta. A lipcsei tudós csak ürügy volt, hogy a francia Boileau-t, az ész szerepét hangsúlyozó klasszicizmust támadja. Haller műveiben, Gessner idilljeiben, Lavater pszichológiai tanításában vagy Johannes von Müller történelemfelfogásában ugyancsak ezek a motívumok találhatók. Amikor a svájci írók a racionalizmus ellenében emelték ki az érzelmet, a képzelet szerepét, valójában franciabarát arisztokráciájuk és a jezsuiták ellen hadakoztak.

A felvilágosodás német-svájci változata magán viseli a kettősség bélyegét: a racionális párosul benne az irracionálissal, és a nemzetközi, már-már kozmopolita jelleg jól megfér a „templomtorony-szemlélettel”, a bezártsággal. A józan, gyakorlati és erkölcsi alapú patriotizmus együtt él a mindenfajta nemzeti megkötöttségtől független természetérzés határtalanságával. Közvetítés és kiegyenlítés a svájci-német felvilágosodás egyik lényeges jellemzője, valamint a nevelő, népnevelő hajlam.

Ez a kettősség nagy távlatokat nyitott. A svájci írók más népek értékeinek és sajátosságainak elismerésével, egyszer-egyszer átvételükkel, a képzelet művészi jogainak hirdetésével, a természethez való visszatérés és a szabadság követelésével előkészítették az új szellemi légkört, a német Sturm und Drang törekvéseit, a romantikát. A felvilágosodás lobogója alatt a romantika előharcosai voltak.

A svájci felvilágosodás – s ez is a romantika irányába mutat – hozta létre a szellemi értékek nagy cserepiacát. „Helvetia mediatrix”, a „közvetítő Svájc” Európa-szerte tekintélyt vívott ki magának. Az ország történelme során először ekkor közeledtek egymáshoz a francia és német nyelvű írók. A filozófiai kérdések közös vitatása hozta össze Genf és Lausanne, Bern és Zürich tudós elméit. A „svájciság” gondolata győzte le a bizalmatlanságot, a nyelvi nehézségeket, hidalta át a különbségeket. A „svájciság” tudata támasztotta fel az „Esküszövetség” patrióta, értékteremtő és értékőrző szellemét.

A svájci felvilágosodás nagy szellemi pezsgést jelentett. Az új gondolatok terjedése és térhódítása azonban még nem párosult szépirodalmi, művészi értékekkel. A nagy szépírói teljesítményekre évtizedekig kellett várni.

Az átmeneti kor jellegzetes alakja a zürichi J. C. Lavater (1741–1801) lelkész, költő, termékeny író, korának nagy polihisztorja. Mintegy 120 mű maradt utána. Elsősorban fiziognómiai tanulmányai és megfigyelései hatottak kortársaira. Sok kritika, paródia, szarkasztikus támadás érte e téren munkásságát. Azt hirdette, hogy az ember jelmeze, egyénisége koponyaalakatából, arcából, testalkatából leolvasható, s ezzel az egyes ember értékét függetlenítette társadalmi hovatartozásától. Kazinczy Ferencsel levelezett, s még a század közepén is emlegették tanításait protestáns főiskoláink bölcsészeti óráin. Lavater volt az egyetlen svájci író, aki személyesen is közel állott a Sturm und Drang költői-írói forradalmához. A felvilágosodásnak a romantikába hajló periódusát kép-

viseli a másik nagy zürichi, Heinrich Pestalozzi (1746–1827). Emberformáló, nevelői eszméit, módszerét J. G. Fichte állította példaként a Napóleon ellen hadra kelő német ifjúság elé. Ugyancsak népnevelői hajlandóság jellemezte a magdeburgi születésű Heinrich Zschokkét (1791–1848), akit Aargau kanton 24 éves korában választott polgárává. Ná-lunk erkölcsnemesítő írásai, szindarabjai voltak rendkívül népszerűek. Új hazájában Svájc történetét feldolgozó munkáját (*Geschichte der Schweiz*) is ünnepelték. Irodalmunk iránt nagy rokonszenvvel viseltetett a zürichi Heinrich Leuthold (1827–1879), aki hosszú évekig Münchenben élt. Életének tragikus alakulása az osztrák Lenauéra emlékeztet. Elborult elmével fejezte be hányatott életét. Heinéhez rokonítja a filiszterség elutasítása, az ironikus hang és a már-már cinizmusba hajló keserűség. Kitűnő fordító volt, többek között Petőfi verseit is tolmácsolta.

A fordulatot, amikor már művészileg is nagy irodalmi értékek születnek, három író neve jelöli: Gotthelfé, Kelleré és C. F. Meyeré.

Jeremias Gotthelf, polgári nevén Albert Bitzium (1797–1854) lelkész fia és maga is lelkész a berni vidéken. *Paraszttűkőr* (1836) című regényével a paraszttírók egyik őse. Gotthelf megítélése hazájában kettős: míg Német-Svájc a legnagyobb írók között tiszteli, a francia-svájciak nemigen értik és értékelik népi gyökerekből táplálkozó írásait, nyelv-művészetét, bár művei kitűnő fordításokban olvashatók. Gotthelf mellett két epikus, két nagy zürichi író fémjelzi a század irodalmát: Gottfried Keller (1819–1880), az iparosfiú, és Conrad Ferdinand Meyer (1825–1898), a tekintélyes patrícius család gyermeke. Keller és Meyer egymás közvetlen közelében lakott Zürichben, de – bár figyeltek egymás írói munkájára – egy-két kelleetlenül hüvös mondaton kívül alig váltottak néhány szót. Keller festőnek tanult Münchenben. Az önéletrajzi elemeket tartalmazó *Zöld Henrik* az első „nemzeti” és az első svájci „fejlődés-regény”. Keller magyarországi népszerűségét, írói rangját regényének és elbeszéléseinek számos fordítása, új meg új kiadása jelzi. (*A seld-wylai emberek, Falusi Rómeó és Júlia* stb.) C. F. Meyer sokoldalú író volt, jogi, történeti, filológiai és képzőművészeti tanulmányokat is folytatott. Életének jó részét utazásokkal töltötte. *Jürg Jenatsch* (Jenasch György) című történeti regénye a műfaj modern fejlődésének egyik jelentős állomása. Meyer a XIX. század lírájának kimagasló alakja. Fokozott érzékenységgel, nyelvi bravúrjaival a nyugat-európai századforduló szimbolikus költészetének német nyelvű előfutára.

A XIX. század e három kiemelkedő egyénisége annak az összefüggő irodalmi vonulatnak három csúcsa, amely magában hordozta a XX. század prózáját meghatározó jegyeket. Az utánuk érkezők az ő nyomaikban járnak, akik közül sokan – a nagy elődökhöz hasonlóan – már az egész német nyelvű irodalomban nevet és elismerést szereztek műveikkel, nemcsak maguknak, hanem az egész német-svájci irodalomnak.

*

Öt kanton (Vaud, Fribourg, Neuchâtel, Valais, Genève) és három város (Genf, Lausanne, Neuchâtel) mintegy egymillió lakosa alkotja – összefoglaló néven a „Suisse Romande”-ot. Ennek a vidéknek nyelvi és kulturális viszonyait földrajzi helyzete, valamint két történeti tényező határozza meg: egyrészt a francia kulturális egészhez való nyelvi és irodalmi tartozás, másrészt a politikai és kulturális különállás tudata. E francia nyelvű nép politikailag független Franciaországtól, és ugyanakkor Svájcban nyelvi autonómiát élvez.

A franciául megszólaló svájci író kettősségben él: nyelve francia, mégis különbözik gall társaitól. Irodalmuk neve: *littérature romande*, tehát önálló, külön fejlődést felmutató művek összessége. Bár Jules Lemaître-nek, a századforduló nagy francia színikritikusanak szavai: „Littérature romande? Connais pas.” – napjainkra elvesztették aktualitásukat, mégis érzékeny pontokat érintenek. Ma már ismerik a nagy múltú, önállóságára és értékeire jogosan büszke irodalmat, de sokáig nem kapta meg az őt megillető helyet. Íróiknak meg kellett küzdeniök a franciáktól való függetlenségért, önállóságuk elismertetéséért, ugyanakkor saját „sznob” olvasóközönségük megszerzéséért is, akik – az irodalmi metropolisz, Párizs bűvöletében élve – könnyen osztogatták, hasonlóan a franciákhoz, a regionális, a provinciális jelzöt, ha a határon inneni művekröl volt szó. A nagy francia irodalomtörténetekben, ill. kézikönyvekben (miként a mi lexikonainkban, söt még könyvtáraink katalógusaiban is) a francia nyelvü, „francophone” irodalmak között, ill. azok függelékéként szerepel. A nyugat-svájciak joggal nehezményezik, hogy nagy szomszédaik legnagyobb íróikat Rousseau-n, Mme de Staëlon, Benjamin Constant-on át Cendrars-ig „de facto franciákként” kezelik. Más svájci írókröl, a „helyi nagyságokröl” nem vesznek tudomást, ami annyiban hasznos, hogy azokat legalább meghagyják nekik. Ezzel kapcsolatban gyakran elhangzott a „francia civilizációs imperializmus” kifejezés. Ez a kisajátítás elsősorban 1940-ig sérthette a svájci-francia önérzetet. A II. világháború után gyökeresen megváltozott a helyzet. Maguk a franciák kezdtek népszerűsíteni a kulturális és irodalmi decentralizáció gondolatát, elítélve korábbi felfogásukat. Ezt a látványos, de nem mindig megalapozott policentrizmust igazolni látszik az azóta eltelt évtizedekben bekövetkezett fejlődés, a kanadai, a belgiumi és – ha másként is – a svájci francia nyelvü irodalomban.

A mai Nyugat-Sváj területén a francia irodalmi életnek már a középkorban voltak nyomai. A legkiemelkedőbbek a barát-krónikás, Hugues de Pierre és a kalandos életü Othon de Grandson művei a XIV. század második feléböl. Nyugat-Sváj irodalmának, kulturális életének igazi önállósága, nagyszabású fejlődése a reformációval kezdödött, amikor is megindult a francia protestánsok menekülése hazájukból. A reformáció központja előbb Genf (itt alapította 1559-ben Kálvin az Akadémiát), majd később Lausanne és Neuchâtel lett. Jórészt ebben a három városban alakult ki a svájci-francia kultúrát és irodalmat hosszú időn át meghatározó szellemiség. Kálvin, Béza (Théodore de Bèze) és Guillaume Farel munkásságára Svájc mellett egész Európa figyelt. Az utóbbi tanítványa volt a már svájci születésü Pierre Viret. A szigorú, puritán kálvini tan fegyelme, az ősi városi-polgári hagyomány ereje, Nyugat-Sváj kapuinak nyitottsága a mindenkor menekültek, elsősorban a hitük miatt üldözött hugenották előtt, mindmegannyi sajátos vonásként hosszú időre meghatározta a nép gondolkodását, kultúráját, irodalmát. Ez a svájci múlt magyarázza a helyi érdekekre tekintő, a zártságra utaló „templomtorony-szemléletet” és az azzal látszólag össze nem férő, mégis jelen lévő európai szellemiséget, a nyitottságot.

Az életmód egyszerűsége, az erkölcsök szigorúsága, a hivalkodás nélküli gazdagság és a segíteni akarás jellemezte a kor svájci-francia életét, amely a templom és az iskola között zajlott. A kálvinista mentalitás jó talajt biztosított az erkölcsi célzatú, a lelkiismereti kérdéseket boncolgató irodalom és a jogtudomány, a demokratikus gondolkodásmód, az elmélyült, a környezetet vizsgáló, feltérképező tudományosság, a kutató szellem érvényesülése számára. A kálvinizmus merevségének oldódásával megtört a teológusok és jogtudósok korábbi monopóliuma az irodalomban.

A romand irodalom fordulatot hozó eseménye volt az egykori francia tiszt, Louis-Béat de Muralt *Lettres sur les Anglais et les Français* című műve, amely 1725-ben, Voltaire *Levelei* előtt tíz évvel jelent meg. A francia politika és a francia erkölcsök követése ellen szólalt fel. A francia irodalom utánzása helyett a svájci sajátosságok kifejezésére, egyfajta önállóságra buzdított. Valójában ő a helvétizmus előfutára, s az angolok legfőbb népszerűsítője a svájci francia nyelvű irodalomban.

A felvilágosodás korának, a XVIII. századnak új természetszemlélete, a természet iránti rajongás – amely nem volt független a genfi polgár, J.-J. Rousseau működésétől – párosult a természeti környezet elmélyült vizsgálatával és a technika iránti csodálattal. Egyik látványos eredménye az ún. „alpesi irodalom”, amelybe a hegyek iránti addig ismeretlen költői lelkesedés éppúgy belefért, mint a geológia, a botanika, a kőzet- és ásványtan vagy a meteorológia igényes művelése. M. Th. Bourrit, J.-A. de Luc, S.-L. de Lerber, Charles Bonnet és H.-B. de Saussure tettek sokat e téren. Mellettük Samuel Tissot, a neves orvos érdemel említést, akinek a nép egészségügyi felvilágosítását szolgáló könyvét (*Avis au peuple sur la santé*) tizenhét nyelvre fordították. (Nálunk a múlt század közepéig szakirodalom gyanánt idézték.) A század tudományos világlátása segítette F. B. de Félice 42 kötetes *Helvét Enciklopédiájának* megjelenését 1770 és 1780 között, amely halványabb a párizsi vállalkozásnál, de kitűnően jellemzi a svájci gondolkodást.

A forradalmi idők előszele Párizs és a gazdasági, politikai kérdések felé fordította az érdeklődést, különösen azután, hogy a genfi bankár és közgazdasági író, Jacques Necker XVI. Lajos minisztere lett. Az egységes önálló helvét állam elméleti megalapozását készítette elő Fr.-C. de Laharpe, míg a sokáig Franciaországban élt Ph.-A. Stapfer a majdani Helvécia kulturális és pedagógiai reformjait dolgozta ki. Ez utóbbi lett az önálló állam minisztere, de az 1798-ban bekövetkezett francia megszállás nem tette lehetővé terveinek megvalósítását.

Nyugat-Svájc irodalmának európai értékeket közvetítő, irodalmukat a világirodalom áramába kapcsoló szerepe ismét megnőtt a coppet-i kör munkássága nyomán. A coppet-i kastély lakója, Mme de Staël (Germaine Necker) Párizsban született, Rousseau szellemét örököltette tovább. A forradalom elől barátaival együtt Svájcban talált menedéket. Mme de Staël, az európai romantika egyik elméleti megalapozója szellemi központtá tette otthonát. Baráti körével – Stendhal megfogalmazása szerint – „az európai közvélemény vezérkarát” alkotta. Ide tartozott a lausanne-i születésű Benjamin Constant, a kétnyelvű berni patrícius, Ch.-V. de Bonstetten (elsősorban az éghajlatnak az emberre, ill. a művelődésre való hatását vizsgáló, nagy hírű könyvével szerzett nevet), valamint az olasz származású kitűnő genfi történész és közgazda, Ch. L. Sismondi. Bár az irodalomtörténet – elsősorban Mme de Staëlt és B. Constant-t – franciákként tartja számon, a svájci származás, az itt töltött évek és a vidék szellemisége nélkül hiányos lenne a róluk alkotott kép. Hatott rájuk Svájc és ők is hatottak a svájci szellemi életre, miként a nem svájci Voltaire is, aki hosszú ideig élt a Genf melletti Ferney-ben.

A coppet-i kör érzelem- és szabadságkultusza, az európai népek egymás megismerésének sürgetése, a szellemi javak cseréjének igénye a romantika útját egyengette. Volt azonban a romand szellemi életnek olyan iránya is, amely az előbbiekre visszahatásaként a régi svájci hagyományok felé fordult. Leghíresebb képviselője a lausanne-i lelkész, Ph.-S. Bridel (1757–1845), aki *Poésies helvétiennes* (1782) című kötetének előszavában hirdette meg irodalmi programját. Az „igazi Svájc” lebegett szeme előtt, azaz a Franciaországtól

kulturálisan is független ország, amelyben életre kelhet az „Esküszövetség” erkölcsi és gondolati ereje. A francia ízlés követésével szemben a hazai múlt és a hazai emberek ábrázolását várta a „nemzeti” irodalomtól, egyfajta „eredetiséget” és „nemzetiséget”. Ezméit a neuchâтели lelkész és lapszerkesztő H. D. Chaillet (1751–1823) is népszerűsítette. Hasonló szellemben működött a vaudi Alexandre Vinet (1797–1847), akit az erkölcsi kategóriák, a lelkiismereti szabadság kérdése foglalkoztatott. A modern liberalizmus egyik bátor előharcosa volt. Költőként a lausanne-i J. Olivier (1807–1846) testesítette meg ezeket az eszményeket. Munkájuk alapozta meg a *littérature romande* hagyománymentő értékeit, és ők készítették elő a kor legnépszerűbb regényírójának, a genfi Rodolphe Toepfernek (1799-1846) a talajt. Toepfer kitűnő rajzoló is volt – a kisemberek világát, a genfi kézművesek életét ábrázolta, akik jóízű humorral viselik el a gazdag és kedélytelen, unalmas polgárok uralmát. (Néhány vonatkozásában a német Wilhelm Busch előképe is lehetne!)

Napóleon bukása után megnyíltak a határsorompók és megindultak a két ország közötti kapcsolatok. Sok svájci ragadott el a párizsi író- és művészvilág zajosan vonzó forgataga, ami együtt járt a „kozmpolita” szellem terjedésével, az esztétikum, a szép kultuszával. A Párizst megjárta vagy ott élt költők megújították a stílust, érzékennyé, képekben gazdaggá, a „modern” élet- és érzésvilág kifejezésére alkalmassá tették a nyelvet.

A „gyökértelenek” közt az 1828-ban 27 évesen elhunyt J.-I. Galloix Lamartine-t és Byront vallotta mesterének, ő Genfét hagyta el Párizsért. A romantika nagy ígérete volt. Az ugyancsak genfi Edouard Tavan (1842–1919) a parnasszisták útját járta. Velük együtt emlegetik a két divatos regényíró, a genfi születésű Victor Cherbuliez-t (1829–1899) és a vaudi Edouard Rod-ot (1857–1910). Nagy érdeme, hogy elsőként figyelt fel Ramuz tehetségére és egyengette pályáját. A kor jelentős egyénisége, Henri-Frédéric Amiel (1821–1881) németországi tanulmányai után előbb fordítóként, majd esszéistaként szerzett nevet magának. Igazi irodalmi szenzációt jelentett több évtizeden át írt *Naplója* első kötetének megjelenése 1884-ben.

Nyugat-Svájc földrajzi, gazdasági és településtörténeti adottságaiból következően erős volt itt a kötődés a földhöz, a tájhoz, a régi életmódhoz. Két ágú volt ez a hagyomány: az egyiket a gazdag patricius család fia, a fribourg-i egyetem professzora, az 1880-ban született Fr.-G. de Reynold képviselte. Ő is a helvétizmus szellemét élesztette: tájköltészete, elbeszélő és történetírói munkássága a nemzeti tudatot formálta a svájci múlt, a hősök felelevenítésével. Látásmódjával, stílusával ellentétes irányt képviselt a század legjelentősebb francia-svájci írója, Ch.-F. Ramuz (1878–1949), aki a romand irodalom másik hagyományát, a néphez fordulást követte.

Ramuz ábrázolásmódja iskolát teremtett a francia irodalomban is. Elbeszéléseiben, regényeiben szülőföldjét, a vaudi vidéket és népét kelti életre. Illyés Gyula írta róla: „Szeretem a hazámat, de nem vagyok nacionalista. Patrióta vagyok – kezdte esztendőök előtt – (a német fenyegetés napjaiban) Svájc legnagyobb írója, a parasztábrázoló Ramuz megrendítő hittevését a maga három népből összegyűrt nemzete mellett. Azt mondta el benne, mennyivel több önfeláldozást, hűséget és lelkességet kíván az a patriotizmus, az a hazafiság, amely a nemzetet nemcsak saját maga előtt, hanem nemzettársai, sőt ellenségei előtt is megbecsültté akarja tenni.”⁵

⁵ Forradalmi magyarság, 1945. In: Illyés Gyula összes művei, III. Bp. 1982. Szépirodalmi Kiadó.

A *littérature romande* jellemzője volt a szellemi nyitottság, a kritikai éleslátás, amelyről Sainte-Beuve emlékezett meg. Egyik 1837-es írásában megfigyelő állásnak, kilátónak nevezte Lausanne-t és Genfét. E „tökéletes balkon, amely a szemnek új és teljesebb rálátást biztosít. . .” új oldalról, más szemszögből láttatja a jól ismert és annyszor vizsgált tárgyat, a francia művelődést. Az egyik legismertebb „megfigyelő” a neuchâтели Philippe Godet (1850–1922) történész, nyelvtudós, kritikus, 30 évig a Bibliothèque universelle svájci részének főszerkesztője volt. Főműve a svájci francia irodalom története. Szigorú volt a forma, a nyelv kérdésében. Megállapítása örökérvényű: „Un livre mal écrit n'est jamais un bon livre.” (Egy rosszul megírt könyv sohasem lehet jó.)

A Franciaország határain kívüli francia nyelvű irodalmak történetírója. Virgile Rossel (1858–1933) dolgozta fel a *littérature romande* történetét és mellette a francia és a német Svájc párhuzamba állított, komparatista históriáját is. Paul Seippel (1858–1926) munkássága fontos közvetítő a két legnagyobb svájci irodalom között. Az utánuk következő nemzedék esszéistái közül az 1915-ben született P.-O. Walzel, Albert Béguin (1901–1957) és az 1906-os születésű Denis de Rougemont emelkedik ki.

*

Az ország két déli kantonjában (Tessin-Ticino, Graubünden) kétszázezer olasz nyelvű svájci él szemben a négymillió német, ill. egymillió francia nyelvű lakossal. Dél-Svájc szellemiségét, irodalmi kultúráját ugyancsak földrajzi helyzete határozza meg. Ticino és a délre néző völgyek Lombardia legkülső nyúlványát alkotják. Az ország többi részétől magas hegyek zárják el. A hágók alakították Olasz-Svájc történetét, elsősorban is a Délt és Északot összekötő Gotthard. Már a középkorban járható volt, ember és állat áthaladhatott rajta. A Gotthard-hágó tette a Ticino völgyét „folyosóvá”, az átmenő forgalmat biztosító fő kereskedelmi útvonallá. Előbb a milánói püspökség, később a Viscontik és Sforzák, majd az „Eidgenossenschaft” urai küzdöttek birtoklásáért. Ticino helyzete 1516-ban rendeződött, amikor I. Ferenc francia király és a svájciak békét kötöttek. Ez utóbbiaké lett a Ticino termékeny völgye. Háromszáz nyugalmas esztendő köszöntött a tájra. Népe meglehetősen függetlenséget vívott ki magának. 1798-ban, az olasz Ciszalpin köztársaság megalakulásakor a tessiniek nyelvi és szellemi rokonságuk ellenére sem csatlakoztak a déli szomszédhoz. Egy emberként fejezték ki szilárd elhatározásukat: az „Eidgenossenschaft” kebelében kívánnak maradni. Jelszavuk volt: „Liberi e Svizzeri!” Megmaradtak „szabadnak és svájcinak”, erkölcsükben, szokásaikban, nyelvükben és irodalmukban azonban őrizték a „lombard” hagyományokat. Művelődésük gyökerei a lombard, ill. az észak-olasz kultúrába ágyazódnak.

Ticino kulturális központja Lugano volt. A XVI. században sok család tért át az új hitre. A város hírét az ott élő neves orvosok, filozófusok, teológusok alapozták meg, köztük a sokoldalú tudós, orvos és humanista, Andrea Camuzio. Luganóban született 1521-ben Francesco Cicereo a görög és latin auktorok kiadója, magyarázója. Élete második felében Milánóban tanított, ott is halt meg. Giampietro Riva (1696–1785) és Francesco Soave (1743–1806) neve fémjelzi Tessin XVIII. századi kultúráját. Mindketten luganóiak voltak, költőként kezdték pályafutásukat, és a Bergamo melletti Somascóban 1532-ben alapított egyházi kongregáció tagjai voltak. (Luganói iskolájukba járt két évig Alessandro Manzoni.)

G. Riva neve arkádiai költőként lett ismertté. Bolognában élt sokáig, ahol a város irodalmi életének díszeként tisztelték. Racine és Molière műveit fordította. Fr. Soave, a páviai és milánói egyetem tanára Klopstock, Gessner és Young műveinek bemutatásával szerzett tekintélyes nevet. Latin és görög fordításai mellett elsősorban filozófusi és pedagógiai munkásságát értékeljük. Lombardia és Tessin írói, tudósai – miként kereskedői – között is élénk volt a kapcsolat. Nem is volt jelentősége annak, ki hol tanult, hol tanított. Magától értetődő volt a lombardiai iskolák, akadémiák látogatása, az írói társaságok közötti együttműködés.

A változás 1803-ban következett be, amikor Tessin önálló kanton lett. A politikai határ szükségszerű meghúzásával meglazultak az addigi szoros kapcsolatok. Még nagyobb változást hozott az Olasz Királyság megalakulása 1861-ben. A vámsorompó leengedése megnehezítette a személy- és kereskedelmi forgalmat. Leszakadt az addig természetesnek tűnt piac, Lombardia. Jöttek a nyomor és a kivándorlás évei. A gazdasági helyzet 1882-től fokozatosan javult, a Gotthard-alagút és a vasút megnyitásával megszűnt Tessin elszigeteltsége.

A XIX. századra csökkent a szépirodalom jelentősége, felnőtt mellé a mindennapok életét szolgáló politikai, államelméleti, közgazdasági irodalom. Az önállóság megkövetelte az intézmények megteremtését, a kantonális rendszer kialakítását és az addig kevésbé ismert északi kantonokkal való kapcsolatok kiépítését. Sürgető feladatként jelentkezett a svájci nemzettudat kimunkálása. A politikai írók és az államférfiak kerültek előtérbe. Több nagy formátumú egyéniség volt közöttük: Stefano Francini (1786–1857), Tessin első olasz nyelvű képviselője 1848-ban, Mario Jaeggli, a liberális Romeo Manzoni. Irodalomtörténészként emelkedett ki G. A. Scartazzini (1837–1901), Európa legkitűnőbb Dantekutatója.

Hosszú idő után a locarnói születésű Angelo Nessi (1873–1932) volt az első „homme de lettres”. Elbeszélései, regényei számos önéletrajzi elemet tartalmaznak és megelevenítik a korabeli Locarno művészeti és irodalmi életét.

A korszak nagy egyénisége az 1871-ben született Francesco Chiesa, 46 éven át a luganói líceum tanára és igazgatója. Politikai és állampolgári értelemben is vele kezdődik az új, önálló tessini irodalom. Az irodalmi élet nagy szervezője és a svájci olasz nyelv harcos védelmezője volt. Mindvégig következetesen hangoztatta a „tessiniség”, a helyi kultúra művelésének, a „hely szelleme” ihlette sajátos világlátás, gondolkodásmód kialakításának fontosságát. Megbélyegezte azokat, akik megtagadták „olasz-svájciságukat” vagy ímmel-ámmal vállalták. Közéleti tevékenysége mellett versei, regényei, történeti munkái és elbeszéléskötetei hoztak számára szép sikert.

A Chiesa-féle „tessinítés” szellemében működött a lírai költő és luganói tanár, Valerio Abbondio (1891–1958), valamint a Ramuz-fordító és lírikus Giuseppe Zoppi (1896–1952). A prózáírók közül Piero Bianconi, Reto Roedel és Piero Scanzini haladt Chiesa nyomain. Mindnyájan a századforduló körüli években születtek.

A tessini irodalomról alkotott képhez hozzátartozik néhány jelentős kritikus és irodalomtörténész. Kitűnő tájékozottság, szellemi nyitottság mellett elmélyült kutatói munkásság jellemzi őket. Legismertebb az 1951-ben elhunyt Arminio Janner, a bázeli egyetem tanára, a biztos ítéletű kritikus és irodalomtörténész. Életműve magán viseli fiatalkori matematikai, filozófiai stúdiumainak nyomait, és alapos képzőművészeti ismereteit.

Más alkatú kritikus Remo Fasani, a neuchâтели egyetem professzora, Manzoni stílusának kitűnő kutatója. Pio Fontana és Adriano Soldini, a két neves irodalomtörténész, kritikus érdeklődésének előterében az olasz irodalom áll.

A Ticino völgyének és Graubünden olasz nyelvű lakosságának irodalma nem „saját, eredeti kulturális jelenség”, mint azt Arminio Janner írta. Az ok kézenfekvő: e táj Dél felé volt nyitott, míg Északtól magas és sokáig alig járható hegyek választották el. Ehhez hozzájárult az a különleges szellemi, kulturális és vallási kapcsolat, amely egyházi előljáróságához, a milánói püspökséghez fűzte. A Lombardia felől érkező kulturális hatások voltak meghatározóak, elsősorban Giuseppe Parini, Carlo Porta, Alessandro Manzoni, ill. a lombardiai „felvilágosítók” és enciklopédisták munkássága. Dél-Svájc kulturális és irodalmi élete szervezettebben kapcsolódik Itáliához, mint Német-, ill. Francia-Svájci szomszédaihoz. Egyetérthetünk Arminio Jannerrel: nem a véletlen műve, hogy sem a német, sem a francia irodalomnak nincs az az írója, „aki olyan tökéletesen fejezte volna ki a német-, ill. a francia-svájciak érzésvilágát, mint Alessandro Manzoni a miénket”. Manzoni világlátása, életértelmezése, nyelve és gondolkodásmódja oly mélyen gyökerezik a ticinói világban, hogy a dél-svájciak irodalmi kultúrájuk alapkövének tekintik a *Jegyeseket*, miént az *Isteni Színjátékot* is.

*

A magas hegyek övezte mély völgyekben, sokáig mostoha körülmények között élt rétoromán nép az egyedüli Svájc népei közül, amely nem kapcsolódik egyetlen határon túli irodalomhoz sem. Írói nem részesei egy közös nyelv és az irodalmi hagyomány inspiráló, megtermékenyítő folyamatának. Őket is sújtja nyelvi elszigeteltségük, a társtalanság, a visszhangtalanság tudata: miként más kis országok írástudóit. Mint közeli rokonaikra csak a határon túli kis népcsoportokra, két nyelvjárásra tekinthetnek: a dolomit-ladinra és a friaulira. A rétorománok nemzeti önérzetét két tényező táplálja: az ő irodalmuk az egyedüli Svájcban, amely önálló és a három nyelvjárás népei közül ők azok, akik irodalmat teremtettek. Történetíróik két utat követnek: az Engadin környéki nyelvcsoporthoz, a ladint különválasztják a Rajna és Inn völgyeiben élő irodalomtól, ill. – a többség – együtt mutatja be a kettőt. Mi az utóbbit követjük.

A legkorábbi ismert rétoromán nyelvemlék a XII. század elejéről származik, az első írott mű azonban csak a XVI. században jelent meg. Első írójuk Gian Travers (1483–1563) hadvezér, humanista és reformátor. Milánóból visszatértében, ahol II. Francesco Sforzánál járt közben a bündeniek érdekében, Musso várának parancsnoka fogásba ejtette és csak magas váltságdíj fejében engedte szabadon. Travers később a Comói-tó mellett, egy gúnydal rágalmaira válaszolva írta 704 versszakból álló eposzát, a *Chanzun da la guerra dal Chasté da Müscht* és ezzel 1527-ben megjelent az első rétoromán irodalmi alkotás.

A rétoromán irodalom felvirágzása a reformációhoz kötődik. Engadin reformátora Philipp Saluz (Gallizius) (1504–1566) a Sorbonne-on tanult, és 1524-ben már a nép nyelvén prédikált. Ő fordította héberről ladinra a *Teremtés történetét*, a *Miatyánkot* és a 130. zsoltárt. Egy másik prédikátor, Joachim Bifrun 1552-ben német katekizmust fordított és függelékében kiadta a *Fuorma e Taevlat*, amely őrzi a felső-engadini rétorománok írásmódját. Jelentősebb Bifrun másik műve, az 1552-ben Bázelen kiadott *Újtesta-*

mentum. Bár minden előzmény nélkül született, nyelve mégis alapjául szolgál a latin irodalmi nyelvnek. A reformáció harmadik nagy alakja Chiampel (1510–1582).

A rétorománok nyelvét a reformáció és az ellenreformáció drámai harca edzette. A XVI. században a protestáns írások voltak túlsúlyban, a XVII. századra megnőtt a katolikus könyvek száma. 1611-ben jelent meg az első katolikus szerző, a lombardiai misszionárius, Gion Antoni Calvenzano Milánóban nyomtatott műve: a *Curt nossament*. Nyelvi szempontból fontos a protestáns Luci Gabriel 1648-ban Bazelben megjelent *Új Testamentum*-fordítása, amely rögzítette a surselva írásmódot. A XVI. és a XVIII. században megjelent munkákra az egyházi, vallási szellem nyomta rá bélyegét.

A világi művek közül kiemelkedik az 1575–1588 között keletkezett, töredékesen ránk maradt névtelen szerző *Krónikája*, valamint Jon Martin *Philomela* (1684) című verseskönyve. Mengia Wielenda-Bisaz, az egyetlen ladin költő *Ovretta musicaleja* népszerűségét mutatja, hogy 1754 és 1769 között három kiadást ért meg.

A XVIII. század második felében szétvált az „irodalmi” és a „népi”. Az előbbibe általában a tudós művek tartoztak, a másodikba a dalok, vallásos, erkölcsnemesítő mondák, legendák, bibliai játékok, epikus költemények, történeti mondák. (Ez utóbbiak alkotják az összekötő láncszemet a XIX. század lírája, elbeszélő prózája felé.) A biblia-magyarázatok mellett helyet kaptak a nyelv- és tankönyvek, többek közt az olasz szerzetes, Flaminio de Sale 1729-ben megjelent nyelvtana, szótára, Peter Saluz első iskolakönyve (1739) és Basilius Voith 1771-es romons nyelvtana. Ebbe a „tudós” csoportba sorolták Theodor de Castelberg német, francia drámaátdolgozásait, valamint a Goldoni-fordításokat.

Míg korábban a hitélet kérdései és a helyi események képezték a költészet tárgyát, a XIX. századra hangsúlyt kapott a veszélyeztetettnek érzett ladin és romons mentésének gondolata. Svájcban csak itt érezhette a költő magát vátesznek, a nép, a nyelv jövőjéért aggódó „honfi”-nak, aki olvasóit figyelmeztette a néppel szembeni felelősségre. Nálunk a „herderi jóslat”, itt a tények ereje mozgósított: az egyre csökkenő népesség. A gazdasági nehézségek, a századonként más-más okokra visszavezethető munkanélküliség és a nyomor e vidék sok lakosát kergette más nyelvű hazai népek közé, leggyakrabban azonban idegen országba.

Új hangot, új témát az emigráció hozott a költészetbe: a honvágy kifejeződését. Sok író külföldön folytatta tanulmányait és kereste megélhetését. A kint töltött évek nem múltak el nyomtalanul. Sokat láttak, más világgal, más életérzéssel ismerkedtek. Ők hozták a rétoromán irodalomba a l'art pour l'art divatát és a formakultuszt. Akik a német iskolákat látogatták, azokat a német romantikusok ízlésvilága fogta meg, az Itáliában jártak művein az olasz életforma és gondolkodásmód hagyott mély nyomokat, főként a XIX. századvég lombardiai irodalmi, művészeti iskolájának, a Scapigliaturának írói, akik a költői szabadságot, az egyéniség szerepét hangoztatták.

A megújult líra egyik eredeti alakja az 1787-ben született Conradin de Flugi d'Aspermunt és a nála harminc évvel fiatalabb Gian Singer. Hosszú éveket töltöttek Olasz- és Franciaországban. Német iskolákba járt Zaccaria Palliopoli (1820–1873), jogot tanult, költőnek indult, hazatérése után nyelvész lett, hogy mentse a ladin nyelvet. A XIX. század legaktívabb rétoromán íróit az olaszországi emigránsok adták. A század elbeszélő irodalmának legjelentősebb alakja Giachen Caspar Muoth (1814–1906). Churi tanító és az

irodalom nagy tekintélyű szervezője volt. Népszerű eposzaiban a történelmi múltat dolgozta fel.

A rétoromán nyelv fenyegetettsége a nyelvet beszélők földrajzi szétszórtságából és kis számából következik. Ötvenezeren beszélnek a romans és a ladin nyelvet. Irodalmukat a népköltészet gazdagsága, ugyanakkor a prózában való szegénység jellemzi. Megragadó erejű balladák, epikus költeményeik legfőbb témája a kötődés a szűkebb hazához, a rétoromán történelemhez, valamint a hősi küzdelmek megörökítése, amelyeket mostoha körülményeivel vív a nép, hogy megőrizhesse kultúráját, anyanyelvét és népi sajátosságait a modern, ipari, sőt posztindusztriális világban. Nagy győzelemként könyvelik el, hogy a svájci nép 1938-ban az ország negyedik nyelveként elismerte a rétorománt.

*

Jelen számunk témaválasztásánál, összeállításánál az volt a célunk, hogy olvasóinkat megismertessük egy gazdag és sajátos kulturális hagyományú ország irodalmával, irodalmi és kulturális életének néhány vonásával, rajtuk keresztül pedig azzal a közeggel, amelyben négy nyelv példás toleranciával él egymás mellett, és amelyben az irodalom négy nyelven szólal meg. Négy irodalom együtt alkotja a „svájci” irodalmat. Különleges ez a kulturális együttélés: nemcsak más nyelv, más környezet, más gyökerekből táplálkozó hagyomány adja jellegét, hanem a történelmi múltban gyakran egymással szemben bizalmatlan népek és elkülönülő nemzedékek közössége is. Összetartozás és elzárkózás, távolságtartás és ugyanakkor interferencia, ez az a szövet, amelyet ha nem is „svájci irodalomnak”, de „Svájc irodalmának” nevezhetünk.

Kötetünk két nagyobb részre oszlik. Az első rész témája Svájc irodalma, a második a több évszázados svájci és magyar kulturális, irodalmi érintkezések néhány találkozási pontjának bemutatása. A szám összeállítója szükségét érezte annak, hogy a bevezetőben olyan kitérőket tegyen, amelyekre nemigen szokott sor kerülni folyóiratunkban. Úgy gondoltuk azonban, hogy a közölt cikkek jobb megértését segítjük, ha vázlatosan is, de ismertetjük Svájc kulturális és nyelvi viszonyait. Ugyanezért mutatkozott szükségesnek az egyes irodalmak fejlődésének rövid áttekintése. (Megállapításainkban külföldi szakirodalomra támaszkodtunk. A legfontosabb művek adatait az *Irodalom*-jegyzékben soroljuk fel bevezetőnk végén.) A másik kitérő az a rövid összefoglaló, amely a *Dokumentum* rovat élén kap helyet. Szó lesz itt Svájc őslakosságáról, a nyelvi határok kialakulásáról, a jelenlegi nyelvi viszonyokról, valamint a nyelvek és a kultúrák egyenjogúsítását a jelenben biztosító pluralizmus történeti előzményeiről. Ugyancsak itt szerepelnek azok a történelmi fontosságú események, ill. évszámok, amelyek elhatározóak voltak az ország sorsára és befolyásolták a nyelvi határokat. A kitérőt mindkét esetben indokoltnak tartottuk, mert az olvasó az érintett kérdésekről, adatokról nehezen kaphat tájékoztatást, legalábbis könnyen hozzáférhető, friss, főleg pedig magyar nyelvű munkákból.

Eredeti elképzeléseink szerint svájci szerzőket szerettünk volna megnyerni az első részben érintett kérdések bemutatására. Tervünk azonban nem valósult meg, nem tudtunk kellő érdeklődést kelteni csak magyarul megjelenő vállalkozásunk iránt. Megelégedtünk azzal, hogy a már megjelent kötetekből válogattunk. Olyan írásokat választottunk, amelyek mellett, hogy képet adnak az egyes irodalmak sajátos kérdéseiről, ma is élő problémákat érintenek. (A cikkeket itt-ott rövidítettük és megtartottuk az eredeti jegyzetszámokat. A forrást mindig a cikk végén adjuk meg.)

Számunknak a svájci irodalommal foglalkozó része három egységre tagolódik. Az első fejezet az egész svájci irodalmat, kultúrát érintő, valamint a „svájci lét”-ből fakadó kérdésekkel foglalkozik, többek közt az egyes irodalmaknak egymással és a külfölddel való kapcsolatával. A második fejezet a *Dokumentum* rovat, amely az irodalom nyersanyagát adó nyelv, azaz a svájci nyelvközösségek helyzetét, előzményeit, az egymás mellett élés mikéntjét, a pluralizmust mutatja be. A harmadik fejezetben azok a cikkek kapnak helyet, amelyek az egyes irodalmakkal foglalkoznak.

Számunk második része a svájci–magyar érintkezésekre tér ki. Miként az első részben, itt sem törekedhettünk teljességre. Az adott lehetőségek, elsősorban is a hazai kutatók érdeklődése határozta meg a témákat, amelyek most a két irodalom, a két kultúra egyes találkozásait ismertetik. Kapcsolataink vizsgálatánál megmutatkozik, hogy mennyi kérdés vár még ezen a téren is feldolgozásra, többek között pl. annak az érdekes és értékes munkásságnak a kutatása, amelyet svájci emigránsaink végeztek az I. és II. világháborúban kultúránk és irodalmunk megismertetésében. A régi adósságból valamit mégis törlesztünk, amikor felidézzük Latzkó Andor elfelejtett munkásságát.

Abban a reményben bocsátjuk útjára számunkat, hogy a közölt írásokkal sikerül felkeltenünk az érdeklődést a négy nyelvű ország irodalmi és kultúrája iránt. Bízunk abban, hogy a svájci–magyar kapcsolatok kutatása is folytatódni fog és újabb eredményekkel, tanulságokkal gazdagítja a hazai komparatistikát.

T. Erdélyi Ilona

IRODALOM

Philippe Godet: Histoire littéraire de la Suisse française. Neuchâtel–Paris, 1890.

Jacob Baechtold: Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz. Frauenfeld, 1892.

Virgile Rossel: Histoire littéraire de la Suisse romande des origines à nos jours. Neuchâtel, 1903.

Ernst Jenny–Virgile Rossel: Geschichte der schweizerischen Literatur. I–II. Bern–Lausanne, 1910.

Emil Ermatinger: Dichtung und Geistesleben der deutschen Schweiz. München, 1933.

Littératures de la Suisse par *Charly Clerc – Jean Moser – Piero Bianconi – E. Piguet*. Préface de *Robert Traz*. Paris, 1938.

Pierre Kohler: Histoire de la littérature romande. Lausanne, 1949.

Alfred Zäch: Die Dichtung der deutschen Schweiz: Schweiz. Speer Verlag Zürich, 1951.

Alfred Berchtold: La Suisse romande au cap du XXe siècle. Portrait littéraire et moral. Lausanne, 1963.

Guido Calgari: Die vier Literaturen der Schweiz. Walter-Verlag. Olten und Freiburg im Breisgau, 1966.

Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren–Werke–Themen–Tendenzen seit 1945. Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz. Hrsg. von *Manfred Gsteiger*. Zürich–München, 1974. (A Lausanne-i egyetem összehasonlító irodalmi tanszékének professzorát több körülmény tette igen alkalmassá e nagy munka elvégzésére: svájci-német családban született. Német–Svájcban tanult, francia nyelvterületen él, felesége francia, és ő maga neves komparatista.)

NEMZET ÉS IRODALOM

Ha valaki akár a múltban, akár a jelenben, vagy a múltban és a jelenben egyszerre veszi szemügyre Svájc irodalmát, hamarosan szemben találja magát azzal az elvi kérdéssel, hogy létezik-e egyáltalán összességében vett svájci irodalom. Fritz Ernst fogalmazta meg a kérdést 1954-ben közzétett esszéjének a címében: *Létezik-e svájci nemzeti irodalom?* Óvatosan mérlegelő, mégis bevallottan patriotizmus által hevitett vizsgálódásainak eredményét így foglalta össze: „A svájci nemzeti irodalom . . . nem önkényes konstrukció, de természetesen inkább fogalom, mint intézmény; s csak a lehető legóvatosabban közeledhet az utóbbihoz. A kérdéses jelenséggel össze függő feltételek, érzelmek és szempontok időtől és helytől függően árnyalatokban különböznek: ebben az ügyben mindent elront az, aki minden más felfogást a sajátja áldozatául akar vetni.”¹¹⁴ Évtizedekkel előtte, 1910-ben, *A svájci irodalom története* (Geschichte der schweizerischen Literatur) – a cím maga is program! – című műve bevezetőjében Ernst Jenny és Virgile Rossel azt írta, hogy a nemzeti kétségtelenül jelen van az irodalmunkban, mégpedig közös szabadságszerető, konzervatív és realiztikus világtudatként. „Ha költőink a saját valódi svájci világukra tekintenek, és megpróbálják ezt kifejezni, akkor újra meg újra lehetővé válik, hogy olyan nemzeti anyagot találjanak, amely annyira izgatni tudja őket, hogy a maguk módján feltétlenül foglalkozniuk *kell* vele.” Ezután a józanság következik kulcsszóként, amit azonban rögtön semlegesít az utalás a képzeletre, amely Kellernél és Spittelernél a józansághoz kapcsolódik. „Ilyen jelenségekben – írja Jenny és Rossel – nemzeti sajátosságot látunk, mégpedig nemcsak azokban a költeményekben, amelyek tisztán svájci, sőt néha kifejezetten hazafias témákat tárgyalnak.”¹¹⁵

A két szerző véleménye részben erős ellentmondásokba ütközött. Egy zürichi disszertációban, amely az ismert irodalomtörténész és író, Adolf Frey irányításával készült, Jakob Marius Bächtold kifejtette, hogy a „politika, történelem és táj” közössége nem elégséges ahhoz, hogy nemzeti irodalmat teremthessen.¹¹⁶ Bár nem vitatja, hogy a német és a latin Svájc irodalmában „az effajta témákat némileg hasonló módon kezelik”,¹¹⁷ és legalábbis a német nyelvterületen tényként fogadja el, hogy „a svájci költészet szívesen foglalkozik a valósággal”.¹¹⁸ Ugyanakkor határozottan szembe fordul a közös svájci irodalom és kultúra szellemi konstrukciójával, mint egyfajta *esprit suisse* hordozójával. Ezzel tudatosan szembe helyezkedik wallisi kortársával, Gonzague de Reynold-dal, akinek korai irodalomtudományi munkáiban fontos téma ennek az *esprit suisse*-nek a tükröződése a XVIII. század, tehát a „helvetizmus” korszaka német és francia nyelvű

¹¹⁴ *Fritz Ernst: Gibt es eine schweizerische Nationalliteratur?* St. Gallen, Tschudy, 1955 (Der Bogen, 44), 21. (újonnan In: *F. E.: Späte Essays.* Zürich, Atlantis, 1963.).

¹¹⁵ *Ernst Jenny und Virgil Rossel: Geschichte der schweizerischen Literatur*, Bd. I. Bern, Francke: Lausanne, Payot. 11. és 14.

¹¹⁶ *Jacob Marius Bächtold: Eine schweizerische Literaturgeschichte.* Diss. phil. I. Zürich, 1915. 50.

¹¹⁷ Bächtold, I. m. 58.

¹¹⁸ Bächtold, I. m. 26.

irodalmában.¹¹⁹ Ez a nemzeti irodalmi beállítottság összefüggésben állott azzal a kényszerhelyzettel, hogy Svájcot kultúrpolitikailag távol kellett tartani a Vilmos korabeli Németország agresszív nacionalizmusától; ami megismétlődött a hitleri korszakban is. Az állampolgári kötöttségektől függetlenül azonban már a XIX. században megállapíthatták: „Svájci nemzeti irodalomról . . . is volt már szó. Ez a kifejezés azonban inkább hazafiasnak tűnik, mint igaznak . . . Ami minket . . . nemzetté emel, nem más, mint az összetartozásnak, a mindenki javát szolgáló önkéntes egyesülésnek, a közös történelemnek a tudata . . . Az irodalom területén azonban máshogy áll a dolog.”¹²⁰ Még számos példára lehet hivatkozni. Néhány kutatónak nyilván nehezebbé esik a válasz. Werner Weber, a Neue Zürcher Zeitung tárcarovatának egykori vezetője, Fritz Ernst álláspontjához a következőt fűzte hozzá: „Ebben az ügyben nem mondunk sem igent, sem nemet.”¹²¹ Az Egyesült Államokban élő svájci komparatista, François Jost viszont alapos vizsgálódás után egyértelmű nimmal válaszol a svájci nemzeti irodalom létezésére vonatkozó kérdésre.¹²² Denis de Rougemont pedig abban a tényben, hogy nem létezik (egy esz számban) svájci irodalom, nemcsak veszélyeztetettséget lát, hanem pozitívumot is, amely mintegy ellensúlyozza az ország kicsinységét („Az, hogy nincsen svájci irodalom, mivel az írók a német, a francia vagy az olasz nyelvterülethez tartoznak, számomra örömteli, és elégtételt nyújt egy igen kis ország kulturális hátrányaiért”).¹²³

A svájci német irodalom kérdése igazi kultúrpolitikai – sőt politikai – problémából fokozatosan akadémikus és elméleti vitatémává válik, ahogy a nemzeti irodalom fogalma maga is egyre inkább elveszíti vonzerejét. 1945 óta kétségkívül mindinkább ez a helyzet. Max Wehrli, a zürichi irodalomtudós rámutatott, hogy a „nemzeti irodalom” romantikus elképzelésekben gyökerező fogalma nem értelmezhető tisztán, és megállapította: „Ennek a nép nyelvében és irodalmában egyaránt kifejezésre jutó nemzeti szellemnek a herderi alapgondolat szerinti igazsága elkopott.”¹²⁴ Wehrli utóbb azért megjegyzi, hogy mégis nehéz volna „teljesen figyelmen kívül hagyni” a nemzeti gondolatot. Svájc irodalma esetében ugyanis ez azzal a veszéllyel járna, hogy a közös vonások egy kizárólag állami, politikai-gazdasági „érdekközösségre” szűkülnének. Irodalmi szempontból ez olyan helyzetet idézne elő, amely jelenleg a svájci irodalompolitika egyelőre meglehetősen satnya kezdeményeiben mutatkoznék meg. Az sem tűnik azután – enyhén szólva – teljesen biztosnak, hogy a „svájci jelleg” országunk négy „nyelvirodalmában” egyértelműen jelen van. Miben áll hát a specifikus „nemzeti szellem”, és melyek a megjelenési formái az

¹¹⁹ *Gonzague de Reynold: Histoire littéraire de la Suisse au XVIIIe siècle. T. I.: Le doyen Bridel et les origines de la littérature romande. Lausanne, Bridel, 1912.* A svájciság (Helvétizmus) témáját Fritz Ernst később esszéisztikusabb formában tárgyalta.

¹²⁰ *Jakob Baechtold: Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz (1892), idézet: Emil Ermatinger: Dichtung und Geistesleben der deutschen Schweiz. München, Beck, 1933. 11.* Lásd a továbbiakban Ermatingernek az Állameszme és német irodalom Svájcban c. fejezethez írott bevezetőjét.

¹²¹ Idézet Fritz Ernst-től I. m. 28. (vö. 114-es jegyzet).

¹²² *François Jost: Y-a-t-il une littérature suisse? In: F. J.: Essais de littérature comparée, I. Helvetica. Fribourg, Ed. Universitaires, 1964. 315–338.*

¹²³ *Denis de Rougemont: La Suisse, I. 224.*

¹²⁴ *Max Wehrli: Sinn und Unsinn der Literaturgeschichte, in: Neue Zürcher Zeitung (Literatur und Kunst). 1967. febr. 26. 5.*

irodalomban? Guido Calgari, aki 1966-ban kiadott (*Svájc négy irodalma*) (Die vier Literaturen der Schweiz) című művének elején felteszi ezt a kérdést, utal „a tolerancia és így – politikai téren – A DEMOKRÁCIA ELVÉRE : . . . , amely megalapozza a más szellemiségű emberek tiszteletét . . .”¹²⁵ Svájci értelemben tehát a nemzeti irodalmiság éppen a sokhangúságot, a pluralizmus elvét jelentené. Ebből a megfontolásból kiindulva meg lehetne kísérteni, hogy az irodalmi értelemben vett Svájc helyzetét meghatározzuk, természetesen nem lehet szó a külföldtől való teljes elhatárolásáról. Egy ilyen elv alapján lehet ugyan „támogatni” az irodalmat, „irodalompolitikára” azonban nem nyílik mód. Az államszövetség valójában mindmáig nem folytat semmi hasonlót, és még az a viszonylag kevés publikáció is, amely bel- és külföldön összességében igyekszik képet nyújtani a svájci irodalomról, létrejöttét tekintve némileg véletlenszerűnek tűnik, és pusztán „könyvkötői szintézisek” képét mutatja.¹²⁶ Mihelyt egy ilyen vállalkozás – legyen az irodalomtörténeti mű vagy antológia – több akar lenni egyszerű felsorolásnál, vagy csak azt éri el, hogy egyenkénti ábrázolásokat állít egymás mellé, vagy pedig megint csak egyetlen nyelvterületre korlátozódik.¹²⁷

Komoly okok szólnak amellett, hogy az irodalmat individuális műnek, „nyelvirodalomnak” vagy éppen irodalomnak („világirodalomnak”), nem pedig „nemzeti irodalomnak” tekintsük egy többnyelvű állam esetében. Ismeretes, hogy már Goethe látta közeledni a világirodalom korszakát. Marx és Engels a tőkés gazdaság tartozékaként ábrázolta („Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátozottság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.”¹²⁸) Ezek az új viszonyok azután maguk is egy – dialektikus – feszültségmezőbe ágyazódnak. A világirodalom fejlődése nem szünteti meg a „nemzeti és helyi irodalmakat”, helyük azonban megváltozik. Svájcra vonatkoztatva: irodalmi természetesen a nagyobb nyelvirodalmakhoz és az egyetemes irodalomhoz tartoznak, mégis mindegyik egyúttal valami más és sajátos marad, egyéni eset a különféle lehetőségek konstellációi alapján. Így aztán, mivel jelenleg a háború alatti elzárkózással ellentétben ismét a nyitás a cél, tehát az, hogy a „sündisznóállásból”, „Svájcból, a rezervátumból” előbújunk, eközben azonban ne veszítsük el a talajt a lábunk alól, most tehát az irodalom az egyetemes tudatában ismét fenntartja a különös iránti érzékenységet, talán másképp, mint korábban, de nem rosszabb módon. Ez nem valamiféle programmatikus konstrukció, hanem válasz a mai kor kihívására, amely a mai Svájc irodalmától jön, az ott keletkező művek képében. A művekben az irodalom realitássá válik, és ebben az országban ez

¹²⁵ Guido Calgari: Die vier Literaturen der Schweiz, Olten und Freiburg/Br., Walter, 1966. 19. (a Storia delle quattro letterature della Svizzera német kiadásából. Milano, Nuova Accademia (1958): Storia delle letterature di tutto il mondo, dir. da A. Viscardi).

¹²⁶ Vö. pl.: Bestand und Versuch. Schweizer Schrifttum der Gegenwart/Letres suisses d'aujourd'hui/Lettere elvetiche d'oggi/Vuschs svizras da nos temp, Zürich und Stuttgart, Artemis, 1964.

¹²⁷ Így Eduard Korrodi: Geisteserbe der Schweiz c. antológiája (2. kiad. Zürich, E. Rentsch, 1943), vagy a Charly Clerc, Jean Moser, Piero Bianconi és E. Piguet által írt Panorama des littératures contemporaines de Suisse (Paris, Sagittaire, 1938). A jelen kísérlet sem tudja ezt a problematikát megkerülni.

¹²⁸ Karl Marx–Friedrich Engels: Manifest der kommunistischen Partei. Az idézetet a berlini 1967-es, Dietz-kiadás 47. oldaláról vettük.

olyan műveket jelent, amelyek Genftől Rorschachig, Chiassótól Porrentruy-ig születnek. Így aztán újra meg újra felszínre kerül, a személyes művek summájaként, a „svájci nemzeti irodalom” feszültségekkel teli soknyelvűsége, a „svájci nemzeti irodalomé”, amely pedig nem létezik.

(Fordította: Kolláth Éva)

(*Manfred Gsteiger: Nation und Literatur. In: Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz. Hrg. von Manfred Gsteiger. Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren–Werke–Themen–Tendenzen seit 1945. Kindler Verlag, Zürich und München, 1974. 57–59.*)

ELSBETH PULVER

SVÁJCI SZEMSZÖGBŐL A SVÁJCI HELYI LÉTRŐL

Gottfried Keller, par excellence svájci nemzeti író, határozottan távol tartotta magát a svájci nemzeti irodalom gondolatától, és tiltakozott az ellen, hogy „svájci irodalmi ügynek” tekintsék és „a Berner Oberland favágóihoz, hegymászóbotjaihoz, zergéihez stb.” tartozónak tartsák. „Mert a hazafiságtól függetlenül” jelenti ki félreérthetetlenül, „ebben nem ismerek tréfát és az a véleményem, hogy ha valamit akarunk, akkor mindenkinek ahhoz a nagy nyelvterülethez kell tartania magát, ahová tartozik.”⁶ A politikai hazafiság és a „nagy nyelvterülethez” való kulturális kötődés közötti egyértelmű választóvonal első pillantásra zavarólag hat. Több mint kérdéses természetesen, hogy a politikát és a kultúrát olyan tisztán el lehet-e választani egymástól, ahogyan Keller levele követeli, illetve feltételezi; mindenesetre tény, hogy a XX. században a kettő különválasztása teljesen lehetetlennek bizonyult.

A politikai önállóság (amelyet a népcsoport más anyanyelvű honfitársaival együtt élvez) és az idegen nemzetiségű nagyobb nyelvterülethez való kulturális kapcsolódás kölcsönviszonya – amely az egész Svájc szellemi életére jellemző – a német Svájcban több feszültséggel terhes, mint a többi országrészben. Ennek az a fő oka, hogy a századforduló óta a Németországhoz fűződő kapcsolatot a Német Birodalom politikai fejlődése igen erősen megterhelte, s emiatt a politika és a kultúra kettéválasztása meglehetősen illuzórikusnak tűnt. Semmi sem mutatja jobban a német Svájc és a „birodalom” közötti kulturális kapcsolat szorosságát, mint az a ma már általánosan elfeledett tény, hogy a XIX. században gyakran hangot kapott a vélemény, mely szerint a svájci nyelvjárások már közel vannak ahhoz, hogy megszűnjenek – belátható időn belül, legalábbis a nagyvárosok-

⁶ Levél Ida Freiligrath-hoz 1880. XII. 20-án. Gottfried Keller egyébként a német-svájci germanisztikában mindig fontos szerepet játszott. Az utóbbi évtizedben a germanisztika professzorai több könyvet is írtak róla: *Rudolf Wildbolz* (Universität Bern): Gottfried Kellers Menschenbild. Bern, Francke, 1964.; *Louis Wiesmann* (Universität Basel): Gottfried Keller. Das Werk als Spiegel der Persönlichkeiten. Frauenfeld, Huber, 1967. Ebben az összefüggésben történetikéjük említés *Karl Fehr* jelentős tanulmányáról (Universität Zürich): *Der Realismus in der schweizerischen Literatur*. Bern, Francke, 1965.

ban.⁷ Ez a prófécia elsősorban olyan megfigyeléseken alapult, amelyek a hatalmas német kolóniájú Zürichből származtak; később bebizonyosodott, hogy az előrejelzés teljesen hamis. A Németországgal való erős kulturális azonosulás természetesen nem hagyhatta érintetlenül a politika szféráját sem. Meinrad Inglin a következőképpen írja le (kétségtelenül a tényekkel egyezően) 1938-ban megjelent *Svájci tükör* (Schweizerspiegel) című regényében a német császár híres 1912-es látogatását: „A polgári sajtó ünnepelesen izgatott üdvözlő cikkei, a legfelsőbb állami hatóságok által a pályaudvaron rendezett fogadtatás, a díszszázad, a fellobogozott utcák és az ujjongó nép egyaránt olyan ceremónia hatását keltette, amely egy birodalmi német városnak sem sikerülhetett volna jobban.”⁸ Az összetartozás erős, és gyakran a politika területére is átnyúló érzése már rögtön az I. világháború elején vitássá tette a svájci semlegességről alkotott felfogást, és gyakran az azonos nyelvet beszélő hadviselő felek melletti állásfoglalásokhoz vezetett, amelyek viszont komoly feszültségek forrásai lettek a német és a latin svájciak között. Nem kisebb egyéniség, mint Carl Spitteler – akinek munkássága nem tanúskodik politikai kötelezettségvállalásról, s aki egyébként különösen népszerű volt a német olvasóközönség körében – volt az, akiben akkoriban megvolt a tisztánlátás és a bátorság az egyértelmű állásfoglaláshoz. Határozottan mutatott rá arra, amit „a helyes, semleges, a svájci állásfoglalásnak” nevezett: tehát hogy a svájci német közelebb áll a más nyelvet beszélő svájcihoz, mint az azonos nyelvet beszélő némethez: hogy semleges ország polgárainak nincs joguk ahhoz, hogy Németország ellenségeit a hadviselő, érzelmeiktől befolyásolt német nép szemével nézzék és visszaharagozzák a német sajtó csatakiáltásait: „Semlegesekként minden más népnek ugyanazzal az igazságos ítéletalkotással tartozunk, amit megadunk a németeknek is, amikor nem hagyjuk, hogy a franciák ránk kényszerítsék a róluk alkotott torzképüket.” A semleges fél álláspontja, amelyet Spitteler felvázol, a távolságtartáson és a tartózkodáson alapul – ugyanakkor azonban a szenvedők iránti, minden nyelvhátáron átnyúló együttérzésen is. „Ennyi nemzetközi szenvedés láttán töltsük meg lelkünket csöndes szájalommal, szívünket pedig áhítattal, és mindeneke előtt hajtsunk fejet.”⁹

Spittelernek ez a beszéd – amint tisztán előre látta – nemcsak a Német Birodalom olvasóközönségének rokonszenvébe és ottani irodalmi sikerébe került, hanem német anyanyelvű honfitársainak körében is rontott a népszerűségén (tetszést csak a latin Svájcban aratott). Még 1927-ben is a közhangulat szükségtelen ingerlésének tekintették, ha valaki Spitteler „vitatott” beszédére hivatkozott.¹⁰ A Németországhoz való viszonyban tulajdonképpen csak 1933-ban állott be fordulat, ez viszont már radikális és átfogó volt – s most a politika (politikai önvédelem, politikai ellenséges viszony) befolyásolta a kultúrát. A nyelvjárás szisztematikus ápolásából – amely még a századforduló idején kezdődött meg, az irodalmi nyelvvel szembeni bármifajta ellenézés nélkül – akkor jött létre egy „nyelvjárásmozgalom”, és akkor adott hangot Emil Baer a svájci német nyelv írásbeli használata iránti követelésnek. Ez szemben állt volna „a németek németjével”, és tény,

⁷ A nyelvjárás kérdéséhez a német-Svájcban lásd *Rudolf Schwarzenbach* kitűnő disszertációját: *Die Stellung der Mundart in der deutschen Schweiz*. Frauenfeld, Huber, 1969.

⁸ *Meinrad Inglin*: *Schweizerspiegel*, új kiadás, Zürich, Atlantis, 1955. 7.

⁹ *Unser Schweizer Standpunkt 1914–1939–1964*. Hg. von *H. W. Kopp*. Bern, Scherz, 1964. 21., 26.

¹⁰ *J. R. von Salis*: *Schwierige Schweiz*. Zürich, Orell Füssli, 1968. 182. Von Salis beszámolója szerint a zürichi egyetemen akkora volt a feszültség, hogy a docensek számára két szobát kellett fenntartani: egy nagyobbat a németbarát professzorok számára s egy kisebbet a többieknek!

hogy az 1939-es országos kiállításon a nyelvi atlasz a német Svájc mellett a „schwyzerdütsch”^{*} szót tüntette föl az ott beszélt nyelv megjelölésére.¹¹

A „szellemi honvédelem” jelszava alatt körülbelül akkor indult meg a nemzeti önállósulásra irányuló törekvés, amely a frontista erők^{**} támadásának elhárítása után olyan nemzeti konszolidációhoz vezetett, amilyenre ilyen mértékben korábban még nem volt példa. Hamis volna azonban az akkori „egységesülést” az ország egész történelmére jellemzőnek tekinteni, mert egy különleges, extrém szituáció terméke volt, noha a hatása még a háború után is erősen érezhető volt. Az elkülönülés akkori, kétségtelenül szükségszerű tendenciája azonban még objektív megfigyelőket is vitathatatlanul nyugtalanított. Erre utal az a tény, hogy Karl Schmid már 1944-ben (!) a Zürichi Egyetemen tartott székfoglaló előadásán a Spitteler-beszéddel ellentétes értelemben foglalt állást. Attól óvta ugyanis a svájci németeket, hogy „nemzeti introvertáltságba” húzódjának vissza a nagyobb nyelvterülethez fűződő kapcsolatuk feladása mellett.¹² Schmid célja elsősorban az volt, hogy a német idealizmus szellemi örökségét a jövő számára gyümölcsözővé tegye. Szinte ugyanakkor demonstrálta viszont Max Frischnek a háború végén megkezdett drámaírói munkássága, hogy egy fiatalabb nemzedék szemében a klasszikus tradíció nem állotta ki épen a katasztrófa próbáját. Frisch nem a klasszikus hagyományok miatt aggódik, hanem inkább azt kérdezi, hogyan lehetséges, hogy ezek a hagyományok nem tudták megakadályozni a harmincas és a negyvenes évek realitását. A német kérdés Frisch számára, egyfajta negatív azonosulásként, önmagához intézett kérdéssé válik: „Ha emberek, akik ugyanolyan szavakkal beszélnek, mint én, és ugyanazt a zenét szeretik, amit én, nem lehetnek biztosak, hogy nem válnak-e embertelenné, miért lehetnék éppen én biztos ebben?”¹³

A Schmid és Frisch által megfogalmazott két jelszó alatt 1945 után ismét fejlődni kezdett a Németországhoz fűződő kapcsolat, egyrészt a klasszikus hagyományokra való eszméléssel (elsősorban a háborút közvetlenül követő években, s az idősebb nemzedék esetében), másrészt a politikai múlttal szembekerülve. 1945-ben már tudott volt a tény, valóságos hatásait azonban még nem lehetett előre látni és felfogni, hogy a Németországhoz fűződő kapcsolatok csak az ország nyugati részével újulhatnak meg, és az NDK az azonos nyelv ellenére „terra incognita” lett (ezt a problémát mindenesetre csak a keleti államokkal való kapcsolatok összességét figyelembe véve lehet megítélni). Mindenképpen meg kell említeni, hogy a svájci írók növekvő mértékben álltak ki a Kelet felé nyitás mellett, egy másfajta semlegességi felfogásért, amely Svájcot „a szellem Genfjévé” (Frisch), vagy „állandó találkozási helyé” (Walter Gross) tehetné volna.¹⁴

Walter Gross nemcsak újságcikkekben foglalkozott ezzel a kérdéssel, hanem költeményeiben is többször megkísérelte, hogy „átnézzen” az NDK-ba, elsősorban is Peter Huchelhez és Johannes Bobrowskihoz, a két íróhoz.

*A nyelvjárásban a. m. svájci német. (A ford.)

**Németbarát (A ford.)

¹¹ Vö. ehhez Schwarzenbach ábrázolását (7. jegyzet).

¹² In: *Karl Schmid: Zeitspuren*. Zürich, Artemis, 1967. 14.

¹³ „Kultúra mint alibi”, 1949. In: *Öffentlichkeit als Partner*. Frankfurt, Suhrkamp, 1967. 20.

¹⁴ Max Frisch a *Neutralität*-ben, 1964 augusztusában; Walter Gross a *Volksrecht*-ben, 1965. aug. 8-án. *Kurt Marti* meglehetősen részletességgel tárgyalja az egész kérdést *Die Schweiz und ihre Schriftsteller* (Zürich, EVZ-Verlag, 1966.) c. könyvében.

Az igazságtalanság hol lakik,
melyik házban,
melyik utcában,
az Alexanderplatzon jártam,
ahol Biberkopf kocsmázott,
félkarúan, a Havelen,
Schwanenwerdernél voltam,
ahol Heym vízbe fulladt,
láttam odaát,
Wilhelmshorst irányába,
álljatok meg,
találjatok egy szót
egy kőhajításnyira,
ki itt a hibás
és most, ha nem én
és te.^{1 5}

Walter Gross lírája egyébként maga a bizonyíték, hogy az ideológiai határok ellenére lehetséges volt a szellemi kontaktus: ez a költészet Johannes Bobrowski erős hatásáról tanúskodik. S ha az elmúlt években, természetesen a nemzetközi enyhülési politika következtében, bővültek a kapcsolatok az NDK-val, és mindenekelőtt megjavultak az információs lehetőségek, ehhez hozzájárult egy svájci is, igaz, ő német kiadóvállalat alkalmazottja: az Otto F. Walter által irányított Luchterhand-kiadónál jelentek meg olyan fontos szerzők művei, mint Jurek Becker és Christa Wolf.

A szellemi határok megnyílása az évek során, a látótér kibővülése, ahogy ez a német Svájc és Németország kapcsolatában tükröződik, természetesen csak része és példája a kulturális élet általános internacionalizálódásának, amelynek szinte egyenes folyománya volt a harmincas-negyvenes évekbeli elszigetelődés, de amelyről itt nem szükséges több szót ejteni. Kurt Martitól származik az erre vonatkozó merész formula (amely még mindig feltétlenül inkább követelmény, mint valóság): „A sündisznóperspektívától a madártávlatig.”^{1 6} Ez a fejlődés azonban nem egyenes vonalú, amely a nemzetközi röghözkötöttségtől a poliglott gyökértelenséghez kitérők nélkül vezet. A fokozódó nemzetközi nyitás jelenségének teljességében félre nem ismerhető, ellentétes irányú tendenciák is megmutatkoznak. A háború utáni első években még bizonyosan erősen érződött a „szellemi honvédelem” utolsó képviselőinek a hatása. Ebbe a körbe azonban nem lehet besorolni az idősebb generáció összes tagját: sem Carl J. Burckhardt vagy Max Rychner, sem Werner Zemp vagy Hans Albrecht Moser nem tartozik ide. Igen, a magától értetődő érzés, hogy Svájcban „otthon” érzi magát, egyeseket provinciálissá tett, mások számára viszont éppen azt tette lehetővé, hogy szinte megismételhetetlen módon a nagyvilágra nyitottá váljanak. Érdeemes például elolvasni Carl J. Burckhardt előadását a *Pátriáról* (Heimat, 1954), amelyben választóvonalat húz a „haza” (Vaterland) és a „pátria” (Heimat) fogalma kö-

^{1 5} Walter Gross: „Berlin”, In: Antworten, München, Piper, 1964. Ma már az NDK irodalma is a német-svájci germanisztika témái közé tartozik. Lásd Thomas Feitknecht disszertációját: Die sozialistische Heimat, Bern, Lang, 1971. (Készült Hans-Jürg Lüthi professzor irányításával.)

^{1 6} Kurt Marti: Die Schweiz und ihre Schriftsteller. I. m. 56.

zött. Súlyosan hangzó szavakkal – és mégis szinte mellesleg – beszél az elsőről („A hűség eloldozhatatlan kötelékei kapcsolnak bennünket hazánkhoz”), kevésbé patetikusán, de több beleérzéssel a másodikról. A pátria azonban neki nem csupán Svájcot jelenti, hanem, még ha csak lehetőségként is, a belső pátriává váló idegen világot: „Belső pátriánkat azonban naponta szabadon bővíthetjük és mélyíthetjük, feloldhatjuk az idegent és a látszólag ellenségést és megismerhetjük lényegét.”¹⁷

Több mint kérdéses, hogy egy későbbi nemzedék tagjai leírhatták-e volna egyáltalán ezeket a mondatokat, akár a hazához való kötődést illetően, akár a szűkebb pátriának a világban való határtalan kibővítésével kapcsolatban. A háború után magától értetődővé vált poliglott magatartás ugyanis önmagában még nem bizonyíték arra, hogy a világ egyes pontjai, ahová elutazhatunk, belső pátriánkká válhatnak. A Büchner-díj 1958-as átvételekor mondott beszédében Max Frisch is azt mondja, hogy „lakóhelyünket, akár változtatjuk, akár nem, a mai világban mindenütt ideiglenesnek látjuk”.¹⁸ Annak a lehetősége, hogy – amint Burckhardt véli – az idegen világot mindenütt és mindig újra pátriává változtassuk, Frischnél az ilyen pátriáról való lemondással áll szemben. Hasonló felfogásról – Frisch csaknem elméleti igényű mondatának illusztrációjaként – tanúskodik a hatvanas évek végének két Amerika-könyve. Mindkettő naplószerű, de nagyon ellentmondásosnak mutatja az idegen világgal való találkozást. Az 1924-ben született Gertrud Wilker *USA-kollázsai*ban (Collages USA, 1968) – a mű szokatlanul sűrű leírását adja egy új környezet tényeinek – Amerikát egy teljesen soha magáévá nem tett idegen világgént ábrázolja, amelynek megismerése csodálkozó iróniával kezelt honvágyat ébreszt benne, az igazi pátria viszont nem kelti benne a menedék érzését. Jellemző módon az utolsó fejezet címe „Nincs hazatérés”: „A pátria, amelynek jelene felé honvágyunk irányult, üres, jelentés nélküli szónak bizonyult, olyan reménynek, amelyet a magunk számára találtunk ki . . . Pátria nincsen, csak születik. Ott születik, ahová a jövőnket telepítjük.”¹⁹ A pátria itt nem realitás, amely magába olvasztja az embert, hanem bizonyos mértékig az ember saját műve és csak annyi melegséget közvetít, amennyi az önmagunkkal való kézzorítás. Szélsőségesebb, szinte zavaró New York városának ábrázolása Jürg Federspiel (született 1931-ben) művében, *A gyűlölet múzeuma* c. alkotásban (Museum des Hasses). A város itt nem lehetséges szűkebb pátriaként tűnik elő, hanem fenyegetések, félelmek és agressziók lebilincselő és grandiózus káoszaként. A könyv végén a szerző itt sem térhet haza, házát és könyveit ugyanis tűzvész által elpusztítva találja. Nem az adott helyhez kötődő hazaérzés elvesztése a döntő, hanem az, hogy a szerzőnek le kell mondania a lehetőségről, hogy egyáltalán pátriára leljen.

Az elmúlt évtized svájci német irodalmában mégsem a kötöttség nélküliség, a „szabad, mint a madár” motívuma uralkodik. A világ nemzetközivé válása, a hírközlési rendszernek az egész földre való kiterjedése nemcsak könnyen megismerhetővé teszi a világot, hanem – és gyakrabban, mint gondolnánk – lappangó bizonytalanságot is okoz. Paradox módon éppen a határok megnyitása adhat új jelentőséget a szülőhelynek. Ha igaz az, hogy a világ globális faluvá vált, akkor karkai falu, amelyben senki sem találja meg a

¹⁷ Carl Jacob Burckhardt: „Heimat”. In: Friedenspreis des deutschen Buchhandels 1951–1960. Frankfurt, 1962. 91.

¹⁸ Öffentlichkeit als Partner. I. m. 50.

¹⁹ Gertrud Wilker: Collages USA, Zürich, Flamber, 1968. 150.

helyét és amelyben egy menedéket nyújtó szoba elemi létszükséglet. Peter Bichsel (született 1935-ben) már „klasszikussá” vált művében (*A svájci Svájca* – Des Schweizert Schweiz, 1967) írja le ezt az új, a bizonytalanság érzéséből született viszonyt a pátriához: „Itt születtem. Itt nőttem fel. Értem ennek a vidéknek a nyelvét. Tudom, mi egy férfikar, egy községi hangverseny, egy családi összejövetel. Azt hiszem, itt még a szenvedélyes bélyeggyűjtőt is fel tudnám ismerni az utcán a viselkedéséről. Csak itt tudom biztosan megkülönböztetni a nagyvilágban jártas embert attól, aki félszegen viselkedik.”²⁰ Az „itt”, amit Bichsel egy ki nem mondott félelemérzéssel állít szembe, mindazonáltal nem menedéket nyújt, hanem csupán olyan támasszal szolgál, amelyet nem is lehet összekeverni a „honi” misztifikált fogalmával. Az „itt”-ben a világ nem jó, de a szerző megalapozottan állíthatja róla, hogy ismeri, tehát le is írhatja. *Ügyek és magánügyek* (Sachen und Privatsachen, 1964) címen megjelent szellemi naplójában Markus Kutter (született 1925-ben) „jegyzeteket” ír „Svájc állomáshelyről”. Állomáshely: ez a szó egyértelműen elválik a „svájci állásponttól”, amit Spitteler még fel tudott vázolni (igaz, ő egyúttal óvott a nemzeti gögtől). Egy állomáshely nem nyújt menedéket és nem ad szilárd világgépet sem, csak alapot ahhoz, hogy mindenki a maga egyéni módján közelítse meg a világot. Annnyira nem vált hűvössé azonban a szerző viszonya Svájchoz, amennyire az „állomáshely” kifejezés sejtetni enged. „Ami örömet szerez nekem és ami bosszant, ami fáraszt és ami felvidít, s ami engem foglalkoztat, szinte kizárólag csak Svájc és a svájciak ügye. Erre gondolok, amikor azt mondom: svájci vagyok”²¹ folytatja Bichsel a már említett művében. Második naplójában Max Frisch említést tesz szándékáról, hogy „Svájcról legalábbis nyilvánosan többé ne fejtse ki a véleményét”. Közvetlenül azután azonban felhagy ezzel a szándékával, és előadást tart a svájci belpolitika egyik központi kérdéséről, a külföldiek túlzott behatolásáról.²² Egy kritikus megjegyzésére pedig, aki szerint *Heil-Vetia** (1971) című költeményében Svájcot ellenszenves madárijesztőként már csak kedvezőtlen beállításban mutatja, Kurt Marti ezt írja: „Természetesen sok kritikus megjegyzés szerepel a versben, másrészt viszont megkíséreltem azt is, hogy az országhoz tartozásomat és iránta való bizonyos gyengédségemet is belevigye a költeménybe.”²³ A korábbi idők szóhasználatában ide a „patriotizmus” szó kívánkozott volna, most az „országhoz tartozás”, ez a személyes kifejezés ugyanolyan jó szolgálatot tesz (sőt, tulajdonképpen többet is mond). Igaz, ma nem minden író szól az országhoz tartozásáról, sőt iránta való gyengédségéről, úgy, mint Marti. Egy poliglott korban azonban már az is kielégítő, sőt meglepő lehet, ha valaki nem mutatkozik közömbösnek a saját országával szemben. „Bosszankodom Svájc miatt, amely sehogysem áll össze egy egésszé, tulajdonképpen azonban mégis inkább rokonszenvet érek iránta”²⁴ – így Adolf Muschg.

Éppen az elmúlt évtized prózájában – tehát egy olyan időszak alkotásaiban, amelyben a nyitott határok már hosszabb ideje maguktól értetődőek – játszik Svájc

*A Helvetia – Svájc és a Heil – üdv szóból képzett gúnyos szójáték. (A ford.)

²⁰ Tintenfisch, Berlin, Wagenbach, 1968. 59. A tanulmány először a DU-ban jelent meg, 1967 augusztusában.

²¹ Tintenfisch, uo. 59.

²² Max Frisch: Tagebuch 1946–1949. Frankfurt, Suhrkamp, 1950. 14. Az eluralkodás kérdéséről írott mindkét cikkét az *Öffentlichkeit als Partner*-ben találjuk. I. m. 100.

²³ Der Bund. 1971. augusztus.

²⁴ Weltwoche, 1966. ápr. 22.

meglepően nagy szerepet, mint hangulati háttér, mint jól megtapasztalt élményanyag. Ettől eltér, s ezért feltűnő, ha egy olyan író, mint a hosszabb ideje Münchenben élő Kuno Raeber (született 1922-ben) például az utolsó, *Alexius a lépcső alatt avagy vallomások egy macska előtt* (Alexius unter der Treppe oder Geständnisse vor einer Katze, 1973) című regényében nemcsak minden kötöttség nélkül mozog az időben (a római Alexius-legendát egybeolvasztja a múlttal és a jellel), hanem az asszociációk szabadságával földrajzi helyszíneit is szabadon válogatja. A szilárd vonatkoztatási pont New York, a világváros, ezen belül is egy lépcső alatti búvóhely. Az ilyen és hasonló művek ellenpontként ugyancsak az irodalmi fejlődésnek egy lehetséges irányát jelzik.

(Fordította: Kolláth Éva)

(Elsbeth Pulver: *Vom schweizer Standpunkt zum Standort Schweiz. In: Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz. Hrg. Manfred Gsteiger. Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart, Autoren–Werke–Themen–Tendenzen seit 1945. Kindler Verlag, Zürich–München, 1974. 147–153.*)

MANFRED GSTEIGER

AZ IRODALOM INTERFERENCIÁI

„Svájcot gyakran dicsérik, mint három faj, nyelv és kultúra gyümölcsöző és békés együttélésének eszményét, mint egy kis mintagyereket az eljövendő nagyobb Európa számára. Ez bizony hízelgő országunkra nézve, nem mentes azonban a megszépítő messzeség szemléletétől. A három nyelvi régió közötti viszony egyáltalán nem olyan probléma- és feszültségmentes, mint ahogy azt esetleg a kívülállók elképzelik. Ez leginkább az irodalom világára érvényes.”¹⁷⁵ Aki a hatvanas évek elején a svájci állapotokat ilyen jóindulatúan, de nem kritika nélkül ábrázolta, annak úgyszólván hivatalból kellett ezt tudnia; a Svájci Írószövetség elnökeként mégiscsak az ország kulturális pluralizmusát képviselte az országon belül és kívül is. Hans Zbindennek igaza volt abban, hogy a német és román nyelvűek közti viszony problémáit vette célba, de a sajátos irodalmi problematika nem abban áll, hogy a különböző nyelvi és kultúrkörökhöz való tartozás feszültségeket terem,

¹⁷⁵ Hans Zbinden: Aspekte schweizerischer Literatur im Verhältnis zu Europa. Vortrag an der europäischen Literaturtagung, Meran. In: Neue Zürcher Zeitung, 8. Dezember 1963, Blatt 6. A német és a francia-svájc közötti viszonyról lásd Fischer és Trier tanulmányát (l. 167. jegyz.), ahol többek között leszögezik, hogy: „Semmi kétség, hogy az ilyen ellentétesség egyformán hathat gyümölcsözőleg és gátlólag, zavarólag; gyümölcsözőleg, ha a szomszédos csoportok nem zárkoznak el egymás elől, ápolják a szoros kapcsolatokat, ha a kölcsönös hatások egymást érik s egy állandó eszmecsere áll fenn. Ha azonban ezek az érintkezések elmaradnak s mindegyik csoport saját öröklött területére húzódik vissza, nem kerülhetők el az elidegenedés veszélyei. Ezt a tételt nyugat-svájci–német-svájci viszonylatban konkrét tapasztalatok támasztják alá. (78.) Vö. továbbá: Charly Clerc: Une patrie à faire. Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1960. – Oskar Reck: Die Schweiz im Spiegel, Frauenfeld und Stuttgart, Huber, 1966., elsősorban a 43. oldal. (A német és a francia-svájci közötti viszonyról).

hanem abban, hogy ezek a feszültségek nem lehetnek gyümölcsözőek és hogy a sokféleség az egyes kantonok és területek pusztá partikularizmusaként csapódik le. A genfi filozófus, Jeanne Hersch mondta egyszer a szövetségi állam kultúrájának előmozdításával kapcsolatban: „Kölcsönös bizalmatlanság áll fenn. Olyan erősen hiszünk abban, hogy minden svájci terület védi saját irodalmát, hogy nem bízunk a másik megfelelő ítéletében. Nem bízunk eléggé egymásban.”¹⁷⁶ Ezzel felmerül az össz-svájci irodalmi élet kérdésessége, amelyre egészen különböző oldalokról újra meg újra utalnak szép szabályossággal, mint a kölcsönös nyitottság és információk problémájára. Ehhez kapcsolódik Zbinden megjegyzése: „A különböző nyelvterületek közötti kölcsönös irodalmi ismeretek általában csekélyek, olykor megdöbbenően hiányosak.”¹⁷⁷ Az olyan összehasonlításokat végző megfigyelő előtt, aki figyelmét nem egy nyelvterületre korlátozza, a határok átlépésekor érdekes kitekintésre nyílik mód, aminek hol együtthaladó, hol pedig ellentétes a struktúrája. Ha mindenekelőtt a „belső svájci” kapcsolatok problémáját kiiktatjuk, és nem vesszük figyelembe a rétoromán szempontokat, így a „hátország nélküli irodalom” különös esetét sem, tehát a német, francia és olasz nyelvterületekre szorítkozunk, megállapíthatjuk, hogy minden különbözőségük ellenére is rokon vonásokat mutatnak a nagy európai irodalmakkal.

Ez a viszony mindenütt kétoldalú, amelyet a hovatartozás és a másféleség határoz meg. A genfi irodalomprofesszor, Jean Starobinski, aki a modern francia kritika egyik vezető egyénisége, így határozta meg egyik esszéjében a nyugat-svájci írók helyzetét: a francia irodalom közösségébe tartoznak (la communauté littéraire française), ugyanakkor kívül maradnak, a nézők szerepére szorítkoznak. (Il est difficile aux Romands de se sentir tout à fait „dans le coup”: nous sommes au spectacle.)¹⁷⁸

Starobinski „eltolódásról” (décalage), ám szerinte gyümölcsöző eltolódásról beszél: „Un écart, malgré tout persiste. Je le crois fécond, comme tout écart.” (Mindennek ellenére megmarad a távolság. Azt hiszem, hogy az is, mint minden távolság, gyümölcsöző.) A „décalage fécond” (termékeny eltolódás) kifejezés érvényes mind a két másik nyelvterületre is. A háromszoros eltolódás a svájci helyzet közös ismertetőjegye, meghatározott történelmi, gazdasági, társadalmi, pszichológiai tényezők eredménye, amelyek hasonló – de nem mindig azonos – módon hatnak a különböző régiókra. Kívülről nézve, például egy nyelvet értő és tárgyismerettel rendelkező külföldi vagy idegenben élő svájci számára a svájci közösség irodalmainak képében, mint például egyfajta realizmus és pragmatizmus, pedagógiai és morális irányzat, bensőségesség és egoizmus mutatkozik meg.

Belülről nézve” az ún. helvétiai tulajdonságok inkább egyéniéknak tűnnek, amelyeket a helyi és tartományi feltételek is meghatároznak. A „lettres romandes” alaposabban szemlélve megoszlik és lesz belőlük vaud-i, genfi, jurai . . . stb. irodalom. És

¹⁷⁶ „Német és nem-német (II). Egy rádióbeszélgetés nyomán, in: Schweizer Rundschau, Solothurn, 64. Jg. Nr. 7/8, Juli/Aug. 1965, 390. (Az első és a harmadik rész a folyóirat 6. és 9. számában jelent meg).

¹⁷⁷ Aspekte schweizerischer Literatur, I. m.

¹⁷⁸ Jean Starobinski: Nous sommes au spectacle, in: La Gazette littéraire, Lausanne, no. 275. 23–24 novembre 1968, 1. Újabb in: J.-J. Rousseau (Isabelle de Charrière, Présentation de Jean Starobinski, Lausanne, Rencontre 1970. 17. (ott mint az előszó első része). Ebben az esetben a „La Suisse et l’Europe” c. sorozat első kötetéről volt szó, a sorozatot azonban később a kiadó törölte programjából. Vö. ugyanitt a kiadónak, Georges Halda-nak érdekes bevezetőjét: Pourquoi une collection „La Suisse et l’Europe?” 7–15.

Német-Svájcban, mennyire bernien hat egy Dürrenmatt, és mennyire meghatározó Frischnél a zürichi eredet. Fejtegetései végén Starobinski rámutat arra, hogy Nyugat-Svájc nagy írói sokkal inkább hangsúlyozták, mint kiegyenlítették a már említett eltolódást: ennél a megkülönböztetésnél (mise en oeuvre de la différence) két szélsőséget ismer el, – „megkísértéseknek” nevezi őket –: la vigilance critique, le repli lirique sur l'expérience intime (a kritikai éberség a lírai meghátrálás legbensőbb tapasztalásra). A kritikai éberség címszava alatt valójában a svájci irodalom jelentős része állhat, mégpedig a nyelvi határokon innen és túl. A töprengő távolságtartás a saját egyéniségtől éppúgy, mint a környezettől valamint a kényszer, hogy nyelvileg is úrrá legyen a tárgyakat elvonatkoztató fogalom felett, teremtett meg Svájcban egy gazdag esszéirodalmat. *Wissenschaft und Gestaltung* (Tudomány és alakítás) c. könyvében (1957) amely Eduard Korrodival, Gotthard Jedlickával, Max Rychnerrel, Emil Staigerrel, Carl J. Burckhardttal, Hans Bathal és Werner Kaegivel foglalkozik, ezt írta Werner Weber: „Egy irodalomtörténetben, amely az 1900 és 1950 közti svájci irodalmat tárgyalja, olyan különleges műfajt lehet behatóan megfigyelni, amely korábban csak ritkán jelentkezett olyan erősen, mint az említett időszakban. A tudományos prózáról van szó, amelyben egy szak (történelem, művészet, irodalom, filozófia, jog, teológia, természettudomány) jellemzőit egy kutató stílusán keresztül kiemelik a fakultás határai közül és mint a szellemi, erkölcsi és a politikai képzés anyagát juttatják el a közösséghez.”¹⁷⁹ Alkalmanként odáig is elmentek, hogy a svájci irodalom valódi eredményét az értekező tudományos irodalomban lássák. „Amíg az ún. szépirodalom országunk határain belül sajnos igen gyakran csak körzeti ügy marad, addig vezető esszéíróink hangja messze túljut a határokon, mint azt az újabb svájci irodalom egyik megfigyelője 1955-ben megállapította.”¹⁸⁰ A Webernél szereplő szerzők mellett említi a regényíró Theofil Spoerri és a komparatista Fritz Ernstet is. A sort folytatni kellene, az nem kérdéses, hogy a zoológus Adolf Portmannak, a teológus Karl Barthnak, az irodalomtudós Karl Schmidnek, a művészeti kritikus Georg Schmidtnak¹⁸¹ is helye van egy svájci irodalomtörténetben. Bizonyára nem véletlen, hogy a nagy műfaj-monográfia, a német esszé (1966) szerzője a svájci Ludwig Rohner. Régebbi hagyományból következően ide tartozik Emil Ermatinger germanista is. A tudományos irodalommal a *Die deutschsprachige Sachliteratur* c. kötet foglalkozik részletesebben.

A francia nyelvterületen sem állnak a dolgok lényegében másképp: az irodalomtudomány, de a pedagógia, a teológia és a filozófia is a wallisi *homme de lettres* előnyben részesített munkaterületeihez tartozik. Esszé- és naplóirodalom az *esprit romand* klasszikus kifejezésformái, mindenekelőtt protestáns változatukban. Denis de Rougemont világvizonylatban is megbecsült kultúrkritikusi hírnévnek örvend, Gonzague de Reynold versei csupán ujjgyakorlatnak tűnhetnek, de tudományos művei és esszéi széles körben ismertek. Marcel Raymond, Jean Rousset. Jean Starobinski a nemzetközi irodalomtudomány előterében állnak. Albert Béguin munkái pedig a francia irodalomkutatásnak

¹⁷⁹ Werner Weber: *Wissenschaft und Gestaltung*, Olten, 1957. 7. (Az Oltner Bücherfreunde egyesület kiadványa).

¹⁸⁰ Hansres Jacobi: *Schweizer Lese*. in: *Dichtung der Gegenwart*, a Schweizer Rundschau különszáma. Zürich, 54. Jg. 11/12. Febr./März 1955. 757.

¹⁸¹ Vö. Georg Schmidt: *Umgang mit Kunst*. Ausgewählte Schriften 1940–1963, Adolf Max Vogt utószavával. Olten u. Freiburg i. Br., Walter, 1966

adtak fontos ösztönzést. És ha Német-Svájc Heinrich Wölfflinnel, a pszichiáter Carl Gustav Junggal, a Németországból bevándorolt filozófussal, Jean Gebserrel, és a két teológussal, Emil Brunnerrel, Hans Urs von Balthasarral, valamint az utóbbi időben különösen Hans Künggel különböző fokon képviselte a kortársi gondolatokat, a francia Svájcban ugyanezt tette a nyelvész Ferdinand de Saussure (a strukturalizmus atyja), Charles Bally, vagy a pszichológus Jean Piaget.¹⁸² Az olasz rész ezzel szembeállítva szerénynek tűnhet, bár Dél-Svájcban is gyakran együtt jelentkezik a kritikai gondolkodás és a nyelvi megformálás (Pietro Bianconi, Remo Fasani stb.). Az olasz nyelvterület képviselői egyébként nem mindig csak Tessinből vagy Graubündenből származnak (így pl. Adolfo Jenni és az irodalomtörténész Antonio Stauble). Az „esszéizmus” jelenségét tehát teljesen rossz svájci dolognak jelölhetjük, svájcinak nemcsak a nagy teljesítményeket, hanem a veszélyeket tekintve is: a közvetlenség hiánya, és ezáltal a gondolatiság-fogalmiság egyoldalúsága, meghátrálás a pusztá figyelő helyzetbe. Az igazságosságra való törekvés habozássá, állandó határozatlansággá válhat, a tárgyilagosság akarása önbíráskodáshoz és pedantériához, a körültekintés és gondosság az anyag ide-oda tologatásához, a kritikai távolság pedig egoizmushoz vezethet. A svájci irodalmakban van valami, amit a szellemi semlegesség problémájának tarthatunk, az objektív eltávolodás a világtól, és pedig kettős szempontból: mint pozitív kötelezettség és mint negatív kényszerképzet, melyet megpróbálnak áthidalni. Ezért mutatkoznak ezek a sokban oly óvatosnak, néha bizony aggodalmasnak tűnő irodalmak a szembenállásban sajátos módon forradalmiaknak is, Ramuz tiltakozásától kezdve egészen Frisch szocialista elkötelezettségéig. Az ország szűkös keretei és a „tulajdonképpeni” világ nagysága között fennálló kétértelműség állandó a svájci életben, és erre vissza is kell még térni.

A kitörés mint téma gyakran szerepel az irodalomban; a kifelé való kitörés gyakran vereséggel végződik, rezignációvá változik, vagy visszatérés lesz belőle. „Le retour au pays est un des thèmes constants de notre littérature”, gondolja Rougemont (A visszatérés az országba egyik állandó témája irodalmunknak).¹⁸³ A bensőségességhez való odafordulásban mindkettő tükröződik, az elfordulás az ország „közepes” (és középszerű) realitásától és a visszafordulás a nagytól a kicsihez. Ilyen belső helyzetben, mint a hagyományos lírában – inkább a francia, mint a német Svájcban – jut kifejezésre a hiányzó egyetemesség, melyet a személyes lélek területén rekonstruálnak – ahol az összeütközés az itt és most középszerűségével ismét válsághoz vezethet. Következétesen beviszik a misztikus isteni elképzelést tetteikbe, így jelentkezik a vallás a svájci irodalomban ismételten ultima ratioként: hasonlóan mint gyakorlatiasabb téren az etika és a pedagógia: itt emelkedik ki a csupán irodalmi igény: elnyeri az egyén a metafizikai igazságszolgáltatást, melyet a művészet egyedül megtagad tőle. A vallás és az erkölcs az elkötelezettség formái, amennyire ez Svájcban lehetségesnek, azaz gyakorolhatónak tűnik. (Az elkötelezettség a művészet mellett, a művészetért ebben az országban majdnem mindig személyes tragédiához vezet.) Létezik elkötelezettség még politikai, állampolgári, társadalmi szinten is.

¹⁸² Szépen dokumentálja *Alfred Berchtold* a nyugat-svájci irodalmi esszé – tudományos-pedagógiai-morális irodalmi hagyományait *La Suisse romande au cap XXe siècle. Portrait littéraire et moral* (Lausanne, Payot, 1963.) c. művében.

¹⁸³ *La Suisse* I. (. . .) 175.

Sőt a svájci író alapvonalait is meg akarták itt találni benne,¹⁸⁴ azonban nem vették figyelembe, hogy ez a viszony a köztársasághoz ritkán egyértelműen pozitív, sokkal inkább ellentmondás, mint egyértelmű jellemző.

Országunk irodalmának feszültsége a bensőségesség és elkötelezettség, a társadalmi és egyéni között, de a didaktika és a művészet között is bonyolult szakmai magatartást mutat mind az alkotó egyén és környezete viszonyában, mind szűkebb hazája és az egész „anyanyelvi irodalom” vonatkozásában. A betekintés ezekbe a nehézségekbe meg kell óvja a szemlélőt attól, hogy a svájci irodalmak képét teljesen egyhangú és egyértelmű minták szerint határozza meg, mint „Svájc valóban nagy költői többnyire kiváló polgárok voltak”,¹⁸⁵ mert sem Robert Walser, sem Blaise Cendrars nem lett volna ilyen értelemben „valóban nagy költő”.

Az igaz, hogy a svájci irodalmak alaki vonatkozásban inkább konzervatív vonásokat viselnek (más oldalról Cendrars a modern francia lírát Apollinaire előtt és vele együtt meghatározóan alakította, Eugen Gomringerre, mint a konkrét költészet megalapítójára érvényes ez, Friedrich Glauser a dadaizmus híve), de nincs értelme ebből a következő megállapításokat tenni „a svájci írók többsége nem akar lemondani a neki járó jövedelemről, hogy azt szükségből született tapasztalatokra váltsa át. . .”¹⁸⁶ „Országunk elkötelezett irodalmi hagyományai”, melyeket a humanista küldetés jellemez, a mértékletességre való törekvés, a harmonikus rend, az erkölcsi törvények szabad elismerése, az ellentétek gyümölcsöző kiegyenlítése, a szélsőséges kísérletezésektől és a csak játékostól való elfordulás,¹⁸⁷ a reális feszültségek tudatossá tétele helyett mellébeszél. Tudatosan nyilvánul meg mindez Karl Schmidtnél, aki 1949-ben a következőket mondta a svájci költészetről: A részvétel a három kultúrában az egész világ felé nyitottságot kényszerít rá. . . a semlegesség. . . viszont úgy tűnik, kizár minket. „Mellett és közben” ez az a két szó, amely egy fél évezred óta láthatatlanul jelen van a svájci szellemi életben, és bennük az elhatároltság és a veszélyeztetettség. . . mint lehetőség és biztatás. . . kialakítva és elhatárolva.”¹⁸⁸ Ebben a sarkítottágban irodalmunk belső struktúrájának alapformáját találjuk meg ismét, olyan struktúráét, melyet sokkal inkább az ellentétek jellemeznek, mint ahogyan mi magunk azt évek óta valóban elismertük volna. Ha a három külfölddel összeköttetésben levő nyelvet terület jelentős hasonlatosságokat mutat fel – majdnem kizárólag erről beszéltem eddig –, úgy nem maradhat észrevétlen, hogy a hangsúlyok időben és térben gyakran egészen eltérnek. Ez mindenekelőtt a német és a francia Svájc területére érvényes. Itt megfigyelhető gyakran a francia nyelvű íróknál (és egyáltalán a vaud-i értelmiségieknél) a spekulatív gondolkodásra irányuló tendencia, egy gondolati modell (pl. marxista, de nacionalista vagy „népi” körülmények között) „túlságos megrendszabályozása”, növekvő hajlandóság az elméletekhez, alkalmanként a játékossághoz és erősebb kötődés az ábrázoláshoz, német

¹⁸⁴ Pl. *Guido Calgari*: Die vier Literaturen, uo. (. . .) 12.

¹⁸⁵ *Arnold Schwengeler*: Vom Geist und Wesen der Schweizer Dichtung, St. Gallen, Tschudy, 1964. 18.

¹⁸⁶ *Schwengeler*, uo. 54.

¹⁸⁷ *Adrian Wolfgang Martin*: Emanuel Stickelberger. Weg und Auftrag eines Schweizer Dichters. In: Emanuel Stickelberger, Festgabe zum 75. Geburtstag, 13. März, 1959, Frauenfeld, Huber, 1959. 53.

¹⁸⁸ *Karl Schmid*: Vom Geist der neueren Schweizer Dichtung, Stuttgart, Engelhorn, 1949. 17. (Előadás a Schweizer Autoren c. kiállítás megnyitása alkalmából a württemberg-i nemzeti múzeumban).

nyelvű kollégáiknál a pro és kontra pragmatikus felmérése, közeledés a gyakorlathoz, összekapcsolva komolysággal és külső tartózkodással, de gyakran humortalansággal és alkalmanként merevséggel is. Ezek természetesen nagyon vázlatos megkülönböztetések, melyek esetenként változnak. Messzemenően tisztázatlan az a kérdés, hogy annak a jelenségnek, amelyet a svájci irodalom realizmusaként jelölnek, mennyire nyúlnak le a gyökerei a német-svájci viszonyokba: egyébként Lukács ellenére még mindig nem eléggé kézzel fogható a realizmus fogalma, óvakodni kell ebben az ügyben tehát az elhamarkodott következtetésektől.¹⁸⁹ Karl Schmid úgy véli a német-svájci irodalomról beszélve, hogy különleges „pszichológiai” tendenciát lehet felfedezni, amelynek fogalmát hasonlóképpen adja meg, mint Fehr a realizmusét „ahol a pszichológia annyit jelent: az emberi létről és a kultúráról beszélni, az túl sokat is jelent”¹⁹⁰ Pszichológiai ebben az esetben mindenesetre a nyugat-svájci irodalom, és ha figyelembe vesszük az ilyen „pszichológia” Schmid által megnevezett ismertető jeleit („határozatlanság”, „tökéletlenség”, „a felértékel érték relativitásának értelmezése”) még nagyobb mértékben is az, mint a német svájci. Egy fiatal szovjet tudós, Vlagyimir Sedelnik, egy összehasonlító tanulmányában kiemeli a jelen ösz-svájci irodalmának növekvő nemzetköziségét és társadalomkritikai elemeit.¹⁹¹ A párhuzamosság ellentéte mégis inkább itt figyelhető meg. Nyugat-Svájcban közvetlenül a második világháború után élénk politizálás, szocializálódás és nemzetköziség lépett fel, elsősorban egy akkori folyóirat, a *Rencontre* körében, ugyanekkor a 60-as években új „irodalmiasodás” tapasztalható a hagyományos regionalizmus felértékelésével összekapcsolódva. Itt az *Ecriture* évkönyv szerzőire gondolunk, név szerint Chessex-re, Chappaz-ra vagy Voisard-ra. Ez a vonal megfelel – ellentétéként annak, ami a Német-Svájcban volt – egyes az 1945 után még messzemenően a hagyományos nemzeti értékekre felesküdt és a nagy német egyéniségeket ápoló irodalomnak, melyet körülbelül 10–15 évvel később felváltott a ma uralkodó társadalomkritikai irányzat és a mai európai–amerikai mintákról tanult modernizmus. A hatvanas években és a hetvenes évek elején tudatosan egy mitológiamentes irodalom keletkezett az „új tárgyilagosság” és a „kis lépések” irodalmáé, amely az egyenes, pontos leírását bizalmatlan leltározását adja annak, ami van (a misztikus Adrian Wolfgang és Erika Burkart kivételek). Ez idő alatt a francia országrészben megjelentek a fantasztikum új irodalmának mítikus világerzettel eltöltött művei. 1967-ben adja ki Németországban Otto Walter Bichsel *Évszakait*, 1968-ban Bertil Gálland adja ki Lausanne-ban Chappaz *Le Match Valais-Judée* c. művét. Nagyobb ellentétet nem is lehetne elképzelni. Természetesen ezek az észrevételek csak részben érvényesek, és elsieltett lenne a jelenlegi francia-svájci szerzőket mind az ún. „konzervatív” vonalat képviselő, míg a német-svájciakat a „progresszivitás” valódi vagy csupán azt igénylő képviselőinek tekinteni. A német Svájc területén természetesen nem jelentkezik olyan új regionalizmus, amely nagyon különbözik nemzetfeletti, paradigm-

¹⁸⁹ Vö. *Georg Lukács*: Gottfried Keller. In: *Deutsche Realisten des 19. Jahrhunderts*, Bern, Francke, 1951. 147–230., ahol Keller „realizmusa” a svájci polgári demokrácia megfelelőjeként jelenik meg. Vö. még: *Karl Fehr*: *Der Realismus in der schweizerischen Literatur*, Bern und München Francke, 1965. (A „svájci”-t itt is, mint igen gyakran, hallgatólagosan a német-svájci szinonimájaként alkalmazzák).

¹⁹⁰ *Vom Geist* . . . I. m. (vö. 188. jegyzet) 18.

¹⁹¹ *Vladimir Sedelnik*: *Le développement de la littérature suisse: tendances et perspectives*. In: *Revue neuchâteloise*, IX. année, no. 36. automne 1966. 25–35.

matikus jellegében Chessex Waadt-vidéki „nacionalizmusától”. De azt is el szeretnénk fogadni, hogy országunkban az egyes irodalmak egymáshoz való viszonyában inkább a kiegészülési törvénye uralkodik, mint az azonosságé. Természetesen jelentős a feszültség, nem beszélhetünk a germán és román Svájc közti egyetértésről. Éppen ebben a különbözőségben rejlik – vagy rejlene mégis annak a lehetősége, amit Gottfried Bohnenblust egyszer az „ellenpontos gondolkodásnak” nevezett.¹⁹²

Ahhoz, hogy ilyen gondolkodás, hogy dialektikus – vagy ami még valószínűleg helyesebb: „párbeszédés”¹⁹³ – viszony létrejöjjön, szükség van a kölcsönös nyitottságra, szükséges az említett információcsere, beszélgetésre és összehasonlításra. Bár ennek a szükségességével régóta tisztában vannak mind az írók, mind a kritikusok, a gyakorlatban mégis csak közömbösséggel van dolgunk a valódi konfrontációk és találkozások helyett. Nem kérdés, hogy a svájci íróknak a külföldi irodalmi életet más nyelvű kollégáitól eltérően a saját országában kell megtapasztalnia. Emellett nem állapítható meg, hogy semmi sem történt volna a közeledés előmozdítása ügyében.

A német és francia, valamint a német és olasz Svájc közötti irodalmi kapcsolatokról, amennyire azok a második világháborúig terjedő időszakra vonatkoznak, olyan vizsgálati anyag áll rendelkezésre, amely azokat megvilágítja.¹⁹⁴ Közvetítők, mint Fritz Ernst és Siegfried Lang a német-svájci és Jean Moser, valamint Charly Clerc francia-svájci oldalról figyelemre méltót vittek véghez. Ezzel összefüggésben emlékezni kell a német-svájci egyetemi germanista tudósok tisztázó és közvetítő tevékenységére a nyugati országokban, mint amilyen Bernhard Böschenstein Genfben, Werner Stauffacher Lausanne-ban, Werner Günther pedig Neuchâtelben volt.

A Svájci Államszövetségből hiányzik a becsvágy és az alkotmányadta lehetőség a kapcsolatok rendszerezéséhez a nemzeti kultúrpolitika keretében, ám a Pro Helvetia alapítványon keresztül legalább mindig kész azokat előmozdítani.¹⁹⁵ E feltételek között az egyes csoportok vagy intézmények fáradozásai mindig összefüggés nélküliek és gyakran szórványosak maradnak. Erre példa: egyetemi hallgatók egy csoportja 1968 novemberében a freiburgi egyetemen össz-svájci írói találkozót rendezett, melyen csak adatokat, nem többet, mint adatokat szereztek egy párbeszédhez. A solothurni „Waldegg alapítvány” azóta hasonló (újabbán „Solothurni Irodalmi Napok”-nak nevezett) találkozót tett lehetővé. A kétnyelvű kantonok jóformán semmi erőfeszítést nem tesznek arra, hogy ezt

¹⁹² *Gottfried Bohnenblust: Von der Freiheit eidgenössischen Geistes. In: Vom Adel des Geistes. Gesammelte Reden. Zürich, Morgarten, 1943. 381.*

¹⁹³ A fogalom a Zürichben élő filozófustól, Hermann Levin Goldschmidtől származik. Lásd *Dialogik, Philosophie auf den Boden der Neuzeit (Frankfurt/Main, Europ. Verlagsanst. 1964.)* c. könyvét.

¹⁹⁴ *Trudi Greiner: Der literarische Verkehr zwischen der deutschen und welschen Schweiz seit 1948. Bern, Haupt, 1940 (Sprache und Dichtung, Heft 67).* – *Guido Locarnini: Die literarischen Beziehungen zwischen der italienischen und der deutschen Schweiz. Bern, Francke, 1946.* – továbbá *Jane Suzanne Mauerhofer: Werke schweizerischer Schriftsteller in französischen und deutschen Übersetzungen. Bibliographischer Versuch. Bern, Schweiz. Landesbibliothek, 1968.* című, könyvkereskedelmi forgalomba nem került munkáját. A Neuenburg-i egyetemen *Susanne Inaebnit* 1973-ban benyújtotta W. M. Diggelmann-nak a francia Svájcban 1962 és 1968 között való fogadtatásáról szóló licenctáji dolgozatát.

¹⁹⁵ Lásd ehhez a következő, *Literatur und Gesellschaft* c. fejezetet és a 199. jegyzetet.

az irodalmi kulturális párbeszédet elindítsák: így például a berni és a freiburgi egyetem tantervéből hiányzik az összehasonlító irodalomtudomány, amelyet éppen áthidalásnak szántak. Ami Bernt illeti, ott érvényes betű szerint is J. R. von Salis észrevétele: „Bern városa, amely kétnyelvű volt a forradalom utáni időkben, már alig töltötte be történelmi szerepét, hogy a német és francia szövetségek között közvetítő legyen.”¹⁹⁶ Súlyosan esik a latba, hogy a Svájci Írószövetségnek fennállása évtizedei alatt soha nem volt igazi közvetítő szerepe. Az 1962-ben kiadott *Schweizer Schriftsteller der Gegenwart*¹⁹⁷ című kis kézikönyv a már említett össz-svájci antológiákhoz hasonlóan nem egyéb „könyvkötészeti rendszernél”. „A svájci irodalom”-ról alkalmanként tett szóbeli és írásbeli nyilatkozatok sem tevésthetnek meg afelől, hogy a nyelvhatárokon túli folyamatos kapcsolatokról általánosságban szó sem lehet.¹⁹⁸

De vegyük észre a pozitívumokat is. Így a kölcsönös tájékoztatás problémája iránt érdeklődött nem csak a vaud-i (francia-svájci) „Alliance Culturelle Romande” a francia nyelvű kulturális szövetségek csúciszervezete, hanem az állampolgári-politikai irányzatú Neue Helvetische Gesellschaft is.¹⁹⁹ A televízió, a rádió időnként összehasonlító dokumentációt ajánl, így mutat be gyakran a genfi író. Yvette Z’Gragen (a név belső-svájci eredetű) a vaud-i rádióban alemann lírikusokat. Az 50-es évek első felében a haladó lausanne-i folyóirat a Rencontre foglalkozott a német-svájci és tessini újdonságokkal és már akkoriban nyomatékosan felhívta a figyelmet Frisch-re és Dürrenmatt-ra. (Mindkét modern német-svájci „klasszikus” csak azután vált népszerűvé Nyugat-Svájcban, miután Franciaországban érvényesültek, ugyanez vonatkozik Peter Bichsel-re is, és ez mintha

¹⁹⁶ Schwierige Schweiz, uo. (vö. 76. jegyzet 50. oldalon) Die geschichtliche Bedeutung der französischen Schweiz.

¹⁹⁷ Schweizer Schriftsteller der Gegenwart (Écrivains suisses d’aujourd’hui / Scrittori svizzeri d’oggi / Scriptuors svizzers da noss dis. Bern, Francke, 1962. A lexikon a Svájci Írószövetségnek csak az akkori tagjait tartalmazza.

¹⁹⁸ (...) Többek között: A „svájci irodalom” fogalma természetesen az EXPO 1964 alkalmából is megerősítést nyert. Az újjászervezett Svájci Írószövetség által 1972 novemberében Rüschiikonban megrendezett Symposium 72: Die vier Literaturen der Schweiz c. konferenciával kapcsolatban írta a bázeli National-Zeitung irodalmi szerkesztője (nov. 15. 23.): „Ez valóság: ott ültek az írók, akiknek az unalom az arcukra volt írva, mihelyt más nyelvterületen működő kollégáikról esett szó”.

¹⁹⁹ Alliance Culturelle Romand: Dialogue à travers la Sarine, cahier no. 6, novembre 1965 (tanulmányok elsősorban a német-svájci kultúráról, francia szemszögből, válaszok egy körkérdésre s egy kis modern német-svájci lírai antológiáról). – Nebeneinander – und miteinander? Beiträge für eine bessere Zusammenarbeit auf kulturellem Gebiet (Les uns à côté des autres et les uns avec les autres? Essais pour une meilleure coopération sur le plan culturel) L’una accanto all’altro – e insieme con l’altro? Contributi per una migliore collaborazione in campo culturale. Redaction: *Théo Chopard*. Jahrbuch der Neuen Helvetischen Gesellschaft, 39. Jg., 1968. (írások irodalomról, színházról, zenéről, filmről stb., valamint általános jellegű cikkek az ország különböző vidékeinek szemszögből). – A Pro Helvetia alapítvány is foglalkozik a „belső kulturális cserével”. Az alapítvány néhai elnöke, J. R. Salis professzor felhívta a szerző figyelmét 1972 nyarán, hogy „a Pro Helvetiának kétségen kívül igen jelentős anyag van a birtokában Zürichben, a Hirschengraben 22-ben, amely a különböző nyelvterületek irodalmi kapcsolataival függ össze... az országrészek közötti kulturális cserével való törődés kötelességeink közé tartozott, s szintén fáradtoztunk ennek a feladatnak a teljesítésén.”

²⁰⁰ Lásd az Aspects d’une littérature suisse c. különszámot. Rencontre. Revue littéraire. IIe année, no. 9–10. juin–sept. 1951. (Yves Velan-nak a francia, és Michel Dentan-nak a német Svájcról írott cikkeivel, valamint számos szövegkísérettel mindkét nyelvterületről.) A szerkesztőség előszavában megjegyzi, hogy egy állandóan és folyamatosan mélyített csere „nemzeti kultúránk két formája

megismétlődnek Jörg Steinernél is.²⁰⁰ Egy diákszövetség által 1969-ben kiadott, *Revue de Belles-Lettres* című irodalmi folyóirat Ludwig Hohlnak szentelt egy terjedelmes különszámot, annak a kiemelkedő német-svájci írónak hódolva, akit legtöbb honfitársa sokáig félreismert.²⁰¹

Napilapok, mint a *Neue Zürcher Zeitung* és a *Tages-Anzeiger*, valamint független újságírók, mint pl. Jürgen Altwegg tájékoztatnak a vaud-i irodalomról, hála a belső kulturális párbeszédnek előtt nyitott tárcarovatoknak. A nyelvi határokon túllépve szólal meg Franck Jotterand a *Gazette de Lausanne* és Walter Weideli a *Journal de Genève* hasábjain az új német-svájci irodalom mellett. A legutolsó években az utóbbi lapnál különösen aktívnak bizonyult Isabelle Martin ez ügyben. A lausanne-i germanista, Wilfried Schiltknecht, aki 1965-ben publikálta az első összefüggő ábrázolást a német-svájci modern regényről (*Aspects du roman contemporain en Suisse allemande entre 1959 et 1973, Ed. l'Age d'Homme*) folyamatosan számol be német nyelvű újdonságokról.

Egyes kiadók antológiákat, fordításokat adnak ki, sőt alkalmanként ilyenek megírására is ösztönöznek, ahelyett – ami egyébként a megszokott –, hogy a véletlenül érkező kéziratokra korlátoznák kiadói tevékenységüket.²⁰² A fordítói munka értelmes irodalomcsere keretében is különös jelentőséget kap (természetesen egyáltalán nem csak ebben – az elhunyt baseli Walter Widmer, mindenekelőtt a klasszikus francia irodalom fordítója, kiemelkedő példa erre). A fordítói munkára nincs össz-svájci vagy akárcsak helyi tervezés sem, habár ezt időnként szorgalmazzák. Egy fiatal berni kiadó megalapította „a Román–Svájc könyvtára”-t, de ez sem jutott túl a kezdeteken. Sokkal eredményesebben fejlődött az Alapítvány a Szövetségi Együttműködésért szervezet által megindított CH-Reihe tevékenysége. Hiányzik a fordító-képzés és a tapasztalatszere lehetőség szemináriumok formájában. Mégis jelentősek az egyéni teljesítmények, Werner Johannes Guggenheim alemann Ramuz-fordítótól és Charles Baudoin vaud-i Spitteler-fordítótól a kortársakig, a berni Hannelise Hintderbergerig, aki a francia szimbolisták mellett Chiesa líráját is fordította avagy Fritz Güttingerig.

Emellett feltűnő Nyugat-Svájcban a Német Svájc iránti növekvő érdeklődés, így fordította Eugène Badoux, aki vaud-vidéki, többek között Meinrad Inglin-t, Kurt Marti-t és Max Frischt (*Guillaume Tell pour les Écoles* már a német kiadást követő évben megjelent), Walter Weideli Dürrenmatt művei mellett, melyeknek most állandó fordítójaként jegyzik, Herbert Meiert és Robert Walsert. Az utóbbi időben az Olten-Csoport érdeklődik szerzőinek fordításai iránt. Badoux és Weideli munkái minőségileg magasabb színvonalat jelentenek, melyet távolról sem ér el minden fordító. Ez azzal függ össze, hogy sem a német, sem a francia oldalon nincs a feladathoz felnőtt fordító, kritikus. A német-svájci

között” azok közé a célok közé tartozik, amelyeket a folyóirat indulásakor maga elé tűzött. Az olasz-svájci írók többek között az 1950/4-es, július–augusztusi számban kerültek bemutatásra.

²⁰¹ La *Revue des Belles-Lettres*, 94e année, no. 3. 1969 (tanulmányok Frisch-től, Dürrenmatt-tól, Walter Weidelitől, Alexander J. Seilertől, François Bondy-tól, Rainer Michael Mason-tól és még többektől.

²⁰² Így a Benziger-Kiadó a 161. jegyzetben említett a Tessin-i modern írók antológiáját és a *Texte/Les Romands. Prosa junger Autoren aus der Westschweiz*, előszó: Franck Jotterand, Zürich, 1965. Mindkét könyv már néhány év múlva megjelenik a „modern antikvárium”-ban! Az újságíró és kritikus Max A. Schwendimann kiadta a *Gegenwartsdichtung der Westschweiz. Zwölf Autorenportraits mit Textproben. Vorwort v. P. O. Walzel* (Bern, Benteli, 1972) c. könyvét.

oldalón érdekes kísérletet kockáztattak meg egy új Ramuz kiadvánnyal, ami azért is érdekes, mert a kiadó számos kortárs íróat kíván megnyerni fordítóként.²⁰³

Ilyen nekifutások mutatják, hogy milyen irányba tájékozódik a svájci fordítói politika, mint élő irodalom élő cseréje. Mindenesetre a fordítás sem mindig elegendő, így marad az alemann kollégák vitája az új regény helyzetéről vallott tételekkel, amelyet a neuchâtel-i Jean-Pierre Monnier képvisel L'Age ingrat du roman c. esszéjében (1967), amely teljesen elfogyott, annak ellenére, hogy a könyv hamarosan megjelent németül.²⁰⁴ Néhány évvel ezelőtt írta a genfi Nicolas Bouvier, hogy a vaud-i irodalom összefonódott a némettel, amennyiben „alkotólag” vesznek részt egymás munkájában. Ugyanekkor a wallis-i Maurice Chappaz kidolgozta a román és a germán Svájc közötti új kommunikáció programját: „Les trois Suisses sont les trois langues mais surtout une solitude à transformer . . .” (A háromféle Svájc a három nyelvet jelenti, de mindenekelőtt egyfajta magányosságot, melyet meg kell változtatni.)²⁰⁵ A lecke fel van adva, a „svájci ügyön” túlmenően, a kulturális és ezzel együtt az irodalmi szövetség svájci modellje fontos marad a jövendő egyesült Európában, és fontosnak is kell maradnia.

(Fordította: Sz. Aknay Andrea)

(Manfred Gsteiger: *Interferenzen der Literatur*. In: *Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz*. Hrg. von Manfred Gsteiger. *Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren–Werke–Themen–Tendenzen seit 1945*. Kindler Verlag, Zürich und München, 1974. 86–97.)

²⁰³ C.-F. Ramuz: *Werke in sechs Bänden*, hrg. von Werner Günther, Frauenfeld und Stuttgart, 1972. Eddig megjelent az első kötet Yvonne és Herbert Meier, és a negyedik Hanno Helbling fordításában.

²⁰⁴ Jean-Pierre Monnier: *Bekentnis zum offenen Roman*, a. d. Franz. übertr. v. Margrit Huber-Staffelbach, Frauenfeld und Stuttgart, Huber, 1970. – Egyes szerzők, mint pl. a Párizsban élő Robert Pinget és Philippe Jacottet művei megjelennek németül a Német Szövetségi Köztársaságban; ezek mégis kivételek mint Yves Velan és Anne-Lise Grobéty regényei, amelyek a Német Demokratikus Köztársaságban kerülnek kiadásra.

²⁰⁵ La Suisse en question, in: *Jahrbuch der NHG*, uo. (vö. 199. jegyzet) a 269. oldalon.

A SOKNYELVŰ ORSZÁG*

Svájc soknyelvűsége az ország történeti kialakulása előtti időkben gyökerezik. I. sz. előtt 600 körül a mai Wallis kanton területén éltek – Rufus Festus Avienus római költő bizonysga szerint – a svájci föld első ismert lakói. Közös néven ligurokként említették őket. Tőlük kapta nevét a Ligur-tenger. Más népek terjeszkedése tolta őket északra. Megtelepedtek az Alpok addig nem művelt déli völgyeiben. Időszámításunk előtt 15-ben – a Keleti Alpok meghódításával – Augustus császár bekebelezte a római birodalomba a mai Svájc területét, amely több mint négy évszázadon át római fennhatóság alá tartozott. Írásos feljegyzések szerint a mai Tessin a rómaiak által lepointinusoknak nevezett nép (allobrogok és sequanerek), Bündent pedig a rétusok lakták. Ez utóbbiakat nevezte Lívius és Plinius az etruszok „elvadult” utódainak. (Raetia a római időkben nagyobb volt, mint a mai Graubünden. A rétusok, ellentétben a kelta törzsekkel, nem tartoztak az indo-európai nyelvcsaládhoz.) A rómaiak nem sokat törődtek a meghódítottak nyelvével. Több száz évbe telt, míg a kelta népek nyelve ellatinosodott. Ezeket „rómaiaknak” hívták megkülönböztetésül az őket követő germán törzsektől. Nyelvmentesreik a katonák, kereskedők, hivatalnokok voltak. A régi és az új ötvöződésből alakult ki az itteni „volgare”, egyfajta gallo-római nyelv. A római császárság a meghódított népek nyelvénél többet törődött határai védelmével. A légiók a Rajna jobb partján és a Dunától északra táborvertek, később Domitianus megépítette a limest, a mai Ulmtól induló és Bonnig terjedő egykori erődítményrendszert, amely a Duna és a Rajna között védte a határokat. A meg-megújuló támadásoknak azonban nem tudott sokáig ellenállni.

A germánok közül előbb a burgundok telepedtek le a Rhône balpartján. Később a mai Genf vidéke lett a szálláshely központja. A burgundok (a Nibelung-ének hőseinek elődei, ill. azok rokonai) és az őslakosság gyorsan keveredett egymással. A vegyes házasságok engedélyezése éppúgy elősegítette a keveredést, mint az őslakosok magasabb kulturális szintje és vonzóbb életmódja. A hódítók átvették az elnyomottak nyelvét, a svájci „volgare”-t. Kitűnő szervezők voltak, jól működő közigazgatást építettek ki. Megkeresteltek és kiterjesztették határaikat a mai Franciaország felé. A rómaiaktól, ill. a helvétektől átvett intézményrendszer legjobb védelmezői voltak.

A „burgund föld”-nek egy része, Svájc nyugati medencéje 534-ben került a frankok hatalmába. 888-ban megalakult a felső-burgundiai királyság. Összeomlása után, 1034-től a

*Adatainkat elsősorban Robert Schlöpfer *Die viersprachige Schweiz* című könyvéből vettük; a kötet ismertetését l. a 342. lapon.

német császársághoz tartozott. A római-svájci nyelv fennmaradásában nagy szerepe volt a burgundi államiségnek, és abban is, hogy kivédte a francia királyok későbbi bekebelezési kísérleteit.

A germán alemannok voltak az újabb jövevények. A római birodalom bukása után (476) előbb nyugatra, majd északra terjeszkedtek, és összeütközésbe kerültek a frankokkal. 496-ban Klodvig frank király legyőzte és adófizetésre kötelezte őket. Terjeszkedésük iránya ekkor délnek fordult. Átszivárogtak a Rajnán. Új hazájukat a helvét földön találták meg. A honfoglalás két menetben történt: a pogány alemannok először a nyílt területeket népesítették be, míg a városokat, a megerősített kastélyokat, várakat a keresztény őslakosság lakta; kb. 700-ig őrizték kulturális, gazdasági és nyelvi önállóságukat. Az óvatosabbak és vagyonosabbak áttelepültek a római nyelv- és intézményrendszer szilárd várába, Raetiába, amelyet magas hegyek oltalmaztak. A mai Graubünden völgyei akkor románosodtak el, amikor a „Mittelland”-ot már az alemannok uralták. Megőrizték nyelvüket, elhagyták hitüket, és felvették a kereszténységet. (A számunkra is emlékezetes Sankt Gallen-i kolostort egy alemann nemes úr, Waltram alapította 719-ben.) Az alemannok 746-ban elvesztették önállóságukat. A frankok az uralkodó nemességet kiirtották, és a népet hatalmuk alá hajtották.

A nyelvi határok megszilárdulása több század alatt ment végbe. A „Mittelland” germánná lett. Az Aare folyótól nyugatra eső részen azonban, ahol összefüggő területen élt a kulturálisan és gazdaságilag szervezettebb „római” nép, az alemannok átvették az ő nyelvüket, a román nyelvű enklávék viszont elgermánosodtak. Keleten a nyelvi határok lassan, de feltartóztathatatlanul a német javára tolódtak el. Raetia nem tudott ellenállni a germán nyomásnak, miután elvesztette egykor erős latin hátországát és kulturális kapcsolatait. A 843-as verduni felosztás során a kelet-frank birodalom része lett, a milánói érsekség helyett pedig a mainzi egyház ellenőrzése alá került. A nemesség után a papság is elnémetesedett. Attól kezdve, hogy a terület központjában, Churban a XV. századra a többség német nyelvű lett, megkezdődött a már szinte áttekinthetetlen nyelvi szétforgácsolódás. A hegyek népe szellemi és kulturális vezetők nélkül maradt, lassan-lassan feladta nyelvét, és átvette a „többre becsült”, hasznosabbnak ítélt németet. A ritka lakosságú déli terület, a mai Wallis gyorsan elnémetesedett.

A svájci nyelvi határok kialakulása történeti okokra és természeti adottságokra vezethető vissza. E népek nem alkottak politikai egységet. A XIII. században a Habsburg grófok, a savoyai hercegek, a bázeli, genfi, lausanne-i püspökség és a Sankt Gallen-i apátság voltak a nagy hűbérurak. Velük szembenállva, viszonylagos függetlenségben élt a Vierwaldstätter-tó környékének szabad paraszt népe a német-római császár uralma alatt. A Hohenstaufok számára fontos volt az Északot és Délt összekötő Szent Gotthárd-i út, ezért e három kantont (Schwyz, Uri, Unterwalden) különösen oltalmazták. Habsburg Rudolf halála után, mivel a Habsburgok nem ismerték el kiváltságaikat, 1291-ben a három kanton megújította „esküszövetségét” (Eidgenossenschaft). Schwyz lakosai Morgarten mellett 1315-ben megverték Habsburg Lipót seregét, és örök szövetséget kötöttek a másik két kantonnal. 1386-ig még öt kanton (Luzern, Zug, Zürich, Bern, Glarus) csatlakozott hozzájuk. Ezzel kialakult a mai Svájc magja. Az 1386-os sempachi és az 1388-as näfelsi csata után a Habsburgok végre elismerték a svájciak függetlenségét. Megtartásáért a XV. században véres harcokat vívtak. A XVI. századra 13-ra nőtt az összetartó kantonok száma. Az ő győzelmükkel végződött a Merész Károly burgundiai herceg indította háború.

Bár hivatalosan csak a vesztfáliai békében (1648) ismerték el Svájc önállóságát, a XV. század végétől kezdve háborítatlanul élt.

A nagy politikai szakadást a reformáció idézte elő. A béke helyreálltával a XVII. és a XVIII. században virágzásnak indult az ipar és a kereskedelem. Az arisztokraták vezette városok – Bern, Zürich, Bazel – és az elnyomó kantonok elleni elégedetlenség paraszt-lázadásokban és véres összetűzésekben tört ki. A belső forrongást kihasználva 1798-ban a francia csapatok megszállták Genfét és Bernt. Bern behódolása után a többi kanton is francia uralom alá került. 1798-ban kikiáltották az egységes és oszthatatlan Helvét Köztársaságot. A központi kormány és a törvényhozás gyakorolta a hatalmat. A három ös-kanton nem fogadta el az új alkotmányt. 1799-ben a franciák elleni második koalíciós háború hadszíntérré változtatta Svájcot, 1800-tól a kantonális rend és az egységes köztársaság hívei között politikai harcok dúlták fel az ország nyugalmát. 1802-ben Napóleon közvetítésével visszaállították a régi kantonális alkotmányt. Fizetségül a franciák melletti katonaállításra kötelezték magukat. E véradó alól csak Napóleon bukása után szabadultak meg. 1815-ben osztrák seregek szállták meg és „örök időkre” semlegesnek nyilvánították az államszövetséget.

Az újra visszaállított oligarchikus és az 1830-as párizsi forradalom után bevezetett demokratikus alkotmány hívei, a konzervatívok és a liberálisok közötti viszálykodás az 1848-as alkotmány elfogadásával ért véget. Svájc államisággá szerveződése együttjárt a nyelvi határok megszilárdulásával, egyben az alemann azaz Német-Svájc térnyerésével.

Az „Eidgenossenschaft” nem fektetett súlyt a nyelvi különbségekre, a nyelvi kérdés nem okozott nehézséget. A viták az 1798-as politikai változással kezdődtek, amikor az államszövetség minden lakosára kiterjesztették a polgárjogokat. Ez a forradalmi tett megkövetelte a nyelvek egyenjogúsítását, ill. a különböző nyelvű polgárok törvény előtti egyenlőségét. És miután a Helvét Köztársaság központosított hatalom volt, minden intézkedést legalább három nyelven kellett kihirdetni. Svájc történetében a helvét központi kormányzat öttagú végrehajtó szerve és a két melléjük rendelt tanács volt az első testület, amelynek tagjai – az állam különböző népcsoportjainak képviselőiben – egyenjogúaként álltak szemben egymással, és közös tanácskozásban jutottak megállapodásra. (Mindkét tanácsban volt egy-egy német, ill. francia tolmács is. Később vagy vita esetén ezt az olaszokra is kiterjesztették. A rétoromán képviselők általában németül beszéltek.) Az új vezetők helyzetét, akik az állami egység és a nyelvi türelem elvét vallották, könnyítette, hogy a „Welsek” (nyugat- és dél-svájci franciák) és a tessiniek (svájci olaszok) önként tettek hitet az új állam mellett.

A Helvét Köztársaság 1802-es összeomlása maga alá temette a demokratikus intézményeket. Bár a francia és olasz-svájciakat – az idegen hatalmak beavatkozása eredményeként – nem lehetett visszasüllyeszteni korábbi állapotukba, feleslegessé vált a helvét módra szabályozott többnyelvűség. A forradalmi vívmányokból annyi maradt meg, hogy a kétnyelvű kantonokban csak azok voltak választhatók a tanácsba, akik mindkét nyelvet beszélték. Ez valójában annyit jelentett, hogy a korábban uralkodó réteg tagjai kerülhettek ismét hatalomra, akik tolmács nélkül is szót értek egymással.

A nyelvkérdés a júliusi forradalomtól kezdve 1848-ig több ízben napirendre került. A viták eredménye az 1848-ban az alkotmányban megfogalmazott 109. cikkely, amely kimondja, hogy „Svájc három főnyelve a német, a francia, az olasz – a szövetség nemzeti nyelvei.” Az államszövetség ezzel jogilag is többnyelvű állammá lett, és csak a

polgárokon múlt, hogy a törvény betűit étellel töltsék meg. (A 109. cikkely a mai 116., lásd erről: Iso Camartintól *Svájc többnyelvű állam* című cikkünket.)

A jelen nyelvi állapotokról a tízévenként megtartott és azok eredményeit feldolgozó statisztikai kimutatások tájékoztatnak. A tízévenkénti népszámlálás 1880 óta kötelező az országban. Az első alkalommal még a népszámláló biztos kötelessége volt, hogy a megfelelő rovatba beírja a nyelvet, amely „az egyes háztartásokban használtatik”. Ez a módszer nem adott pontos eredményeket. 1888-tól megváltoztatták a kérdezés módját. A „Wohnbevölkerung”, a lakhely szerinti népesség nyelvi helyzetéről feltett kérdésre maga a megkérdezett válaszolt, ő nyilváníttotta ki nyelvi hovatartozását. Az adatok ettől kezdve szolgálhatnak összehasonlítási alapul.

Svájc lakossága 1888 és 1980 között kb. 2,9 millióról 6,3 millióra nőtt. A lakosság növekedését szem előtt tartva az ország nyelvi viszonyai *relatív stabil*ként értékelhetők, mint azt a következő népszámlálási eredmények mutatják százalékokban:

	Német	Francia	Olasz	Rétoromán	Más
1880	69,7	21,8	5,5	1,3	2
1910	69,1	21,1	8,1	1,1	6
1941	72,6	20,7	5,2	1,1	4
1960	69,3	18,9	9,5	0,9	1,4
1970	64,9	18,1	11,9	0,8	4,3
1980	65,0	18,4	9,8	0,8	6

Más képet ad a statisztikai tábla, ha csak a svájci állampolgárok adatait foglalja magába, ugyancsak százalékos megosztásban. Ebben nem tükröződnek a világpolitika, ill. a világgazdaságból és Svájc speciális helyzetéből (az ország semlegessége, kedvező munkaerőpiaca stb.) következő, többé-kevésbé időleges változások, amelyek módosítják a fenti adatokat.

A kizárólag svájci állampolgárok adatait magában foglaló táblázat:

	Német	Francia	Olasz	Rétoromán	Más
1910	72,7	22,1	5,9	1,2	0,1
1940	73,9	20,9	3,9	1,1	0,2
1960	74,4	20,2	4,1	1,0	0,3
1970	74,5	20,1	4,0	1,0	0,4
1980	73,6	20,0	4,5	0,9	1,0

A táblázatok összevetéséből megmutatkozik, hogy miközben Svájc német nyelvű lakossága a román nyelveket beszélőkhöz viszonyítva százalékosan csökkent, de a más nyelvű állampolgárokkal összehasonlítva szaporodott a *német nyelvű svájci* állampolgárságú lakosság. (Elsősorban az ország középső, északi és északkeleti részén: Zürich, Bern, Basel, Wallis, Graubünden, Schwyz kantonok). Az abszolút számok arra hívják fel a figyelmet, hogy míg 1910-ben kb. 2,3 millió német nyelvű svájci állampolgár volt, addig 1970-re számuk 3,9 millióra nőtt. (Fontos adat, mert a nyelvek „egyensúlyi” helyzeténél

nem feledkezhetünk meg arról, hogy négy svájci közül három német nyelvűnek vallja magát.)

A francia nyelvű svájciak százalékaránya némileg visszaesett, de az abszolút számokat tekintve emelkedett. Először 1970-ben lépte át az egy milliót. Egymillió állampolgár pedig, különösen ha gazdasági súlyukat, kulturális szintjüket és intézményeiket tekintjük, nem nevezhető „kisebbségnek”, pusztán már számukat figyelembe véve sem.

Az olasz nyelvű svájciak esetében ezek a feltételek csak részben adóttak, a rétorománoknál pedig már egyáltalán nincsenek meg. Mindkettő „nyelvi kisebbség”, még akkor is, ha helyzetük nem azonos. Svájc olasz nyelvű lakossága 1950 és 1970 között – konjunkturális okok miatt – 280 000-ról 740 000-re emelkedett. (Mégközelítő pontosságú adatok.) 1970-ben az ország külföldi lakosainak több mint a fele volt olasz eredetű. A feltűnő növekedést az olasz vendégmunkások nagy száma, ill. a német, ill. francia-svájci férfiak és olasz nők közötti házasságok számának emelkedése magyarázza. Ez a növekedés azonban nem javította az olasz nyelv intézményi helyzetét.

A legnehezebb viszonyok közt a rétoromán közösség él, mintegy 50 000 ember. Svájcban belül négy nagyobb tájnyelv különül el egymástól. A rétoromán szociológiai ismérvek alapján is csupán a tájnyelvek közé sorolható. Az elmúlt száz évben a németet, a franciát, az olaszt nagyjából azonos és körülhatárolható nyelvterületen használták, ezzel szemben a rétoromán nyelvi határ népszámlálásról népszámlálásra tolódott el: ma már nem alkot összefüggő nyelvterületet, különböző nagyságú nyelvi szigetekből áll. Míg a német – (96), a francia – (92) és az olasz nyelvű lakosság (79) a zárójelben adott százalékban él saját nyelvterületén, addig a rétoromán csak 49 százalékban. A rétoromán közösség száma jelentősen csökkent, 1941 és 1970 között pl. 35 községben a többségi nyelv a német lett. A pusztai statisztikai adatok ebben az esetben nem adnak pontos képet, mert szociológiai, pszichológiai tényezők is szerepet játszanak. A graubündeni rétorománok közül sokan, összefüggésben a korábbi gazdasági elmaradottsággal, az első-sorban állattenyésztő életmóddal, jobb megélhetést keresve más kantonba vándoroltak. Gyakran az ország határain túl is hajtotta őket a szegénység. Sokan kényszerültek idegen zsoldba. (A múlt század végéig mintegy kétmillió svájci katonáskodott idegen lobogó alatt.) S akik otthon maradtak, azok sem mindig használták nyelvüket a német-svájci környezetben, sőt, el is hallgatták nyelvi hovatartozásukat. Ezért aztán, bár Graubünden kanton egyik hivatalos nyelve a rétoromán, mégsem érvényesül a kanton kétnyelvűsége. A rétorománok német nyelven fordulnak a hatóságokhoz, sőt, még képviselőik is – majdnem kivétel nélkül – németül szólalnak fel a szövetségi parlamentben. Sokan szemére vetik a rétorománoknak, hogy a kelleténél jobban alkalmazkodnak a német nyelvű többséghez. Feladják nyelvi önállóságukat, pedig azt senki nem követeli tőlük. A nyelvről való lemondás különösen az alacsonyán képzeteknél és az idősebbeknél gyakori. A nyelv lassan az otthon falai közé szorul. A műveltebbek és a fiatalabbak már tudatosan nevelik gyermekeiket kétnyelvűnek, és öntudattal vallják magukat rétorománoknak. Ők azok, akik korszerűsítik nyelvüket, hogy az új viszonyok között is megállhassa helyét, és alkalmassá váljon a megváltozott gazdasági, technikai civilizáció kifejezésére. Ezáltal ezen a vidéken is eloszlan a tévhit, miszerint a német nyelv adja a társadalmi felemelkedés lehetőségét.

Idáig csak statisztikai értelemben volt szó nyelvterületről. A fogalomnak van azonban egy jogi oldala is, mégpedig a „ius soli” „nyelvi területi elv”; annyit jelent, hogy

bizonyos jogi elvek csak egy földrajzi területre vonatkoznak, ahol a köz-, ill. a nyilvános élet meghatározott vonatkozásaiban a többség nyelve használandó. Ha a svájci polgár, élve szabad költözködési, ill. letelepedési jogával, más nyelvterületen kíván élni, kötelezi magát arra, hogy minden hivatalos megnyilatkozásban új lakóhelye nyelvét használja. Nem lehet tehát jogi igénye arra, hogy – eltekintve a magánélet szférájától – a területi nyelvvel szemben érvényesíthesse a vele született nyelv jogát.

T. E. I.

ISO CAMARTIN

SVÁJC TÖBBNYELVŰ ÁLLAM

A mai, toleranciától átitatott korszakban a világ dolgaiban való jártasság jele lehet, ha valaki Svájc többnyelvűsége mellett teszi le a garast. Az viszont, hogy ezt a többnyelvűséget a közélet minden fontos területén megvalósítsák, jelentős többlet erőfeszítést követel minden érdekelttől. Nem kevés olyan történelmi szituáció fordult elő, amelyben Svájc nyelvileg is hangsúlyozott sokrétűségét világtörténelmi szempontból a szomszédos országokban lezajlott események korrekciójának kellett tekinteni. 1914-ben, az I. világháború kitörése után Carl Spitteler *Unser Schweizer Standpunkt* (A mi svájci álláspontunk) című beszédében tett tanúságot erről. 1938-ban, röviddel annak megismétlődése előtt, hogy még kultúrnemzetek is mennyire védtelenek lehetnek az őrült hatalomvágytól és a rasszista ideológiáktól, nemcsak értelmiségiek, hanem a nép és a parlament is hitet tett *A nyelvek és kultúrák sokfélesége egy államon belül* svájci állameszménye mellett. A Szövetségi Tanácsnak a Szövetségi Gyűléshez intézett üzenete, amely a rétoromán államnyelvként való elismerésével foglalkozik, Svájcra úgy szól, hogy „a szellem közössége, amelyet különböző népközösségek akarata tart fenn, hogy egy nemzetként éljenek együtt és a történelmi sorközösségben kivívott szabadságot és összetartozást együtt óvják és védelmezzék”.

Svájc többnyelvűségének *alkotmányos alapja* a szövetségi alkotmány 116. cikkelye. Ez az 1938. február 20-i népszavazás alapján kimondja: „A német, a francia, az olasz és a rétoromán Svájc nemzeti nyelvei.” Ugyanazon cikkely második bekezdése a hivatalos nyelvek használatát szabályozza: „Az Államszövetség hivatalos nyelvének a német, a francia és az olasz nyilvánítatik.” Amit az alkotmány ilyen végérvényesen és félreérthetetlenül mond ki, az értelmezés során még számos többértelműsége adhat alkalmat. A nyelvek státusának esetleges egyenlőtlenségei nem csak azért nem fenyegetnek konfliktussal, mert a törvény egy cikkelye találóan írja körül őket.

Civilizációnkon belül egyetértés lehetne abban, hogy a különféle nyelvek kulturális szempontból legalábbis abban az értelemben *egyenértékűek*, hogy azok, akik beszélnek őket, anyanyelvükhöz teljesen egyenértékű individuális és szociális szálakkal kapcsolódnak. Ez nem azt jelenti, hogy a kulturális összehasonlítás nem állapíthatna meg akár értékbeli különbségeket a nyelvi hagyományok között. Amit a 116. cikkely első bekezdése a Svájcban otthonos nyelvekről kimond, mindenekelőtt az összes svájci *jogi*

egyenlőségének alapelvét rögzíti – ami már a szövetségi alkotmány 4. cikkelyében szerepel – nyelvük használatában. Az anyanyelv használatának joga az alapvető emberi jogok közé tartozik: anyanyelve miatt senkit sem szabad hátrányos megkülönböztetésnek alávetni.

Nem több-e azonban a 116. cikkely, mint egy természetjogi elv alkalmazása a svájci viszonyokra? Az általános jogi értelmezés szerint a 116. cikkely a négy nemzeti nyelv *fennállását is garantálja*. A svájci nyelvjog egyes szakértői a 116. cikkelyt úgy is értelmezik, hogy ez kodifikálja az államszövetség kötelezettségét arra, hogy fenntartsa a négy nyelvterület *homogenitását*. A nyelvi sokrétűség fenntartására irányuló akarat – e szerint a mindenesetre vitatott interpretáció szerint – számolhat központi beavatkozással is, ha a nyelvhatárok eltolódása fenyegetne. Nyitott kérdés, hogy hol az a határ, ameddig az állam elmehet eme nyelvtervezői feladatának gyakorlásában. Elébe lehet-e menni annyira a nyelvek természetes fejlődésének, hogy a nyelvterületek egyszer elért és ideálisnak tekintett történelmi állapota minden jövőbeli helyzet alapja? A nyelvek kibontakozása részben az őket beszélő csoportok társadalmi dinamikáját is követi. Az európai nyelvek története mutatja, milyen gyorsan eltűnhetnek nyelvek, ha nincs olyan állami politikai akarat, amely megakadályozhatná ezt. Svájc nyelvi sokrétűsége sem feltétlenül örökké fennmaradó állapot.

A nyelvek nem egyenlő súlya már a szövetségi alkotmány 116. cikkely második szakaszából nyilvánvalóvá válik. Ebben a négy nemzeti nyelv közül csupán három emelkedik hivatalos nyelvvé. Amikor a rétorománt 1938-ban hivatalosan negyedik államnyelvnek ismerték el, „egy jogos alapelv értelmetlen túlfeszítésének” tartották volna, hogy a rétoromán is megkapja a svájci hivatalos nyelv státusát. Pragmatikus beállítottságú szövetségi hivatalnokok számára már a háromnyelvűség törvényes kötelezettsége is az elviselhető többletmegeterhelés maximumának tűnik. A 116. cikkely csupán 1938 óta létező második bekezdése tehát, amely a hivatalos nyelveket jelöli meg, kodifikálta a nemzeti nyelvek *jogi egyenlőtlenségét* is.

Azt lehetett volna hinni ezután, hogy az a nyelv, amelyet a polgárok és az állami intézmények közötti hivatalos viszonyban használnak, korlátozott jelentőségű csupán az élet más területeihez képest, amelyekben viszont biztosított a nemzeti nyelvek jogegyenlősége. Meglehetősen szűk látókörre vallana, ha valaki azt gondolná, hogy a hivatalos nyelvet csupán a kormányzati-bürokratikus szektorban használják. Számos olyan szituáció képzelhető el, amelyben a hivatalos nyelv a polgárok magánéletét is érinti. Egy rétoromán svájci öntudatát például a legmélyebben sértheti, ha rájön, hogy útlevele és személyi igazolványa sehol sem utal az anyanyelvére, hogy a születésianyakönyvi kivonata, lakcímbeljelöltje vagy az az okmány, amelyet házasságkötéskor aláír az anyakönyvvezető előtt, egyaránt csak a három hivatalos nyelv egyikén állítható ki, vagy hogy még egy rétoromán falu telekkönyvébe sem tehet bejegyzést az anyanyelvén. Noha a rétoromán Graubünden kantonban hivatalos nyelv is, nyilvánvaló módon mindazok a területek az államszövetségi hivatalos nyelvhasználat szabályozása alá esnek, amelyeken a kanton csupán a szövetségi jogszabályok végrehajtásában működik közre. Ez a gyakorlat mindazonáltal jogi szempontból is vitatott. A szövetségi irányítás belátta, hogy el kell tűnni az érvényes hivatalos nyelvhasználati szabályzat alóli kivételeket ott, ahol a törvények „a nép összességének nyilvános, magánjogi vagy büntetőjogi viszonyait erősen és alapvetően befolyásolják”. Ezért azután államunk néhány alapvető okmányát és dokumentumát a surselvi és a latin nyelvre is lefordították.

A polgárok saját nyelvüket csak akkor használhatják a hivatalos életben, ha az egyúttal az adott intézmény elismert hivatali nyelve is. A svájci állam azonban e téren is tett néhány gesztust a rétoromán kisebbség iránti jóindulat jeleként, pedig a hivatalos nyelvhasználatról szóló cikkely szűk értelmezése szerint erre nem is lett volna köteles. Így például szövetségi bíróság már csaknem száz éve rétorománul írott kereseteket is elfogad, és saját költségén fordíttatja le őket. A szövetségi polgári peres eljárásról 1947-ben hozott törvény a perben részvevő bírák és felek számára előírja, hogy „az Államszövetség egyik *nemzeti nyelvét* használják”. Ezek lélektanilag fontos engedmények. Annál sajnálatosabb viszont, hogy a rétoromán nemzeti nyelvként való elismerése után negyven évvel a személyazonossági okmányokat, születési anyakönyvi kivonatokat stb. csak a hivatalos nyelvek egyikén állítják ki.

Nincs egyensúly természetesen a három hivatalos nyelvként elismert nyelv között sem. Noha ez esetben semmi kétség a jogi helyzetet illetően, a gyakorlatban állandó sérelmet szenved a törvény betűje. Csak valamelyik szövetségi tanács egyik ülésén kell részt venni ahhoz a parlament épületében, hogy feltűnjön, milyen siralmas szerepre is van kárhoztathva a harmadik hivatalos nyelv, az olasz. Nem ritka, hogy még az olasz anyanyelvű képviselők is más nyelven szavaznak. Az közülük, aki nemcsak azt akarja, hogy hallják, hanem azt is, hogy értsék, beszédének döntő szakaszait franciául mondja el. Az úgynevezett *Franzoni-indítvány* (1968) előtt a szövetségi gyűlés titkársága csak arra volt köteles, hogy a mindkét kamara által jóváhagyott rendeletekből „eredeti német és francia nyelvű változatot” készítsen. A később közreadott olasz fordítás viszont – mivel nem szerepelt rajta a megfelelő tisztségviselők (tanácselnök és jegyző) aláírása – nem volt eredeti szövegnek tekinthető. 1971-ben megváltoztatták a megfelelő törvényt, hogy véget vessenek ennek az alapjában véve alkotmányellenes szituációnak. De még akkor is, ha a mai gyakorlat már jobban megfelel a törvény betűjének, még mindig nem sikerült elérni a három hivatalos nyelv *tényleges jogi egyenlőségét*.

A francia anyanyelvű svájciak, mint a második legnagyobb népcsoport, ugyancsak hátrányt szenvedtek ebben. A szövetségi államigazgatásban például a törvényben előírt többnyelvűség sokkal kevésbé valósul meg, mint a parlament szintjén. Annak, ami nem a nemzet „kirakatában” és a nyilvánosság előtt játszódik le, nem kell olyan szigorúan alávetnie magát a bevallottan gyakran fáradságos több nyelv használati kötelezettségnek. Még ha nem biztos is, hogy az államigazgatás mindig a legpraktikusabb megoldásokat keresi, a nyelvhasználat tekintetében a racionalizálási törekvések nyilvánvalóan igen hatékonyak. Számos parlamenten kívüli hatóság munkáját nem a kiegyensúlyozott többnyelvűség elve irányítja, hanem az adott hivatali munkahely nyelvi helyzete. Természetes, hogy a német nyelvű szövetségi hivatalnokok nagy többségének előnyös ez. A francia nyelvű hivatalnokok alkalmanként arról panaszkodnak, hogy német nyelvű kollégáik nem értik meg őket különösen jól. Néha ez érdekes reakciókat okoz. Így 1980 júniusában wallisiak, tessiniek és rétorománok egy csoportja a „Helvetia Latiná”-ban egyesült. Ez a szervezet a nyelvi kisebbségek érdekeit kívánja érvényesíteni a szövetségi államigazgatásban. A német és a svájci német nyelv túlsúlya által felbosszantottaknak erről az egyesületéről sokan gondolhatják, hogy megalakítása nem volt politikailag okos tett. Létezése azonban arra a tényre utal, hogy hátrányok ott is előfordulhatnak, ahol a többnyelvűség joggal szinte optimális mértékben biztosított.

A három hivatalos nyelv egyenlőségét viszont példásan valósítja meg a szövetségi bíróság. Az ott érvényes joggyakorlat szerint a három hivatalos nyelven rendelkezésre álló törvények egyik szövegváltozatát sem kezelik kiemelten. Noha a törvényjavaslatok parlamenti vitája csak német és francia szövegváltozatokon alapult, a bíróság több ítéletnél is az olasz szövegváltozatra támaszkodott. Ha eltérés van a szövegváltozatok között, mindhármát figyelembe veszik. Az ítéletet azután annak a változatnak az alapján hozzák, amely a szövetségi bíró értelmezése szerint a „ratio legis”-t, a törvény szellemét a legjobban kifejezi. A teljesen nem megegyező értelmű szövegek közül tehát nem az a változat a döntő, amelyre a vádló vagy a vádlott véletlenül hivatkozik. Minthogy mindhárom törvényszöveg jogilag egyenértékű, az interpretációnak szükség esetén mindhárom verziót figyelembe kell vennie. Ez tehát egy olyan ritka eset, amikor megegyezik a három hivatalos nyelv jogi és tényleges jelentősége.

Nem igaz-e mégis – ettől az egyedi esettől eltekintve –, hogy Svájc hivatalos háromnyelvűsége inkább csak kívánalom, mint realitás? Nem hátrál-e meg a nyelvek egyenjogúságának alapelve a gyakorlati megvalósíthatóság erősebb törvénye előtt, amelynél az egyszerűbb megoldásokra való törekvésben gyakran szerepet kap a kényelmi szempont is? Egyik nyelvcsoportról sem tételezi fel senki a más rovására való terjeszkedés titkos szándékát. Mégsem lehet megfedkezni a nyelvcsoportok tényleges egyenlőttségének a hatásáról, amely befolyásolja a kiegyensúlyozott többnyelvűség megvalósításának a folyamatát. Cyril Hegnauer írja a svájci nyelvjogról készített disszertációjában: „A hivatalos nyelvek egyenlő jogállása bizonyos tényleges egyenlőséget feltételez kvantitatív szempontból is, tehát a nyelveket használók száma tekintetében”. Úgy tűnik itt, hogy egy alapnyelv nyilvánvalóan elválik a realitástól. [. . .]

Ezért most a svájci nyelvstatisztikai adatok felé fordítjuk figyelmünket. Így az alkotmányosan garantált többnyelvűség helyett most azzal foglalkozunk, amely a svájci mindennapokban ténylegesen megjelenik.

(Fordította: Kolláth Éva)

(Iso Camartin: *Die Schweiz: ein mehrsprachiger Staat. In: Die viersprachige Schweiz. Hrg. von Robert Schläpfer. 1982. by Benziger Verlag, © Zürich-Köln, 303–308.*)

ISO CAMARTIN

SVÁJC NYELVI PLURALIZMUSA

Harald Haarmann írja *Soziologie und Politik der Sprachen Europas* (Az európai nyelvek szociológiája és politikája) című könyvében: „Egyes nyelvközösségek identitásproblémáival (önértékelés, nyelvi tudat, nemzeti magatartásformák mint egy kollektív tudat része stb.) azért nem foglalkoztam bővebben, mert tudományos kutatásuk még a kezdeteknél tart és még túl kevés az eredmény ahhoz, hogy a kérdést összeurópai keretbe lehessen ágyazni.” Azt, hogy mit értünk nyelvi identitás alatt, Svájc esetében sem lehet

egy rövid meghatározásba sűríteni. Ha Lübbe, a zürichi filozófus így ír: „Identitás – ez semmi más, mint válasz arra a kérdésre, hogy kik vagyunk, akár egyénileg, akár szociális szempontból, tehát például nemzetként vagy Európában”, akkor biztosan ki lehet ezt egészíteni a nyelvi hovatartozás kérdésével és azt kérdezni: „Kik vagyunk nyelvi szempontból?” Még az erre várható válasz sem tisztázna távolról sem mindent, ami a nyelv egyéni használóját nyelvközösségéhez köti. Ha például valaki az „identité romande” (francia-svájci identitás) -ról beszél, biztosan a welschi svájciak nyelvére is gondol, sőt talán elsősorban arra, de ehhez a fogalomhoz még sok más is tartozik, ami nem annyira a nyelvvel, mint inkább az életformákkal, a helyi szokásokkal, a tájakkal, egy saját értékrenddel és más tényezőkkel függ össze. Itt nem csupán arról van szó, hogy értelemszerűen mindent fel kelljen tárni, ami az egyént arra készíti, hogy egy nyelv-, illetve nagyobb életközösséghez tartozását büszkén vállalja, és e kapcsolat alapján szimbolikus kifejezési formák felé is orientálódjék. Kétségtelen, hogy az egy csoporttal való identifikáció az egyén számára önabrázolását illetően tehermentesítő hatású is lehet, s a hasonló gondolkodásúakkal való szolidaritásban olyan biztosságérzetet is nyújt, amelyet az egyén önmagában nem adhat magának. A svájciaknak gyakran tulajdonítottak regionális elfogultságot. Ez olyan törekvésként is értelmezhető, hogy az identifikációs mintákat elsősorban az élet áttekinthető területein keressék, és csak kevésbé globálisabb eszményképekben. Az életformák lehető legnagyobb sokféleségének megvalósítását ez bizonyára nem akadályozza.

Amögött, amit egy nyelvközösség identitásának neveznek, nemcsak racionális tényezők húzódnak meg. Szerepet játszanak „intellektuális lakásunk soha ki nem söpört sarkai és szögletei” is, ahogy Ernst Gombrich mondta egyszer. Ezek mindenekelőtt a „szellemi járványok” keletkezéséért felelősek: azokért tehát, amiket a kölcsönös előítéletek közül a kevésbé értalmasaknak lehetne nevezni. Ezalatt nem az a tény értendő, hogy minden nyelvközösségnek vannak olyan szavai is, amelyek ideológiai tartalmúak, amelyek inkább értékfogalmak rögzítésére alkalmasak, mintsem ismeretek közlésére. Biztosan a nyelvi identitáshoz tartoznak azok az állító, affirmatív orientációs szavak, amelyekkel nem lehet új információt közölni, de igen alkalmasak a jól ismert tartalmak kifejezésére. „Minden népben megvan az önáltatás, amit érényeinek nevez”, és ez a nyelvközösségekre is igaz. Ha azonban a történelmi és nyelvi hagyományok közötti különbségeket etnikai és faji megkülönböztető jegyekként interpretálják, akkor valójában egy olyan „szellemi járvány” keletkezett, amelynek a terjedését hatékony eszközökkel kell megakadályozni. Bizonyos regionális mozgalmak Európában igen figyelmeztető közelségbe kerültek rasszista eszmékhez, és ezek az ideológiák a svájci nyelvközösségek radikális töredékcsoportjaira sem voltak teljesen hatástalanok. Edward Sapir írta egy helyen: „Nem lehet akár a legkisebb kapcsolatot sem bebizonyítani egy nyelv formája és egy nép karaktere között. Kialakulási tendenciái és változásai azt az utat követik, amelyet a történelme előírt számára.” Azok a kísérletek, hogy nyelvi-kulturális különbségeket etnikai alapra vezessenek vissza, kizárólag taktikai jellegűek, és a társadalmasodás primitív formáira apellálnak, amelyekben a nemzetség érdeke volt a legfelsőbb rendű erkölcsi norma.

Az ilyen irányú fejlődést úgy lehet a legjobban megelőzni, hogy a legerősebb nyelvcsoporthoz a nyelvi kisebbségekkel szemben elismeri adós voltát, és tudatosan, önként csökkenti terjeszkedési erejét. A nyelvcsoporthoz közti kapcsolatok nemcsak akkor lehetnek kiegyensúlyozottak, ha a képviselői igényeket a csoportok létszámával pontos

matematikai arányban teljesítik. Sokkal fontosabb, hogy azokon a területeken, ahol egy kisebb nyelvcsoporthoz létfontosságú érdekei kifejezésre jutnak, a kisebbségnek az arányosnál sokkal jobban kell képviselve lennie, hogy döntésképes legyen az a csoport, amely a leginkább érintett.

A nyelvi pluralizmus természetesen nemcsak attól függ, hogy a legerősebb nyelvcsoporthoz visszafogottan és a kisebbségekkel szemben jóakarattal viselkedik. A kisebb nyelveknek maguknak kell hivatalos pozícióik védelmére, illetve erősítésére ügyelniük, elsősorban azonban azokkal a védelmi erővel rendelkezniük, amelyek megálljt parancsolnak az önmagába való visszavonulásnak, illetve az önsajnáztatásnak. Fazzal összefüggésben a nézeteltérések megoldására egy közös részvételen alapuló formát kell találniuk. Mivel a világ nemcsak barátokból és ellenségekből áll, hanem az emberek között számos más kapcsolati forma is létezik, amelyet mind ki lehet használni a saját érdekek érvényesítésére. Ez a felismerés az elégedetlen kisebbségek körében eléggé ritkán talál kellő visszhangra. Nem kevésbé hamis és kényelmes volna, ha a saját kisebbségi sors megoldását egyedül az államtól várnák el. Kétségtelen, hogy az állam többlet támogatása nélkül nem túl nagyok az esélyek arra, hogy gazdaságilag kevés hasznot hajtó nyelvi formák is fennmaradjanak. De a támogatás növelése is csak akkor kecsegtethet sikerrel, ha a közvetlenül érintettek a pénzeszközöket saját nyelvfejllesztő tevékenységükre váltják át. Az olyan nyelvi kisebbségeknél, amelyek nem boldogulnak hivatalos segítség nélkül, a többség adományozó magatartásának ellenhatásaként valami gögféle alakulhat ki, amellyel nem fér össze a hála az állami „ajándékokért”. Ez a nyelvcsoporthoz közötti nagy egyenlőtlenségre való, pszichológiailag érthető reakciók egyike. A nyelvközösségek egyik, szinte univerzális hittétele a következőképpen hangzik: „Hors de la territorialité point de salut”. (a. m. a területi elven kívül nincs üdvözülés*). Ha egy nyelvközösség már csak kívülről várná üdvét, az, ami akkor jönne, a várakozó számára bizonyosan már nem üdvnek tünne.

A nyelvcsoporthoz között lehetséges összes ellentmondásos partikuláris magatartás mellett nem feledkezhetünk meg nyelvi együttélésünk olyan területeiről, ahol jó a csoportok viszonya. Itt arról a közös tudatról van szó, amely szerint országunk négy nyelve nem tetszés szerint cserélgethető kommunikációs eszköz, hanem, hogy bennük és általuk egy különös történelem és egy össze nem téveszthető színezetű jelen szól hozzánk, amelyeket maradékok és veszteségek nélkül nem lehetne felcserélni egymással. A másik megértésére irányuló szándéknak össze kell kapcsolódnia az akaratallal, hogy hagyjuk másnak lenni, mint amilyenek mi szeretnénk lenni. Bármelyik fordító tapasztalata, hogy számos nyelv nem fed pontosan egymást, a nyelvek használói közötti kapcsolatokra is vonatkozik. Egy zsidó író egyszer a kisebbségi nyelvekre vonatkozóan „reménytelenül falak közötti humorról” beszélt, amely elpusztul, ha a falakat feltörök. Ez sok más esetben is hasonló lehet. A pluralizmus egyik fő alapelve éppen az, hogy előnyös, ha az autonóm egységeket hagyják önállóan működni és nem próbálják magasabb helyről irányítani őket.

Svájc nyelvi pluralizmusa akkor állja ki a legdöntőbb alkalmassági próbát, ha kiderül, mennyire vagyunk képesek, hogy hűségese kézzel kezeljük a svájci hagyomány

*A „Hors de l'Église, point de salut” az Egyházon kívül nincs üdvözülés kifejezés mintájára alkotott szójáték. (A ford.)

egyik legértékesebb darabját. Ma már ehhez nem elegendő a csupán „öntudatlan készség arra, hogy a menekülőnek szállást nyújtsunk”, amit Karl Schmid a svájci nemzeti identitás fontos alkotórészeként fedezett fel. Ennek érdekében döntésre is szükség volna.

(Fordította: Kolláth Éva)

(Iso Camartin: *Der sprachliche Pluralismus der Schweiz. In: Die viersprachige Schweiz. Hrg. von Robert Schläpfer. 1982. by Benziger Verlag, © Zürich-Köln, 348–351.*)

DIETER FRINGELI

A SVÁJCI NÉMET NYELV

Magától értetődő nyelv? Avagy: Betörés a berni falanxba

A nyelvjárás a német nyelvű Svájc területén mindig is magától értetődő volt. Minden német anyanyelvű svájci saját dialektusát beszéli, még a „legtanultabb” beszéd is a (többé-kevésbé, egymás közti beszélgetésben mindenképp) svájci némethez vezet. Elképzelhetetlen, hogy két németül beszélő svájci – akár bázeli vagy zürichi, akár postás, akár atomfizikus vagy német tanár – az irodalmi nyelven igyekezzen a szavak útján egymáshoz közelebb kerülni. A köznyelv, a dialektus tehát egészen más Svájcban, mint az ún. egyszerű nép nyelve. Két svájci író, akik általában irodalmi nyelven írnak, komikusnak tűnnének, ha a futballról vagy Wittgensteinről az írott nyelven vitatkoznának. Ha ennél a vitánál legalább egy „külföldi” kolléga is jelen lenne, mindketten pusztá illendőségből arra törekednének, hogy gondolataikat valamilyen módon érthető (szövetségi) irodalmi nyelvbe öltöztessék.

Közhelyeket említek, mert ezeket – mint nyugatnémet kollégákkal való találkozássokkor mindig újra és újra megállapítom – a nem svájci irodalmárok még mindig alig veszik tudomásul: Marcel Reich-Ranicki kétkedése, hogy ha a svájci német nyelven, természetesen nem irodalmi, filozófiai, hanem röviden: „magasabb szinten” vitatkozni lehet, az esetenkénti. Ha persze a tájnyelv Svájcban magától értetődő, és mindenki ügye, majdnem paradoxnak hat az, hogy a nap mint nap csak svájci németet beszélő szerzők viszonylag kis része érzi magát arra hivatva, hogy írásbeli munkáját a svájci német számára „természetes” kifejezőmódban végezze, svájci német dialektusban. A svájci írók dialektusban beszélnek, gondolkoznak, éreznek, álmodnak, de amint az írógép billentyűjéhez nyúlnak, hogy amiket tájnyelvükön gondoltak, éreztek és álmodtak, papírra vessék (majdnem azt írtam: automatikusan) fordítóvá válnak, irodalmi „hochdeutsch” nyelvre.

Amilyen magától értetődő egy német svájci számára, hogy honfitársaival a hétköznapi nyelven, a dialektust ismerve érintkezzék, olyan természetellenes és kellemetlen számára a mindenkori dialektusban leírtakkal érintkezésbe kerülni. Egy svájci író egy életem át ide-oda botorkál eredeti anyanyelve és a több-kevesebb fáradtsággal megtanult

irodalmi nyelv között – anélkül azonban, hogy egyik vagy másik nyelvjárás áruelőjává vált volna. Az utóbbi két évtizedben a német nyelvű svájci irodalomban végbement fel-szabadító nyelvi folyamatok azt mutatják, hogy a svájci szerzők munkáira nem hat gátlóan vagy megtévesztően, hogy ki vannak téve a tájnyelv és irodalmi nyelv közötti feszültségnek. A svájci számára természetesen nem arról a nehézségről van szó, hogy írott nyelvű szöveget írjon, hanem sokkal inkább arról, hogy írásban olyan nyelven fejezze ki magát, amely ősidők óta sajátja: dialektusban.

Aki válogatás nélkül vagy céltudatosan a svájci tájnyelvű költők műveiben lapoz, első pillantásra megállapítja, hogy mennyire nehéz és alig véghezvihető vállalkozás a beszélt svájci német nyelvet írott formába önteni. A legtöbb tájnyelvi költő olvasásánál, akik az idősebb generációhoz tartoznak (fontosabb képviselői: Meinrad Lienert, Albert Streich, Rudolf von Tavel, Josef Reinhard, Albin Fringeli, Paul Hailer, Albert Bächtold) feltétlenül az a benyomásunk, hogy a svájci köznapi nyelvet nem lehet írásban rögzíteni. Ezzel semmit nem mondtunk a svájci tájnyelvi irodalom nagy őregeinek munkája ellen, akik olyan szövegeket hagytak hátra, melyek művészi szempontból a svájci irodalom legjobbjai közé tartoznak. Ugyanakkor versorról versorra, mondatról mondatra megerősítik, hogy – bármilyen furcsán és paradoxul hangzik is – könnyebb egy eredetileg nyelvjárásban ihletett és tervezett verssort vagy mondatot a félig idegen „irodalmi német nyelven” visszaadni, mint a svájci német anyanyelven. Úgy tűnik, hogy még a leginkább életrevaló és legáltalább tájnyelvi kifejezés is arra van ítélve, hogy az írásbeli rögzítéssel körvonal nélküli műnyelvvé süllyedjen. Ami még az előbb (mint ki-ejtett szó) tele volt étellel és eredetiséggel, az megfordítva (leírt szóként) papírizű-nek, sterilnek és használhatatlannak tűnik. Ettől a l'art pour l'art sterilitástól nem menekülnek meg – úgy mondják – a szövetség tájnyelvi rendjének legjelentősebb őrzői sem. Sőt, megfulladnak a saját maguk által választott témakörben, egyre inkább kínálkozik a menekülés a kedélyeskedésbe. A háború utáni generáció gúny tárgyává tette a dialektusban való írást. (Természetesen nem szeretném, ha ezen a ponton félreértenének.) Nem akarunk lemondani a svájci tájnyelven író klasszikusokról. Polcokat megtöltő gyűjteményes kiadványokkal – ki olvassa már ezeket, ki tudja ezeket már olvasni!? – napjainkban nem szolgálhatunk. Kiallok amellett, hogy alkalmanként nyilvános felolvasásokat tartsanak legfontosabb műveikből. Ezért elsősorban a rádió tartozik felelősséggel! Annyira nekikészültem, hogy egyszer ismét bemutassam (nagy vonalakban), milyen feltételek mellett fogtak bele, és kellett, hogy belefogjanak munkájukba a fiatal svájci költők, mint Kurt Marti, Ernst Eggmann, Ernst Burren vagy Mani Matter a 60-as években. A legcsekélyebb lehetőséget sem látták arra, hogy elkötelezettséget érezzenek a svájci tájnyelvi hagyomány iránt. Nem, sokkal inkább a nemzetközi tájnyelv-fejlesztési folyamatba kapcsolódtak be, melyet az ötvenes években a „bécsi csoport” H. C. Artmann és Eugen Gomringer „poésie concrète”-ként vezetett be, és tett lehetővé.

Ma vagyunk abban a helyzetben (1977), hogy a Svájcban végzett, mindenben igazán hektikus tájnyelvújítási kísérletekből levonjuk a tanulságot, ami minden más, csak nem lenyűgöző. A késő hatvanas évek „modern tájnyelvi” mómora elszállt. A leginkább figyelemre méltó fiatalabb tájnyelvi író Kurt Marti és a haladó Eugen Gomringer számára úgy tűnik, hogy a „köznyelvi” kísérletet véglegesen befejezték és elintézték. Egyik szerző célja sem elsősorban az – mint ez később megállapítható – „ hogy ismét lendületbe hozza, „megújítsa” a svájci tájnyelvi költészetet. Gomringernek és Martinak a tájnyelvi irodalom

sokkal inkább nyelvi kísérleti lehetőség volt, („konkrét”) játszás a tulajdonképpeni költői munka szélén. Kézzel fogható bizonyítékot akartak szolgáltatni arra hogy ezt egyszer igazán nyíltan kimondjuk –, hogy a „hazai” svájci német nyelv alkalmas annak tolmácsolására, amit napjainkban Hamburgban, Los Angelesben, Párizsban, Belgrádban vagy Helsinkiben modern líra alatt értenek. Hozzáfűzhetnénk valami kihegyezettet is, hogy a svájci német nyelv Gomringer és Marti által nemzetközileg figyelemmel kísért költői nyelvvé vált. Gomringer dialektus-kísérlete befejeződött, hat szöveg („konstelláció”) után, Marti „berni hétköznapi nyelven” írt két gyűjteménye után ismét az irodalmi nyelv felé fordult. Végeredményben tehát elhibázott lenne Gomringert vagy Martit svájci tájnyelvi költőnek kikiáltani, és úgy értelmezni is. A kéznél levő formula: tájnyelvi költő-népköltő nem alkalmazható e két formalistára. „Hétköznapi nyelven írt” szövegeiknek a nép nyelvéhez (bármi legyen is az) nincs sok közük. Ez a megállapítás megkülönbözteti őket Mani Mattertől, Ernst Eggimantól és Ernst Burrentől. Eggimann és Burren eddigi munkáikban a hétköznapi népi csevegés krónikáiként léptek fel. Dicséretes szándékuk (művészi) eredménye az ún. kis emberek gondolatainak és beszédeinek papírra vetése, költői nyers épületek, amelyek itt-ott egy rendező kezét igényelnének (nem minden magvas szólás már eleve költemény), de amelyek állandóan figyelemre méltó (nyelvi) dokumentális és népművészeti érdekességek. (Mellékesen szólva: azt a tapasztalatot szereztem, hogy Eggimann és Burren verseit meg kell hallgatni ahhoz, hogy igazságosan megítélhessük őket, ez további jelzés arra, hogy a nyelvjárás nem papírra született: Eggimann versei, melyek szóbeli előadásnál minden további nélkül érthetőek, írásban olykor kifejezetten pongyolának hatnak. Egyébként Mani Matter chansonjai számomra továbbra is az ősi tájnyelvköltészet lágy sejtelmességét közvetítik . . .)

(Fordította: Sz. Aknay Andrea)

(Dieter Fringeli: Des Schweizers Deutsch. Sprache als Selbstverständlichkeit? Oder: Der Einbruch in die bernische Phalanx. In: Mach keini Sprüch. Schweizer Mundart-Lyrik des 20. Jahrhunderts. Hrg. von Dieter Fringeli. Mit einem Essay 'Bestandsaufnahmen'. Neue, erweiterte und überarbeitete Ausgabe der erstmals 1972 im Artemis Verlag, Zürich, erscheinenden Sammlung, 1981. 163–168. Verlag Ammann, Zürich).

SVÁJC NÉGYNYELVŰ IRODALMA, KULTÚRÁJA

A NÉMET NYELVŰ

ROLF KIESER, New York

A SVÁJCI IRODALOM 1945 UTÁN

Portré-vázlat

Ha a svájci irodalmat magyarázni akarjuk, mindig és újra megszorításokkal kell élnünk. A legtöbb európai országgal ellentétben Svájc nem rendelkezik tulajdonképpen saját „nemzeti irodalommal”. Amennyiben feltételezzük, hogy ez a fogalom az irodalmi célok, törekvések, stílusok és kifejezési formák ha mégoly laza, de fennálló kapcsolatát tartalmazza. A francia, olasz, rétoromán és német Svájc írói művésziileg alapjában véve nem hatnak egymásra. Guido Calgari tekintetbe vette ezt a helyzetet, amikor 1958-ban a „quattro letterature della Svizzera”-ról (Svájc négy irodalmáról) beszélt.¹ A legújabb kritika, a müncheni Kindler Kiadónál Manfred Gsteiger szerkesztésében megjelent *Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz*² című kötet négy külön tanulmányban vet számot ezzel a körülménnyel. Így hát irodalmilag tekintve a négy nyelvű Svájc keveset nyújt a komparatistáknak, mert a négy nyelv, amely ennek az országnak gazdasági, politikai és turisztikai hétköznapjában egy közös nemzeti tudat egyenjogú variációjaként jelenik meg, kulturális és különösen irodalmi területen önálló, egymással szemben meglehetősen idegen hagyománynak bizonyul, s ezek a nyelvek Svájc történelmi fejlődésében a középkori államok laza szövetségétől az 1848-as államszövetségen keresztül a jelen modern világ minden része felé tájékozódó ipari államáig egymással alig érintkeznek. Svájc négy irodalmi nyelvének a sorsa azonos az egyes nyelvek „piaci értékével”. Ilyenformán a francia és az olasz Svájc írói a szomszédos államok irodalmi nyelvén írnak, műveiket ennek megfelelően Párizsban, Milánóban vagy Rómában adják ki, ahol a megfelelő nyelv irodalmába integrálódva megtalálják olvasóközönségüket. Másrészt a rétoromán írók alig hatolnak át kantonjuknak, az állandóan fogyatkozó népességű Graubündennek völgyein, s műveik az államszövetség jelentős kulturális segítségével nélkül már alig lennének életképesek. Az irodalom helyzete a legbonyolultabbnak, ugyanakkor a legtermékenyebbnek a német Svájcban látszik. Ebben a számszerűleg legnagyobb svájci nyelvközösségben egy már sokszor megírt nyelvi kétágúság (dichotómia) uralkodik számos beszélt alemann nyelvjárás (az általánosan használt megjelölés ellenére nincs egyöntetű „Schweizerdeutsch”) és a német „írott nyelv” közötti feszültségben, amely nyelv szóban mint a hivatalos parlamenti nyelvek egyike, mint a német nyelvű tömeg-tájékoztatás „hivatalos” érintkezési eszköze és a külföldiekkel való kapcsolatban használt,

¹ Guido Calgari: Storia delle quattro letterature della Svizzera, Milano, 1958. (dt. Olten, 1966).

² Manfred Gsteiger: Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz, Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren, Werke, Themen, Tendenzen seit 1945. Kindler Verlag, Zürich und München, 1974.

sokféle akcentussal beszélt irodalmi német találja meg alkalmazását. Az alemann svájcinak a Hochdeutsch, az irodalmi német az első „idegen nyelve”. Hasonlóképpen írott nyelvként a német-svájci irodalom nyelve is. A nyelvészeti érdeklődésű olvasó számára szóljunk a különböző helyi dialektusokban létező tájnyelvi irodalomról, amely egyes példákat tekintve (Kurt Marti, Ernst Eggimann, Franz Hohler és mások) a modern irányzatokhoz alkalmazkodik, és ezért a konkrét irodalom neo-dadaista kísérleteivel, valamint az osztrák és a szövetségi német líra dialektikus-reneszánszával kapcsolatban történik róla említés. Ám különben a német Svájc irodalma mint jelenség a tájszólás és az írott nyelv közötti feszültségi mezőben találja meg eredetét.³ Ennek a feszültségtérnek az áthidalásából nyert, megacélosodott nyelvi öntudat biztosítja a német-svájci irodalom legjelentősebb képviselőinek a világirodalomhoz való kapcsolatot: az irodalmi német nyelv teherbíró képességének felfedezése által megnyílik a német-svájci író előtt az irodalmi tér. A témaválasztás területe ezzel szemben a jelenkori irodalomban egyre inkább esetlegessé válik, és már csak elszigetelt esetekben viseli a nemzeti elfogódottság jégeit. Ez volna, igen szűk keretek között, napjaink német-svájci irodalma *nyelvészeti* helyzetének a vázlata.

A most következő vizsgálódások német-Svájc irodalmának 1945 utáni fejlődésével foglalkoznak. Feljebb már jeleztem az egyetlen nyelvterületre való koncentráció(ód)ás okait. Hozzáfűzöm, hogy értelmetlennek tartom nevek és művek összesítő felsorolását, mert egy ilyen áttekinthető katalógus az egyes művek minőségéről és íróik rangjáról keveset, a világirodalom belüli jelentőségükről pedig szinte semmit sem mond.⁴ Sokkal inkább igyekszem egy szűkre szabott általános ábrázolást nyújtani. A jelenkori német-svájci irodalomnak a kezdetektől való kísérleti bemutatásánál szükségszerűen maradnak hiányok, magától értetődőleg a példák kiválasztása is szubjektív szempontok szerint történt. Napjaink német-svájci irodalmának⁵ korábbi bemutatásaiban feltűnik az íróknak az a fáradozása, hogy az olvasó számára a svájci irodalom *sajátosságát* egy jellegzetes tradíció és minőségi bizonyítás értelmében magyarázzák. Itt a szerzőknél, akik kivétel nélkül maguk is (majdnem) mind svájciak, különböző tudatos és tudat alatti motívumok játszanak szerepet, amelyek a svájci irodalmi jelenséget egy, a kis államokra jellemző öntudat-

³L. többek között *Peter Andre Bloch*: (és mások) *Der Schriftsteller und sein Verhältnis zur Sprache dargestellt am Problem der Tempuswahl. Eine Dokumentation zur Sprache und Literatur der Gegenwart*, Bern (Francke), 1971.

Elisabeth Brock-Sulzer: „Der Deutschschweizer und seine Sprachen”. In: *Du, Schweizerische Monatsschrift*, Februar, 1957.

⁴L. többek között: *Gut zum Druck. Literatur der deutschen Schweiz seit 1964*. Zürich (Artemis), 1972; *Mach keine Sprüch. Schweizer Mundartlyrik des 20. Jahrhunderts*, Zürich, (Artemis) 1977.

⁵L. többek között *Alfred Zäch*: *Die Dichtung der deutschen Schweiz*, Zürich, (Speer) 1957; *Albert Bettex*: *Die Literatur der deutschen Schweiz von heute*, Olten, (Schweizerisches Vereinsortiment), 1950; *Werner Günther*: *Dichter der neueren Schweiz*, 2 Bde. Bern, (Francke), 1963/67; *Hugo Leber*: *Zur Situation der Literatur in der Schweiz*, Neujahrgabe der Genossenschaftsbuchhandlungen Zürich und Winterthur 1967; *Thorbjörn Lengborn*: *Schriftsteller und Gesellschaft in der Schweiz*, Frankfurt/M., (Athenäum), 1972; *Otto Oberholzer*: „Die Literatur der Gegenwart in der Schweiz” in *Manfred Durzak*: hrg.: *Die deutsche Literatur der Gegenwart*, Stuttgart, (Reclam) 1971; *Elisabeth Pulver*: „Zeitgenössische Literatur in der deutschen Schweiz” in: *Jahrbuch der Neuen helvetischen Gesellschaft* 1968; *Arnold H. Schwengeler*: *Vom Geist und Wesen der Schweizer Dichtung*, St. Gallen (Tschudy) 1964; *Max Wehrli*: „Gegenwartsdichtung der deutschen Schweiz” in: *Deutsche Literatur in unserer Zeit*, Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht) 1959; *Hans Zbinden*: „Zur Situation der Literatur in der Schweiz” in: *Welt und Wort*, Nr. 10, 1969.

situációból próbálják magyarázni, s ez nemcsak az irodalmat, hanem sokkal kifejezettebben az irodalomkritikusokat érinti: ez egy állítólagos „kis állambeli szorongó állapot”⁶ jelszavaitól, mint az irodalomtörténész Karl Schmid megállapítani vélte, egészen Charles-Ferdinand Ramuz sokat emlegetett „besoin de grandeur”⁷ jégig terjed. Ennélfogva a jelenkori svájci irodalom svájci kritikusanál szinte mindig jelentkezik annak az igénye, hogy rámutassanak egyfelől egy jellegzetes helvét rosszérzésére, feszélyezettségre, mint a svájci író és nemzete közötti sajátos feszültségi viszony feltételére, másfelől pedig az irodalmi mű ennek következtében fellépő különlegességére. Ez a kiindulás alapvetően irodalomellenes, hiszen a „svájci irodalmat” éppúgy mint a „svájci írókat” félig mentegetve, félig magasztalva a világirodalom különlegességeiként ábrázolja, éppúgy, mint a svájci nemzeti tudat ahisztórikus módon egyrészt az örökös semlegesség doktrínájából és az ebből következő, a népek közötti különleges helyzetből, másrészt a globális kapcsolódások elkerülhetetlenségéből tevődik össze. Max Frisch joggal helyesbítette Karl Schmidet: a területi kisállamiság elve a XIX. század elképzeléseiből veszi eredetét. A modern idők svájci feszélyezettsége a lökhajtásos repülőgépek és az egész világra kiterjedő kereskedelmi kapcsolatok korában már nem a szűk határok következménye, hiszen a kisállami gondolkodás és a nagyállamokra jellemző cselekvésmód összeegyeztethetlenségének a folyománya.

Ha abból indulunk ki, hogy az irodalom megírja saját történetét, akkor a svájci önértelmezés sajátosságai kicsapódnak átmenetileg mint külső motívumok. Ennek semmi köze sincs esztétikai kategóriákhoz, rangsoroláshoz és minőséghez. A svájci irodalom sem nem semleges, sem nem kisállamra jellemző. Azonkívül egyre kisebb mértékben foglalkozik Svájccal mint megfigyelésének tárgyával. A német-svájci irodalom ma legjobb alkotásait véve figyelembe integráns része a legkiválóbb német írásművészetnek a világirodalmon belül.

Ez nem volt mindig így. Világítsuk meg egy rövid irodalomtörténeti áttekintéssel az utat, amelyen a svájci irodalom 1945 óta halad.

Legtöbben, akik történetileg vizsgálják Svájc irodalmát, munkáikban azt akarják bebizonyítani, hogy az irodalmi tradícióban nincsenek folytonossági hiányok, a középkori misztériumjátékoktól egészen a mai időkig.⁸ Eszerint a XX. század irodalmát a polgári realizmus folytatásának tekintik, amely a XIX. században Gotthelffel, Meyerrel és Kellerrel átmenetileg megvetette a svájci irodalom kezdetének alapjait. A XX. század kezdetén három, noha különböző okok miatt kiemelkedő költői névvel találkozunk: Spitteler, Walser és Schaffner nevével. Ha eltekintünk a „meghonosodott” Hermann Hessétől, eddig Spitteler az egyetlen svájci, akit irodalmi Nobel-díjjal tüntettek ki. Ma már bizonyított tény, hogy hatással volt Nietzschére és Freudra. Életműve viszont – hogy joggal-e, ne firtassuk – a kultúra elsüllyedt javai közé számítható. Robert Walserrel kapcsolatban más a helyzet. Néhány évvel ezelőtti újrafelfedezése óta a neve körül forró a levegő, és nem csak az európai irodalmi körökben. Mióta Susan Sontag fölfedezte őt magának, a New Yorkban kavargó irodalmi karnevál bálványozott figurája lett belőle,

⁶ *Karl Schmid*: Unbehagen im Kleinstaat, Zürich (Artemis), 1963.

⁷ *Charles-Ferdinand Ramuz*: Besoin de grandeur, Lausanne, 1941.

⁸ *L. Joseph Nadler*: Literaturgeschichte der deutschen Schweiz, Leipzig u. Zürich (Grethlein), 1932.

amint azt egy, nemrégiben meglepő módon a Vogue című divatlap hasábjain megjelent Walser-esszé elég bizarrul hírül adja.⁹ Ezzel szemben Jakob Schaffner, aki századunk első felének Gottfried Keller hagyományait követve letehetségesebb elbeszélője, Svájcban a hallgatás merev falába ütközik. Mivel rokonszenvezett a Harmadik Birodalommal, félreállítják mint részét a még feldolgozatlan svájci történelemnek.

Spitteler életműve tetőpontját és lezárását az első világháború alatt érte el. Walser nem sokkal utána hallgatott el, és Schaffnert a negyvenes évek óta agyonhallgatták. 1918 és 1945 között Svájcban kialakult egy irodalmi sivatag, kevés és csak elszórtan néhány virágot hozó oázissal. Nehéz dolga van a svájci irodalomtörténetnek, hogy ezt a beláthatatlan hiányt megmagyarázza. A kutatások figyelme eközben leginkább az 1933 és 1945 közötti korszakra irányul, amikor is a nemzeti szocialista vér- és rögirodalom doktrínájára egy sajátos svájci változat, az ún. „Heimatstil” félig alkalmazkodó, félig kihívó modorban válaszol. Felderítetlen marad azonban az 1918 és 1933 közötti kor, amely általában Heimatstil-szerű vonásokat visel, egy xenofób, paraszti és vidékies irányú irodalmi iparművészet értelmében, s éppoly egyértelműen fordul szembe a Weimari kor intellektuális német irodalmával, mint később a Harmadik Birodalom Irodalmi Kamarája.

Martin Stern csak nemrégiben adta meg a kulcsot a két háború közötti Svájc kulturális történeti helyzetének megértéséhez *Expresszionismus in der Schweiz*¹⁰ című két-kötetes, kitűnő magyarázatokkal ellátott antológiájával. Tanulságos példákkal bizonyítja, hogy nyomta el és szorította háttérbe a svájci irodalmi expresszionizmust Svájc hivatalos irodalomkritikája és polgári sajtója az első világháború befejezése után. Akkoriban ért véget a nyitott határok és nagyvonalú menekültpolitika korszaka. A világpolitikai helyzet hirtelen változása és a polgárságnak a bolsevik forradalom győzelmével bekövetkezett viszszavonhatatlan fenyegetettsége abban az utólagos, sokszerűen ható felismerésben csúcsosodott ki, hogy Lenin és más külföldi forradalmárok s a polgári rend ellenségei felforgató terveiket elnézéssel kezelte és figyelemre alig méltatott menekültként svájci számkivetésben kovácsolták. A közvélemény megbotránkozása tartós agresszív politikai és kulturális xenofóbiában csapódott le, amely irodalmi téren többek között a „nagyvárosi” expresszionizmus és ennek képviselői ellen irányult, és a hagyományos svájci témákra való ráeszmélést s ezzel együtt az új európai irodalmi kísérletektől való elfordulást szorgalmazta. Jellemző az igen értékesnek tartott irodalmi melléklete miatt a svájci irodalmat meghatározó Neue Zürcher Zeitung fejlődése, a kitűnő Eduard Korrodi vezetése alatt, aki az első világháborúban még az emigráns marxista Ernst Bloch számára is, aki akkoriban Svájcban írta híres tanulmányát *A Remény elvéről*, megnyitotta újságjának hasábjait. Húsz évvel később – a NZZ liberálisból polgári konzervatív orgánummá változott s a mai napig is az – ugyanennek a Korrodinak a Harmadik Birodalomból emigrált német „regényipar” és általában a zsidó irodalmi emigráció ellen intézett gyűlölettel teli támadásai indították Thomas Mann arra, hogy egy ünnepélyesen megfogalmazott manifesztumban szembeforduljon Korrodi szűkfejű konzervatív álláspontjával, és három évi ékesszóló hallgatás után hitet tegyen az emigráció ügye mellett.¹¹ A Thomas Mann és Eduard Korrodi közötti szertartásos vitaközlés visszatekintve fátklyatűznek nevezhető a svájci irodalomtörténetben, amely egyszer-

⁹ Vogue (amerikanische Ausgabe), Oktober 1982.

¹⁰ Martin Stern: (Hrsg.): Expressionismus in der Schweiz, Bern (Haupt), 2 Bde, 1981.

¹¹ L. Thomas Mann: Tagebücher 1937–1939, Frankfurt/M. (S. Fischer), 1980.

smind egy húsz éve tartó szellemi elszigeteltség csúcsát és fordulópontját jelzi. Hitler terrorisztikus uralma a weimari korszak számos igen fontos irodalmi képviselőjét – közöttük, hogy csak a legjelentősebbeket említsük, Thomas Mann mellett Robert Musil, Georg Kaiser és Bertold Brechtet – svájci emigrációba kényszerítette, ahol akkor „erőltetett szimbiózisban”¹² és teljes szellemi elszigeteltségben a külföldiek ellenőrző rendőrség és a Svájci Írószövetség éles és alapos megfigyelése alatt megpróbálták a túlélést mind fizikai, mind pedig alkotói szempontból: az első világháború sokkoló hatású tapasztalata a második alatt Svájc megszorított menekült-politikáját cenzúra, és az emigránsokat illetően publikációs tilalom formájában határozta meg.¹³

Amikor a német irodalom „gleichschaltolása” az 1945-ös vereséggel véget ért, ez fordulópontot jelentett az irodalmi értékek alapvetően új meghatározásában, nemcsak Németországban, hanem a német Svájcban is.

1945 Max Frisch és Friedrich Dürrenmatt éve. A német háború utáni irodalom jelenséghez tartozik, hogy kerek tizenöt éven keresztül 1945 és 1960 között ez a két író határozta meg messzemenően a német irodalmat, legalábbis a színház területén, és ami Frischet illeti, az ötvenes években az elbeszélő prózát is. Mind a Frisch-, mind pedig a Dürrenmatt-kutatás azóta már annyira előrehaladt, hogy ma alig történik kísérlet arra, hogy a két író műveiket elemezvén egy lélegzetvételre említsék, ami Hans Bänziger szerencsétlen magyarázata óta a hatvanas években magától értetődőnek számított.¹⁴ Hírnevük görbéje is a kezdetek óta erősen eltérő módon fejlődött.

Kezdetben létezett közöttük amolyan költői verseny-féle, amely elsősorban a színpadi költészetben bizonyult termékenynek s amit azután Dürrenmatt két korszakalkotó drámájával, *Az öreg hölgy látogatásával* (1956) és a *Fizikusokkal* (1962) szuverén módon a maga javára döntött el, ekkor útjaik elváltak, s a két életmű később annyira különbözőképpen fejlődött, hogy ma már a kezdet feltételezett hasonlóságaiból a kortárság és a közös nemzeti hovatartozás véletlenségén kívül jószerivel semmi sincsen, *quod erat demonstrandum*, helyesebben, ami előrelátható lett volna, ha a háborút követő években az egész irodalmi világ nem vetette volna rá magát a svájci költő-dioszkurokra, hiszen szenzációnak tűnt, hogy abból a talajból, amelyet Gottfried Keller kelleetlenül bosszankodva fából valónak nevezett a költészetet illetőleg, most hirtelen a művészet kettős forrása fakadt föl, s életet hozott a háború utáni irodalmi pusztaságba, s méghozzá a színpadi művészet területén, ami Svájcra szólva, hallatlan újdonságot jelentett. A két költő kezdeti sikereit igen sokan – különösen német oldalról – azzal a körülménnyel magyarázták, hogy a német irodalomnak időre volt szüksége, hogy fölocsudjon a teljes, később (a megszállás alatt) a részleges cenzúra katasztrófájából és újrendezze sorait. Ez azonban, mint a „Gruppe 47” csoport alapítási éve bizonyítja, nagyon hamar megtörtént. Néhány, az idősebb nemzedékhez tartozó író Németországban a háború vége után hamarosan jelentős sikereket ért el, gondoljunk csak Gottfried Bennre, Werner Bergengruenre vagy Carl Zuckmayerre. A tény, hogy még évek teltek el, amíg a weimari idők hajdani irodalmi nagyságai visszamerészkedtek a száműzetésből

¹²Egy vizsgálódás e témáról nyomdában van. L. Rolf Kieser: *Erzwungene Symbiose*. Thomas Mann, Robert Musil, Georg Kaiser und Bertold Brecht im Schweizer Exil, Bern (Haupt), 1983.

¹³L. Werner Mittenzwei: *Exil in der Schweiz*, Leipzig (Reclam), 1972².

¹⁴L. Hans Bänziger: *Frisch und Dürrenmatt*, Bern (Francke), 1971⁶.

hazájukba sem bizonyítja az állítólagos irodalmi vákuum létét, amelyben a két svájci találkozott „élete nagy szerencséjével”. Az az igazság, hogy ők a német birodalom általános válságában, amit a visszatérő emigráns írók sem tudtak megoldani (kivével Bertold Brecht), ők lettek az új irodalom német nyelvű úttörői. A nyugatnémet háború utáni irodalom születésének órája csak 1959-ben ütött Günter Grass *A bádogdobjának*, Heinrich Böll *Billiárd fél tizkorjának* és Uwe Johnson *Vélekedések Jákobróljának* egyidejű megjelenésével. Ez előtt sok minden megjelent ugyan – többek között a három említett fiatal némettől is –, de kevés említésre méltó Brecht drámáinak és prózaszövegeinek, valamint ama első háború utáni évek két legtehetségesebb és mégis oly különböző „új” írója munkáinak kivételével.

Max Frisch esetében azonban az „új” megjelölés félrevezető. Szorosabb értelemben véve nem háború utáni író, hiszen irodalmi működését a harmincas években kezdte – 1934-ben jelent meg *Jürg Reinhart* című, „túlságosan ifjúsági” regénye, amelyet különböző elbeszélő művek követtek, amelyekből kiemelhetjük a *Bin oder die Reise nach Peking* (Bin vagy utazás Pekingbe) (1945) és a *Blätter aus dem Brotsack* (Levelek a kenyérszákból) (1940) címűeket. Ám Frisch valójában akkor vált ismertté, amikor a 34 éves szerző *Nun singen sie wieder* (Most újra énekelnek) (1945) c. darabjával a zürichi Schauspielhausban váratlan színpadi sikert aratott. A darab expresszionista vonásokat visel, ezáltal nyelvében nem különbözik lényegesen a németországi „romirodalom” első drámáitól. Dürrenmatt első drámakísérletei és néhány prózai műve is nyelvi szemponttól nézve egy általános irodalmi neo-expresszionizmus példái voltak. Ami Frisch háború utáni műveiben kezdettől fogva feltűnt és napjaink e nagy írójának tulajdonképpeni személyes stílusává vált, az egy világosan átgondolt és pontos közlésmódnak, és egy érzeki-poétikai nyelvérzéknek az erotikus összeolvasztása, amely kezdetben a szinte romantikusnak nevezhető metaforáival előképére, a költő Albin Zollingerre (1895–1941) támaszkodott. Másrészt a Svájcból érkező expresszionista hangok ugyanazt jelentik mint Németországban: az expresszionizmushoz való közeledés mindkét országban egy olyan irodalmi kifejezési mód melletti forradalmi hitvallásnak tűnik, amely Németországban sokáig „elfajzottnak” számított, Svájcban ezzel szemben „nem svájcinak”, ami – más ideológiai feltételek mellett – messzemenően ugyanazt jelentette. Frisch stílusa gyorsan fejlődött egyénivé, félreismerhetetlenné. Két befolyást kellene itt megemlítenünk: elsőként a Brechtel való ismeretségét, aki 1947/48-ban Berlinbe való visszatérése előtt rövid ideig Svájcban tartózkodott s példájával és tanáccsal állt a fiatal író mellett, másodikként az irodalmi naplónak mint epikai kifejezőeszköznek a felfedezését, amely a *Tagebuch 1946–1949* (1950) megjelenésével vette kezdetét, és döntően meghatározta az ötvenes és hatvanas évek nagy regényeit, valamint Frischnek az elbeszélő művészetre való, egyre fokozódó koncentrációját.¹⁵

Dürrenmatt korai darabjai is – nem kifejezés, hanem színpadtechnika szempontjából – mutatják Brecht befolyásának a jeleit. Híres a levélváltás a két színpadi szerző között, melynek során Brecht Dürrenmattnak arra a kérdésére, ábrázolható-e a világ egyáltalában a színpadon, azt felelte: igen, ha megváltoztathatóan ábrázolják. Itt válnak el a marxista Brecht és a teológus Dürrenmatt útjai – egyébként Dürrenmatt és Frisch útjai is. Dürrenmatt ugyanis, aki elbeszélőként Kafka nyomában járt, és mint detektívregény

¹⁵ L. Rolf Kieser: Max Frisch. Das literarische Tagebuch, Frauenfeld/Stuttgart, (Huber), 1975.

író a tehetséges kívülálló, Friedrich Glauser (1896–1938) befolyása alatt indult el a pályán. mint protestáns lelképásztor fia félbeszakított teológia- és filozófia tanulmányokkal, és egy Søren Kierkegaardról írott, majdnem lezárt disszertációval a háta mögött egyre inkább teológiai és világnézeti témákra összpontosította a figyelmét, amelyek a vallásos egzisztencializmus szellemében markáns parabolák alkalmazásával az ember elvesztését egy hit nélkül való világban. A voltaképpeni dürrenmatti stílus, a mélyértelműség és a gimnazista humornak az a sajátos keveréke, amelyhez eredeti drámai tehetség járul, tetőpontját két jelentős színházi eseményben érte el, *Az öreg hölgy látogatásában* 1956-ban, és a *Fizikusokban* 1962-ben.

Később kiadott dramaturgiai esszéiben és aforizmaiban (többek között az *Arckép helyett* (1966) c. kötetben) Dürrenmatt kísérletet tesz drámaművészetének elméletének felállítására, amely meg van ugyan tűzelve briliáns megfogalmazásokkal, de különben kiterőleg általános észrevételekre szorítkozik: „Drámáim tyúkistállójában hiába kutatnak a magyarázat tojása után, én csökönyösen vonakodom azt megtojni”. Dürrenmatt teológiai-filozófiai-természettudományos olvasottsága ellenére korunk több jelentős színpadi szerzőjénél sokkal kevésbé kötelezte el magát egy kényszerítő erővel bíró koncepció mellett. Az ún. „Tragikomédiáról” írott híres értekezése átfogólag rendelkezik egy spontán személyes stílussal, s meg is kísérli az emellett való megmaradást, de későbbi drámáiban mint a *Portrait eines Planeten* (1971), *Der Mitmacher* (1973) és a *Die Frist* (1983) címűekben ez a stílus fokozatosan kicsúszik a kezei közül.

Dürrenmatt legnagyobb hatása – és ez is az 1945 utáni svájci irodalom vizsgálatához tartozik – nem véletlenül jelentkezett az ún. „jégkorszakban”, amikor a késő ötvenes és a korai hatvanas években a „Brecht” téma a nyugati irodalomkritikában ideológiai okokból tabunak számított. Dürrenmatt nagy sikerei ugyanis körülbelül egybeesnek a Brecht körüli hallgatás idejével, amiből azonban nem szabad végkövetkeztetéseket levonni drámáinak minőségét illetően, hanem ez a tény csak magyarázza hírnevének hirtelen föllángolását és kihunyását. És Dürrenmatt ma? Egy elfáradt nagy tehetség, aki fáradhatatlanul folytatja ugyan az írást (többek között *Stoffe*, 1981, ami egy életművonzású önéletrajz-féle, és új darabja, az *Achterloo*, amely eme vizsgálódások idején bemutatott előtt áll), mégis különös módon valamiképpen statikussá vált. A svájci közönség már rég megszokta megöregedett enfant terrible-jét, és Dürrenmatt darabjait már nem szakítják félbe megbotránkozott fúj-kiáltások, mint annak idején a *Meteorit* (1966) bemutatásakor. Dürrenmatt és a svájci színházlátogató közönség között a viszony barátságossá vált, mióta „híre ment, hogy a Dürrenmatt-féle világvége jelzések Svájcot egyáltalán nem érintik” (Adolf Muschg).

A Frisch/Dürrenmatt korszak nem feltétlenül bizonyult áldásosnak a svájci írók egy fiatalabb nemzedéke számára. Svájc két világhírű szerzője, akik svájci írókként a költőket megillető dicsőség mellett mint elsők könyvelhettek el anyagi sikereket is, sokak számára, akik a hatvanas és hetvenes években kezdtek el írni, nyomasztó jelzálógölcönt jelentett. A mai svájci irodalom erős önállósága és magas színvonala mellett szól, hogy Frisch és Dürrenmatt epigonizmus nem létezik, annál inkább beszélhetünk kísérletek, stílusok és költészeti megnyilvánulások gyümölcsöző egymás mellett éléséről, amelyek képviselői az „atyáktól” való elválást keserűség és hadüzenet nélkül hajtják végre. Mindenekelőtt egy körülmény jelentett itt segítséget: Frischnek és Dürrenmatt-nak a drámára és az elbeszélő prózára való egyértelmű orientáltsága parlaggá változtatta

a líra területét. Az 1945 utáni német-svájci irodalom összképéhez tartozik, hogy a költészeti kísérletek ezt a lehetőséget teljes mértékben kihasználták, ami egyes esetekben megújítólag hatott az egész modern német lírára. Említsük itt meg, egyszerűsítve, a svájci líra két fő áramlatát. Az egyik – Brechtet és Bennt követve és Eich, Bachmann, Celan, Enzensberger, Huchel és Bobrowski költészetéből kiindulva – a lírai szóképalakítás újalakításán fáradozik. A másik a neo-dadaista és „konkrét” nyelvészeti kísérletekkel és hangzás-játékokkal van összefüggésben, mint azok Ausztriában és a Német Szövetségi Köztársaságban egyidejűleg mindennaposá váltak. (Artmann, Jandl, Mayröcker, Heissenbüttel, Mohn stb.)

Az új lírai nyelvet két példaképszámba menő modern svájci költő segített megteremteni: elsősorban a Frisch-sel kapcsolatban említett költő és regényíró Albin Zolinger és az érzékeny lírikus Alexander Xaver Gwerder, aki 1952-ben öngyilkossággal vetett véget sokat ígérő tehetségének. Dieter Fringeli felfogása szerint Gweder *Menschenniss* (Emberi szakadék) (1957) és *Land über Dächer* (Föld a tetők felett) (1959) című könyveinek posztumusz publikálása után az 1945 utáni svájci irodalom „dühös fiatalemberét” testesítette meg. „Ma ő reprezentálja a korai ötvenes évek fiatal, modern líráját. Identitása és korai halála fölötti vélekedések lassanként szinte legendás tekintéllyel fonják körül alakját.”¹⁶

A mai svájci irodalom lírai tehetségei közül kétségtelenül az 1922-ben született Erika Burkart áll az első helyen. Dieter Fringeli habozás nélkül a modern svájci irodalom „first lady”-jének nevezi őt, valamint egynek a „Jegintenzívebb és Jég súlyosabb” poétai temperamentumok” közül, akikkel Svájc valaha is rendelkezett.¹⁷ Ingeborg Bachmann kortársaként mágikus természeti képeinek nyelvi erejével, amelyek társadalmi értelemben pszichológiai kettős jelentést hordoznak, nagy osztrák pályatársával egyenrangúnak bizonyul. Erika Burkartnál azonban szemünkbe tűnik egy világtól elzárt, varázslatra emlékeztető szövevényesség, amely egy bizonyos svájci természetlira jellegzetességének látszik, s ennek képviselői életstílusukban és művészi mondanivalójuk megfogalmazásában partikularisztikusan és remeteszerűen elhatárolják magukat az irodalmi élet egyetemes színpadától. Ez betű szerint ráillik az apáca Silja Walterre (*1919, a regényíró Otto F. Walter testvére), akinek *Der Seidelblast* című melankolikus szerelmes verse „népdalként” vált népszerűvé, de éppúgy a kívülálló Gerhart Meierre (*1917), aki 1971-ben ötvennégy éves korában kezdett minden átmenet nélkül írni, 1973 óta folyamatosan publikál és akit 1983-ban az időközben hét kötetre nőtt versekből és elbeszélésekből álló életművéért, amely a Suhrkamp kiadó gondozásában jelent meg, Petrarca-díjjal tüntettek ki. Messzemenően kívülállóknak tartják még Walter Gross (*1924), Rainer Branbach (*1917), Heinz Weder (*1934) és Beat Brechbühl (*1939) lírikusokat.

Egészen másképpen mutatkozik be ezzel szemben a modern svájci líra kísérleti iskolája. Elsősorban két csoportra osztható, a „konkrét költészet” és a „modern tájnyelv”

¹⁶ Dieter Fringeli: Dichter im Abseits. Schweizer Autoren von Glauser bis Hohl, Zürich (Artemis), 1974. 155.

¹⁷ Dieter Fringeli: Von Spitteler zu Muschg. Literatur der deutschen Schweiz seit 1900, Basel, (Friedrich Reinhardt), 1975. 108-tól.

mozgalom iskolájára. A „konkrét irodalom” mozgalom időközben az irodalmi dadaizmus világszerte ismert késői utódjává érlelődött. Kevésbé ismert az a körülmény, hogy ez a mozgalom Hugo Ball, Tristan Tzara és Hans Arp dadaizmusához hasonlóan Svájcban vette kezdetét, mielőtt a Német Szövetségi Köztársaságban Helmut Heissenbüttel és Ausztriában a „Wiener Schule” által elterjedt és népszerűvé vált volna. Az 1925-ben született Eugen Gomringer kezdő költőként Max Bill munkatársa volt, tehát a grafikai művészet talajáról indult, amelynek alapelveit átvitte a lírai nyelvre: a vers, hagyományos képszerű metaforáitól megszabadítva a nyelv és a rajz közötti kifejezés eszközzé válik. A rejtjellel rövidített nyelvi szimbólumon keresztül mutatja be Gomringer a szó fenyegetett és mégis hatalommal bíró helyzetét a számítógép és az elektronika korszakában: még a leginkább lehetséges mértékű redukcióban is bebizonyosodik a nyelvi fogalom anarchisztikus sokértelműsége. A nyelv technikai-grafikai „racionalizálásában” a szabadság ellenőrizhetetlen gazdagsága nyilvánul meg: a költészet. Gomringernek 1960-ban megjelent *33 Konstellationen* című manifesztuma határozta meg alapvetően ezt a radikálisan megújított líra-fogalmat.

Mint már korábban említettük, a német Svájc költői hagyományában a tájnyelv egy világtól elfordult, a maga útján járó szerepet játszott. Az irodalmi regionalizmus túlbujánzásában, amely a két háború közötti időszakot meghatározta és Simon Gfeller, Ernst Huggenberger, Meinrad Lienert és Joseph Reinhard lírájában nyilvánult meg, a hatvanas-hetvenes években hirtelen áttörés következett be, amikor is, miután Carl Artmann-nak *Med ana schwoazzn dintn* című, bécsi dialektusban írott versgyűjteménye (1958) német nyelvterületen feltűnést keltett, a berni lelkész, Kurt Marti *Rosa Loui* (1967) című verseskötetével váratlanul irodalmi tekintélyre tett szert. Helmut Heissenbüttel csodálattal írja a kötet utószavában: „Azt tette, amit megegyezés szerint tulajdonképpen nem lehet csinálni: tartalmilag elkötelezte magát s ugyanakkor, ahogy mondják, kísérletezett. Politikai, s ha szabad így mondani, teológiai lírát ír s ezt formalista módon teszi. . . . Marti azzal, hogy nyelvi játékaiba közvetlenül utat enged a polémiának és a satírának, a verscsinálásban egészen újfajta naivitásra tesz szert.”

Kurt Marti lírai életműve elválaszthatatlanul hozzátartozik a vietnami háború korához és témájához. Az a körülmény, hogy egy világkrízis Svájcban költői-kritikai magyarázatát éppen a tájnyelvi lírában élte meg, jól mutatja az apák dialektus-idilljeitől való távolságot, de azt is, hogyan erősödött a tájnyelvi idióma egy régiókon felülemelkedő, társadalmilag elkötelezett kifejező erővel bíró nyelvi fegyverré. Eközben a német Svájcban virágzik egy elkötelezett társadalomkritikai tájnyelv-költészet – képviselőiként említsük itt Ernst Eggimann (*1936), Ernst Burre (*1944) és Mani Matter (1936–1972) nevét –, amelyet előnyére hasonlíthatunk össze a „Wiener Gruppe” produktumaival nyelvi humor és a gondolatok élessége szempontjából.

Egészen mások a viszonyok a színpadi költészet területén. Frisch és Dürrenmatt bizonyul kivételnek az alól a szabály alól, hogy a svájci írók hagyományosan nem tudnak színpadi temperamentumot felmutatni. Lehet, hogy ez a körülmény összefüggésben van a svájci színpadok provinciálisságával. Egyszer létezett csak Zürichben igazán nagy színház: a nagy emigrációk idején, amikor a Zürcher Schauspielhausban elsőrangú rendezők és színészek működtek, akik a Németországból és Ausztriából elűzött színpadi művészek sorai közül kerültek ki, s így a rövid ideig egyetlen szabad, rangos német

színpad nemzetközi tekintélyre tett szert.¹⁸ Brecht nagy darabjainak, a *Galilei életének*, a *Kurázi mamának* és a *Szecsuáni jóembernek* az ősbemutatói örök időkre a harmincas és negyvenes évek „Pfauentheater”-jének, „pavaszházá”nak rövid virágzásához kapcsolódnak. Frisch és Dürrenmatt szerencsések voltak, hogy első színpadi sikereik ennek a nagy zürichi színházi korszaknak az idejére estek. Ma, ahogy azt Fringeli kendőzetlenül megfogalmazza, a svájci színháztörténet csupa betöltetlen reményből áll.¹⁹ Az itt említendő nevek közé tartozik egy tájnyelv-drámaírónak, Hansjörg Schneidernek (*1938) a neve is, aki mint a bajor színművész, Franz Xaver Kroetz ellenlábasa Svájcban, rövid ideig feltűnést keltett irodalmi téren, valamint Herbert Meieré (*1928), aki időközben a regényírói és dramaturgi pályát választotta. Az áttekintés során feltűnik, hogy a legtöbb élvonalbeli svájci elbeszélő, akiről még szó fog esni, valamikor és írói fejlődésüknek különböző időpontjaiban, s gyakran a Zürcher Schauspielhausra pillantgatva, megpróbálkoztak – többnyire nagyobb kritikai visszhang nélkül – színpadi szerzőséggel is. Ez vonatkozik Adolf Muschgra, Jörg Steinerre, Hugo Loetscherre, Jürg Federspiegelre, Heinrich Wiesnerre, Walter Vogtra és Otto F. Walterre. Mindannyiukból hiányzik, legalábbis ahogy ma látjuk őket, idősebb pályatársaik nagy drámai gesztusa, hosszú lélegzete és látnoki képalkotó ereje. Ezzel szemben, s ez mindinkább szembetűnő, a svájci film területén a drámai alkotások új fejezete kezdődött, ahol olyan neveknek mint Alain Tanner, Jean-Luc Godard és Markus Imhof már évek sora óta nemzetközileg jó hangzásuk van.

Az elbeszélő művészet a svájci irodalomnak kezdettől fogva vitathatatlan területe. A svájci epikus tradíció kezdetén – mint az minden új irodalomnál szokásos – az országnak és lakóinak a története volt az elbeszélés tárgya. Az újabb svájci irodalom indulásánál ott állt az idill: a rokokó modorban írott, Rousseau-féle erényes pásztorokkal és szűzies fejjelű lányakkal benépesített elbeszélő költemény, a *Die Alpen*. Albrecht von Haller (1708–1777), egy berni arisztokrata, megvetette ezzel egy államszövetségi elbeszélő hagyomány alapjait, anélkül, hogy erről sejtelve lett volna, amely nemzetének legenda-formálását és önmegértését két évszázadon keresztül előmozdította. Ezt a tendenciát kívülről, ahonnan éppoly erős elszánással igyekeztek Svájcot idillikusnak látni, határozottan támogatták. A svájci mítosz és a történelmi valóság közötti diszcrepancia nem csak politikailag vezetett kikerülhetetlen konfliktusokhoz. Hatása különösen nagy mértékben megjelent az irodalomban, amikor is a svájci elbeszélők – Gottfried Keller *Martin Salanderjével* kezdődően – először csak óvatosan, azután mind kifejezettebben megteremtették az idilli Svájc irodalmi ellenvázlatát, amely vitára készítő tetőpontját egyelőre Max Frisch szatírájában, a *Wilhelm Tell für die Schule*-ban érte el, megtorpedózva nevezetes módon a svájci nemzeti mítoszt. (1971)

Az 1945 utáni svájci elbeszélő művészet története elválaszthatatlan politikai tartalmaktól, fejlődésektől, gondolatmenetektől. Svájcban a második világháború végét – más európai országoktól különbözően – egy hosszú évekig tartó szellemi, fizikai és gazdasági blokádbefejeződéseként értékelték. A „világ” utáni éhség nyomja rá bélyegét a

¹⁸ L. Werner Mittenzwei: Das Zürcher Schauspielhaus 1933–1945 oder die letzte Chance, Berlin, (Henschel), 1979.

¹⁹ Fringeli: Von Spitteler zu Muschg. I. m. 72.

közvetlen háború utáni idő első jelentős elbeszélő művére, Max Frisch *Tagebuch 1946–1949*-jére is. Az ötvenes években, úgy tűnik, Svájcban semmi elbeszélésre érdemes nincsen. Frisch Rockefeller-ösztöndíjasként az Egyesült Államokba és Mexikóba utazik. Utazási éhsége egy egész háború utáni nemzedék exotomániáját képviseli. Ez a *Stiller* (1954) és a *Homo faber* (1957) c. regényei utazási képeiben csapódik le. A *Stiller*rel azonban Frisch nem csak annyit tesz, hogy csatlakozik a jellegzetesen svájci hazatérési történetek tradíciójához. Ezzel az elbeszéléssel, amely Ludwig Anatol Stiller egzisztenciális identitás-problémáját egy egész generációra vonatkoztatja, megteremti a német regényt az ötvenes években. Svájcban és hatótávolságában egyelőre ujjongva vesznek tudomást egy új prózaíró sikereiről. A nemzet elfelejti és elhessegeti magától a nehézségeknek az emlékét, amelyeket Jakob Schaffner nem kedvelt tehetsége okozott. Frisch (és Dürrenmatt) az új irodalmi ragyogás jelszava, s ez a fénykor oly meggyőzően idomul a gazdasági csoda éveinek felfelé ívelő általános eredménygörbéjéhez.

Ma, 1983-ban a Frisch-féle korszakra inkább a prófétáról és saját hazájáról szóló mondás vonatkozik. Svájc mondhatni bizalmatlanul tekint azokra a tehetségekre, amelyek félreérthetetlenül átlépik a hírnév általánosan elfogadott mértékét: a svájci irodalom ábrázolásánál ez a tény is említésre méltó. Adolf Muschg Gottfried Keller példáján mutatta be, hogy a költő mennyit veszített saját szubsztanciájából, midőn hazája igénybe vette őt az író és a kantoni főjegyző* híres kettős szerepkörében.²⁰ A haza nem bocsájtott meg Gottfried Keller óta legnagyobb írójának, hogy nem neki köszönheti irodalmi dicsőségét, hogy a hivatalos Svájc nélkül tett szert jólétre és vált világszerte ismertté, és hogy Svájcban él a szabad vélemény nyilvánítás alkotmányban biztosított polgárjogával anélkül, hogy annak gazdasági következményeivel törődnie kellene. A hivatalos Svájc megteszi, amit tehet: a *Neue Zürcher Zeitung* egyszerűen hallgat Frisch *Tagebuch 1966–1971* (1972) c. művének megjelenéséről; egy egyetemi tanács, Adolf Muschg kezdeményezésére tervebe veszi 1981-ben, hogy díszdoktorátust adományoz Dürrenmattnak és Frischnek hatvanadik, illetve hetvenedik születésnapjuk alkalmából. Dürrenmattnak megszavazzák, Frischnek nem. A Frisch-sel szembeni ideológiai csökönység időközben már megkövesedett.

A Német Szövetségi Köztársaságban a hatvanas évekkel kezdődik a háború utáni irodalom tulajdonképeni korszaka. Svájcban véget ér Frisch és Dürrenmatt egyéni irodalmi vállalkozása. Új nevek merülnek föl az elbeszélő irodalom területén és új stílusok kerülnek kipróbálásra. „Erzählen, aber wie?” Ezt a *Tagebuch 1946–1949*-ben fölített szónoki kérdést Frisch a maga részéről úgy válaszolja meg, hogy késői regényeiben és epikus prózájában naplószerű szerkezetet és „nyitott-művészi” elbeszélésmódot alkalmaz. Az utána következő fiatalabb elbeszélő nemzedékre más alapelvek érvényesek.

Mialatt például Németországban újra felfedezik Kafkát, a háború utáni svájci írók nemzedékéből néhányan újból figyelmet szentelnek annak, aki egy volt közülük, aki Kafkának kortársa és ösztönzője volt, s aki csak 1956-ban halt meg a Herisau-i ideggyógyintézetben, Robert Walsernek.

*Lefordíthatatlan szójáték: Schreiber (író) – Staatsschreiber (kantoni főjegyző). (A fordító megjegyzése).

²⁰ *Adolf Muschg: Gottfried Keller, München, (Kindler), 1977.*

Az elbeszélő Hugo Loetscher a City University of New Yorkon tartott irodalmi előadásainak 1982-ben megjelent gyűjteményében úgy emlékezik meg Robert Walserről, mint az évszázad első évtizedei svájci elbeszélő művészetének klasszikusáról: „A tiszta poétát testesíti meg, sokkal titokzatosabban mint ahogy azt ő maga elismerné; mint író a titkos csábítók közé tartozik, aki a jelen írónemzedékét arra akarja rábírní, hogy őt utánozzák. Élete utolsó napjait örültek házában töltötte, mintha ezzel meg akarta volna mutatni, milyen kevés dolga van a költői világnak a mindennapival. Ezért állíthatjuk, a svájci író lelkében két különböző álom él: olyan hasznosnak lenni, mint Gottfried Keller volt, és olyan költőnek, mint Robert Walser; s ezt a két különböző álmodt gyakran egy és ugyanaz a költő álmodja.”²¹

Ha áttekintjük a német-Svájc újabb elbeszélőit, egyeseknél valóban kimutatható a Walser-hatás. (Loetschernél egyébként kisebb mértékben, mint másoknál). Walser elbeszélő művészete – amelyet sokáig jelentéktelen irodalmi konyhakerti zsánerfestészetként könyveltek el – időközben az irodalomtudomány gyorsan növekvő kutatási területévé változott. Csodálójához, Kafkához való sokat emlegetett közelségét Walser károsodás nélkül győzte le, és formátumát nem érte veszteség.

A Walser-örökség legtisztább példájaként a Peter Bichsel (1935) jelenséget említhetnénk. Amikor a „Gruppe 47” 1964-ben neki ítélte hön öhajtott díját az *Eigentlich möchte Frau Blum den Milchmann kennenlernen* (Blumné tulajdonképpen meg szeretné ismerni a tejesebert) című vékony elbeszélés kötetéért, mindenki várta a váratlan kitüntetés dicsőségével együttjáróan elkövetkező publikációk hosszú sorát. Bichsel máig töretlen irodalmi hírnevének kuriózuma abban áll, hogy nem hivatkozhat egy impozáns *életműre* – 1964 óta csak három könyv jelent meg tőle –, hanem egyetemesen észlelhető költői erejére és jelenlétére, ami legutóbb abban nyilvánult meg, hogy 1980/81-ben meghívták „városi jegyzőnek” Frankfurt egyik elővárosának tanácsához. Bichsel történeteinek bűvölete – és itt fedezhető fel a párhuzam közte és Robert Walser között – azok talányos szerkezetében rejlik. Meséit feszes, pontos megfigyelést mutató képekben viszi tovább egy látszólag előre érezhető csattanó felé, amely sohasem következik be. Az író az elbeszélés folyamata logikai kényszerűségének áttörésével – s erre az eszköz a kényelmes megoldás hitében ringatózó olvasó becsapása – újszerűen tudatosítja az elbeszélés és a megélt valóság közötti távolságot. Korunk több svájci írója lépett hasonló ösvényre, mint pl. Jörg Steiner (1930), Gertrud Leutenegger (1948), E. Y. Meyer (1946) és a Joyce-félc öntudatosság-áramlathoz közeledő Jürg Laederach (1945). A „tartózkodó, művészi ügyetlenség a nyelv minden dolgában”, amit Walter Benjamin valaha Robert Walsernél megfigyelt, régen átadta a helyét Walser követőinél a szűkszavúság Walseren iskolázott raffinériájának. Oktalanul téves végkövetkeztetés volna megkísérelni Svájc szűkös területi viszonyait a „kis lépések irodalmával”, ahogyan ezt Marcel Reich-Ranicki megfogalmazta, okozati összefüggésbe hozni. Az irodalmi kisművészetben – ezalatt a pontosan megformált rövid szöveget értjük szemben a nagyvonalúan felépített regénnyel – a svájci irodalomnak, ahogy én látom, sikerült Robert Walser óta a „Heimatstil” korszakában általános realista regionalizmust átváltoztatnia egy irodalmilag és művészileg sokkal igényesebb kifejezési formává. A táj, amely korábban

²¹ Hugo Loetscher: *How many languages does man need?* New York, (The Graduate School and University Centre, City University of New York) 1982. 18.

öszöntést és önmagában elegendő tartalmat jelentett ezeknek az ábrázolásoknak, Walser óta már csak egy véletlen, ha nem is kicserélhető környezet szerepét játssza. Kísérlet történt arra, hogy abból a körülményből, hogy Walser, Peter Bichsel, Gerhard Meier, Jörg Steiner, Otto F. Walter, E. Y. Meier és még több író a Dél-Jura vidékről származik, az újabb svájci irodalom törzshözkötöttségének valamiféle új-nádleri mítoszát vezessék le. Walsernak általában az egész modern elbeszélő művészetre egyre nagyobb sugárban ható befolyását tekintve az ilyen vélekedések mindinkább értelmetlennek bizonyulnak.

A „Kleinkunst” a két, már feljebb említett írónál, Leuteneggernél és Laederachnál, akiknél Walser hatása kimutatható a nyelvben, de nem érvényesül az elbeszélés formátumában, sem nevezhető találó jelzőnek. A német Svájc a regényírók országa is lett, s ezen a téren is olyan termékeny, hogy a Suhrkamp Kiadó néhány évvel ezelőtt számot vetve a svájci elbeszélő művészetnek ezzel a tartós virágzásával, leányvállalatot nyitott Zürichben. Említsük itt meg a következő neveket: Otto F. Walter (sz. 1928), Walter Vogt (sz. 1927), Hans Boesch (sz. 1926), Beat Brechbühl (sz. 1939), Urs Oberlin (sz. 1919), Clemens Mettler (sz. 1936), Christoph Geiser (sz. 1949), Urs Jaeggi (sz. 1931), Guido Bachmann (sz. 1940), Christoph Mangold (sz. 1939), Raffael Ganz (sz. 1923), Jürg Acklin (sz. 1945), Franz Hohler (sz. 1945), Heinrich Wiesner (sz. 1925), Herbert Meier (sz. 1928), Hermann Burger (sz. 1942), Urs Widmer (sz. 1938), Erica Pedretti (sz. 1930), Paul Nizon (sz. 1929). Visszaemlékezve arra, amit előljáróban mondtam, hogy nem kívánok itt név- és műkatalógust felsorolni, végezetül korunk öt svájci elbeszélőjére szeretném összpontosítani figyelmemet, akiket ebben a kategóriában a legerősebb tehetségeknek tartok. Ezek Adolf Muschg (sz. 1943), Hugo Loetscher (sz. 1929), Jürg Federspiel (sz. 1931), Gerold Späth (sz. 1939) és E. Y. Meyer (sz. 1946). Amikor Adolf Muschg *Im Sommer des Hasen* (A nyúl nyarán) (1965) című regényével először keltett feltűnést, akkor az új regényíró, a bázeli germanista Walter Muschg mostohafivére és Staiger-tanítvány Ernst Barlachról, a tokiói, Ithaca-i (Cornell), genfi, göttingeni s végül a zürichi egyetem (Eidgenössische Technische Hochschule) irodalomtudományi docenséről írott disszertációjával éppen egy „harminc évig tartó írógörcs”-től szabadult meg, és mint azt máig is megszakítás nélkül áradó regények, elbeszélések, drámák, hangjátékok, esszék és átdolgozások sora bizonyítja, a mai Svájc legtermékenyebb írójává vált. Muschg kiindulása háromféle. A világirodalomnak hihetetlenül olvasott és virtuóz nyelvteljeséggel megáldott olvasója révén úgy merít az egyetemes készlet tárházából, mint az irodalmi céhhez tartozó kortársai közül egy sem. E két analitikus összetevő biztosítja számára a modern pszichológiában való elmélyült jártasságot s az elkötelezett érdeklődést a politikai összefüggések iránt, ami különösen bevált Gottfried Keller életének és művének mindmáig felül nem múlt, Sartre *Flaubert-esszéjéhez* hasonlítható ábrázolásánál. Muschg elbeszéléseit illetően kötelezővé lett a „betegség mint metafora” jelszó, ami nem csupán fizikai és lelki, hanem társadalmi zavarokra is vonatkozik. A hipochonder magas vérnyomásából származik napjaink *condition humaine*-je főlényben levő, de saját sebezhetősége által relativizált megfigyelőjének elbeszélői magatartása. Az analitikus lezárások tökéletes megformálásával Muschg olykor ironikus magasságokban tűnik el. Láthatólag fájdalommal tudatosul benne átmeneti közeledése Thomas Mann olümposzának szellemes és légüres ember-távolisá-

gához, amint azt Thomas Mannról rendkívüli éleslátással írott esszéje magában foglalja. (Sammlung *Besprechungen* (Megbeszélések – gyűjtemény) 1981).

A Japánban lejáró *Sommer des Hasen* című és a *Baiyun* (1980) című Kínaregényben Muschg legyőzi a háború utáni irodalom korábban említett exotomániáját. A svájci regény egészen mellékesen rányílik a világra: most már nem az európai kisállam polgárainak a távoli nagyvilágtól való elbűvöltségét mutatja, hanem a jól ismert *homo helveticus* viselkedését az idegenséggel szemben, amelyhez semmi kapcsolata nincs, amelynek megjelenési formái előtt minden hazai mérték csütörtököt mond, minden összehasonlítás értelmetlennek bizonyul. A szembeszállás, a kintmaradás és végül a megértéshez való közeledés jelenti a régebbi svájci irodalmi hagyomány végét, amely a távolba való kitörést („Sehnsucht ist unser Bestes”, így Frisch a *Bin oder die Reise nach Pekingben*) mindig az előre tervezett „világtapasztalattal való hazatérés” feltételeként alkalmazta. Muschg és a hozzá hasonló írók számára Svájc nem menedék, nem házitűzhely többé, ahol a hazatérő kalandjának fáradalmait mesélgetve kipiheni magát. A világ nyájasabbá vált. A felfedezések nem egzotikus országokban történnek többé, hanem „az emberi lélek kontinensein” (Frisch).

A világ megtapasztalását nem egzotikumként, hanem mint a kortársi irodalmi tudat magától értetődő velejáróját szemléli Hugo Loetscher is. Svájc jelenkori írói közül alighanem ő az, aki a legtöbbet utazott. Adolf Muschgtól eltérően Loetscher világtapasztalatainak forrása kultúrtörténeti és szociológiai érdeklődése. Kutatóútjainak Dél-Amerika a centruma, országaival, népeivel, kultúráival és irodalmaival. Loetscher valószínűleg a mai dél-amerikai, és különösképpen brazil irodalom egyik legalaposabb ismerője. Színes képi erővel és ellenállhatatlan humorral megjelenített nyelvi ábrázolásaiba szinte véletlenül szűrődnek be a tulajdonképpeni utazási élmények, így pl. a *Wunderweltbe* (Csodavilág) (1979), ami a legszegényebb Brazíliában töltött ifjúságának a története, *Der Immune* (Az immunis) (1969) című önéletrajzi regényébe s a hasonlóképpen életrajzi jellegű elbeszélésébe, amelyet 1982-ben írt *Herbst in der grossen Orange* (Ősz a nagy narancsban) címmel, amely egy élet természeti törvényei és egy Los Angeles-i egzisztencia felfoghatatlan mesterkéltége közötti dialektikával foglalkozik. Amikor Loetscher a *Der Immune*-ben egy fiktív útinapló keretében a Rajnán fölfelé evező indiókkal felfedezteteti Svájcot s ezzel kicsúfolja honfitársainak egzotikus távolba vágyását, ez nemcsak a jó csattanó kedvéért írott paródia. Azzal, hogy a szokásos felfedező-ságát visszajára fordítja, bebizonyítja az Európa-centrikus világkép relativitását, aminek hamis magatartáshoz, hamis cselekvésmóddhoz s az emberi kapcsolatok terén hamis végkövetkeztetésekhez kell vezetnie.

Az író Jürg Federspiel Manhattant nemcsak második hazájává, hanem svájci létének valószínű ellenpólusává tette. A mai svájci irodalomnak ez a Rabelais-ja nyugtalanul ide-oda röpködve Európa és Amerika között a nagyváros gyomrában megélt élményeinek borzalmaiból és rendkívül termékeny fantáziájából élesen ellentmondásos és misztikusan egzotikus képeket teremt. Federspiel Dante-jellegű epikus író, aki az olvasót a pokol előtornácahoz hasonló társadalmi adottságok színterén és az emberi viselkedés poklain vezeti keresztül. Vakokról, az élet és a művészet számkivetettjeiről, halott városokról és hullaházokról írott villámriportjait nem festi alá – mint nagy példaképénél, Egon Erwin Kischnél – egy politikai üdvtan pátosza. Ehelyett Federspielnél, aki mint lírikus is bemutatkozott, egy részt vállalónak a rémületével találkozunk, aki az

eszkatologikus túlélési harc kilátástalanságának a felismerésében a Földnek ezekhez az elátkozottjaihoz láncolva érzi magát.

Federspiel „Amerika-könyvei”, a *Museum des Hasses* A gyűlölet múzeuma) (1969), *Die Beste Stadt für Blinde* (A vakok legjobb városa) (1980) és a *Die Ballade von der Typhoid Mary* (Tífusz Mária balladája) szintén azt bizonyítják, hogy Svájc mint téma és modell eltűnőben van a legújabb svájci elbeszélő művészet szemléltető anyagából. A „Svájc-téma” relativizálása a svájci író számára nem utolsósorban a generációkon keresztül fennálló kulturális azonosság-probléma terhétől való megszabadulást jelenti. A „svájci irodalomból” – ugyancsak előnyére – „irodalom Svájcban” lett, s nem „egyedülisége” szempontjából méretnek meg többé értékei, hanem az irodalmi minőség általánosan érvényes kategóriái alapján. Ez többek között azt jelenti, hogy egyes svájci írók hagyományos kipróbált mintákat követnek anélkül, hogy attól félnének, hogy provincializmust vetnek a szemükre. Ez érvényes például a regényíró Gerold Späth-re, akinek terjedelmes elbeszélő műve a svájci regény története pikareszk tradíciójának újrafelfedezésén nyugszik. A pikareszk regény mint egy szinte kizárólag polgári elbeszélő tradíciónak plebejus összetevője olyan előképekre mutat vissza, mint Ulrich Bräker, a „tockenburgi szegény ember” (1735–1798), de van egy közvetlen előfutára is, az 1976-ban 96 éves korában elhunyt svájci proletáriró, Jakob Bühner. *Im roten Feld* (A vörös mezőn) című (1935–1951) háromkötetes történelmi regényének felfogása tudatosan áll szemben pl. Robert Faesinek (1883–1972), vagy Kurt Guggenheimnek (1896) polgári történelmi regényével. Späth a svájci epikai „kisművészet”-ről alkotott előítélet megcáfolását *Unschlecht* (Nem rossz) (1970), *Stimmgänge* (Hangjáratok) (1972), *Balzpf oder als ich auftauchte* (Balzpf, vagy mikor felbukkantam) (1977) és *Commedia* (1980) című óriásregényeivel ad absurdum vitte. Späthet barokk szóburjánzásai és mondattekervényei, groteszk helyzetkomikuma és mindenekelőtt az epikus hosszú lélegzetvétele Günter Grass közelébe helyezik, nem véletlenül ítélték neki elsőként a Grass alapította „Alfred Döblin díjat”.

1972-ben jelent meg a jónevű Suhrkamp Kiadónál egy elbeszélés kötet *Ein Reisender in Sachen Umsturz* címmel, egy addig teljesen ismeretlen 26 éves fiatalembernek, Peter Meyernek első műve, aki különben „E. Y. Meyer”-nek írja a nevét. Ebben a svájci elbeszélő művészet tradíciói régebbi és egész régi mintáinak meglepő újjászületését tapasztalta meg, amelyeket Meyer tudatosan vezet vissza a Rousseau-féle felvilágosodásig. Kanttal való szembenállása két regényében, amelyekkel üstökösként ható sikereket élt meg, az *In Trubschachen* (A lapályoson) (1973) és a *Die Rückfahrt* (A visszaút) (1977) címűekben mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban. „VoltEYre” Meyer, ahogy Ludwig Harig nevezte őt, írásaiban irodalmi és filozófiai olvasottságának minden regiszterén játszik. *In Trubschachen* című regénye egy „széthulló világban”, túl Kant német idealizmusán, szűk helyi (Emmentali) vidéki világnézeti háttérből kifejlődött ismeretelméleti tájékozódásával a fejlődés-regény kiindulópontját képezi, amint azt Gottfried Keller a *Zöld Henrikkel* elindította és Jakob Schaffner a *Johannes*-regényekben továbbvezette. A *Die Rückfahrt* csodálatos mértékben egyesíti több svájci elbeszélő hagyomány egybeolvadását a felvilágosodás európai tradíciójával. Wittgenstein felismerése szerint, hogy „Philosophie eigentlich nur gedichtet werden dürfte” (filozófiát voltaképpen csak költeni lenne szabad) (erre hivatkozik Peter Handke és Thomas Bernhard) E. Y. Meyer

jóval Peter Sloterdijk *Kritik der zynischen Vernunft*ja (A cinikus ész kritikája) előtt (1983) megtervezi a nyugati filozófiának a költészet szellemében való megújítása kísérletét.

Ezzel a körrel le is zárulnak az 1945 utáni svájci irodalom bemutatásának a keretei. A megnevezett és sok, még felfedezésre váró írónak folyamatos termékenysége a záloga annak, hogy ezt az ábrázolást rövid időn belül újból át kell gondolni.

(Fordította: Sz. Zehery Éva)

(Rolf Kieser: *Schweizer Literatur nach 1945. Versuch eines Portraits. Erstveröffentlichung in: Text & Kontext. Zeitschrift für germanistische Literaturforschung in Skandinavien. 11. 2. 1983. 213–240.*)

MARTIN STERN

A LÍRA A NÉMET AJKÚ SVÁJCBAN 1945 UTÁN

A „Confoederatio Helvetica”-ban, ahogy Svájc latinul nevezi magát egy közös nemzeti nyelv hiányában, sem világos senki előtt, amit Hilde Domin 1968-ban pontosan akart tudni, mikor azt kérdezte: „Wozu Lyrik heute?” (Mire való ma a líra?) Mi lehet a feladata ennek a kényes irodalmi műfajnak éppen egy olyan országban, amely pontosan annyira hírhedt politikai és kereskedői szellemű csökönységéről, mint amennyire híres hegyeiről? Az írástudónak is csak feltételezései vannak. Ám még előbb azt is be kell bizonyítania, hogy van egyáltalán igényes svájci líra. A német nyelvű háború utáni dráma történetéből nem maradhat ki Frisch és Dürrenmatt neve; a Német Szövetségi Köztársaságban, a Német Demokratikus Köztársaságban és Ausztriában kiadók és antológia-összeállítók fáradoznak prózairóink műveinek kiadásán. A svájci lírikusoknak azonban nem megy ilyen jól a soruk. Ebben talán mi magunk vagyunk a hibásak. Christoph Geiser bizony találóan jellemzi a helyzetet, amikor így ír: „Egyetlen más irodalmi műfajnál sem olyan nyilvánvalóan rossz az arány kereslet és kínálat között, mint a líránál. Svájcban ma több verset írnak, mint amennyit olvasnak.”¹ Geiser szavai adnak arra alkalmat, hogy megköszönjük ennek a folyóiratnak az érdeklődést, amellyel a svájci verselés felé fordul; ne csak dicséret érje – Lessinggel szólva –, hanem olvassák (és vásárolják!) többen.

¹ Christoph Geiser, in: *Schweizer Lyriker 1*, Bern, 1975.

I.

Rögtön azzal, hogy a „svájci vers” fogalomhoz nyúltunk, beleültünk a csalánborkorba. Nem áll azonban szándékomban, hogy már itt beavatkozzam abba az ideológiailag tulterhelt és ezért kevésbé termékeny vitába afölött, hogy volt-e, vagy van-e olyasmi, amit „a svájci”-nak nevezhetünk a svájci irodalommal kapcsolatban. Adolf Muschg sem nyúlt, bölcsen, ehhez a tüzes vashoz, amikor 1980-ban a Residenz Kiadó körkérésére írott válaszában salamoni módon úgy döntött, hogy az „elhatároltsági probléma”, ami a nemzeti szocialista idők alatt a mi függetlenségi és ábrázolásbeli igényeink fenntartásából keletkezett, fennáll ugyan továbbra is, de hadd mondja csak meg nekünk a külföld, mit lát a mi irodalmunkban „svájcinak”.² Lényeges különbségként *valami* minden bizonnyal nem vitatható: ez a mi nyelvi helyzetünk. Dieter Fringeli, maga is költő és esszéíró, 1977-ben így jellemezte különleges státusunkat: a svájci írók nyelvjárásban (tájszólásban) beszélnek, gondolkoznak, éreznek és álmodnak; mihelyt az írógéphez nyúlnak, hogy papírra vessék az elgondoltat, a beszéltet, amit éreztek és amit álmodtak, mindjárt (majdnem azt írtam, automatikusan) fordítókká válnak, írásban *irodalmi németekké* válnak.”³

Fontosak ennek a szónak „irodalmi német” a mellékjelentései. Ide tartozik a mindenképpen válogató módszer miatt, ahogyan a német-svájci tekintet nélkül képzettségi szintjére vagy származási helyére az irodalmi nyelvet használja, elsősorban a hivatalos és a többé-kevésbé ünnepélyes. A szatirikus Walter Vogt egyszer még azt is állította, a svájci csak ott beszél az irodalmi nyelvet, ahol hazudnak: az iskolában, a templomban, a parlamentben, amiben azért nincs benne az, hogy amikor dialektusban beszélünk, mindig becsületesek vagyunk. Mi ennél valamivel különlegesebb kérdést teszünk fel. Kérdésünk a svájci írók különleges nyelvi helyzetének lehetséges irodalmi következményeit kutatja: hátrányt jelent-e annak, aki tájszólást beszél az a nagyobb távolság, ami őt az írásban vagy beszédben használt irodalmi nyelvtől elválasztja? Az érintettek válasza meglepő lehet, de egy meglehetősen egyértelmű *nem*, mint azt többek között egy, a bázeli egyetem Német Tanszéke által (Deutsches Seminar der Universität Basel) kibocsátott körkérés eredménye kimutatta.⁴ A többséget ez az állapot egyáltalán nem zavarja, sőt valamilyen meglegeggéssel tölti el. Friedrich Dürrenmatt fejezte ezt ki talán a legvilágosabban. Úgy vélte, berni német tányelve és az írott nyelv közötti távolság az utóbbinak mint művészi kifejező eszköznek tudatosabb használatára kényszeríti őt, ami dramatikája modell jellegének megfelel.⁵

Érvényes azonban ez minden stílusra és a líra számára is egyenlő mértékben? Egy magasabb fokú mimetikai realizmus nem szorulna-e rá több közvetlenségre abban is,

² *Adolf Muschg*: Gibt es eine schweizerische National-literatur? In: *Jochen Jung* (szerk.): Ich habe im Traum die SCHWEIZ gesehen. 35 Schriftsteller aus der Schweiz schreiben über ihr Land. Salzburg und Wien, 1980. 164.

³ *Dieter Fringeli*: Des Schweizers Deutsch. Sprache als Selbstverständlichkeit? In: *D. F.* (szerk.) Mach keine Sprüch. Schweizer Mundart-Lyrik des 20. Jahrhunderts. Új kibővített és átdolgozott kiadás, Zürich, 1981, 164.

⁴ *L. Peter André Bloch és mások* (szerk.) Der Schriftsteller und sein Verhältnis zur Sprache (. . .). Gespräche und Werkanalysen. Bern und München, 1971.

⁵ Uo. 56-tól.

ami nyelvi. A még mindig tartó dialektus-hullám az elkötelezett korköltészetben (sanzon, proteszt-dalok stb.) mindenestre elővigyázatosságra int a líra területén. Most ne feszegessük ezt a kérdést, később majd még visszatérünk rá.

II.

A háború által elpusztított Németország és Ausztria és Svájc lírája közötti, amely az ötvenes évek derekáig jóval hagyományhoz kötöttebb maradt, feltűnő időeltolódás valószínű okának tarthatjuk, hogy a mi megkímélt országunk a *Lingua Tertii Imperii* (a Harmadik Birodalom nyelve) – és „nagy szavai” – romboló hatását nem érezte meg olyan nagy mértékben, mint a goebbelsi propaganda által terrorizált és kiüresített „Reich”. A svájci lírikusok a háború alatt és után éppúgy használhatták Goethe és Hölderlin, Rilke és Hofmannstahl nyelvét, mint annakelőtte. Ebben az országban nem volt „nulla óra” és „tarvágás”. A szellemi rombolás mértéke fölötti elborzadás késett, s a bizonyosság, hogy az „odaát” meggyalázott szavak „itt” is használhatatlannak válhatnak, sokáig nem akart előttünk megvilágosodni. Idősebb írók csoportjának képviselőiként, akik ragaszkodtak annak a „másik Németországnak” amelyért maga Thomas Mann is küzdött a száműzetésben, a költői nyelvéhez, említsük itt meg mindenekelőtt Siegfried Lang (sz. 1887), Hermann Hiltbrunner (sz. 1893), Albin Zollinger (sz. 1895), Max Rychner (sz. 1897), Werner Zemp (sz. 1906), Paul Adolf Brenner (sz. 1913) és Urs Martin Strub (sz. 1910) nevét. A svájci stíluskésés 1945 utáni jelenségét Werner Weber kimerítőbben, de némileg más hangsúlyozással már ábrázolta.⁶ Azonban annak további okaként, miért nem került sor itt „tarvágásra”, megemlíthetjük az értelmiség több képviselőjének erősen *nyugati* orientációját. Hazánkban soha nem tornyosultak akadályok Franciaország, Anglia, Írország, Spanyolország, Olaszország és az Egyesült Államok irodalmának befogadása elé: Rimbaud-t, Mallarmét, Apollinaire-t, Valéryt, Proust-ot, Eliot-ot, Joyce-t, Yeats-t, Unamunot, Lorcat, Ungarettit, Poundot, Carlos Williams-t olvasták és részben fordították is. A háborút követő évek számos költője, akik közül többen kritikusokként és esszéírókként is tevékenykedtek, tudatosan törekedtek csatlakozni ehhez az összeurópaiként felfogott hagyományhoz, egyfajta misszióknak a szellemében, aminek Fritz Ernst a „Helvetia mediatrice” jelszót tűzte a zászlajára. Svájc 1939 és 1945 között valóban egy katonai „sündisznó” volt, nem vált azonban emiatt, mint ahogy azt a „múlt” fiatalabb „jegyzői” feltételezték, a gyanútlanosság tartományává.

A háború utáni svájci líra hagyományokhoz való erősebb kötődése okaként harmadikként szerepelhet a nyelvjárásoknak a politikai elszigeteltség idején szorgalmazott és előmozdított ápolása. A drámához, a filmhez és a prózához képest nagyobb területet hódított magának a nyelvjárás a költészetben. A „szülőföld költészet” azonban előszeretettel ragaszkodott az „örök” témák, mint szerelem és munka, természet és hit, nemzedékváltás és hazai történelem viszonylag szűk kereteihez. Ez „agrárjellegűbb”

⁶ Werner Weber: Die Entwicklung der Lyrik seit 1945 in der Schweiz, In: Klaus Weissenberger (szerk.): Die deutsche Lyrik 1945–1975. Zwischen Botschaft und Spiel. Düsseldorf, 1981. 62–77.

volt, mint a lakosság átlaga, ami azt jelenti, hogy a városlakók is olyan költeményeket olvastak – jórészt olyanokat, amelyeknek valóban volt költői tartalmuk –, és amelyek nem az ő életük területéből, hanem a falusi szokásvilágból és a népi hagyományokból fakadtak.

Mindez nem maradt hatás nélkül a városok művelt rétegeinek ízlésbeli-művészi tájékozódására, és az iskolán keresztül erősen befolyásolta egy egész nemzedék irodalomértelmezését. A tájnyelvi irodalom, ezen belül elsősorban a tájnyelvi líra 1935 és 1950 között népszerűbb volt (és könnyebben kiadható), mint az irodalmi német nyelvű, és lényegesen meghatározta az ország hangulatát az irodalmi befogadás szempontjából. Legtermékenyebb és legjobb képviselői, többek között, a következők voltak: Dominik Müller (sz. 1871), Josef Reinhart (sz. 1875), Carl Albert Loosli (sz. 1877), Arnold Kübler (sz. 1890), Maria Lauber (sz. 1891), Traugott Meyer (sz. 1895), Heinrich Daniot (sz. 1896), Albert Streich (sz. 1897), Walter Lesch (sz. 1898), Albin Fringeli (sz. 1899), Georg Thürer (sz. 1911), Albert Ehrismann (sz. 1908), és Gertrud Burkhalter (sz. 1911).

Dieter Fringeli⁷ reprezentatív antológiája betekintést enged az ő, valamint számos más író művébe, akik azonban mind meghaltak a háború befejezése előtt, ezért itt már nem jöttek számításba. Bernd Jentzsch⁸ és Werner Weber⁹ versgyűjteményei is biztosítják a német-Svájc tájnyelvi költészete számára az őt megillető történelmi helyet. Összefoglalva azt mondhatjuk a mintegy 1950–55-ig tartó első háború utáni periódusra, hogy líráját még az 1890 és 1915 között született nemzedék határozta meg. Írói továbbvitték a szimbolista, a természet-mágikus, a vallásos vagy a filozófiai-meditáló költészet tradícióit. A német expresszionizmus formákat szétfeszítő eszközeit és panaszos hangjait is mellőzték, ilyenformán kifejezetten konzervatív vonásokat öltöttek: ügyeltek a rímek használatára, a metrikára, és nagy gonddal építették fel az ódák, elégiák vagy szonettek strófáit. Stefan George hatása nagyobb volt, mint Traklé: a késői Benn ármýéket vetett a korábbira. Csupán jóval később, az expresszionizmus „eltűntjei”-nek és „elfeledettjei”-nek az emigránsok által 1948 körül történt újrafelfedezése után vált érezhetővé ezeknek az íróknak a befogadása a német-svájci lírában. Ehhez aktívan csak a bázeli irodalomtörténész, Walter Muschg járult hozzá akadémiai őrhelyéről; elsősorban *Die Zerstörung der deutschen Literatur* (1956) című, szenvedélyes hangú pamfletja vágott utat annak a felismerésnek, hogy így, törés nélkül nem lehet többé csatlakozni a nemzeti szocializmus előtti, sőt az expresszionizmus előtti Németország hagyományaihoz.¹⁰

⁷ L. 3. jegyzet.

⁸ *Bernd Jentzsch* (szerk.): Schweizer Lyrik des zwanzigsten Jahrhunderts. Gedichte aus 4 Sprachregionen, Zürich és Köln, 1977.

⁹ *Werner Weber* és mások (szerk.): Belege. Gedichte aus der deutschsprachigen Schweiz seit 1900, Ausgewählt vom Zürcher Seminar für Literaturkritik, Zürich és München, 1978.

¹⁰ Azt, hogy 1910 és 1925 között létezett svájci expresszionista hagyomány, röviddel ezelőtt igazolta a szerző: L. *Martin Stern* (szerk.): Expressionismus in der Schweiz. Bd. I.: Erzählende Prosa, Mischformen, Lyrik; Bd. II: Dramen Essayistik, Editionsbericht, Bio-Bibliographien, Nachwort. Bern és Stuttgart, 1981.

III.

A német-Svájc számos lírikusa számára kimondottan átmeneti jelenség s egyben vezéralak volt az 1941-ben váratlanul elhunyt Albin Zollinger. Az új és a régi küszöbén állt, ingadozva a hagyományhoz való alkalmazkodás s az azzal való szembefordulás között. Miután először a zürichi irodalomtörténész, Emil Staiger iskolája, aki 1956-ban maga gondoskodott Zollinger költeményeinek kiválogatásáról és bevezetéséről,¹¹ fordult feléje érdeklődéssel,¹² manapság sokkal fiatalabb és baloldalibb írók próbálják a svájci múlt legyőzésének szolgálatában kimutatni, hogy az érdeklődés hiánya és a szűkfejű patriotizmus, amelyhez soha nem volt hajlandó csatlakozni, milyen súlyos igazságtalanságokat követett el ezzel az igen nagy tehetségű művésszel szemben.¹³ Nem a svájciak heroikus elszántsága a védekezésre volt, ami megrendítette a háború kezdetén, hanem a most már valóban fenyegető „Napnyugat alkonya”. Utolsó *Haus des Lebens* (1939) (Az élet háza) című versgyűjteményében található a bolygónkhoz intézett, szívszorító kérdése:

Özönvíz

Lombokkal fürtösfejű Föld,
telve az emberi fajnak nevezett parazitákkal,
mikor,
mikor meríted meg homlokodat
az éter tiszta özönében,

hogy azután ismét,
megtisztulva az ős-csönd és az ős-élettelen
világhajnalán
fölemelkedj s vedd Isten lehelletét!¹⁴

Zollinger lírájának a legnagyobb része azonban alakilag ennél sokkal hagyományosabb volt; ide-oda hányódott művészet és elkötelezettség között, nem látott módot a kettő közötti kiengesztelődésre. Az általa szerkesztett *Die Zeit* című folyóiratban tette közzé Zollinger 1937-ben a tanácstalan önvádat:

Mit tehet az ember, aki álmodásra születve
elkeveredik a világ színes forgatagában?
Elárulja önmagát? Ó, mindennapos nyomorúság
szorongatja a szakadéokban, ahová épp a szép és igaz iránti
érzéke taszította őt.¹⁵

¹¹ Albin Zollinger: Gedichte. Válogatta: Emil Staiger. Zürich, 1956.

¹² L. Felix Müller disszertációinak és cikkeinek jegyzékét szerkesztésében megjelent: Albin Zollinger/Werke. Bd. 1: Biographie. Mit Bilddokumenten und Materialien. Zürich és München, 1981. 262–264.

¹³ L. Paul Häfliger és Beatrice von Matt összeállította: Porträt: Albin Zollinger 1895–1941. In: Egon Ammann és Eugen Faes (szerk.): Literatur aus der Schweiz. Texte und Materialien. Zürich, 1978 (suhrkamp taschenbuch 450), 377–437. – Továbbá az első részében teljesen Zollingernek szentelt 56-os számot: Schweizer Literaturzeitschrift Drehpunkt, Basel, 1983 június, 5–35 Gustav Huonker és Adolf Muschg tanulmányaival.

¹⁴ Albin Zollinger: Sintflut. In: A. Z.. Gesammelte Werke, Bd. IV: Gedichte. Zürich, 1962. 400.

¹⁵ L. Drehpunkt 56, 13. megjegyzés 19. megadott helyén.

Zollinger túl korán halt meg. Nem tudjuk, hogyan foglalt volna állást Svájc háború utáni helyzetével kapcsolatban. Műve azonban figyelmeztető jellé vált egy fiatalabb nemzedék számára, amely nem találta a helyét az itt Németországnál és Ausztriánál korábban kibontakozó „gazdasági csoda” világában, és másforma kortudatának új kifejezési formákat keresett.

IV.

Az új kortudatot különös érzékenységgel jelző szeizmográfként tűnt föl elsőként röviddel a háború befejezése után két költő, akiket egyformán megrázott az értelem és az értékek elvesztése, de ebből nagyon is ellentétes következtetéseket vontak le. Alexander Xaver Gwerdernek (1923–1952) nem sokkal önként választott halála után megjelentek a versei, amelyek telve voltak mélységes szomorúsággal és a szép utáni vágyakozással, ezek az érzések tették őt minden megalkuvás és középszerűség ellenségévé.¹⁶ Nagy visszhangjuk támadt a fiatal nemzedék körében.¹⁷ *Strom* (Áradat) című posztumusz versének kezdősorai

Hisz mindnyájan elűzöttek vagyunk, rettenetes módon
S itt-e, vagy ott, erre nem válaszol a talány!¹⁸

egy korán „elveszett nemzedék” közös életérzéséhez szólnak. Gwerder szövegei nem mentek ugyan érzelmes önsajnálattól és formai szempontból is ritkán önállóak, de akkor, amikor ez a költő nyíltan hitvallást tesz előképei – mint a következő példában Gottfried Benn – mellett:

A Nap, kit magasztalunk, ha felhők tornyosulnak
előhívja az árnyékot is –: ó, melankólia,
egyetlen, kit társul hívhatunk magunk mellé
ha tovatűnt a könyörtelen nappal –

Fölragyog ekkor csillagunk s mesészó indul
a rég elveszetről, ki oly korán távozott . . .
A késői óra sascsőrével kopog:
Nincs más, csak etika, úr – s maga a Paradicsom!

Tovább vándorlunk, ki a pusztaságba
Ahol végül minden kérdéssé válik –
S minket, kik maszkot hordunk, csak színészek vagyunk,
Tragikus színészek,
Már most körülvesznek a végső árnyak!¹⁹

¹⁶ Lírai munkásságához l. *Bernhard Böschenstein*: Alexander Xaver Gwerder. in: *Klaus Weissenberger* (szerk.): *Die deutsche Lyrik 1945–1975*. 6. megjegyzés megadott helyén 206–212.

¹⁷ A befogadástörténethez l. *Dieter Fringeli* tartalmas disszertációját: *Die Optik der Trauer*. Alexander Xaver Gwerder. Wesen und Wirken. Bern, 1970.

¹⁸ *Alexander Xaver Gwerder*: *Dämmerklee*. Nachgelassene Gedichte. Zürich, 1955. 23.

¹⁹ *Alexander Xaver Gwerder*: *Blauer Eisenhut*, Zürich, 1951.

A. X. Gwerder nemzedékéhez tartozik az aargai születésű Erika Burkart (sz. 1922) is. Ő a német nyelvű Svájc legjelentősebb, s külföldön is a legelismertebb női költője.²⁰ Műve, mely az idők folyamán tizenkét gyűjteményes kötetre nőtt, hangjában és tematikájában viszonylag hosszú ideig Loerke, Lehmann és Elisabeth Langgässer természet-mágikus-misztikus művészete mellett tett hitet, ahogy azonban múltak az évek, egy mindinkább határozott „ökológiai elkötelezettség” ellenére leoldotta magáról ezeket a kötöttségeket és Paul Celan hermetizmusához közeledett, anélkül azonban, hogy átvette volna Celannak megértés-tagadó radikalizmusát. Nem rendelkezik a korai Ingeborg Bachmann nagy taglejtéseivel, egyáltalában kerül minden hangos szót, megmutatja azonban, hogy lehet a háború utáni profit-orientáltsgú Svájcban verseket az élet-vonatközásoknak térben és időben bekövetkező elvesztésével szembeni ellenállás eszközeiként felhasználni. A politikai állásfoglalás kérdése nem merül föl nála: tematikája ugyanis annyira jelzi a politikát, mint amennyire elkötelezettsége az emberhez méltó egzisztencia mellett vitathatatlan. Költészete bátorságot sugall, hogy a nehézségeket önállóan és újszerűen oldjuk meg. *Steckbrief* (Körözölevél) című, az 1978-ban* megjelent válogatott verseit bevezető költeményének befejezése magabiztosságot és rezignációt paradox felszólítássá vegyítve a következőképpen hangzik:

Bárány, virág és csillag:
nem címer, kísérlet csupán,
hogy egy éjszakán elég legyen számomra a fény.

Életemben
a dátumok nem sokat jelentenek.
Hosszúak
az órák,
még hosszabbak a percek,
s végtelenek néha a másodpercek.

Megyek, mielőtt meglátnátok engem.
Megkapaszodom
az utolsó fűszálakba.²¹

Erika Burkart tollából származik az újabb német irodalom bizonyára legszívhezszólóbb verse, amelynek a meghalás a témája. Címe: *Ort der Kiefer. Ein Requiem* (Erdei fenyők alatt. Egy rekviem) és először 1977-ben jelent meg, a *Das Licht im Kahlschlag* (Fény a tarvágás felett) című kötetben. A verset édesanyja emlékének ajánlotta és benne – s itt Elias Canetti magatartásával rokon – utolsó erejével harcol a halál mindkét költő számára elviselhetetlen ténye ellen, amitől megtagadnak minden értelmet.²²

**Augenzeuge* (Szemtanú) címmel.

²⁰ Összegyűjtött műveihez l. *Frieda Vogt-Baumann* tanulmányát: *Von der Landschaft zur Sprache. Die Lyrik von Erika Burkart. Zürich* (=Zürcher Beiträge zur deutschen Literatur- und Geistesgeschichte. Bd. 47), 1977. – Továbbá: *Martin Stern*: *Laudatio für die Hebelpreisträgerin 1978, Erika Burkart*. In: *Badische Heimat* (Ekkhart 1979, Freiburg 1979, 47–56, és *Rosmarie Zeller*: *Erika Burkart*, In: *Klaus Weissenberger*: *Die deutsche Lyrik 1945–1975* a 3. megjegyzés megadott helyén 141–152.

²¹ *Erika Burkart*: *Steckbrief*, In: *E. B.*: *Augenzeuge. Ausgewählte Gedichte. Zürich és München, 1978. 7.*

²² L. most *E. B.*: *Augenzeuge, a megadott helyen. 194–200.*

Emellett a két, kissé önkényesen kiragadott s különleges fenyegetettségről tanúskodó hang mellett, mely előtt A. X. Gwerder letette a fegyvert, E. Burkart azonban az ellenállást választotta, ugyanebben a nemzedékben már számos költő akadt, akik művükkel átlépték a Svájcban időben kissé eltolódott korszakhatárt, amikor is súlypontjukat mindig újonnan helyezték el. Kuno Raber (sz. 1922), Walter Gort Bischof (sz. 1923), Arthur Häny (sz. 1924) és Hans Rudolf Hilty (sz. 1925), sok induló költő és a *hortulus*nak, az ötvenes és a korai hatvanas évek legjelentősebb svájci irodalmi folyóiratának a kiadója, bizonyosságot tettek, részben nagyszabású lírai életművükkel, változásra való képességükről. Ám idősebbek is, mint Erwin Jaeckle (sz. 1909), Hans Werth Müller (sz. 1912), Gerhard Meier (sz. 1917) és Urs Oberlin (sz. 1919) is velük tartottak, mint azt hamarosan látni fogjuk a hatvanas és hetvenes évek^{2,3} reprezentatív antológiáiban való részvételük bemutatásánál.^{2,4} Generáció és életkor különben is csak feltételesen játszott szerepet a számukra itt *faut de mieux* (jobb híján) megállapított sorrendben. Sokkal inkább arról volt szó, mennyire „éreztek rá az időkre” és/vagy hogyan vonatkoztatták önmagukra a dolgokat, arról, hogy egy író mennyire maradt rabja az egyszer már megtalált hangnak és mintának, és hogy hagyta-e magát a fejlődés által – formailag is – megérinteni és tovább vezetetni. Az itt nagy általánosságban elmondottakat a következő példák talán jobban megvilágítják.

A svájci hegyek világa még nagyon rükei módon változik át metaforikus tájjá Magdalena Vogel erőteljes, de teljesen a saját élményvilágból töltekező költői képeiben. (sz. 1932). Megmutatják ezt egy 1961-ben született versének a kezdő sorai:

Visszajössz-e régmúlt évekből
lavinák-eltemette völgy,
hol egykor harangocskák szavától reszketett a lég,
ahol egymást kerestük s lábunk a zuzmó és a kötőrő fő
tengerének puha párnájába süppedt –
s egymásra találván

^{2,3} Bruno Mariacher | Friedrich Witz (szerk.): Bestand und Versuch. Schweizer Schrifttum der Gegenwart, Zürich és Stuttgart, 1964. (négy nyelvű, 924.); Dieter Fringeli (szerk.): Gut zum Druck. Literatur der deutschen Schweiz, seit 1964. Zürich és München, 1972; Frank Geerk (szerk.): Lyrik aus der Schweiz, Zürich, 1974; Dieter Bachman (szerk.): Fortschreiben. 98 Autoren der deutschen Schweiz, Zürich és München, 1977; Roland Links | Ingeborg Quaas | Dietrich Simon | Jean Villain (szerk.) Schweiz heute. Ein Lesebuch, Berlin-DDR, 1977; Hanns Schaub: Gegengewichte. Lyrik unserer Tage aus dem deutschsprachigen Raum der Schweiz, Basel, 1978: l. továbbá Bernd Jentsch és Werner Weber már a 8. és 9. megjegyzésben szereplő antológiáit.

^{2,4} Sajátos svájci fejlődéshez mint egészhez l. *Elsbeth Pulver*: Die deutschsprachige Literatur der Schweiz seit 1945, In: *Manfred Gsteiger* (szerk.): Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz I (= Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Korszerűsített kiadás. Fischer TB-Ausgabe), Frankfurt, 1980. 135–484. – A 60-as évek lírája tipologizálásának kísérletét nyújtja a szerző In: *Martin Stern*: Grenzen der Sprache – Chance der Dichtung. Zur Situation der deutschen Literatur der sechziger Jahre, In: *Reingard Nethersole* (szerk.): Literatur als Dialog (= Emlékkönyv Karl Töber tiszteletére), Johannesburg, 1979, 63–86.

megértették a széltől tépett cirbolyafenyő reccsenését,
s a vékony jég alól felszökő zsenge forrás orgonahangját –
így adtuk át magunkat a tiszta gyönyörnek,
elfogadsz-e minket újra türelmes szeretettel? ^{2 5}

Ne mondjuk ki ezekről a versekről a priori hogy nem eredetiek, de összehasonlítva őket I. Bachmann, M. L. Kaschnitz vagy N. Sachs műveivel, mégis igen távol állnak attól, amit a lírában modernnek nevezünk.

Jóllehet a múlthoz való kapcsolat és a természethez kötöttség nem kevésbé erős a húsz évvel idősebb Hans Werthmüllernél sem, (sz. 1912), műve egészében véve mégsem tűnik ennyire tradicionálisnak, mert állandóan az új formákat kereste, mint ezt a következő példa is kifejezi:

Ösfaust

Az élet értelmét keresve
itt állunk most
a te házad előtt
vég nélkül éjfél ut az óra
itt állunk most
az én házam előtt
kioltjuk az utolsó fényeket
felsuhanunk a régi hídra
egy ut az óra
megindul az eső-permet
kettőt ut az óra
állunk keressük-kutatjuk
miért, ó miért élünk
most a te házad
most az én házam
most akárki háza előtt ^{2 6}

Gerhard Meier (sz. 1917) is, akit újabban mint elbeszélőt emlegetnek, ^{2 7} lírájában önálló módon és finom megkülönböztetésekkel válaszolt az impulzusok és előképek felől érkező hatásokra. Egyike volt azoknak, akik a hatvanas években Brechthez csatlakoztak: ő azért megőrizte függetlenségét, mint ezt a következő kis prózavers mutatja:

Az utódoknak

Rátok hagyjuk: a levegőt (kissé szennyezett állapotban, természetesen), a fát, a várost, a folyót (kissé fertőzötten, sajnós) a fájdalmat, az éjszakát és az összes margitvirágot. Ha lesznek, egyáltalán, utódaink. ^{2 8}

^{2 5} Magdelene Vogel: Beschwörung, a Neue Zürcher Zeitung 1961. február 5. számából átvéve In: *Mariacher / Witz* (szerk.): Bestand und Versuch a 23. jegyzet már megadott helyén, 744.

^{2 6} Hans Werthmüller: Urfaust, *Hanns Schaub* (szerk.): Gegenwichtjéből, a 23. jegyzet megadott helyén, 84.

^{2 7} L. Gerhard Meier-nek a Berner Zytglogge-Verlag-nál megjelent, de mint Suhrkamp FB is átvett prózaköteteit: Der schnurgerade Kanal und Toteninsel.

^{2 8} Gerhard Meier: Kübelpalmen träumen von Oasen. Bern, 1969. 74.

Werner Weber, zürichi irodalomkritikus Meier verseit tekintve a következő elgondolkodtató mondatokat írta a hagyományos értékek (és az esztétika) elbizonytalanodásáról:

„Három csoportba oszthatók a dolgok, amelyek méltóságot adnak az életnek: a szép, a jó és az igaz csoportjába. Amíg ezekkel szemben nem merül fel semmi kétség, felfakadhat a jól szervezett rend nyelve, és ilyen feltételezéssel ez a nyelv hiteles is lesz. Mihelyt azonban az, amit a világ sorának nevezünk, megkérdőjelezi a rendet és a rendre való törekvést, a költő elfogódottabban, tétován, gyanakvóan kezd bánni a szép, a jó és az igaz örökségével”^{2 9}

Ugyanez vonatkozik a hasonló korú, 1983-ban elhunyt bázeli költőre. Rainer Brambachra (sz. 1917) is. Kétkezi elfoglaltságainak köszönhetően egy ideig „munkásköltőnek” számított (kertész és kőfaragó volt), ez a jelző azonban nemigen illet rá; ugyanis sem az osztályöntudat, sem pedig a cselekvésre való felhívás tendenciája nem jut nála szóhoz – sokkal erősebben a kortudat kifejezése. Ez a korban közöttük levő Günter Eich – akivel jó barátságban is volt – lírájához csatlakozva takarékoságot és szűkszavúságot írt számára elő. Életművében nem csillognak drágakövek, de a fiatalabbak gyakran humor nélküli, komoly társadalomkritikája mellett kitűnik hangjának szelíd derűjével, mondhatjuk vidámságával. Brambach nem szemléli kevésbé szkeptikusan az emberi tevékenységet, mint ők, de mert a bírálatot önmagán kezdi, több jóakaratot látunk nála. Mestere a pontos célzásnak, ami a látszólag pongyolán odavetettet is költőivé teszi. Ímé így szól egy kis élményből fakadt költemény a *Wirf eine Münze auf* (Dobj fel egy garast) című gyűjtésből:

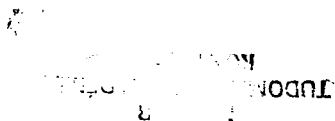
A fejsze

Cívódtunk a semmin, kedveszegetten,
önfejúskódtunk semmiért, te meg én,
így haladtunk át az idegen falun.
Az istállók előtt
tej- és trágyaszagot kevert-kavart a hajnal
A tőke mellett láttuk a legényt
a pajtafedél alatt,
láttuk a fejszét, hallottuk csapódását,
hallottuk még mindig, egyre távolodva
a csöndet, a fejszét, a csöndet, a fejszét
amint lecsapódott.^{3 0}

Ennek az írónak teljesen oldott a hagyományokhoz való viszonya is. Szinte ismét természetté válik nála s kénye-kedve szerint vagy hozzányúl, vagy sem, amint ezt a következő példa mutatja:

^{2 9} Werner Weber: Nachwort, uo. 78.

^{3 0} Rainer Brambach: Wirf eine Münze auf. Gesammelte Gedichte. Zürich, 1977. 17.

Hold

oly egyszerű dolgok mint tehenet fejni,
hogy el ne hervadjon, begóniát öntözni,
egy fejes a vízbe, pázsitot nyírni,
s hogy szóljon a piszton, az orcát felfúni,

átmenni az úton s az autókra ügyelni

és éjjelente mint Klopstock tette
és éjjelente mint Goethe tette
és éjjelente mint Claudius tette
és éjjelente mint Hebel tette
nézni a holdat.^{3 1}

VI.

Elérkezünk most az íróknak ahhoz a csoportjához, akik többnyire még az 1920 előtt születettek idősebb nemzedékéhez tartoznak, de már a náci idők alatt és a háború után is kritikai és satirikus hangsúllyal megkérdőjelezték a Svájcban elharapózott önelégültséget és a svájciaknak a haladásba vetett naiv hitét. Tiltakozásuk azonban egészen a hatvanas évekig, amikor is bekövetkezett a fiatalabb generáció szinte egyöntetű lázadása, ha nem is meghallatlan, mindenesetre marginális maradt. Mutassuk be néhány idézetet, hogy a fiatalok eme fölkelésének is megvoltak a tradíciói.

Ez a tradíció részben lírai, részben kabarettisztikus tiltakozási (proteszt) formákból állt, mint azokat például a háború alatt Max Werner Lenz (sz. 1887), Carl Böckli (sz. 1889) – Svájc satirikus hetilapjának, a *Nebelspalternak* (Ködhasító) legsikeresebb karikatúristája –, Walter Lesch (sz. 1898), Albert Ehrismann (sz. 1908), Hans Schumacher (sz. 1913) és Fridolin Tschudi (sz. 1912) alkalmazták.^{3 2}

A hatvanas években, amikor az ürrepülés és a szívatültetés fölötti eufória, a magas konjunktúra és a hidegháború vége igencsak hamar elfeledtették a világegés és a bomba borzalmát, ezek a formák szigorúbbakká váltak.

Így véli Schumacher némi szarkazmussal *Lamento eines astronautischen Hinterwäldlers* (Egy kissé együgyű asztronauta panasza) c. versében:

Galaktika-szag van.
Nekem ez nem tetszik, valahogyan.
Mit használna az az embernek
Ha az egész mindenséget
Megnyerné
És kárát vallaná . . .
Már rég kárát vallotta.^{3 3}

^{3 1} Uo. 42.

^{3 2} L. *Elsie Attenhofer* (szerk.): *Cornichon. Erinnerung an ein Cabaret*. Bern, 1975. (számos szövegrészlettel és illusztrációval a náci időkbeli a svájci satirikus sajtóból).

^{3 3} *Hans Schumacher: Lamento, H. Sch.: Nachtkurs. Gedichte-ből*. Zürich, 1971.

Fridolin Tschudi pedig Mignon-nak az Itália utáni vágyakozását paródia szerűen a kifigurázott Svájcra alkalmazza:

Tudod-e hol a hon, a neurózis ágya
hol bizony nyög a nép, ha nyomása jön a főhnek,
noha már rég vágy s fáradtság tárgya
szokni jelenlétét e bűnös, rossz időknek?

Ne csodáld hát, hogy a kémia ottan
jól adagolt céllal, emberszeretettel
mint oly ipar, mely gazdag osztalékban
minden fájdalmat olt, és minden eszközzel^{3 4}

Urs Oberlin (sz. 1919) is Goethénél kopogtat ironikus tanácsával:

Biztos
Az embernek legyen
mindenképp sok pénze
s egy értékes autó
megkülönbözteti őt az állattól.

Tőkéjének
biztos befektetést keressen
az ország jele lehetőleg CH legyen
amely címerében
az egyszerű plusz jelet viseli^{3 5} .

A háború utáni Svájc minden bizonnyal legjelentősebb szatirikus elbeszélője, Walter Vogt (sz. 1927) verseiben is megőrzi a szarkasztikus-ironikus hangot; ő azonban – Schumachertól, Oberlintől és Tschuditól különbözve – csak a hatvanas évek közepén kezdett publikálni. Így szól Vogtnak egy cím nélküli költeménye:

a szív egy páratlan üreges izom
szivattyú-funkciója van
életfontosságú
a vérkeringés motorja
a mellkasban fekszik a tüdőszárnyak között
a középtől balra
egészséges felnőtteknél
percenként hetvenkettőt ver –
újabbán kétségbe vonják:
hogy a verő szív életet jelent
s ha nem ver, halált . . .^{3 6}

A tanár foglalkozású Peter Lehner (sz. 1922) is a társadalomkritikus csoporthoz tartozik a Gwerder–Burkart–Brambach–Vogt nemzedéken belül. 1967-ben megjelent

^{3 4} *Fridolin Tschudi*: Kennst du das Land . . .? *F. T.*: Sie liebt mich, sie liebt mich nicht-ből, Zürich, 1955.

^{3 5} *Urs Oberlin*: Sicher, idézet in: *Weber* (szerk.): *Belege*, a 9. jegyzet megadott helyén, 240.

^{3 6} *Walter Vogt*: das herz ist ein unpaarer hohlmuskel, *W. V.*: Klartext-ből, Zürich, 1973.

verseskötetének az *ein bisschen miss im kredit* (egy kis hiba a hitel körül) címet adta, ez azokra a nehézségekre utal, amelyek a svájci népválasztási rendszerben egy nem tetsző pedagógus vagy lelkipásztor számára szembenálló elkötelezettségükből fakadhatnak. Íme két, Lehnerre jellemző, Brecht-követő stílusú, parlando hangnemben írott, illúzió-ellenes rövid vers:

Mondd meg nekem múzsa
hol töltötted szabadságodat
ezen a nyáron
ott ahol az ember jutányosan alszik
olcsón étkezik
anélkül hogy kérdezné
miért oly alacsonyak a tarifák
a diktátor Paradicsomában^{3 7}

azt kérdezem magamtól gyermekem
kiporoljam-e a fenekedet
hogy jó vastag legyen
megtanítsalak-e hajbókolni
és pitizzél szépen
és lapuljál szépen
hogy ha majd férfitől nőttél
megálld a helyed a gáton vagy
megváltoztassam még gyorsan a világot^{3 8}

VII.

Míg a svájci költészet körülbelül 1955-ig nagyon tétován reagált a német és osztrák új kezdeményezésekre (Eich, Bachmann, Huchel, Krolow, Celan, Heissenbüttel), az ötvenes évek végére más lett a helyzet. A „konkrét költészet” felfedezésével és terjesztése során Eugen Gomringer személyében (sz. 1925) egy svájci vette át, ha rövid időre is, mondhatni a vezető szerepet a német nyelvű avantgarde-on belül. Gomringer 1954-es és 1956-os korai megnyilatkozásai szerint az ő formai szempontból játékosnak ható „konstellációi” és „permutációi” feladata lett volna, hogy a versnek kulcsszavakra való következetes redukciója által újra felidéző erőt, de egyben eszköz-jelleget kölcsönözzenek, míg a szövegekép a propaganda által már mindenütt alkalmazott optikai ösztönzést célozta.^{3 9} Így jött létre itt is egy rész programszerű realizmus, amelynek az új (ipari és kapitalista) valóságot kellett visszatükröznie. Az egész mozgalom, amely gyorsan nemzetközivé vált, szívesen tett hitet a nagy „ösök” mellett (Mallarmé, Apollinaire, Arno Holz, Hugo Ball, Gertrude Stein, Pound, Cummings), kötődött azonban a kibernetikához, az információ elmélethez és a szemiotikához is (Max Bense, Oswald Wiener és mások), és a „konkrét” mozgalmának egyetemességére való igénye már eleve megtiltotta, hogy itt

^{3 7} Peter Lehner: sage mir muse . . . , P. L.: ein bisschen miss im kredit-ből. Giessen, 1967.

^{3 8} Peter Lehner: ich frage mich kind . . . , P. L.: wehrmännchens abschied-ből, Basel, 1973.

^{3 9} L. Eugen Gomringer: vom vers zur konstellation (1954) és konkrete dichtung (1956). in: E. G.: konkrete poesie. deutschsprachige autoren. anthologie. Stuttgart, 1973.

valamiféle svájci változatról beszéljenek. Ám ez a látszat csal. Svájcban a nem várt széles körű hatás csak akkor következett be, amikor összekapcsolódott a kísérlet és az elkötelezettség,⁴⁰ ami azután megszabadította az új irányt és technikát az ezoterikusnak és az esztétikai kötelezettség-nélküliségnek előzőleg rájuk ragasztott ódiumától. A „konkrét” eljárásoknak legszélesebben ismert és legeredményesebb alkalmazását a berni lelkipásztornál és költőnél, Kurt Martinál (sz. 1921) találjuk. Már az 1959-ben Hans-Rudolf Hilty gondozásában a St. Gallen-i Tschudy Verlag-nál kiadott *republikanischen gedichte* című versekben találkozunk ezzel a meglepő szintézissel. Mindig és újra valamely összetétel mellék- vagy hátsó értelméből vagy egy állandó szólásmód kérdéssé vált valóságigényéből következő sorok azok, amelyek itt ideológiát és politikai-társadalmi valóságot egymással szembeállítanak, és az olvasót kritikus elgondolkodásra ösztönzik. Így például egy szemre játékosnak tűnő ideogramma megkérdőjelezi a parlamentáris demokrácia alaptételét:

A parlamenti választások előnye

sokan egyért	egy sokért
	mind sokért sokan mindért
nem mind egyért	még egy mindért ⁴¹

Vagy egy elterjedt mosószer („Comfort”) a kiindulópontja egy kort bíráló elmélkedésnek, vagy egy ideges szóáradat jellemzi a kommunikációs eszközök értelmetlen és céltalan szenzációhajhászását:

vigaszunk	szeizmográf sajtó
vigaszom komfort ó jöjj mindig mindig hogyan jönnék mindig ha te jössz mindig vigaszom komfort*	valami történik valami valahogy valami történik vajh kivel vajh mikor valami történik vajh velünk vajh nélkülünk valami történik ⁴²

⁴⁰ L. Wie konkret kann Konkrete Poesie sich engagieren? Ekkehardt Juergens beszélgetése Eugen Gomringerrel in: *Konkrete Poesie II. Kritische Ansätze zur Konkreten Poesie*, TEXT + KRITIK 1971. április 30., 43–47.

⁴¹ Kurt Marti: vorzug von parlamentswahlen, in: *K. M.: republikanische gedichte* (1959), 2. kiadás. Neuwied és Berlin, 1971, 16.

⁴² Uo. 30. és 39.

*Mivel a sorok a Komfort és komm fort német szavak játékán alapulnak, magyarban a lényeg nem érezthető (a ford.).

Martinál a tematikus horizont kezdettől fogva meglehetősen széles: a gazdasági és a politikaitól kezdve az erkölcsin át egészen a vallási témákig terjed. Hangja sokszínű: a támadó haragot éppúgy ismerik versei, mint a felszabadító viccet és az oldott humort. 1971-ben megjelent kötetkéje egyetlen mérges, de ugyanakkor gyöngéd szójáték, s nem más, mint egy variáns-sorozat az ország nevére és patrónájára, Helvetiára, s a *HEIL-VETIA* címet viseli.⁴³ 1963-ban publikált *gedichte am rand* című gyűjteményes kötetében a magát kereszténynek tartó hívőserег klisészerűen kényelmes elképzeléseit a hitről teszi kérdésessé, míg újból felragyog az Evangéliumnak a lényegre történt redukálásából fakadó társadalmi feszítő ereje:

táviratszöveg	én vagyok ti vagytok
boldogok	ő mondja én vagyok
ti szegények	mondjátok nekünk ti vagytok
gazdagok	mondjátok nekünk én vagyok
az isten	a világ világossága ⁴⁴
országa által	
aki szegény	
lett	
a szegényekkel	
együtt	

1967-ben Marti egy további kötetet jelentetett meg, amelyben azzal, hogy az elkötelezettséget és a kísérletiséget összekapcsolta berni tájszólásával, új fejezetet nyitott a svájci tájnyelvi lírában, ennek szenteljük a következő fejezetet.

VIII.

Kurt Marti *rosa loui. vierzg gedicht in bärner umgangssprach* című kötetkéje hazánkban előre alig látható módon iskolát teremtett. A címadó költemény a berni felvidék egy híres hegytömbje és gleccsere előtt tiszteleg – ugyanakkor azonban – mint az egész gyűjtemény – szinte erotikus szó-orgia a költő magánhangzókban és kettős hangzókban gazdag dialektusában. Mivel ez a (fontos) aspektus nehezen élvezhető azok számára, akik nem beszélik a tájnyelvet, két példára szorítkozzunk, amelyek a nyelvi játék, a nyelvi reflexió és az elkötelezettség most is, csakúgy mint mindig fenntartott összefonódását világosan megmutatják:

wo chiemte mer hi	Hová jutnánk?
wenn alli seite	Hová is jutnánk
wo chiemte mer hi	ha mindenki így szólna
und niemer giengti	hová jutnánk
für einisch z'luege	és senki sem indulna
wohi dass me chiem	hogy végre utána nézzen
we me gieng ⁴⁵	hová jutna az ember
	ha elindulna

⁴³ Kurt Marti: Heil-Vetia. Etwas wie ein Gedicht. Ernst Mattiello 4 illusztrációjával. Basel, 1971. 2. kiadás (Heil Vetia. Poetischer Diskurs, Ueli Kaufmann öt illusztrációjával . . .) Basel, 1981.

⁴⁴ Kurt Marti: gedichte am rand. 2. kiadás. Teufen és Köln. 1968. 10. és 12.

⁴⁵ Kurt Marti: rosa loui, vierzg gedicht ir bärner umgangssprach. Neuwied és Berlin, 1967. 22.

Marti pedig, hűen a programhoz, amely szerint nincs többé szükség arra, hogy a régi dialektus gondosan őrzött maradványait a „tisztá” tájnyelvi költészetben megőrizték, hanem inkább rájöjjenek a ténylegesen (falun is) használt és használóinak gondolkodásmódját visszatükröző köznyelvnek a nyitjára, így fogalmazza a paradoxont:

hommage à rabelais	tisztelet rabelais-nak
d'schöni	Az illetlen szavak
vo de wüeschte wörter	szépsége
isch e brunne	kút a pusztában
i der wüeschti	ahonnan az
vo de schöne wörter ⁴⁶	illedelmes szavak fakadnak

Nem érdeméről és elsőbbségről van itt szó. A „modern tájnyelv” mozgalom szinte ugyanekkor más német nyelvű országokban is kezdetét vette (Achleitner, Artmann), és a „konkrét” költészet impulzusai sem kizárólag Svájcból eredtek (lásd Heissenbüttel, Jandl, Myröcker stb.). Am legalábbis alemann nyelvterületről Gomringertől és még erősebben Martitól jelzések és hatások indultak el, amelyek érezhetővé váltak egész Elzászban, Südbaden és a Vorarlberg vidékén.⁴⁷ Mi itt természetesen csak Svájca szorítkozunk, és – megint csak nyelvi okokból – középpontba állítjuk azt, ami azok számára is érthető, akik nem beszélnek tájnyelvet.

Az 1930 után született tájnyelvű költők középnemzedékéhez tartozik a berni születésű tanár, Ernst Eggimann (sz. 1936). Ő is, mint Kurt Marti amellet, hogy elkötelezett kor- és svájckritikus, a vallásos költészet művelője.⁴⁸ Így hangzik Eggimann egyik játékos-ironikus, kulcsfunkcióval bíró szövege:

bärner schriftsteuerverein	A berni írószövetség
wo der sime gfeuer no	amikor még Simon Gfeller
wo der sime gfeuer no	amikor még Simon Gfeller
wo der bauzli no	amikor még Balzli
wo der bauzli no	amikor még Balzli
wo der gotthäuf no	amikor még Gotthelf
wo der gotthäuf no	amikor még Gotthelf
wo der liebgott no	amikor még a Jóisten
wo der liebgott no	amikor még a Jóisten
aber hütt	de ma
aber hütt ⁴⁹	de ma

Az író itt a hagyományörzők központjával, a berni Írószövetséggel fogalmaztat meg egy képzeletbeli panaszt. A panasz tárgya az állítólagos széthullás és veszteség. Elveszettnek számítanak Simon Gfeller (1868–1943) népi költőnek és Ernst Balzlinak, aki

⁴⁶ Uo. 49.

⁴⁷ L. *Adrien Finck és Raymond Matzen* (szerk.): *Nachrichten aus Alemannien. Neue Mundartdichtung aus Baden, Elsass, der Schweiz und Vorarlberg*. Hildesheim 1979; továbbá: *F. Hoffmann / J. Berlinger*: *Die neue deutsche Mundartdichtung*. Hildesheim, 1978 és *H. Bausinger*: *Die alemannische Internationale. Realität und Mythos*, in: *Recherches Germaniques*, 1978.

⁴⁸ *Ernest Eggimann*: *Jesus-Texte. Gedichte*. Zürich, 1972.

⁴⁹ Ua. *Henusode-böl*, Zürich, 1968. idézi *Fringeli*: *Mach keini Sprüch*, a 3. jegyzet megadott helyén, 97.

Gotthelf-művekből készített rádiójátékokat, értékei és költészeti normái, akiket azonban magával Gotthelffel, sőt Isten rendelésével állítanak egy sorba. Irónia tárgya ez a kérdésesnek mondható azonosítás és annak megkövesítő hatása.

Ehhez a csoporthoz számítható még a solothurn-i Ernst Burren (sz. 1944). Nem osztja kollégáinak, Martinak és Eggimann-nak vallásos elkötelezettségét, de annál inkább a társadalmat és a politikait. Tőle származik a következő, kortársainak feltörő- és sikerpedagógijára rákérdező vers:

brings zu öppis	Vidd valamire
we mes	Ha valamire
zu öppis	vinni akarod
wott bringe	bizony nyújtanod is
mues me haut	kell valamit.
öppis leischte	
die meischte	A legtöbben
leischte	nyújtanak valamit
öppis	mégis jószerivel
aber bringes haut	nem viszik semmire.
glich zu nüt	
was hei ächt	Mi van hát akkor azokkal
de die	akik többet engedhetnek meg
wo sech meh	maguknak
chöi leischte	mint amennyit a legtöbben
aus die meischte	nyújtottak?
gleischtet ⁵⁰	

Burren-hez hasonlóan dolgozik a zürichi tanár, Heinz Wegmann (sz. 1944). Különösen jól sikerült neki, hogy a „hallgató tömeg” véleményeit, amelyeket nem oszt, önmagukat leleplező fecsegéssé hagyja összefolyni, ami átlátszóvá teszi a képzeletbeli beszélők végzetes mozdulatlanságát.⁵¹ Ám a tájnyelven írt vers nem egyetlen eszköz nála, hanem egy szívesen használt alternatíva.

Mialatt a csoport, amelyről beszéltünk, többnyire a rövidebb formákat kedveli, kifejlődött Svájcban egy önálló és hamar kedveltté vált tájnyelvi sanszon-költészet is. Természete szerint gyakran elbeszélő és ballada-szerű és nem kizárólag a társadalomkritikát célozza. Tulajdonképpen megteremtője a sikeres berni jogász, Mani Matter volt (1936–1972). Korai halála szinte gyászba borította az egész országot. (Baleset következtében történt.) Dalai, melyeket ő maga énekelt saját gitárkíséretével lemezre, nagyon elterjedtek;⁵² iskolát alkottak, mert „trubadurok” egész sora Matterban látta mintegy az „ösét”.⁵³ Ám dalainak ötletgazdagságát és humorát, meseszövegből, ironiából és

⁵⁰ *Ernst Burren*: Um jede priis-böl. 44 Mundartgedichte, Bern, 1973.

⁵¹ L. *Wegmann* költeményét: Oder nöd? (vagy nem?) In *Fink / Matzen*: Nachrichten aus Alemannien, a 47. jegyzet megadott helyén, 147.

⁵² *Mani Matter*: I han en Uhr erfunde (Single) 1966; Alls wo mir i Finger chunt (Single) 1967; Hemmige (Single) 1970; Betrachtige über nes Sändwitsch (Single) 1972; Ir Ysebahn (LP) 1972; I han es Zündhölzli azündt (LP) 1975.

⁵³ L. *Dieter Fringeli*: „Kennet dir das Gschichtli scho? ” Mani Matter und das Berner Chanson (1974), In: *Fringeli*: Mach keini Sprüch. a 3. jegyzetben megadott helyen 155–162.

melankóliából álló keverékét azóta sem sikerült senkinek sem elérnie. Sajnos, helyszűke miatt nem lehetséges Matteredől hosszabb szöveget bemutatnunk; mutassa meg tehát egy rövidebb versének a kezdete, hogyan egyesült itt eredménnyel a társadalomkritika és a „konkrét” impulzus:

dene was guet geit	Azoknak, akiknek jól megy
dene was guet geit giengs besser giengs dene besse was weniger guet geit was aber nid geit ohni dass 's dene weniger guet geit was guet geit (. . .) ^{5 4}	Azoknak, akiknek jól megy jobban menne ha azoknak jobban menne akiknek kevésbé megy jól ami azonban nem megy anélkül hogy azoknak kevesbé jól menjen akiknek jól megy.

Sanzon, song és proteszt-dal elődjeikhez, a balladához és az elbeszélő költeményhez hasonlóan, a több szakaszból álló, közepes terjedelemre hajlamosak. A német-Svájc lírájában azonban a rövid és még rövidebb verseknek is van hagyományuk, és szerény, de állandó kedveltségnek örvendenek.

IX.

A rövid vers mestere Hans Werthmüller, akit már említettünk. A japán *haiku*hoz hasonlóan a mindennapi szívesen vesz nála váratlan gondolati fordulatot:

Neolithikum

A víz gömbölyűre csiszolta
a kavicsot
lassan megérett
lélegzet nélkül.

A jövő annyi hogy
kisebbségek leszünk.
Kerek türelem az élet.
A türelem vízcsiszolta
remény.

Tél közepén

A hollók köröznek
kísértetiesen
a hóviharban.

Fekete gondolataink
rács mögött lapulnak.^{5 5}

^{5 4} *Mani Matter*: Us eme lääre Gygechaschte, Zürich és Köln, 1969.

^{5 5} *Hans Werthmüller*: Erleuchtete Fensterzeile, 49 Gedichte, 2. kiadás, Zürich, 1962, 26. és 51.

Dieter Fringeli, (sz. 1942) a bázeli szerkesztő és irodalomkritikus is jól kiismeri magát a legrövidebb versek területén. Harcol minden ellen, ami megrekedt, kátyúba jutott, ami leülepszik közmondásokban és állandó szólásokban, amikor is felcseréli a formai elemeket s ezzel a megnyugtató mondásokat nyugtalanítóakká változtatja:

Szómészárlás

egy szó
adjátok
a másíknak

A reakció

tegnap
tegnap
csak nem
holnap

Emigráció

magamba
megyek
gyere
velem

nem akarsz meghalni?
érezz^{5 6}

Éppily jól sikerült a kissé idősebb Hans Döös (sz. 1936) néhány rövid verse. Pillanatfelvételeinek kimondottan kritikai felhívó jellegük van:

Nálunk
a kultúra
négyfelé osztott
marad
a gazdaság
egységes
az ember
kötött

Isten a tudója
miért

Evolúció
A favágók
még tudták
mit hasogatnak

^{5 6} Dieter Fringeli, idézi Bachmann: Fortschreiben-ből. A 24. jegyzetben megadott helyen. 127. és 128.

Bizalom
Lelke
a részvénytársaságé
teste
a férjéé
és a gyerekek
a tévé előtt ülnek . . .

Beszállásolási tapasztalat
A százados
belépett
és elmerült a
politikai vélemény^{5 7}

Korunk „rövidáru”-lírikusai között a legfiatalabbakhoz tartozik Walter Eigenmann (sz. 1956), A három- és kétsorosak mellett egysorosokat is ír, amikről nem lehet többé tudni, versek-e vagy aforizmák. A bonmot nála sem öncélú, hanem gondolkodásra készlet:

Túlágosan szép volt ahhoz, hogy igaz legyen.

A vakok mindent feketének látnak.

A szatíra írók piromániások
akik az emberek feje előtt gyűjtják meg a deszkát.

A szülők azt nevezik nevelésnek,
amit gyerekeik egy életen át a szemükre hánynak.

Boldogok a lelki szegények.
Övéké a közvélemény.

A haladás tragikumához tartozik,
hogy többnyire valamilyen ütemre való lépésben végződik.^{5 6 *}

X.

Senki sem fog azon csodálkozni, hogy 1968 óta a német-Svájc lírájában is a politikailag-társadalmilag elkötelezett vers az uralkodó. Magából a típusból következik nemzetközisége, hiszen a gond és a nyugtalanság okai mindenütt ugyanazok. Ami az efféle svájci eredetű versnek nem-svájci olvasóit mindenekelőtt érdekelteti, az az itt szóhoz jutó témáknak különösképpen svájci vonatkozása. A listájuk nem nagyon hosszú. Az atomerőművek, az autópályák miatt felbetonozott tájak, elpusztított flóra és fauna, szennyezett vizek és szennyes levegő témája mellett elsősorban felsorolhatóak: a politika és a

^{5 7} Hans Döös idézi Kurzwaren, Schweizer Lyriker 4-ből, Bern, 1978, 24., 29., 31., 42.

^{5 8} Walter Eigenmann: idézet, uo. 50–56.

*E két sor szellemessége a Fortschritt – Taktschritt szavak lefordíthatatlan játékán alapul (a ford.)

gazdaság összekeverése; a szabadságjogok bitorlása a gazdagok és a szupergazdagok által; a hadsereg mint nemcsak a semlegességnek, hanem a fennálló tulajdonviszonyoknak a fenn-tartója; az ipar érdekeltsége az elszegényedő Harmadik Világba irányuló exportban; a vendégmunkásokkal való bánásmód; és visszatekintve: az önző menekültpolitika „a csónak megtelt” jelszavával és „az ország szellemi védelmének” a kinövései, amik még jóval a háború befejezése után is megakadályozták, ha nem éppen lehetetlenné tették a kívülállók, az avantgardisták, a pacifisták, a szocialisták és internacionalisták működését.⁵⁹

Mivel azonban, mint a többi német nyelvű költészetben is, az üzenet iránti érdeklődés felülmúlta a forma irántit – ami ezeknek a verseknek a hatását és élettartamát bizonyára inkább csökkenti és rövidíti – lemondok arról, hogy még több szöveget példaképpen bemutassak, annál is inkább, mert az említett fő törekvések a „konkrét” és a tájnyelvi költészeztől szóló fejezetben kiadósan szóhoz jutottak.

Mégis vannak szempontok, amelyek legkésőbbben a 70-es évek közepétől fogva arra mutatnak rá, milyen mértékben fokozódik az azon való eszmélkedés, mik lennének a módjai, lehetőségei és a nehézségei annak a kezdeményezésnek, hogy az irodalmat eszközként használják fel a társadalom megváltoztatására. Fordítsuk még figyelmünket ebben az utolsó előtti fejezetben ezek felé a szempontok felé.

XI.

Hans Leopold Davi (sz. 1928) példaszerűen fejezte ki sok elkötelezett íróársának tapasztalatát, hogy a válasz nélkül maradó protestálás sem változásokat nem képes kikényszeríteni, s hosszú távon az egyént sem segíti egyéni, elszigetelt egzisztenciájának a hordozásában.

Rossz álom

Csatlakozott egy párthoz.
Azt a feladatot kapta,
hogy hordozza a zászlót.
Szépen, magasra tartva.
Nyögött a terhe alatt.
Amikor föltekintett
csak egy üres rudat látott.⁶⁰

H. L. Davidnál majd húsz évvel fiatalabb a Kielből Bázélbe települt s itt lírikusként, drámaíróként és újságíróként tevékenykedő Frank Geerk (sz. 1946). Így szól egyik verse,

⁵⁹ L. ehhez az egész témához *Manfred Gsteiger* kitűnő bevezetését a *Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz I.* kötetében a 24. jegyzet megadott helyén 7–133. továbbá: *Kurt Marti: Die Schweiz und ihre Schriftsteller – die Schriftsteller und ihre Schweiz*, Zürich (= Polis 28, Evangelische Zeitbuchreihe) 1966; *Peter Bichsel: Des Schweizers Schweiz*, Zürich, 1969; *Dieter Bachmann: Momente und Motive. Bemerkungen zur deutsch-schweizerischen Lyrik seit 1945*. Zürich (Pro Helvetia) 1975; *Dieter Fringeli: Öffentlichkeit. Die Schriftsteller und die Schweiz*; in: *D. F.: Von Spitteler zu Muschg. Literatur der deutschen Schweiz seit 1900*, Basel, 1975, 125–139.

⁶⁰ *Hans Leopold Davi: Aumenta el nivel de los rios / Es steigt der Wasserspiegel der Flüsse*, Madrid, 1975, idézet *Weber: Belege-je után*, 9. jegyzet megadott helyén, 253.

amelynek hanyag parlandója Brecht hatását mutatja, de azt is, mennyire igényt tartottak Brecht mondanivalójára:

Tél

Barátnőm nemzetgazdaságtant
tanul. Az én hátamat az egész
világ terhe nyomja. És hátunk mögött
a madarak a jégvirágos ablakhoz tapadnak.

Hiába kérek bebocsátást.
Nem nyithatjuk ki az ablakot.
S ha bevernénk az ablaküveget,
megfagynánk mi magunk.^{6 1}

Saját, korunkban elfoglalt helyzetére kérdez rá a mindenekelőtt elbeszélőként jelentkező Gertrud Leutenegger (sz. 1948) is. Prózája erőteljes mint az aforizmák, de mivel fantasztikummal elegyedik, erősen lírailag hat:

Mikor virrad, eljönnek hozzád a félelmek
szívesen lennél a történelem rohanó sodrában egy békés randalírozó, ragyogó propellekkel repülnél a forradalom elé, míg a földre nem sújtana az iszonyat, hogy a hatalmasok már azt is megvették, sorozatosan árusítják haszonnal, hogy ezzel megvilágítsák, milyen szolidak is ők^{6 2}

Hasonlóképpen leginkább elbeszéléseket ír az ugyanilyen korú Christoph Geiser (sz. 1949). Jól ért hozzá, hogy egy fiktív élménybeszámolón keresztül a svájci baloldali értelmiség személyesen felüli problémakörét felcillantsa.^{6 3}

Én nem mentem oda

Amikor a zászlókat lengették
és transzparenszeket vittek
én nem mentem oda
rövidlító vagyok
és színvak is

Amikor fölborították az autókat
és elégették a könyveket
én nem mentem oda
gyöngye vagyok
és ügyetlen a tűzgyújtáshoz

^{6 1} Frank Geerk: Notwehr, Köln, 1975. idézet Jentsch: Schweizer Lyrik des zwanzigsten Jahrhunderts után, 8. jegyzet megadott helyén, 175.

^{6 2} Gertrud Leutenegger: Poésie en prose, idézet Bachmann: Fortschreiben után, a 24. jegyzet megadott helyén, 282.

L. még Klaus Petzold: Gespräch mit Christoph Geiser, in: Weimarer Beiträge, 9. füzet, 1983. 1604–1617, különösen 1611.

Amikor a szabadság és béke
jelszavait kiáltozták
én nem mentem oda
rosszul hallok
és a megafonok hangja rekedtes

Én otthon ültem
és tanultam
a szemüveg szerkesztésmódját
a megafonok technikáját
és a tűzoltás művészetét^{6 4}

Nagymértékben önkritikusak Hans Peter Gansnernak (sz. 1953) hasonlóképpen erősen agresszív, gondolatilag igen élesen megfogalmazott versei is. A *Kurzwaren Schweizer Lyrik 4* (Rövidáru svájci líra 4) gyűjteményben közreadott három, *dialektischen gedichte* (dialektikus versek) címet viselő verse közül a második így hangzik:

ha a szavam
már elég nagy lesz ahhoz
hogy el ne nyelje az üres papír
s vissza ne köpje
az olvasó aki telette magát
a torkomon akad majd^{6 5}

XII.

Ebben az áttekintésben kevés figyelmet fordítottunk a nem-politikus, nem-társadalmi, magán-költészetre. Ám ezek a fogalmak csak akkor érvényesek, ha egy írónak nem sikerül elérnie, hogy olvasója én-je eléggé intenzíven részt vegyen az identitás-, igazság- és boldogságkeresés folyamatában. Mert ahol valamely szöveg eléri ezt a hatást, máris megszűnik magánjellegű lenni. Kapcsolatot létesített, belenyúlt egy egzisztenciába, ha csak pillanatokra is. De ki nem ismeri a sikeres találkozások pillanatait, amelyek többé elveszítethetetlenek. Csalóka dolog tehát arról beszélni, hogy társadalmilag mi a lényeges: kevésbé segít bennünket abban, hogy meg tudjuk határozni, hol a határ, amikor egy vers „társadalmivá” lesz, vagy megszűnik annak lenni. Ebben az időben, amelyről beszámoltam, sok modern vers keletkezett Svájcban, nem elsősorban társadalmi mondanivalóval és tartalommal. Ezek itt most háttérbe szorultak s ennek az az oka, hogy nézetem szerint ezt a korszakot mint egészét sokkal inkább jellemzi a társadalmi vagy politikai mondanivaló közvetítésének a szándéka.

Nem tudom megmondani, folyamatban van-e már Svájcban a személyes élmény és az önéletrajz felé való visszafordulás tendenciája?^{6 6} Csak azt tudom, hogy továbbra is

^{6 4} *Christoph Geiser*: Bessere Zeiten. Zürich (Regenbogen-Reihe 12) 1968, *Weber* idézi: Belege, a 9. jegyzetben már megadott helyen, 363.

^{6 5} *Hans Peter Gansner* idézete: *Kurzwaren-ből*. Schweizer Lyrik 4. Bern, 1978, 68.

^{6 6} *Walter Vogt*, akinek senki sem vethet szemére közönyösséget, egy szavára kell felfigyelnünk, amely így hangzik: „Az irodalmi elkötelezettség rettenetesen olcsó lett. Semmibe sem kerül és nincs is semmi hatása . . . Olyan időben, amikor mindenki politizál, egy valódi és hatékony el nem kötelezettség a legforróbb politikum lenne”, *Elsbeth Pulver* idézi: *Die deutschsprachige Literatur der Schweiz seit 1945*, a 24. megjegyzés már megadott helyén, 423.

jönnek létre ilyen versek, jól sikerülnek, olvasóra találnak és nyilvánvalóan szükség van rájuk. Erika Burkart, akinek művét a negyedik fejezetben ismertettem, számomra azok közé az írók közé tartozik, akik elfeledtetik az elkötelezett – el nem kötelezett közötti határt, mert versei közvetlenül hozzám szólnak. Ugyanez vonatkozik Elisabeth Meylan (sz. 1937) műveire is. Egy-egy, ebben az értelemben vallomásszerű idézettel záródjék tehát ez a dokumentum sorozat. Szeretném azonban, ha olvasóim helyesen értenének engem: ez a válogatás *nem* a politikai költészet *ellen* szól, a jelszó marad: válogatásom csak azt akarja kifejezni, hogy számomra akkor a legérdekesebb a költészet, ha olyan hatásokat képes elérni, amelyeket nem tudna egyetlen más nyelvi eszköz *sem*, s ez azt jelenti, hogy engem egy lírai gesztus, egy struktúra rámtörése által eltalál, felszólít, kérdez, emlékeztet s így kiváltja nálam a személyes élményt.

Ilyen vers Erika Burkartnak a *Die Freiheit der Nacht* (1981) (A szabadság éjszakája) c. kötetéből vett költeménye:

Spirálok

Aludni
ahogy anyánk testében aludtunk
iniciálé alakba csavarodva
a testmeleg sötétben
és ártatlanul

Te is egykor mint csiralevél.
A barlang köré
a legkülső szférában
védőburkot szőnek a csillagok
és kívül,
amire nincsen fogalom
a megmérhetetlen nagyságok
számai vibrálva örködnek
állva a fejsze árnyékában
amely lesújt ránk.^{6 7}

Hasonló intenzitással kutatja Elisabeth Meylan néhány versében saját létezésének a magját, itt a tapasztalatok láncán keresztül, amelyek énjét és mintáit alakították. A „Concept Art”-tal rokon módon azt a pillanatot ragadja meg, amelyben nem keresi, hogy saját története felé forduljon, hanem az „magától jön”. Vajon ki az a tudatosan élők közül, akinek még nem volt hasonló tapasztalata?

Fény, vakon

Itt, ott
elkezd gyűlni a múlt
egyre nagyobb mennyiségben.

A napok lassan hosszabbodnak.
Elmúlt életed
keres téged –
a rádijesztés ízével.

^{6 7} Erika Burkart: *Die Freiheit der Nacht*, Zürich és München, 1981, 9.

Fény
ami önmagától fönnakad
kövön, homokon és vizen,
fény, vakon
ami megsebez
és ami nem sebez meg.^{6 8}

XIII.

Abból a kérdésből indultunk ki, hogy – eltekintve a kimondottan más nyelvi szituációtól – ki lehet-e mutatni „a svájci”-t a mai svájci költészetben. A kérdésre nemmel kellene válaszolnunk minden bizonnyal, hacsak éppen makacs továbbélését nem tekintetnénk tipikus svájci jelenségnek. Újabban leginkább külföldről szegeznek ezt felénk, és valószínűleg köze van Svájc állítólagos négy nyelvűségéhez is. A valóságban ez sajnos nem létezik. A négy országrész mindegyike kulturális szempontból messzemenően magának él. És ezek a részek éppen nem akarják, hogy nagyobb szomszédaik kulturális szempontból magukba olvasszák őket, nem akarnak velük összecserélhető és egy nevezőre hozhatók lenni sem.

A német Svájcban sok modern vers – éppúgy, mint a mai realista drámában és hangjátékban a párbeszéd –, elsősorban az elkötelezettek, a lehető legnagyobb közvetlenségre törekszik. Ez azonban azt jelenti, hogy az írók és az olvasók egyformán kell hogy beszéljenek és halljanak, hogy egyformán tapasztalják meg a mindennapok nyelvét. Ezzel magyarázható – noha ez a kulturális cserét megnehezíti –, hogy a mai német Svájc költészetét (valamint a rádió- és tévéjátékokat) nem lehet elképzelni a tájnyelv nélkül. Nem azért nyúlnak oly gyakran szülőföldjük, környezetük dialektusához, mintha nem tudnának németül, hanem azért, mert *arra* a nyelvre van szükségük, amelyet beszélnek, amelyen gondolkodnak, káromkodnak, szeretnek, álmodnak (D. Fringeli). A dolog egyik oldala, hogy így pontosabbakká lesznek – és éppen érzelmi téren, ami a versnél oly lényeges –, ez a nyereség; a másik azonban, hogy ezzel érthetőségi- és hatókörüket drasztikusan leszűkítik, s ez a veszteség, ami ebből a paradox helyzetből következik.

Így talán megérthető, hogy irodalmunk régebben és most is bizonyos klausztrófó hajlamokat tükröz vissza, s ez továbbra is megmarad ismertető jegyként. Ez a tükröződés hozzátartozik az ábrázolt helyzethez, s ezen senki nem tud és nem akar változtatni ebben az országban: ezt egyszerűen ki kell bírni. Christoph Kuhn jól látta talán, amikor az NDK-ban 1977-ben kiadott antológiában *Die Schweiz als Chance einer zukünftigen Schweiz* (Svájc – lehetőség egy eljövendő Svájcra?) címszó alatt megállapította, hogy mai íróink csak azzal hozhatók közös nevezőre, hogy valamennyien „zárakat feltörni” és „nyitni” akarnak.^{6 9} Kuhn ezt nemcsak nyelvileg érti, hanem általánosabban, ami helyes is, ha az ember *arra* gondol, mily sok író folytatja az elöregedettséget, a megrekedtség ellen azt a harcot, amit ez az eszmefuttatás csak a lírával kapcsolatosan szögeztet le.

^{6 8} *Elisabeth Meylan*: Entwurf zu einer Ebene. Gedichte, 1973, Links és mások idézik: Schweiz heute, a 24. jegyzetben a már megadott helyen, 395.

^{6 9} *Christoph Kuhn*: Schweiz heute-ban, a 24. jegyzetben már megadott helyen, 644.

Nekem úgy tűnik, Max Bolligernek (sz. 1929) egy kis verse nagyon könnyen érthetően fejezi ki helyzetünknek azt a „svájciságát”, amiről beszéltünk.

Itt ahol én lakom
nélkülözzük az árnyakat.
Itt ahol én lakom
a határokon
bizalmatlanok az emberek.

Személyem kérdéssé vált.
Védeni kell éjjel
és nappal
az átkelőhelyeket
az országok között.⁷⁰

Végezetül a szerző elnézést szeretne kérni azoktól, akik a vers hosszabb formáit szeretik alkalmazni: ők itt tisztán gyakorlati okokból egyértelműen röviden kerültek bemutatásra, mivel a szerző célja az volt, hogy ne csak beszéljen a líráról, hanem példákat is felhozzon, amelyeken keresztül mód nyíljon az ő szükségszerűen szubjektív megállapításainak ellenőrzésére.

Sok még a tennivaló a jelenkori svájci költészet érdekében. Szeretnénk ezt az antológiák – német és osztrák – jövődő összeállítóinak a lelkére kötni. Mégsem mondhatjuk, hogy minden a legnagyobb rendben történt, amikor újabb gyűjtemények, mint pl. az *Epochen der deutschen Lyrik 1900–1960 II* (A német líra korszakai 1900–1960 II) című egyetlen svájci író telt föl, sőt Wagenbach *Lesebuch Deutscher Literatur der 60er Jahre* (Olvasókönyv a 60-as évek német irodalmához) és Volker Hagen *Deutsche Lyrik der 70er Jahre* (A 70-es évek német lírája) című munkái tudomást sem vettek a német Svájc költészetéről.⁷¹ Csapán Heinz Piontek adott szót *Deutsche Gedichte seit 1960* (A német vers 1960 óta) c. könyvében négy, és Edgar Marsch a *Moderne deutsche Naturlyrik*ben (A modern német természetköltészet) hét svájci írónak.⁷²

Választásukon lehet vitatkozni: semmiképpen sem korlátozzuk magunkat a „természeti versekre”. De ez mégis a kezdet. És ha sikerülne a német nyelvű külföldön az olvasót megismertetni költészetünk ízével, talán itthon is több megbecsülést szerezhetnénk ennek a háttérbe szorított műfajnak. Mert mint minden szűk körön belül, nálunk is csak akkor ér valamit a próféta, ha már meghallják a szavát „odakint”.⁷³

(Fordította és a versfordításokat készítette: Sz. Zehery Éva)

(Martin Stern: *Die Lyrik der deutschsprachigen Schweiz seit 1945. In: Text und Kontext. Hrg. von Klaus Bohnen (verantwortl.) – Conny Bauer. Themaheft: Deutschsprachige Literatur der Schweiz nach 1945. München–Kopenhagen, 1983. Wilhelm Fink Verlag, 241–275.*)

⁷⁰Max Bolliger: Schweigen, vermehrt um den Schnee. Meilen – Zürich, 1969.

⁷¹Az egyetlen svájci szerző az *Epochen* . . . 1900–1960 II kötetben Kurt Marti (sajnos egy nem tipikus példával): *Wagenbach*: *Lesebuch*-jában a svájci líra hiánya annál nehezebben érthető, mert a kiadás felvette anyagába a svájci prózát (Bichsel, Dürrenmatt, Frisch).

⁷²Heinz Piontek: *Reclam-válogatásában*, No. 9401–04 figyelembe vette: Beat Brechbühl, Kuno Raebert, Dieter Fringelit és Rainer Brambachot. – Edgar Marsch által a 9969(5) számú *Reclam*-kötetbe kiválasztott svájciak közé tartoznak: Rainer Brambach, Erika Burkart, Walter Gross, Werner Lutz, Rudolf Peyer, Arthur Steiner és Albin Zollinger.

⁷³Csak a jelen munka befejezése után jutott kezembe egy átfogó elemzés, amely további aspektusokra terjed ki: Walter Haas: *Zeitgenössische Mundartliteratur der deutschen Schweiz. Ein theoretischer und geschichtlicher Überblick*, in: *Michigan German Studies* 6. 1. (1980), 58–119.

ELŐFELTÉTELEK: TÉR, NYELV, KÖZÖNSÉG

A francia Svájcot nyelvi-kulturális térként két történelmi meghatározottságú vonás jellemzi, amelyek maig meghatározzák karakterét: egyrészt az, hogy nyelvi és irodalmi szempontból a nagyobb francia vonzaskörbe tartozik, másrészt, hogy politikai és kulturális téren független a francia centralizmustól: Pierre Kohler 1949-ben írott *A francia Svájc irodalma* (Littérature de la Suisse romande) c. művében, amellyel egy, a nyugat-svájci gimnáziumok és egyetemek számára kidolgozott francia irodalomtörténet befejezését készítette el, megállapította, hogy a francia királyság sohasem vonta uralma alá a Jurán túli területeket, de a régi Svájc politikai központjai sem tettek egyetlen komoly kísérletet sem arra, hogy akkori szövetségeikre, illetve alattvalóikra rákényszerítsék a német nyelvet. „Politikai függetlenség Franciaországgal, nyelvi függetlenség Svájjal szemben. Ezt a kettős szabadságot a francia Svájc eléggé súlyos engedményekkel és erős függőséggel vásárolta meg.”^{3*}

Szabadság: Ez adja a lehetőséget, hogy Párizsnak a franciaországi gazdasági és politikai életem évszázadok óta uralkodó pozíciójával egy, mégpedig föderalisztikus alternatívát lehessen szembeállítani. Robert Escarpit Párizs és a vidék viszonyáról szólva „egyensúlyról” beszél.⁴ Valójában, mint ez köztudott, igen egyenlőtlen ez az egyensúly. Párizs a vidék rovására vált naggyá, és nagysága gyengeséget is jelent. Nyugat-Svájc számára a probléma éppen fordított: a policentrizmus ugyan megkönnyíti az autochton erők számára, hogy egy normatív modelltől függetlenül fejlődjenek, de Párizs, mint kétségtelenül igen vonzó ideál ugyanakkor állandóan a „nagy” és a „kis” irodalom közötti szakadékról tanúskodik. Ennek az eredménye volt – és részben még ma is – a más összefüggésben már említett kisebbségi érzés. Itt érintjük a Kohler által már említett engedmények egyikét, amelyek a szabadság tartozékai.

A nyugat-svájci író Franciaországgal szembeni hagyományos pozícióját az odatarozás és a másság ambivalenciája határozta meg. Ennek hatásai pozitívák és negatívák lehetnek. Történelmi visszapillantásként annyit ki lehet jelenteni, hogy az irodalmi önállóság tudata, amely először a késői XVIII. századi helvetizmus következtében mutatkozott meg egyértelműen, feltétlenül pozitív előjelű volt. Az önállósulásból eredő büszkeségből valami a XIX. századra is megmaradt: az akkoriban szokásossá vált és mindmáig használatos francia svájci irodalom (littérature romande) kifejezés (a francia irodalom–littérature française ellentétéként) bizonyítja ezt.⁵ Másrészt éppen a XIX. században alakult ki a francia Svájcban egyfajta „irodalmi frusztráció” széles körben megnyilvánuló érzése.

*Az eredetiben franciául. (A ford.)

³ Pierre Kohler: La littérature de la Suisse romande, in: Pierre Kohler–Gilbert Guisan–Edmond Pidoux: Histoire de la littérature française, tome III., Lausanne: Payot, 1949. 724.

⁴ Robert Escarpit: Sociologie de la littérature, Paris: PUF 1958 (Que sais-je? 778), 42.

⁵ Virgile Rosset: meghatározása [...] („... a romand irodalom” szavak ettől kezdve a francia nyelvű svájci irodalmat jelentik számunkra, és pedig mindazt, amely eredete, inspirációja és fejlődése

E tekintetben jellemző az az úgymond szokatlan vita, amely a nyugat-svájci írók helyéről folyik a francia irodalomtörténeti művekben (ugyanis ott általában a függelékben sorolják fel őket, de nem szerepelnek a nyelv nagyobb irodalmának részeként), valamint az a Franciaországnak címzett – és teljesen jogos – szemrehányás, hogy a leghíresebb szerzőket, Rousseau-tól Cendrars-ig kisajátítja magának „de facto francia”-ként, a francia svájci irodalomnak pedig csupán a helyi nagyságokat hagyja meg. Alkalmasint még az olyasféle kifejezés is helyénvalónak látszik, mint a francia civilizációs imperializmus. A XX. században, mindenekelőtt 1945-ig, azonban a probléma megint kissé más fényben mutatkozik meg. Ez a Franciaország által propagált, és nem utolsósorban kulturális és irodalmi téren érvényesített decentralizációs elképzelésekkel áll összefüggésben. Az ismert, Ramuz-tól származó formula (Egy tartomány, amely nem tartomány – Une province qui n'en est pas une) új értelmet nyer. A francia Svájc számára nem szükséges, hogy visszafelé vezető utat keressen; fenntartotta szemben álló pozícióját, s ez a magatartás most igazolást nyer. A francia nyelvű Kanada, sőt bizonyos értelemben Belgium szempontjából hasonlóak a viszonyok; a „franciaság” (francité) – illetve, kevésbé doktrinér megfogalmazásban, a „frankofónia” – eszméje ebből a szemszögből nézve a modern kulturális policentrizmus egy formáját képviseli. Párizs hagyományos hatalmi pozíciója közvetlenül a második világháború után még egyszer bebizonyosodott a nyugat-svájci értelmiség előtt, mégpedig eklatáns módon; 1973-ban azonban egy wallisi újságíró egy franciaországi utazás alkalmával föltette magának a kérdést, hogy Camus, Sartre, Jean Vilar, Gérard Philippe országa miért „néma és mogorva, amely képtelen arra, hogy a világnak, főleg a francia nyelvterületnek olyan szellemi táplálékot juttasson, amellyel korábban egész nemzedékek éltek”⁶. Francia beszélgetőpartnere viszont gondolkodóba ejti: „Magatokban kell megtalálnotok azt, amit tőlünk vártatok.”** Irodalomtörténeti szempontból a francia Svájc itt említett önmagára találása már az évszázad elején megkezdődött, Ramuz és Gilliard nemzedékével.

Közös – és az irodalom esetében döntő – elemként a nyelv marad tehát. A közös nyelv alapján a francia Svájc Nyugat-Európa egyik nagy irodalmának hagyományát hordozza és gazdagítja. Franciaország és a francia Svájc között sohasem szakadtak meg a kapcsolatok; Sainte-Beuve a Lausanne-i akadémián adott elő, Albert Thibaudet Genfben működött, Edouard Rod viszont Párizsban válhatott jelentős kritikussá, Georges Piroué, a regényíró pedig egy nagy francia kiadóvállalat vezetője. A nyugat-svájci értelmiség körében erős a nyelvi tudat, nem utolsósorban a francia nyelv kisebbségi helyzete és a német (valamint az utóbbi időben, összfrancia szempontból, az angol) nyelv tartós nyomása miatt. A közös nyelv és irodalmi hagyomány nem csupán a Franciaországgal való összetartást biztosítja, hanem bizonyos értelemben a nyugat-svájci kantonok és régiók között is elősegíti ezt. Valójában a „Suisse romande” (francia Svájc) fogalma még ma is elsősorban gondolati képződmény; a történelmileg kialakult és domináló valóság azonban

szempontjából eredeti értelemben véve is nemzeti, mind pedig azt, amelyet olyan külföldi eredetű írók képviselnek, akik országunkat hazájuknak választották. (Histoire littéraire de la Suisse romande des origines à nous jours. Neuchâtel, 1903. Bevezető, 7.)

⁶ Vincent Philippe: 24 Heures – Feuille d’Avis de Lausanne, 20. février 1973. 52. (Riport Belfort vidékéről, a parlamenti választások előterében.)

*Franciául az eredetiben. (A ford.)

**Franciául az eredetiben. (A ford.)

az, hogy „különálló államok” léteznek (innen ered ezután az európai integráció korában szinte anakronisztikusnak tűnő „Jura-probléma” jelentősége). Ha a nyugat-svájci irodalom és kultúra „teréről” beszélünk, valójában sokkal inkább számos kisebb, egymástól többé-kevésbé különálló területtel van dolgunk. Történelmi, gazdasági, vallási és más szempontok miatt az irodalomban is diverzifikáltan érvényesül a közös nyelv nyomatéka. Az erősen akadémikus orientációjú irodalmi hagyománnyal rendelkező három protestáns kanton – Vaud, Genf és Neuchâtel – külön csoportot alkot. A katolikus-univerzalisztikus hagyományú Fribourg, a nemrég még elmaradott Wallis és a külön esetet képviselő „berni” Jura szintén önálló vizsgálatot követel. A nagyobb városok – Genf, Neuchâtel, Lausanne – elválnak a jelentős agrárterületektől, mint amilyen a „Gros de Vaud”, és hagyományosan „elmaradott” területek mellett található a francia Svájcban finommechanikai ipari és kereskedelmi központok is. Az egységes francia nyelvű Svájc képét közelebbről nézve tarka minta váltja fel.⁷

Közmondásos a nyugat-svájci irodalom regionalizmusa, „földhözragadsága”, kötődése a természethez: az olyan kifejezések, mint Génie du lieu („Genius loci”), az olyan irodalomtörténeti közhelyek, mint hogy a modern természetérzést a svájci Rousseau fedezte fel, egyaránt ezt a benyomást erősítik. 1951-ben egy kritikai-„progresszív”, politikailag baloldali író egyenesen a következőket jelentette ki: „... a nyugat-svájci gyökerei a földben vannak. Vére földet visz, ami az anyaföldhöz köti őt”.⁸ A francia Svájcban létezik egy helyi ízlésre szabott műfaj, a „parasztregény”, amely gyakran ponyvairodalom jellegű, és mindmáig széles olvasói rétegekhez tudott eljutni (mint például a *Falum – Mon village*-könyvsorozat).⁹ Ez a műfaj egy egészséges agrárvilág képét örökíti meg, amely nem ismeri a mai ipari társadalom problémáit. Az átlagolvasó az ilyen könyvekben a „dolgot”, nem a „művészetet” keresi (amit pedig Ramuz ugyanennek a paraszti világnak az ábrázolásánál tökélyre vitt). A formális-esztétikai szempontok alapján igényes irodalom nehéz helyzetben van az ilyen termékekkel szemben, szerzői gyakran a magános, a kívülálló pozíciójába szorítva érzik magukat, és individuális szemlélődésbe menekülnek. Az író magányossága, a közönség és a művész közötti kapcsolat hiánya, a művek kiadatásának nehézségei egyaránt klasszikus motívumok Nyugat-Svájc szellemi életében. Az elmúlt évtizedek során azonban az ellentétes hangok is egyre erősebbé váltak. Jean Vuilleumier, a kritikus és regényíró írta 1965-ben: „Nincs elkerülhetetlen végzet. A kudarc, a magány, a »tájba« való menekülés, amelyek első látásra a francia Svájc irodal-

⁷Lásd uo. *Otto Frei: Vielfältige welsche Schweiz*. Zürich: Buchverlag Neue Zürcher Zeitung 1968 (N 22 Schriften zur Zeit, 5.)

⁸*Yves Velan: Suisse romande*, in: *Rencontre*, no. 9–10., juin–sept. 1951. 11.

⁹A „*Mon Village*” (Az én falum) kiadót a Moudon (Vaud) közelében lakó író és gazdálkodó Albert Louis Chappuis vezeti, aki elsősorban a saját, de más „parasztíróknak” is a kiadója, s ezenkívül megalapította az ő saját irodalmi díját, a Prix du Terroir-t is. Chappuis, részben közvetlen szétküldéssel, 200 000 példányig jelentett meg könyveket, könyvei kétségen kívül az autochton nyugat-svájci bestsellerek, azt lehet mondani állandó jelleggel. Néhány cím a sorozatból ... (Vihar előtt) ... (A gyászoló hó) ... (Az elsüllyedt falu) ... (Farkasbarlang) ... (Ha jég és szél) ... (A tévlygő csoda). Íme egy újdonság bemutató összefoglalása: „Egy falu gazdag tanácselnöke kapzsi szemeit rávetette az Abgeordnete súlyos adósságokkal megterhelt birtokára ... Vajon mit fog tenni, hogy céljait elérje? Az emberben egymás mellett lakik a nagyon jó és a nagyon rossz, s ez a nagyon rossz irányítja Crisinel mesterkedéseit ... S ennek ellenére a regényben nem uralkodik el sem a gyűlölet, sem a féltékenység, sem a kapzsiság. Hanem mindenek előtt és mindenek fölött a szeretet ...”

mát jellemzik, nem eleve elrendelt dolgok. Eljön majd a nap, amikor az iparosodás, amely átalakítja az országot, tükröződni fog az itt írott könyvekben is . . .”¹⁰

A nyugat-svájci irodalom közönsége nem nagy. A francia nyelvű kantonok és régiók lakossága összesen mintegy egy milliót számlál. Városias irodalmi élet csak Genfben és Lausanne-ban van; hagyományosan egy szűk, többnyire akadémikus képzettségű polgári-liberális rétegre támaszkodik, amelyhez különösen manapság egy nem ritkán ebből a liberális osztályból származó (és ugyanolyan gyakran oda visszatérő) főiskolai ifjúság kapcsolódik. Ez utóbbi – részben – ellenzékinek, gyakran marxistának tekinti magát, és nyitott a társadalomkritikai beállítottságú irodalom iránt. Számos példa van hébe-hóba sikeres irodalmi-kulturális „animációs” próbálkozásokra (a csaknem lefordíthatatlan „animáció” kifejezés egyszerre jelenti azt, hogy lélekkel töltenek meg valamit, illetve, hogy megeléknítik), összességében azonban a falusi és a városi-ipari lakosság – akár a szomszédos országokban – csak ritkán érdeklődik az igényes irodalom iránt. A nyugat-svájci íróknak az ifjúság körében gyakran provinciális hírük van. Az olvasmányaikról folytatott vita alkalmával egy diáklány, egy gimnazista és egy ipari tanuló (mindannyian genfiek) – egybehangzóan azt jelentette ki, hogy alig olvassa szülőföldje irodalmát; a gimnazista összefoglaló szavaival: „Könyvek nem vetnek fel alapvető problémákat”.¹¹ Különbség mutatkozik itt Genf és Vaud kanton között, ez utóbbiban ugyanis sokkal erősebb az irodalmi önállóság tudata.

Kisebbsajta csoda, és feltétlenül meglepő teljesítmény, hogy ilyen kedvezőtlen körülmények között egyáltalán létrejöhetnek irodalmi struktúrák. Ezek a struktúrák léteznek, és minden nehézség ellenére tovább szilárdulnak. Először a kiadókról. 1969-ben a francia Svájcban 346 szépirodalmi és 53 irodalomkritikai vagy nyelvtudományi mű jelent meg; az egész országra vonatkozó összadat 1361.¹² Lausanne-ban magas színvonalú könyvkiadás összpontosul; H.-L. Mermod, Ramuz kiadója, ugyanis kimagasló képzettségű és világirodalmi formátumú ember volt. A Payot és az Age de l'Homme kiadóvállalat mellett (az utóbbi nyugat-svájci írók mellett gyakran gondolja szláv szerzők műveit is) két nagy kiadói közösség létezik, amelynek tagjai csak részben laknak az országhatárokon belül. A harmincas években alapított, s Ramuz által támogatott *Guilde du Livre* hosszú időn át szinte a hazája volt egyes kiemelkedő francia-svájci íróknak. A

¹⁰ *Jean Vuilleumier: La Suisse française d'aujourd'hui*, In: *La Tribune de Genève*, 27–28 novembre 1965. p. III.

¹¹ *Table ronde: Jeunes, que lisez-vous?* In: *Journal de Genève, Samedi littéraire*, 1er avril 1968, no. 3. p. 2.

¹² A svájci könyvkereskedők és könyvkiadók (Westschweizer Sektion: Société des libraires et éditeurs de la Suisse romande) egyesületének statisztikája szerint. A Svájcban Franciaországba irányuló könyvek exportja 1969-ben elérte a kereken 44 millió Fr-ot (Német Szöv. Közt.: kereken 29 millió), ebben mindenesetre benne vannak a francia kiadók számára Svájcban nyomott könyvek is. Ezeket az abszolúte véve meglehetősen tekintélyes számokat azonban úgy kell értelmezni, hogy e kiadványok jó része, különösen a belletrisztika területén maguknak a szerzőknek az anyagi támogatásával jelenik meg. Vegyünk egy konkrét, bár kissé szélsőséges példát: egy nem ismeretlen kiadó 1970 júliusában szerződést köt egy népszerű írónővel új művének kiadására, amely 1200–2000 példányban jelenik meg. Az írónő kötelezi magát, hogy a könyv megjelenéséig átutal a kiadónak 2800 Fr-ot, valamint arra, hogy szerez 500 előfizetőt (vevőt). Visszafizetésre csak akkor kerülhet sor, ha az előállítási költségek megtérültek.

*Franciaul az eredetiben. (A ford.)

szerepny kezdetek óta óriássá nőtt Rencontre kiadó alapította az autonóm* L'Aire szövetkezetet, amely Nyugat-Svájcban írott újabb műveket, valamint fontosabb régebbi alkotásokat jelentet meg (mint Catherine Colomb regényeit vagy André Bonnard fordításait). Egy kívülálló, Bertil Galland, a kevésbé ismert *Cahiers de la Renaissance vaudoise* sorozatot fontos irodalmi orgánummá tette, majd saját kiadót alapított. A Livre du mois vagy a Bibliothèque romande címmel megjelenő könyvsorozatok egységes kiállításban viszik az olvasó elé a XVI. századtól máig tartó nyugat-svájci irodalmi hagyomány gerincét alkotó műveket. A Neuchâtel melletti Boudry-ban Hermann Hauser (La Baconnière), aki a háború alatt a Cahiers du Rhône-ban számos francia írónak biztosított nyilvánosságot, évtizedek óta igényes kiadói programot valósít meg. Figyelembe véve, hogy az új szépirodalmi művek példányszáma rendszerint csak 500 és 3000 között mozog, azt is meg kell jegyezni, hogy az igazi irodalmi újdonságok példányszáma Párizsban – noha a közönség létszáma mintegy ötvenszeres – alig nagyobb. Manapság Nyugat-Svájc már megélt egyes jelentős minőségű hazai bestsellerek születését is, mint amilyen például Jacques Chessex *A vaudiak portréja* (Portrait des Vaudois) című műve. Kétségtelen, hogy a svájci (és alkalmasint a franciaországi) francia író számára létezik a hagyományos „publier à Paris” (Párizsban publikálni) megoldásnak egy olyan igazi alternatívája, amely nem hordoz magában provinciális mellékízt.

A nyugat-svájci irodalmi életet áttekintve Galland megállapította 1966-ban, hogy vidékiségről csak ott lehet beszélni, ahol nincsen jó saját irodalomkritika, amely képes ítéletet mondani az új szerzőkről.¹³ És említést tett a „körülbelül tíz újságról”, amelyeknél megvan a „szilárd akarat”, hogy az irodalom ügyét ilyen kritikával szolgálják. Tény, hogy az olyan kritikusok, mint Georges Anex, Jean Pache, Roger-Louis Junod, Henri-Charles Tauxe, továbbá Georges Nicole, Henri Perrochon vagy Alfred Wild (akik többnyire nem főfoglalkozású műbírálók), feladatukat mindig példásan teljesítették és színvonalas kritikai eszmecsere alakult ki. S ha az irodalmi folyóiratok – a Présence-től és Rencontre-től kezdve a Revue de Suisse-n, a Domaine suisse-n, a Pays du lac-on keresztül a legújabb próbálkozásokig – csaknem mindig rövid életűek, néhány napilap mégis jó irodalmi mellékletet közöl, amelyek, még ha ingadozva is, évtizedeken át tartják magukat. Vannak kivételek is, mint az 1964 óta Lausanne-ban megjelenő Écriture irodalmi évkönyv és a Genfben szerkesztett kiváló Revue de Belles-Lettres. Annak, hogy a saját teljesítményeket komolyan veszik, nem csekély jele az 1965 óta a lausanne-i egyetemen Gilbert Guisan vezetésével működő Francia svájci irodalmi kutatóközpont (Centre de recherche sur les Lettres romandes).

Az engedmények, a nehézségek, a visszaesések nem hiányoznak ma sem, akárcsak tegnap. Irodalmuk utolsó ötven évének történetére visszatekintve és jelenlegi helyzetük ismeretében a szerzők és az olvasók egyaránt nem teljesen indokolatlanul érthetik magukra Goethe szavait: „Felkelt a nap, és nem zárjuk be ismét az üzleteket.”

(Fordította: Kolláth Éva)

(Manfred Gsteiger: Voraussetzungen: Raum, Sprache, Publikum. In: Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz. Hrg. von Manfred Gsteiger. Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren – Werke – Themen – Tendenzen seit 1945. Kindler Verlag. Zürich und München, 1974. 411–420.)

¹³ Bertil Galland: Petite analyse structurale de la littérature en Suisse romande, In: Feuille d'Avis de Lausanne, 22 juin, 23 juin, 24 juin, 28 juin 1966 (idézet: 28 juin, p. 48.)

EGY SZÉTTÖREDEZETT KISEBBSÉG

„Kis ország, kis emberek, kis ügyek! Nem folytatom, higgyétek el! Mennyi kicsinyesség, mennyi apró-cseprő dolog! Ahol már csak a szellem, a kultúra él, az egyetlen, amiért még érdemes cipelni az élet terhét. Sokat beszélnek az elmúlt évszázadok művészeiről, tessini mestereiről. Jól van. De mi lesz ma, és mi lesz holnap? ”

Giuseppe Cattori
(1866–1933)¹

Minden svájci statisztikában olvasható, hogy a svájci lakosság egy tizede az olasz nyelvi és kulturális közösséghez tartozik. Egy tized – kedvező körülmények között ebből az ország harmadik nyelvének területén szerény, de élénk kulturális életre lehetne következtetni. A statisztikai adat mégis csalóka, mert magában foglalja az olasz anyanyelvű és Svájcban lakó külföldieket is. Ez a körülbelül félmilliónyi olasz védégmunkás, akiknek többsége az Alpoktól északra él és dolgozik, és a svájci lakosság elzárkózása miatt annyira elszigetelt, hogy alig tud hozzájárulni Svájc harmadik nyelvének erősítéséhez és az olasz kultúra svájci jelenlétéhez. Az olasz anyanyelvű svájciak csak 200 ezren vannak; közülük 150 ezren Tessinben élnek, 13 ezren Graubünden olasz nyelvű völgyeiben, 37 ezren pedig a többi kantonban. Az olasz Svájcban élő olasz nyelvi és kulturális közösség tehát az ország kerekén hatmilliós lakosságának csak alig három százalékát adja.

Ezt a számszerűleg kényes helyzetet tovább rontja, hogy Svájcban erős a partikularizmus iránti hajlam, amely a kevéssé jelentékeny kisebbség belső kapcsolatait folyton összekuszálja és megkérdőjelezi. A 250 ezer lakosú Tessinnek nincs fővárosa (egyiknek sincs 23 ezernél több lakosa). 1878-ig a kormány székhelye felváltva volt Lugano, Bellinzona és Locarno, s csak azután maradt Bellinzona a kanton fővárosa. Az iskolaügyben viszont megmaradt a föderalizmus, így Bellinzona kapta a kereskedelmi iskolát, Locarno a tanítóképzőt, Lugano pedig a gimnáziumot és a kantonális könyvtárat. A politikai szétforgácsoltságot tükrözi a nyolc, részben elenyésző példányszámban megjelenő újság. Ezek közül hat a napilap, egy újság hetente háromszor jelenik meg, és van egy hetilap is. A hírheft tessini templomtorony-politikában* féltve ápoltsabadságvágy fejeződik ki, amely gyakran perpatvarokká korcsosul, és lehetetlenné teszi az összefogást a közjó érdekében. A kis közösségek célszerű összevonására irányuló törekvés például az egész kantonban, vidéken és a városokban egyaránt makacs ellenállásba ütközik, amely mögött elsősorban a pártpolitikai erőviszonyok eltolódásától való félelem rejtőzik.

¹ A szóbeli idézetet *Giuseppe Zoppi* közli a *Presento il mio Ticino*-ban. Milano, 1939. Mondadori, 107.

*Értsd: a községi közigazgatásban és szemléletben túltengő lokálpatriotizmust. A ford.

Mindehhez járul a Tessin és a Graubündenben belüli négy olasz nyelvű völgy, Misox, Calancatal, Bergell és Puschlav közötti rivalizálás, az utóbbiak 13 ezer lakóját ugyanis a kisebbségen belül is kisebbségnek kell tekinteni. Gazdaságilag hátrányos helyzetű hegyvidéki területekként Tessin és Olasz-Bünden évtizedeken át keserves harcot vívott a szövetségi kormány szubvencióiért. Ebben a küzdelemben azonban Tessin mint önálló kanton állandó előnyt élvezett a Vallival** szemben, amelyek kerülő úton a graubündeni kantonális parlamenttől függenek. Max Wermelinger írja erről a helyzetről: „Még mindig megtörténik, hogy Tessin egyedül magát tekinti a Harmadik Svájcnak, hogy Olasz-Bündent alkalomadtán csak udvariassági gesztusként fogadja el odatartozónak, hogy a tessiniek önzését azzal a megjegyzéssel próbálják igazolni, hogy Olasz-Bünden a maga részéről a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatja Tessin iránt, s hogy a kanton*** fejfájást kap a gondolatától, hogy a szövetségi tanácsban esetleg egy olasz-bündeni képviselje az olasz Svájcot. Az olasz svájci rádió és televízió rendszeres, a Valli számára sugárzott műsorai ellenére vannak tessiniek, akik nem tudják, hogy a Bergell-völgyben olaszul beszélnek, és olyanok, akik csodálkozva hallják, hogy a Puschlav-völgy Svájchoz tartozik.”²

A Valli azonban szintén nem képez egységes kisebbséget. Lakóiban alig van valami közös azon kívül, hogy olasz-bündeninek tartják magukat, és körülbelül ugyanazokkal a gazdasági nehézségekkel kell szembenéznük. Földrajzilag sincs közöttük közvetlen kapcsolat – Misox és az oldalán húzódó Calanca-völgy kivételével –, mert ezek a völgyek dél felé nyitottak, északon viszont hegyek zárják le őket. Történelmük, hagyományaik, vallási struktúrájuk egyaránt különbségek forrása, és a Chur városában székelő nagytanácsban a Valli tizenegy képviselője nem mindig lép fel olyan szövetségben, amelyet megkívánnának a völgyek érdekei. Jellemző e tekintetben a furcsa tény, hogy az 1918 óta fennálló „Pro Grigioni italiano” egylet, amely a völgyek közötti összekötő kapocsként Olasz-Bünden gazdasági és kulturális érdekeinek ad hangot, csak Misoxot, a Calanca-völgyet és Puschlavot képviseli. A Bergell viszont – amely egyébként az egyetlen tisztán protestáns völgyközösség – önálló egyletként tartja fenn az „Ente culturale della Bregaglia”-t, amely közvetlenül a kantontól kap szubvenciókat.

A német nyelvű behatolás

Az olasz Svájcban azonban nemcsak a pártok és az érdekkülönbségek okozta helyi szétforgácsolódottság teszi nehezzé a kulturális életet. Sokkal kényesebb ennél a német svájciak behatolásának a problémája, amely jellemzi s egyúttal meg is terheli Tessin „koloniális múltját”. (A Valli-ban, ahol a szabadság tradíciói közösek Graubünden kantonéival, ez a probléma más és kevésbé akut módon merül fel.) 1516-tól 1803-ig, majdnem háromszáz éven át, Tessin a svájci államszövetség alá rendelt tartomány volt, amelyet olaszul nem tudó, és a rájuk bízott területek iránt elsősorban pénzügyi

**Völgyek. A ford. – így nevezték a négy völgyet a graubündeni hivatalos szóhasználatban.

***azaz Tessin. A ford.

²Max Wermelinger: Die italienische Schweiz heute. Zürich, 1971. Buchverlag Neue Zürcher Zeitung, 174.

érdeklődést tanúsító helytartók igazgattak. Amikor Tessin 1803-ban Svájc keretei között függetlenné vált, a semmiből modern államszervezetet kellett kiépítenie. A versenyképes ipar kialakításához egyaránt hiányzott a tőke, a szaktudás és a szakképzési lehetőség. Ehhez járult, hogy Tessin 1861-ben elvesztette természetes déli piacait, amikor az egységes Olaszország vámfalakat emelt határain. Így a kantonnak a magas szállítási költségek ellenére 1881-ben megnyílt Gotthard-vasútvonal segítségével a Gotthardtól északra kellett piacokat keresnie. Emiatt gazdaságilag meggyengült a tartomány, és ezt csak az elmúlt tizenöt év folyamán tudta úgy-ahogy behozni. Gazdaságilag önállóvá azonban nem vált, a beruházott tőke és – segédmunkástól igazgatógig – a szakképzett munkaerő nagyrészt a német Svájcból jön. A behatolás problémája tehát súlyosabb, mint ahogy a statisztikából látszik, a kantonban élő 9,5 százaléknyi svájci német ugyanis egy befolyásos felső réteget alkot, amely erősen ellenáll a nyelvi és a kulturális asszimilációnak.

Az északról érkező turizmus, amely a Gotthard-vasútvonal megnyitása után ugrásszerűen és feltartóztathatatlanul kiterjedt az egész kantonra és az ipar mellett a szegény kanton legfontosabb jövedelmi forrásává vált, ugyancsak fontos behatolási tényező. Locarno és Lugano kifejezetten idegenforgalmi környezetében vannak olyan helységek, mint Ascona, Orselina, Ronco, Castagnola, Agra, Melide, amelyekben már 1950-ben nem tessini származású volt a lakosság többsége. Wermelinger írja erről: „A magukat az ország harmadik nyelvén kifejezni tudó vendégek száma csak töredéke az évente átutazók seregének, ez pedig a lakosság idegen nyelvtudásának bővítését igényli. Még a betelepülőknek – főleg, ha idősebbek – is gyakran nehezebbre esik, hogy megtanuljanak olaszul. Ez német nyelvű munkaerőt vonz a kantonba, a tessiniek pedig, akikbe újra meg újra belesulykolják, hogy tudniuk kell németül, ha valamire vinni akarják Svájcban, ilyen körülmények között természetesen nem titkolják el idegen nyelvtudásukat. A helyzet azután akkor válik -- ellenkező értelemben – lelkesítővé, ha a svájci német üdülővendégek magukat nem zavartatva használják tájnyelvüket és feltételezik, hogy mindenütt azonnal megértik őket. Ha viszont közlik velük, hogy ezzel különösen vidéki és félig vidéki környezetben túl sokat várnak el, és például a bevásárlással kapcsolatos kívánságaikat gyorsabban tudnák teljesíteni, ha irodalmi német nyelven fejeznék ki magukat, még fiatal emberek is csodálkozva és megrökönyödve felelik: „Hát Svájcban vagyunk, nem?”³

Az utóbbi húsz évben ehhez a nyelvi behatoláshoz társult a kanton tulajdonképpeni „kiárúsítása” nem-tessinieknek – svájci vagy németországi németeknek, olaszoknak –, akik már nem szállodában, hanem saját nyaralóházakban vagy házban töltik el tessini szabadságukat, és az adózási szempontból részben számukra is kedvező tessini letelepedéssel szegény községeket is hön óhajtott bevételi forrásokhoz juttatnak. Piero Bianconi írja le, hogy ezáltal miként semmisül meg az eredeti táj és települési forma: „A domb lábától felfelé a meredek lejtőn az új építmények esetlen balettje egyre több teret követel. Házak, házacsákák, meztelen cementtel páncélozott bunkerek, amelyek kis erődökre hasonlítanak, aztán ívek és oszlopok, amelyek a mediterrán szépség iránti vágyakozásról árulkodnak. Anarchikus balett, építészeti semmiségek sokszínű kiállítása –

³ Wermelinger: I. m., 10.

s a sarokban egy erőteljes vörös daru emelkedik fel és új ínyencségeket ígér a türelmetlen várakozónak.”⁴

A német Svájc és Tessin kapcsolatát azonban nem csupán negatív tényezők befolyásolják. Éppen ellenkezőleg, az együttélés nehéz problémái csak az összetartozás érzésének háttére előtt szemlélve kapnak éles kontúrokat. Ez az összetartozási érzés ugyanis kétségtelenül erősebb, mint Svájc német és francia része között.

Mindenekelőtt természetesen a Gotthard-hágó kapcsolta össze – már a XVIII. század óta – a Reuss- és a Tessin-völgy lakóit szorosabb érdekközösséggé. Uri és Leventina között már 1305-ben megállapodás született, amely mindkét völgy szélén lakóknak lehetővé tette, hogy árujukat útpénz lefizetése után a másik völgyön keresztül szállítsák. Az is tény, hogy a svájci államszövetség alattvalójaként Tessin népe békében élt, és azok a külső és belső viszályok, amelyek Lombardiát megrázkódtatták, elkerülték a tartományt. A Svájc belsejéből jött közigazgatási alkalmazottak soha nem sértették a lakosság „italianità” (olaszság) érzését. A gazdaságiak mellett katonai és kulturális kapcsolatok is voltak az olasz és a német területek között. Ezek legfontosabb eseménye kétségtelenül a locarnói református egyházközség Zürichbe települése volt, amelyre ma nem csupán a Muralt, az Ortellí és a Pestalozzi patrícus családok neve emlékeztet, hanem a textilipar is, amelynek arculatát és fejlődési irányát jelentős mértékben a tessiniek alakították ki.

Amikor a francia forradalmi hadsereg 1798-ban az újonnan alapított Ciszalpin köztársaságból Tessinbe is benyomult, Lugano lakói felállították ugyan a szabadság fáját, de Tell Vilmos kalapjával díszítették és kiálltak amellett, hogy „liberi e svizzeri” (szabadok és svájciak) maradhassanak.

Az Olaszországhoz fűződő viszony

Az a körülmény, hogy Tessin az olasz nyelvi- és kulturális területhez tartozik, de a svájci állam része, a kanton történetében számos konfliktus forrása volt, és felváltva zavarta az Olaszországhoz, illetve a Svájcához fűződő kapcsolatokat.⁵ 1803 előtt Tessin kulturális szempontból nem volt egyéb, mint Lombardia legkülső nyúlványa, s az itt született írók életük nagy részét kivétel nélkül olasz városokban töltötték, ahol elismerték őket, és életkörülményeik is jobbak voltak, mint hazájukban.

Mindezen nem változtatott, hogy Tessin jogilag előrelépett, és svájci kantonná vált. Ellenkezőleg, a tessiniek megnövekedett politikai öntudattal vették ki részüket az olasz Risorgimentóból, és 1830 körül a kanton menedéket nyújtott mindazoknak, akik innen készítettek elő az osztrák uralom elleni nemzeti felkelést Lombardiában. Tessini nyomdákban sokszorosították azokat a forradalmi írásokat, amelyek nyomtatása és terjesztése Olaszországban tiltott volt. Az osztrákok megtorló intézkedései – 1848-ban és 1853-ban gazdasági blokádot rendeltek el, 6000 tessinit pedig kiutasítottak Lombardiából – a svájci kormányt semlegességi politikájának felülvizsgálatára és megerősítésére

⁴ *Piero Bianconi*: Occhi sul Ticino, Locarno: Tipografia Stazione SA 1972. 10.

⁵ Ehhez lásd: *Silvano Gilardoni*: Italianità e elvetismo nel Canton Ticino negli anni precedenti la prima guerra mondiale (1909–1914), Bellinzona: Archivio storico ticinese 45–46, 1971.

készítették, ez pedig heves és hosszan tartó összecsapásokhoz vezetett az államszövetség és az olasz ügy iránt elkötelezett Tessin között.

A tessini hazafiak az első világháborúban is Olaszországgal rokonszenveztek, amelynek hadseregére a központi hatalmak 1917-ben Caporetto mellett vereséget mértek. Szimpátiájukat ezúttal mindenestre veszélyesen manipulálta az olasz irredentizmus, amelynek az 1912-től kezdve Bellinzonában megjelenő Adula c. kulturális folyóirat a szócsovévé is vált.⁶ Az olasz nemzeti öntudat, amelynek ez a folyóirat hangos propagátora volt, még a faszizmus alatt is hosszú időn át politikailag gyanútlan értelmiségiek tetszésével találkozott, akik meg voltak győződve arról, hogy a fenntartások nélküli azonosulás a nagyobb szomszéd nyelvvel és kultúrájával nem befolyásolja a Svájc iránti állampolgári hűségüket. Legismertebb képviselőjük Francesco Chiesa író volt, aki hagyományos felfogású és tekintélytisztelő lévén nem tett különbséget az olasz kultúra és az állam hivatalos kultúrpolitikája között. Hihetetlenül naiv nyíltsággal állt ki Tessinben Mussolini kultúrpolitikája mellett, s Tessin olasz voltának védelme érdekében élesen szembefordult az antifasizmussal, amely szerinte „az olaszellenesség talajában”^{*} gyökerezik, s „iszapként fekszik sok tessini lelke mélyén”⁷.

A Chiesa által kipellengérezett antifasizmus azonban Tessinben erősebb volt, mint a politikáról mit sem tudó írók vak tisztelete Olaszország iránt. A lakosság az irredentizmussal és a faszizmussal olyan módon szállt szembe, amit a Gotthard túlsó oldalán gyakran túl gorombának és agresszívnek minősítettek Genova jelentőségére gondolva, amelynek kikötője a második világháború alatt komoly szerepet játszott Svájc ellátásában. 1935-ben a szövetségi ügyészség által indított vizsgálat következtében megszűnt az Adula folyóirat, a Libera Stampa című szocialista újság viszont 1938-ig fontos fórum volt a külföldön élő olasz politikusok számára, és végig a háború alatt az egyetlen olasz nyelvű antifasiszta napilap maradt. Az olasz-tessini kapcsolatokban az 1943–1945 közötti időszak volt a második virágkor, amikor Mussolini bukása után sok olasz emigráns – például Ferruccio Parri és Alberto Mondadori – a németek megszállta Észak-Olaszországból Tessinbe menekült. Pino Bernasconi, az ügyvéd és nyelvjárásban író költő, akkor alapította a Collana di Lugano-t. Ebben jelentek meg első ízben olyan mesterművek, mint Montale *Finisterre* (1943) és Saba *Ultime cose* (1944) című alkotása.

Tessin és Olaszország kapcsolatait ma barátságos távolságtartás jellemzi. Olaszország politikai, gazdasági és kulturális helyzete annyira különbözik a mai Svájcétól, hogy aligha lehetséges az élénk érdeklődés vagy éppen az azonosulás. Az olasz munkaerő Svájcba való bevándorlása ezen felül olyan mértékben és módon ártott a szomszéd ország tekintélyének, amit ugyan konkrétan nemigen lehetne bizonyítani, következményei azonban beláthatatlanok. Itt nem idegengyűlölet megnyilvánulásairól van szó, mint a német és a francia Svájc esetében, Tessin és Olaszország nyelvi közössége ugyanis lehetővé teszi, hogy a kanton olyan mennyiségben fogadjon naponta átjáró, időszakosan alkalmazott vagy egész éven át foglalkoztatott olasz munkaerőt, amely

*Az eredetiben olaszul. (A ford.)

⁶A folyóirat kulturális befolyásáról megjelenésének első nyolc évében lásd: *Giovanni Bonalumi: La giovane Adula* (1912–1920). Chiasso: „Elvetica” edizioni SA 1970.

⁷*Francesco Chiesa: „Quest'altra questione ticinese”*, L'Adula, 10, 1929.

több mint 40 százalékos hányadot képvisel a kanton teljes foglalkoztatotti létszámán belül. Az olasz behatolással szembeni tessini reakció elsősorban a svájci nemzeti érzés erősödésében nyilvánul meg, amely a legfrappánsabb módon a tessini újságok sport-híreiben, illetve a labdarúgó-mérkőzések vagy kerékpárversenyek televíziós közvetítései alkalmával kirobbanó vitákban fejeződik ki. A svájci labdarúgó válogatott Olaszország elleni vereségét például Tessinben inkább nemzeti tragédiának tekintik, mint Svájc más területein, s ami a kívülálló számára még meglepőbb lehet: ha sportversenyeken olaszok és németek küzdenek egymással, a tessiniek túlnyomó többsége spontán módon a németek mellé áll.

A kulturális kapcsolatok területén viszont olyan nyilvánvaló a nagyobb kultúrkörből való függőség, hogy itt aligha lehet kérdéses, merre tekintsenek a tessiniek. Igaz ugyan, hogy gyakran itt is kifejezésre jutnak olyan ellenérzések, amelyek a tessini értelmiségnek a szomszédos országgal kapcsolatos szorongásáról tanúskodnak. Így például a kiválóan szerkesztett és nyitott szellemiségű Cooperazione c. hetilapban, amelyet Baselben ad ki a svájci fogyasztási szervezetek szövetsége, 1973. március 8-án egy kommentár volt olvasható, amely kifejezetten óvott attól, hogy a tessini iskolák a Dél-Olaszországból származó tanítók befolyása alá kerüljenek. A Corriere del Ticino című újság április 28-i számában ebből azután komoly vita kerekedett. Még Piero Bianconi is felháborodással utal *Családfa* (Albero genealogico, 1969.) című művében a legújabb déli eredetű behatolásra. Így ír egy látogatásról Mergosciában, nagyszülei falujában: „Nincs többé pap. És a kevés gyermek tanítója délolasz, talán Caltagironéból vagy Catanzaroból származik. És ez az állapot völgyünk meglehetősen sok falujára jellemző. Ha így megy tovább, rövidesen már nem otthon érezzük magunkat, hanem száműzetésben németek és délolaszok között”^{8*}

Kulturális alkotókkal beszélgetve rendszeresen hangot kap a némileg illuzórikus igény a különálló tessini művészet ápolása iránt. Ebbe az irányba mutatnak például tessini színházi emberek fáradozásai, akik állami támogatással olyan olasz svájci színházat akarnak alapítani, amely nemcsak foglalkoztatná, hanem képezné is az olasz Svájc színészeit, rendezőit és színműrioit.⁹ Itt a kulturális autonómia iránti szükséglet mutatkozik meg, amely azonban nem számol a reális adottságokkal. Az olasz Svájc ugyanis főleg kisvárosokban élő 250 ezer lakójával már pusztán számszerűleg sem jelenthet akkora közönséget, amely elegendő volna egy önálló színház fenntartásához, nem is szólva arról, hogy milyen nehéz olasz anyanyelvű és svájci nemzetiségű színészeket, rendezőket és színpadi szerzőket találni, akik magas minőségű követelményeket is ki tudnának elégíteni. Az önálló kulturális élet megalapozására irányuló effajta görcsös próbálkozások arra a körülményre való reakcióként értelmezhetők, hogy Luganótól vasúton csupán egy órányira van Milánó, a kulturális metropolis, amely a szigetkanton legjobb erőinek asszimilációjával fenyeget.

Az sem meglepő, hogy Tessinben és Olasz-Bünden völgyeiben a kivándorlásnak évszázados hagyományai vannak, amely mögött nem csupán gazdasági okok húzódnak

⁸ Piero Bianconi: Albero genealogico. Lugano: Edizioni Pantarei, 1969. 16.

*Olaszul az eredetiben. (A ford.)

⁹ Ehhez lásd: Theater in der italienischen Schweiz: Ein Traum oder ein Programm für die siebziger Jahre? Ketty Fusco körkérdése. Theaterkulturverlag, 1973.

meg, hanem visszavezethető a rossz közérzetre is. Ahogy Fritz René Allemann fogalmaz: „az a tessini »malessere« (rossz közérzet), amely a külső nehézségeket bizonyos mértékig csak ürügynek tekinti ahhoz, hogy kitérjen a hazai viszonyok szűkösége elől.”¹⁰

Az emigráció legrégebbi formája a szezonális kivándorlás volt, amikor egy vidék kézművesei bizonyos hónapok alatt másutt kerestek megélhetést. Különösen ismertek voltak a Val Colla üstfoltozói, a Centovalli és a Verzasca-völgy kéményseprői és kályharakói, a Locarno környéki köszörűsök és késesek, valamint a Luganói-tó körüli kis falvakból és a Mendrisiotto-ból származó kőfaragók és építőmunkások.

A reneszánsz idején a legtöbb olasz városban tessini kőfaragó-családok működtek, az európai művészet fejlődéséhez azonban különösen a XVI. és a XVII. század tessini építészei járultak hozzá, akik részt vettek a barokk stílus kialakításában és fejlesztésében. A legismertebbek közé tartoztak a Fontanak Melidéből, a Madernak Capolagóból és a Borrominik Brissonéból. A tessini művészek tevékenységi területe akkoriban Oroszországtól Spanyolországig, Skandináviától Sziciliáig és Konstantinápolyig terjedt. (A Misox-völgybeli Roveredo a barokk és a rokokó idejében ugyancsak számos szakképzett mesterembert bocsátott útjára, az innen származó építészek, festők és épületszobrászok elsősorban Bajorországban, Frankfurtban, Csehországban és Bécsben működtek.) Ennek a dicső múltnak az emlékéért az olasz Svájc művészettörténészei és írói ugyancsak gondosan ápolják.¹¹

Egy gazdasági válság nyomán csak a XIX. században alakult ki a tartós, tengerentúlra irányuló kivándorlás, amely a tessini völgyek elnéptelenedését okozta, és az elmúlt harminc évben a városba való kivándorlással folytatódott. A ma még a völgyekben élő tessini családok között nincs egy sem, amelynek ne volnának rokonai Kaliforniában, Dél-Amerikában vagy Ausztráliában, s az emigrációs sorsok, remények és csalódások mindmáig a tessini irodalom és történetírás nagy témái maradtak.¹² Bianconi írja erről: „Ez a mi történelmünk, a kivándorló történelme, aki a kis ruhacsomaggal és az útiköltség adósságával egy bizonytalan jövő felé utazik; ezek az elődeink, ez a szegény emberek Tessinjének a történelme, egyszer így fogalmaztam: »az egyetlen igazi Tessin« ”¹³ (Olaszul az eredetiben. A ford.)

A Gotthard-alagút megnyitása után a tengerentúlra tartó kivándorlást a „Svizzera interna”^{*} felé irányuló emigrációs mozgás váltotta fel, amely egyet jelentett azzal, hogy a lakosság elveszítette a mezőgazdaság és az ipar szempontjából legaktívabb fiatalokat, tehát negatív hatással volt a kanton gazdasági helyzetére.

*Belső Svájc. (A ford.)

¹⁰ *Fritz René Allemann*: 25mal die Schweiz, München: Piper, 1965. 585.

¹¹ Ehhez lásd többek között: *Francesco Chiesa*: L'attività artistica delle popolazioni ticinesi il suo valore storico. Zürich, Orell-Füssli, 1915; *Aldo Crivelli*: Artisti ticinesi nel mondo, 5 vol., Locarno; Pedrazzini 1966–1971; *A. M. Zandralli*: Graubündner Baumeister und Stukkatoren in deutschen Landen zur Barock- und Rokokozeit, Zürich, 1930.

¹² Ehhez lásd többek között: *E. M. Perret*: Les colonies tessinoises en Californie, Lausanne, 1950; *A. Piotti*: I ticinesi pionieri in California, Mendrisio, 1950; *A. O. Pedrazzini*: L'emigrazione ticinese nell'America del sud, 2vol., Locarno: 1962; *G. Cheda*: Documenti sull'emigrazione valmaggese in Australia, Maggia: Pro Valle, 1971; *Piero Bianconi*: Albero genealogico, Cronache di emigranti, Lugano, 1969; *Plinio Martini*: Il fondo del sacco, Bellinzona, 1970.

A kivándorlás ma már számszerűleg alig játszik szerepet, sőt sok, a kantonon kívül élő tessinit haza is vonzanak a jó elhelyezkedési lehetőségek. Minőségileg azonban még mindig veszteséget jelent, mert az olasz Svájcban nem lehet egyetemi tanulmányokat folytatni, a diákoknak tehát Milánóba, vagy a német, illetve a francia Svájcba kell utazniuk, és egyetemi pályafutásra sincs lehetőségük otthon. Így azután az olasz Svájc kultúrájában még ma is fontos szerep jut az „emigránsoknak”: Giovanni Bonatumi Baselen tanít, Remo Fasani Neuchâtelben, Pio Fontana a St. Gallen-i Gazdaság- és Társadalomtudományi Főiskolán, Adolfo Jenni Bernben, Giovanni Pozzi atya pedig Fribourgban. Az írók közül Enrico Filippini, Alice Ceresa és Fleur Jaeggy Olaszországban él, a képzőművészetek terén pedig világszerte ismert Alberto Giacometti, aki a Bergell-völgybeli Stampából származik, és Párizsban lett világhírű szobrász.

A kulturális infrastruktúra

Minthogy az olasz Svájcban nincsen saját egyeteme, Tessin jól kiépített magasabb iskolái a legfontosabb kulturális intézmények, amelyek a kantonban élő íróknak megélhetési lehetőséget biztosítanak. (Olasz-Bünden diákjainak vagy német nyelvű gimnáziumba kell járniuk, vagy a Churban működő katonai tanítóképző olasz tagozatát látogathatják.) Ez a megélhetési forrás annyira fontos, hogy azt lehet mondani, a tessini irodalom kevés kivétellel tanítók és tanárok alkotásaiból áll. Az első tessini író, a luganói páter, Francesco Soave (1743–1806) jelentős iskolareformer volt, Francesco Chiesa (1871–1973) pedig, akit az olasz Svájc legjelentősebb írójának lehet tekinteni, harminc éven át a luganói gimnázium igazgatója volt. A jelenkor középkorú vagy fiatal íróinak többsége is gimnáziumi vagy népiskolai tanárként dolgozik: Mario Agliati, Angelo Casè, Piero Bianconi, Plinio Martini, Alberto Nessi, Giorgio és Giovanni Orelli lehet megemlíteni közülük.

Az olasz Svájcban nem létezik tulajdonképpen kiadói tevékenység. Vannak nyomdák, amelyek hazai szerzők könyveit adják ki, bankok és nagyobb cégek történelmi-monografikus kép- vagy könyvsorozatok megjelentetését finanszírozzák, és teret kap az egyéni kezdeményezés is. Ilyen Mario Agliati „Edizioni del Cantonetto”-ja, első sorban tessini helytörténeti kiadványokkal, vagy Eros Bellinelli „Edizioni Pantarei”-je, ahol kortársi költészetet publikálnak, valamint a Bellinzona-i Casagrande kiadó, amely nemcsak az Archivio storico ticinese-t adja ki, hanem esetenként érdekes könyveket vagy fordításokat is gondoz. Az utóbbi években itt jelent meg például Plinio Martini *Il fondo del sacco*-ja (A zsák feneke, 1970), Bichsel *Des Schweizerers Schweiz* (A svájci Svájc, 1969) és Frisch *Wilhelm Tell für die Schule* (Tell Vilmos iskolásoknak, 1971) című műve. Az Istituto Editoriale Ticinese (Grassi kiadó) pedig a harmincas és a negyvenes években a Ticinensia sorozattal szolgálta a tessini kultúrát. Az egyedüli vállalat, amelynek a struktúrája kifejezetten kiadói jellegű, a Chiasso-ban működő „Casa editrice Elvetica”. Ez azonban túlnyomórészt idősebb tessini szerzők műveinek újrakiadását végzi, így a kortársi irodalom támogatásában nem játszik szerepet.

^{1 3} Piero Bianconi, I. m. 44.

Azok a szerzők, akik nagyobb olvasóközönségnek akarnak írni, olaszországi kiadókra szorulnak. Ez azonban nagyon nehéz az olasz svájci írók számára, akiket Olaszországban gyakran önfelű és a divatról keveset tudó kívülállóknak tartanak. Másrészt amiatt is Olaszország felé kell fordulniuk, hogy Tessinben – Olasz-Bündenről nem is beszélve – nem folyik irodalmi eszmecsere. [. . .]

Az olasz Svájc számára egyfajta kulturális középpontot jelent mégis a rádió és a televízió, amelyek székhelye Luganóban van. Pénzügyi eszközök viszonylag szerények, de sok politikai, tudományos és kulturális információt, illetve kommentárt sugároznak, s az oktatáson kívüli megélhetést kínálnak néhány írónak. [. . .]

Az olasz svájci televízió adását egész Lombardiában venni lehet, és elsősorban ez az az olasz svájci kulturális intézmény, amely az utóbbi években az olasz Svájc és Olaszország közötti kulturális kapcsolatok fontos közvetítőjévé vált, [. . .] A luganói tv-stúdió így számos olasz író, publicista és tudós számára vonzási ponttá vált, akik itt a konformista állami televízió kivül szabadabb kifejezési lehetőségeket találnak. Az olasz svájci televízió fontos kapcsolatot tart a Tessinben élő német és svájci német írókkal, akik – mint Max Frisch, Alfred Andersch vagy Günther Grass – időnként tessini házaikban dolgoznak, de elszigeteltek a helyi kulturális élettől.

(Fordította: Kolláth Éva)

(Alice Vollenweider: Eine zersplitterte Minderheit. In: Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz. Hrg. von Manfred Gsteiger. Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren–Werke–Themen–Tendenzen seit 1945. Kindler Verlag, Zürich–München, 1974. 549–562.)

A rétoromán irodalmat bemutató fejezet
bevezetőjéből közöljük a következő részletet.

(A szerk.)

A kortársi svájci irodalmak bemutatásához írott bevezetésben Herbert Lüthy szavaival megállapítottuk, hogy „... a nyelvi és kulturális sokszínűség viszonylag új jelenség. Ennek az országnak az alapvető hagyományai és történetének első öt évszázada egyaránt szinte kizárólag németek ...”.

A mai Svájcra, mint a XIX. század elején négy nyelvűvé vált országra ez kétségtelenül igaz. Lüthy második mondata azonban nem érvényes a mai Graubünden Kantonra (Grişun, Grigioni). Bünden nyelvi viszonyainak és kulturális sokszínűségének a gyökerei a régi churräti-frank egyházi állam (amely a VI. századtól állt fenn) és utóda, a három Bund szabad állama hagyományaiából táplálkoznak (az utóbbi szabad állam 1450-től a francia forradalomig és 1803-ban Graubünden néven Svájcra való csatolásáig létezett).

A mai Graubünden területe, mint a valamikori Raetia prima római tartomány középkori maradványa teljesen rétoromán nyelvű volt mindaddig, amíg Nagy Károly (806-ban) szét nem választotta a püspökséget és a frank grófságot. Ez az intézkedés a nyelvi viszonyok mélyreható átalakulásának kezdete volt. Ekkor indult meg Churrätia egyre erősödő elnémetesedése. Ez az alpesi állam addig csak rétorománokat, illetve a délen Tessinbe és Veltlinbe mélyen benyúló Mesolcina (Misox) és Poschiavo (Puschlav) völgyekben élő, alpinlombard nyelvjárást beszélő kelta származékokat ismert.

A világi hatalom azonban egy rétoromán püspöktől egy keleti frank, tehát németül beszélő gróf kezébe került át. A német grófok viszont frank és alemann hűbéresekre támaszkodtak. Churban, a régi püspöki székhelyen hamarosan ugyancsak németek jutottak túlsúlyra, és a püspöki szék is német kézre került. Csak 800 év múlva foglalta el ismét rétoromán egyházi személy. Ehhez az északról és északnyugatról jövő elnémetesedéshez járult a XII., XIII. és XIV. században az Oberwallisból származó német nyelvű walserek betelepődése.

Graubünden nyelvi és kulturális sokszínűsége tehát semmi esetre sem „viszonylag újkeletű jelenség”. A kora középkori churräti államban már jelen voltak a többnyelvűség és a kulturális sokszínűség kezdeményei, és a XV. század közepe óta létező szabad állam kezdettől fogva háromnyelvű volt. A kanton első alkotmánya (1803), amely megpecsételte a rätii államiság sorsát, rögzítette ezt a tényt is, amennyiben a németet, a rétorománt és az olaszt Bünden hivatalos nyelvének jelentette ki (igaz, a német kiemelt szerepe mellett).

A nyelvi-kulturális pluralizmus Graubündenben mind a mai napig állandó feszültségek forrása. Ezek a feszültségek sok tekintetben negatív hatást gyakoroltak a három nyelv leggyengébbikére, a „nyelvi hátország” nélküli rétorománra, amely egyben a legrégebbi a három nyelv közül. Az igen alkalmazkodóképes és alkalmazkodásra még ennél is jobban kész rétorománok hagyták, hogy a németek sorozatosan fölübük kerekedjenek. Másrészt azonban tény az is, hogy a szemben álló felek, mindenekelőtt a walserek több

esetben maguk járultak hozzá ahhoz, hogy a nyelvüket féltő ladinok ellenállóképessége és öntudata felébredjen, illetve megerősödjék.

A könyv bevezetőjében „a szolidaritás kinyilvánításának” nevezik, hogy a svájci nép megszavazta az 1938. február 20-i alkotmánymódosítást, amely a rétorománt is a hivatalos nyelvek közé emelte. Ez a megállapítás bizonyosan helyes. E szolidaritás iránt azonban – s ezt itt meg kell állapítanunk – Német-Bündenben nem volt sem spontán, sem magától értetődő a készség. A rétoromán völgyekben és a probléma iránt megértést tanúsító német nyelvű bündeniek körében nem volt ugyan valószínű, hogy leszavazzák a javaslatot, rossz szavazatarányra azonban mindenképpen számítani lehetett. Tény, hogy Svájc egyetlen régiójában sem volt szükség a szavazást megelőzően olyan mértékű felvilágosító munkára, mint éppen Graubündenben. Az a rokonszenv, amely a német Svájcban általános a rétoromán nyelv és kultúra iránt, Graubündenben feltétlenül kisebb. A rétorománok szélesebb körű nyelvtudása, „másságuk”, valamint az a tény, hogy nyelvük megtartása és fejlesztése érdekében kantonális és szövetségi szubvenციót kapnak, a német bündeniek részéről gyakran elutasító, vagy éppen ellenséges magatartást vált ki. Egy ilyen felfogás sajnálatosnak tekinthető ugyan, de kétségtelenül létezik, és akkor érthető a legjobban, ha arra gondolunk, hogy a távolabbi német svájci területeken elvárják az „igazi” bündenitől, hogy beszéljen ladinul. Az ilyen igények a nyelvi viszonyok teljes meg nem értéséről tanúskodnak, de a német bündenieket gyakran a rétoromán nyelvvel szembeni magatartásba sodorják.

A háromnyelvű Graubünden kanton különleges viszonyait, illetve azt a tényt figyelembe véve, hogy a „rétoromán nyelv és irodalom” jelensége a nyelvterületen, különösen pedig az országhatárokon kívül csak néhány beavatott számára ismert, célszerű volna, hogy a jelenkor rétoromán irodalmának bemutatását e kis nyelv és irodalom kialakulásának és fejlődésének viszonylag részletes ismertetése előzze meg.

A nevek, a könyvcímek és az idézetek változatlan írásmódban szerepelnek, egyébként azonban a modern „interromansh” írásmód alkalmazása látszik indokoltnak.

(Fordította: Kolláth Éva)

(Leza Uffer: *Einleitung*. In: *Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz*. Hrg. von Manfred Gsteiger. *Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren – Werke – Themen – Tendenzen seit 1945*. Kindler Verlag, Zürich und München, 1974. 611–612.)

LEZA UFFER

A RÉTOROMÁNOK SZÓBELI IRODALMA

A XVIII. századi racionalizmus hatására alábbhagyott a reformáció és a barokk vallási indíttatású lelkesedése. Aki csak az írott irodalmat és a felvilágosodás századbeli ismert szerzők nevét veszi figyelembe, kénytelen megállapítani, hogy különösen a század felében ápolták a rétoromán völgyek nyelvét és kultúráját.

Éppen akkoriban, amikor a vallásból táplálkozó lendület megtorpant, diadalt ültetett a népköltészet. Meg kell viszont állapítani, hogy a szóbeli irodalom egy értékes része nem áll ellentétben a vallással és az egyházzal, sőt, mutatja hatását is, bár kétségtelen, hogy nem mindig egyházi vagy vallási környezetben jött létre, vagy gyökerezik.

A népi irodalom rendszeres gyűjtése és közzététele csak 1870 után kezdődött elsősorban, ami legértékesebb alkotásait, a népdalokat, meséket és mondákat illeti. A művek bőségéből azonban kitűnik, milyen jelentőséget kapott a szóbeli úton terjedő népi irodalom éppen a XVIII. században, amikor a kevés újonnan megjelentetett könyv is többnyire régebbi mű új kiadása volt.

A rétorománok szóbeli irodalma Svájcban, de egy szélesebb körzetben is egyedi jelenség. Az a benyomás támad, hogy a kis nyelv a nagy költőegyéniségek és a jelentős szépirodalmi művek hiányát (az értékes bibliafordításoktól eltekintve) a szóban terjesztett elbeszélő irodalom és a népdalok gazdagságával próbálja ellensúlyozni.

Az élő szóbeli irodalom gazdagsága, különösen a népdalok és népmesék bőséges kincse, amelynek nagysága az I. világháború idején még bizonyítható volt, Felix Karlinger³¹ jogos megállapítása szerint arra enged következtetni, hogy „a kis nyelvekre jellemző módon az elbeszélő erősen a népi kultúrában él és nagy szerepet játszik benne”.

Magától értetődő, hogy a szóbeli népi irodalom eredete évszázadokkal korábbi időkre nyúlik vissza, mint az első szövegek, egyáltalán az első nyelvemlékek megjelenése. A népdalok, mondák, mesék, közmondások, szólások stb. gyűjtése mindmáig sem zárult le teljesen. Néha még ma is megtörténik, hogy egyik-másik félreeső hegyi faluban egy öreg anyóka régen elfeledett népdalt (vagy töredéket) közöl, vagy a több mint fél évszázada megszűnt falusi mesélő közösség egyik utolsó mesélő vagy hallgató tagja elmond egy történetet.

Ha megállapítjuk, hogy mostanáig a svájci rétoromán területen több mint 4000 közmondást, csaknem 600 mondát, több mint 600 népdalt és 400-nál több mesét gyűjtöttek, túlzás nélkül kijelenthető, hogy alig van még egy terület Közép-Európában, ahol ilyen szűk földrajzi határok között ilyen bőségben lelhető fel a szóbeli népi irodalom.

A legtöbb rétoromán *monda* varázs- vagy kincsmonda, közülük sok a boszorkányüldözések és a pestisjárványok idején jött létre. A rétoromán mondakincsnek mintegy ötöde istenmonda, amelyekben a réti hegylakók legrégebbi mítoszai élnek tovább. Az egyik legszebb istenmonda – amely több, külön történetként is ismert mondamotívum összeolvadásából keletkezett – az ismert Szent Margit-dal (*St.-Margareta-Lied*) nyelvi köntösében és ősi dallamában maradt ránk.³²) Így a dal a XIX. század végén feljegyzett formájában olyan kísérletnek tekinthető, amely ősi mítoszkinccs keresz-

³¹ Felix Karlinger: Einführung in die romanische Volksliteratur. I. Teil: Die romanische Volksprosa. München: Hueber, 1969.

³² La Canzun da Sontga Margriata, ehhez lásd: Christian Caminada: Das rätoromanische St. Margaretha-Lied, In: Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 36. 1937/38, 197–236; valamint: Chr. Caminada: Die verzauberten Täler, 1961; Iso Müller: Die christlichen Elemente des rätoromanischen Margarethe-Liedes, In' Schw. Archiv f. Volkskunde 58, 1962. 125–137; Alexi Decurtins: Zur Entstehung des rätoromanischen St. Margaretha-Liedes in' Schw. Arch. f. Volkskunde 58, 1962. 138–150.

tény formában való megjelenítésére irányul. A „szent” Margit kétségtelenül pogány termékenységi istennő. A dal egy számunkra már idegenné vált világból jövő üzenetként hangzik. A régen letűnt korról, az *aurea aetas*ról (aranykor) mesél a réti hegyekben, amikor a teheneket még naponta három-négyszer lehetett megfejni, a birkákat háromszor nyírni, s amelyben az istenek és félistenek emberi alakban a halandók között időztek, hogy jót tegyenek velük. Mihelyt azonban az ember bűnös kívánságában arra vetemedett, hogy védőszellemek és termékenységi istennők titkokba burkolt lényét feltárja és a világnak kiszolgáltatassa, megbüntették és elköltöztek a hegyekből. Eltűnésükkel pedig kiapadt a bőség forrása.

A rétoromán hősi mondák között olyan elbeszélések találhatók, amelyekben Rolanddal és Barbarossával éppúgy találkozunk, mint Fontanával és más hazai hőszokkal, a régi Churrátia különböző uraival. Ebbe a csoportba sorolható számos monda, amely természeti katasztrófákról, „elsüllyedt városokról” stb. szól. Említést érdemel továbbá sok legendaszerű monda, amely mesére emlékeztető jellege miatt összefügg az istenmondákkal, de kapcsolódik a mesékhez is. Ezeket a mondákat is az a száraz, áttételes humor lengi körül, amely jellemzi a réti meséket. Ezzel az egészséges realitásérzékből származó humorral találkozunk néhány mondában, amely a „becsapott ördögről” szól.

Az elmúlt száz év folyamán az összes rétoromán völgyben gyűjtötték a népdalokat. A gazdag anyag nagy részét a Decurtins-féle *Chrestomathie*^{3,3} és az *Annalas*^{3,4} tartalmazza. A számos egyedi publikációból példaként Gian Gianett Cloetta daloskönyvecskéje említhető, amely német fordítással együtt hatvan népdalt közöl Tschlin, Müstair és Brauvogn faluból.^{3,5}

Egy régi Szent György-dal (*St. Georgslied*) első versszakában frappáns hasonlóságot mutat a Nibelung-ének kezdő soraival. Nagy számban léteznek olyan igen régi népdalok is, amelyek az év különböző dátumaihoz illeszkednek és olyan régi mítoszokra emlékeztetnek, amelyek egykor minden rétoromán számára ismertek voltak. Többnyire szoros kapcsolatban álltak azokkal a szokásokkal, amelyek egy része ma is él, és ugyancsak ősi mítoszokra, illetve a kereszténység előtti hitvilágra vezethetők vissza. Itt elsősorban termékenységi és beavatási rítusokra gondolunk, amelyek a téli és a nyári napforduló körüli napokra, illetve a római újév – a rétoromán *Chalonda mars* (calendae Martii) – idejére estek. Más népdalok a keresztény ünnepekkel és az élet legfontosabb állomásaival – születés, házasság, halál – állnak összefüggésben.

A nagyböjt előtti napon szokásos farsangbúcsúztató formája recitatív párbeszéd volt, amely „Tsheiver” (farsang, a latin *incipere, incipit Quadragesima* = kezdődik a nagyböjt kifejezésből) urfi és „Quareisma” (nagyböjt) asszony között zajlott le. Nem tisztázott még, hogy az ilyen párbeszédnek az olyan népdalokhoz tartoznak-e, amelyeket táncok kíséretével vagy a cserépdobáláshoz^{3,6} énekeltek.

Ha meg kell állapítanunk, hogy a XIX. (és részben még bőven a XX.) század lírikusai elsősorban a Surselván szinte riadt félelmet mutatnak attól, hogy verseikben akár csak a legkevésbé is érintsék a nő iránti érzéseiket és érzelmeiket, és ebből arra szeretnének

^{3,3} Caspar Decurtins: Rätoromanische Chrestomathie, 13 Bde; Erlangen: Junge, 1888–1919.

^{3,4} Annalas da la Societad Retorumantscha, 1886 óta évenként egy kötet.

^{3,5} Gian Gianett Cloetta: Chanzunettas populeras rumauntschas, Basel: Krebs, 1958.

^{3,6} A kéziratok nyomtatásban a Decurtins-féle Chrestomathie 1. kötetében jelentek meg. (l. 3. jegyzet)

következtetni, hogy ez a hegyi nép nem volt képes bőséges szerelmi kapcsolatokra, a régi népdalok leckét adnak az ellenkezőjéről. Különös szépségűek a búcsúdalok, az elválásról szóló dalok és egyes olyan dalok, amelyekben a lány saját útját akarja járni, és ellenáll a pénzre és vagyonra éhes szülők nyomásának. Szövegében és kifejezőmódjában igen bájosnak és régiesnek hat a Marmorera-i esküvői dal, a *Mintineda*, amelyben a lány az esküvő előestéjén búcsút vesz övéitől és elpanaszolja, hogy idegen világba kell költöznie.

Meseszerű vonásokat mutat egy régi engadini népdal, amelyet Conradin de Flugi már 1873-ban németre fordított.³⁷ A dal egy lányról szól, aki szerelmesével kergetőzve növényekké és állatokká kíván változni, és egy fiúról, aki mindig olyan állat alakját ölti, magára, amely az illető növényvel él vagy a megfelelő állatra vadászik.

A rétoromán népdalkincsben számos ballada van, valamint politikai, történelmi dal és régi állatmese, mint például a tücsök (*il salip*) és a hangya (*la furmeila*) esküvőjéről, vagy a vakond házasságáról szóló.

A rétoromán nyelvterület határain túl a népdaloknál és a mondáknál sokkal szélesebb körben ismertek a *mesék*.³⁸ Caspar Decurtins már 1876-ban negyven rétoromán mesét tett közé német fordításban.³⁹ Az utolsó tudatos elbeszélők szájából származó népdalok eredeti szövege a népdalokhoz és mondákhoz hasonlóan C. Decurtins *Rätoromanische Chrestomathie* c. gyűjteményében és az *Annalas da la Sociedad Retorumantscha* évkönyv-sorozatban (l. a ³³ és a ³⁴ hivatkozást) található, de több újabb keletű kiadványban is. Az utóbbi években fellelt népmesék jó része még hangszalagról való leírásra vár.

A rétoromán Svájcot joggal lehet igazi meseországnak nevezni. A román Bündenben eddig talált népmesék száma több mint kétszerese azokénak, amelyeket összesen sikerült összegyűjteni Svájc másik három nyelvterületéről. A rétoromán vidék egyúttal az egyetlen alpesi terület, ahol még a legutóbbi időben is nagy számban lehetett találni tudatos népi mesemondókat a falvakban és a völgyekben, s akiknek a tevékenysége és tanúságtétele lehetővé tette annak feltárását, hogy a régi időkben mi volt a mesemondó szociológiai funkciója. Ugyancsak Ladin-Bünden ma már az egyetlen terület, ahol tanulmányozni lehet a falusi mesélőközösségek működését és egy ősi meseközvetítési hagyomány hordozójaként, illetve a régi szórakoztatásban játszott szerepüket.

A falvak és a tanyák mesélőközösségei az I. világháború alatti és utáni években hullottak szét. 1950-ig még fel lehetett fedezni az utolsó nyomait annak, hogy a férfiak esténként összejöttek, hogy meghallgassák egy öreg mesemondó történeteit. A harmincas és a negyvenes években sikerült még a gyűjtőknek, hogy feljegyezzék vagy hangszalagra vegyék az utolsó, korábbi hatókörüktől megfosztott nagy elbeszélők történeteit.

³⁷ Conradin de Flugi: Die Volkslieder des Engadin. Strassburg: 1873.

³⁸ Lásd: Gian Bundi: Engadiner Märchen, Zürich: 1902 és 1903; Aus dem Engadin, Märchen und Schwenke, Bern: Francke 1913; Giari la Tscheppa aus dem bündnerischen Schamsertal und seine Märchen, In: Schw. Archiv f. Volkskunde 33, 1934. 166–178; Märchen aus dem Bündnerland, Zürich: Rascher, 1955; Leza Uffer: Rätoromanische Märchen und ihre Erzähler, Basel: Krebs, 1945; Die Märchen und ihre Erzähler, Basel: Krebs, 1945; Die Märchen des Barba Plasch, Zürich; Atlantis, 1955; Las Tarablas da Guarda – Basel; Krebs, 1970; Schweizer Volksmärchen, Düsseldorf u. Köln: Diederichs, 1971; Rätoromanische Märchen, Bd. 5. Begegnung der Völker im Märchen, Münster i. W.: Aschendorff, 1972; Rätoromanische Märchen, Düsseldorf u. Köln: Diederichs 1973.

³⁹ In: *Böhmers Romanische Studien*

Eddig 410 svájci rétoromán népmesét sikerült összegyűjteni, de ennél a számnál is fontosabb az az eredetiség és szépség, amit sok ilyen történet nyújt. A mesékben nem járatos olvasó is rögtön felfedezi sajátos voltukat egy olyan jellegzetesség alapján, amely a réti alkotásokra jellemző. A mélykék ég, a gazdag növényvilág, az építési mód, a falvak képe, az ott élő emberfajta, de éppúgy a népművészet, a templomok és a patriciusházak, a népdal és a mese, mindez hirdeti: Ez itt Észak és Dél közötti ország!

A rétorománok meséi sokkal kevésbé mágikusak és súlyosak, mint a németekéi, de nem is annyira könnyedek, fantasztikusak és csínyekkel telek, mint az olaszok meséi. A rétoromán mesékben – a franciákhoz hasonlóan – gyakran igen realiztikus gondolkodásmód és erősen racionális szemlélet uralkodik. A német mesékkel ellentétben sok rétoromán népmesében – ugyancsak a francia *contes de fées*-hez hasonlóan – a kereszténység sokkal tartósabb befolyását érezzük. Egyik-másik közismert mesemotívum a nemzedékek során a réti mesemondók szájában elvesztette eredeti mágikus tartalmát. A varázslatos jelleg eltűnése egyébként meg is felel annak az igen „tényszerű” mesemondási stílusnak, amely a mesélők és hallgatók racionális szemléletét tükrözi. A mesélőközösség egyébként csak férfiakból állt. Szó sincs tehát arról, mintha itt romantikus módon kicsinyítő kifejezéssel ezek „házi- vagy gyermekmesék” lennének! Az I. világháború előtt, mindaddig, mint Ladin Bündenben is szét nem hullottak a mesélőközösségek, ilyen meséket sohasem mondtak volna el nők, különösen pedig gyermekek jelenlétében.

Egyetlen elbeszélő mesekincse is – hallgatói gyakran a szomszéd falvakból is eljöttek esténként – túlzás nélkül csodálatos gazdagságú volt. A közép-bündeni Tinidong faluban a századforduló idején két nagy mesemondó élt. Évtizedeken át felváltva meséltek minden téli estén, vagy tavasszal kint a tanyákon, és egyik sem mondta el soha a másik meséit. Ha megkérdezték az egyiktől, hogy mennyi mesét tud, azt felelte: „Százat” – a másik pedig: „Kilencvenkilencet!”. Ha az utóbbit kérdezték először, fordított sorrendben ugyanaz volt a válasz. Mindegyik mesemondó elismerte tehát a másik művészetét, mégis legalább egy fokkal fölötte akart állni.

A XVIII. század elején Németországban és Franciaországban számos népszerű kiadásban jelentek meg középkori legendák, amelyek reneszánszukat élték a XVIII. század közepe óta. Az ilyen könyvek – természetesen a német nyelvűek – nem maradtak hatás nélkül a rétoromán völgyekben sem. A Surselván fennmaradt sok, részben befejezetlen XVIII. századi kézirat régi és újabb legendaanyagot egyaránt tartalmaz. Itt csak néhányat érdemes említeni azok közül, amelyek nyilván különösen népszerűek voltak: *Historia da Barlaam et Giosafat*, *La Veta da Sointgia Genoveva*, *Ina istoria de ina inozenta grova e soing Ulrich*, *La Veta de Sointgia Rosina*.⁴⁰ E legendák stílusa egyszerű, és kezdetük többnyire olyan formális fordulatokat tartalmaz, amelyek gyakoriak a népi elbeszélésekben. A nyelvezet népies, és alig tanúskodik tanult emberek hatásáról.

A rétoromán szóbeli irodalom gazdag tárházában kiemelkedő helyet kapnak a népi színjátékok. Irodalmi és művelődéstudományi szempontból különösen két egyszeri passiójáték és a Surselvából származó *Dertgira nauscha*⁴¹ jelentős. Ezeket a népi színjátékokat ismeretlen szerzők alkották a XVIII. század elején. Az előadásokon, mindenekelőtt a

⁴⁰ A kéziratok nyomtatásban a Decurtins-féle Chrestomathie 1. kötetében jelentek meg (l. 33. jegyzet)

⁴¹ Nyomtatásban megjelent a Decurtins-féle Chrestomathie 1. pótkötetében (l. 33. jegyzet)

Dertgira nauscha esetében, néhány dialógust rögtönözve mindig újra megfogalmazták. Ezek a népi színjátékok kétségtelenül a szóbeli irodalom leginkább hétköznapi termékei, amelyek hangot adtak a rétoromán nép szellemi, vallási-erkölcsi, valamint jogi és politikai nézeteinek.

A legértékesebb darab kétségtelenül *La Passiun da Sumvitg*, egy passiójáték, amelyet Decurtins nem indokolatlanul nevezett „a ladinok tükrének”. A *Passiun da Lumbrein* jelentőségét pedig elsősorban az a tény adja, hogy – távoli völgyek lakóinak a részvétele mellett – utoljára 1862-ben és 1882-ben adták elő igen díszes kiállításban.

A vallási motívum mögött és mellett a *Passiun da Sumvitg* másról is szól a nézőnek teljesen tisztán és egyértelműen: a bűndeni nép hallatlanul mozgalmas és szenvedélyekkel teli politikai életéről elsősorban a Surselván, a XVI., XVII. és a korai XVIII. században. A Lumbreini passióban korántsem hasonló a helyzet. A büszke Sumvitg-i passióban azonban az a nagy korszak tükröződik, amelyben a férfiak, akik a Franciaország, Velence, Spanyolország, Milánó és Ausztria által nagy becsben tartott, sőt óhajtott räti alpesi átkelőhelyek felügyelői voltak, főszerepet játszottak az európai politika színpadán.

Már Decurtins felismerte a század elején, hogy a passió-téma, amelynek dramatikus feldolgozása Európa összes népénél megtalálható, a rétorománoknál kétségtelenül a legsajátságosabb módon alakult át. Sehol másutt nem kapcsolódik a passió ilyen erősen a saját történelemhez és néphez. Szerencsés véletlennek tekinthető, hogy 1873-ban a *Passion da Sumvitg* két kéziratát is megtalálták egy sor szerep mellett, amelyek nyilván a XIX. század eleji utolsó előadásról maradtak fenn.

A híres *Dertgira nauscha*, a bírósági tárgyalás, amely során Farsang úrfi és Nagyböjt asszony megjelenik a bíró színe előtt, valószínűleg a népszokásokban újra meg újra felbukkanó összezapásra vezethető vissza a tél és a nyár között. Eredetileg bizonyára a növények szellemének a tiszteletére rendezett ünnepség volt. A középkorban azután az ilyen ábrázolásokban, amelyek témája a tavaszelő, amikor a hideg és a meleg küzd egymással, a tél és a nyár helyére a farsang és a nagyböjt lépett. A rétorománok jogrendszerük és jogalkotásuk iránti szeretete lehet a magyarázat arra, hogy a sokféle népszokás, amely a tél és tavasz közötti harccal, a farsanggal és a böjttel kapcsolatos, végül szabályos perré bővül. A rímekbe szedett „bírósági” pert állítólag utoljára 1764-ben Rueun-ban rendezték meg. Az ítélet szerint Farsang úrfinak tíz nap múlva el kell hagynia a völgyet, és csak tíz hónap múlva mutatkozhat újra. Mivel Nagyböjt asszonyt megsértette, büntetésből erszényét is ki kell ürítenie . . . , hogy a bíróság és a nép vidáman farsangolhasson. A per így békésen azzal ér véget, hogy a bíró mindenkit meghív derekas evés-ivásra, vidámságra. S felhangzik a kiáltás: *A viv'il Tscheiver!* (Éljen a farsang!)

(Fordította: Kolláth Éva)

(*Leza Uffer: Die Oralliteratur der Rätoromanen. In: Die zeitgenössischen Literaturen der Schweiz. Hrg. von Manfred Gsteiger. Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren–Werke–Themen–Tendenzen seit 1945. Kindler Verlag, Zürich–München, 1974. 626–634.*)

PORTRÉ

DORIS JAKUBEC, Lausanne

C. F. RAMUZ

A kifejezés módját kutató író

Parancsoló küldetés, amelyet Ramuz teljesít, és előre tudomásul veszi nehéz buktatóit – „utamon annyi tüskés bozót van”¹ –; egy barát: Alexandre Cingria, a festő, akivel együtt reméli, hogy felrázhatják tompultságából francia Svájc népét és forradalmasíthatják irodalmi ízlését; a tinta, a szép papiros és az írás iránti vonzalom, amelytől semmilyen sorscsapás nem térítheti el; ezek az első jelek.

Ramuz logikus gondolkodó módjára a kiindulásnál két munkahipotézist állít maga elé. Az első a műalkotás formájával kapcsolatos; a klasszikus alexandrin, amelynek mestere, s amelynek példáját az iskola szolgáltatta, csak kölcsönvett öntőforma. Keresni kezdi a saját személyiségének legjobban megfelelő kifejezési módot. Ettől kezdve kutatásai több irányba tapogatóznak. Először is a szabadvers felé, amely kiválóan megfelel a megrajzolandó vidék képének:

„szép gyümölcsökertjei és szép gabonaföldjei vannak,
lóhere- és lucernaföldjei,
a rózsaszínű és sárga mezők
szabálytalan négyszögeket alkotnak . . .”²

Másodszor a lány ritmusú prózavers felé, amelynek a végtelenség terhét viselő elvont kifejezései helyet adnak az álomnak, a részletek fölé emelkedésnek, a természet erőivel való közösség vállalásának, a szélben és a fényben való megnyugvásnak. Chateaubriand és Maurice Guerin, a „feketébe öltözött testvér” a kalauza ezen az úton;

„Azt akarom, hogy ablakom a tóra nyíljon, és
hogy házam egy magas meredély tetejére épüljön,
hogy szemem áthatolva a téren, csak a
hegyeken akadjon meg, és ott lebegjen, mint
a magasan repülő madarak, szárnycsapásaik után . . .”³

¹Napló, (Journal) 1897. április, Összes Művek, Rencontre, Lausanne, 1967–1968, 20. kötet, 27. o. (Erre a kiadásra hivatkozunk a következőkben, más külön jelzés nélkül.)

²Le Petit Village, Le pays (. . .)

³Petits Poèmes en prose t. 1. 11.

Vonzza a dalforma is, hangsúlyaival, refrénjeivel, ismétléseivel, rusztikus népies hangulatával, amely leegyszerűsíti a világot; néhány lírai vagy agresszív, érzelmes vagy karikatúraszerű vonásra redukálja, és ebben helyet kaphatnak a burleszk elemek is. A műfaj epikai kifejezési lehetőségeit a *La Grande Guerre de Sondrebond* ('A Sondrebond nagy háborúja') mutatja be:

„Jean-Daniel nyolcvanéves az öreg,
de nem olyan ám, mint a mai gyerekek,
akik mindig betegek,
ő meg erős mint a tölgy.”⁴

Végül megpróbálkozik a prózával is, de nem a műfajhoz való vonzódásból, hanem inkább a módszereit kutatja. „A valóság utánzásából kell kiindulni, és ezt kell tényyszerűen – nem másképpen – továbbfejleszteni, hogy eljuthassunk máshová. Kezdő vagyok, tehát az aprólékos realizmusnál tartok.”⁵ Ramuz újra regényt ír, de igyekszik kerülni a bonyolult meseszöveget, a váratlan fordulatokat, a „borzasztó lélekábrázolást”, és csupán arra törekszik, hogy a költészet sajátos eszközeit őrizze meg, a visszautalásokat, a költői képeket, a megszakításokat, a ritmust, és az alliterációkat. „A regénynek versnek kell lennie.”⁶

Ramuz önállósága az irodalmi műfajokkal és a nyelvvel szemben, amelyet a tárgyához simít, és ahogy kezeli, társítva benne a realitásokat a rajongással, az üdvözléseket éppúgy, mint az objektív megfigyeléseket, francia Svájcban és Franciaországban egyaránt sok ellenkezést váltott ki. De ez a függetlenség biztosítja a regény területén tett kísérletei számára a tartós sikert.

„Megtágadom a nyelvet, a földre teperem, és addig szorongatom, míg ki nem adja legutolsó titkát, legfeltettebb kincseit, hogy felfedje előttem rejtelmeit, és azután félelemből engedelmeskedjék nekem, a földön csúszva kövessen, mert a legrejtettebb zugait is kikutattam, mindenét megismertem. És ha engedelmeskedik, minden megadatik számomra: az ég, a föld térségei – és az emberi szív teljessége.”⁷

A második hipotézis, amit Ramuz maga elé állít, a műalkotás témájával kapcsolatos: „Mit tett volna Aiszkhülosz ha 1878-ban, valahol az én hazámban Vaud kantonban született volna? Megírta volna a *Perzsákat*? ”⁸ Körüljártatva tekintetét a környezetén, felfedezi magának a paraszti valóságot, a régi mozdulatok világát, a szántást, a kaszálást, az aratást, amelyekben a szavaknak kevés szerepük van.

„A parasztokat léptetem színre, mert bennük látom legtisztább állapotában a természetet, és mert őket mindenfelől égbolt, mezők és erdők övezik.”⁹

Ez az önkényes, előre átgondolt és talán vitatható választás az alapja minden félreértésnek, amelyek beárnyékolják, és még ma is beárnyékolják Ramuz életművét

⁴ *La Grande Guerre du Sondrebond*, t. 1. 195.

⁵ Levél Adrien Bovy-nak, 1904. április, in: *Ramuz, ses Amis et son Temps*, La Bibliothèque des Arts, Paris–Lausanne, 1967–1970., t. 1. 146.

⁶ *Sous la lune*, *Journal de Genève*, 1905. szeptember 4.

⁷ *Journal*, 1904. december 9., t. 20. 124–125.

⁸ *Découverte du monde*, t. 17. 127.

⁹ *Journal*, 1904. április eleje, t. 20. 112–113.

hazájában és Franciaországban egyaránt. A paraszt, akinek a vaudi író nem ismeri tökéletesen sem az öltözékét, sem a szokásait, sem az ízlését, sem a beszédmódját, hasonló keretet nyújt számára, mint a tó, vagy a hegyek.

„A dolgokban csak képeket keresek és minél hatalmasabbak a képek, annál jobban vonzanak.”¹⁰

Ezeket a „parasztjeleneteket” ő maga is csak kiindulópontnak tartotta:

„Lehetséges, hogy egy napon, fokozatosan kiemelkedve az életből a stílusba, a festőiségből a vonalszerűségbe, a közvetlen valóságból a művészet valóságába olyan térbe érek, ahová vágytam: a fénybe és a szélbe.”¹¹

Ramuz realista korszaka egybeesik párizsi tartózkodásával és szellemi felfedezéseket eredményez. Látásmódjának és stílusának előre átgondolt kitágítása lehetővé teszi, hogy elvégezze írói tapasztalatának regényben való kivetését az *Aimé Pache, peintre vaudois*-ban (Aimé Pache, vaudi festő), amelyben megtestesül Párizs és a szülőföld, a küldetés rejtélyei, az érzéki és lelki élet esélyei, a művészet szerepe. Az a művész, akit a szenvedés nagyra tesz.

„Mindenhonnan a hasonlatosság felé tartok, az azonosság felé, ami Isten.”¹²

A teljesség felfedezése azonban nemcsak a művésznek adatik meg. Az Aimé Pache életében felbukkanó Róza, a bolond már úgy cselekszik, mintha a megtalált egység világában élne. Samuel Belet egyszerű vidéki munkás, aki homályosan „irányítva van”, de ezt „vezetettség”-nek véli, megérti, hogy a véletlen nem létezik, hanem ellenkezőleg: minden összefügg.

Élete beteljesíti sorsát, de nem szervi vagy lélektani determinizmus szerint, hanem nyitottan a nem minden erőszak nélkül elfogadott események felé, a szív és a szerelem hatalma felé, valamint a teljesség tudata felé.

„Mert minden összekeveredett, az eltűnt távolság és a megszűnt idő, nincs többé se halál, se élet. Csak ez a nagy kép maradt a világról, amelybe minden bele van foglalva, és nem juthat ki belőle soha, semmi sincs benne lerombolva; ez egy magasabb szint, el kell érnünk, de látjuk magunk előtt felemelkedni ezt az arcot, Isten arcát.”¹³

Aki aprólékosan figyeli a világot, távol attól, hogy kimerítené mezejét, látja elmélyülni lépései alatt.

„Már csak a magányosságnak van becse, és egy kertnek telve salátával, amelyeket korán reggel rozsdás, öreg konyhakéssel leszednek, a torzsája tele van fehér tejjel, ami fekete foltot hagy az ujjakon.”¹⁴

¹⁰ Journal, 1903. március 20., t. 20. 86.

¹¹ Journal, 1904. április eleje, t. 20. 113.

¹² Ez az Aimé Pache utolsó mondata, t. 4. 313.

¹³ Vie de Samuel Belet, t. 5. 361.

¹⁴ Journal, 1904. április 17. t. 20. 14.

Ramuz miközben figyelmesen vizsgálja a környezetét és önmagát, megérti, hogy a valóság ajtó, nem pedig fal. „Ő élet, olyan vagy, mint egy fekete barlang, egy lyuk a földben, ahova lámpás nélkül lépünk be, ahol előre tartott kézzel a falakat tapogatva haladunk előre.”¹⁵

Ramuz etikai és esztétikai bizonyosságokkal megerősödve térhet vissza hazájába, ezekről *Raison d'être* (A létezés értelme), *Adieu à beaucoup de personnages* (Búcsú sok személyiségtől), (Cézanne példája) című műveiben számol be. Tovább folytatva az ideológiai viszályok miatt megszünt Voile Latine című folyóirat munkáját, első vállalkozása a Cahiers vaudoises vidám, testvéries kiadása, amelyben festők, írók és zenészek szövetkeznek a maradi, puhány közönség felrészására. Publikálnak, kiállítanak, tüntetnek a „környezet csodálatra méltó közömbössége” közepette. A háború mégis arra kényszeríti őket, hogy harcosakká váljanak, és szükségszerűvé tegyék azt, ami eredetileg a művészek privilégiumának vagy szeszélyének tűnhetett volna.

„Itt fásultság uralkodik – írja Ramuz Adrien Bovynak 1915. július 7-én – ez nagyon ingerel engem, de hogyan lehet legyőzni; rávenni másokat, hogy legyőzzék?”¹⁶

Igor Sztravinszkij jelenléte megvédi Ramuz-t a múlt és a tradíció minden súlyától. Az álmélikodás – *A katona története* tanúsítja – olyan tudatállapot kettejük számára, amelyben a szellem megmérkőzik a mindenséggel.

Az író szembeszáll korával

Regényeiben a *La Guerre dans le Haut-Pays*-tól (Háború a felső vidékeken), a *Présence de la Mort*-ig (Jelenvaló halál) Ramuz nem arra törekszik, hogy magyarázza (ez spekulatív szellemre vallana), hanem arra, hogy számot vessen (és ezzel vallásos érzületről tanúskodik) a sötét erőkkkel, amelyek pusztítják az emberi társadalmakat nyugodt életük és a dolgok rendje ellenére. A háború, a nyomor, a járványok, a kozmikus fenyegetések, a félelem látszólag teljesen egyszerű dolgos emberekben testesülnek meg, olyanokban, mint például Branchu, a cipész *Règne de l'Esprit malin*-ban (A gonosz szellem uralma) vagy Caille, a vészmadár a *Signes parmi nous*-ban (Jelek közöttünk) vagy Marie a *La Guérison des Maladies*-ban (A betegségek gyógyítása). Érintésükre a falvak forogni kezdenek, mint Soutine képein a házak. A nyugtalanság, a rossz közérzet, a gyanú, a féltékenység, az erőszak előtörnek rejtekükből. A szeretet elveszíti tartását. Kitér a hatalomvágy. Az ünneplés megelőzhetné a nagy estét. Ramuz látnokká válik:

„Írtam egy regényt az influenzáról, anélkül hogy a betegséget előre megéreztem volna. Az a címe, hogy *A gonosz szellem uralma*. Az eseményeket egy valais-i faluban ábrázoltam, ahol minden ugyanúgy történt, ahogy előzőleg megírtam, beleértve a cipészt is. Jóstehetségem van.”¹⁷

„Rohanjon vesztebe a világ” ismételteti megszállottan Marguerite Duras *Camion*-jának hősnője megbolondult világunkban, mivel ő látja azt, amit a többiek nem.

¹⁵ *Adieu à beaucoup de Personnages*, t. 6. 17.

¹⁶ Levél Adrien Bovynak, in: Ramuz, *ses Amis et son Temps*, I. m. t. V. 237.

¹⁷ Levél Florian Delhorbe-nak, 1918. október 31. in: Ramuz, *ses Amis et son Temps*, I. m. t. V. 305.

Ramuz így ír „[. . .] a jelek újból mutatkoznak mindenütt, és feltámadnak körülötte. Az ég elfeketedik, mint egy szőrből font zsák”.¹⁸

Néhány szereplője más szemmel fogja fel a világot, és a bibliai emberek módjára a jelek szerint él, figyelmeztet, leleplez, demisztifikál, mozgósít. Így például Luc *A gonosz szellem uralmában* – „Az olyan emberek közül való volt – sok ilyen ismerünk – akik nem találták helyüket az életben, ezért képzelt világba szakadtak, onnan közelednek felénk homályos beszéddel, rendezetlen mozdulatokkal. De nem ijesztenek meg senkit, lassanként már meg sem lepnek. Csak arra jók, hogy nevetessenek.”¹⁹

De ők viszik előre a világot, hisznek a mindenség csodáiban és rejtelseiben, mert egy új rend látásának képességével rendelkeznek, megvan bennük az emberi dolgok hiábavalósága iránti érzék, mert Istent látják minden forma, minden szín, minden erő, minden mozdulat mögött. Gyöngeségükben és furcsaságukban az igaz hatalmát tesztítik meg.

Ennélfogva semmi meglepő nincs abban, hogy a regényeit olvasva a háború végén olyan eltérő egyéniségek, mint Romain Rolland és Henri Barbusse, Henry Poulaille és Philippe Soupault, Paul Claudel és Jacques Rivière csodálattal üdvözlik ezt az eredeti művészetet.

De amikor Besson, a kosárfonó letelepszik a szőlőskertben, ahol semmi más dolga nincs, mint hogy élvezze a benne lakozó fényt, amely keze munkájából, és szavaiból születik: „Azt mondhatnánk, hogy Besson a szemével megragadja a létező dolgokat, elrendezi őket úgy, hogy újra léteznek, ugyanazok, de másképpen léteznek.”²⁰

Jelenléte arra enged következtetni, hogy az erő és az igazság megfér egymás mellett, az emberre nehezedő átok feloldódik, és megvalósul végre az egyetértés régi álma:

„Ott új táncot járnak, együtt forog az összes körhinta, hallani a nevetésüket, mert együtt nevetnek, de csak egyetlen hangot hallani, mert mindegyik hangot hallani.”²¹

Mert Besson, a kosárfonó maga a költő, lényében utánozza a teremtés folyamatát, az ember szembeszállását a halállal.

„[. . .] és személye eltűnik lassan a semmibe, hogy valami legyen”.²²

Milyen mulékony a jelenlét hatalma!

„Nincsenek körülmények, emberek vannak”²³ – írta Ramuz Henry Spiess-nak, hogy bátorságra buzdítsa, mert a rettentő magány az, ami mindannyiunkban közös. Az elveszített egység misztikus idejétől fogva bele van táplálva az emberbe. Az emberi körülmények tragikumára nyitottan, mégis bizakodóan, mivel az emberi képességek próbájának alávetette, Ramuz három különböző módon fürkészi ezt a kettős valóságot. Először a lét mélységeit alakító nagy tervek érzékelhető megnyilvánulását jelentő regényekkel: a szavak és a képek megrázó erejével a *L'Amour du Monde*-ban (A világ szerete), a mindenki által áhított, de a mindenségben helyét nem találó szépséggel a *La*

¹⁸ Les Signes parmi nous, t. 9. 61.

¹⁹ Le Règne de l'Esprit malin, t. 8. 28.

²⁰ Passage du Poète, t. 10. 180.

²¹ Uo. 250.

²² Uo. 252.

²³ Levél Henry Spiessnek, 1915. március 2., in: Lettres 1900–1918. La Guide du Livre, Lausanne, 1956. 334.

Beauté sur la Terre-ben (A szépség a földön), a szeretetteljes egyesüléssel és önmagunk adásával az *Ádám és Éva*-ban, a szabadsággal és a végességgel a *Farinet*-ben, az ember és a természet közötti összhanggal a *Deborence*-ben. A létezést és a valóságot ünneplő költői és lírai erő, amely műveinek lelket ad, annál erősebb, hogy egyedül a halál van a kutatás végén.

„Elhagyják mindazt, ami az ember számára és örömére van alkotva, és olyan területre lépnek, amely ellene van alkotva; elhagyják azt, ami segítette az embert, hogy olyan területre lépjenek, amely nem vesz tudomást róla; Isten pedig lángpallosos kerubot állított a kert kapujába, hogy megakadályozza visszatérésüket.”²⁴

A valóság kutatásának másik módja egy francia svájci hetilap kiadása és szerkesztése. Az *Aujourd'hui* (Ma) kifejező címet adta neki, 1929-től 1931-ig majdnem két teljes éven át jelent meg. Ramuz, akinek a barátai által támogatott vállalkozásai és a tenniakarás végigkísérik életét, a szavak és a képek horderejét a múlt idővel, a körülményekkel, az *itt és most* valóságával való szembesítéssel méri. „A saját korunk iránt érzett szeretetnek csak akkor van értelme, ha egybefonódik a létért magáért érzett szeretetünkkel” – írja első vezércikkében *A kor szeretetében*.

Élénken átérzi annak szükségességét is, hogy a svájci francia közönséghez szóljon, de fél, nehogy újból szem elől tévesse az igazi problémákat, vagy pedig nehogy – szokás szerint – egyedül filozófiai vagy erkölcsi alapon ítéljen. Egzisztenciális síkra akarja terelni ezeket a kérdéseket. Ahhoz, hogy a világ kihívásaira válaszoljon, a művész rendelkezik mindazzal, amit érzékei és a szíve tudatnak vele, mivel a valóság az, „amit érzékelhetünk, ami az életünkben való, amit körül lehet járni, meg lehet tapintani, mérlegelni, kipróbálni és könnyedén helyretenni”. Miért kellene hát dedukcióhoz folyamodnia?

Végül – és ez kutatásának harmadik módja –, az *Aujourd'hui* folytatásában közölt esszékkel, amelyek reflexiókat közölnek a két világháború közötti Európát felkavaró politikai és társadalmi kérdésekről, jelesül a kommunizmus által kínált társadalmi megújulás lehetőségeiről az *Une Main* (Egy kéz), *Taille de l'Homme* (Az ember alkata), *Questions* (Kérdések), *Besoin de Grandeur* (A nagyság szükségessége) című írásai újra tárgyalják a regényeiben már ábrázolt léttel kapcsolatos kérdéseket; a parasztot, a természetet, a rendet, a tárgy- vagy a gesztusnyelvet, a hatalmat, a pénzt, a munkát. És a közeledő, de fel nem tartóztatható katasztrófa előtt Ramuz ezt írja:

„Semmi nagy nem születik kétségbeesés nélkül: még nem estünk eléggé kétségbe. Az ember nem elég nagy önmaga kielégítéséhez. A kétségbeesés szüli a szentet, a kétségbeesés szüli a hőst, a kétségbeesés szüli a keresztényt és a keresztényellenest egyaránt. A keresztény kiábrándul a világból, a kommunista kiábrándul abból a világból, amilyen az most.”²⁵

²⁴ Adam et Ève, t. 13. 52.

²⁵ Besoin de Grandeur, t. 15. 303.

Ramuz nem választ

A költő az, aki megdöbben

Hála művészete varázsának és lénye nyitottságának, Ramuz kiábrándultsága nem süllyedt nihilizmusba, amikor bekövetkezett az összeomlás. Még borzalmasabban mint mindaz, amit az ő látnoki, néha hallucinációkkal kevert képzelete eléje tárhatott. Műveiben az élet megmarad szépnek, lélegzethez kötöttnek, bizonytalanságában harmonikusnak, kegyetlenségében fölényesnek. Ez adatott meg nekünk, ezt élük a „Pastorale” hősei, ezt dülja fel a „bolondság ruhájába bújtatott bolond lány”, mert túl sokat remélt tőle, ezt fogadja el Bernanos szellemében az író, amikor Buchillonban sötét kabátjába burkolózva sajtot és kenyeret majszol.

(Fordította: Kálmán Péter)

(Doris Jakubec: C. F. Ramuz. Catalogue exposition Ramuz. Paris–Lausanne–Bruxelles, 1978.)

SVÁJCI–MAGYAR ÉRINTKEZÉSEK

ZSINDELY ENDRE

SVÁJCI–MAGYAR PROTESTÁNS KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A TÖRTÉNELEM FOLYAMÁN

Rendszeres kapcsolatokról Svájc és Magyarország között csak a reformációtól kezdve beszélhetünk. A reformáció századában Magyarország az európai érdeklődés középpontjában állt. Ennek egyik oka a törökök tényérése volt a Mohács után két részre szakadt országban, ami egész Nyugat-Európát rettegéssel töltötte el. A másik okot a reformáció csodálatosan gyors magyarországi, sőt török hódoltságbeli terjedése szolgálta, melyet a protestánsok Európa-szerte nagy érdeklődéssel és lelkesedéssel figyeltek.

Míg azonban Luther és Melanchthon hatására hamarosan Magyarországról is érkeztek diákok Wittenbergbe, addig a svájci reformációnak eleinte semmiféle kapcsolata sem volt hazánkkal. Zwingli Ulrik zürichi reformátor – mint levelezése mutatja – mégis igen jól volt tájékozva a magyarországi helyzetről, s azt főleg a protestáns külpolitika szempontjából értékelte. Meggyőződése volt ugyanis, hogy egy Habsburg-ellenes európai koalíció keretében számítani lehetne Szapolyai János király segítségére is. A katolikus svájci kantonok ellen vívott vesztes Kappeli csata (1531), amelyben Zwingli is elesett, egyszerre véget vetett azután minden ilyen tervezetésnek.

A svájci reformáció magyar kapcsolatai főleg három nagy reformátor, Bullinger, Kálvin és Béza nevéhez fűződnek. Bullinger Henrik, aki Zwingli utódként lett Zürich vezető lelkésze 1531-ben, különösen nagy érdeklődést mutatott hazánk iránt s a fontosabb eseményeket – pl. Szigetvár elését – naplójában is megörökítette. Legmegbízhatóbb hírforrásai a Svájci (akkor még laza) Államszövetség területén megforduló magyar vándordiakok, peregrinusok voltak.

Bullinger és Kálvin magyar- és erdélyországi kapcsolatai szinte egyidejűleg, 1543-tól kezdve alakultak ki. A sort az erdélyi szászok nyitották meg: Martin Hentius wittenbergi diák (később brassói lelkész) négy levelet írt Bullingernek és rábeszélte, hogy lépjen érintkezésbe Johannes Honterus kiváló erdélyi reformátorral, amit Bullinger egy terjedelmes írásban meg is tett. Mindebből itt csak azt a fontos tényt kell kiemelnünk, hogy Bullinger 1543-ban kísérletet tett arra, hogy a svájci reformáció befolyását a Luther hatása alatt álló erdélyi szászok között is érvényre juttassa – mint tudjuk, eredmény nélkül.

Az első magyar, aki Bullingert személyesen felkereste és levelezést folytatott vele, Pesti Macarius József (Bódog Józsa) volt. Ő azzal írta bele nevét a reformáció történetébe, hogy miután 1540 óta Wittenbergben tanult és Melanchthon kosztosdiákja volt, 1544 tavaszán végiglátogatta a legkiválóbb délnémet és svájci reformátorokat, hogy megismerkedjék úrvacsoratanukkal és gyülekezeteikkel. Útja Strasbourgon és Bázelen át vezetett Zürichbe. A Melanchthon ajánlólevelével utazó magyar diákot mindenütt örömmel fogad-

ták, ő pedig beszámolt vendéglátóinak a török legújabb magyarországi pusztításairól, de ugyanakkor, vigasztaló hírként, a reformáció gyors hazai terjedéséről is.

Macarius tíz napot töltött Zürichben, s itt Konrad Pellikan professzor és Bullinger vendége volt, aki még pénzzel is megajándékozta a vándordiákot. Másnap Macarius görög nyelvű levélben kérte fel Bullingert, hogy foglalja össze számára írásban úrvacsoratanát, mert erről a kérdésről már hazájában is sokat vitatkoznak. Ez az első hírünk arról, hogy Magyarországon nem egészen 13 évvel Zwingli halála után már jól ismerték tanítását és Lutherrel folytatott úrvacsoratanai vitáját, s állást is igyekeztek foglalni ebben a reformáció két főirányát elválasztó kérdésben.

A feszültség Luther és a svájci reformátusok között valóban ekkor élesedett ki annyira, hogy rövidesen (1545-ben) teljes szakadáshoz is vezetett. Bullinger Macariusnak adott válaszában ez már érezhető, bár Luther nevét nem említi benne. Szinte megható, hogy a zürichiek mennyire igyekeztek magyar vendégük kívánságának eleget tenni: bőségesen tájékoztatták mindenről, s egyben igyekeztek is meggyőzni tanításuk igazságáról. Még Zwingli több fontos levelét is megmutatták neki, Bullinger pedig könyvvel ajándékozta meg.

A magyar diák visszatérése Wittenbergbe valóságos diadalút volt. Konstanzig előkelő zürichi lovas küldöttség kísérte, onnan egyedül lovagolt tovább. A protestáns városok és gyülekezetek kézzől kézre adták és gazdagon megvendégelték, mint Bullingernek írta visszaérkezése után. Macarius zürichi útjának volt azonban egy kellemetlen utójátéka is. Visszatérte után egyesek bevádolták Luthernél, mint a svájciakkal rokonszenvező „rajongót”, sőt Bullinger írását is el akarták venni tőle, hogy Luthernek megmutassák, s csak Melanchthonnak köszönhetette, hogy nem lett komolyabb kellemetlensége svájci kapcsolatai miatt. Luther hatására hitbéli kétségei is támadtak a svájciak tanítását illetően, így újra Bullingertől kért tanácsot, aki terjedelmes levélben válaszolt neki, s most már élesen polemizált Luther ellen.

Ezzel végződik ez a nemrég előkerült érdekes levélváltás. Macarius valószínűleg a wittenbergi reformáció s elsősorban Melanchthon híveként tért vissza hazájába. Élete második fele nem mutat valami örvendetes képet. A hírhedt Balassi Menyhárt titkáraként részt vett a János Zsigmond fejedelem elleni, Bécsből irányított összeesküvésben, s annak leleplezése után menekülnie kellett. Erdélyben elkobzott könyveinek jegyzékében több olyan mű szerepel, amelyek svájci útjának gyümölcsei lehettek. A kortársak kétes jellemű embernek tartották. Annyi mégis valószínűnek látszik, hogy hitéhez hű maradt, mert 1577-ben, élete vége felé protestánsként még zaklatást is szenvedett Nagyszombatban.

Az egyetlen magyar, aki mindkét reformátorral: Kálvinnal és Bullingerrel egyaránt összeköttetésbe lépett, Belényesi Gergely tudós humanista volt. Belényesi Strasbourgban és Párizsban folytatott tanulmányokat. Kálvinnal már kétségtelenül 1543 nyarán megismerkedett Strasbourgban, majd 1544 szeptemberében Genfben is meglátogatta őt, hogy az Újtestamentum néhány kérdéséről elbeszélgessen vele. Belényesi, aki alighanem Kálvin első magyar ismerőse volt, már bizonyára ekkor tájékoztatta őt élőszóban hazája szomorú állapotáról. Fél évvel később azután Strasbourgból írt utolsó levelében, a legfrissebb otthoni hírek alapján megrázó képet fest a török pusztításairól s a szegény nép szenvedéséről, és közli vele elhatározását: azonnal hazaindul és török hódoltsági területen lesz prédikátor. Ugyanezt megírta Bullingernek is, akit pedig csak hírből ismert, és arra kérte őt – egyébként Kálvint is –, hogy gyülekezetével együtt tartson nyilvános könyör-

géseket a magyar nemzetért. Ez az utolsó életjel Belényesi Gergelyről: talán török uralom alatt vesztette életét.

1546 és 1551 között nem ismerünk olyan magyarokat, akik közvetlen kapcsolatban álltak volna a svájci reformátusokkal. Hogy azonban voltak ilyenek, azt két tény is bizonyítja: 1. Amikor 1549-ben létrejött a nagy jelentőségű tanbeli megegyezés Kálvin és Bullinger között, a „Consensus Tigurinus”, amelyben a helvét irányú (zürichi és genfi) reformáció egysége először mutatkozott meg, azt – Bullinger szavai szerint – még kinyomatása, 1551 előtt magyarok is „látták és helyeselték”. 2. Az augsburgi lelkészi állását elhagyni kényszerült és Bernben teológiai professzorságot vállalt Wolfgang Musculus 1550-ben igen fontos leveleket és egyéb dokumentumokat kapott Magyarország török uralom alatt álló részéről, melyek a reformáció gyors terjedéséről és a törököknek a reformáció hívei iránt tanúsított barátságos magatartásáról számoltak be. Musculus azonnal ki is adta ezeket német nyelven Bernben és a művet sietett megküldeni barátainak. A jó híreket svájci és délnémet reformátori körökben valóban nagy lelkesedéssel fogadták és terjesztették.

A következő magyar, akinek svájci kapcsolatairól tudomásunk van, nem lelkész, nem is diák, hanem a bécsi magyar kancellária titkára, Fejérthóy János volt. Fejérthóy 1551 tavaszán levélben fordult Bullingerhez, majd Musculushoz is, és beszámolt arról, hogy a reformáció a török megszállta területeken szabadon terjed. Bullingernek hangsúlyozta, hogy műveinek igen nagy hatása van Magyarországon, közvetítette hozzá a hazai protestánsok kérését, hogy küldjön buzdító és útbaigazító iratot prédikátoraik részére, s mellékelte néhány fontosabb kérdésüket is. Ezek közül a legégetőbb, szomorúan jellemző módon, az volt, hogy a török által elrabolt férfiak és nők megmaradt hitvestársainak második házassága jogos és megengedhető-e, vagy sem. – Így jött létre a svájci reformátorok magyar kapcsolatainak legfontosabb dokumentuma: Bullinger nyílt levele a magyarországi egyházakhoz, melyet Fejérthóy révén küldött el. Bullinger egyetlen más külföldi egyházhoz sem intézett ilyen levelet! Ez a szép, vigasztaló és lelkigondozói hangú írás, mely a református tanítás és élet minden fontosabb kérdését felöleli, már 1551 őszén megérkezett Bécsbe, onnan pedig Magyarországra. Nyolc évig kéziratban terjesztették, majd 1559-ben egymástól függetlenül két helyen is megjelent két kiváló reformátorunk gondozásában: Huszár Gál Magyaróvárt, Heltai Gáspár Kolozsvárt nyomtatta ki. – A török által elhurcoltak élettársainak második házasságát illetően Bullinger sem tudott kész megoldást adni, bár barátai véleményét is kikérte a kényes kérdéshez. Végül is a Debreceni Zsinat hozott döntést róla 1567-ben, egyedül az első házasságot ismerve el érvényesnek. Fejérthóy további négy éven át, szinte élete végéig baráti levelezésben állt Bullingerrel, aki több könyvét is megküldte neki, illetve rajta keresztül néhány magyar gyülekezetnek.

Huszár Gál 1557-ben szintén hangsúlyozta a fent említett házassági jogi kérdés fontosságát Bullingerhez intézett levelében. Ugyanakkor kiemelte Bullinger és Kálvin műveinek nagy magyarországi hatását, s arra kérte Bullingert, írassa össze és adja ki latinul a zürichi egyház istentiszteleti rendtartását. Ez meg is történt 1559-ben és nem maradt hatás nélkül a magyarországi református gyülekezetekben. Akárcsak a korábbi levélírók, Huszár is beszámolt arról, hogy a törökök kedveznek a reformációnak, s hozzátette, hogy többen még az istentiszteleteken is részt vesznek.

A török jóindulatáról szóló hírek a svájci reformátorok körében még a török nép keresztény hitre térésének a reményét is felcsillantották. Ez a reménység persze illúziónak

bizonyult s a Magyarországról Svájcba érkező későbbi levelekben már nincs is többé szó róla: ezek a törökről megint csak úgy szólnak, mint ellenségéről és Isten büntetéséről.

Az 1560-as évek svájci–magyar kapcsolatai a lengyel- és magyarországi reformáció keretében fellépő ún. „eretnek” mozgalmak jegyében álltak, amelyek következtében gyakran érkeztek segélykérő levelek Svájcba. A „neonesztorianus” tanokat terjesztő olasz Francesco Stancaró és magyarországi követői ellen Kaprophontes Ferenc wittenbergi magyar diák már 1561-ben kérte Kálvin segítségét, egyben köszönetet mondva neki a magyar nép nevében reformatori életművéért. A következő évben Szikszói Lukács fordult Bullingerhez ugyanezzel a kéréssel, szintén Wittenbergből. Leveléből kiderül, hogy már járt Zürichben s ott Bullinger és Konrad Gessner híres természettudós házában vendégeskedett. Bejegyzése is maradt Gessner emlékkönyvében, akárcsak Balsaráti Vitus János kiváló magyar orvostudósna. Balsaráti 1575-ben, röviddel halála előtt, Sárospatakról üdvözlét küldött Bullingernek, Szikszai Fabricius Balázs rektor levelében, visszaemlékezve 18 évvel azelőtti együttlétükre Bullinger házában. – Ez az első nyoma a pataki iskola svájci kapcsolatainak.

A legtöbb gondot a magyar reformátoroknak a János Zsigmond fejedelem által támogatott ún. „antitrinitárius”, szentháromságtagadó vagy unitárius irányzat okozta. Erről tanúskodnak Thuri Mátyás későbbi debreceni rektor Bullingerhez és zürichi munkatársaihoz intézett levelei 1568/69-ből. Jórészt Thuri zürichi látogatásának és a tőle kapott értesüléseknek volt köszönhető Josias Simler zürichi lelkész „De aeterno Dei Filio” c. antitrinitáriusok ellen írt könyvének megjelenése 1568-ban, amelyhez Bullinger írt előszót és többek közt a magyar- és erdélyországi protestánsoknak ajánlotta. – Méliusz Juhász Péter debreceni reformátor 1569-ben az antitrinitáriusok „340 tévelygése” ellen írt latin nyelvű művét akarta Zürichben vagy Genfben kiadatni s ehhez kérte Bullinger és Béza segítségét. A terv azonban Bullinger és Béza fáradozásai ellenére is megghiúsult a tudós magyar prédikátor olvashatatlan kézírata miatt, amelyet egyetlen svájci nyomdász sem tudott kibetűzni!

Ez idő tájt – Bullinger életének utolsó éveiben (megh. 1575) – a magyar kapcsolatok ápolását mindinkább Bullinger fiatalabb zürichi munkatársai, Johannes Wolf és Josias Simler veszik át. Ők leveleznek a Krakkóba emigrált Dudith András volt pécsi katolikus püspökkel és néhány magyar- és erdélyországi diákkal: Paksi Mihállyal, Laskói Jánossal, Varsányi Gorsa Mihállyal, Debreceni Jóó Jánossal és Lukas Kratzerrel.

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy mindez már a Genffel való teljes együttműködés jegyében történt. Béza ugyanis, aki az 1564-ben elhunyt Kálvin életművének folytatója volt, egyre nagyobb tekintélynek örvendett Magyarországon. Az ő személyisége, valamint a vezetése alatt álló, 1559-ben alapított Genfi Akadémia nagy vonzerőt gyakoroltak a magyar vándordiákokra, úgyhogy azok jórészt onnan látogattak el Zürichbe. – Skaricza Máté ráckevei prédikátor, Szegedi Kis István kiváló magyar reformátor tanítványa, szintén Genfből érkezett Zürichbe 1570 őszén, majd mintegy tizenkét nap múlva Bázélbe ment s a telet ott töltötte. Skaricza svájci kapcsolatainak köszönhető, hogy Szegedi néhány jelentős műve és Skaricza által írt életrajza Svájcban jelent meg, több kiadásban. – Magyar diákok közvetítésének volt köszönhető az is, hogy a genfi és zürichi gyülekezet összeköttetésbe lépett két nagyhatalmú magyar protestáns főúrral, Balassi János királyi főajtónállóval és Thelegdi Miklós erdélyi kancellárral, s hogy Béza és Simler egy-egy művüket ezeknek ajánlották. – Béza kiterjedt levelezést, helyesebben írásbeli

vitat folytatott Dudith Andrással 1567 és 1580 között. De kapott leveleket Magyarországról is, többek közt Károlyi Gáspár gönci református esperestől, a bibliafordítótól, és Károlyi Péter nagyváradai lelkésztől.

Az eddigiekben vázolt jelentős svájci–magyar reformáció kori kapcsolatok kétségtelenül nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar protestantizmuson belül a helvét irány jutott túlsúlyra. Ezek a személyes, vagy levélbeli érintkezések képezték azt a csatornát, amelyen át a svájci reformáció gondolatai és irodalmi termékei eljutottak hazánkba. Egyedül Bullingernek 15 művéről tudunk, amelyek a fent említett levelek tanúsága szerint eljutottak Magyarországra, illetve magyarok kezébe – a közelebről meg nem nevezett könyvekről nem is beszélve – s ezek közül nem egy éppen magyarok kérésére íródott. A svájci befolyás mértéke az 1567. február 24-én összeülő Debreceni Zsinaton lett nyilvánvaló, ahol a magyar reformátusok Béza ún. „nagyobb hitvallása” és saját korábbi hitvallásaik mellett a Bullinger által 1566-ban kiadott Második Helvét Hitvallást fogadták el.

A további svájci–magyar protestáns kapcsolatok ezekre a XVI. században vetett alapokra épültek fel, ezért foglalkoztunk ilyen részletesen reformáció kori eredetük feltárásával.

A reformáció századának végén, 1596-ban egy kiváló magyar diák, a genfi zsoldárok későbbi magyarra fordítója, Szenci Molnár Albert utazta be Svájcot s az aggastyán korú Bézát is meglátogatta Genfben. Szorosabb baráti kapcsolatai svájciakkal azonban csak németországi tartózkodása idején alakultak ki, mint azt Ludwig Lucius bázeli professzorral folytatott levelezése s a Johann Rudolf Lavaternek, hanau házigazdájának (később zürichi professzornak) ajándékozott magyar bibliába (Hanau 1608) és Molnár latin–magyar szótárába írt szép ajánlása bizonyítja.

A következő századok folyamán, sőt már a XVI. század utolsó negyedében is, Zürich és Genf mellett Bazel lesz a magyar kapcsolatok harmadik központja Svájcban, hála virágzó egyetemének és szegény diákokat felkaroló alumneumának. Érdemes itt megemlíteni néhány számadatot: a Genfi Egyetemen 1685 és 1794 között 63 magyar tanult, jórészt ösztöndíjjal; Bazelben a XVI. században 22, a XVII. században 41, 1700 és 1797 között pedig 203! Különösen jelentősnek bizonyult Debrecen és Erdély kapcsolata Bázellel – elég, ha a három híres debreceni kollégiumi tanár, Maróthi György, Szilágyi Sámuel és Hatvani István, vagy Pápai Páriz Ferenc tudós nagyenyedi professzor és orvos, vagy pedig a három Teleki: József, Sámuel és Ádám bázeli tanulmányaira gondolunk.

A svájci–magyar protestáns kapcsolatok legszebb, de egyben legdrámaibb korszaka: 1675–1677. A Lipót császár beleegyezésével Magyarországon végbemenő erőszakos ellenreformáció ekkor érte el csúcspontját. Azt a kereken 100 református és lutheránus lelkészt, akiket sem rekatolizációra, sem gyülekezeteik elhagyására, illetve az országból való kivándorlásra nem sikerült rákényszeríteni, végül is az adriai gályákra küldték, gyalogmenetben, 1675 tavaszán. A gályarab prédikátorok sorsa az egész protestáns Európát felháborította és megmentésükre mozgósította. A császár diplomáciai nyomásra végül beleegyezett abba, hogy a rabokat pénzért kiválthatják – a gályákra ugyanis 50 aranyért adták el őket. Svájcban és Európa más országaiban is hatalmas gyűjtés indult meg a protestánsok között. A mentőakció központja Zürich volt. Egy graubündeni származású, Zürichben tanult lelkésznek és orvosnak, a Velencében élő dr. Hieronymus Zaffiusnak sikerült összeköttetést találnia a gályarabokkal: segélykérő leveleiket ő továbbította

Zürichbe. Amikor végre 1676. február 11-én a híres holland tengernagy, Michael de Ruyter a nápolyi öbölben megszabadította és hajójára vette a még megmaradt prédikátorokat, akkor a svájciak megbizásából ismét dr. Zaffius gondoskodott róluk, majd útnak indította őket Svájc felé. Zürichbe 1676 május 29-én érkeztek meg (néhány börtönből szabadult társuk csak július 17-én), ahol az egyházi és állami vezetők – a közmondásosan „hűvös” svájciakhoz alig illő – őszinte lelkesedéssel és mély együttérzéssel fogadták a protestáns mártírokat. Ekkor már csak harmincan voltak, akik túlélték az embertelen szenvedéseket. A protestáns svájci kantonok népe több mint 16 000 korabeli forintot (mai értékben legalább 300 000 svájci frankot!) adott össze részükre; ezt a magyar prédikátorok ünnepi küldöttségeik révén köszönték meg minden nagyobb svájci városban. A magyarokat zürichi lelkész- és tanácsaládoknál szállásolták el. Csoportjuknak mintegy a fele másfél esztendeig élvezte a zürichiek vendégszeretetét, a többiek pedig két küldöttségre osztva járták be Európa protestáns országait: Németország északi és keleti részeit, Hollandiát, Angliát és Dániát. Céljuk egyrészt az volt, hogy köszönetet mondjanak a részükre gyűjtött segélyekért, másrészt pedig, hogy a kormányokat közös diplomáciai fellépésre bírják a bécsi udvarral szemben, saját hazatérésük és ezen túlmenően az egész hazai vallásszabadság érdekében. Minderről érdekes beszámolókat küldtek Zürichbe társaiknak és Johann Heinrich Heidegger professzornak, aki a magyar protestánsok ügyét különösen szívén viselte – már 1675 előtt is.

A gályarab prédikátorok végül is valamennyien hazatérhettek, mintegy Bécs hallgatólagos beleegyezésével. Az ősz Séllyei István püspök 1677 október 30-án mondott köszönetet a svájciak életmentő szeretetéért, amellyel őt és társait befogadták és szükségükben gondjukat viselték. A magyarok Zürichben megőrzött terjedelmes irataiból (emlékezésekből, a hazai egyházak, sőt egyes gyülekezetek pontos leírásából stb.) kétségtelenül kiderül, hogy mindent megtettek vendéglátóik érdeklődésének és információs igényeinek kielégítésére. Elmondhatjuk: a XVII. század végén egész Európában a zürichiek voltak a legjobban tájékozottak Magyarország politikai és kulturális viszonyairól – persze a protestantizmus szemszögéből. A kapcsolat Zürich és a volt gályarabok között a hazatérés után sem szakadt meg teljesen; volt közöttük olyan is, pl. Kocsi Csergő Bálint pápai rektor s később lepsényi prédikátor, aki élete végéig levelezett zürichi barátaival. A zürichiek nagy tiszteletben tartották a gályarab prédikátorok emlékét, megőrizték irataikat, sőt kettőjük arcképét is megfestették: a Séllyeit és barátját, Harsányi Istvánt ábrázoló kép ma is látható. A megmaradt tekintélyes pénzüsszezből ösztöndíj- és segélyalapot létesítettek magyarok részére, amelyből a következő évtized során többek közt egyik-másik volt gályarab fia is részesedett. Zürichben 3, Bernben 4, Bázelen és Genfben pedig 2–2 ösztöndíj várta ettől kezdve az egész XVIII. század folyamán a magyar diákokat.

A magyarországi protestánsok vándorlása svájci egyetemekre azonban nem szűnt meg a XIX., sőt a XX. században sem. Külön említést érdemel az 1909-es nagy genfi Kálvin-jubileum, amelyen nagy létszámú magyar református küldöttség vett részt, s ez a régi kapcsolatok újabb megélénküléséhez vezetett. A reformáció genfi emlékművén látható Bocskai szobor a magyar protestánsok közadakozásából készült. Végül utalnunk kell még századunk svájci–magyar kapcsolatainak egy fontos jellegzetességére, hogy ti. korunk protestáns gondolkodásának három legkiválóbb svájci képviselője, Leonhard Ragaz, Karl Barth és Emil Brunner jelentős tanítványi táborral rendelkezett Magyarországon. Mindhárman élénk levelezést folytattak magyar ismerőseikkel, s Barth, – akit

Sárospatakon a református teológiai főiskola díszdoktorává választottak 1936-ban, Kolozsvárott pedig tiszteletbeli professzorrá 1937-ben – több ízben is ellátogatott hazánkba.

A svájci–magyar protestáns kapcsolatoknak már ez a vázlatos áttekintése is érdekesen gazdag, sokszínű és mégis egységes képet mutat. Megláthatjuk belőle mindenekelőtt, hogy két kis nép kultúrájának ez a közel négy és fél százados összefonódása és képviselőinek harmonikus együttműködése olyan történelmi erőnek bizonyult, hogy hatása mind a mai napig érezhető.

IRODALOM

Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Bp., 1946, 41–75.; Barnabas Nagy, Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den osteuropäischen Ländern. (Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Zürich, 1966.) 109–141.; Zsindely Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. (Studia et acta ecclesiastica II., Bp., 1967.) 56–86.; uő: Svájci levelesláda a reformáció korából. (Studia et acta . . . II., Bp., 1973.) 929–1001.; uő: Szenci Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz, 1607–1610. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4. Szeged, 1978.) 269–282.; uő: A magyar gályarab prédikátorok történetének zürichi dokumentumai. (Theológiai Szemle, új folyam, XVII. 7–8, Bp. 1976.) 196–199.; uő: Die Befreiung ungarisch-protestantischer Prediger von den Galeeren und ihre Aufnahme in Zürich vor 300 Jahren. (Zürcher Taschenbuch auf das Jahr 1978.) 119–131.; Mihály Bucsay: Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte. Erste Reihe, III/1–2, Wien, 1977–1979.) I–II. köt., passim.

K Ö P E C Z I B É L A

CÉSAR DE SAUSSURE, RÁKÓCZI UDVARI EMBERE

Thaly Kálmán 1909-ben Budapesten megjelentette a következő könyvet: *De Saussure Cézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730–1739-ből és főljegyzései 1740-ből*. A kiadvány tartalmazza Saussure Rákóczira vonatkozó leveleinek és főljegyzéseinek eredeti francia szövegét és azok magyar fordítását. Emellett részletes bevezetőben ismerteti Saussure életét és munkáit. Ehhez Thaly felhasználta az 1902-ben kiadott, *The Foreign View of England in the Reign of George I and George II*, (London 1902) című munkát, amelyet Annie van Muyden-Baird adott ki, és amely Saussure angliai tapasztalatairól szól. Ugyancsak forgatta a *Lettres et Voyages de Monsr de Saussure en Allemagne, en Hollande et en Angleterre 1725–1729* című bibliofil kiadványt, amely Lausanne-ban, Párizsban és Amszterdamban jelent meg 1903-ban, s amelyhez nagyon részletes bevezetést írt B. van Muyden. Az angliai leveleket a közrebocsájtó angol fordításban közölte, azok francia eredetije a második kiadványban jelent meg, a németországi és a hollandiai útleírással együtt. Ez azt is jelenti, hogy a törökországi levelek közül csak azok kerültek kiadásra, amelyek Rákóczira vonatkoznak és amelyeket Thaly tett közzé.

Ki volt César de Saussure? Annak a családnak a leszármazottja, amely a nagy nyelvész. Ferdinand de Saussure-t is adta a világnak. Apja kálvinista pap volt, anyja pedig egy Lausanne-i patrícius család lánya. 1705. június 24-én keresztelték meg (Recueil de généalogies vaudoises. Lausanne, 1950. III. 161–162.). Tanulmányai elvégzése után elhatározta, hogy utazni kezd és először 1725-ben Angliába ment, onnan 1729-ben Kinnoul konstantinápolyi angol követtel Törökországba, ahol öt évet töltött el. Európába való visszatérése után még néhány évig utazik Franciaországban és Angliában. 1740-ben hazatér Lausanne-ba, ahol különböző városi funkciókat tölt be, 1783. március 8-án hal meg. Világszemléletére jellemző, hogy egy londoni szabadkőműves páholy tagja lett. (W. de Charrère de Sévère: César de Saussure et la Société des Francs-Maçons de Londres en 1735, Revue Historique Vaudoise, 1917 december).

Leveleit 1742-ben írja, éspedig lányainak dedikálva. Az első kötet az angliai, a második és a harmadik a törökországi leveleket tartalmazza. A két lányának, Henriette-nek és Isabelle-nek írott bevezetőjében Saussure elmondja, hogy életének és főleg utazásainak főbb eseményeit mindig feljegyezte és mikor hazatért, akkor barátai unszolására ezeket a jegyzeteket formába öntötte. Azért választotta a levélstílust, mert az szerinte most a legkedveltebb és legközvetlenebb. (J'ai choisi le style épistolaire comme étant le plus goûté et le plus familier). Nem akarta kinyomatni, mert nem kívánta növelni a „rossz szerzők” számát. Miután azonban az elkészült egyetlen példányt 20 év alatt kétszázán is olvasták, és nagyon megrongálódott, elhatározta, hogy gyermekei számára lemásoltatja. A másodpéldányt adja át leányainak 1765. november 15-én. Ezt a másodpéldányt vette meg Georges van Muyden-től 1954. április 28-án a lausanne-i könyvtár, amelynek szíves engedelmével a kéziratot megtekinthettem és amelyből másolatot kaptam.

A műfaj rendkívül elterjedt volt akkor Nyugat-Európában, Saussure honfitársa, Bérard de Muralt 1725-ben kiadott a franciákról és az angolokról szóló levelei közvetlenül is hatottak Saussure-re. Az utazók arra törekedtek, hogy a meglátogatott országok törvényeit, erkölceit, szokásait írják le. Erre indította őket az a történeti, földrajzi irodalom is, amely már a XVII. században az országismeretét állította előtérbe, de ezt sugallta a kortársak növekvő kíváncsisága a világ, és főleg az ismeretlen világ iránt. Saussure tehát követi a „style épistolaire” szabályait és részletesen leírja mindazt, amit környezetében lát, s törökországi leveleiben elsősorban a törökök állami-politikai berendezkedését, vallását és szokásait.

A levelek első példányát Voltaire is olvasta, aki 1756. február 12-én ezt írta: „On ne peut trop remercier M. de Saussure de la bonté qu'il a eue de prêter un ouvrage si amusant et si utile”. (Csak megköszönni tudom Saussure úrnak azt a jóságát, amellyel kölcsönadta nekem ezt a nagyon szórakoztató és hasznos munkát). (Lettres et voyages . . . 1903 XXXIV.) Voltaire tehát Saussure leveleiből tudott meg meg legtöbbet Rákócziáról is.

A törökországi tartózkodásról a második kötet az 1730. április 26-i dátumot viselő IV. levél szól a III. kötet VI. leveléig, amely 1735. augusztus 13-i keltezésű. Rákóczival a II. kötet XIV. levelétől foglalkozik, a III. kötet VI. leveléig, tehát 1733. március 26-tól 1735. augusztus 13-ig.

A törökországi levelek szerint Saussure 1733 elején, Zay Zsigmond ajánlására meglátogatja Rodostót és az év végén a fejedelem szolgálatába áll, felvéve a pompázatos „gentilhomme de la Cour” címet. Itteni tapasztalatai alapján írja le Rákóczi és udvara

életmódját, ami számunkra annál is inkább érdekes, mert ilyen módon Mikes Kelemen adatait egészíti ki.

Saussure nem volt „rossz szerző”, valóságos írói kvalitással rendelkezett. A legszebb Rákóczi-portré tőle származik, ami persze azzal is magyarázható, hogy a magyar kortársak ezt a műfajt nemigen kultiválták. Hadd idézzük ezt előbb franciául: „Le Prince était grand et très bien fait de sa personne, il avait les cheveux et les yeux noirs: ses yeux étaient si vifs et si pleins de feu: il avait la physiognomie si noble et si majestueuse qu’il frappait ceux qui avaient l’honneur de le voir la première fois, en étaient frappées . . . Il était bon, généreux, charitable, religieux, il faisait tous les jours trois actes publics de religion. Enfin on peut dire que c’était un grand Prince à tous égards. *Grand* dans la prospérité, en ce que dans le plus haut point de sa fortune, et lorsqu’il possédait en quelque manière deux florissants Etats, il était doux, affable, bienfaisant, et qu’il a fait voir par plusieurs belles actions qu’il était magnanime et véritablement digne de régner. *Grand* dans l’adversité, en ce que dans les revers de fortune les plus accablantes, il les a toujours soutenu avec la grandeur d’âme d’un héros; il n’a jamais témoigné qu’il y fût trop sensible; il a toujours gardé son rang avec dignité; il ne s’est point laissé abattre par les déplaisirs; il a eu même la fermeté de cacher les plus cuisants à ceux qui avaient l’honneur d’approcher le plus de sa personne. La seule chose qu’il y avait à relever chez lui, c’ est qu’il ne connaissait pas les hommes et qu’il y avait une trop grande facilité à donner sa confiance.” Magyarul: „A fejedelem személyére nézve magas és jól megtermett, fekete haja és fekete szeme volt, szeme oly élénk és annyira tele tüzzel, arckifejezése oly nemes és méltóság-teljes volt, hogy azok, akiknek megadatott a tisztesség, hogy őt először láthassák, meglepődtek. Jó volt, nemeslelkű, jótékony és vallásos . . . Mindennap háromszor nyilvános vallásos aktuson vett részt; végül is azt lehet mondani, hogy minden szempontból nagy fejedelem volt. *Nagy* volt jó sorsában, amikor szerencséje legmagasabb pontján állt, és amikor bizonyos mértékig két virágzó állam birtokában volt, mindig nyájas, kedves, jótékony volt és több szép tettével bizonyította be, hogy nagylelkű és uralkodásra valóban méltó. *Nagy* volt a balszerencsében, mert ennek legsúlyosabb csapásait is egy hős lelki nagyságával tűrte, nem mutatván soha, hogy azok túlságosan érintenék; rangját mindig méltósággal őrizte.; a kellemetlenségek nem verhették le; oly szilárdsággal viselkedett, hogy a legfájóbbakat azok előtt is el tudta rejteni, akik abban a tisztességben részesültek, hogy legközelebb álltak hozzá. Egyetlen dolog, amit szóvá kell tenni vele kapcsolatban az, hogy nem ismerte az embereket és túl könnyen ajándékozta meg őket bizalmával.”

Bennünket Saussure törökországi levelei különösen Rákóczi irodalmi munkássága szempontjából érdekelnek. A III. kötet I. leveléhez fűzött jegyzetében elmondja, hogy 1739-ben Hágában megjelent az *Histoire des révolutions de Hongrie* című kiadvány, amely Magyarország történetének összefoglalója és a béketárgyalások dokumentumai mellett közli a fejedelem *Emlékiratait* is. Ezt írja: „Il est très certain que ce Prince est l’auteur de ces ouvrages. Quelque temps après que l’auteur de ces lettres fût entré à sa Cour, il les lui remit pour y corriger quelques fautes d’orthographe et de style qui s’y étaient glissées. Environ un an avant que le Prince vint à mourir, il en fit present à un de ses gentilshommes. Le prince Joseph, fils aîné de ce Prince, les lui demanda pour les lire, mais au lieu de les lui rendre, il les donna à un abbé français qui était alors son favori et qui suivant toute apparence, les a vendu ou fait vendre au libraire de la Haye qui les a imprimé.” (Teljesen bizonyos, hogy ezen mű szerzője maga a fejedelem. Nemsokára azután, hogy e levelek

szerzője szolgálatába állt, néhány becsúszott helyesírási és stílushiba kijavítása végett kezébe adta a kéziratot. Körülbelül egy évvel a halála előtt egyik udvari emberének ajánlódta azt. József herceg, az elhunyt idősebb fia elkérte ettől, hogy elolvassa, de ahelyett, hogy a tulajdonosnak visszaadta volna, egy francia abbénak adta, aki annak idején kedvence volt, és aki azt minden valószínűség szerint eladta, vagy eladatta a hágai kiadónak, aki azt kinyomatta.) Tehát Saussure szerint nemcsak az *Emlékiratokat*, hanem a történeti összefoglalást is Rákóczi írta.

Ezt az állítást Thaly átveszi az említett Saussure-kiadásban, arra hivatkozással, hogy a történeti összefoglalásnak Brenner Domokos szepesi prépost nem lehetett a szerzője, mert ő már 1721-ben a Bastille-ban meghalt. Szerinte ez a munka is később keletkezett, éppúgy mint a *Mémoires* és Rákóczi műve. Thaly azt is állítja, hogy miután Rákóczi Saussure-t bízta meg a helyesírási és stílushibák kijavításával, ezért az *Emlékiratok* is csak 1734-ben készülhettek el, vagy esetleg az első részek már 1733-ban. (I. m. 78.)

Ezt a kettős állítást Saussure tanubizonyságának ellenére sem fogadhatjuk el, mert egyrészt a *Histoire des révolutions de Hongrie-ban* megjelent történeti összefoglaló szerzője csak Brenner lehet belső szövegkritikai érvek alapján, s a megírásra minden valószínűség szerint Rákóczi franciaországi tartózkodása idején került sor. Másrészt, a *Mémoires-on* Rákóczi évtizedeken keresztül dolgozott, amit bizonyít a nemrég a bécsi National-bibliothekban előkerült változat is, amelyen megfigyelhetők a fejedelem saját kezű javításai vagy olyan betoldások amelyeket ő maga diktált. (A kérdésről vö. *II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai* szövegkritikai kiadásához írt tanulmányomat, Bp. 1978).

Saussure egyébként egy másik levélben, amelyet Thaly közöl, részletesebben is megismétli mindazt, amit az előbb említett jegyzetben elmond. (Lettres d'un gentilhomme de Son Altesse Serenissime le Prince François Rákóczy, prince de Transylvanie, à son ami M... 1740. február 23. I. m. 289.) Itt azt állítja, hogy Rákóczi a történeti összefoglalót latinul írta, Bechon, Rákóczi titkára fordította franciára. Ő maga csak az *Emlékiratok* kéziratán dolgozott, mégpedig a következőképpen: „Je m'émancipai jusqu'à changer quelques phrases que je ne trouvais pas françaises. Mais je bornai cela à peu de chose par discrétion et par ménagement pour le Prince, qui, comme tous les auteurs font ordinairement, avait le faible de regarder ses ouvrages d'un oeil prévenu et d'en juger en père aveugle sur leur compte. Après y avoir fait quelques légers changements, je le mis au net et le rendis au Prince qui me parut en être content. J'observe que l'éditeur l'a donné au public d'une manière assez fidèle.” Magyarul: „Feljogosítottam magam még arra is, hogy néhány mondatot megváltoztassak, amelyeket nem találtam franciásnak, de korlátoztam magam tiszteletből és tapintatból a fejedelem iránt, akinek, mint általában minden szerzőnek, az volt a gyengéje, hogy előítéllettel nézte saját munkáit és vak atyaként ítélte felőlük. Miután néhány kisebb változtatást végeztem, letisztáztam és visszaadtam a fejedelemnek, aki úgy tűnt, elégedett volt vele. Úgy látom, hogy a kiadó elég hűségesen adta a közönség kezébe.” Saussure-nek azt az állítását el kell fogadnunk, amely szerint Rákóczi valószínűleg Louis Molitard-ra, udvari emberére bízta a kézirat egyik példányát, aki 1734-ben Párizsba ment. (A Francia Külügyminisztérium Levéltárának *Mémoires*-példánya viszont az 1730-s dátumot viseli, ami arra utal, hogy Rákóczi előbb – Saussure javítása előtt – elküldte Párizsba). Saussure azt állítja, hogy Leroux abbé juttatta el a kiadónak a kéziratot. Ezt ellenőrizni nem tudtuk, mert a szerkesztő, P. Marchand iratai között nem találtunk erre vonatkozólag semmi nyomot.

Saussure Rákóczi más kéziratáról is megemlékezik, így különösen dicséri a *Traité de la politesse-t*, tehát a *Réflexions sur la vie civile et la politesse d'un chrétien* című munkát, amelyet kiadásra érdemesnek tart és amely 1751-ben a *Testament politique du prince Rákóczi* című kiadványban meg is jelent. Erről azonban úgy látszik Saussure még 1765-ben, amikor a másolatot készítette, nem tudott.

Szól Saussure jegyzeteiben Rákóczi *Confessiójáról* is, megjegyezve, hogy Isten előtti gyónás és mint ilyen egy áhítatos léleknek egyéni természetű megnyilvánulása, éppen emiatt udvari emberei úgy határoztak, hogy a kéziratot megsemmisítik. Az erre vonatkozó megjegyzés az *Histoire des Révolutions de Hongrie* egyik példányában található és a következőképpen szól: „Ouvrage dans lequel le Prince entre dans un grand détail de toutes ses actions et où il expose naturellement les grâces particulières qu'il a reçues de Dieu, de même que les occasions dans lesquelles il peut l'avoir le plus offensé. Après la mort du Prince ses principaux officiers jugèrent prudemment qu'il ne convenait pas que cet ouvrage paraît jamais, c'est qui fit qu'ils les supprimèrent, crainte qu'ils ne tombent un jour en mauvaises mains.” (Id. kiad. 311–312.) (Thaly a *supprimer* igét a „mellőzni” szóval fordítja). Ez a megjegyzés nem bizonyítja, hogy Saussure olvasta a *Confessiót*, de tudott róla. Egyébként a *Vallomások* kézírata még Rákóczi halála előtt elkerült a Grosbois-i kamalduliakhoz, tehát nem semmisítették meg.

Saussure foglalkozik Rákóczi végrendeletével is, amelynek szövegét lemásolja a nagyvezírhez és Villeneuve francia követhez írt levelekkel együtt. Ő írja meg azt is, hogy XV. Lajos parancsot adott a végrendeletben jelzett összegek kifizetésére, hogy azok, akik Párizsban voltak, ezeket meg is kapták, ő maga azonban csak egy részét, s nem tudni, hogy Rákóczi György, aki rendelkezett a fennmaradó összegekkel, a rodostóiaknak elküldte-e a fejedelem hagyatékát. Keserűen jegyzi meg, hogy a saját sorsán nem lehet csodálkozni: „Ne voit-on pas tous les jours que les grands ne sont pas les meilleurs payeurs?” (Avagy nem látjuk-e naponta, hogy a fő emberek nem a legjobb fizetők?)

Thaly érdeme, hogy kiadta Saussure törökországi leveleinek egy részét, ki kell adni azonban az összeset, csak így ismerhetjük meg azt a világot, amelyben a bűjdösök éltek és meghaltak, s így tehetünk szolgálatot a magyar és az egyetemes történelemnek is.

EGY MAGYAR „PEREGRINUS” SVÁJCI TANULMÁNYAI

A Borsod megyei levéltár egy jelzetlen kéziratot őriz, amelyben zömmel egy református pap, Pápai M. Mihály feljegyzéseit találhatjuk meg a XVIII. század második feléből.¹

Pápai M. Mihály ismeretlen helyen született 1700-ban. Tanulmányait 1726-tól Sárospatakon végezte. 1740-ben tanulmányai folytatása végett Svájcba indult. 1740 augusztusában már Bernben tanult, s ott tartózkodásának utolsó biztos dátuma 1742 március 28-a. Innen ugyancsak tanulmányai folytatására az Odera melletti Frankfurtba távozott, ahonnan csak 1747-ben tért haza előbb a győri egyházba, ahonnan 1748-ban Tarcalra majd Makkoshotykára (Zemplén m.), Cserépfaluba költözött. 1764-ben pedig Diósgyőrben nyerte el a lelkészi állást, s itt halt meg 1786-ban. Nevét Svájcban Pápai M(olnár)nak, későbbi kézírataiban pedig itthon Pápai Tóth Mihálynak írta.² Az alábbiakban berni tanulmányi jegyzeteire szeretném a figyelmet felhívni.

Pápai kötetében ugyan több kézírást lehet megkülönböztetni, a másolatok java részét azonban maga készítette. Kolligátuma tanúsága szerint a természettudományok iránt nagymértékben érdeklődött. Így terjedelmes részletek találhatók a méhészkedés, a méztermelés különböző módozatairól (242–266. pp.) Igen hosszadalmasak alkímiai jegyzetei (267–566.). Harsányi szerint 1747-ben Bazelben *Margarita coram porcis id est Lapis philosophorum* című alkimista művét meg is jelentette.³ Ezekon kívül azonban szívesen másol le s talán maga is készít már svájci tanulmányai után gúnyverseket, politikai paszkvillusokat. Érdeklődik Magyarország földrajza (64–86.) iránt, s oldalakon keresztül másolja füzetébe különféle, zömmel XVI. századi történeti személyek, tudósok, szentek életrajzi adatait (31–51.). Tisztázhatatlan, hogy retorikai jegyzeteinek egy része hol készült. Nagyon valószínű, hogy ezek is Bernben születtek, mint azok, amelyek első sorban az egyházi beszéd metodikáját tárgyalják.

Svájci jegyzetei is sokfélék. Elsősorban professzorainak az előadásai kerülnek kolligátumába. Igen sokat olvas, olvasmányait javarészből pontos forrásjelzettel látja el, s valószínűleg ezekhez a ritka könyvekhez is Bernben jutott hozzá. Mint „peregrinus experientiae causa” hazájának is akar használni, de a maga emlékezetét is segíteni akarja. Csakis ilyen kettős céllal magyarázható ennek a terjedelmes gyűjteménynek (783.) a létrejötte.

¹ *Hegyaljai Kiss Géza*: Torna Borbála sírverse 1688-ból. ItK, 1930. 361.; *Stoll Béla*: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565–1840. nr. 472. 250–251.

² *Harsányi István*: Adalék a Gyöngyösi irodalomhoz. Akadémiai Értesítő. 1921. 26–29.; *Benke Imre*: Abauji lelkipásztorok. 1685–1799. Kassa, 1943. 318.; *Kilián István*: Ismeretlen XVIII. századi kézirat a miskolci levéltárban: a „Tudóskönyv”. Északmagyarország 1959. május 17. 5.; *Balázs József*: Diósgyőrben is élt a „Tudóskönyv” szerzője. Északmagyarország 1959. május 31. 5.; *Kilián István*: Ismeretlen XVIII. századi kézirat a miskolci levéltárban: a „Tudóskönyv”. Újabb adatok a „Tudóskönyv” szerzőjéről. Borsodi Szemle, 1962. nr. 5. 103–107.

³ *Harsányi*: I. m. 1921.

1740. április 8-án a berni egyetem rektorának, Rudolphus Brunnernek *De minima festinatione in studiis* című előadását másolta le. Ugyanennek az évnek az augusztusában precíz rajzokat és ezekhez szöveges magyarázatot készít a rézmetszéstől. Ekkor egy *Ludovicus Noethiger* (Nötiger) nevű rézmetszőnél lakott Bernben, s tudományát, szerszámkészletét lopva leste el (681–687.).⁴ Ugyanilyen gyakorlati okok vezették akkor is, amikor minden bizonnyal Bernben Johann Huebner *Reallexikon*ából (1704.) a gyémánt- és drágakő-köszörülés módját és eszközeit (673–74.), az acél-, réz-, drágakő-, csont-, fa- és vasesztergályozás szerszámain és a pergő rokka rajzát másolja füzetébe (673–680.).

1740. szeptember 26-án tart Rudolf Brunner egy előadást *De otio literario* címmel, s ennek a másolatát november 24-ére már el is készíti (693.) December 31-én éjszaka Brunner professzornak egy másik előadását is lemásolja, s erről az alábbiakat jegyzi meg: *Oratio Inauguralis . . . Rudolphi Brunneri in . . . Academia Bernensi Philosophiae Professoris Ordinarii . . . cum in eadem Philosophiam Wolffianam publice profiteri inciperet, habita in Auditorio Majori Academico. Die XI. Ianuarii 1737. de Notis verae Philosophiae.* (693.) Ez a jegyzet nemcsak Pápai érdeklődési körének, hanem Rudolf Brunner tájékozottságának is hű tükré. A klasszikus német filozófia egyik legjelesebb képviselőjének, az akarat szabadságát tagadó Christian Wolfnak a tanai tehát svájci közvetítéssel Pápai Mihály révén is eljuthattak Magyarországra.

1741. február 6-án Samuel Scheurer retorikai előadását másolja le. Ennek a címe: *Oratoriae Sacrae Brevis Idea . . . Descripsit in usum suum – jegyzi fel Pápai – postquam eandem explicatam ab Auctore . . . viva voce audisset. Bernae 6-ta Februarii 1741.* (641.) Tíz nappal később egy másik professzornak, Henricus Ringierusnak *Methodus Concionandi* című munkáját másolja le hallomás után (547.).

Ugyanezen évben, március 7-én Brunner *De vera Philosophia* (719.), szeptember 16-án ismét Ringierus professzor retorikai módszertanát (633.), november 6-án Brunner *De corruptione Mentis per litterarum studia* című előadását (709.) írja be füzetébe.

Bernben 1742. január 4-én Homéroszról (591.), Vergiliusról (597.), Ovidiusról (581.) és a bibliai Mózesről (599.) is folytat tanulmányokat. A természettudományokon, a retorikán túl tehát a klasszika filológia iránt is érdeklődik.

Önálló vállalkozása magyar nyelvű francia nyelvtanának tervezete is, amelyből sajnós, csak a bevezető és a hangtan készült el (225.). Bizonyára egyetemi filozófiai tanulmányainak köszönheti, hogy Theodor Ludovicus Lavnak *Meditatio Philosophica de Deo, mundo et homine* című munkájára is felfigyelt, s ezt részben le is másolta, ki is jegyzetelte 1742. április 6-án. (17.) Jegyzeteihez még az alábbiakat is fűzi: *Descriptio Mistico-Atheam Dissertationem Michael M. Pápai Bernae Helvetiorum 6-ta Aprilis 1742. Exemplari Samuelis Engel . . . Reipublicae Bernensis Bibliothecarii Primarii Publici eodem permittenti . . .* (17.)

Bernben 1741. szeptember 12-én Johannes Zahn *Panscopium naturae encyclicum* című művéből (1.), november 12-én egy meg nem nevezett újságból (ex novis publicis) másol ki részleteket (2.).

Nagyon valószínű, hogy a hatalmas gyűjtemény igen sok darabja itt, Bernben, Frankfurtban vagy Magyarországtól, Svájcig, illetőleg visszafelé tartó útja során született.

⁴ Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Budapesti Magyar Helikon 1976. 6.

Prágában például Nepomuki szent János szobrára tűzve egy latin nyelvű gúnyverset talált, s ezt le is másolta, sőt le is fordította magyarra. Lejegyzí a berlini királyi palota feliratait (32.).

Adatgyűjtését, „olvasónaplóját” természetesen nem fejezi be svájci tanulmányai végezetével, hanem később is számtalan olvasmányát rögzíti, jegyzeteli ki. Még élete utolsó szakaszában is készít jegyzeteket. A gyűjtemény ilyen szempontú vizsgálata is megérné a fáradságot.

Pápai M. (Tóth) Mihálynak nemcsak ez az egy kolligátuma ismeretes. A sárospataki könyvtár őrzi legkorábbi kézíratait. 1727 január 21-én Gyöngyösi *Palinodia tristis Hungariae* című művét, s 1728 január 29-én pedig a tállyai rektor Zilahi János *Phaetonis incendium* című munkáját másolja le saját használatára. Egy országgyűlési paszkvillust is őrzi még a sárospataki református nagykönyvtár, s Harsányi ezt is kiadta.⁵ A Ráday könyvtárban pedig egy levéltervezete található, amelyben már mint diósgyőri prédikátor Mária Terézia figyelmét felhívta a környék érc- és szén lelőhelyeire, ezzel is bizonyítva természettudományos és praktikus érdeklődését.⁶

Mi vezette Pápaít akkor, amikor ezt a hatalmas gyűjteményt létrehozta? Nyilván elsősorban a maga használatára készítette jegyzeteit, de bizonyos, hogy közösségi célokat is akart szolgálni. Az utóbbira épp francia grammatikájának terjengős barokk címe is példa lehet: *Magyar Nyelven iratott Uj Frantzia Grammatika . . . Mellyet is Maga könnyebbségére és tulajdon (sőt talán még a jövőben másoknak is, ha ISTENNEK tetszik) hasznára le-írtt Pápai M. Mihály*. A közösség szolgálatáról még a nyelvtan *Elöl-járó Beszédé*-ben is tett említést: . . . *Nem tzelom pedig itten az, hogy errül a' nyelvriül hoszszu Historiát írjak; hanem tsak a' mennyiben valamelly ezt tanulni akaró Magyarinak ennek eredetit 's terjedését rövidesen le-írom . . . tzelom . . . tsak, hogy ezzel magam feledékenységén erőt-végyek, és talám vala kiknek másoknak is (ha kik valaha ezen írásomat olvasni találják) használhassak . . .*

Pápai Mihály a felvilágosodás eszméit, gondolatait, Bern egyetemének szellemiségét akarta a sokkal elmaradottabb Magyarországra menteni. A lipcsei újság valamelyik számából másolja ki Voltaire fiktív epitáphiumát akkor, amikor a felvilágosodásnak ez a jeles gondolkodója még ötven esztendő sem volt. A Voltaire-t annyira jellemző sorok talán megérdemlik a közlést:

Epitaphium celebris Illius Voltaire

En tibi dignum Lapide Voltairum
qui
In Poesi magnus, In Historia Parvus,
In Philosophia minimus, In religione nihil,
cujus

Ama híres Voltaire sírfelirata

Ime, itt látod a márványsírkőre méltó Voltaire-t,
Aki
A költészetben nagy, a történelemben kicsi,
A filozófiában a legkisebb, a vallásban semmi.
Akinek

⁵ *Harsányi István*: Két költemény az 1764-iki diaetáról. ItK, 1914. 451–459.: *Harsányi István–Gulyás József*: Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból. ItK. 1917. 330–336.

⁶ Ráday könyvtár. *Collectiones Agentiales variae*, I. 146. 435.

Ingenium acre, Iudicium praeceps, Improbilas summa,
cui
Arrisere mulierculae, Plausere Scituli
Favere profani.
Quem
Irrisorem hominum Deumque S. P. Q. Phisico-Atheus
Aere collato donavit.

A tehetsége kiváló, az ítélőkészsége vak-
Akit merő, az erkölcstelensége óriási,
Kinevetnek a széplányok, megtapsolnak
az áltudósok,
Pártolnak az istentelenek.
Aki az embert és az istent megvetette,
Annak
Pénzt gyűjtve adományozta a hitetlen
szénátus és a nép.

(Ex Novis Lipsiensibus)

Pápai M. Mihályról nagyon keveset tud a magyar tudománytörténet vagy a református egyháztörténet, pedig korának jeles természettudományos képviselője volt, aki felvilágosodott emberként a racionális hit prédikátora volt, a hit dolgaival akarta a tudományt egyeztetni, a társadalom tudományokat a mindennapi élettel. Azt hiszem, hogy a „tudóskönyv” nemcsak a magyarországi felvilágosodás és a XVIII. századi természettudományos érdeklődés példája, hanem annak is tanúja, hogy a Svájcban megfordult peregrinuszok hogyan akarták és tudták hazájuk művelődésének ügyét előbbre vinni.

M É S Z Á R O S I S T V Á N

PESTALOZZI ÉS A MAGYARORSZÁGI NEVELÉSÜGY

„... Három esztendők után, mellyeket Németországban töltöttem, Helvétziába utaztam Pestalozzihoz, és ott közel esztendőt fordítottam egyedül arra, hogy az ő nevelésének módját ő tőle s tanítóitól tulajdon iskolájában tanuljam meg. Szemmel látott tanúja voltam a gyermekekkel való bánásnak; az ő taníttatások módjának és előmeneteknek, a gyermekeknek foglalatosságainak, mulattságainak, játékjaiknak és magok viseleteknek; a Pestalozzi iskolája elrendeltetésének; egy szóval mind annak, ami a Pestalozzi nevelése módjának fundamentomait, tulajdonságait, annak természeti valóságát teszi és illeti.”¹

A nagy svájci nevelő lelkes magyar híve, Váradi Szabó János 1816-ban írta e sorokat egy pesti lapban.

Nevelőképzés és fizikai munka

Pestalozzi 1805–1825 között fennálló yverdoni nevelőintézete elsősorban mint a tanítás-nevelés korszerű módszereinek műhelye vált Európa-hírűvé ezekben az években. Ezért főként az előkelő családok figyelmét hívta fel magára nálunk is, Európa más tájain is.

¹ Jelentés a két Magyar Hazához. Hazai s Külföldi Tudósítások 1816. 45. szám, Toldalék (=meléklet)

1808-ban például Brunszvik Jozefin is azzal a céllal kereste fel Yverdont, hogy két fiát itt elhelyezze (amire azután mégsem került sor). Az előkelő borsodi arisztokrata, báró Vay Miklós viszont azért küldte Váradi Szabó Jánost, a sárospataki kollégium végzett diákját – heidelbergi egyetemi tanulmányok után – Yverdonba, mert gyermekei nevelőjéül szemelte ki őt, s hogy Pestalozzi mellett sajátítsa el a nevelés-tanítás művészetét. 1810–1811-ben tíz hónapot töltött itt. Hazajöve 1811 nyarától volt nevelő a Vay-családnál a Miskolc melletti Alsózsoltán.²

Nyoma van, hogy a környékbeli nemesi udvarokban tevékenykedő nevelőkkel is tartott kapcsolatot, könyveket kölcsönözve nekik. 1811. október 17-én például Uti János, egy Tiszaroffban lakó családnál alkalmazott házitanító küldte vissza neki a Johann Schmied yverdoni tanító által írt könyvet. „Többet lehet ebből a könyvből a Pestalozzi institutumáról is ítélni, mint első tekintettel látszik” – írta többek között kísérőlevelében.³

1813 nyarán Vay generális meghívására Alsózsoltára érkezett Váradi Szabó egyik volt yverdoni tanuló- és tanítótársa, Wilhelm Egger is, ettől kezdve ketten nevelték a Vay-gyermekeket. Egger feladata az írás, rajz, ének és torna oktatása volt, Váradi Szabóé pedig a nevelés-tanítás többi területe. Főként „a fej- s írásbeli számvetést, a formák és nagyságok tanulmányát” tanította nagy kedvvel.

Később, az 1830-as években – de valószínűleg korábban is – az erdélyi Teleki-családnál volt nevelő az a Tompa Ádám, aki az 1813–1814 fordulójá körüli, majd az 1816–1817 fordulójá körüli hónapokban tartózkodott Yverdonban. Ma is meglévő könyvtárában hat olyan könyv van, amelyeket ekkor e svájci kisvárosban szerzett be.⁴ Közülük öt az említett Johann Schmied yverdoni tanító különféle módszerkönyve a Pestalozzi-féle számtanoktatáshoz, egy pedig Pestalozzi beszédeit tartalmazza (*Reden*, a kiadás éve és helye nélkül).

Sajátos paradoxon: Pestalozzi, „a nép nevelője” hazánkban először az arisztokraták körében vált ismertté, aki a nemesi családok számára korszerű módon felkészített nevelőket tud képezni.

Ez tűnik ki egy másik magyar nemesúr, Fáy András 1816-ban közreadott könyvéből is. Nincsenek jó házi nevelőink – panaszkodik –, mert az iskolákban a növendékek nem foglalkoznak azokkal a tudományokkal, amelyek a nevelők számára szükségesek („p. o. psychologia, anthropologia, paedagogia, didactica, diaetetica s a t.”). „De ha ez nem lehetne is, csak egy-két nevelő institutumunk volna is mustrául a hazában, mint a Rochowé Rechában, Salzmanné Schnepfenthalban, Pestalozzié Yverdonban...”⁵

² Az adatokat Váradi Szabó visszaemlékezéseiből közölte Tavasi Lajos: Értesítés arról, ki által, hol és mikor használtatott hazánkban Pestalozzi elemi módja? Nevelési Emléklapok I. 1846. XLV–CLVII. Az összes, Váradi Szabóra vonatkozó adat innen való.

³ Idézi Lengyel Imre: Újabb adatok Pestalozzi magyarországi hatásának értékeléséhez. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 29. sz. Bp. 1961. 153.

⁴ Dankanics Ádám: Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 46. sz. Bp., 1964. 229–233. – A könyvtárban megvan Pestalozzi szakközlönyének 1803-i 2–3. száma is. (Wochenschrift für Menschenbildung von Heinrich Pestalozzi und seinen Freunden).

⁵ Fáy András: Próbatétel a máii nevelés két nevezetes hibáiról. Pest, 1816. 43. §

(Nemeseink számára Pestalozzi pedagógiai gondolatainak megismerésére már korábban is kedvező lehetőség nyílt: a *Hogyan tanítja Gertrud gyermekeit* 1801-ben, a lipcsei vásáron való megjelenésével egyidőben a pesti könyvesboltban is kapható volt: az 1810-es évek végén pedig a *Lénárd és Gertrud* új kiadásának Pesten több mint 30 előfizetője volt.)

De éppen Váradi Szabó János volt az, aki Pestalozzi életművének korábbi, ekkor már eléggé elhomályosult, Yverdon előtti nagy gondolatát is igyekezett gyümölcsöztetni hazai körülményeink között. Az alsóbb társadalmi rétegek nevelésében-tanításában a fizikai munka szerepeltetése, az oktatás és a termelőmunka összekapcsolása, a munka által munkára nevelés – lényegében ezek kifejtése alkotja 1817-ben Pesten megjelentetett könyvének legfőbb anyagát: „A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról. Nevezetesen, hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) iskolákkal egybekötni”. A könyv azonban érzékelhető visszhangot nem keltett.

Túl ezeknek az elveknek a népszerűsítésén, Váradi Szabónak fontos kezdeményező és szervező szerepe volt abban, hogy 1819-ben Pesten megnyílt – a pesti nőegylet égisze alatt – a munkaiskola a városi plebejus rétegek gyermekei számára.⁶ Ennek mintájára szerveződött meg azután Budán 1828-ban a budai gyermek-munkaiskola is, szoros kapcsolatban Brunszvik Teréz krisztinavárosi óvodájával.⁷

Ebben az évtizedben a hagyományos iskolák pedagógusai közül is számosan ismerhették már Pestalozzi nevét.

1817-ben a Vay-család Pestre költözött, s a két házi nevelő, Váradi Szabó és Egger szoros kapcsolatba került a pesti evangélikusok iskolájával. „A tanító urak közül egyiket-másikat a Pestalozzi elemi tanításmódjának némely ágaiba bevezettük” – írta később Váradi Szabó. Egger néhány évig rajtot tanított itt. Ebben az iskolában Pestalozzi elveinek érvényesítésére a hazai evangélikus iskolák tekintélyes felügyelője, Schedius Lajos adott jelentős ösztönzést.

Egy másik yverdoni Pestalozzi-tanítvány, Franz Georg Hoffmann 1818-ban leánynevelő intézetet nyitott Pesten, amely azonban csak rövid ideig állt fenn.⁸

Az erdélyi szászok között is tevékenykedett ez idő tájt egy Pestalozzi-növendék. Stefan Ludwig Roth 1818–1820 között másfél éven át tartózkodott Yverdonban; tanulmányairól, tanítói tevékenységéről 1820. április 4-i keltezéssel állított ki elismerő bizonyítványt Pestalozzi. Roth ezután az erdélyi Meggyes evangélikus gimnáziumának lett tanítója, később a város papja.⁹

De ekkor már a pesti egyetemen is tárgyalták Pestalozzi tanait. 1814 őszén kezdte meg működését a pesti egyetem bölcsészkarán a neveléstudomány tanszéke, s ránk maradt az első pedagógia-professzor, Krobót János előadásainak kézírata az 1815/1816-i tan-

⁶ Említi *Zibolen Endre*: Óvodai hétköznapiak a régi Pest-Budán. Az Országos Pedagógiai Könyvtár Évkönyve 1963/1964. Bp. 1965. 110.

⁷ Vö. *Mészáros István*: Brunszvik Teréz és a korabeli hazai népoktatás. Ma és Holnap, 1975. 1. sz. 81–85.

⁸ Intézetéről tájékoztatót is adott ki: *Über Erziehung und Unterricht. Ein Wort zur Ankündigung einer in Pest errichteten Erziehungs- und Unterrichtsanstalt für Töchter aus den gebildeten Ständen. Pest 1818.*

⁹ Pestalozzi und sein Schüler Stefan Ludwig Roth. Schul- und Kirchenbote 1896. 279.; Pestalozzianum, 1925., március, 9–11.

évből.¹⁰ Ebben – Rousseau, Kant sűrű idézése mellett – többször szóba került Pestalozzi neve is: részletes kifejtést kapott a külső és belső „szemlélet” (sensualitas externa et interna), Pestalozzi oktatási módszerének ez az alaptényezője.

S az első részletes életrajz és méltatás is olvasható volt ez idő tájt magyar nyelven Döbrentei Gábor tollából. Tanulmánya – amely az *Annalen der Literatur und Kunst des Inn- und Auslandes* 1810-i augusztusi számában közölt ismertetés alapján készült – az Erdélyi Museum 1817. évi nyolcadik számában jelent meg *Pestalozzi Henrik híres nevelési író élete* címmel. Ebben a két főmű, a *Lénárd és Gertrud*, valamint a *Hogyan tanítja Gertrud gyermekeit* is bemutatásra került.

Vita Pestalozzi erkölcsi nevelési elvei körül

Váradi Szabó János 1816-ban a *Hazai s Külföldi Tudósítások* című pesti lapban – november 25-i dátummal – lelkes hangú tájékoztatás keretében bejelentette, hogy az elemi tantárgyak Pestalozzi-féle módszertankönyveinek lefordítására készül. Meg akarja ismertetni ezeket honfitársaival, mert Pestalozzi nevelési eljárás módját „a legjobbnak, az emberi természettel leginkább megegyezőnek, a legtökéletesebbnek” tartja. Ezt igazolja ugyanis az így nevelt növendékek feltűnő előrehaladása „mind a tudományokban, mind a jó erkölcsben, mind pedig a testi gyakorlásokból származni szokott ügyességben”.¹¹

A cikk váratlanul heves hangú ellenvéleményt váltott ki. Az egyik budai nőnevelő intézet vezetője, Folnesics Lajos ugyanis a *Tudományos Gyűjtemény* című lap 1817-i első számába cikket írt „Észrevételek a Pestalozzizmus ellen” címmel. Ebben kifejti, hogy Pestalozzinál háttérbe szorul „a tiszta keresztyén hit”, ezért módszere „materializmusra vezet a Religjoban és a Moralban”.

Nem sokáig késett a válasz. Schedius Lajos már a *Tudományos Gyűjtemény* következő számában megjelentette „A Pestalozzizmus ellen való észrevételekről” című vitacikkét. Ebben Pestalozzi-művekből vett idézetekkel bizonyítja, hogy nincs igaza vitapartnerének.

A hírlapi vita azonban további hullámokat is vetett. A *Chronik der österreichischen Literatur* című bécsi lap ugyanis szemlélte a *Tudományos Gyűjtemény* korábbi számait, s ennek során kritizálta az ott megjelent Pestalozzi-ellenes állásfoglalást. Folnesics ismertette e recenziót a *Tudományos Gyűjtemény* negyedik számában (*A Tudományos Gyűjtemény recenziója a külföldön*), s benne megismételte Pestalozzit elutasító álláspontját, bejelentve: összefoglaló tanulmányban fogja kifejteni véleményét a kérdés nagyobb összefüggéseiről. Ez a *Tudományos Gyűjtemény* ötödik számában látott napvilágot: „Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi. Felelet a Pestalozzizmus védelmezésére”.

Közben a *Hesperus* című brünni tudományos közlöny 1817. évi 22. számában megjelent egy cikk, magyar szerző tollából, amely elmarasztalta a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségét, mert helyet adott a Pestalozzi-ellenes véleményeknek. Erre a választ maga a szerkesztő, Kazinczy Ferenc adta meg.

¹⁰ A kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtárban, jelzete: F. 53. Pestalozzi említése többek között a 314. és 354. oldalon; a kétféle „sensualitas” kifejtése a 115–123. §-okban.

¹¹ L. az 1. sz. lábjegyzetet.

Egyrészt nehezményezte, hogy a szerző nem „a kész s közel levő utat” választotta véleménye kifejtésére (vagyis hazai lapot); másrészt a kritika jogosultságát hangoztatta. Úgy tudja ugyanis, hogy több helyen nem vált be Pestalozzi módszere (pl. Freiburgban, Bécsben). De főként a tudományos érveket hiányolja a brünni cikkből: „Ha a hazai íróknak Pestalozzi mellett különös okai és belátásai voltak, miért nem terjeszté azokat tudósan elő?”

A vita utórezgéseként és befejezéseként fogható fel a Tudományos Gyűjtemény 1824. évi 11. számában megjelent közlemény, *Pestalozzi nevezetes állításai a nevelésről* címmel. Szerzője Horváth János veszprémi kanonok, papnevelő intézeti igazgató (később székesfehérvári püspök). A terjedelmes tanulmány világosan, tárgyilagosan, jól informálón (de semmiféle ellenvetést nem téve) összefoglalja – s ezzel alkalmazásra sugallja – Pestalozzi nevelési koncepciójának lényegét, részleteit, megvalósítási módjait.^{1 2}

Az újszerű szemléltető oktatás

Az yverdoni intézet megszűnte, illetőleg Pestalozzi halála (1827) után azonban alapvetően megváltozott a nagy svájci pedagógus tanainak érvényesülési-megvalósulási lehetősége nálunk és a nyugat-európai országokban egyaránt. Pestalozzi nevéhez ekkor már nem kapcsolódott a fizikai munka mint nevelőeszköz, sem a nevelőképzés korszerűsítése, sem az erkölcsi nevelésnek valamiféle új, liberális-laikus változata. Ettől kezdve Pestalozzi neve szinte egyetlen egyet jelentett: tanítási módszert, azt az oktatási eljárást, amely egy sajátosan felfogott tanulói érzékszervi tapasztalatszerzés közegebe ágyazódik.

Pestalozzi didaktikájának kezdettől fogva központi tényezője az Anschauung, amelyet első fordítója „szemlélet”-nek magyarított.^{1 3} Ez sajátos kapcsolatba került jelent a megismerendő tárggyal, amikor a tárgy sokoldalú „külső” érzékszervi érzékelésével szorosan összefonódik ugyanennek a tárgynak a „belső” megtapasztalása, a hozzá való személyes-egyéni kötődés, annak „átélése”, „megélése”. Erre épült – mint alapra – a teljes oktatási rendszer. Lényegét jól ragadta meg a Pesten 1833-ban megjelent Közhasznú Esmeretek Tára kilencedik kötetében levő tartalmas, pozitív és negatív vonásokat reálisan mérlegelő Pestalozzi-szócikk. Ebben többek között ez olvasható: „Eredeti s jelen alapításában egészen sajátja módszerének ideája, mellynél fogva az oktatást érzéki és szellemi tapasztalásra építi, s a gyermeknek emberré képzését öszves erejének a természetesen egymásra következő oktatási tárgyakban való önmunkás és szakadatlan gyakorlása által eszközli. Nem a számolás-, olvasás-, írás-, rajzolás-, éneklésbeli ügyesség megtanítása, hanem a gyermek erejének e tárgyakban gyakorlása Pestalozzi ideája szerint a kezdő oktatás célja.”

Ennek az alapelvnek a szellemében készültek el az egyes tantárgyak módszertanát feldolgozó tanári kézikönyvek. Pestalozzi maga három ilyen kézikönyvet állított össze. Egyik a *Buch der Mütter* (Anyák könyve), ami nem más, mint a családban az anya

^{1 2} Az említett közlemények a Tudományos Gyűjtemény következő helyein találhatóak: 1817. I. 83–100.; II. 115–121.; IV. 142–148.; V. 44–90.; V. 140–142.; 1824. XI. 84–94.

^{1 3} *Tavasi Lajos* már így említette a Nevelési Emléklapok 1846-i I. füzetében. – Pestalozzi „szemléletének” sajátos fogalmáról. I. újabban *Nagy Sándor*: Az oktatási folyamatra vonatkozó nézetek történeti alakulása és mai helyzete. Bp. 1962. 39–54.

irányításával végzendő „szemlélet”-fejlesztés módszertana. (Az anya szerepét e téren a legtöbb szóhajóhető családban – Pestalozzi szándékával ellentétesen – minden valószínűség szerint a nevelő látta el.) A számolás és mérés tanításának módszertankönyve ugyancsak Pestalozzi tolla alól került ki.¹⁴ Az elemi képzés többi tantárgyának módszertankönyveit – Pestalozzi elvei és útmutatásai alapján – yverdoni intézetének tanítói dolgozták ki.

Várad Szabó János 1816-ban közreadott – említett – cikkében írta: „Számos esztendőktől fogva, de kivált amióta a Pestalozzi methodusa szerint kidolgozott kézikönyvek nyomtatásba kijöttek, az ő nevelésének módja minden nevelőknek és oskolai tanítóknak figyelmességét magára vonta.” Ezzel, a Pestalozzi-féle sajátos „szemléltető” oktatás módszerével kapcsolatos a magyar nevelő terve: „Rövid időn [belül] készen leszek a Pestalozzi methodusának magyar nyelven való leírásával, és mihelyt ezt elvégeztem, azonnal lefordítom azon kézikönyveket is, amellyek a tanítás többi tárgyaiban a methodus szerént német nyelven nyomtatásban már kijöttek.”

Nem tudjuk, hozzáfogott-e Várad Szabó a kézikönyvek lefordításához (vagy kedvét szegte az 1817-es vita), de a *Pestalozzi methodusának magyar nyelven való leírásával* minden bizonnyal elkészült. Nyomtatásban való megjelenítésére azonban három évtizedet kellett várnia.

Nem sokkal később, 1822-ben jelent meg Sárospatakon Nyíry István kollégiumi tanár tankönyve, e címmel: *A számvetés tudományának kezdete. A köznép és az alsóbb iskolák számára*. Egyik fejezetének címe: *A Pestalozzi Úr számlálás módja*, amelynek első szakasza így kezdődik: „A számlálás munkáira jókor kell s lehet a gyermekeket szoktatni. Ezeknek a számlálási munkáknak a gyermeki elmék által való megfogásain fundálja amaz egész Európában esméretes Helvétziai nevelő, Pestalozzi Ur az egész nevelését. Az itt a fő dolog, hogy minden számlálási munkákban mutogassuk a gyermekeknek az Eggyeknek különb-különbféle összetételeit, arra tartozó és könnyen előállítható táblákon.” A könyvben e – leprellőszerűen kihajtható – szemléltető táblák is megtalálhatók.¹⁵

1827-ben jelent meg Rév-Komáromban Talyga István könyve *Útmutatás a szám-tudomány tanítására Pestalozzi fenékregulái szerént* címmel.¹⁶ Ebben a könyvben is megtalálható a három számtábla, ez a könyv azonban a tanítók számára készült, ellentétben Nyíryével, amelyet szerzője az elemi szinten tanulóknak szánt.

Pestalozzi hazai népszerűségét jelzi, hogy 1835-ben az egyik pesti nyomdában megjelent az *Anyák könyve* magyarországi kiadása e címmel: *Buch der Mütter, oder Anleitung für Mütter ihre Kinder bemerken und reden zu lehren*. A szerző neve nincs a címlapon; a bevezető („An die Mütter!”) végén azonban ott szerepel a „P.-i.” jelzés.

Egy évtizeddel később, 1846-ban Szőnyi Pál pesti pedagógus *Alaktant* azaz mértan-könyvet írt (nem más ez, mint a Pestalozzi-féle „elemi pontok” közül a második, az „alak” tartományának feldolgozása). A könyv belső címlapja után a szerző külön lapot szentelt az ajánlásnak: utalva Pestalozzi 1846. január 12-én esedékes száz esztendő

¹⁴ „Anschauungslehre der Maassverhältnisse”, „Anschauungslehre der Zahlenverhältnisse”.

¹⁵ Vö. *Szabó Sándorné*: Pestalozzi számtáblái egy 1822-i hazai tankönyvben. Magyar Pedagógia 1978. 2. sz. 290–299.

¹⁶ „Fenékregula” = alapelv, princípium. Az 1817-i Tudományos Gyűjteménybeli vita során is használt kifejezés.

születési évfordulójára, a nagy svájci pedagógus emlékének ajánlja könyvét, „az érzékel-tető tanmód gyakorlati alapítója születési százados ünnepére”.

A nagy évforduló alkalmából az ünnepi megemlékezést szervezők megkeresték – a már évtizedek óta Debrecenben salétrom-felügyelőként tevékenykedő – Várad Szabó Jánost is, tanulmányt kérve tőle a készülő emlékkönyvbe. A Nevelési Emléklapok első számában jelent meg alapos, a lényegét világosan bemutató összefoglalása *Pestalozzi elemi tanításmódjának rövid vázlatja* címmel. (Ez minden valószínűség szerint az 1816-ban bejelentett *Pestalozzi methodusának magyar nyelven való leírása*, amelyet korábban említettünk.)¹⁷

De nemcsak az 1840-es években, hanem az 1850-es években is az újszerű szemléltetéssel egybekapcsolt oktatás volt a korszerű. Szeberényi Lajos békéscsabai tanár – aki az 1846-i Nevelési Emléklapokban Pestalozzi életét ismertette – 1855-ben füzetsorozatot indított Néptanítók Könyve címmel, amelyből 1857 végéig 18 szám jelent meg. „E füzeteknek egyik fő feladata lesz – írta az első szám bevezetéséül – gyakorlatilag megmutatni, hogy lehet és kell e módszert [Pestalozzi módszerét] egyes tantárgyakra alkalmazni.”

Ugyanezzel a céllal jelentette meg Pesten könyvét 1860-ban a reformkor jeles tanügyi szakembere, Majer István is *Szemléleti tanmód az első oktatásnál* címmel.

Pesten 1864-ben egy másik könyv is megjelent e témakörben. Címe: *Utmutatás a nézleti oktatáshoz, képekkel*, szerzője Pásztor Lipót. Bevezetőjében világosan rámutat az ismertetett módszer gyökereire: a könyvvel „azon célzt gondolom elérve látni, melyet előttem már sok mások kitűzének, hogy t. i. a valódi oktatásnak egyedül csak a nézletből lehet kiindulni. Ezen elvnel fogva mindazok, kik a tanítást sikeresebbé akarják tenni, az általuk tervezett nézletteni képeknek könnyebbi közlésére útmutatással is szolgáltak. Mindamellett Pestalozzinak, a népnevelők atyjának és követőinek sikerült csak a nézleti oktatás alapjának nagyobb hatáskört teremthetni. Hála tehát az alapvetőknek, a kezdőknek!”

A „nézlet” (= „szemlélet”, Anschauung) meghatározásában praktikus utat követ a szerző: „Minden nézlet kétféle: anyagi és szellemi. Az *anyagi* a tárgyak valódiságát, színét, alakját ismertetik fel a gyermekkel; míg a *szellemi* a tárgy szerkezetét s tulajdonságait iparkodik különféle példák, elbeszélések és egyebek által a lelki szemek elé varázsolni és maradandókká tenni.”¹⁸

Elmondhatjuk: az 1820-as évek elejétől az 1860-as évek végéig Pestalozzi elsősorban és szinte kizárólag mint a korszerű szemléltető oktatás elméleti és gyakorlati szakembere volt ismerős hazánkban. Teljes joggal: a szervezett iskolai oktatás-nevelés adott keretei között újszerű kezdeményezései közül ez reálisan megvalósítható, alkalmazható volt; be kellett illeszteni az addigi oktatási gyakorlatba. Az adatok és dokumentumok azt bizonyítják, hogy iskoláinkban számos helyen valóban alkalmazták Pestalozzi korszerű

¹⁷ Az egyes tantárgyak módszerének ismertetése végén pontosan megnevezi a német nyelvű módszerkönyveket, amelyek alapján összefoglalását készítette. Ezeket tervezte 1816-ban magyarra fordítani.

¹⁸ Az előszóban. – Pásztor könyve a következő, Prágában megjelent mű magyarra való átdolgozása: *Der Anschauungs-Unterricht in Bildern. Nach dem Stoffe zur Anschauung in der Fibel für die österreichischen Volksschulen.*

szemléltető módszerét, természetesen messze távolodva Pestalozzi eléggé misztikus-homályos elvi indokolásaitól. Az 1870-es években azután az addig ismeretlen Herbart elvei nyomán kialakított formális fokozatokon alapuló oktatás terjedt el Európa nagy részén, nálunk is, s a korábban Pestalozzi „szemlélet” elve nyomán meghonosított, sajátosan motivált érzékszervi tapasztalatokra építő oktatási gyakorlat tovább alakult, de most már a formális fokozatok „világosság foka” és „asszociáció foka” elméletével magyarázva, azt új szintézisbe foglalva.

* * *

Egy rövid, de szertesugárzó hatású intermezzo is színezte e korszak hazai Pestalozzi-recepcióját.

Az 1830-as évektől kezdve – a jobbágyfelszabadítás körüli megyegyűlési és országgyűlési viták nyomán – egyre jobban előtérbe került a hazai népoktatás korszerűsítésének sürgető követelménye. Az 1840-es évek első felében pedig már nemcsak az egyházi iskolaszervezők fokozták – hagyományaikhoz híven – ez irányú erőfeszítéseiket, hanem az állami és megyei szervek is egyre intenzívebben kapcsolódtak be a népiskola-hálózat újjászervezésébe, a népoktatás átfogó korszerűsítésébe.

Ilyen körülmények között figyeltek fel a hazai Pestalozzi-követők Diesterweg 1845-ben kibocsátott felhívására: ünnepeljék meg a nagy svájci nevelő születésének száz esztendőös évfordulóját. 1846 tavaszán az ország számos helyén rendeztek mozgósító hatású ünnepségeket, s az ünnepi beszédek, tanulmányok és hírlapi cikkek nem mulasztották el – Pestalozzira hivatkozva – felhívni a figyelmet a hazai népoktatás korszerűsítésének szükségességére.

Az egyik legjelentősebb ünnepséget Pesten tartották, szervezője a pesti evangélikus gimnázium igazgatója, Tavasi (Teichengräber) Lajos, ebben az időben a „pestalozzizmus” egyik legfőbb hazai propagátora volt. Szerkesztésében jelent meg 1846-ban az ünnepi évfordulóra a Pestalozzi-emlékkötet e címmel: *Nevelési emléklapok Pestalozzi születésének évszázados ünnepélyére*. Benne Tavasi, Váradi Szabó és Szeberényi Lajos tanulmányai olvashatók, valamint versek Pestalozzi tiszteletére.

A Pestalozzi-emlékkötetet a neves művész, Barabás Miklós kőrajza díszíti, e Pestalozzi-arckép jól adja vissza a nagy nevelő egyéniségét.

A *Nevelési Emléklapok* alkalmi első számát továbbiak követték: 1848-ig hat szám jelent meg. Az 1847-ben kiadott III-IV. kötetben is számos Pestalozzi-adalék található.¹⁹

* * *

¹⁹ *Tavasi Lajos* a *Nevelési Emléklapok* I. füzetében Pestalozzi három levelét, a III–IV. füzetben pedig hat levelének töredékeit közli magyar nyelven. Ezeket mind Brunszvik Terézhez írta 1808–1809-ben. – Újabbán bukkant fel egy 1813. szeptember 13-án kelt s Váradi Szabó Jánoshoz írt Pestalozzi-levél a debreceni Egyetemi Könyvtárban (valamint 2–2 levél Johann Niederertől és Wilhelm Eggertől Váradi Szabóhoz, ugyancsak 1813-ból). Közölte *Lengyel*: I. m. 159–166.

Az 1840-es évek közepének sajátos politikai helyzete – a baloldali politikai nézetek erőteljes térnyerése – jó alkalmat adott Pestalozzi egy további gondolatának aktualizálására, pontosabban: sarkított alkalmazására.

Tavasi Lajos ugyanis, s a körülötte tömörült baloldali protestáns pedagógusok csoportja – túl a hazai népoktatás általános korszerűsítésén – az egyházaktól és az egyháziaktól minél függetlenebb iskola eszméjét propagálták, s egyik eszmei inspirátorukat éppen Pestalozziban vélték megtalálni. A forradalom felé tartó országban 1847 tavaszától 1848 őszéig a Tavasi köré csoportosult baloldali pedagógusok számára tehát Pestalozzi a laikus-világi iskola kihívásának ösztönző ideáljává vált. A szabadságharc bukása azonban szertefoszlatta az eszményt, s a megvalósulás lehetőségét is.

A széles körű népoktatás előharcosa

Az 1870-es évektől kezdve Pestalozzi életművének új vonása került előtérbe és vált kizárólagossá a hazai iskolaügyben. 1868-ban a magyar országgyűlés ugyanis elfogadta az Eötvös-féle népoktatási törvényt, amely elrendelte a 6-12 év közötti tankötelezettséget. Ennek megvalósulása természetesen csakis hosszú évtizedek munkájának eredménye lehetett, s szinte emberfeletti feladatot rótt a különféle állami, megyei, egyházi tanügyi tisztviselőkre, alsó és felső szinten egyaránt.

Pestalozzi halálának 1877-ben aktuális ötvenedik évfordulója jó alkalmat adott arra, hogy Pestalozziban a széles körű népoktatás előharcosát állítsák a közvélemény, elsősorban a pedagógusok elé. Pestalozzi erre vonatkozó tanítása ezekben az évtizedekben a kötelező népoktatást elrendelő törvény megvalósításának eszmei ösztönzője lett.

A minisztérium hivatalos közlönyében, a Néptanítók Lapjában számos cikk ismertette Pestalozzi nézeteit az alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó gyermekek oktatásáról.

Az 1877-i Pestalozzi-évforduló alkalmából jelent meg az első, magyar nyelvre fordított nagy Pestalozzi-mű. 1878-ban Zsengeri Samu adta ki saját fordításában a *Lénárd és Gertrud*-ot, majd 1879–1881 között *Pestalozzi válogatott munkái* cím alatt ugyancsak saját fordításában közreadta négy kötetben a legjelentősebb Pestalozzi-írásokat.

Az első hazai Pestalozzi-fordító Tavasi Lajos volt: Pestalozzi *Figuren zu meinem ABC-Buch* című gyűjteményéből 32 mesét fordított le és tett közzé a Nevelési Emléklapok 1847-ben megjelent III–IV. számában. Rövid szemelvényeket közölt Szeberényi Lajos a Néptanítók Könyve 1856-i második kötetében. A Néptanítók Lapja 1878-i évfolyamában pedig az *Egy remete esti órája* jelent meg magyarul.

Pestalozzi legjelentősebb művei tehát az 1870-es évek végétől már magyar nyelven is hatottak a pedagógustársadalom különböző szintjein. Szinte szimbolikus lehet, hogy az 1878/1879-i tanévben egy kis Vas megyei falu, Musznya népiskolájának tanítói könyvtára számára beszerezte a tanító Pestalozzi válogatott pedagógiai műveinek akkor közreadott első kötetét.²⁰

Az Eötvös-törvény nyomán korszerűsített korábbi, s az ekkor szervezett új tanítóképzők neveléstörténeti tananyagában Pestalozzi már mindenütt szerepelt. Terjedelmes

²⁰ Vas megyei Levéltár, Közigazgatási Bizottsági iratok, jelzete: 1879. e. 11.

fejezetet kapott az első magyar nyelvű, tudományos igényű egyetemes neveléstörténeti monográfiájában: *Lubrich Ágost*, a pesti egyetem pedagógia-professzora nagyszabású háromkötetes – 1874–1876-ban megjelent – szintézisében a népnevelő Pestalozzi portréját rajzolta fel.²¹ Ettől kezdve már kihagyhatatlanul szerepelt Pestalozzi életműve hazánkban egyetemi előadások tárgyául.²²

S megjelent az első Pestalozzi-monográfia is 1895-ben, az iskolakötelezettség minél szélesebb körű teljesítésének fontosságát a történeti példa erejével is tudatosítva, elsősorban a tanítóság körében. E művet *Pestalozzi Henrik János pedagógiája* címmel Losonczy László nagykorösi tanítóképző intézeti tanár írta.

A népoktatás általánossá tétele, a népiskolai törvény megvalósításában való tevékeny közreműködés Pestalozzi eszméinek szellemében – lényegében ezt tűzte maga elé az 1902-ben megalakult Magyar Pestalozzi Társaság. Az alapszabályok szerint célja „Pestalozzi Henrik János családi és iskolai nevelési vezéreszméinek magyar nemzeti irányban leendő megvalósítására törekedni”.²³ A társaság lapja a Magyar Pestalozzi volt, ez a hetilap már korábban, 1898-ban megindult, s 1907-ig jelent meg.

Rövid ideig működött Budapest egyik külvárosában, Pesterzsébeten az az intézmény, amely a Pestalozzi-Otthon nevet vette fel. Olyan fiúk részére szervezte ezt alapítója és igazgatója, a neves gyermekpszichológus, Kármán Elemér, akik „fogyatékoságuk vagy környezetük hiányossága folytán családi, iskolai vagy társadalmi életükben válságos vagy veszélyes helyzetbe jutottak.”²⁴ 1915–1920 között állt fenn.

Két régi mozzanat – új körülmények között

Pestalozzi halálának századik évfordulóját 1927-ben szintén országsszerte megünnepelték. A Magyar Paedagogiai Társaság által rendezett központi budapesti emlékünnepeken Kornis Gyula olvasta fel emlékező tanulmányát. Legfőbb gondolata már korábban jól ismert: Pestalozzi a népoktatás általánossá válásának lelkesítő és ösztönző eszménye. De különleges aktualitást kapott ez a Pestalozzi történeti alakjával motivált célkitűzés és feladat a trianoni határok közé szorult magyarság új körülményei között, a világban elfoglalt új helyzetében.²⁵

1927-ben került az olvasók kezébe a korszak legmodernebb hazai Pestalozzi-elmzése; szerzője a magyar neveléstörténetírás kiemelkedő személyisége, Finácsy Ernő, a

²¹ *Lubrich Ágost: A nevelés történelme*. III. Bp. 1876. 132–164.

²² Ebben az időszakban a pesti egyetemen egyes előadássorozatok címében már korábban is feltűnt Pestalozzi neve. Legkorábban az 1862/1863-i tanévben: *Nevelés-tudomány története* Bacó-tól Pesztalozzi-ig; az előadó: *Róder Alajos*, a pedagógiai tanszék mb. vezetője. – L. *Mészáros István: Az ELTE Bölcsészkar neveléstudományi tanszékének története*. Magyar Pedagógia 1980. 2. sz. 47.

²³ *A Magyar Pestalozzi Társaság alapszabályai*. Bp. 1903.

²⁴ *Kármán Elemér: A Pestalozzi Otthon szervezeti szabályzata*. Bp. 1918.

²⁵ Az 1927. február 17-én tartott ülés anyagát közölte a Magyar Pedagógia 1927. évi második száma, *Kornis Gyula előadása* (Pestalozzi öröksége) mellett *Gyulai Ágost* tanulmányát (Pestalozzi emlékezete), valamint *Kemény Ferenc* két rövid referátumát (Pestalozzi Magyarországon, A magyar Pestalozzi-bibliográfia).

budapesti egyetem pedagógia-professzora. Ez *Az újkori nevelés története* című kötetében jelent meg.

Az évforduló körül további Pestalozzi-írások magyarra fordítására is sor került, a számos cikk, tanulmány, megemlékezés mellett. Ekkor főként az óvodai-kisgyermek-nevelési szakemberek figyelme fordult különös élnökséggel Pestalozzi munkái felé.

A felszabadulás után gyökeresen megváltozott politikai-közoktatási-tanügyi körülmények között új megvilágításba kerültek Pestalozzi nézetei a fizikai munka nevelő határsáról; ezek is figyelve új törekvések indultak hazánkban – akárcsak a többi szocialista országban – a fizikai munka iskolai alkalmazására. De az egész Pestalozzi-életmű új motívációjú elemzés tárgya lett az új szemléletű neveléstörténeti tankönyvekben a különféle szintű pedagógusképző intézményekben.

Ennek az új Pestalozzi-megközelítésnek legkiemelkedőbb eredménye – s egyben a közelmúlt hazai neveléstörténeti szakirodalmának egyik legértékesebb darabja – az 1959-ben megjelent magyar nyelvű válogatás Pestalozzi műveiből. A kétkötetes modern kiadás szövegeit a neves Pestalozzi-kutató, Zibolen Endre válogatta, szerkesztette, magyarázta és látta el magas eligazító tanulmánnyal.

Ennek summája: „Pestalozzi eszméi tovább élnek minden idők haladó nevelésügyének legbecselesebb öröksége gyanánt. Egy részüket, igaz, levetkőzte már a gyakorlat fejlődése és a fejlődő gyakorlatot tükrözve-vezető elmélet. Éppen azt a részét, a szűkebb értelemben vett módszertani munkákat, amelyeket pedig sokáig a leginkább tartott becsben a polgári pedagógia hagyománya. Más részükhöz viszont csak most kezdünk igazán hozzánőni. És ez a rész a páratlan életmű mindenek mélyén lüktető szíve: a törekvés az összes embererők harmonikus kifejlésztésére a gyermekek dolgos életre nevelésének folyamatában.”²⁶

Epilógus

Brunsvik Teréz visszaemlékezéseiben szelid érzelmességgel, de hihetően említi: 1808-ban, amikor Yverdonban jártak, Pestalozzi nagy reményeket fűzött látogatásukhoz. Azt remélte, hogy főrangú vendégei – hazájukba visszatérve – az övéhez hasonló nevelő-intézményeket fognak majd létesíteni otthon is. „Pestalozzi megígérte, hogy eljön hozzánk Magyarországra. Mily biztató remények és érzések dagaszták akkor fiatal keblemet!” – írta visszaemlékezéseiben a grófnő –. „Genfben Pestalozzi kétszer keresett fel bennünket Yverdonból. Rendkívül érdekeltük őt mint magyarok. Gyakran írt, de Jozefin megtiltotta, hogy feleljek neki; azt mondta, nem illik. Mennyire bánthatta ez Pestalozzit!”²⁷

Az egyik yverdoni tanító, Johann Ramsauer, érdekes magyar vonatkozású epizódot örökített meg emlékezéseiben. 1814-ben az öreg Eszterházy Pál herceg látogatóban járt Yverdonban, s ez Pestalozzit szemmel láthatóan igen lázba hozta. Nagy izgalommal utasította Ramsauert: a legjobb növendékek csoportjával mutassa be, hogy mit tudnak szám-

²⁶ Pestalozzi válogatott művei. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta *Zibolen Endre*. Bp. 1959. I. 65.

²⁷ Gróf Brunsvik Teréz emlékiratai. Fordította *Petrich Béla*. Bp., 1926. 66., 29.

tanból, rajzból, nyelvtanból, valamint tornából. Hátha kedvet kap a gazdag főúr ilyen nevelőintézet szervezésére, s benne Pestalozzi elveinek érvényesítésére Magyarországon!²⁸

A tervek, ábrándok, elképzelések így, e formákban nem valósultak meg, Pestalozzi eszméi mégis otthonra leltek hazánkban. Éltek, hatottak, gyümölcsöztek, elsősorban az alsóbb társadalmi rétegek nevelésében, a népoktatásban.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

BRUNSZVIK TERÉZ: PESTALOZZI KÖVETŐJE

Brunszvik Teréz grófnő a magyar kisednevelés és kisednevelő-képzés egyik legelső úttörője volt. Vasakarattal, veleszületett szervezőkészséggel alapította meg egymás után a hazai kiseddóvókat; eredményes, lelkes tevékenysége a külföld előtt is ismertté tette nevét és így nem egy ausztriai és németországi óvodának is ő vetette meg az alapját.

Bár sokan és több szempontból is foglalkoztak B. Teréz működésével, nevelési elveinek kialakulásával, a róla alkotott képhez ma is hiányzik fennmaradt naplójának, feljegyzéseinek kiadatlan, csupán kéziratban olvasható anyaga. Ezúttal elsősorban a hírneves, sőt mondhatjuk világhírré szert tett svájci pedagógus, Pestalozzi János Henrik (1746–1827) személyének és műveinek Brunszvik Terézre tett hatásával foglalkozunk, ehhez azonban fel kell idézni a Brunszvik család és ezen belül Teréz életének főbb eseményeit.

A Brunszvik név idegen hangzása idegen eredetre utal, s egy családi hagyomány szerint a braunschweigi hercegektől közelebbről Oroszlán Henrik egyik fiától származtak volna, ez a föltevés azonban nem bizonyítható. De még ha valóban német eredetű volt is a család, az évszázadok folyamán magyarrá vált. Legrégebben kimutatható ősüknek, Brunszvik Jánosnak magyar nemességét 1598-ban, Nyitra vármegyében, Galgócon hirdették ki. A grófi címet Teréz nagyatyja, Brunszvik Antal kapta Mária Terézia királynőtől. Fia, ifjabbik Antal egy Seeberg bárónőt vett feleségül. Apja ellenezte ezt a kapcsolatot, míg végül a királynő kifejezett óhajára mégis kénytelen volt beleegyezését adni a házassághoz. E házasságból született Pozsonyban egy kisleány, aki keresztanyja, a királynő után, a Mária Terézia nevet kapta. Utána még három gyermek született: Ferenc, Jozefin és Sarolta.

Az apa felvilágosult és minden tekintetben haladó gondolkodása nem maradt hatástalan a gyermekekre sem. Ez alól talán csak Jozefin a kivétel, akit sorsa – részben talán saját hibáján kívül – kora főrangú hölgyeinek gondolkodásába, életvitelébe sodort. Teréz viszont érzelmileg leginkább öfelé vonzódott, és a körülmények úgy hozták magukkal, hogy a Jozefin házasságából származott gyermekek nevelését kellett magára vállalnia. Teréz naplóiban őszintén számot ad küzdelmeiről, lelki harcairól az önnevelés terén, mivel

²⁸ *Fritz Ernst*: Pestalozzi, Leben und Wirken. Zürich–Leipzig, 192–193. – Az esetet korábban már említette *Gáspár János* Pestalozzi-tanulmányában (Erdélyi Híradó 1845. szeptember, 5–19. számok), valamint *Losonczy László* idézett művében.

lelkiismeretesen meg akart felelni a rábízott feladatnak. Mindezért sok kritikát, annál kevesebb elismerést és köszönetet kapott. Ő mégis, a szükségből erényt csinálva, a szerzett tudást és tapasztalatot később, amikor már a család nem tartott rá igényt, az emberiség javára kívánta fordítani.

Brunszvik Teréz 1775-től 1861-ig élt. E két évszám között eltelt időben nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában az eszmék fejlődése óriási változáson ment keresztül. Teréz családja körében mindezt közelről élte át: apja és apai nagyatya magas állami hivatalokat töltöttek be és így bőven nyílt alkalma arra, hogy megismerkedjék a közügyekkel és azokkal az égető problémákkal, melyek az emberek lelkét ebben az időben eltöltötték. Érdeklődése eleinte általános körben mozgott, s csak később – a már említett családi körülmények alakulása folytán – fordult afelé a hivatás felé, amelynek azután életét szentelte.

Egy ideig, ifjúkorában, ő is úgy élt, mint korának többi főrangú lányai, asszonyai. A telet rendszerint Pozsonyban, a nyarat pedig a család valamelyik vidéki székhelyén, Kórompán vagy Martonvásáron töltötték. Kiterjedt társadalmi életet éltek, aminek egyik – talán nem is titkos – célja volt, az lett volna, hogy a leányok férjhez menjenek. De Teréz már 16 éves korában elhatározta, hogy ő nem megy férjhez, hanem az „igazság papnöje” lesz s életét szeretett hazájának szenteli. Csakugyan nem ment férjhez, de ebben vajmi kevés szerepe lehetett a fiatalos egzaltáltságában tett fogadalomnak, amely kétségkívül a felvilágosodás eszmeáramlatának egy szélsőséges megnyilatkozása volt.

Ebben a korban, a XVIII–XIX. század fordulóján egy fiatal leány, egy nő számára csak egy „megfelelő” házasság biztosíthatta a társadalomban az őt megillető helyet. Teréz gondolt volna is házasságra, volt is szerelmes és érzelmei viszonzásra is találtak. De a család ellenzésén kívül még sok más körülmény is hozzájárult, hogy a szerelemből nem lett házasság. Testvérei férjhez mentek, apja meghalt s ő lett anyjának és két húgának egyedüli támasza, mivel fivérük, Ferenc, idővel rideg, önző testvérré vált. Teréz minden idejét elsősorban beteges, korán megözvegyült Jozefin testvére gyermekeinek gondozására, nevelésére fordította és nem volt rá alkalma, hogy önmagával, saját egyéni boldogságával törődjön. Unokaöccseit és húgait a legnagyobb önfeláldozással gondozta, nevelte, tanította; a maga számára pedig elsősorban lelki tökéletesedést s a legmagasabb fokú emberszeretetet tűzte ki célul.

Amikor kis tanítványai számára megfelelő nevelőt, illetve nevelési rendszert kerestett, Jozefinnal és a gyermekekkel együtt tett utazáson hívták fel figyelmét az ekkor már hírneves svájci pedagógusra, Johannes Heinrich Pestalozzira. Személyesen, otthonában keresték fel Pestalozzit Yverdonban s hat hetet töltöttek ott, tanulmányozva módszerét és a gyermeknevelésről vallott felfogását. Első találkozásukat Teréz így írja le naplójában: „Amit eddig hallottam, vagy olvastam felőle, mind olyannak tűntette föl előttem, mint aki hajlíthatatlan akarattal megáldva, magasan felette áll minden hétköznapi mértéknek. Testben is óriásnak képzeltem, szellesszállúnak, erősnek, amilyennek Plátót gondoltuk. Elküldtük levelünket kastélyába, majd miután elrendezkedtünk szállásunkon, a „Vörös Ház”-ban, az ablakhoz álltunk, s úgy lestük a két fiúval együtt, hogy mikor jön a várva-várt. Egyszerre csak elkialszta magát Fritz: ‚Ott jön Pestalozzi’. – Vékony kis emberként pillantottunk meg, sovány lábszárakkal, lehajtott fejjel. Megbotránkozva mondtam: ‚Ez nem Pestalozzi.’ Pedig ő volt, és minden testi gyöngeségén kívül még kimondhatatlanul rút is volt – de igen szeretetreméltó és mindenkinek a szívét meg tudta hódítani, legkivált

azonban tanítványaiét. Minden este hosszabb ideig maradt nálunk, svájci lapjaiból olvasott fel nekünk oly fenséggel a hangjában, hogy a szemem be kellett takarnom a kezemmel, amint menydörögve ismételte: „Helvetia nemtője” és határtalan fájdalommal siratta hazája sorsát. A szeretet tüze, mely lelkét ilyenkor átjárta, rám is átszállt! – De milyen hidegen fogadták lelkesedésemet otthon! A kormány elvetette az egész módszert, mert Pestalozzi nem volt jezsuita! Ott tanultam meg azt, amiért a lelkem szomjazott: hatni kell a népre! Megtaláltam a megváltó ígét. – Ettől a perctől kezdve megszűnt minden önző önképzés. A hazám volt az életem. Mint a nép nevelője, a hazának akartam szentelni életemet. A tömegeké lesz erőm s időm és a jövő nemzedéké szeretetem. Pestalozzi megígérte, hogy eljön hozzánk Magyarországra. Mily biztató remények s érzések dagasztották akkor fiatal lelkemet!”

A rokonszenv kölcsönös volt. Pestalozzi is nagy szeretettel fordult a két Brunszvik nővér felé. Magyarországi utazása azonban elmaradt. Sőt a család, főleg Jozefin, ellenezte, hogy Teréz kapcsolatot tartson fenn vele. Így Pestalozzi és felesége meleg hangú levelei válasz nélkül maradtak.

Mindamellettt a svájci pedagógus szelleme egyre erőteljesebben hatotta át a magyar nevelésügyet, hiszen eszméi nem csupán a Brunszvik-családon keresztül váltak ismertté. Teréz naplóiban később is vissza-visszatér Pestalozzira, akiben inkább a szociálpedagógiai célkitűzés, a népnevelés fontossága ragadta meg figyelmét, mint maga a gyakorlati módszer. Így elsősorban a szélesebb néposztályok nevelés és nyelvi kiművelés által való felemelését tűzte ki célul. Elgondolásait sikerrel valósította meg: 1828-ban megalapította Budán az első kisdiednevelő intézetet, melyet „Angyalkert”-nek nevezett el. A következő harminc év alatt még 114 ilyen intézmény keletkezett Magyarországon, közülük 14 B. Teréz kezdeményezésével és anyagi támogatásával. Külföldre is meghívták mintaiskolák létesítésére: Bécsbe, Münchenbe, Augsburgba, Regensburgba, Laibachba, Welsbe. 1835-ben a párizsi Asyle d’Enfants elnöknője levélben kérte tanácsát.

A bécsi hatóságok nem nézték jó szemmel az elnyomott magyar nép szellemi fel-emelésére irányuló törekvéseket. B. Teréz viszont végleg megtalálta hivatását egy olyan munkában, amely kiválóan megfelelt egyéniségének, érdeklődési körének és nem veszélyeztette lényének nőiességét sem. Benne a „modern” dolgozó nő egyik korai képviselőjét ismerhetjük meg. Ő Magyarországon a legnemesebb értelemben vett nőemancipáció első tudatos képviselője. Nem hangoztat suffragette-ként jelszavakat, a női nem számára egyenlő jogokat követelve, hanem csöndben, szorgalmasan, lelkesedéssel dolgozik, műveli magát. Ma már el sem tudjuk képzelni, hogy ezért mennyi előítélettel kellett megküzdenie, mennyi gúny fölött napirendre térnie, mennyi lekicsinylés fölé emelkednie. Teljesen a reformkor embere ő és célkitűzéseiben, eszközeiben, életvitelében méltán állítható a legnagyobb magyar: Széchenyi István mellé.

Brunszvik Teréz példájával követésre buzdította hasonló tehetségű és lelkületű unokahúgát, Teleki Blanka grófnőt is, aki úgy kívánta folytatni a nagynénje által megkezdett munkát, hogy a középfokú magyar nőnevelés megteremtésén fáradozott. Ebben a munkájában azonban megakadályozta őt az 1848-as magyar szabadságharc bekövetkezése és az ezután következő szomorú korszak. A bécsi titkos rendőrség Brunszvik Teréz visszaemlékezéseit és följegyzéseit is fel akarta használni a Teleki Blanka ellen folytatott felségsértési perben. Teleki Blankát súlyos várfogságra ítélték, bár a naplókban semmi

olyan adatot nem találtak, ami terhelő lett volna ellene. Mikor hat év múlva kiszabadult Kufsteinből, Brunsvik Teréz volt az első, aki üdvözlésére sietett.

Végezetül meg kell még említeni Teréznek minden idők egyik legnagyobb zeneszerzőjével, Beethovennel való barátságát. Beethoven életrajzírói közül többen Brunsvik személyében vélték megtalálni a nagy zeneköltő „halhatatlan szerelmesét”-t, mint azt a nőt, akihez a hagyatékában talált, szenvedélyes, mély szerelemről tanúskodó leveleket írta. Kétségtelen, hogy Beethovent holtig tartó barátság fűzte a Brunsvik-családhoz s ennek köszönhető, hogy hazánkba is ellátogatott (1800, 1801). Itt nem egy alkalommal merített ihletet halhatatlan műveihez. Teréz még kora ifjúságában egyik bécsi tartózkodás alkalmával tizenhat napon át Beethoventől tanult zongorázni. Mulatságokból hazatérve Teréz lefekvés helyett fönnmaradt, hogy zongorát gyakoroljon, hogy szigorú mestere meg legyen vele elégedve. Mikor Beethoven 1806-ban Martonvásáron járt, a Brunsvik-nővérek nem voltak ott. Ekkor és ott írta az *Apassionata* szonátát. Az 1810-ben megjelent fisz-dur szonátát viszont Teréznek ajánlotta. Hogy mégsem ő volt a „halhatatlan szerelmes”, azt igazolja többek között az a levél is, amelyet Beethoven Brunsvik Ferenchez, Teréz testvéréhez intézett, s amelyben pajkos hangú üzenetet intéz Terézhez: „Csókold helyettem Teréz húgodat és mondd meg neki, félek, hogy nagy leszek anélkül, hogy ő egy emlékművel hozzájárulna . . .” Ez a megjegyzés valószínűleg arra vonatkozik, hogy Teréz egy időben le akarta rajzolni Beethovent. De a levél hangvétele nem illik ahhoz a magasztos érzelemhez, amelyet Beethoven halhatatlan szerelmese iránt érzett.

Brunsvik Teréz naplóiban többször is említi Beethovent, de egy ízben úgy, mintha Jozefin húga lett volna az, aki iránt érdeklődött.

Teréz naplójának eddig megjelent része is vaskos kötetet tesz ki. A benne foglaltak rendkívül érdekes olvasmányt nyújtanak nemcsak a történészeknek, hanem mindenkinek, aki egy páratlanul érdekes és értékes egyéniséget saját vallomásain keresztül akar megismerni. A naplók híven tükrözik írójuk lelkét és azt a kort, amelyben élt.

IRODALOM

La Mara (Lipsius Marie): Beethovens unsterbliche Geliebte. Leipzig, 1909.

Czeke Marianne: Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Budapest, 1926. – Gróf Brunsvik Teréz emlékiratai. Ford. *Petrich Béla.* (A Pestalozzira vonatkozó naplórészlet ebben a 64–66. lapon.)

Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. Szerk. és a bevezetést írta: *Czeke Marianne.* I. kötet. Budapest, 1938. (Fontes Historiae Hungaricae.)

Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Budapest, 1946. 105–108. Hazánk és a nagyvilág VI.

Brunsvik Teréz pedagógiai munkássága. Budapest, 1962. In: *Zibolen Endre:* Brunsvik Teréz és Pestalozzi. (34–45. l.)

HALLER, GESSNER ÉS A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS¹

A svájci–magyar irodalmi-kulturális kapcsolatok jelentős helyet foglalnak el a XVIII. század magyar művelődéstörténetében.² A folyamatosságot a Svájcban tanuló magyar diákok jelentik, akik pl. a magyar reformátusok fellegvárában, Debrecenben tevékenykedtek tanulmányaik befejeztével; de olyan, esetleg közvetítőkön keresztül elért „hatások”-ról, recepciós folyamatokról is tudunk, mint Zimmermann elmékedéseinek, a magányosságról és a nemzeti büszkeségről írt fejtegetéseinek fordításai, visszhangja.³ Ezen túl, a protestáns hitvédelem Magyarországon részben svájci forrásokból merített, s ez vonatkozik mind a bensőségesebb vallásos elmélyülés érzékenységbe hajló gesztusaira, mind pedig a merevebb, a felvilágosodással szemben védekező állásba szorult egyháziasságra (az 1790-es évek második felében). A XVIII. század közepén még megújulni kész református teológia az egyházi etika kérdésében, a hajlékonyabb és a felvilágosodás mérsékelt ágával sok ponton érintkező magatartás problémakörében, majd az 1780-as évektől kezdve lassan-lassan autokratikussá-dogmatikussá váló hitvédelem híveinek révén egyként hivatkozott Pictet-re,⁴ Hallerre⁵ és részben Zimmermannra is. A protestáns ortodoxia időleges gyengülése, a türelmi rendelet felszabadító hatása közvetlenül és áttételesen is érződik. Közvetlenül, az ortodoxia visszaszorulásában és a világi előljárók befolyásának érvényesülésében (amelynek hivatkozási anyagában szintén található svájci provenienciájú), de áttételesen is: az irodalomban, nevezetesen bizonyos

¹ Dolgozatunk a problémakör vázlatát adja. Kéziratban lévő értekezésünkben részletesen feldolgozzuk Kazinczy Gessner-élményének összetevőit és az idillfordításokat, s ezzel kapcsolatban az érzékenység magyar változatait.

² *Dezsényi Béla*: Magyarország és Svájc. Bp. 1946.: Tóth Béla: Maróthi György. (1715–1744) Bp. 1978.

³ [Zimmermann, Johann Georg] *Czimmermann, Jan. Gy.*: A' magános életről [Von der Einsamkeit]. Ford.: Sz[ent] M[iklós]y Alajos] T[imót]. Pozson-Komárom. 1791.: A' nemzeti büszkeségről [Vom Nationalstolze]. Ford.: Őri Fülep Gábor. Pozsony. 1792. A Von der Einsamkeitből jegyzetelt az ifjú Kármán József, később forgatta a könyvet Kis János. Vö.: *Gálos Rezső*: Kármán József. Bp. 1954.

⁴ *Lajos Rác*: L'inspiration française dans le protestantisme hongrois. III. L'influence de Bénédicte Pictet en Hongrie. Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes 1927. 115–124. A Morale chrétienne-nel Bayle jórészt egyetértett, de a XVIII. sz. közepére Svájcban és Franciaországban is túlhaladottá vált. Magyarországon ugyan ekkor még segítette az ortodoxia elleni küzdelmet, lényegében azonban a Voltaire, a deizmus, a materializmus elleni vitázók pozícióit erősítette. Vö.: *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 190. – Kazinczy pl. már sajnálja az időt, amit Pictet olvasásával kellett eltöltenie. Levelezése I. 155.

⁵ Haller Albertnak a kijelentett vallás Voltér és más némely (...) hitetlenkedők ellen védelmező levelei (...) [Briefe über einige noch lebenden Freygeister Einwüffe über die Offenbarung]. Magyarul: Őri Fülep Gábor. Kassa 1798–1799. I–II. A szerző méltányolja Voltaire harcát Calas rehabilitálásáért, de mélyen elítéli a Pucelle-ben kifejezésre jutott tendenciát. A hitetlenkedésnek fundamentumairól, és veszedelmes következtetéseiről. Kassa, 1798. A könyv éles támadást tartalmaz La Mettrie ellen, nem kevésbé az angol morálfilozófia ellen, és a vallástalanságot Locke-tól, Newtontól és Montesquieu-tól kölcsönzött érvekkel bírálja. [Őri Fülep Gábor]: Haller Albert élete [Zimmermann: Leben des Herrn von Haller c. műve nyomán]. Kassa 1798.

Haller- és Gessner-művek fordításában. A megrendült vallásos hit helyett mind szélesebb olvasótáborban népszerű deista, „naturalista” tendenciák jelentkezésében.

Igen jellemző tény, hogy Haller hitvédelmi művei inkább a magyar jakobinus-mozgalom felszámolása utáni néhány esztendőben letek tolmácsolóra, míg államregényeit 1792–1793-ban fordították magyarra,⁶ tehát éppen II. József nagyszabású reformkísérlete kudarcának utóöngéitől kísérve, s akkor, amikor még nem dőlt el végképp a reformerek, a konzervatívok és a (felvilágosodott) abszolutizmus vitája. Az *Uzong* c. „napkeleti történet” tolmácsa épp az az Őri Fülep Gábor, aki majd a hitvédő iratok közreadásával tűnik ki. A szerzői előszóban olvasható kitétel az 1792-es év eseményeinek fényében nem egyértelmű: ti. Haller regényben megfogalmazott eszménye olyan fiziokrata elveken épülő állam, amely néhány vonatkozásban a kelet-közép-európai nemesi köztársaságokra is vonatkoztatható. „A szabad tettzésű Uralkodók’ hatalmával való visszaélés, és az ezen igazgatásnak rémítő formáját némineműképen mérsékelhető jó tanácsoknak elő-adására, leg-illendőbbnek látszott előttem” – foglalja össze célkitűzését Haller, majd „A’ Virtusnak, a’ szabadságnak, és az Emberek’ boldogságának jó baráti” számára ajánlja művét. Csak a regény tüzetes elolvasása után következtethetünk arra, hogy mit jelent ez a magyar szerzőnek és olvasónak. A szerzőnek feltétlenül az államregények sugallataival egyező tanítást, ti. Fénelon, Montesquieu, Barthélémy és mások külön nemű regényeivel egybehangzó vélekedéseket. Ugyanis a „deszpótok” uralma káros, de könnyebben kiheverhető, mint a sokak zsarnoksága. A földművelés a gazdagság és jólét alapja, a második oszloplu a kereskedést nevezi meg a szerző. A regény végének parainézis-részében olvashatjuk: a jó király kötelessége „minden ő jobbágyi” boldogságának biztosítása (megegyezően a wolffi államfelfogással). „A’ melly törvények a’ természeti ösztönökkel ellenkeznek, igen kedvetlenül szoktak megtartatni . . .” Ki tudja, mennyire vonatkozik ez II. József rendeleteire, vagy talán az országgyűlés nem egyértelmű magatartására? A „parainézis” más pontjai jól belevágnak a felvilágosodott abszolutizmus elvrendszerébe és józsefi gyakorlatába. Vonatkozik ez a tudományszerepre, a kereskedelem (és kereskedők), valamint mesteremberek védelmezésére, ama II. József által is vallott elvre, miszerint a sok lakos, a birodalom népessége alapja lehet a felvirágzásnak, ilyen megfogalmazásokra: „Az Ekklesiái vagy belső embereknek szolgáltyokkal ne élyj a’ világi dolgokban” – de ez utóbbi axióma harmonizál a debreceni felvilágosodás XVIII. század végi gyakorlatával is.

A szövegösszefüggésekből kiragadva, elgondolkodtatnak efféle gondolatok: „Miszr országában tsak az érdemek tesznek valakit Fejedelemmé, és a’ Fejedelmet királlyá” stb. A jó uralkodó nem a maga hasznát vadássza, hanem a jó rendet szereti, biztosítja a szántóvető ember jussait, egyenlő mértékben tartja a városi polgárokéval, és jutalmazza a verejtékes munkát.

S míg Haller, a regényíró több tolmácsra lelt, államregénye beleilleszkedik a magyar közjogi gondolkodás, reformer-elképzelés változataiba, a költő Hallernek viszonylag csekélyebb a visszhangja. Kazinczy Ferenc már korán felfigyel ugyan Hallerre, a kassai

⁶ *András Sámuel* 1793-ban jelenti, hogy elkészült A. von Haller Alfrédjának [Alfred, König der Angel-Sachsen] c. államregényének fordításával. A fordítás sosem jelent meg, kéziratát nem találtuk. Vö.: *György Lajos*: A magyar regény előzményei. Bp. 1941. 296–297. – *Uzong*. Napkeleti történet [Uzong, eine morgenländische Geschichte]. Ford.: *Őri Fülep Gábor*. Pozsony, 1792. A továbbiakban e kiadásból idézünk.

német lelkésznel a szoba falán meglátja Gessner és Haller portréját,⁷ de Haller nagy problémái nem érdeklik: a tudomány és a vallás összeegyeztetésének lehetősége, a „lét nagy láncolata”-elv jegyében írt lírája: a nagyszabású (statikus) természetfestés problémája helyett vallási–hitbéli megrendülésének másféle irodalmi következményei lesznek. Annál inkább becsüli Hallert Csokonai, ki Kleist-fordításához mellékelte jegyzeteiben a teljes Haller-életmű ismerőjének mutatkozik: „Itt Hallert szólítja meg, ama híres orvost, bölcset, hazafit és poétát, ki mély tudományi mellett gyönyörű verseket is írogatott, mellyben a’ helvetiai nagy havasokat s annak lakosainak élete módját édesen festi . . .”⁸ Verseghy Ferenc pedig forrásul használja Haller egyik költeményét, s a forrásfelhasználás egyben jelzi, hogy ama pietisztikus gondolatiság, amely Haller forrásul szolgáló gyászódáját átlengi, Verseghy számára már teljesen idegen, s az ódát nem egyszerűen lerövidíti, tömöríti, hanem a dalhoz, az érzékeny hangulatot kifejező énekhez közelíti.⁹

A hitvédő Haller mellett a tudós Haller viszonylagos népszerűségéről szólhatunk, igazolva egy kései pesti kiadással tézisünket,¹⁰ s egy adattal az olvasók érdeklődését is dokumentálhatjuk.¹¹

A Hallerénál jóval érdekesebbek és a magyar irodalom szempontjából fejlődéstörténetileg is fontosabbak Gessner művei. Ha Haller elsősorban a hitvédelem és az állam-eszmény magyar történetében játszik szerepet, Gessner „hatását” a kutatás jó darabig a szentimentalizmus magyar historikumában tartotta számon.¹² Szauder József volt az első, aki mindenekelőtt Kazinczy Ferencnek Gessner felé fordulásában meglátta a világnézeti tényezőket, kijelölve a kutatásnak, milyen irányban kell tovább haladnia.¹³ Kazinczy életrajzából tudjuk,¹⁴ hogy Gessner egy újfajta magatartás-eszmény, valamint egy, az udvari-rendi mentalitást valóságselemekkel átszőtt idillel tagadó és lényegében nem a kritikára alapozott, hanem ideális világba transzponált élethelyzet írójaként szerzett – Kazinczy ihletett tolmácsolásában – magyar földön népszerűséget. Amikor Kazinczy addigi, stabilnak hitt és szilárdan körülbástyázott hite összeomlott,¹⁵ az irodalomban, méghozzá éppen a bensőséges vallásosság helyébe lépő, érzékeny magatartást kifejező regényekben, idillekben, pásztorjátékokban lelte meg a maga számára a fogózó, az eligazodást. Erről tanúskodik egy vallomásértékű nyilatkozata: „Olvastam Gessnert, kinek az

⁷Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferenc Művei. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Sajtó alá rendezte: *Szauder Mária*. Bp. 1979. 251.

⁸*Csokonai Vitéz Mihály* Minden Munkája I. S. a. rendezte: *Vargha Balázs*. Bp. 1973. 1079.

⁹*Neubarth Flóra*: Verseghy forrásaihoz. EPhK 1932. 137–139.

¹⁰*Jardine William*: Naturgeschichtliches Cabinet des Thierreiches. 7. Prideaux Selby [John]: Naturgeschichte der Tauben. Deutsch bearb. von *Friedrich Treitschke*. Mit der Lebensbeschreibung Albrechts von Haller. Pesth, 1839.

¹¹Haller könyveinek kelendőségéről: *Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története (a legrégebb időkől 1848-ig). Bp., 1926. 388.

¹²*Wesely Ödön*: Kazinczy Gessner-fordítása. Bp. 1891. Klny.: *Fürst Aladár*: Gessner Salamon. Bp. 1898.: *Uő*: Gessner Salamon hazánkban. ItK 1900. 177–193, 322–335. Az újabb szakirodalomból egészen kiváló, nyelvészeti szempontú elemzés: *Eva Martins*: Deutscher Rokoko in strukturfremden Sprachgewand. Vergleichende Analyse zweier Kazinczy-Übersetzungen einer Idylle von S. Gessner. Stockholm 1974.

¹³*Szauder József*: A kassai „Érzelmek iskolája”. In: A romantika útján. Bp. 1961. 90–114. *Uő*: Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé. In: I. m. 115–141.

¹⁴Kazinczy levelezésének I. kötetére utalunk.

¹⁵Ez 1779-ben történt. Erről *Szauder József*: I. m. 119.

Írásai Nemes lelket, szín nélkül való Virtust, ártatlan és a' méznél édesebb tiszta szerelmet illatoznak. – Olvastam mondom Gessnert, 's Ő vontt el azoktól a' veszedelmektől, mellyek védelmére elégtelen Ifjúságunk rohan: Ő képzette szívemet mely édes tanításait ki-mondhatatlan készséggel szopta."¹⁶ A vallásban, a (vallásos) hitben való megrendülés után nem a szélsőségek, nem a lázadás útjára lépett Kazinczy, hanem meglelte annak a magatartásnak a lehetőségét, amely a továbblépésnek, az önkiteljesítésnek nyitott kaput, és egyben új típusú társasági érintkezésnek is, amely éppen nem a rendi kötöttségek szerint alakult.

Ezért emlegeti Kazinczy Gessnert együtt Millerrel, kinek regényét magyarította, ezért lép Gessnerrel, Millerrel, majd Wielanddal levelező kapcsolatba, de Lavaterrel is;¹⁷ tájékozódása irányát részben az új típusú érzékenységhez, részben – s ezzel összefüggésben – egy az eddigi eszménytől eltérő emberi magatartást és életvitelt irodalomba emelő költők-művészek alkotásaihoz szabva. Éppen Gessner idilljeinek, színdarabjainak tanulmányozása segíti a válságából kilábaló és lassan a közügyekbe is bekapcsolódó Kazinczyt a természetesebb, emberibb életforma kialakításában, amely nála az 1790-es években mindinkább egy irodalmon átszűrűt, irodalmivá stilizált életformává válik. Nem arról van szó, hogy Kazinczy az irodalomba menekül, hanem arról, hogy az irodalomban (pl. Gessner-nél) megírt magatartásformák elsajátítása révén egy, az átlagnemesi életvitelt és mentalitást tagadó magatartást valósít meg a maga számára. Az irodalmiaskodó pózokban elmarasztalt Kazinczy éppen nem póznak érzi a szüntelen-hivatkozást az olvasmányokra, az irodalomnak életté érzése, és viszont, az életnek irodalmivá „emelése” főleg a XIX. század elejétől, tehát fogsága után mintegy máig hatásos irodalmi modellé lesz.

Már ifjúkori levelezésében is tanúi vagyunk annak, hogyan tesz közügygé, életmozganattá egy irodalmi eszményt, adott esetben: Gessner-fordítást. Példamutatóan akar aggályos lenni, pontos a fordításban, tiszta nyelvi megoldásra törekedve, és egyben az erénynek, az ártatlanságnak és a magasabb érzelmeknek¹⁸ ama megszólaltatására vállalkozva, amelyet a Gessner-idillektől tanult. Alig van olyan magyar költő, aki ki tudta volna magát vonni Kazinczy Gessner-fordításainak hatása alól. Annál is inkább, mert bőven nyílt alkalom más magyar Gessner-fordításokkal való összehasonlításra. Az alacsonyabb nyelvi szinten megszólaló, inkább a didakszist hangsúlyozó Kónyi János,¹⁹ illetve a Csokonai baráti köréhez tartozó orvos, Nagy Sámuel (egyébként Sander nagy hatású tolmácsolója) a Kónyiénál hajlékonyabb, de nyelvi finomságokban a Kazinczyé mögött maradó fordítása jelezte²⁰ Gessner széles körben gyűrűző népszerűségét, és kiemelte Kazinczy Ferencnek helyenként bravúros nyelvi megoldásait. Gessner Idylliumaival²¹ új nyelvi lehetőségek szólaltak meg a magyar irodalomban, rá egy évre Kazinczy levélregénye²² már csak

¹⁶ Levelezése XXII. 11.

¹⁷ Levelezése I–II, XXII.

¹⁸ „Ja, mein edelster Freund – írja *Kazinczy* Gessnernek –, Sie haben mich Tugend, Unschuld und höhere Empfindungen gelehrt”. Levelezése I. 37–39.

¹⁹ Ábel Káin által lett halála [Abels Tod]. Ford.: *Kónyi János*. Pest 1775.; Az első hajós [Der erste Schiffer]. Ford.: *Kónyi János*. Buda [1780]

²⁰ Dafnis és az Első hajós Gesznerből. [Ford.; *Nagy Sámuel*.] Pozsonyban, 1797.

²¹ Geszner Idylliumai. Ford.: *Kazinczy Ferentz*. Kassa 1788.

²² Bácsmegyeynek öszveszedett levelei. Költött történet. Kassa 1789.

folytatta ezt a fajta érzékeny irodalmat. Az érzékenység mellett a természet látszik a másik kulcsszónak, a táj, a vidék, amely keveréke az idilli-ideális tájnak és a valóságosnak; s amelyben az apró életmozzanatok realitása harmóniába simul az eszményítés révén kialakított hangulattal. De amely mindenképpen az 1780-as évek végének túlfűtött légkörében újfajta mentalitás hímöke.

Irodalmiság, póz, átélés és hátat fordítás az addigi eszményeknek: körülbelül ebben a vonzaskörben láthatjuk Kazinczy fogsága előtti Gessner-fordításait. Szauder József jegyzi meg, hogy Rousseau-hoz is Gessneren keresztül jutott el Kazinczy.²³ hozzátehetjük: feltehetőleg Diderot-hoz is, hiszen az a Gessner-kiadás is megvolt Kazinczynak, amelyben Diderot művei csatolódtak a svájci íróéihoz.²⁴ De még egy mozzanatra kell felfigyelnünk! Gessner műveiben is rejtett annyi gyújtóanyag, annyi társadalomkritika (nemcsak indirekt módon), hogy Kazinczyt az 1790-es esztendőök elégedetlenkedői felé segítsen sodorni. Jellemző példa magatartás, irodalom és közélet összefonódására az alábbi. Abaúj vármegyében a pattanásig feszült vitában a sajtószabadság hívei arattak időleges győzelmet. A vita folyamán kapta Kazinczy Gessnerné levelét. A győzelemittas fordító megdicsőült arccal lép egy közeli szobába, „wo einige meiner schatzbarsten Freunde u. Freundinnen, den Ausgang der Sache abwarteten, u. wie der gute Einsiedler in Gessners hölzernem Fuss, um unsern guten Sieg bereten, u. las Ihnen den schönen Brief vor. Es war in dem kleinen Zirkel niemand, den die Illusion nicht um Gessners Grab, nicht in den schönen Kreis seiner zurückgelassenen, gleichverehrungswürdigen Gattin, seiner sanften Tochter, seiner zu grossen Künstlern aufwachsenden Söhne hingezaubert hatte.”²⁵

A Gessner-rajongás mintegy gessneri stílusban előadva, egyben arról az élményről tanúskodik, melyet nem csupán Kazinczy, hanem köre is átélt. S itt nyilván a klasszicizálás felé mutató idillek, a nem nemesi erényeket hirdető színművek, a polgáribb (helyenként: polgári) érzelmességet árasztó prózaköltemények „hatás”-áról van szó. De éppen e társaságtól sem lehetett idegen Gessner *Der Wunsch*ának világa; különösképpen Kazinczy tolmácsolásában:

„Auf den nahen schattenreichen Bäumen würden die Vögel in ungestörter Freyheit wohnen, und von einem Baum zum andern nachbarlich sich zurufen und singen. In der einen Ecke des kleinen Hofes sollen dann die geflochtenen Hütter der Bienen stehn; denn ihr nützlicher Staat ist ein liebliches Schauspiel.”

„A madarak félelem nélkül lakoznának a leveles gallyakon házam mellett; nem esmérne soha változást bátoros szabadságok, 's szomszédságosan szöllának egy ágról más ágra egymáshoz. Kis udvarom' egyik szegletében állának gyékény köpüi méheimnek; az ő Respublikájok édes gyönyörűséggel mulattatja a' nézőket.”²⁶

Az 1815-re sokszorosan átdolgozott fordításból elmarad néhány kevésbé finomnak ítélt kitétel (a 'szöllának' kifejezésből 'pipegnének' lesz stb.); de elmarad a nützlicher Staat 'Respublika' változata is, amely ismerve, Kazinczy és baráti köre felfogását, nem félfordítás, feltehetőleg a sorok közé bújtatott állásfoglalás.

²³ Vö. a 13. sz. jegyzetben i. m.

²⁴ *Salomon Gessner: Die sämmtlichen Werke.* Wien 1789. I–IV.

²⁵ Levelezése I. 309–312.

²⁶ *Kazinczy Ferencz Munkái.* Pest 1815. II–III. k.

S ha ennek az idillnek más helyét idézzük, Harpax jellemzését, következtethetünk az első és a második kiadás közötti különbségekre, ama esztétikai és nem-esztétikai megfontolásokra, amelyek Kazinczyt a fordítások átdolgozására készítették.

„... dessen Thüre hagre Hunde bewachen, die hungernd dem Ungestüm abgewiesenen Armen das bethrante Brod rauben! (...) da du deinen Reichtum dem weinenden Armen raubest!”

„... kinek küszöbét éhel-hóltt ebek őrzik, 's kezeiből kapdossák a' szegényeknek verejtékes falatjokat (...) öszve-kapartt gazdagságod a' szegények nyúzásából gyült ennyire ...”

„... kinek éh ebek őrzik küszöbeit, 's kikapkodják a' szitkokkal elűzött szegények kezeiből a' sírással áztatott kenyeret (...) gazdagságodat szenvedő szegényeken csikartad ...”

A viszonylag nyersebb 1788-as kiadással szemben a nyelvilleg feltétlenül csiszoltabb 1815-ös változat némileg tompítja (nem pusztán a nyersebb nyelvi elemeket, hanem) a kritikusabb élt (is).

Ilyen szövegegybevetésre nincs módunk az *Erast* c. szindarabban kapcsolatban, amely szintén Kazinczy korai fordításai közé tartozik. 1793-ban három ízben adta elő Kelemen László színtársulata, de csak az 1815-ös megjelenés áll rendelkezésünkre. Azért emeljük ki ezt a fordítást, mert az 1793-as színelőadás révén újabb bizonyítékot látunk Kazinczy világnézetének alakulási irányára: különösen, ha tekintetbe vesszük az egyfelvonásos érzékenyjáték néhány fontos részletét. Az egyik éppen a már említett társas érintkezésre, általában emberi kapcsolatokra vonatkozik. A szindarab kiindulópontjában leljük a Kazinczyt egyébként is foglalkoztató és nem pusztán a rendi jellegű társadalmakra jellemző konfliktus-lehetőséget;²⁷ a társadalmilag-vagyoniilag különböző rétegekbe tartozó fiatalok és e különbségek fenntartásához ragaszkodó öregek szembenállását. A színműben egy apai engedély nélkül kötött házasság következményei indítják meg a cselekményt; s nem az apai zsarnokságot szenvedő fiatalok, hanem szolgáljuk, Simon fakad ki, s mond súlyosan társadalombíráló szavakat. A följebb érintett szembenállás szinte ürügy lesz arra, hogy a gazdag -szegény ellentét konkrét társadalmi kihatásairól szóljon. Mindez azért fontos, mert a társadalmi érintkezésnek, a szabadkőművesség biztosította kapcsolat lehetőségeinek kérdéskörét még a sokkal később írt önéletrajz, a *Pályám emlékezete* is fölveti,²⁸ s a levelezés nem egy helye igazolja, hogy a rendi társadalmon belüli „mobilitás” minden vonatkozása foglalkoztatta írónkat. Még nem egészen világos, hogy miért éppen ezt a kevésbé színszerű, statikus, bár érzékenyjátékként elfogadható művet választotta a színtársulat Kazinczy Ferencnek egyéb ajánlatai közül. Nyilván a színpadi érzékenykedés akkoriban általános volta is hozzájárult ehhez, de feltételezhetjük, hogy a szabad párváltság jogának, a társadalmi konfliktusoknak nyílt és egyértelmű kimondása nem volt egészen idegen a jakobinizmus felé haladó értelmiségi rétegtől. Egyébként is, az *Erast* épp e konfliktusok révén nem a szokványos érzékenyjátékot képviseli a műsorban (és Kazinczy fordításai között).

²⁷ Gessner ilyen szempontú értékeléséhez vö.: *John Hibbard*: Salomon Gessner. His Creative Achievement and Influence. Cambridge–New York–Melbourne, 1976. Az *Eraszt* pesti előadásának színlapja: *B. A.*: A legrégebb magyar színlapok. Színháztörténeti Értesítő 1954. 173.

²⁸ *Kazinczy*: i. kiadás 273.

A szintén az 1815-ös fordításkötetben megjelentetett *Alcimna und Evander* is tartalmaz hasonló gondolatokat.

„Was ist das! Edle Geburt? Ist nicht jede ehrliche Geburt edel? O ich versteh' eure witzigen Lehren nicht, die so wenig natürlich sind; und ich will auch nicht verstehen . . .”

„Micsoda az a' fényes születés? Fényesebb e az egyik mint a másik? Én nem értem ezeket a' ti elmés magyarázatjaitokat melyek olly kevésbé természetesek”

Ez az *Erastnál* később született, többször kidolgozott fordítás inkább törekszik a gyalultabb nyelvi megoldásokra, mint a hűséges tolmácsolásra, ennek következtében a kérdésfeltevés hangvétele is tompítottabb, kevésbé határozott, mint az eredetiben.

Példáink a Gessner-élmény összetettségét szerették volna bizonyítani; azt, hogyan látta rá egy kissé Rousseau-t is Gessnerre Kazinczy, illetve – Szauder József szerint – Rousseau-ban is egy kicsit Gessnert érzékelve. Ugyanis az általunk hangsúlyozott és kiemelt gondolatok a magyar Rousseau-recepció egy vonulatában is megtalálhatók: az az aranykor-képzet, idillbe hajló ábrázolás, az érzékenységgel egyben a differenciáltabb társadalmi érintkezést és érzelemvilágot kifejező írói szándék, valamint az egyenlőtlenségből adódó konfliktusok felismerése – természetesen, több más tényező mellett – az irodalmi Rousseau-befogadásnak is jellemzőjévé vált. Igen szemléletes példa – a Kazinczyé mellett – a magyar jakobinus mozgalomba könnyen utat találó másik költőé, Szentjóni Szabó Lászlóé.²⁹ Az ő kiindulópontja Kazinczy idill-átültetései köteté, hogy aztán a Gessner–Kazinczy-olvasmányélményt viszonylag gyorsan a Rousseau felé való tájékozódás váltsa föl, mélyen megtapasztalva a társadalmi egyenlőtlenséget, és Rousseau-ból is következtetve e társadalmi egyenlőtlenség feloldására.

Egyoldalú képet festenénk, ha csak ezt a típusú Gessner-recepciót említenénk.³⁰ A már idézett Campe-fordító orvos, Nagy Sámuel éppen nem Rousseau felől nézte Gessnert, az ő *Dafnis* és *Első hajós* fordítása erkölcsnemesítő céllal készült. A természeti „együgyűség”-től való eltávozás „tsupa rendetlenség”-et hozott be a világba, az asszonyok majmolják a férfiakat, „visszafordultak” az erkölcsök. Ezért szükségesek a Gessner-típusú románok, hogy hasznosan lehessen formálni a szívet. Nem igaz a vád, hogy Gessner túlságosan elérzékenyítene a szívet; a lefordított két mű nem tartozik a „sok szerelmes gyáva Románok” sorába. Gessner előtt Fénelon, Marmontel, Richardson, Barclay, Campe, Salzmann írt oly művet, mely méltó és hasznos az olvasásra. Ez a nem egynemű és egyértékű írókat tartalmazó névsor inkább a színvonalasabb irodalom népszerűsítésében jeleskedik, s – tárgyunkhoz közelítve – abban, hogy Gessnert beállítja egy olyan regényfejlődési sorba, amelybe valójában ugyan csak részben tartozik, de amely feltétlenül a felvilágosodás valamelyik ágához illeszthető.

Az 1815-ös Gessner-kiadás már nem mondhatott magáénak oly mértékű népszerűséget, mint az 1788-as. Aki Kazinczynak lelkesedett, jórészt az első kiadásért lelkesedett.

²⁹ *Gálos Rezső*: Szentjóni Szabó László. Bp. 1955. 23. 42, 44–45.

³⁰ A teljesség igénye nélkül néhány további adat: Csokonai Gessner-fordításairól és -élményéről: *Gulyás József*: Csokonai újabban előkerült fordításaihoz. EPhK 1927. 165.; *Szauder József*: Az Éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól. Bp. 1980. 148, 203–204. A magyarországi német irodalom Gessner-recepciójáról: *Pukánszky*: I. m. 387, 426–427, 431. Erdélyi német Gessner-kiadás: Salom. Gessners Schriften. Der Daphnis. Klausenburg und Herrmannstadt 1777. – Batsányi János idézi Gessnert a pásztor költéssel kapcsolatban: *Összes Művei* II. Prózai Művek I. S. a. rendezte: *Keresztury Dezső* és *Tarnai Andor*. Bp. 1960. 186.

Így a pesti triász tagja, Vitkovics Mihály: „Ha még idylliumaidat újabb példányban nyerhetném meg, sokat nyernék. Pápay ajándékozta nekem, midőn tanítványa voltam. Megcsókolta és így nyújtá nekem: ‚Nesze, Miskám, olvasd nyelvünkön a legszebbet.‘ Ezt buzgón mondta ki. Valamint egyéb munkáiból, úgy leginkább ebből dictált példákat a stylus nemeiben.”³¹ A magyar romantika buzgó híve, Zádor György pedig így emlékezik kora ifjúságára: „Az iskolai Tanításmód tehát kevésbé vala alkalmas akárkiben ’s bennem is a’ Magyar Literatura eránt tüzet gyújtani: hanem igen! a’ Tekintetes Urnak Kassai Gesznerje, mellyet egy szerencsés történet legelői adott kezembe.”³²

Maga a fordító, Kazinczy még élete végén is Gessner példáját emlegette a verszerűség és költőiség kritériumairól vitatkozva, amikor pedig az egykor oly sokat forgatott író műveit már-már alig lapozgatták.³³ Gessner népszerűségének egykori bizonyítéka az az érdekes esemény, hogy Vida László 1809-ben kétfelvonásos „eredeti énekes játék”-ot készített³⁴ *Az első hajós*ból, amely Pacha Gáspár zenéjével 1810-ben hétszer, 1811-ben kétszer, 1812-ben egy alkalommal Pesten színre is került. Az akkori viszonyok között ez sikernek számított.

Amilyen látványosan „robbant be” Gessner a magyar szellemi életbe, az ifjú Kazinczy világnézeti-irodalmi eszmélkedésével, oly látványosan múlt is ki belőle. 1837. március 4-én Budán, majd augusztus 27-én a Pesti Magyar Színházban adták elő Csató Pál *Fiatal házások* című vígjátékát (egyébként majd 20 évig maradt műsoron). A vígjáték egyik legmulatságosabb jelenetében Róza Gessner *Idylliumaiból* olvas föl férjének, Lengeynek, akinek lassan-lassan lecsukódik a szeme, és aki alig egy-két mondatnyi felolvasás után mély álomba merül.³⁵

A magyar Gessner-recepció két pólusa: az új élményvilágot ígérő és a már avitt olvasmánnyá váló. De a kettő között hangvételt, gondolatot, sőt, magatartást is formált.

³¹ Vitkovics Mihály Munkái. Bp. 1879. III. 143–144.

³² Kazinczy Levelezése XVIII. 404.

³³ Uo. XXI. 361. 492.

³⁴ Az első hajós (...) Geszner után a’ nemzeti játék színre szabadon készítette (...) Vida László. Pesten 1809.

³⁵ Csató Pál: Szépirodalmi Munkái. Bp. 1883. 377–378. (A kötetben a vígjáték *Megházasodtam* címmel szerepel).

AZ ÍRÓ ÉS A „NÉPNEVELŐ” HEINRICH ZSCHOKKE MAGYARORSZÁGON

A svájci–magyar irodalmi kapcsolatok szárait bogozva alig kerül szóba Zschokke neve. A Szászországban született író 1795-ben, huszonnégy éves korában lépett Svájc földjére, amelyben Tell Vilmos és Gessner hazáját tisztelte. Italiába tartott, amikor Schaffhausennél átlépte a határt. Addig-addig tologatta a továbbutazás napját, amíg végleg Svájcban maradt.¹

Zschokke iskoláztatása, szellemi formálódása és szépírói profilja az Odera melletti Frankfurt akadémiáján, irodalmi köreiben nyerte el meghatározó jegyeit, ahol első sikereit aratta. Németországban már fiatalon is jól ismert nevet szerzett magának. Neve választott hazájában, Svájcban is fogalommá vált; szerkesztőként, politikusként, idősebb korában az Eidgenossenschaft tanácsának közmegebecsülésben álló tagjaként.

Zschokke híre hozzánk a XVIII. és XIX. század fordulóján érkezett el, először drámairóként. A század második évtizedében már a csak magyarul olvasók is megismerkedhettek regényeivel. Ettől kezdve olvasták, fordították és – plagizálták. Népszerűsége töretlen volt az 1840-es évekig, a „nemzet-népi” irodalom mindent homályba borító diadaláig. Nevével 1856-ban találkozunk újra, ekkor kilenc év után ismét megjelent – immár Boross Mihály fordításában – a *Das Goldmachedorf* című regénye *Boldogházaként*. A könyvet szétkapkodták, öt kiadást ért meg, és Zschokke helye megváltozott irodalmunkban. Míg a század első felében tekintélyes zsebkönyvek és folyóiratok közölték írásait, 1856 után neve végleg összekapcsolódott a „ponyvára került” *Boldogházáéval*. Boross ugyanis a kiadói sikeren felbuzdulva *Boldogházi esték* címmel indította meg „népies kiadványait”: „Oktató és mulattató elbeszélések, történetek és adomák gyűjteménye” alcímmel, azzal a céllal, hogy a „ponyvairodalom ízetlen termékeit értékes művek által” szorítsa ki.

A sor később sem szakadt meg. A *Boldogháza* újra megjelent, új fordításban 1899-ben *Aranyfalva* címmel. És minden évtized meghozta a maga Zschokke köteteit. Az igazi meglepetést a „Válogatott regények és elbeszélések” hozták – az a harminc kötet, amelyet 1926 és 1928 között adtak ki –, mégpedig nagy sikerrel és jelentős anyagi haszonnal – Kassán. A nagy hagyományú, kultúrát pártfogoló, igényes olvasó-

¹ Az író értékelését és életrajzi adatait jórészt Zschokke önéletrajza kiadójának a kötethez írt előszavából vettem: Johann Heinrich Zschokke: *Fine Selbstschau*. Bearbeitet von Rémy Charbon (Schweizer Texte Bd.2.) (Bern und Stuttgart, 1977. Verlag Paul Haupt). Erre a kiadásra *Martin Stern* bázeli professzor hívta fel figyelmem; itt köszönöm meg szíves segítségét.

Haszonnal forgattam *Paul Schaffroth* Heinrich Zschokke als Politiker und Publizist während der Restauration und Regeneration (Aarau, 1950. Buchdruckerei H. R. Sauerländer et Co. Aarau, 203.) című művét.

Előjáróban jegyzem meg, hogy az 1926 és 1928 közötti Zschokke-kiadást Wittich Lajos kassai nyomdász jelentette meg, mégpedig szép haszonnal. A nyereséget első kötetes költők verseinek kiadására, ill. fiatal költők támogatására fordította, mint azt Sziklay László szíves közléséből tudom.

közönségű városban, amelynek státusa a trianoni békeszerződés értelmében hirtelen megváltozott, amikor az új állam, a csehszlovák republika részévé vált. Az utolsó magyar nyelvű Zschokke-kiadás, a *Florette* című kisregény 1943-ban jelent meg (Auróra) a háború rémségei elől álidillekbe menekülő Budapesten. IV. Henrik francia király és a kis kertészlány könnyes-bús szerelmét feldolgozó „beszélyt” (*Die erste Liebe Heinrichs IV.*) 1830-ban Bajza József dolgozta fel, azaz helyezte a történetet magyar környezetbe *Rege a habléányról* címmel. (Az Aurora című zsebkönyvben megjelent *Rege* adott alkalmat Munkácsy Jánosnak, ill. később Bérczy Károlynak, hogy Bajzát „plagizátornak” nevezze.)

Felmerül a kérdés: ki volt az az író, akinek művei túléltek a júliusi forradalom hozta hazai mozgalmakat, a szabadságharcot, a világháborút, az 1918–1919-es forradalmakat, országhatáraink változását és az újabb háború megpróbáltatásait? Mi vonzhatta kiadóinkat és olvasóinkat másfél századon át? A feltett kérdések szónokiak; írásunkat is inkább csak figyelemfelkeltésnek szánjuk, hogy utaljunk a svájci–magyar kapcsolatok egyik érdekes színfoltjára, egyben azokra a fehér foltokra, amelyeknek feltérképezése talán még meglepetésekkel szolgálhat.

Heinrich Zschokke 1771-ben született Magdeburgban: posztókészítő mester fia volt. Szüleit néhány éves korában elvesztette. Felnőtt bátyja nevelte öccsével majdnem egykorú gyermekeivel. A befelé forduló fiú csak a könyvek világában érezte otthon magát. Középiskoláit befejezve, egy-két éves nevelősködés és vándorszínészi kitérő után, amikor is kijárta „az élet iskoláját”, az Odera melletti Frankfurt akadémiáján tanult jogot és teológiát, filozófiát és pedagógiát. Hihetetlen szorgalommal képezte magát. Kényszerű és korai önállósága önmagával szembeni kötelességre és felelősségre szorította. Szerteágazó érdeklődése és nagy munkabírása valóságos polihisztorra formálta. Míg diáktársai – a kor szokásához híven „legénykedtek” – kártyáztak, ittak és párba-joztak, őt, ki annyi mindent próbált, mégpedig sorsa kényszeréből, mindez nem érdekelte. A városka irodalmi köreiben, a „Chocolate-Brüder”-ek között töltötte szabad idejét. Huszonegy éves volt, amikor *Abällino, der grosse Bandit* című regénye, ill. abból írt darabja egész Németországban ismertté tette nevét. Tanulmányait 1792-ben fejezte be. Ahol addig tanult, azontúl tanított: világ- és egyháztörténetet, természetjogot és esztétikát, erkölcsfilozófiát és természetismeretet, sőt az erdő- és gazdaságtudományból is tartott előadásokat. Szorgalmának ekkorra érett be gyümölcse: nagy egyetemi jövő várt rá. Zschokke azonban nem tudott várni, türelme hirtelen elfogyott. Meghallotta a nagyvilág és a Dél hívó szavát, szakított addigi életével és útnak eredt. Uti célja a forradalmi Párizs és Itália volt. A francia forradalmat lelkesen üdvözölte, az emberiség ébredését látta benne: a francia nép lerázta magáról a korszerűtlen és értelemellenes előítéletek, a hitbéli és politikai erőszak, az ázsiai kasztszellembéklyóit. A guillotine-korszak véres eseményei elborzasztották, de eszményeitől nem térítették el.²

Az író 1795 szeptemberében lépett svájci földre, ahol végleg szegre akasztotta vándortarisznyáját. Graubündenben tanító és iskolaigazgató lett. Az 1798-ban létrejött új állam, a napóleoni „Egy és oszthatatlan Helvét Köztársaság” híve volt, ezért a kon-

²Erről részletesebben az *Eine Selbstschau* számol be.

zervatívák elüldözték Graubündenből. Az emigráció hónapjai után Aargau kantonban telepedett le. 1804-től annak fővárosában, Aarauban élt erdő- és bányatanácsosként. Számos polgári közhasznú egyesület, filantróp intézmény alapítása fűződik nevéhez. Az évek múlásával elfelejtették „forradalmi” nézeteit, a Helvét Köztársaság komisszárjaként végzett munkáját és 1814-ben a svájci nagytanács tagjává választották. A század húszas éveitől otthona találkozóhelye Európa liberálisainak, köztük számos emigránsnak. Szépirodalmi műveinek száma csökkent, az „erkölcsnemesítő” és történeti munkák száma nőtt. 1825 és 1828 között negyven kötetben jelentek meg Aarauban *Válogatott művei*, 1830-tól pedig *Válogatott történeti írásai*. Hetvenedik évében fogott önéletírásához, amely *Eine Selbstschau* címmel 1842-ben látott napvilágot. 1843-tól betegeskedése miatt visszahúzódott a közélettől, 1848. június 27-én halt meg 77 éves korában.

Zschokke svájci éveinek irodalmi és publicisztikai munkássága összefüggött állami, ill. kantonbeli tisztségeivel. 1803-tól nyolc folyóiratot szerkesztett, hat történelmi munkát és több mint hetven elbeszélő művet írt, tizennyolc politikai értekezés maradt utána. Hírét messze földre az 1808 és 1816 között „vasárnapi újságként” megjelenő lapja vitte el, a *Stunden der Andacht*, amelynek cikkeit később nyolc kötetbe gyűjtve adta ki. 1848-ig mintegy harminc kiadása jelent meg, csak német nyelven. Számítalan fordítása készült, magyarból kettőről tudunk. Felekezetek és intézmények feletti, dogmákhoz nem kötődő, szeretetre alapozott vallásosságot hirdetett, amely közel állt a spinozai és szabadkőműves tanokhoz. (VII. Pius pápa indexre tétette.) Politikai, társadalmi nézeteinek másik szócsove élete egyik leghosszabb vállalkozása, a harminchét éven át szerkesztett, hetenként kétszer megjelenő „Der aufrichtige und wohlerfahrene Schweizerbote”, ami három és ötezer közötti példányban jelent meg, ami az 1820-as évek Svájcának lélekszámát tekintve nagy sikerként könyvelhető el. Zschokke programját így sűrítette: „A népnevelés a nép felszabadítása.” Azt vallotta, hogy: „A népnevelés a nép megszabadítása a szolgaság minden béklyójától: a zsarnokság bilincseitől, a tudatlanság és a durvaság, a vallástalanság és a vallásos babonák rabláncaitól, a bőség és a szegénység terheitől. A népnevelés a nép felemelése a kiskorúságból a nagykorúság állapotába.”³

A politikai szabadságot az erkölcsivel teljesítette ki: ez utóbbiban látta az előbbi biztosítékát. Azt tartotta, hogy a tudatlanság, az álhit, a babona, a szenvedély, a minden másságot elutasító elfogultság, önös hasznot hajszoló önzés a közösség s ebből következően a fejlődés, az egyéni boldogulás legnagyobb kerékkötője. Hitt az evolúcióban és a meggyőzés erejében. A Helvét Köztársaság bukása megmutatta, hogy egy új, kívülről az országra erőltetett, még oly korszerű államszervezet sem alakíthatja ki a nemzeti összetartozás gondolatát, azt a közösségi szellemet, amelyet az ország és a nép megmaradása feltételének tartott. Ő, a „hergelaufene Preusse”, mint konzervatív ellenségei csúfolták, világosan látta, hogy a nemzeti, a közösségi szellem kimunkálását alulról, a legkisebb közösségekhez, a faluhoz, a kantonhoz való tartozástudat ébresztgetésével, a helyi demokratikus gondolkodásra neveléssel kell kezdeni. Azt vallotta, hogy az egyéni érdekek józan mérlegelése – és nem szembeállításuk a közösségi érdekekkel – vezet a nép és az állampolgár boldogulásához.

³ Rémy Charbon: I. m. XII.

Zschokke nem volt önálló gondolkodó sem íróként, sem moralista „népnevelőként”. Lessing és Kant tanai, a felvilágosodás pedagógiai optimizmusa, liberális öntudat, pietista keresztényi alázat, a misztikától és a mitikustól való racionalista idegenkedés kavargtak humanizmussal színezett szabadkőműves nézeteiben, amelyeket mindenre kiterjedő figyelme és gyakorlatias prakticismusa egészített ki. Amit ellenfelei szemére vetettek: eklekticizmusa, felszínessége, opportunizmusa, pedagógiai céljainak túlzott pragmatizmusa igaz lehetett, de igaz volt az is, hogy jó célok szolgálatában, szélesebb körben és nagyobb hatást nála senki nem ért akkor el.

A közéleti emberhez hasonlóan az író sem mérhetjük szigorú mércével. Íróként is a mához szólt, a jelent szolgálta; szórakoztatott és mellette magatartásnormákat, eszményeket adott közönségének, polgárosította őket, mégpedig vonzó, tetszetős csomagolásban, mindig a hatásra figyelve. Zschokke érdeme, hogy a rémtörténetek szörnyű homályát, a lovagregények nyomasztó atmoszféráját bevilágította és feloldotta felvilágosult-racionalista magyarázataival. Történeti regényeiben kapcsolatot teremtett a jelen és a múlt között, növelve a történelem iránti érdeklődést. Szerelmi históriái a nemesi gőgöt ostorozták, a társadalmi előítéleteket rombolták. És tették mindezt az élőbeszédhez közelítő nyelven, az iskolázatlanok számára is érthetően. Művei valóban közismert igazságokat tartalmaznak, korukban mégis nagy szolgálatot tettek. Zschokke jól ismerte olvasóit. Tudta, hogy a polgári-kispolgári rétegektől, legalábbis nagy részüktől idegen a radikális felfogás, mint az a német és svájci iparosegyletekben, politikai egyesületekben megmutatkozott. (A későbbi kettészakadásokhoz ezek a mindjobban kiéleződő ideológiai és politikai ellentétek vezettek el.)

Zschokke a Sturm und Drang korában vált íróvá: nevelte és „pallérozta” olvasóit. A változásokat elsősorban a neveléstől, a polgárosodástól várta, a felülről bevezetett demokratikus reformoktól. Rokokó és biedermeier, felvilágosodás és romantika, filantropia és demokratizmus között ingadozó műveit a német nyelvterületeken a harmincas években szorították háttérbe a jung-deutsch írók, ill. a negyvenes évek radikálisai – Herwegh, Freiligrath stb. – jóval tudatosabb programjukkal. Időközben megváltozott a politikai-társadalmi közgondolkodás és a tömegek is politikálódottak. Zschokke azonban nem vesztette el teljesen közönségét. A radikális változásoktól idegenkedő rétegek hűségesek maradtak hozzá. Hazájában a század két nagy írója, Jeremias Gotthelf és Gottfried Keller borította csak homályba nevét. Gotthelf regényének – *Jakobs des Handwerksesellen Wanderungen durch die Schweiz* (1846–1847) – hőse, Jakab, az iparosegény vándorlásai közben felkereste az öreg író otthonában. Korábban azt az embert látta benne, aki „megérezte ugyan a kanóc szagát [azaz megsejtette a veszedelmet], de azt már nem tudta, hogy hol és mi ég”. Látogatása után már csak azt az író látta, aki „oly sok jót, oly kellemesen és könnyen érthetően tudott elmondani, hogy írásait olvasva úgy érezte magát az ember, mint amikor jó sört iszik. Nem tudja hogyan csorog le a torkán, de ha egyszer elkezdte, nem tudja abbahagyni”.⁴

Az *Abellino, a nagy bandita*, amelyet a műfaj számos társával együtt Schiller *Haramiák* című darabja inspirált, nálunk kasszasiker volt, mint Pukánszky Kádár

⁴Uo. – Itt hívjuk fel arra a figyelmet, hogy Der wahre Jakob címmel jelent meg a német munkásmozgalom lapja az 1870-es években. Nálunk „Jakab” néven emlegették a szocialistákat a század utolsó évtizedeiben.

Jolán adatai igazolják. (Ugyancsak kedvelte közönségünk Zschokke Molière *Fösvény* átdolgozását.) Az *Abellino* lekörözte Kotzebue, a műfaj koronázatlan királyának darabjait. Sikere akkor válik sokatmondóvá, ha a klasszikusnak tekintett *Emilia Galotti* bevételével vetjük össze. Míg Zschokke darabja általában száz forintot jóval meghaladó bevétellel ment előadásoként, Lessingé csak tízzel.⁵

Ezek az adatok önmagukban is elegendők íróink Zschokke elleni kifakadásainak magyarázatához. Szemere Pál panaszkodik 1809. november 10-i levelében Kazinczy Ferencnek, elmarasztalva közönségünket, amely Goethe *Stellájának* előadása közben unatkozott és épp a legszebb részeknél nevetgél: „Qui drama Göthei non amat, amat comoedias Perinetii et Zschokke!”⁶ A széphalmi mester november 28-án válaszolt pesti barátjának: „Pesti Magyar theatrum! – Ilyen minden igyekezetünk Perinet és Zschokke! S ki *vétke* – nem *hibája*, hanem *vétke* az, hogy a mi Publicumunk is, mint a Bécsi balfaszok, ezeken kapnak? Én Perinetet és azt a másikat nem is ismerem . . .”, de nem is óhajtja őket megismerni. Mászt olvas: „elkezdem Göthét az apró költeményein s elvégzem az Achillesén . . . s ujra kezdem ismét, vagy Schillernek, Emiliának, Minnának s Náthánnak állók”.⁷

Később mindketten megismerhették az író, hiszen olyan kötetekben jelentek meg írásai, amelyek hozzájuk is eljutottak. 1825-ben, a kassai Felsőmagyarországi Minerva tervezetése közben Desseffy József utal „Csokkes (sic) Ueberlieferungun”jeire, amelyek „ha jól emlékezem Hónapos Írás illy formátomban, hasábos nyomtatványban, oszloposan”.⁸ Olyan természetességgel említi Zschokkét, mintha már korábban szó lett volna róla.

Az író első könyve, amelyet a csak magyarul olvasó is kézbe vehetett, Czövek István losonczy professzor fordítása – *Somlyai Báthori István elebb Erdélyi Fejedelem azután Lengyel Király . . .* című regényes életrajza – 1817-ben Pesten jelent meg. Czövek korábban már két lovagregényt fordított, itt azonban nagyobb becsvágygal dolgozott: részeket elhagyott, egyes helyeket jobban kiszínezett stb. Olyannyira, hogy eredeti munkájaként adta ki, amelyet „hiteles kutfőből meritett, a hazai és külföldi történet-írókkal egybevetett . . .”. (Eredetileg: Bayreuth, 1796.)

A fordítások sora az 1820-as évek végén indult meg. 1828 és 1830 között adta ki Budán a máramarosszigeti Lassu István, az udvari kamara kancellistája a *Stunden der*

Gotthelf regényének megjelenése évében, 1847-ben kereste fel Zschokkét Aarauban Kertbeny Károly. „Zschokke nagy szeretettel, magyar szóval fogadta íróársát: Jó napot uramöcsém, éljen Magyarország. Valószínűleg az oderai Frankfurtban tanulhatta magyar diákjaitól . . .” – írta a látogatásról *Dezsényi Béla* Magyarország és Svájc című könyvében (Bp., 1946. 174.).

⁵*Pukánszky Kádár Jolán* adatai a budai és pesti német színházra vonatkoznak. Az *Abellino* egy előadása Pesten 125 Ft 40 krajcárt, Budán 93 Ft 11 krajcárt hozott, *Kotzebue Rollas Tod-ja* Pesten 147 Ft 11. Budán 51 Ft 10 Ft-t, ugyancsak *Kotzebue Menschenhass und Reue* című darabja Pesten 57 Ft-os bevétellel ment, míg *Lessing Emilia Galotti-ja* Pesten 27 Ft 30 Ft-t, Budán 12 Ft 40 Ft-t hozott. A prózai darabokkal szemben az igazi nagy bevételt akkor is az opera adta, így a *Varázsfuvola* Pesten 241, Budán 59 Ft-ot hozott. (A budai és pesti német színház története 1812-ig. Német Philológiai dolgozatok. XII. Bp., 1914., az adatok: 59.)

⁶Kazinczy Ferenc Levelzése VII. kötet, 1580. levél, 52.

⁷Uo. 1599. levél, 105.

⁸I. m. XIX. kötet, 270.

Andacht-ot, név nélkül. (A IV. és V. kötetet ő maga fordította, a többi A. B. S. jeggyel Almási Balogh Sámuel.) A névtelenség itt nem plágium, mint Czövek esetében, mert a gyűjtemény nem tüntette fel Zschokke nevét, csak az 1842-es *Eine Selbstschau* fedte fel a szerző kilétét. A Pesten megjelent *Sas, Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágából* (1831–1833) című, ill. alcímű zsebkönyv II., III. és IV. kötete közli folytatásban *Alamontade, a gályarab* című kisregényt, amelynek jó visszhangja arra készítette a zsebkönyvet kiállító Wigand Ottó nyomdászt, hogy 1833-ban külön kötetben is kiadja. A D. névvel jelölt fordító feltehetően azonos Debreceni Bárány Ágostonnal. Torontál megye levéltárossával, aki 1844-ben Zschokke *Wolfenbütteli hercegnőjét* fordította, ill. kiadta Szegeden, immár teljes nevével.

Nem sorolunk fel minden fordítást, csak a jellemzőbbeket emeljük ki, mint pl. „a legkedveltebb idegen írók új munkájából” válogató és Kolozsvárt megjelent „Külföldi regénytár”-t. A kolozsvári sorozat első kötete Victor Hugótól, a második Zschokkétól hozott egy-egy regényt, ez utóbbitól a *Frock Jonathánt* (átdolgozta és fordította ifj. Gyergyai Ferenc, 1837., ill. a II. kiadás 1843.) A pesti regénytár Boz (Dickens), Balzac, Palzownó [!] és Bulwer műveit közölte. Zschokke népszerűsége mellett a rangját mutatja, hogy a triász orgánuma több ízben hozta munkáit, hol névvel, hol neve feltüntetése nélkül. *Az ember szellemi fejlődése s mivelődése lépcsői* című cikk alatt ott szerepel a fordító Osváth Lajos neve mellett az íróé is (1843. I.), de a „beszélyek” alatt már másoké ékeskedik. Így Zsogovics István „írta” a *Levelek a szegény whiltshirei lelkipásztor naplójából* (Zschokke: *Blätter aus dem Tagebuch des armen Pfarr-Vikars von Wiltshire*) az 1838-as évfolyam első félévében. Az 1839. II. félévben közölt *IV. Henrik első szerelme* (Zschokke: *Die erste Liebe des Heinrichs IV.*) című „novella” írója Böszörményi Pál. (A *Leveleknél* csak a szöveg alatt van Zschokke neve feltüntetve – apró betűkkel –, de a tartalomjegyzékben már nem.)

A *Das Goldmacherdorf* hazai sikerét Köpe János indította el 1845-ös Brassóban megjelent fordításával. *Aranygyártó falu* címmel adta ki, mégpedig a következő címlappal, ill. borítóval is: „Polgári és pörkönytár. Erkölcsei népnevelést és anyagi jólétet eszközölő irományok.” Az ő neve jelzi azt a folyamatot, amely Zschokkét később „népkönyvíróvá” avatta. A *Das Goldmacherdorf* (1817) Pestalozzi magyarul is megjelent *Lénárd és Gertrud* című regényének hagyományát követi Kimeríthetetlen energiájú főhőse. Oswald a falu anyagi és erkölcsi helyzetének javításán fáradozik: takarékoságra nevel, takarékpénztárt alapít, a szegények számára munkalehetőséget teremt, tanfolyamokat szervez, mindezt meglehetősen erkölcsi nyomás kíséretében, hogy elfojtsa az egyéniséget, a nem konformista kezdeményezéseket, s mindezt a közösség javára való hivatkozással. Így teremti meg „boldogházát”, az „aranygyártó falut”.

Heinrich Zschokke magyarországi fogadtatásának vizsgálata ez ideig nem történt meg. Neve jobbára a hazai regény- és novellairodalom kialakulásával kapcsolatban került fel, elsősorban György Lajosnál és Szinnyei Ferencnél. Abban igazuk van, hogy a magyar elbeszélő irodalom kezdeti szorosán kötődnek a német románokhoz, amelyek a mintát, a nyersanyagot adták. Regényeink az *Abafiig*, *A Bélteky-házig* inkább csak fordítások, ill. átdolgozások voltak. Ezek a népszerű, szétolvasott kötetek azonban a maguk igénytelenségében sem hanyagolhatók el, miután ezek készítették elő 1780-tól kezdve lassú, 1800 után pedig gyorsuló tempóban a nálunk addig ismeretlen műfaj

kibontakozását. A fordító-átdolgozó „írók” ismeretlen területet hódítottak meg, pionirok voltak. Sok ellenkezést kellett legyőzniük, míg kialakíthattak egy új olvasóközönseget, megtalálták a nyelvet és a műfaj hazai technikai ismérveit. A közvetítéssel a honi ízlést formálták, az érzés- és gondolatvilágot fejlesztették, közben pedig regényírókat neveltek, miután próbálkozásaikkal megteremtették a regény piacát, az igényt.

A német regények és elbeszélések hazai mintái között emeli ki György Lajos Fessler Aurél Ignác és Caroline Pichler mellett Zschokkét. Magyar tárgyú műveik iránt különös érdeklődéssel viseltek fordító-átdolgozóink, ezek képviselték a műfajt: „történeti regényként” olvasták őket. A fejlődés új lépcsőjét jelentették az addig nagyon kedvelt „Staatsroman”-hoz képest, mint amilyen pl. a svájci Haller „napkeleti története”, az *Uzong* (Őri Fülöp Gábor, Pozsony, 1792.), ill. az 1788-ban ugyancsak Pozsonyban kiadott *Hallónak boldog estvéje* volt. (Chr. F. Sintemis után Gelei István fordította, ill. dolgozta át.)⁹

A hazai átdolgozások példájaként a *Báthorit* idézte György Lajos. Czövek – írja György Lajos – „Csak abban volt eredeti, hogy egyes részleteket elhagyott, másokat pedig az adott alapon jobban kiszínezett.” – természetesen az író nevének elhallgatásával.¹⁰ György Lajos példáját kiegészíthetjük Czövek egy másik, feledésbe merült munkájával. A *Gallyás rabszolga, vagy az én életemnek szomorú története* (Pest, 1818. Trattner) Czövek „megmagyarázza”, természetesen a minta, az *Alamontade* alapján, a forrást nem említve. Ez utóbbit is magyar tárgynak tekinthetjük, hisz főhősének sorsa a XVII. században gályarabságra ítélt protestáns prédikátorainkéra emlékeztet, amely századok múltán is elevenen élt Svájcban épúgy, mint Zschokke hazai olvasóinak, a zömmel protestáns iskolák diákjainak, ill. az észak-magyarországi, erdélyi város-lakóknak tudatában.

Czövek témaválasztása igazolja, hogy Zschokke írói világa milyen közel állt a losonczy professzorhoz, a pesti nyomdászhoz és a közönséghez. Huszonhat évvel később jelent meg Debreceni Bárány Ágoston *Wolfenbütteli hercegnője*. Ő már feltünteti az író nevét, de – alkalmazkodva saját irodalomról alkotott elképzeléseihez és olvasói igényéhez – szabadon kezeli a művet. A torontáli levéltáros és táblabíró, aki 1831-ben az *Alamontadet* fordította, a korábbi ízlésnormához igazodott, ill. megrekedt annál. Számára az irodalmi mű értékét igaz és tudós volta adja. Az előszóban igazolja a történet „hitelességét”, a szövegbe pedig, hogy elkerülje az öncélú szórakoztatás látszatát, moralizáló részleteket, földrajzi leírásokat told be. Állambölcseleti kiterőibe saját vágyait, nézeteit csempészi a jó uralkodóról, Nagy Péterről. A regény nyelvezetéből látszik, hogy Bárányhoz még nem érkezett el a negyvenes évek divata. Az érzelmes részleteknél, a társas élet fordulatainak, a mindennapoknak ábrázolásánál megmutatkoznak a

⁹Ludwig György: Die Übersetzungen deutscher Romane und Erzählungen in der ungarischen Literatur (1772–1836). Ungarische Jahrbücher, VIII. 1928. 52–86.

¹⁰György Lajos: Adatok regényirodalmunk történetéhez. EPhK, 1915. 78. „Egyébként a csekély értékű regény hibáit Zschokke rovására írhatjuk, kiben megvolt az igyekezet, hogy a történelmi eseményeket költői módon szője s a költött eseményeket a történelmi valószínűséghez közel hozza, azaz, hogy munkájának regényes színezetet adjon, de hiányzott ereje, hogy e költőt indítékában is összefűzze. Sikerült azonban tetszetősebb keretek közé állítani az eseményeket s így közvetlenebbül jellemezni a kort szokásaival és erkölcsével.”

fordító nehézségei, míg a kitaposott úton haladva (tájak, csaták, történelmi fejtegetések stb.) hibátlanul érvényesül jó nyelvérzéke.¹¹

György Lajosnál elismerőbben ítélte meg Zschokke novelláit Szinnyi Ferenc. Ő úgy látja, hogy „Komikus jelenetek, kalamitások, furcsa és mulatságos alakok ezekben is éppúgy vannak, mint a többiekben, de az igazán humoros és elmés előadás, a jellemzés és meseszövés ügyes volta és a stílusbeli készség jóval magasabbra emeli őket a tucattermékekénél. Zschokke novellái többnyire sikerültebbek a mi vig elbeszéléseinknél.”¹² Dicsérte a svájci író regényeit Kecskeméthy Aurél, így pl. az *Addrich im Moos* és a *Der Freihof von Aarau* címűeket, amelyeket „józan ész” és „meleg kedély” jellemez.¹³ Az előbbi a svájci parasztháborúból meríti tárgyát. Szinnyi szerint hatott Orlay Petrics Soma *Viszon torlás* (1845) című novellájára és – szerinte – számos analógia fedezhető fel a regény és Eötvös *Magyarország 1514*-je között.¹⁴

Irodalomtörténészeink felismerték Heinrich Zschokke szerepét a magyar regény- és novellairodalom fejlődésében, ill. az olvasóközönség szélesítésében: a nőolvasók számának gyarapításában. Gaal József, a kor népszerű novellistája írta, hogy a „divatos dáma” 1835-ben Claren, Lafontaine és Kotzebue művei mellett a svájci író regényeit olvasta.¹⁵

Zschokkénak azonban volt még egy szerepe olvasóink formálásában, amelyről mind ez ideig nem esett szó. Amikor szélesítette irodalmunk szociológiai bázisát, német írótságainál jobban alakította magyarországi befogadó közegét, mégpedig „erkölcsnemesítő” és ismeretterjesztő munkásságával.

A svájci írónak erre az életeszmenyeket sugalló, magatartásnormákat adó hatására nálunk – a *Boldogháza* sikere mellett – két napló hívta fel a figyelmet. Az első írója egy sárospataki diák, „rektor”, később bűji pap, Tóth Péter, a másodiké Alexy Lajos rozsnói jurátus, 1848-tól „hites ügyvéd”. Tóth Péteré a közelmúltban jelent meg Szegedy-Maszák Mihály kiadásában, Alexyé kéziratban van. Vörös Károly foglalkozott vele több ízben.¹⁶

A két napló íróját több motívum rokonítja. Tóth 1813-ban, Alexy az 1820-as évek közepén született. Mindketten az ország északi, ill. északkeleti részéből jöttek, protestánsok, a nagy jövő előtt álló kézműves, ill. kereskedő réteg gyermekei. Tóth

¹¹ *Bárány* így fordítja pl. a „höllisch”-t a csata jelzőjeként: „villámtüzü”, i. m. 5.: „als befände der sich in seinem eigentlichen Elemente”-t így egészíti ki: „mintha saját elemében lebegett volna, mint tűzben a szalamandra” i. m. 6. Egyik szép megoldására példa: „I élekbrenléte, hős szive a leggyávább közemberbe is lelket önthetett volna.” (Uo.)

¹² *Szinnyi Ferenc*: Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig. Bp. 1929. 39.

¹³ *Kecskeméthy Aurél*: A német regényirodalom. Budapesti Szemle. 1859. 6. k. 330.

¹⁴ *Szinnyi*: I. m. 260.

¹⁵ *Rajzolatok*, 1835. 49. sz., idézi *György Lajos*: i. m. 120 - 121., *Weber Antal*: i. m. 111.

¹⁶ *Tóth Péter*: Napló (1836–1842). A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta *Szegedy-Maszák Mihály*. Bp., 1984. Magvető. Magyar Hirmondó. – *Alexy Lajos* naplója kéziratban az OSZK Kézirattárában. *Vörös Károly* hívta fel rá a figyelmet. A pesti, magyaróvári, ill. miskolci feljegyzéseiket a következőkben dolgozta fel: Arrabona, 5. k. Győr, 1963. 281-259. – Pest-budai hétköznapiak. Egykorú naplók és emlékiratok tükrében. 1805–1848. Bp., 1966. 55-74. – Borsodi Levéltári Évkönyv, I. k. 26–55. Miskolc, 1977.

apja, a fényeslitkei gubásmester, amikor megszedte magát, otthagyta Szabolcs megyét és Sárospatakra költözött, hogy fiait megfelelően taníttathassa. Mindketten korán árvaságra jutottak, Tóthot bátyja, Alexyt rozsnyói nagybátyja istápolta. Tóth a pataki kollegiumban, Alexy Késmárkon és Eperjesen tanult. A pataki diák színesebb egyéniség, gondolkodóbb elme. Egyéni adottságain túl ebben szerepet játszhatott, hogy szellemi fejlődését jobban segíthette környezete: a pataki diákközösség és a Nyelvmívi Társaság ösztönzése. Ezekben az években kiváló nemzedék volt Patakon: köztük a Tóth-tal azonos évben született Szemere Bertalan, a náluk egy évvel fiatalabb Erdélyi János, Gondol Dániel, Dobrossy István, az 1817-ben született Kazinczy Gábor, Pap Endre, Tompa Mihály. Tóth legközelebbi barátja Gondol és Dobrossy volt. Gondol irányította barátját. Tóth az ő kedvéért kezdett naplóirásba, hogy bizonyítsa önművelése és önnevelése terén elért eredményeit. Tóth „egész lényét” akarta adni, „character”-ré formálódását, miként Alexy. Tóth Péter, Lavater fiziognómiai tanainak ismerője, később is hallatott magáról. Szabadelvű papként, gondolkodóként került összeütközésbe feletteseivel.

E naplók alkalmat adtak az önelemzésre, az önismeretre, a korábbi állapot és az időközben megtett út lemérésére. Naplóikat mindenüvé magukkal vitték. Visszalapoztak, felidéztek a múltat, különösen Tóth Péter, aki nehezen találta helyét. Alexy jobban beleilleszkedett mindenkori környezetébe. Ő nem érezte magát egyedül, ott volt mellette a nagy eligazító, a tetteit irányító Heinrich Zschokke. Mindennapi olvasmánya volt; novelláit és két nagy hatású könyvét eredetiben olvasta: a *Stunden der Andacht*ot és az *Eine Selbstschau* című önéletírást. Egy-egy mondatban megfogalmazott célkitűzése Zschokkét idézi: „Élj mindenben, de mindenben csupán s egyedül a szellemiségnek, mert az a fő, s a többi minden csak alárendelt.” Másutt így kiált fel mestere szavával: „Menschengeist – Prometheus!” És bár ezt nem írta le Tóth Péter, a nevelés, az emberformálás megszállottja, ugyanígy gondolkozott, mindent a szellemi igénynek rendelt alá.

Az *Áhítatosság órái* nálunk először 1828 és 1830 között jelent meg hat kötetben, majd újra 1864-ben Szász Károly kiadásában. Alexy bejegyzései naplójába, melyek szerint olvasta a *Weltentsagung*, a *Bestimmung der Menschen* című fejezeteket és forgatta az *Umgang mit Menschent*, mutatja, hogy olvasójuk Zschokke segítségével tudatosan készült jövőjére, amikor majd a világ elé lép, és elfoglalja helyét a polgárosodó országban.

Az *Eine Selbstschau* olvasása kettős haszonnal járt. Az első részben egy érdekes életúttal, politikusi-szerkesztői pályáival, liberális-demokratikus és republikánus felfogással ismerkedhetett meg olvasója. Zschokke színesen ábrázolja a korabeli Európát, a történelmi eseményeket és mozgatóikat, lefestve a német akadémiák diákéletét, a svájci hétköznapiakat. Szól írói-nevelői ars poétikájáról, amely a kismizettek, a szegények szolgálata. A kötet második része ismeretterjesztő. Számos rokon vonást mutat a mi protestáns akadémiáink akkori bölcsészeti jegyzeteivel, amelyekből a tanár tanított, a diák tanult. Míg azonban a mieink a tanár egyéniségére, felkészültségére, a diák öntevékenységére, szorgalmára hagyatkoztak, Zschokke „leckéi” teljesebb tudást adtak, anyagukban gazdagabbak, előadásmódjukban vonzóbbak voltak.

Alexy naplóján végigvonul Zschokke alakja. Tóth Péter – nem teljes – naplója egy ízben említi – Herderrel és Bulwerrel együtt – a svájci író, akinek „kiváló Ala-

montade-ja sok órát ada”.¹⁷ Tóth Péter, a pataki diák ismerhette a protestánsok körében népszerű *Áhitatosság óráját*. Tóth olvasott németül és olvastak legközelebbi barátai is: Gondol Dániel és Dobrossy István. Ez utóbbi fordította németből 1837-ben Lamennais *Paroles-ját* (*Die Worte eines Glaubens*). Feltételezhetjük, hogy a szociális és politikai kérdések iránt fogékony Dobrossy jól ismerhette Zschokkét, és – mint az Patakon szokásban volt – beszámolt olvasmányairól barátainak, köztük Tóth Péternek.

A két naplóíró önmagában nem volna jelentős, bár mint említettük, Tóth Péter kiemelkedett környezetéből. Alexy azonban: „maga a középszer”, mint Vörös Károly jellemezte. Átlagember mind viszonyait, mind életmódját tekintve. Naplójából megismert állásfoglalásai, magatartása, gondolkodásmódja tipikusnak tekinthetők: „vagy legalábbis jellemzőek a korabeli magyar társadalom egy meghatározott, nem kevésbé középszerű rétegére: arra, amelyből ő maga is származott”.

Alexy személye önmagában nem jelentős, mint mondtuk, annál jelentősebb azonban az a társadalmi réteg, amely Alexyt és Tóthot küldte: a kézműiparos és a kereskedő polgárság, a magyar városfejlődés egyik fontos eleme. A két napló e réteg érzelmeinek és értékeinek alakuló, lassan-lassan polgárosuló világába enged betekintést. Felhívják a figyelmet arra, hogy ennek a rétegnek fiait nem elsősorban a nagy hazai és külföldi ébresztők – mint pl. Kölcsey vagy Fichte, ez utóbbi Tóth nagyrabecsült írója –, a patrióták nevelték, hanem egy kevésbé jelentős svájci író, Zschokke is. Az ő nagysága nem mérhető az említettekéhez, szerepe mégis jelentős volt nálunk ez időben.

Zschokke felé nálunk akkor fordult az érdeklődés, amikor a német nyelvterületen már háttérbe szorult korszerűbb, modernebb író társai mögött. A jelenség oka a hazai fejlődés megkésetttségében rejlik. A fáziseltolódásra jellemző Zschokke pályájának és a vele szinte egy időben induló, vagy legalábbis azonos nemzedékhez tartozó magyar írók sorsának és lapjaiknak összevetése. Kazinczy, Batsányi, Kármán, a XVIII. század vég három jelentős folyóiratának, a Kassai Magyar Museumnak, az Orpheusnak és az Urániának szerkesztői ugyanúgy Addison, Pope, Wieland, Sonnenfels példáját választották, mint ahogy mintáik – Spectator, Deutsches Museum, Der Mann ohne Vorurtheil – is sok egyezést mutatnak Zschokke lapjaival, célkitűzéseivel.¹⁸ Míg azonban e magyarországi lapok csak rövid ideig éltek, szerkesztőiket bebörtönözték, jobbik esetben csak elhallgattatták, Zschokke mindvégig a nyilvánosság embere maradhatott, vállalkozásai pedig több évtizeden át háborítatlanul megjelenhettek. A bennük népszerűsített gondolatok szabadon és azonnal eljuthattak az olvasókhoz. Nálunk másképp alakult mindez:

¹⁷ Tóth Péter: I. m. 499. – Említettük, hogy Tóth Péterrel egy időben tanult a vele egykorú Szemere Bertalan, már a diákközösségekben is hangadó ifjú. Szemere 1837. szeptember 15-én Luzernben járt, ahol a szövetségi gyűlés folyt. A követek között volt: „Zschokke Henrik a híres novellista is, kivel nem mulatám el ismeretséget kötni.” Ehhez csillaggal a lap alján a következő megjegyzést fűzte: „Ablakából kinézvén a tóra s látván az új s itten első gőzösnek kéményéből sűrűn kipattogni a szikrát, mondá: A nép azt mondja, ördög; de bizony nem az, inkább szent, hiszen gloria sugárzik feje körül. (Utazás külföldön. Pest, 1845. Geibel Károly, 263.; említi *Dezsényi Béla*: Magyarország és Svájc. Bp., 1946. 115.) Megjegyezzük, hogy érdekes volna Zschokke és Jókai, a volt pápai, kecskeméti diák közötti párhuzamok esetleges lehetőségének vizsgálata.

¹⁸ Kazinczy Ferenc 1759-ben, Batsányi János 1763-ban, Kármán József 1767-ben, Zschokke pedig 1771-ben született.

a társadalmi és politikai fejlődést szolgáló eszméket üldözték. Csak a felszín alá bújva, búvópatakként vészelhettek át az elsőferenci reakció éveit. Amikor pedig a körülmények megváltoztak és újra a felszínre bukhattak, az eltelt évek módosították a társadalmi közeget és ugyanezen eszmék már másként hatottak.

A nagy politikai és társadalmi megrázkódtatásokat az ország északi részének, ill. Erdélynek jobbára német nyelvű lakossága vészelte át a legjobban. Ők őrizhették tovább a korai polgárosodás hagyományait. Helyzetükből következően, bár polgárságuk lemaradt az európai fejlődéstől, mégiscsak követhették a kor szellemi áramlatait, és közvetíthették azokat – ha megkésve is – az ország magyar lakosságának. Közvetítő szerepüket Zschokke esete példázza. Az író első magyar nyelvű kiadásai – az akkor még sok németajkút számláló Pest mellett – Kolozsvárt, Brassóban jelentek meg, ill. Lőcsén szlovákul, Nagyszombaton pedig egyik rablóregénye németül.¹⁹

A század első felében Zschokke volt az az író, aki leginkább megfelelt a társadalmi, kulturális, gazdasági viszonyaink között annak a rétegnek, amely, ha tétován, ellentmondásokkal terhesen, mégis megindult a polgárosodás felé. Zschokke egyike volt azoknak, akik azt a szellemi, politikai, művelődési és irodalmi hagyományt folytatták, amely oly biztatón indult a XVIII. század végén, és amely a felvilágosodás egyéb szellemi-politikai-társadalmi örökségével hamvába hullt. Azt, hogy eme hagyományt, általában a polgári világba való beilleszkedést elősegítő erkölcsnemesítő könyveket, folyóiratokat mennyire nélkülöztük, irodalmi divatlapjaink felmássága (a szépirodalmi rész és a Tárca elkülönülése) mutatja, így a Regélő-Honművész, ill a Regélő Pesti Divatlap kettős célkitűzése.²⁰

Pótlásukra voltak egyéb próbálkozások, mint pl. Vajda Péter Garasos Tár című, 1833-ban kiadott lapja, amely azonban hamar megbukott. (Fáy András *A Bélteky háza* is „tanregény” volt.) Volt egy másik, az előbbieknél jóval radikálisabb kísérlet a nép nevelésére, a parasztság felemelésére: Táncsics Mihály didaktikus-szépirodalmi munkássága, pl. 1846-os *Népkönyve*. Táncsics nem érte el a várt hatást. Eszméivel megelőzte korát. Olvasóit azonban nem ismerte eléggé, sem igényeiket, sem politikai nézeteiket. Szavai el sem juthattak a parasztokhoz, és ha mégis eljuthattak volna, akkor sem értették volna meg azokat: sem forradalmi gondolatait, sem nehézkes mondatait. Jóval kelendőbb volt a kispolgárság körében a pedagógiai tendenciákkal átítatott gyakorlatias szemléletű, könnyen folyó zschokke-i próza „népnevelő” munkássága. Ennek a kézműves-kereskedő rétegekből lett kispolgárságnak a fiai nem a nemesi politika felé fordultak, ők inkább – tisztelet a kivételnek – menekültek a nagy történelmi események elől, mint azt Alexy Lajos példázza. Ők saját körükben akarták megreformálni, polgárosítani életüket. Zschokke segített nekik abban, hogy ez a réteg felkészülhessen az új, a

¹⁹ Zschokke – mint azt Dezsényi Béla írja (i. m. 174.) – levelezésben állott: „Liedemann Márton kolozsvári lelkésszel, kinek pedagógiai és népszerűítő filozófiai munkáit ismerte.”

Zlatníca, velmi poutná a zabarna rozprávka. *Jan Plech* fordítása 1847-ben jelent meg Lőcsén Werthmüllernél. a „Tatřina spisý preloženy” sorozat első darabjaként. – Der Raubritter Rino; oder: Die Burg Schreckenstein. Ritterroman. Tyrnau, 1841. Felix Wachter. Megjegyezzük, hogy 1871-ben is jelent meg Zschokke Pesten *Edward Kastner* és *Pavel Miřinay* fordításában: Hodini nábornosti k wýwimu opravdiwego krestánstwa a domácej bohoslúžby („Minerva” kiadás).

²⁰ Irodalmi divatlapjaink kettősségéről l.: *T. Erdélyi Ilona*: Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap, Bp. 1970. c. kötetét.

polgári világba való beilleszkedésre, megnövekedett szerepe eljátszására. Tőle kaptak új magatartásnormákat, életmód-mintát. Ez már nem a szentimentális, idilli, élettől elvonatkoztatott, sem pedig a nemesi „mezei életet” reprodukáló életminta, hanem gyakorlatias polgári, helyesebben kispolgári világ, Pest és az észak-magyarországi, erdélyi városok, a kereskedők, kézművesek, polgárok jobbára még németajkú világa. Nem volt véletlen, hogy itt jelentek meg először Zschokke művei magyarul, és ezek voltak a svájci író hazai befogadásának első állomásai. Ebben a világban, ennek kisugárzásában és mellette azonban már formálódott az új, immár magyar nyelvűvé váló, ill. magyar nyelvű polgárság. A népből jött honoráciorok, a magyar iparosok, kézművesek számára ez a „városi élet” a polgárosodás irányába mutatott.

A szépiró és a „népnevelő” Zschokke, a késő felvilágosodás eszméinek továbbörökítője nemcsak az emberi jogok, a polgári törvény előtti egyenlőség és a minden ember előtt megcsillantott, mindenki számára elérhetőnek hirdetett emberi élet, a naiv és utópista „boldogháza” gondolatának terjesztését segítette, hanem magasabbrendűnek ítélte „polgári” magatartásnormákat, életérzést is adott. A hazai feudális világban felnőtt és felnövekvő „polgár” számára ő képviselte nálunk a „citoyen”-t. Ez lehet a svájci író hazai népszerűségének, százhusz esztendőn át tartó könyvkiadói sikerének egyik magyarázata.

K I S S E N D R E

A FEJLŐDÉS-REGÉNY GOTTFRIED KELLER-I VÁLTOZATÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A fejlődési, nevelődési, művelődési regény átértékelése Gottfried *Kellernél* mély történelmi-társadalmi átrendeződésre utal. Az, hogy egy nagy horderejű átrendeződés (legalábbis a német nyelvű irodalmakban) azonnal a nevelődési regény műfajában fogalmazódik meg, abból a megfelelelőből következik, ami a tizenkilencedik század e műfaja, ill. a nembeli kibontakozás útját járó személyiség valóságos történelmi feltételei között nyilvánvaló. A műfaj prototípusa, a *Wilhelm Meister* szerencsés csillagzat alatt született: a nevelődési folyamat végpontján új társadalmi létforma bizonyossága várja a nembeli értékek birtokában felvonuló fiatal embert. A nevelődési regény számos romantikus változata: reflektálja már a történelmi-társadalmi távlat beszűkülését. A *Zöld Henrik* varázsa nem csekély mértékben éppen abból származik, hogy közvetlenül egy hatalmas átrendeződési folyamat után a nevelődési regény *eredeti*, goethei, „klasszikus” változatának újjáélesztésére tesz kísérletet.

E konkrét folyamat az 1848-as európai forradalmi hullám, a harmincas-negyvenes évek romantikus történetfilozófiáinak, liberalizmusának, és természetesen a személyiség e folyamatokba beágyazott sorsváltozatainak végével azonos. Történelmi tudatunk egyrészt tisztában van az európai történelem e fordulatának jelentőségével, aligha kétséges az is, hogy az 1871 utáni fejlődés az egész kontinensen már nem is rendelkezett ilyen

összefüggő, átfogó alternatívával, történelmi reménnyel. Mégis, szinte meglepően kevés él tudatunkban egv sikerült (vagy a valóságosnál valamivel sikerültebb) 1848 képe, amely mások mellett a *Zöld Henrik* értelmezéséhez is szükséges.

Terjedelemre nem, jelentőségre annál meghatározóbb Keller tételes reflexiója a történelemre. Ami a „világ folyása” számára e konkrét történelmi környezetből igazán lényeges volt, tudományos egzaktussággal megtalálhatjuk a húszas évek következő jellemzésében: „. . . Svájcban magából az uralkodó osztály kebeléből a kiművelt emberfők tekintélyes csoportja tisztult formában újra életre keltette a nagy forradalom eszméit, termékeny és hálás talajt készítvén elő a júliusi napoknak, és gondosan ápolván a művelődés és az emberi méltóság nemes javait . . . Míg az előkelők és tudósok az állam jövő formáját és holmi filozófiai és jogi igazságokat vitattak, és inkább elvont általánosságban sajátították ki maguknak a szebbé pallérozandó emberiség nagy kérdéseit, a szorgos kisiparosok inkább a maguk köreiből és a szegények között buzgólkodtak, . . .” (*Zöld Henrik*, Budapest, 1963. Jánosy István fordítása. I. kötet, 15.) Az már a regény szinte *mitologikus* régióihoz tartozik, hogy Keller hőse számára e korszak éppen az Apa alakjában ragadható meg legplasztikusabban, s ez a tény Zöld Henrik nevelődésének, de saját sorsáról szőtt reflexióinak is legfontosabb összetevőjévé válik.

Történelmi regénye-e hát a *Zöld Henrik*? Az előbbi tartalmat adva a fogalomnak, igen. Amennyiben szerzőjének világos képe van nemcsak nevelődés és történelem *általános* kölcsönviszonyáról, de hőse aktuális *konkrét* történelmi feltételeiről is. De egy más értelemben nevelődési regény *éppen történelmileg számolja fel önmagát*, Zöld Henrik számára maga a „történelem vezet ki a történelemből” – művelődési folyamata nem alkotó emberek közösségébe, de magányba vezet, s ami még ennél is fontosabb: a művelődési folyamat célja értékelődik át. Igaz, már Zöld Henrik is más képzeteket kívánt megvalósítani, mint Wilhelm Meister. E „cél” a *művészi teremtés* pozitívan viszonylag kevéssé artikulált, leginkább néhány negatív, kritikai vonással érzékeltetett vágya. (Ilyen „negatív” meghatározás például, ahogy a festészetről szóló beszélgetésekben szemére hányják Henriknek, hogy a „természet *nélkül*” szeretne teremteni, de e nevelődés célja meghiúsul a kellő emberi-nembeli általánosság hiányán: Erikson és Lys sorsa elégséges kontrasztgazdagsággal érzékelteti, hogy e két Henriknél művészileg jóval eredetibb festő számára sem nevelődési folyamatok végcélját megtestesítő alternatíva a „teremtés” eredeti felfogása. Erikson belelát tehetségének korlátaiba, Lys pedig, hiába tett már meg jelentős utat a valódi festészethez, „igazi szenvedély”-t számára az nem jelent. Zöld Henrik számára még a teljesen kibontakozott művészi pályafutás sem rendelkezne a klasszikus, (goethei–schilleri) nembeli általánosság elengedhetetlen mértékével. A nevelődési folyamat épp ellenkezőjébe fordul. Zöld Henrik *nem közelebb kerül kitűzött céljához, de egyre távolodik tőle*. A mű utolsó negyedének cselekménye (az éhező Henrik, aki egyik napról a másikra tengődik) már az eredeti művelődési-művészi cél teljes kiforgatásával egyenlő. Különösen is feltűnő a regénynek ez a mű előrehaladta közben történő átépülése, ha ismét a prototípus *Wilhelm Meister*hez hasonlítjuk. Éppen ez a menet közben történő átépülés a művelődési folyamat céljának megváltoztatása vezet a nevelődési regény kelleri átfunkcionálása igazi tartalmához.

Henrik nem az életfolyamat sodrában állva sajátít el egy abból táplálkozó és abba visszaáramló művelődést, kultúrát vagy művészetet, nem „alulról fölfelé” építi világképét, hanem „lefelé” és „előrefelé”. Lefelé annyiban, amennyiben rendre felülvizsgálja

korábbi előítéleteit, létfontosságú feltevéseit, és gyakran meg is válik tőlük, a művelődés hagyományos eszmekincse a szó szoros értelmében leépül a műben. „Előrefelé” annyiban, amennyiben sorsa az *értelmezések* egymásutánjával egyenlő. Nem elemi szintű evidenciákból épít tehát világgépet (művészetet), hanem bonyolult pályát ír le, mely inkább életpasztalatokhoz, mint önálló, kerek művelődéshez vezet.

Az életfolyamat egésze mint állandó *átváltozás*, állandó *metamorfózis* jelenik meg Henrik szemében. (Közeleső lehetőség lenne ezt kapcsolatba hozni a negyvenes évek Hegeltől átítatott közgondolkodásával s ezen a szalon a jól ismert, mély Feuerbach-hatással is.) A művelődési regény átalakulásának során a *Zöld Henrik* legfontosabb tárgya az élet dolgainak „olvasása”, „értelmezése”, szinte egy nagyszabású *hermeneutikus* folyamat.

Az eddigi mindkét megállapítással (a nevelődési folyamat irányának megfordulása, az élet dolgainak „értelmezése”) harmonizál az egyes szám első személyű elbeszélés kötetlensége, mozgásszabadsága. Nemcsak időben és térben ugrik nagyokat, nemcsak elbeszéléseket illeszt a cselekmény menetébe (ami szinte előírás is egy művelődési regény esetében), nemcsak reflexiók sorával szövi, de az elbeszélő, a narráció e szuverenitása, s mindenekelőtt mindennek személyes, szubjektív jelentőségét húzza alá: olyan rendet rajzol fel, amelyeknek szervező elve egyedül és kizárólag a visszaemlékező szerző tudatának mérlegelése. A *Wilhelm Meister* esetében egy ilyen narráció elképzelhetetlen lett volna, a művelődés objektívált tartalmaihoz vezető út a dolgok „objektív” rendjét írta elő. Az egyes szám első személyű elbeszélés egyúttal *statikus* is teszi a regényt, nem a valóságos mozgás, a helyváltoztatás történései diktálják a dikciót, de, mint láttuk, a dolgok személyes rendje.

A felnövekvő Zöld Henrik világotanálisa olyan közegben alakul ki, amikor triviális élmény számára, hogy különböző világgépek léteznek, e saját világgépek tény-szerűségét szinte aláhúzza az a játék, amikor Henrik felépíti és kedve szerint népesíti be a maga kozmoszát. A regény sajátos értelmezési problematikája nem merül tehát ki az eltérő világgépek létének pusztá észlelésében.

A szabadon indázó narrációból természetesen nőnek ki a *szentenciaszerű életpasztalatok*. Ez nem annyira maguknak a jeleknek az olvasata, inkább már az olvasat eredménye. Különösképpen a gyermekkor éveit felidéző fejezetben találkozunk sok ilyen szentenciaszerű megfogalmazással.

A jelenségek Zöld Henrik szemében bonyolult, nemegyszer összekuszálódott, mindenképpen értelmezést indukáló sokrétűségét Keller két, egymásra operatíván is vonatkoztatható eljárással dolgozza ki. Az első az, hogy a legtöbb mindennapi, sőt, banális élethelyzetben más „*általánosított*” tartalmakat is felcsillant. Az általánosítás folyamatának iránya a „felemelés”, más, magasabb, emelkedettebb fogalmi, kategóriális rendbe való illesztés, tágabb szellemi, kulturális, esetleg mitológikus asszociációk aktualizálása. Néhány példa: „(tanár) . . . maga húzta ki maga alól a törvényesség talaját . . .” (I. 110); „a remény horgonya volt pecsétemen” (I. 151); „. . . a melankolikus nyomdászok, a csikorgó kerékhez bilincselve némán személyesítették meg holmi elnyomott alördögöket, örökké tevékeny démonokat, akik könyörtelenül, vég nélkül húzogatták elő sajtójuk hengere alól a színezni való lapokat” (I. 180); „(Ágnes) A kétszeresen mitológiai kis teremtes azonban most már meg volt nyugtatva eretnecségem káros hatása felől . . .” (II. 142). A más, emelkedettebb, nembeli szellemi univerzumba való

átemelés e művelete gyakran még *kifejtettebb*, az író szinte szándékosan hívja fel magára e folyamatra a figyelmet: „E bájos sorsfordulat által az egész jelenetnek némi természetfölötti kicsengése támadt, a jó hír közvetítője bizonyos fokig (!) az isteni gondviselés küldöncéként jelent meg...”; vagy egy még nyilvánvalóbban kifejtett példa: „Ingadoztam, vajon meghátráljak-e most, hogy megintett a halál komor árnya, avagy menjek a szerelmi jelenés után, mely a dolgozó szegénység alakjában csalogatott...” Ez az írói eljárás az éppen aktuális, legtöbbször meglehetősen hétköznapi történetet egy emberileg-kulturálisan valamilyen irányban általánosító, s egyben a szellemi hagyományba emelő módon közelíti meg. Nem kétséges, hogy az ilyen általánosítás egyben *jellemzés* is. Azonban világos, hogy szerepe *nem merül ki a jellemzésben*, hanem az írói eljárásrendszer egyik legmarkánsabb vonása.

Alkalmazza Keller az általánosítás ellentétét is. Vitathatatlanul jelentőségteljes és átfogó eseményeket átfogalmaz, a hétköznapiok svájci viszonyai konkretizáló fogalmiságának szintjére. Erre az eljárásra szintén nem könnyű egzakt terminust találnunk; kicsinyítő, „antropomorfizáló” módszer ez, nem absztrahál, konkrét történelmi jellege megmarad: „Akkoriban Svájc nem egészen az az ország volt már, amit Werther követési titkár olyan szánalmasnak ítélt, és bár a francia eszmék vetését az osztrák, orosz, sőt francia szálláscedulák iszonyatos hóvihara temette el, de hála a közvetítő alkotmánynak, mégis enyhe vénasszonyok nyara következett... Eközben azonban a szelíden zizegő papírvirág-tavaszi (!), mely a waterlooi csatával támadt, mint ahogy másutt is mindenütt, Svájc megannyi kis zugában is fölpislákolttatta kékes gyertyafényét, így apám szülőfalujában is, melynek lakói a kilencvenes években szintén rájöttek arra, hogy már időtlen idők óta köztársaságban élnek, ünnepélyesen bevonult a Restauráció, s tiszteletre méltó hölgy minden iskátulyájával és kartonjával, és ahogy tudott, be is rendezkedett a kis fészekben.”

Legszívesebben a világtörténelem „hétköznapiasításá”-nak neveznénk azt, amit az előző szöveg tartalmaz, mindenképpen pontos ellentéte az iménti felemelő általánosításnak. Nyilvánvaló, hogy a nagy folyamatoknak ilyen emberszabásúvá tétele szintén *jellemez* is, ettől függetlenül más szintre helyezés funkciója ebben az esetben is az írói megközelítés alapvető jegye. Mind a „felmagasító” általánosítás, mind a hétköznapi-ságba vetítő, félreismerhetetlenül filiszteri transzformáció meghatározza a regény hasonlatanyagát is. Az elsőre példa: „Boldogabbnak éreztem magamat, mint egy ifjú fejedelem, aki ragyogó reggeli fogadást (!) tart...” (I. 122), a másikra: „... még világos és tágas volt az erdő, akár a tudós szobája, melyet a szerető feleség rendbe hozott és kicsinosított, persze aztán az ura messzi útjáról visszatérve hamarosan pokoli rendetlenségbe süllyesztett ismét.”

A világ jelenségszárakjai és az értelmezés, az ábrázolás szükségszerűsége, nagyon szerencsésen jelennek meg tematikusan is Henrik festői pályájának szinte összes lényeges állomásán. A festő tárgyai éppúgy – látszólag – problémátlanul meghatározható tartalmak, mint Henrik számára az emberi világ szövedéke: „... minden fát szemügyre vettem, de sehol egyetlen tárgyat sem találtam.” (I. 135.).

A „tárgy” és a „mű” viszonylatai éppen a festészeti tematika miatt szinte mindig jelen vannak a regényben, részletesebb elemzésükre amúgy sincs módunk. A valóság ártértelemezéséhez, az olvasandó jelek gazdagságához járul, hogy a fiatal Henrik nem ritkán az aktuális helyzetet *képzeletével* alakítja át: „szívesen képzeltem személyemet a

legizgalmasabb magam kitalálta jelenetekbe” (I. 118.); „Ielki szemeim előtt megjelent a több ezer általam mázolt zászlórúd, mint valami láthatatlan kerítés részei” (II. 236.); de ugyanannak a tárgynak megragadását is befolyásolhatja, hogy „a festői látás most beleártotta magát abba, amin a gondolatnak kellett volna uralkodnia . . .” (II. 191.).

A hétköznapi események általánosított régiókba emelése, a vitathatatlanul nagy horderejű világtörténelmi folyamatok „hétköznapiasítása”, a „tárgy” megragadásának (festőileg is tematizált) nehézségei, a képzelet spontán munkája után az *álom* jelensége következik. Ugyancsak személyes, szubjektív logika érvényesüléseként elcsodálkoztatóan sok álomleírást olvashatunk a regényben, melyek, mondanunk sem kell, egyrészt ugyan-csak *jellemeznek* is, mégis alapvetően a jelenségek többrétűségét, töbértelműségét, a személyiség valóságos régióinak kiterjedtségét mutatják. Nem ritkán talál rá Henrik egy álomban élete valamelyik addigi tanulságára, de ugyanúgy nem ritka, hogy életének valamely helyszíne egy álomból már ismerősnek tűnik szemében.

Ha az álom-jelenetekkel az értelmeznivalók mind Henrik, mind pedig az olvasó számára ugyancsak nagymértékben gyarapodnak, ugyanez mondható el arról a két jelenséghelyzetről, melyek szintén *megkétszerezik a valóságot*. Az egyik ilyen jelenség bizonyos helyzetek *eljátszása*, az egyik helyzetben egy másik átélése. Ez Zöld Henrik életében visszatérően fordul elő („Ielki szemeim előtt megelevenedtek az olvasmányaimból a jól ismert népzendületek és forradalmi jelenetek” (I. 113.)), még inkább élvezettel merül el azonban Keller a színházi élmények- és népünnepélyek leírásában, mind a Tell Vilmos-ünnepély, mind pedig a farsangi felvonulás ecsetelésében. Mindezzel persze a *Zöld Henrik a Wilhelm Meister* példáját is követi, azonosságnak és nem azonosságnak, értelmeznivalónak új és mély helyzeteit teremti meg. Az első színházi élmény már észrevételi vele: „Az embereknek kettős életük volt, melyek egyike álom lehetett; s én sehogy se tudtam kiokoskodni benne, melyik számára az álom, és melyik a való élet.” (I. 75.)

A jelenségvilág értelmezésének problémája számos változatban fogja tehát át a Zöld Henrik életét. Egy nevelődési folyamat pozitív kiteljesítése helyett így részint az értelmezés problémájával küzd, részint maga látja el a jelenségeket olyan jelentéssel, amelyek ugyan kivétel nélkül nembeli tartalmúak, aktuális valóságukban azonban ezt a nembeli tartalmat már nem képviselik.

Végezetül egy olyan vetületére térnénk ki a jelenségek értelmezésének, amely talán a legdrámaibb volt: az ember és ember közötti kapcsolatok megfejtésének problémáira. Ha valamiből, a motívumból igen gazdag anyagot tartalmaz a *Zöld Henrik*. Már a gyerekkor rezüméje ezt mondja: „nem érthettem meg az embereket, és magamat se tudtam feltárni előttük” (I. 64.), s ez Zöld Henrik életének jellemzője marad mindvégig. Csak emlékeztetnénk arra, hogy Henrik életének minden komolyabb szereplőjével így jár. Magyarázzuk ezt egy olyan élet lényegi vonásaként, mely úgy indul neki a nembeli értékek felhalmozásának, hogy ebben sem a kor, sem más különösebb szerencsés tényező nem támogatja lépteit. A Gróf szentenciája a lényegyet mondja ki: „. . . maga jelentős ember, ám úgyszólván szimbólumokban él, és ez veszedelmes mesterség, különösen ha ilyen naiv módon történik.” (II. 29.)

AMIEL ÉS A MAGYAROK

Számos töredékes kiadás után megkezdődött Henri-Frédéric Amiel monumentális *Naplójának* teljes kiadása a L'Age d'Homme-nál Bernard Gagnetin és Philippe M. Monnier irányításával. Ez a tanulmány az első három kötet alapján (1976, 1978 és 1979) megkísérli Amiel és Petőfi kapcsolatát újrafogalmazni, és némi fényt vetni a svájci író és a XIX. századi világirodalom bizonyos kérdéseire.

Henri-Frédéric Amiel (1821–1886) genfi író, költő és professzor korábbi feljegyzéseit nem számítva 1847-től vezette haláláig rendszeresen és következetesen *Naplóját*. A naplóirás olyan szenvedélyévé vált, hogy emiatt nemegyszer tanári és tanulmányírói kötelezettségeit is elhanyagolta. Ma e naplót a XIX. századi francia nyelvű irodalom egyik klasszikus művének tekintik.

* * *

Magyarországon Amiel nevét lényegében nem ismerik. Csupán a legutóbbi időben jelent meg róla jelentőségéhez méltó miniatűr esszé a *Világirodalmi Lexikonban*. Nem sokkal később Szávai János az önéletrajzról szóló könyvében emlegette, hogy Amiel döntő hatást gyakorolt a fiatal Gide-re, aki a példájára kezdett maga is naplót írni. (Mindkét szöveg még a teljes Amiel-napló kiadása előtt jelent meg.)

Igaz, a 20-as években nálunk több francia és magyar nyelvű cikk és egy doktor: disszertáció is jelent meg Amielről, mint Petőfi fordítójáról. Az első Radó Antal írása volt, (*Revue de Hongrie*, 1923) aki megállapította, hogy az egyik közismert francia antológiában található két Amiel vers közül az egyik Petőfi *Szülőföldemen* című költeménye, az eredeti megjelölése nélkül. (*Anthologie des poètes du XIXe siècle*, Lemerre, Paris, IV. 282.) Nem sokkal később Bernard Bouvier, Amiel *Naplójának* egyik kiadója közölte Amiel egyik kiadatlan Petőfi-fordítását a *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes* 1923-as évfolyamában. 1927-ben Baranyai Zoltán ugyanott *Amiel, traducteur de Petőfi* címmel publikált tanulmányt. Baranyai ismerteti Meltzl Hugo és Amiel kapcsolatát, és emlékeztet arra, hogy a svájci költő és műfordító az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok egyik munkatársa volt, és nemcsak Petőfi-fordításait, hanem egy svéd népdal francia nyelvű változatát is ott közölte. Baranyai megemlíti Amiel 1876-ban megjelent műfordítás kötetét is: *Les étrangers. Poésies traduites de diverses littératures*. A szerző szerint Amiel figyelmét Petőfire egy 1860-ban megjelent francia nyelvű Petőfi-kötet hívhatta fel. Ugyanezt mondja a disszertáció is, mely függetlenségében Amiel néhány levelét is közli. Baranyai is, a disszertáció szerzője is emlegetik Amiel posztumusz *Naplójának* sikerét, és méltatják a második, Bernard Bouvier készítette válogatást (*Fragments d'un journal intime*, Genève, 1922.)

A *Naplóból* készült első, két kötetes kiadvány Edmond Scherer bevezetésével és Fanny Mersier válogatásában 1882–84-ben jelent meg. A *Napló* hamarosan népszerűvé vált. Paul Bourget és Renan emlegették a francia, Matthew Arnold és Walter Pater az

angol kortársak közül. Felfigyelt rá Tolsztoj is, aki több ízben idézett belőle, sőt, az orosz kiadáshoz előszót is írt. De nem csupán a kortársak méltatták lelkesedéssel a *Naplót*. Albert Thibaudet szerint „a harmadik nagy irodalmi érték, amit Rousseau és Madame de Staël után Genf adott, Amiel műve.” Léon Braunschvig Amielt Maine de Biran és Bergson közt helyezi el. A *Napló* újabb, részleges, kiadói közt találjuk Edmond Jaloux-t, Léon Bopp-ot és Georges Poulet-t. Az utóbbi a híres 10/18 sorozatban adta ki 1965-ben az 1857-es év naplóját. Poulet kiadása csaknem teljes, de mint az előszóban megemlíti, néhány lényegtelen részt, főként az olvasmányok feljegyzését, elhagyta belőle. Az ilyen „lényegtelen” részek válnak majd fontossá Petőfi, de Amiel szempontjából is.

Léon Bopp írja: „az enciklopédikus ízlésű Amiel soha sem élt szoros harmóniában korával, a kortársi filozófiával és irodalmi áramlatokkal, hazájával és családjával... mindenekelőtt a függetlenség igénye miatt nem.” Georges Poulet szerint a genfi egyetem (akkor még akadémia) előbb esztétika, majd filozófia professzora „homályos politikai és társadalmi okok miatt” sem kollégáival, sem honfitársaival nem volt tényleges kapcsolatban. Kora frankofonjai közül ő volt leginkább átitatva a német kultúrával és filozófiával. Georges Poulet sajnálkozik, hogy az 1857-es évben Amiel, ez a szenvedélyes olvasó, sem a *Fleurs du Mal*t, sem a *Madame Bovary*t nem olvasta.

Pedig Amiel ekkor már jól ismerte Baudelaire nevét. (Flaubert nevével az 1860-ig kiadott *Napló*ban nem találkoztam.) 1852. április 20-án délután jegyzi fel Amiel *Napló*-jába, hogy a *Revue de Paris*-ban elolvasta Baudelaire Poe-tanulmányát, és egy másik folyóiratban Poe egyik novelláját. Így kommentálja az amerikai író, akihez majd többször, és mindig elragadtatással visszatér:

„Ebben a hatalmas, bizarr és szerencsétlen teremtményben sok közös vonást találtam magammal... teljes szimpátiát érzek iránta... A kíváncsiság dühe, a tudás szomja, az igaz fanyar szigorúsága” jellemzi. „Heves és intenzív belső koncentrációval a valóságos világot álommá redukálja, és az álmot ismét valóságossá teszi.” De belőlem hiányzik, írja Amiel keserűen, a „vadság” és a „vakmerőség”.

1856 májusában Amiel Poe *Histoire extraordinaire*-jét olvassa Baudelaire fordításában. 1857 októberében egy, a realizmust érintő társalgásban szó esik Baudelaire-ről és Corot-ról. 1859. március 4-én elolvasta Baudelaire cikkét a hasisról. A *Fleurs du Mal* elkerülte a figyelmét, vagy eleve nem érdekelte. Mert nehéz elképzelni, hogy a *Revue de deux mondes* állandó olvasója ne találkozott volna már korábban Baudelaire költeményeivel.

Georges Poulet az 1857-es *Naplót* kiadva nagy terjedelemben közli a március 3-án, szerdán feljegyzetteket, csupán az első néhány sort, mint lényegtelenül hagyja el: „Költészet napja, Madame Blanchecotte, az angol költő Browning és a magyar költő Petőfi voltak a fénypontok. – Előadásom (Arisztotelész *Politikája*.)” Madame Blanchecotte már lexikonokból is kifejejtett helyi nagyság. Amiel becsülte az angol költőt, de mint egyik megjegyzéséből kiderül, Tennyson-t jobban szerette. Poe, Petőfi, Browning, Tennyson, – kezd gyanússá válni az az állítás, hogy az 1821-ben született Amiel a kortársi irodalommal nem volt szoros kapcsolatban.

Naplójából kiderül, hogy Mérimée rendszeres olvasója volt, aki a figyelmét az oroszokra, így Gogolra irányította. Olvasta, rokonszenvesnek, de nagyon unalmasnak találta Gérard de Nerval *Sylviejét*. Írt Stendhalról és Mickiewiczről, Leopardiról és Emer-

sonról, Hawthorne-ról és Dupont-ról (akiről Baudelaire is írt), – és mindezekről az ötvenes évek derekán; aligha mondható el tehát, hogy a korabeli irodalmi és filozófiai irányzatok iránt ne érdeklődött volna.

Amiel magától értetődő természetességgel írta 1857-ben, hogy a költészeti nap egyik fénypontja Petőfi volt. A *Napló*ból nem derül ki, hogy ki rendezte ezt az ünnepséget, sem az, hogy Petőfi milyen nyelven hangzott el, németül-e vagy franciául, és hogy hány versét mondták el. Néhány magyar név már korábban is előfordult *Napló*jában. Így Kossuthé, minden kommentár nélkül, akiről a *Revue Britannique*-ban olvasott. Ugyanott tájékozik Eötvös „politikai regényéről”, *A falu jegyzőjéről*. (Csupán zárójelben jegyzem meg, Amiel *naplójától* ösztönözve, hogy egyszer érdemes lenne feldolgozni a *Revue Britannique* magyar vonatkozású cikkeit.)

1855. december 17-én így ír Amiel: „Két nagy költő halt meg az elmúlt hónapban, a lengyel Mickiewicz és a magyar Vörösmarty – az előbbit ismertem egy kissé – és eltűnődtem azon, hogy hány nagy ember halt meg az elmúlt években.” Nem tudom, hogyan jutott el hozzá Vörösmarty híre, és azt sem, hogy olvasott-e tőle valamit. A szöveg szerint valószínűleg nem. Mickiewicz néhány előadását 1843-ban a *Collège de France*-ban hallgatta.

1860. május 12-én Amiel részletesen írt Petőfiről. Itt kell megemlítenem, hogy Amiel általában naponta kétszer írt naplót, reggel és este. Reggel még csak annyit jegyzett fel, hogy Petőfit kezdte olvasni, részletesen este írt róla.

„(Este) Folytattam Petőfit (Kertbeny válogatásában): Körnerhez, Durandhoz, Malfiâtre-hez, Chattertonhoz hasonlítják ezt a nagy magyar költőt, aki mészáros fia volt, mint Shakespeare, tizenkilenc éves koráig kóborló vándor, katona, színész, koldus, húsz éves korában híres ember, huszonkét éves korában, ha megjelent Pesten a színházban, mintha egy uralkodót köszöntének. Huszonöt éves korában (1849. július 31-én) eltűnt a segesvári nagy csatában. 3000 verset (dalocskákat, regéket, poémákat stb.) hagyott hátra. Micsoda üstökös! Petőfi a legmesszebbmenőkig zseniális, spontán, szabad, mint a betöretlen paripa, őszinte és forrófejű. Indulata, kajánsága, szenvedélye, vidámsága, lelkesedése, álmodozása – minden oldaláról őszintének hangzik, úgy fakadnak ki belőle az érzelmek, mint víz a forrásból. Ihlettségében van valami vad, nyers, változatos és lángoló – úgy tűnik ilyen a magyar természet”.

Az először 1979-ben publikált *naplójegyzetből* kiderül, hogy a korábbi feltevésekkel szemben nem az 1860-as francia, hanem Kertbeny német szövege nyomán figyelt fel – a már korábban sem ismeretlen Petőfire Amiel. A mai kritika Kertbeny fordításait szinte egyöntetűen rossznak tartja. Ez az ítélet talán túlságosan is szigorú, teljesen értéktelen fordítás aligha készítette volna lelkes szavakra a nagy műveltségű, széles körben tájékozódó Amielt.

Az idézett *naplórészlet* megérdemli a rövid elemzést. Chatterton, XVIII. századi angol költő, a tragikus költősors első modern reprezentánsa, a kontinensen Alfred de Vigny tette népszerűvé nevét. Durand mára teljesen elfelejtett svájci lírikus, és Theodor Körner, illetve Malfiâtre nevét sem jelzi ténylegesen az irodalomtörténet. A családja, amit Amiel Petőfi köré rajzol, mai fülnek rosszul hangzik. De a portré, amit Amiel Petőfiről fest, figyelemre méltó. Ez egy nosztalgia portré, ilyen szeretne lenni a passzivitása miatt állandóan gyötrődő Amiel, és ilyenek szeretnének lenni a kortársi nyugati

lírikusok is. A „rêve” és az „action”, melynek szétválásáról Baudelaire panaszkodik, Petőfinél még egységben van, legalábbis a költészetében, legalábbis a külföldi olvasó számára. Jellemző a naplóíróra, hogy Petőfit és a magyarságot osztatlan egységben látja. 1860-ban az európai köztudatban még élt az 1848–49-es szabadságharc lelkesítő emlénye. Ez derül ki Charles Louis Chassin 1860-ban megjelent Petőfi életrajzából is. E jól tájékozott, Petőfivel és a magyarokkal rokonszenvező szerző egy másik könyvét Edgar Quinet-ről írta.

A Petőfire vonatkozó sorokat 1860. május 12-én vetette papírra Amiel. Érdemes megemlíteni, hogy abban a hónapban kikkel foglalkozott és kiket olvasott.

Beszélget Bachofennel és Schellinget bemutató előadására készül. Edgar Quinet-t olvas, akiről megjegyzi, hogy sajnos idegen Franciaországban, mert túlságosan protestáns és „formailag nagyon keleti”. Olvassa az *Iliászt* és Aubanal provenszál költő verseit. Taine-t (az első két La Fontaine cikket), Janint és Renant olvas, és Gérard de Nervalról kritikákat (szerzőjüket nem említi). Tehát a világkultúra iránt folyamatosan és állandóan fogékony ember lelkesedik Petőfiért. Egyébként néhány héttel később újra átlapozza a Kertbeny-féle válogatást, ezúttal már kommentár nélkül. 1860-ban már több szót nem ejt Petőfiről. Verseit – eddigi ismereteink alapján – majd másfél évtized múlva fordítja. Amíg a teljes napló további kötetei nem jelennek meg, addig kilátástalan Amiel és Petőfi későbbi kapcsolatát vizsgálni.

De nem érdektelen visszalépni az időben, és szemügyre venni Amiel 1848-as naplóját. 1848-ban Amiel berlini diák volt, és disszertációját készítette a romand irodalomról. Genfi katedróját disszertációjának köszönhette.

Az 1848-as naplóban rendszeresen beszél a forradalom eseményeiről, olykor még panaszkodik is, hogy a tájékozódás és értékelés túlságosan sok idejét veszi el. A párizsi események hatására március 15-én részletes listát készít azokról, akiket el kell olvasnia. A tanulságos névsort, mint érdektelent, Bopp elhagyta az 1848-as naplót közlő kiadásából. Íme, néhány filozófus és politikai gondolkodó, akit Amiel szükségesnek tart alaposan megismerni: Plátón, Arisztotelész, Spinoza, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Feuerbach, Strauss, Michelet. Ez idő tájt a kor legnagyobb alakjának Proudhont tartja, bár logikáját nem mindig érzi meggyőzőnek. Lelkesedik azért a Béranger-nak tulajdonított versért, melyet Petőfi is lefordított, és amely a februári forradalmat üdvözölte. A legfontosabb tudománynak a gazdaságtant tartja.

A párizsi munkásfelkelés legyőzését követően ezt jegyzi fel naplójába:

„Végül az a borzalmas és gyilkos párizsi csata 26-án befejeződött. (Sürgöny.) A részletek szívzorítóak. Négy nap eszeveszett ágyúzás, egy város falai között. Milyen szorongást okoz ez nekem. Mit kezdenek a győzelemmel? Csak azt ne higgyék, hogy a társadalmi kérdés el van intézve, és ne okozzanak újabb viharokat reakciós intézkedéseikkel . . .

A nehézség most a gazdasági probléma. Tízezer ágyúlövés sem tudja egy milliméterrel visszalökni.

A franciák nem tisztelik a jogot. Nem tisztelik az egyéniséget (személyt, tartományt stb.), túlságosan is erős az ösztönük a centralizálásra és a despotizmusra.”

Néhány nappal később így ír:

„A forradalmi szocialistáknak és másoknak legfőbb hibájuk, hogy az emberben a Sollen-t Sein-nek tekintik, és összekeverik a koncepciót az élettel.”

Nem meglepő, hogy Amiel, a genfi professzor, városával és kollégáival nem sok közösséget érzett. És az sem meglepő, hogy a század nagy angol, német és francia történetírói állandó olvasmányai voltak. És az sem, hogy szinte azonosulásig lelkes méltatást írt Poe-ról és Petőfiről.

A *Napló* teljes szövegének megjelenéséig bármiféle konklúzió-kísérlet túl korai lenne. Még mintegy negyedszázad feljegyzéseinek kiadása hátra van. Az eddigi töredékes kiadások egybevetése az 1860-ig terjedő teljes kiadással arra figyelmeztet, hogy a válogatásokból lényeges mozzanatok maradnak el, mint pl., hogy érdeklődött Feuerbach és Petőfi iránt. Valószínű, hogy a Petőfihez való kapcsolata és e kapcsolat szituálása nemcsak a magyar költő utóélete szempontjából lesz érdekes, hanem Amiel személyiségének jobb megértéséhez is. Annyi ma is biztos, hogy 1848 és 1860 között genfi magányában Amiel az európai és az Európán kívüli politikai, kulturális és irodalmi események egyetemes érdeklődésű tanúja volt.

S Z A B Ó J Á N O S

AZ ELFELEDETT ANDREAS LATZKO

„E helyütt nyomatékosan figyelmeztetek mindenkit, aki az európaiság bizonyítékait kutatja a jelenlegi háború német irodalmában, arra a kötelességére, hogy szerezze be a néhány hete a zürichi Rascher u. Co. kiadónál (a Barbusse 'Le feu'-ét is tartalmazó 'Europäische Bücher' sorozatban) megjelent 'Menschen im Kriege' [sic!] című könyvet, azaz: vegye rá könyvkereskedőjét, hogy intézze el a könyv átjutását a határon. Olyan kiáltás ez a kötet, amely előtt örömet elnémulnak a műtész kifogásai. Minthogy ez a fontos háborús dokumentum (szerzője, Andreas Latzko, jobban tette volna, ha már az első kiadásban megnevezi magát) megértésre talált mértékadó, az emberiség sugalmazásai elől korántsem elzárkózó helyeken, csak a rosszul értesültek vehetik komolyan egyes alárendelt erők ellenállását. Mások szerint nincs már messze az a nap, amikor a hivatalos Ausztria büszke lesz arra, hogy ezzel a tettel is részt vállalt a világháborúból.”¹ – írja Die Fackel című folyóiratának 1917. október 9-i számában Karl Kraus, és csak aki ismeri a bécsi szatirikus permanens támadókedvét, kíméletlen őszinteségét, az tudja értékelni igazán a fenti sorokat.

Az utókor azonban nem úgy reagált, ahogy Karl Kraus várta. Andreas Latzko, az első világháború idején és közvetlen utána Európa-szerte ismert írások szerzője napjainkra az irodalomtörténet lomtárába került. A jelen dolgozat nem leplezett célja az, hogy rámutasson: méltatlanul.

* * *

¹ Die Fackel. Nr. 462–471. (1917. október 9.) 175.

Latzkó Adolf Andor 1876. szeptember 1-én született Budapesten, jómódú családból. Bécsi származású édesanyja révén németül ugyanolyan jól megtanult, mint magyarul. Budapesten járt középiskolába, kémiát, majd filozófiát tanult Budapesten, Berlinben és Stuttgartban.

1898-tól 1901-ig a Budapesti Napló szerkesztőségének munkatársa volt. Színdarabokat is írt: 1898-ban a Magyar Színház mutatta be *Tíz év* c. darabját, 1901-ben a Nemzeti Színház *Testvérek* c. munkáját.

1901-ben Berlinbe ment, megnősült, ettől kezdve állandóan külföldön élt. Német nyelven kezdett publikálni Andreas Latzko néven. Első német regénye, a *Der Roman des Herrn Cordé* 1902 telén készült. Kétévi házalás után sikerült első feleségének, az 1919. április 30-án elhunyt Paulának a kéziratot elfogadtatnia egy berlini kiadóval. 1905-ben jelent meg, 200 márka honoráriumot fizettek érte. Később a kiadó közölte Latzkoval, hogy tekintettel a munka rendkívül csekély kelendőségére, „tekintszen el további kéziratok küldésétől”.²

Nem sikertelenül forgolódott Latzko berlini színházi körökben. A Kleines Theater 1902-ben mutatta be *Die Frau des Anderen* c. színművét, a Residenz-Theater ugyanezen évben az *Ich liebe Siet*, a Lustspieltheater 1905-ben a *Hans im Glück* című, a Hebbel-Theater 1911-ben az *Apostel* című komédiát. Ez utóbbi 1911-ben a berlini Oesterheld kiadónál könyv alakban is megjelent.

Több újság közölte a világlátott, Egyiptomban, Indiában, Ceylon és Jáva szigetén járt újságíró tárcáit, elbeszéléseit, cikkeit, így a Pester Lloyd, a bécsi Neue Freie Presse és a Zeit, a Berliner Tageblatt, a müncheni Simplicissimus és Jugend, valamint a Deutsche Revue. 1913-ban *Der wilde Mann* címmel újabb regényt jelentetett meg.

1914-ben mint a k. u. k. hadsereg tartalékos tisztje az olasz frontra került. Maláriát kapott, aztán súlyos sokkal nyolc hónapot töltött táborigyógyintézetben. 1916 végén egy év időtartamra gyógykezelésre Svájcba engedték.

Itt nemcsak visszanyerte alkotóerejét, hanem 1917 folyamán Davosban megírta azt a hat elbeszélést, amely a *Menschen im Krieg* című kötetbe gyűjtve egycsapásra világhírűvé tette. A zürichi Rascher kiadó „Europäische Bücher” sorozatában jelent meg a kötet, olyan jeles munkák társaságában, mint Henri Barbusse (Karl Kraus idézett jegyzetében is említett) *A tűz* című könyve, Leonhard Frank *Der Mensch ist gut* című, a német irodalom legjavába tartozó gyűjteménye, Lev Tolsztoj 1895–1899 közötti naplója, Romain Rolland *Beethovene* és a Nobel-békedíjas Alfred H. Fried *Mein Kriegstagebuch* című feljegyzései.

„Európa lelkiismerete”, a Svájcban élő Romain Rolland szárnyai alá vette Latzkót, a német emigránsok (Schickele és köre) elragadtatással és büszkeséggel fogadták a *Menschen im Kriege*t, amelynek első két kiadása egyébként még nem közölte a később természetesen lefokozott osztrák-magyar tiszt nevét. Nyolc hét alatt csak Svájcban 8000 példány kelt el, 1919-ben már a 33 000. példányt nyomták. A háború idején valamennyi hadviselő országban tilos volt a kötet terjesztése. Összesen 19 nyelvre fordították le, magyarul *Emberek s a háború* címmel jelent meg 1920-ban a Franklin-

²Andreas Latzko: Der wilde Mann. Zürich–Leipzig, 1918.² Rascher, 2., paginátlan lap. (Vorwort des Verfassers.)

Társulatnál, Moly Tamás fordításában és informatív előszavával. (Más német nyelvű Latzkó-munkák magyar fordításáról nincs tudomásom.)

A béke hívei mindenütt zászlajukra tűzték Latzkó nevét. Az 1918 áprilisában Genfben rendezett nemzetközi nőkongresszust köszöntő beszédet írt (*Frauen im Krieg*. Zürich: Rascher, 1918), s mintegy a *Menschen im Krieg* folytatásaként elkészítette 1917 ősze és 1918 júliusának vége között a *Friedensgericht* című novellafüzért, amely újra csak a zürichi Rascher kiadó „Europäische Bücher” sorozatában jelent meg. „Romain Rolland-nak, nagy honfitársamnak az emberszeretetlen” ajánlva. Latzkó volt az első szerző, akitől második kötetet is publikált a sorozat. Ezt már megjelenése előtt betiltották mindenütt. A háború után 11 nyelvre fordították le. A *Friedensgericht* legmarkánsabb és legerjedelmesebb elbeszélése, a *Nachhut* című, önálló kötetben is megjelent a müncheni–bécsi–zürichi illetőségű Dreiländer Verlag „Die Pforte” című sorozatának első darabjaként, *Der letzte Mann* címen, 1919-ben. Ezt is több nyelvre lefordították, az 1920-as, *Le dernier Homme* című francia kiadás (Genève: Sablier) előszavát Stefan Zweig írta, illusztrációit Frans Masereel készítette – mindketten még a világháborús évekből személyesen ismerték Latzkót.

A háború után Latzkó Münchenben Gustav Landauerrel együtt tartott előadásokat. Berlinben való fellépését az ottani cenzúra megakadályozta. 1920-ban, miután kiutasították Bajorországból, több neves osztrák íróhoz hasonlóan Salzburgban telepedett le, abban a városban, mely ünnepi játékaik idején a művészek nemzetközi találkozóhelye volt.

Latzkó Andor ezután nagyobb munkákkal hosszabb ideig nem jelentkezett. 1931-ben jelent meg *Sieben Tage* című regénye (Wien, Leipzig: Krystall-Verlag). 1932-ben Wieland Herzfelde fölvette Latzkó *Marcia Reale* című novelláját híres *Dreißig neue Erzähler des neuen Deutschland* című antológiájába (Berlin: Malik-Verlag, 1932). Alapos előkészítő munka előzte meg a *Lafayette* című életrajzi regény 1935-ös megjelenését. A szabadságharcos tábornok életét feldolgozó, csaknem 500 oldalas mű -- francia változatát „Minden despotizmusok vértanúinak” ajánlotta a szerző – egyidejűleg jelent meg németül (Zürich, Leipzig, Stuttgart: Rascher), franciául (Paris: Grasset), hollandul (Amsterdam: Wereld Bibliothek) és angolul (London: Methuen, illetve New York: Doubleday, Doran et Co.). Utolsó, 1938-ban befejezett nagyobb művében a francia forradalom két generálisát, Lazare Hoche-t és Bonaparte Napoleont állítja szembe. A drámát *Hoche of Napoleon?* címen hollandul közli *Van en over Andreas Latzko* című kötetének (Antwerpen: Algemene Drukkerij Lloyd Anversois, 1964) 81–142. oldalán Mark Edo Tralbaut. Ennek a könyvnek a borítóját is Frans Masereel tervezte. Egyáltalában úgy tűnik, hogy Hollandiában nem felejtették el Latzkót, aki 1931-ben költözött Amszterdamba, és ott is maradt 1943. szeptember 11-én bekövetkezett haláláig. Több tanulmány készült róla, 1950-ben kiadták feleségével, Stella (Astrik) Otarowá-val közösen írt önéletrajzát (*Levensreis*), sőt 1948-ban Amszterdamban szobrát is fölállították.

* * *

Latzkó Andor sokat írt, korántsem egyenletes színvonalon. Maradandó jelentőségűek viszonylag rövid terjedelmű, háborús tematikájú munkái. Ezekben szerencsésen ötvöződik a már harmincas éveinek közepén járó szerző tapasztalata: az újságíró érzékeny megfigyelőképessége, a feuilletonista fegyelme, a színházi ember markáns jelene-
teket kiragadó látásmódja. A svájci környezet, amelybe Latzkó a frontról került, egyedülállóan kedvező lehetőséget biztosított a kitarulkozásra, a szörnyű élmények általános érvényű summázására.

Az *Emberek s a háború* (Menschen im Krieg)³ hat, félreismerhetetlenül az Osztrák–Magyar Monarchia miliójében gyökerező életképet mutat be.

Az *indulás* (Der Abmarsch) a második háborús esztendőben játszódik egy kis osztrák vidéki város kórházának kertjében. Három sebesült tiszt – egy fiatal hadnagy, egy kapitány és egy (szakmája miatt „filozófus”-nak nevezett) tüzértiszt – beszélget az őrnagynéval, aki hazafias felbuzdulásában ápolónőnek jött a kórházba. Kissé távolabb tőlük, magába roskadva, réveteg tekintettel ül „a negyedik, népfölkelő hadnagy, koponyáján gyérülő hajjal, civilben jónevű opera-komponista” (13), mosolytalanul tűrve nemrégén érkezett csinos szőke feleségének gyengédségét.

Mi volt a legszebb a háborúból való kikerülés óta, érdeklődik az őrnagyné. Hogy újra hallani női hangot, hogy megfürdetik az embert, hogy végre újra csend van, „az a nagyszerű csend, amelyet úgy lehet hallgatni, mintha egy zenedarab lenne” (19), hangzanak a válaszok. Hát a legborzalmasabb? Mielőtt még a kérdezettek vonakodva válaszolni kezdenének, a népfölkelő tiszt felsikolt: „– Borzasztó? Csak az indulás, az a borzasztó – kiáltotta. – Az ember megy... és hogy elengedik, az a borzasztó!” (20)

A két hölgy gyorsan elmenekül, megy az utolsó villamos a városba, mondják, sietni kell. A szegény hadnagy most már fékezhetetlen. Kitor belőle a vallomás: nem bírta elviselni, ahogy „fess” felesége egyetlen könnycsepp, egyetlen jajszó nélkül engedte el a háborúba, ahogy az asszonyok mind egykedvű derűvel bocsátották útra szeretteiket.

„– Akarod tudni, hogy mi volt a legborzalmasabb? – nyögte halkán és közvetlenül megint a filozófushoz fordult. – A csalódás volt a legborzalmasabb, az indulás. Nem a háború! A háború olyan, amilyennek lennie kell. Meglepett téged, hogy kegyetlen? Csak az indulás járt meglepetéssel. Hogy az asszonyok kegyetlenek, ez volt a meglepetés! Hogy mosolyogni tudnak meg rózsát hinteni; hogy ideadják a férjeiket, ideadják a gyermekeiket, a fiaikat, kiket ezerszer ágybafektettek, ezerszer betakartak, simogattak, önmagukból felépítettek, ez volt a meglepetés! Hogy minket ideadtak, hogy minket harcba küldtek, – küldtek! Mert mindegyik röstellte volna, ha ott áll hő nélkül; ez volt a nagy csalódás, öregem. Vagy talán azt hiszed, hogy mi mentünk volna, ha ők nem küldenek? Azt hiszed?” (26)

A nőkérdés a századelő divatos – nemegyszer lényeges társadalmi problémák helyett vitatott – témája volt, irodalmi feldolgozásainak se szeri, se száma. Első megközelítésre megállapítható, hogy a Strindberg, Weininger, Karinthy reprezentálta nőgyűlölő vonalhoz csatlakozik Latzkó, az egykor oly lovagias, „gáláns” író, akinek *Der*

³ *Andreas Latzko: Emberek s a háború.* Budapest: Franklin-Társulat, 1920. Fordította: *Moly Tamás*. – Amikor ebből a kötetből idézek, az oldalszámot a szövegben, az idézet után zárójelben adom meg. A dolgotat további idézeteit saját fordításomban közlöm.

wilde Mann című regényéért, egyik recenzense szerint, „minden hölgy, akár fiatal, akár idős, hálát kell hogy adjon a szerzőnek”.⁴ Természetesen sokkal többről van szó: a népfölkelő hadnagy dühkitörésében, dadogó kiáltásaiban ott rejtezik a megvetés mind-azok iránt, akik nemcsak engedték, hanem küldték, hajtották a férfiakat az esztelen vérontásba.

A *Tűzkereszttség* (Feuertaufe) végletes helyzetben, a biztos pusztuláshoz vezető bevetésben rajzol meg egy személyes – és egyben nagyon is általánosítható – konfliktust: az embereit szerető, meglett Rudolf Marschner százados (civilben építész Bécsben) és a teljes odaadással, megszállottan az ellenségre törő helyettese, a fiatal Weixler hadnagy között. A halál egyiküket sem kíméli meg, mégis micsoda különbség van az ember halála és a harcra beprogramozott emberszabású gép pusztulása között: az előbbi felmagasztosul, az utóbbi kegyetlenül szétszaggatva adja ki lelkét.

Marschnerhez hasonló, beosztottjaihoz emberi érzelmekkel kapcsolódó parancsnok *A bajtárs* (Der Kamerad) című fiktív napló írója, az ideggyógyászati kezelésre utalt tiszt, aki nem tud megszabadulni egy szótól („– Jó, jó, hadnagy úr! Itt embersaláta van!” – 118) és egy látványtól, a fél arcát elvesztett katonáétól.

Jelképes momentum az arc elvesztése a kötetet záró *Hazatérés* (Heimkehr) című írásban is. Bogdán János, a csatákban mindig példásan helytállt magyar katona hazatér falujába, az Alföldre. A kórházban mindenki – a lábukat, karjukat, fél tüdejüket elvesztettek – szerencsésnek tartja, mert neki csak a fél arca hiányzik, sőt tizenhét műtéttel azt is rendbehozták úgy-ahogy. A délceg urasági kocsis, a falu legszebb férfiája leszáll hát a vonatról. Megrökönyödve tapasztalja, hogy a hajdani szomszédlány, a Kovács pályaőr felesége, nem ismeri meg. Leül az állomás előtti padra, eltöpreng, vajon most már ő is a falu megvetettjei közé fog-e tartozni, vagy folytatódhat a régi szép élet, Marcsával, akit még hadba vonulása előtt jegyzett el.

A púpos Mihály telepedik melléje, s szokása szerint csak úgy ömlik belőle a szó. „Bogdán János nagyon jól tudta, hogy ez az utálatos fráter hová akart kilyukadni. Hiszen ismerte. Cucilista volt! Bitang, aki a szegény embert megfosztja a kenyerétől az ő buta beszédével. (...) Önála is próbált már szerencsét, rosszat akart mondani a nagyságos úrról. De itten emberére talált! Egy pár pofon jobbról-balról, meg egy hatalmas hátbarúgás, nehogy még egyszer próbáljon a Bogdán Jánosból cucilistát csinálni, olyan gazembert, aki nem ismer se istent, se hazát.” (152 k)

Hanem aztán csak szó kerül a kastélyról. Gránáthüvelyüzem van a téglagyár helyén, minden szombaton egy egész vonat megy el, a nagyságos úr teletömködheti a zsebét pénzzel. Hát a Marcsa?

„– A szép Marcsa! Elhiszem azt! Előmunkás lett. Igaz ugyan, azt mondják, hogy nem volt a kezében hüvely még soha, annak fejében aztán a nagyságos úr keze...” (154 k)

Bogdán, ahogy a katonaságnál tanulta, megszorongatja a púpos torkát, benyomja az ádámcsutkáját, aztán elindul a kastély felé, harci dicsőségeiről ábrándozva. Marcsával fut össze az udvaron. Az ijedten, idegenül fogadja. És már jön is a gépházból a nagyságos úr, mögötte az öreg Tóth, az erdőkerülő.

⁴ *Andreas Latzko: Menschen im Krieg.* Zürich: Rascher, 1918. 6. bis 10. Tausend. 202. (Kiadói hirdetés a *Der wilde Mann* című regényről.)

„– A Marcsa most énnám van szolgálatban, – hallotta az urat mondani. – Tudod, jó szívvel vagyok hozzád, Bogdán, megint a lovagnál foglak alkalmazni, ha te is úgy akarod. De a Marcsát hadd békén.” (163 k)

Az öreg Tóthhoz ugrott, elvette a vadászkését és beledöfte az úr bordái közé. „Egészen könnyen, alulról fel, rövid lendülettel, ahogyan ezt a harctéren megtanulta volt. A vadászkés se volt rosszabb, mint az ő bajonétja, könnyen beleszaladt a húsba.” (164)

Látszólag idillikus, jóízűen elmélázó, valójában egész más céllal bemutatott jelenet vezet be *A győztes* (Der Sieger) című elbeszélést:

„A nagy téren a régi városháza előtt, mely most a hadsereg-tőparancsnokságot szolgálta mint hivatalos épület és e három varázsos betűt: A. O. K. (Armee-Oberkommando) viselte homlokán kabalisztikus jelnek, ő excellenciája parancsára, naponta háromtól négyig délután, katonazenekar hangversenyezett. A sok kellemetlenségért, mellyel több száz törzstisztnek és egy sor kisebb parancsnokságnak elszállásolása föltétlenül jár, ez a kis szórakozás volt hivatva a polgári lakosságnak kárpótlást nyújtani. Az efféle intézkedések – a kegyelmes úr nézete szerint – lényegesen hozzájárultak ahhoz, hogy megkedveltesék a katonai uralmat és előmozdítsák az iskolás gyermekeknek, valamint a nagy tömegeknek honszeretetét. Gondoskodni a közönség hangulatáról és a katonai meg polgári hatóságok közt a jó egyetértésről, ezt tartotta a szigorú főparancsnok úr – előjogainak föltétlen fenntartásával – a hadvezetés érdekében elsősorban kívánatosnak. Csakhogy mellékesen, az a körülmény, hogy a vezérkar urai, ő kegyelmességével élükön, ilyenkor szürcsölték ebéd után a feketéjüket, nem egész lényegtelen módon járult hozzá e délutáni hangversenyek rendezéséhez.” (83 k)

A harcoktól alig pár tucat kilométernyire fekvő tipikus k. u. k. kisváros életének fő mozgatója és teljhatalmú parancsolója ő, a vezérezredes, a „xxx-i győztes”: a háború vihara által magasra dobott, kisstílusú, jelentéktelen figura, aki reszket azért, hogy vége ne szakadjon a vérontásnak. Gyilkos iróniával rajzolt portréja alighanem a kötet legértelmezesebb írása. Érthető – és talán Latzkó Andor méltányos irodalomtörténeti megítélésének első eleme –, hogy az elbeszélést fölvevtek a berlini Aufbau Verlag 1981-ben megjelent, Wulf Kirsten és Konrad Paul által szerkesztett, *Deutschsprachige Erzählungen 1900–1945* című antológiájába.

Nyomasztóan groteszk. Karinthy, Kraus, Hašek hasonló témájú írásaival egyenrangú jelenetet dolgoz fel a *Hösi halál* (Heldentod) című írás. Kádár Ottó, a . . . sz. tábori tüzérezred tartalékos főhadnagya gránátszilánkoktól szétszaggatott fejjel fekszik a kórház tisztii osztályán. Lábánál hűséges legénye, Miska ül. Csak ő érti meg, annyira, amennyire, a főhadnagy ismétlődő „Grammofon! csak grammofon! . . .” kiáltásait, mert maga is látta, mikor gránát csapódott a tisztek közé. „az urak benn ültek volt a fedezékben s a grammofonon a Rákóczi-indulót játszották” (132). Meltzár kadét letépett feje helyére valami földöntúli erő a hanglemezt repítette. Kádár főhadnagy lázál-mában ez a kép elevenedik meg:

„A főhadnagy most egyszerre világosan felismerte, hogy ő kegyetlenül igazságtalan volt a szegény Meltzárhoz, hat hosszú hónapig! Tehetett is az a szegény fiú a butaságáról, az ízléstelen hazafias szóvirágokról? Hogyan is gondolkodhatott volna józanul, ha a feje egy grammofonlemez? (. . .) Kicserélték a fejét! Lesrőfolták a csinos

szőke, tizennyolcéves fejét és egy összekarcolt fekete lemezt tettek a helyére, mely mást se tudott, csak a Rákóczi-indulót károgtá, hiszen ez most bebizonyosult.” (135)

Mi több: a többiek is grammofonlemezt hordanak a nyakukon. Mindenki. Ő maga is! Hirtelen mozdulattal megpróbálta lecsavarni. Nem sikerült.

„– Miská! – kiáltotta legnagyobb bajában a főhadnagy.

De Miská nem tudta mitévő legyen. A lemez tovább forgott és vidám harsogással tovább énekelte a Rákóczi-indulót. Már feszültek mind az inak . . . újra meg újra érezte Kádár főhadnagy, hogy a tulajdon feje kisiklik a két kezéből . . . szeme előtt már felbukkant a hátgerince! Egy utolsó örületes erőfeszítéssel megpróbált még egyszer belenyúlni a kötésbe, a fejét előrenyomni . . . Azután . . . azután még egy rémes csikorgás és nyögés . . . és azután, azután végre mélységes csönd lett a hosszú folyosón.

Amikor a zsemlyeszőke segédorvos visszajött az operációsteremből, Miska szűkölése már messziről elárulta neki, hogy a tisztii osztályon megint üres lett egy ágy. A türelmetlen öreg őrnagy még oda is intette magához, ami egészen fölösleges volt, és tiszteletteljesen remegő hangon kihirdette, hangosan, hogy az urak mind meghallják:

– Az a szegény fiú odalenn végre kiszenvedett. Mint igaz magyar! A Rákóczi-indulóval ajakán.” (139 k)

A flott indulókat, az emberi fejekbe gyömöszölt hazug sémákat ugyanilyen meggyőzően leplezi le egy másik Latzko-elbeszélés: a *Marcia Reale*.

Cesare Pasquali takács osztrák hadifogságból tér haza Olaszországba. Két ujját elvesztette, munkát nem talál, maradék kis vagyonát elissza. Elhatározza, hogy visszamegy az „ellenséghez”, ott bántak még leginkább embermódra vele. Genováig el is jut valahogy. Ott megismerkedik egy osztrák nyomdással, aki szintén hadifogsága helyére, Szicíliaba igyekszik vissza. Ő egyik szemét veszttette el a háborúban. Megbarátkoznak. A nyomdász rábeszéli Pasqualit, hogy tartson vele. Sikerül egy kis pénzt összeszedniük, már ki is szemelik azt a német hajót, amivel Nápolyba utaznak. De nem találják meg a csomagoló mestert, aki alkalmazhatná őket, mert senki sincs a hajón. Ünnepe van, az ismeretlen katona napja. A nyomdász elkeseredetten keresi a tömegben a sosem látott csomagoló mestert, közben szitkozódik, az ördög vigye a „Soldato ignoto”-t! Pasquali előbb nem érti, aztán feldühödik. Mikor aztán a zenekar a híres indulót, a „Marcia Reale”-t kezdi játszani, egy sereg kedves emlék tolu fel benne.

„– Ezek meg mit játszanak? – kérdezte e pillanatban egykedvűen a nyomdász. Más hangulatában Pasquali nem csodálkozott volna azon, hogy a mellette álló külföldi nem ismeri a „Marcia Reale”-t. Most azonban egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy a lekicsinylő kérdés a kihívások sorát volt hivatott teljessé tenni, s felháborodása áttört minden gátat (. . .).”⁵

Latzko meggyőzően mutatja be, hogyan élednek újra és erősödnek föl a két emberben a már-már elfeledett nacionalista ösztönök, olyan intenzitással, hogy végül Pasquali késével agyonszúrja barátját.

A *Friedensgericht* (Békebíróóság) a szerző nyilvánvaló elképzelései ellenére nem képesek egységes egészé szervezni központi figurái, az önkéntesként harcba vonuló, 33

⁵ *Andreas Latzko: Marcia Reale.* In: *Dreißig neue Erzähler des neuen Deutschland.* Herausgegeben von *Wieland Herzfelde.* Berlin: Malik-Verlag, 1932. 83 k.

éves Georg Gadschy zongoraművész és társai, Weiler író, Fröbel tanító és von Krülow hivatásos tiszt. Egyes epizódokban – *Feldgrau* (Tábori szürkén), *Meuterer* (Lázadók), *Kriegsgefangen* (Hadifogságban) – kifejezetten zavaróan hatnak az entellektuell-prófétaságtól átítatott, rendkívül terjedelmes, öncélúvá váló viták a háborúról. Ezekben is vannak persze pontos, okos megfigyelések (például a sajtó háborús hisztériakeltő felelősségéről), híján vannak azonban az igazi irodalmi ábrázoló erőnek. Rájuk vonatkoztatva teljes mértékben egyet lehet érteni Kurt Tucholskynak a háborúellenes könyvekről alkotott véleményével: „A legtöbb esetben – mint Latzkónál – csak a tárgy és a becsületes gondolkodás vonz.”⁶

Ám a *Friedensgericht* című kötet is tartalmaz emlékezetes darabokat, így a *Der Verräter* (Az áruló) címűt, Egas von Krülow haláltusájának leírását. A szörnyű fájdalommal jajveszékélő fiatalembert a hadifogolykórház fegyelmezett lakói így utasítják rendre: „Szorítsa már össze a fogát! Blamálni akar bennünket az átkozott nyavalygásával?” A *Die Rache* (A bosszú) az elmeogyintézetben őrzött volt katonák Weiler vezette tragikomikus lázadását mutatja be. Azt hiszik szegények, hogy ha már itt a béke, felelősségre vonhatják az igazi bűnösöket. A *Nachhut* (Utóvéd) a kötet legterjedelmesebb darabja. Igen szuggesztíven, szinte már expresszionista eszközökkel írja le Georg Gadschynak és társainak utolsó óráit.

* * *

A pacifista célok, melyekkel esetenként azonosították Latzkót (és úgy tűnik, efféle szerep neki sem volt teljesen ellenszenves), természetesen joggal keltettek és keltenek ellenvetéseket. Ma azonban, amikor eljutottunk a háborút dicsőítő írók (Jünger, D’Annunzio és mások) differenciált értékeléséhez is, legfőbb ideje, hogy a Latzkó Andor életművét is megvizsgáljuk behatóan és tárgyilagosan. Az eredmény nem lehet kétséges: abszolút becsületes indítékokból keletkezett, irodalmilag színvonalasan megoldott és főképp a kelet-közép-európai irodalmi összefüggések kutatói számára érdekes életműről van szó, amely pontosan a k. u. k. világ legjellegzetesebb intézményének, a hadseregnek az életébe nyújt betekintést – őszintén, mindenfajta édes nosztalgia, kozmetikázás, „Habsburg-mítosz” nélkül.

⁶ *Peter Panther* (= Kurt Tucholsky): *Krieg*. In: *Die Weltbühne*. Nr. 35. (1919. augusztus 21.) 233.

A II. világháború befejezését követően Lukács György művei viharos gyorsasággal váltak ismertté Európában. 1930 és 1945 között írt műveinek német, francia, olasz stb. kiadása és tudományos munkásságának nemzetközi rangja Lukácsot gyakori utazásra kényszerítette. Genf, Róma, Berlin, Párizs, Milánó, Wrocław – az ifjúkori utazások színhelyeit is idéző felsorolás csak a tényt képes érzékeltetni: a hatvanadik életévén túl járó Lukács az 1945 utáni fél évtizedben bejárta egész Európát.

1946 szeptemberében Lukács részt vesz és előadást tart az európai értelmiséget mozgósító genfi találkozón (Rencontres Internationales de Genève), amelynek témája az „új Európa”. Az *Arisztokratikus és demokratikus világnézet*ről és *Az egzisztencializmus*ról tartott sikeres (s egyben vitákat is ösztönző) előadások nyomán a következő év januárjában Lukács újabb svájci előadókörútra indul. Előbb a Svájci-Szovjet Társaság bázeli csoportjának szervezésében Gorkijról, majd a Bázeli Filozófiai Társaságban Goethe Faustjáról és Hegel Fenomenológiájáról tart előadást. Tolsztoj és a nyugat-európai irodalom kérdéseiről beszél néhány nappal később Zürichben.

E második svájci utazás tapasztalatairól ad hírt az *Úti jegyzetek* c. kis írás, amely a koalíciós időszak lukácsi publicisztikájának egyik jellegzetes darabja, s amelyben Lukács nem egy ponton – de különösen a vallás kérdésében – a későbbi koegzisztenciaelmélet elveinek szellemében foglal állást.

A cikk először a *Nagyvilág* 1947. március 1-i számában jelent meg.

Ambrus János

LUKÁCS GYÖRGY

ÚTI JEGYZETEK

Ne várjon az olvasó tőlem hangulatképeket, főleg ne az élelmezés és a bevásárlás területéről. Nagyon hasznosnak tartom ugyan, ha az itt mindennel elégedetlenek rájönnek arra, hogy Svájcban is csak élelmiszerjeggyel lehet vásárolni, hogy Angliában a fogyasztás korlátozása szigorúbb, mint nálunk stb. Én azonban más kérdésekre szeretném a figyelmet ráirányítani.

Két külföldi utamnak legfontosabb élménye az, hogy úgyszólván az egész mai világot lényegében ugyanazok az ideológiai problémák foglalkoztatják. Természetesen országonként, osztályonként másképp vetik fel és oldják meg azokat, de maguk a problémák igen hasonlóak.

Kezdem egy úgynevezett kényes kérdéssel, amely számunkra annál is inkább érdekes, mivel olyan irányú megoldási kísérleteivel, mint külföldön, itthon csak ritkán találkozhatunk: a vallás és a társadalmi haladás problémájára gondolok. Bazelban hosszú és beható beszélgetésre volt alkalmam Lieb professzorral, aki a bázeli egyetemen a teológia tanára, mellesleg az ottani svájci–szovjet művelődési társaság elnöke, aki nemrég

igen érdekes, több nyelven megjelent könyvet írt a Szovjetunióról. E beszélgetés legérdekesebb része az, hogy Lieb professzor, éppen mint hívő kálvinista, felveti a felelőség kérdését az utolsó korszak eseményeivel, de főképp a jelennel és a jövővel szemben. Azt kérdezi, hogy mint hívő keresztény vállalhatja-e a felelőséget egy a kizsákmányoláson alapuló rendszer fenntartásáért, egy olyan rendszerért, amely egy emberöltő óta két világháborút idézett elő. Felelete az, hogy nem: hogy nincs az Új Testamentumnak egy szava, egy gondolata sem, amely ezt a rendszert igazolhatná, s ezért szerinte minden kereszténynek, aki a maga hitét komolyan veszi, azon kell lennie, hogy ezt a rendszert egy olyan váltsa fel, amelyben minden dolgozó anyagi és erkölcsi jóléte intézményesen biztosítva van.

Lieb professzor nagyon jól tudja, hogy az anyagi és társadalmi kérdéseket illetően nem találhat a bibliában konkrét útmutatást. És itt válik állásfoglalása rendkívül érdekessé. Kifejtette beszélgetésünkben, hogy azok a társadalmi és gazdasági előírások, amelyek az Új Testamentumban találhatóak, egy kétezer évvel ezelőtti állapotra vonatkoznak. A kereszténység maga örök, de éppen ez nem akadályozhatja meg őt abban, hogy a jelent illetően ne tegye magáévá a marxizmus tanításait, mint a leghaladottabb gazdasági és társadalmi tant, mint azt, amely megvalósítása esetén legjobban tudja biztosítani azt a célkitűzést, amelyet számára éppen keresztény hite, keresztény morálja előír.

Ebből a gondolatmenetből szükségképpen következik, hogy Lieb professzor és a vele hasonló gondolkodásúak együtt akarnak dolgozni a munkáspártokkal. A marxisták materializmusában és atheizmusában Lieb professzor nem lát semmi akadályt az eredményes együttműködés szempontjából. Azt gondolja: hozzunk együtt létre olyan társadalmi rendet, amelyben igazán a dolgozók uralkodnak. Itt szükségképpen szabadság és demokrácia jön létre és majd a felszabadult nép fog dönteni, hogy az élet végső kérdéseiben ki követi a keresztény, ki a marxista világnézetet. Mindegyikünk azon a nézeten volt, hogy végül az ő világnézete fog győzni, de abban is megegyeztünk, hogy ez a világnézeti szembenállás nem lehet akadály a gyakorlati együttműködésnek.

Ez a beszélgetés azért érdekes, mert utazásom folyamán nem volt az egyedüli. Bécsben például módomban volt hívő katolikusokkal beszélni, akik persze más gondolatmenetekkel, de erkölcsi lényegét tekintve ugyanazt hangsúlyozták, amit Lieb professzor. Természetesen egynéhány beszélgetésből nem lehet azt illetően következtetéseket levonni, hogy milyen erők ezek a mozgalmak. De kétségkívül léteznek és vannak híveik az értelmiség körében. Ez pedig nekünk, magyaroknak nagyon tanulságos dolog.

Az értelmiség hangulatára vonatkozóan nagyon érdekes és jellemző a morális kérdések előtérbe állítása. Látható, hogy a fasiszmus és a világháború valóságos morális válságot váltottak ki, általánossá tették a felelőség élményét a gondolkodó emberekben. Jellemző, hogy Bécsben a fiatal, főleg művészértelmiség egy este összejött velem, hogy a legújabb művészi irányok kérdéseit megvitassuk. De alig voltunk együtt, beszélgetésünk átterelődött az erkölcsi kérdésekre, végül vitává alakult át az egzisztencializmus felvetette morális problémák, főleg a szabadság és a felelőség problémái körül.

Azt hiszem, nem tévedek, ha az egzisztencializmus nemzetközi elterjedését főleg erre az okra vezetem vissza. Arra, hogy éppen ez a filozófia hangsúlyozza a legélesebben az egyéni szabadság, az egyéni felelőség kérdéseit. Persze emellett szerepet játszik

egy másik motívum is: a nihilizmus, a perspektívtalanság. A világháború és a faszizmus előidézte válság elég erős volt arra, hogy számos emberben megrendítse megszokott világnézetét, rutinná vált perspektíváit, pusztá formalitássá alacsonyodott erkölcsi elveit. De éppen ez a válság nem volt képes életüknek új perspektívát mutatni, új tartalmat adni.

Ez a kérdés természetesen már túlmutat a tisztán erkölcsi kérdésfeltevésen, bár lényegében elválaszthatatlan tőle. A ma nemzetközileg elterjedt nihilizmus legmélyebb alapja, hogy a polgárságból kikerült értelmiség az utolsó évtizedek eseményeinek és e korszak vezető polgári gondolkodóinak hatása alatt minden hitét elvesztette az emberiség haladásában, a fejlődés eszméjében. Ám ugyanakkor látható, hogy ez a kérdés rendkívül izgatja az embereket. Svájcban is, Bécsben is több előadást tartottam. Mind-egyiket vita követte. De a legérdekesebb, leghosszabbra nyúlt és legszenvedélyesebb vita az volt, mely Baselben Goethe *Faust*járól és Hegel fenomenológiájáról tartott előadásom után indult meg. És ez a vita kizárólag a fejlődés, a haladás gondolata körül forgott. Ezt illetőleg fejezték ki a résztvevők szenvedélyesen kételyeiket, kétségeiket és reményeiket.

Az érdeklődésnek ez az iránya számunkra, marxisták számára rendkívül tanulságos, s egyúttal igen nagy felelősséget hárít ránk. Mert kétségtelen, hogy ma a marxizmus az egyetlen eleven világnézet, amelyben a haladás gondolata központi helyet foglal el, amely ennél fogva abban a helyzetben van, hogy a válságban lévő értelmiség morális problémáit összefüggésbe hozza ezzel a világnézeti központi kérdéssel és ilyen módon kiutat mutatson vívódásaiknak. Az egzisztencializmus, amennyiben komolyan veszi saját alapelveit, ezt a kérdést eleve elutasítja. Ezen az elvi állásponton áll Sartre. De még a sokkal mérsékeltebb és megalkuvóbb Jaspers is kifejtette Genfben, hogy a politikának a szellemhez elvileg semmi köze sincs, hogy igazi, lényegbevágó, morális cselekvés egzisztencialista alapon csak a szigorú értelemben vett magánéletben képzelhető el. Mindez a morális válság állandósítását jelenti. Még inkább az olyan, az idősebb nemzedékből származó humanisták álláspontja, akik, mint azt Julien Benda ugyancsak Genfben kifejtette, a jelent és a jövőt teljes káoszban látják; Benda hű maradt az észhez, a humanizmushoz, de nem lát utat megvalósulásukhoz.

Azt hiszem, nem szorul részletes kommentárra, hogy ezek a kérdések a mi szellemi és erkölcsi életünknek szintén központi kérdései. Az a válság, amelybe a mi népi intelligenciánk nagy része került, amelynek irodalmi kifejezése a nihilizmuson keresztül nemegyszer a reakciósság határait is átlépi, végső fokon a haladást illető hitetlenségre vezethető vissza, ami elfordulással jár azoktól a valóságos élettényektől, amelyekben a társadalmi haladás mégis megnyilvánul. És nálunk is észlelhetjük, hogy nemcsak a politika, hanem a világnézet terén is a marxizmus az egyetlen világnézet, amelynek – éppen világnézetiileg – a haladás gondolata áll középpontjában. A problémák ilyen rokonságában van valami megnyugtató: nem vagyunk provinciálisok, ha komolyan és mélyen igyekszünk megoldani saját kérdéseinket. Ehhez persze nem az utolsó divatok majmolása kell (ez a legnagyobb provincializmus, amely az utolsó negyedszázad tehetséges emberein is nyomot hagyott), hanem az életkérdések komoly és mély, haladó szellemű megoldása. Itt saját kérdéseink komoly és progresszív megválaszolása egyvonalba hozhat minket a világ értelmiségének legjobbjaival.

FRIEDRICH DÜRRENMATT HAZAI FOGADTATÁSA

1957-ben, több, mint 25 évvel ezelőtt jelent meg az akkor már világhírű svájci író első írása magyar nyelven a Nagyvilágban, de az *Írói élmény* című hangjáték csak megnyitotta a fordítások sorát. 1958-ban *A milliomosnő látogatása* címen jelent meg a világsikert aratott dráma, s a hasonlóan híres prózai mű, *A baleset* két korai alkotással együtt. De nemcsak a szűkebb irodalmi közvélemény ismerkedhetett meg Dürrenmatt műveivel: 1959-ben – új címmel – *Az öreg hölgy látogatásának* 52 előadását közel 60 ezer néző láthatta a Vígszínházban. Ez tekinthető az igazi kapunyitásnak. Ezután jó tíz éven át minden színházi évad hozott egy-egy új Dürrenmatt bemutatót, s elsősorban a Nagyvilág jóvoltából a drámákon kívül széles olvasórétegek számára váltak elérhetővé hangjátékok és prózai írások is. A színházi bemutatókat és a nyomtatásban megjelent műveket élénk kritikai visszhang fogadta. Viszonylag rövid idő alatt (5–6 év) jó néhány író és szinte minden kritikus letette voksát „Dürrenmatt-ügyben”. Ezt a robbanásszerű betörést jól érzékelteti Veres Péter és Szabó Pál megjegyzése az 50/60-as évek fordulójáról: „Nagy zajjal érkezett, de már a gondolkodók is odafigyelnek”, és „El kellett már olvasnom a művet (*A baleset* című novellát), nehogy maradi legyek!”¹ Ettől kezdve Friedrich Dürrenmatt egy jó évtizedre az egyik legnépszerűbb külföldi író lett Magyarországon. Bár a hetvenes években ez az élénk érdeklődés fokozatosan alábbhagyott, de még ekkor is volt néhány jelentősebb esemény Dürrenmattal kapcsolatban. Elsősorban az 1977-ben kiadott reprezentatív kétkötetes drámaaválogatás, s egy-két érdekesebb színházi előadás érdemel figyelmet ebből a korszakból. A kritikák, tanulmányok mennyisége szám szerint ekkor sem csökkent, de új eredmények születéséről a magyar Dürrenmatt-szakirodalmon belül nem számolhatunk be.

Az elmúlt 26 év alatt így összesen 12 drámát, 8 prózai írást, 5 hangjátékot ismerhetett meg a magyar olvasó Dürrenmattól. A több, mint negyven különböző színpadi bemutató és a hetvennél több kritikai írás is azt bizonyítja, hogy Dürrenmatt meghatározóan volt jelen kulturális életünkben. Ez a tény két egymással szorosan összefüggő kérdést vet fel: Milyen képe alakulhatott ki Dürrenmattról a magyar olvasónak, nézőnek a megismert művek és a hazai kritika alapján? S mi az oka a kitüntetett, ilyen mértékben általában csak hazai szerzőknek kijáró figyelemnek? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk, meg kell vizsgálnunk, milyen is ez a hirtelen magasra ívelő, majd viszonylag hosszú idő után lassan hanyatlani kezdő magyarországi pálya a) a könyvkiadás – minden nyomtatott formát (tehát a folyóirat-beli megjelenést is) figyelembe véve – b) a színházi élet, c) a kritika, a szakirodalom tükrében.

Ha műfajok szerint csoportosítunk, akkor példányszám és a kiadások száma szerint is a dráma vezet. 1958-ban jelent meg először könyvformában és elsőként a drámák közül *Az öreg hölgy látogatása* és utána folyamatosan visszamenőleg az ötvenes évek drámáiból

¹ Veres Péter: Olvasónaplómból. Realizmus? Nagyvilág, 1960/5. 744–752 és Szabó Pál: F. Dürrenmatt. A baleset. Kortárs, 1959/6. 939–940.

A nagy Romulus (1960), az *Angyal szállt le Babilonba* (1961) és az *Ötödik Frank* (1963). *A fizikusok* című dráma gyors lefordításával (1962) a magyar változat majdnem szinkronba került az eredeti kiadással. Ezután is frissen, általában csak 1–2 év eltolódással jelentek meg magyarul a hatvanas évek drámáiból *A meteor* (1966), *Az újrakeresztelők* (1968), a *János király* (1972), a *Pillanatkép egy bolygóról* (1973). Sőt 1967-ben már minden addig lefordított dráma megérte második kiadását Dürrenmatt drámáinak válogatott kötetében. Az 1977-ben kiadott kétkötetes, 12 drámát tartalmazó válogatásba bekerültek aztán a *Play Strindberg* és a *Titus Andronicus* című, addig magyarul még meg nem jelent drámák is. Innen a teljes drámai életműnek csupán néhány darabja maradt ki: az első dráma, az *Es steht geschrieben* (1947) (Meg vagyon írva), a *Die Ehe des Herrn Mississippi* (1952) (Mississippi úr házassága), a *Herkules és Augiasz istállója* (1963) című mű színpadi változata és az eredetiben is csak a hetvenes évek második felében megjelent *Der Mitmacher* (1976) és *Die Frist* (1977) című drámák. Összegzésül elmondható, hogy a magyar olvasónak szinte a teljes drámaírói munkásságát volt alkalma megismerni. Ez a kimaradt drámák ellenére is igaz, hiszen az újrakeresztelők témának az 1966-os változatát tartalmazza a válogatott kötet, a Herkules-téma színpadi változattól nem sokban különböző hangjáték-variációja pedig a *Sötét torony* című kötetben (1969) megjelent magyarul.

Dürrenmatt 8 hangjátéka közül nyomtatásban az éppen említetten kívül még kettő jelent meg. Az *Írói élmény* címmel lefordított *Abendstunde in Spätherbst* 1957-ben és a *Stranitzky és a nemzeti hős* 1963-ban. Kedvezőbb a helyzet, ha a hangjátékok bemutatóit is figyelembe vesszük. Így e fentiekén kívül még az *Éjszakai párbeszéd* (1963/67) és a *Pör a számár árnyékáért* (1967/68, 1977/78) címűekkel ismerkedhetett meg a magyar néző.

A prózai életmű korai, lírai hangvételű, realitást és víziót keverő különös atmoszférájú írásaiból csak ízelítőt kapott a magyar olvasó, 1958-ban *Az alagút* és *A kutya*, 1980-ban pedig *A kolbász* és *A fiúgyermek* című kisprózai írások jelentek meg. Az 1955-ös *Görög férfi görög nőt keres* című prózakomédiát magyarul 1969-ben adták ki. Az ötvenes évek világhírű „krimijeit” *A bíró és a hóhér*, *A baleset* és *Az ígélet* – bár természetesen némi késéssel – nálunk is hamar kedveltek lettek. Erről tanúskodnak a kiadási számok. Művenként 4–5. Ezzel szemben egyáltalán nem kaphatott betekintést a magyar olvasó a 60/70-es évek fordulójától mindinkább meghatározóvá váló, a próza és esszé-műfaj határán álló íráscsoportjába: *Monstervortag über Gerechtigkeit und Recht* (1969) *Sätze aus Amerika* (1970) *Zusammenhänge* (1976), *Der Mitmacher* (1976), *Stoffe I–III. Der Winterkrieg in Tibet. Mondfinsternis. Der Rebell* (1981).

Dürrenmatt dramaturgiai, drámaelméleti jellegű írásaiból magyarul két ízben lehetett szemelvényeket olvasni. 1963-ban a szűkebb szakma számára jelent meg válogatás *Színházi problémák* címmel a Korszerű Színház sorozatban, majd 1971-ben a szélesebb olvasóréteg számára *Arckép helyett (Beszédék, kritikák, tanulmányok)* címmel. Mivel ez utóbbi elég gazdag, így az érdeklődők Dürrenmatt irodalommal kapcsolatos gondolatainak legfontosabbjait megismerhették.

Összegzésül elmondható, hogy a magyar olvasó Dürrenmatt 40 éves alkotói pályájából szinte hiánytalanul megismerhette az ötvenes és hatvanas évek alkotásait, s elsősorban az azok gerincét alkotó drámai műveket. Elmaradt viszont az írói indulás megismertetése és mind ez ideig nem vált hozzáférhetővé az érdeklődők számára az életmű eddig utolsó, most már tetemesre növekedett, a hatvanas évek végén kezdetét vett szakasza. Így nem kísérhette figyelemmel a csak magyarul tudó olvasóréteg azt az életművön

belüli jelentős változást, amelyet a dráma fokozatos háttérbe szorulása, s az irodalom határmezsgyéjén lévő filozofikus színezetű esszé-műfaj megerősödése jellemez.

Tulajdonképpen nem sokban módosult ez a kép, ha a hazai színházi előadások tükrében vizsgáljuk Dürrenmatt pályafutását. Az elmúlt 25 évben Dürrenmatt 28 drámájából tízet mutattak be színházaink, de ha ehhez hozzászámítjuk a hangjátékok és prózai írások dramatizált változatainak színpadra állítását, s a legismertebb drámák többszöri színrevitelét, akkor több, mint negyven bemutatóról beszélhetünk. Nem került magyar színpadra az újrakeresztelők téma feldolgozásának egyik változata sem, *A vak*, a *Die Ehe das Herrn Mississippi* című drámák és a késeiek közül a *Titus Andronicus*, a *Der Mitmacher* és a *Die Frist*.

Dürrenmatt műveinek nagy hatását bizonyítják azok a nagyszámú recenziók és kritikák, amelyek az új művek megjelenését és bemutatóit kísérték. Ha szisztematikusan vizsgáljuk a magyar kritikai irodalmat, akkor a következő kép bontakozik ki előttünk.

Csoportot alkotnak azok az általában lelkes hangú ismertetések, amelyeknek szerzői az első Dürrenmatt művek magyar fordítói: Gara György, Fáy Árpád, de mások is. Ezek a főleg korai recenziók e művészet újszerűségének, más minőségének felfedezéséről és értékeléséről tanúskodnak. Ide sorolható ismertető jellegénél fogva Németh László 1960-as Dürrenmatt tanulmánya is,² amely azonban túl is nő az ismertetés keretein. Németh László elsőként méri fel magyar nyelven – ez esetben is teljes tájékozottsággal – Dürrenmatt életművének addigi eredményeit.

A másik nagy csoportot azok az írások képezik, amelyek egy-egy drámához, illetve annak bemutatójához kapcsolódva kísérelték meg leírni a dürrenmatti drámai világ sajátosságait.

Ezek közül most két olyan interpretációt emelünk ki, amelyeknek szerzői a konkrét műből kiolvasható mondandót az alkotói világ általánosabb érvényű törvényszerűségeinek keretében értelmezik. Heller Ágnes³ Dürrenmatt és az abszurd dráma írói között húzza meg a határt *Az öreg hölgy látogatása* című mű alapján 1960-ban. Azt tekinti Dürrenmatt legfőbb erényének, hogy új lélettényt fedez fel, de az abszurdok – szubjektív tudatot a világra kivetítő és azt általánosító–eljárásával szemben egy magatartásmód társadalmi összefüggéseit is megkísérli feltárni. *Az öreg hölgy látogatása* és az ötvenes évek más drámáinak alapján jogos Heller Ágnes különbségtétele. A mai perspektíva birtokában és a későbbi művek alapján azonban már jól látható, hogy Dürrenmatt világlátása a 60-as, 70-es években egyre inkább az abszurdok irányába tolódott el. Fehér Ferenc⁴ az *Ötödik Frank* alapján világítja meg, hogy az értékek nyílt hitvallása nélkül, az egyéni felelősség vállalása híján nem születhet megtisztító, tragikus élmény. Ezért nem válhat tragikus hőssé Ottilia Frank és más Dürrenmatt-hősjelölt sem, s ezért tragikomédiák és nem tragédiák Dürrenmatt művei. Ez a fejtegetés ma is érvényesnek látszik, de azzal a megszorítással, hogy a dürrenmatti *nem-tragédiák* és *nem-tragikus hősök* egy emberi magatartásformának, amely a tudatos cselekvés hiányának állapotaként írható le, különböző megjelenési formáit, fokozatait képviselik. Lényeges különbséget látunk ugyanis az ötte-

² Németh László: Dürrenmattról. Nagyvilág, 1960/9. 1390–1404.

³ Heller Ágnes: Az abszurditás és a distancia: Friedrich Dürrenmatt komédiái. Nagyvilág, 1960/1. 108–112.

⁴ Fehér Ferenc: A tragikus elsikkasztása. Valóság, 1964/8. 35–48.

nes évek tipikus tudati hőse, pl. a gülleni Ill és a hetvenes évek még a szabad emberi cselekvés szubjektív feltételéig sem jutó drámafigurái között, a majdnem a tragédia szerkezetét mutató drámai mű, *Az öreg hölgy látogatása* és a történetfilozófiai bohózat, a *Titus Andronicus* között. A dűrrenmatti pályakép éppen e módosulásokból, változásokból áll össze.

Érdekes módon határozottan elkülönül a többi kritikától, tanulmánytól Dürrenmatt hazai megítélésében a gyakorló írók, alkotóművészek véleménye. Legtöbbjük a művészi alpmagatartást kritizálja: Szabó Pál *hideg, élettelen* emberalakjait,⁵ Veres Péter⁶ hit nélküli, *negatív realizmusát* veti el. Pilinszky⁷ és Déry⁸ a *kifejezés őszinteségét*, a *gondolatok megszenvedettségét*, azok *érzelmi hitelét hiányolják*. Természetesen tudjuk, hogy milyen távol áll a magyar népi írók világa a svájci író intellektuális természetű művészi mentalitásától, de elgondolkoztató, hogy milyen határozott Pilinszky és Déry elutasító véleménye is.

Összefoglaló jellegű írás Dürrenmatt művészetéről magyar nyelven Ungvári Tamás, Mihályi Gábor, Almási Miklós és Benedek András tollából jelent meg, illetve ilyet a Világirodalmi Lexikon ad. A hatvanas években – amikor ezen írások legnagyobb része született – megítélésünk szerint Almási Miklós fogalmazta meg legpontosabban Dürrenmatt alkotói magatartásának lényegét. Jogosan írja Almási, hogy a 60-as évek közepéig Dürrenmattira hol a székszis, hol a bátran leleplező magatartás jellemző, továbbá, hogy „a két művészi tartás között még nem dőlt el a küzdelem, s profilját épp ez az eldöntetlenség, ez a belső vita teszi olyan sajátossá.”⁹ A Dürrenmatt szakirodalomban a problémát az okozza, hogy a hatvanas évek közepe-vége, vagyis lassan húsz év óta nem jelent meg új, említésre méltó, átfogó magyar tanulmány Dürrenmatt művészetéről. A magyar szakirodalom alapján úgy tűnhet, mintha Dürrenmatt csak az ötvenes-hatvanas évek írója lett volna. Részben természetesen érthető, hogy a magyar kritikai irodalom a friss bemutatókhoz és kiadásokhoz kapcsolódva alakította ki a maga Dürrenmatt-képét, de tény, hogy a magyar irodalomtudományban létező Dürrenmatt-kép erősen hiányos és éppen ezért torzult is. Az egész életmű összefüggéseinek rendszerében természetesen az 50-es, 60-as évek művei is más megítélést nyernek, mint abból kiszakítva.

Ezeknek az adatoknak az ismeretében térhetünk vissza a magyarországi Dürrenmatt-recepció alapkérdéséhez: Mi az oka a hatvanas évek elején mutatkozó, különben csak hazai szerzőnek kijáró élénk figyelemnek, a szinte egyértelműnek mondható pozitív megítélésnek, s az aztán mind jobban fogyatkozó érdeklődésnek, ami mára már szinte teljesen elapadt.

Az első okot egy olyan irodalomszociológiai tényben látjuk, amely nemcsak Dürrenmatt magyarországi „berobbanását”, hanem más nyugati, polgári szerző lelkes hazai fogadtatását is magyarázza. Már 1957-ben, de különösen az ezt követő 4–5 évben igen játékonyan érezttette hatását a megváltozott, nyíltabb kultúrpolitika. Ennek köszönhető,

⁵ Szabó Pál: I. m.

⁶ Veres Péter: I. m.

⁷ Pilinszky János: Dürrenmatt „Meteor”-ja. Vigilia. 1966/10. 712–713.

⁸ Déry Tibor: Jegyzetek Strindberg „Haláltáncá”-ról Dürrenmatt átírásában. Nagyvilág. 1970/3. 440–447.

⁹ Almási Miklós: Világkép két világ között. In: *Almási Miklós: Ellipszis*. Bp. 1967. 186–204.

hogy Dürrenmatt, s vele együtt több jelentős kortárs polgári szerző művei bekerülhettek a magyar kulturális vérkeringésbe.

A beáramló művek egyfajta kihívást jelentettek a hazai szerzőknek, irodalmároknak. Ezt a felismerést többen meg is fogalmazták ezekben az években, amikor további fordításokat követelve arra hívták fel a figyelmet, hogy Dürrenmatt és más polgári szerzők elősegíthetik a saját álláspont tisztázását és színvonalas magyar művek megírására serkenthetnek. S ma már egyértelműen megállapítható, hogy a magyar művészeti, kulturális élet hatvanas évekbeli felporzódulásában valóban nem kis szerepet játszott a külföldi szerzők alkotásainak ekkor tömegesnek mondható beáramlása. Az ötvenes évek elzárt-sága, és az utána következő ablaknyitás azonban nemcsak a hivatásos írók és irodalmárok mohóságát, hanem az átlagnéző és olvasó kultúrszomját is magyarázza. Ez a pszichikai mozzanat is ott volt ebben az időszakban a nyitott, művészetek befogadásának kedvező magatartás megszületésének hátterében.

Ez a kultúrszociológiai háttér azonban önmagában még nem indokolja, miért éppen Dürrenmatt vált ilyen népszerűvé Magyarországon, s jóval kisebb mértékben más szerzők, mint pl. Max Frisch vagy kicsit később Peter Weiss, hogy csak német neveket említsünk. Ezért még egy jelentősnek bizonyuló mozzanatra kell felfigyelnünk: a magyar közönség 1957-től kezdve éppen az alkotói pálya egészét tekintve is legértékesebbnek, s legmaradandóbbnak bizonyuló műveket ismerhette meg elsőként. A megismerés e sorrendje meghatározóvá vált a dürrenmatti életpálya hazai megítélésében. Az igen pozitív értékelés akkor is tartotta magát, amikor jóval gyengébben sikerült alkotások bemutatására került sor. E túlzó optika egyik példájának tekinthető, hogy a magyarra 1972-ben lefordított *Pillanatkép egy bolygóról* című drámához írt bevezetőben „keserű és vad bátorságról”, „fájdalmas hitelességről” beszélnek.¹⁰ A mi véleményünk szerint éppen az ennek a drámának a gyengéje, hogy az író szubjektív, a mű egy jelenetébe direkt módon is belekomponált humanista szándékát a mű-egész az értékek teljes nivellálódásának és mindenfajta emberi cselekvés értelmetlenségének sugallatával erősen megkérdőjelezi.¹¹

Azonban nem csupán *külső* okok indokolják a meleg fogadtatást. Olyan interpretációk, mint „Az ötvenes években írt drámák pesszimizmusból született *tragédiák*”, *Az öreg hölgy látogatását* „a *szatirikus* tragikomédiát illúziótlan *plebejus* humanizmusa érlelte remekművé, mert ez az állásfoglalás eltökélten az imperializmus kori polgári társadalom uralkodó osztálya ellen irányul”¹² vagy, hogy *A balesetben* a bűnös megbüntetése a szocialista erkölcsiség alapján megy végbe,¹³ természetesen elfogadhatatlanok, sőt az utóbbi egyenesen naiv. De hogy ezek, s más hasonló vélemények éppen a hatvanas évek elején jelentkeztek nagy számban, az nem tekinthető véletlennek. Dürrenmatt műveinek ilyen értelmezése az 50-es, 60-as évek fordulóján nemcsak az egyes magyar kritikusok akkori túlzottan ideologizáló szemléletével magyarázható, hanem azzal is, hogy az alkotó értékítéleteinek ambivalens jellege, az írói világgép, amelyet Almási Miklós ekkor találóan „világgép két világ között”-nek nevez, az ilyen interpretációk megszületését nem zárta ki,

¹⁰ Előszó a *Pillanatkép egy bolygóról* c. drámához. Nagyvilág, 1973/1.

¹¹ Rényi Péter: Kétféle nyugati dráma (Dürrenmatt és Miller). Nagyvilág, 1960/5. 908–912.

¹² Forgács László: Dürrenmatt. Kritika, 1964/7. 14–24.

¹³ Hegedűs Géza: Levél Svájcba F. Dürrenmatt úrnak. Nagyvilág, 1958/12. 1853–57.

sőt bizonyos értelemben provokálta is. Az első néhány évben magyarra fordított művekből valóban kiolvasható, hogy szerzőjük elítéli, s a komikum sokféle eszközzel megsemmisítően bírálja azt a társadalmi rendet, amelyben él. 1962 körül az ambivalens, de egyben nyitott írói világgép változása nem tűnt lehetetlennek. Hiszen ekkor jutott el a drámaíró olyan döntő felismerésig, mint „Közös ügyeinket csak együttesen oldhatjuk meg”, s „A közös ügyek egyéni megoldására tett mindenfajta kísérlet hiábavaló”. A *fizikusok* című dráma, amelyhez Dürrenmatt ezeket a híressé vált mondatokat fűzte, valóban fordulópontnak tekinthető az alkotó pályáján, de a művészi világgép ambivalenciája Dürrenmattnál nem a kollektív, társadalmi értékek vállalásának irányába mozdult el, oldódott fel, ahogyan azt sok magyar kritikus várta. Dürrenmattnak minden műve, a koraiak is, bizonyítják, hogy az író értékrendszerében a kollektív, társadalmi jellegű értékek sohasem álltak az egyéni, individuális értékek fölött. A *fizikusok* után írt művek tanúsága szerint az író világgépe az individuális, intellektuális útkeresés kudarcának felismerése után egyre komorabbá válik, míg azután a kései drámákban ez a tendencia a teljes értékkiüresedést regisztrálva, fatalista, agnoszticista ember- és történelemszemléletbe torkoll.

Több magyar Dürrenmatt-kritikus tévedését ezért nem abban látjuk, hogy 1960 körül világgépi változás érelődését látják a svájci írónál, hiszen ez a változás be is következett, hanem abban, hogy a változás irányának megjóslásában sokkal inkább politikai és ideológiai mozzanatokra koncentráltak, semmint az írói életmű addigi tanulságaira. Hiszen már az ötvenes évek erősen parabolisztikus groteszk komédiái és tragikomédiái sem szerzőjük konkrét társadalmi-politikai, hanem általános individuális-morális alapú tiltakozásáról tanúskodnak. Az írói szemléletmódnak ez az alapvonása pedig már a 60-as évek elején is sejtetni engedte, hogy radikális változás Dürrenmatt társadalom- és emberképében felkavaró nagy társadalmi élmény híján nemigen következhet be. A magyar Dürrenmatt-kritika hiányossága pedig az, hogy nem kísérte figyelemmel a hatvanas és hetvenes években bekövetkezett világgépi-művészi változást, hanem – kevés kivételtől eltekintve – a hatvanas évek elején kialakított, és akkor sem teljesen adekvát Dürrenmatt-képét a későbbi korszak műveire is korrekció nélkül vitte át.

Hátra van még annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy indokolt-e a nagy hazai népszerűség után az egyre inkább fogyó érdeklődés, ami mára már szinte teljes csenddé változott Dürrenmatt körül. Hiszen az új művek nem jelentek meg magyarul, s bár színházainkban időnként játszanak Dürrenmatt műveket, de akkor is a régi, híres műveket veszik elő. A kritika pedig hallgat.

Ahhoz, hogy ezt a helyzetképet reálisan tudjuk megítélni, a hazai fogadtatást össze kellene vetni más országok Dürrenmatt recepciójával. Mivel erre most nincs lehetőségünk, ezért csak egy pillantást vetünk a kibocsájtó kultúrközeg, Svájc jelenlegi recepciójára. (Bizonyos mértékű orientáló jellege ennek a kitekintésnek is van.)

A nyolcvanas évek nem szenzációs új művek születését hozta, hanem inkább a csendes beérés időszakának tekinthető. Az 1981-ben 60. születésnapját ünneplő, korábban a hivatalos szervekkel nem éppen harmonikus viszonyban álló író, egyetemi díszdoktorrá avatták. (Akkor, amikor a másik nagy svájci írótól ezt a kitüntetést a zürichi egyetem megtagadta.) A hivatalos ünnepségek mellett a reprezentatív, 30 kötetes, összegyűjtött művek megjelentetése (Diogenes-Verlag) számíthat a legnagyobb elismerésnek, de

a kritikuskok is mint élő klasszikusról beszélnek Dürrenmattról. Ugyanakkor tény, hogy Dürrenmatt már nem elsősorban drámaíróként meghatározó a jelenlegi korszakban. Új színpadi műveinek bemutatói már nem számítanak jelentős színházi eseménynek, mint a múltban, hanem általában a nagy várakozás utáni csendes csalódást hozzák. Mindinkább jellemzővé váló esszé-jellegű prózai írásait viszont egyre többre becsülik. Természetes azonban, hogy ezeknek a filozofikus esszéknek nem lehet akkora visszhangjuk, mint volt a korábban színpadról elhangzó dürrenmatti szónak.

Visszatérve a jelenlegi magyarországi helyzethez, a „csend” megítéléséhez: ebben a vonatkozásban két területnek, a magyar kultúra egészének és az irodalomtudománynak a reagálását kell egymástól elkülöníteni. A magyar irodalomtudományban, mint ahogyan azt már elemeztük, elmaradt a hatvanas évek elején kialakult Dürrenmatt értékelés irodalomtörténeti vonatkozású kiegészítése és árnyalása. S ez azért nagy hiányosság, mert olyan szerzőről van szó, akinek egy időszakban irodalmi tudatunk és kulturális életünk alakulásában jelentős része volt.

Másként kell néznünk az általános érdeklődés megcsappanását. Hiszen egy társadalom kultúrája másként válogat, mint a történeti tudományok, jelen esetben az irodalomtudomány. Egészséges politikai viszonyok között, azaz kulturális értékek szabad áramlásának idején, egy nép kulturális érdeklődésének irányát elsősorban az határozza meg, hogy hol, melyik idegen kultúrában talál saját maga számára példát, mintát. Ez művészet esetében azt jelentheti, hogy az érdeklődés elsősorban azon szerzők művei iránt mutatkozik, amelyek társadalmi, emberi problémák tisztázását az adott országban elősegíthetik. Valószínűleg Dürrenmatt hazai fogadtatásának alakulásában is döntő szerepet játszhatott ez a mozzanat. A svájci íróknak azok a művei találtak élénk visszhangra Magyarországon, amelyek a társadalmi és emberi viszonyok ellentmondásosságaira világítanak rá, s a negatív erők legyőzésére aktivizálják az ember képességeit. S ez nemcsak a hatvanas évek elején volt így. Egy-egy jó Dürrenmatt-dráma új színpadi adaptációja lehet erre a példa.¹⁴ Hogy a magyar kultúra és a svájci Friedrich Dürrenmatt viszonya hogyan alakul a továbbiakban, az ma még nyitott kérdés.

R A D Ó G Y Ö R G Y

MAGYAR–SVÁJCI IRODALMI KAPCSOLATOK (Történeti vázlat)

A magyar–svájci irodalmi kapcsolatok áttekintésénél nehezebb leküzdeni azokat az akadályokat, amelyek az ilyen összefoglalóknál általában felmerülnek.

A nehézségek itt már az elemi bibliográfiai felmérésnél fokozott mértékben mutatkoznak, aminek oka elsősorban az, hogy Svájc három hivatalos nyelve három lélekszámban és az irodalom volumenében Svájcnál sokkal nagyobb szomszéd országok

¹⁴ Például ilyenek tartjuk Paál István 1977-es szolnoki „Öreg hölgy” rendezését.

nemzeti nyelve. Úgy is mondható, hogy Svájc nyelvi határai nyitottak. Az ott beszélt nyelvek közül csupán a sviccertücs – ez a már-már önálló nyelvnek tekinthető német tájnyelv – és az egységes irodalmi változattal nem is rendelkező „negyedik nemzeti nyelv”, a rétoromán völgyenként változó itteni dialektusai élnek kizárólag az ország határai közt; ezek azonban a magyar kapcsolatok tekintetében nem jönnek számításba. Ez a nyelvi adottság több okból is megnehezíti a kapcsolatok felmérését.

1.) Olykor szinte lehetetlen vagy legalábbis erőszakolt egy-egy író az alapon, hogy hol született, hol él és alkot, „svájcinak” vagy „nem-svájcinak” minősíteni. Például a XVIII. század derekán a zürichi Bodmer és a lipcsei Gottsched stílusvitája az egész német nyelvű irodalom fejlődésére hatott, pedig Bodmer „csak” svájci volt. Hát kortársunkat, Fritz Hochwäldert, aki Ausztriában született, de huszonhétéves korában Svájcba emigrált, osztrák állampolgár, de Svájcban arat írói sikereket – vajon svájci íróként fordítják-e magyarra? Hová sorolja a bibliográfia?

2.) A svájci nyelvterületek aránytalansága folytán az adatgyűjtés lehetőségei nagyon különbözőek. Például színházi intézetük csak a német nyelvű bemutatók adatait tudta rendelkezésemre bocsátani.

3.) A svájci könyvkiadás adatai, a könyvek megjelenési helyei távolról sem jellemzik egy másik irodalom olvasottságát, mert érthető gazdasági okokból a könyvek jelentős részét a szomszédos országok nagyobb példányszámú kiadásaiból importálják. (Bonyolítja még e jelenséget, hogy egyes kiadók afféle „multinacionális” jelleget öltenek, például a svájci Suhrkamp kiadó egyes könyvei Zürich–Wien–München kiadási helyet tüntetnek fel címlapjukon.) Ha tehát áttekintésünkben az utolsó évtizedekből csupán két, Svájcban kiadott magyar elbeszélés-gyűjteményt említünk, ez nem jelenti azt, hogy a svájci könyvesboltok nem árusítanak irodalmunknak Ausztriában, de főleg a Német Szövetségi Köztársaságban kiadott antológiáit.

Amikor a magyar–svájci irodalmi kapcsolatokról adunk összefoglaló képet, akkor mindezeket a Svájc sajátos történeti, földrajzi, igazgatási s főként nyelvi adottságaiból eredő tényeket is figyelembe kell vennünk. És persze egy folyóiratcikk keretében a történeti áttekintést a korszakok és irányzatok jellemzésére s csupán a legkiemelkedőbb meghatározó adatokra kell korlátoznunk.

Irodalmi kapcsolataink története sokrétű. Ide tartoznak a *személyes érintkezések* (pl. Kazinczy levelezése Geßnerrel és családjával vagy korunkban Diggelmann magyarországi találkozásai), a *témaválasztás* (pl. idősb Teleki Lászlónak Schillert megelőző Tell-drámája vagy a jelenkorból többek között Sütő András *Csillag a máglyán* c. drámája, Moldova György *Negyven prédikátor* c. regénye, Illyés Gyulának a reformáció genfi emlékművéről írt költeménye) és legfőképpen a két irodalom kölcsönös *kritikai fogadtatása* (pl. korunkban Dürrenmatt és Frisch drámáinak visszhangja a magyar sajtóban). Ezúttal azonban kapcsolatainkat csupán abból a szempontból fogjuk áttekinteni, hogy mikor mit fordítottak le s adtak ki, játszottak színházban egymás irodalmából.

Fordítások

Fordítói kapcsolataink kölcsönösen a XVI. századig nyúlnak vissza, a reformáció mozgalmához fűződnek. Amint Dezsényi Béla *Magyarország és Svájc* (Bp., 1946) c. könyve közli, az első magyar protestáns szerzők műveinek jelentős részét svájci nyomdák

állították elő. (Dezsényi 53.), s volt köztük olyan is – Szegedi Kiss István egy röpirata – mely Bazelben német fordításban is megjelent. (Dezsényi 47.)

A neves svájci hitújítók több művét pedig lefordították magyarra. A legkiemelkedőbbek Szenci Molnár Albert tolmácsolásai, ezek már a XVII. század első felére esnek. Közülük mindmáig él, mint a magyar költészet egyik remeke, a zsoldárok fordítása (1606), ennek alapja részben a svájci Théodore de Bèze francia szövege volt. Kálvin *Institutiójának* Szenci Molnár által készített fordításáról Dezsényi ezt írja: „1624-ben fejezte be a fáradhatatlanul buzgó író az 1538 oldalra terjedő művet, a legerjedelmesebb magyar fordítást ebben a korban.” (Dezsényi 26.)

A XVII. század magyar–svájci irodalmi kapcsolatait még teljesen a vallásos iratok fordításai s ezek szerzőinek levelezései, találkozásai jellemzik. Hiszen ez még az európai vallásháborúk, a reformáció és ellenreformáció ritkábban humanista, Erazmus-szellemű (ma úgy mondanók: ökuménikus jellegű), gyakrabban dühös kihívásokba, fenyegetésekbe, átkozódásokba fúló vitáinak korszaka.

A XVIII. században a hitviták fokozatosan átmennek a társadalmi berendezésről folyó, elméleti-politikai jellegű vitákba, ez a század hozza meg a felvilágosodás korát, ami a magyar–svájci kapcsolatokra is kihat. Sőt, ezeken pontosan le is mérhető az általános témaváltozás.

A század első felében egy Bernben tanuló magyar diák, a debreceni Szilágyi Sámuel még a harmincas években fordítja Benedict Pictet-nek, az előző századforduló francia–svájci szerzőjének imádságait; ugyanettől a Pictet-től Wesselényi Istvánné született Dániel Polyxéna 1752-ben fordítja le s adatja ki *A keresztyén etikának summás veleje* című könyvet, de tovább is hat Pictet (1655–1724) a századvégig: 1784-ben Takáts Ádám tolmácsolásában lát napvilágot egy jellegzetes című munkája: *Azokkal való vetélkedés, akik minden vallást jónak tartanak: és mind egynek tartják, akár melly valláson legyen az ember.* 1788-ban Őri Fülep Gábor újra fordítja az 1752-ben már kiadott könyvet, ezzel a címmel: *Keresztény erkölcsi tudomány, avagy a szent és kegyes életnek mestersége.* Pictet genfi születésű volt s egyértelműen svájcinak számít; van azonban jó néhány olyan igen nevezetes író, aki francia létére annyi időt töltött Svájcban – főként Genfben vagy környékén – annyit alkotott ott s annyira bekapcsolódott Svájc irodalmi életébe, hogy a svájci irodalomtörténetből sem hiányozhat: Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), Jacques Necker (1732–1804), emennek leánya, Madame de Staël (1776–1817), Benjamin Constant (1767–1830) stb. (hozzátéve, hogy Rousseau, Necker és Constant svájci területen született). Bár Dezsényi Béla könyve is bemutatja magyar kapcsolataikat, ezúttal nem szólunk róluk s megelégszünk a „vitathatatlanul” svájci írók magyar hatásának vázolásával.

Mert ezek is szép számmal vannak, ha nem is mind olyan nevezetesek, mint a felsoroltak.

Még mindig a vallásos irodalom körébe tartoznak s a XVIII. századi Magyarországon igen népszerűek voltak Jean-Fédéric Osterwald (1663–1747) írásai: hogy ő még inkább távolodott az ádáz hitvitázóktól, mint Pictet s még inkább a higgadt, filozofikus – úgy is mondhatnánk: poszt-erazmista – irányt képviselte, azt bizonyítja az a tény, hogy legnépszerűbb művének nálunk protestáns és katolikus fordítója is akadt; ezt a könyvét 1735-ben a debreceni kálvinizmus egyik jelese, Maróthi György *A szent históriának summája, melyben az Isten anyaszentegyházának a világ teremtésétől fogva a keresztyén*

vallásnak elterjedéséig lett dolgai a sz. írásból az időnek szakaszai és rende szerént röviden előadatnak címmel adta ki; majd lefordította a katolikus gróf Károlyi Ferenc, a szatmári béke szerzőjének fia 1757-ben ezzel a címmel: *A szent bibliában levő históriák s arra megkívántató idő számtábláknak rövid summája*; legbővebb elterjesztéséről Losontzi István gondoskodott, aki 1771-ben Pozsonyban kiadta Maróthi György fordítását átdolgozva: „rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatván”, annak a Magyarország és Erdély történetét is magában foglaló könyvnek első részeként, mely 1783-ban Vácott, majd *Hármas kis tükör* címmel az előbbi városokban jelent meg, továbbá Kassán, Komáromban, Pesten és Debrecenben összesen két tucatnyi, majd 1843-tól átdolgozott további hét kiadásban. Több mint egy évszázadon keresztül hittani, történelmi és kiegészítve alkotmánytani tankönyve volt a magyar ifjúságnak ez a svájci eredetű mű, s mindezekhez ráadásul 1780-ban még egy fordítást készített belőle Némethi Sámuel, ez *Biblia tárháza, melyben az ó és új testamentom könyveinek és részeinek summái és azokból való épületes rövid tanúságok foglaltatnak a sz. írásnak olvasásáról tanító előjáró beszéddel együtt*. Osterwaldnak még további írásait is lefordították magyarra a XVIII. században: *A keresztények között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről* 1745-ben Domokos Márton, *A papi szent hivatal gyakorlásáról való traktátnak I–II. darabja* 1789-ben Gombási István és Osterwald *Katekizmus*a ugyanabban az évben Kármán József (a *Fanni hagyományai* szerzőjének apja) fordításában jelent meg.

A vallásos témáról a társadalmi téma felé való fordulást jelzi, hogy a XVIII. század utolsó évtizedében azoknak a művei mellett, akikről itt, mint inkább franciákként nyilvántartott szerzőkről külön nem szólunk (Rousseau, Constant stb.). Zimmermann Johann Georg (1728–1795) két könyvét adták ki magyarul: *A magános életről* címűt 1791-ben Szentmiklósi Alajos Timót, *A nemzeti büszkeségről* címűt pedig 1792-ben Őri Fülep Gábor tolmácsolásában. Ez utóbbi fordító volt a századvégen a legszorgalmasabb a svájci szerzők magyarításában.

Zimmermann utóbb említett könyvéről Dezsényi megjegyzi, hogy a felvilágosodás korának magyar írói „szívesen fogadták tőle azt a tanítást, hogy a nemzeti büszkeség dicséretre méltó, sőt hasznos dolog olyankor, ha a nép nyomorba süllyed vagy elnyomás alá kerül”. De bár az érdeklődés inkább a társadalmi téma felé fordult, még ekkoriban is megjelentek – *Az erőszakos térítőknak a szent vallásról való káros visszaélésekről* – címmel – annak a Peter Werenfelsnek a beszédei, aki annak idején Bazelben ünnepélyesen fogadta az 1676-ban gályarabságból szabadult magyar protestáns prédikátorokat.

Mindezek az eddigi említett svájci szerzők, még az olyan akkoriban népszerűek is, mint Osterwald, abba a kategóriába tartoznak, amelyet a klasszikus irodalomtörténetírás a „minores” megjelöléssel illetett. Ám a XVIII. századi svájci irodalomnak két valóban kiemelkedő alakja, Albrecht von Haller (1705–1777) és Salomon Geßner (1730–1788) ugyancsak nagy súllyal jelent meg a felvilágosodás korának magyar irodalmában. Műveikre hazánkban meglepő gyorsasággal reagáltak.

Haller egy versét Szilágyi Sámuel (feltehetően ugyanaz, aki Pictet könyvét tolmácsolta) már mint berni diák – tehát valamikor a harmincas-nyegyvenes években átültette magyarra. 1785-ben jelentek meg *Haller Albertnak a Szent Írásban levő igazságokról írott levelei* Szilágyi Márton fordításában. Ezután a már említett Őri Fülep Gábor lett Haller fordítója: Haller sokrétű természettudományi és útkereső társadalomtudományi művei közül ő a vallási témaválasztás felé visszamutatókat – *A hitetlenkedés fundamentumairól*

(1798), *A kijelentett vallást Voltér és más hitetlenkedők ellen védelmező levelek* (1798) – és a hagyományok mellett hitet tevő államregényt – *Uzong. Napkeleti történet* (1792) – választotta.

Míg Haller magyarországi népszerűsége jellegzetesen XVIII. századi jelenség, a vallásos és a társadalmi témaválasztásnak szinte vajúdás jellegű átmenete volt, addig Salomon Geßnernek a Hallerénál sokkal gazdagabb és erősebb hatása a XVIII–XIX. század fordulójára esik és elsősorban Kazinczy Ferenc nevéhez fűződik. Saját értékeinek is – hiszen a rokokóból a szentimentalizmusba hajló európai irányzatnak egyik meghatározó képviselője –, de Kazinczy irodalomszervező és irányító szerepének is következménye volt Geßner itteni hatása.

Első két, magyarul megjelent művét még nem Kazinczy neve fémjelzi: *Ábel Káin által lett halála* (1775) és *Az első hajós* (1780) Kónyi János irodalmi ambíciójú s korának más neves íróit, így Marmontelt is fordító strázsamesternek (ahogyan ő írta magáról: „a magyar nemzet együgyű hadi szolgájának”) fordítása. *Geszner Idylliumi* 1788-ban jelennek meg Kazinczy fordításában, aki ekkor már levelez a költővel magával (annak halála után az özvegyével). Kazinczy lelkiismeretességére és Geßnernek reá tett hatására jellemző, hogy fordítását tizenkétszer is csiszolta, átdolgozta. Ezután Geßner *Erast* című drámáját fordította le s ezt Kelemen László színtársulata 1792. január 7-én bemutatta. Míg a magyar jakobinusok ügyében perbe fogott Kazinczy börtönben sínylődik, Nagy Sámuel tolmácsolásában jelenik meg Geßner legkorábbi műve, a *Daphnis* című pásztorregény, s vele együtt újra *Az első hajós*, mely utóbbit később még Vida László is lefordítja és operává átdolgozva, Pacha Gáspár zenéjével – mitán könyv alakban már 1809-ben napvilágot látott – 1815-ben színpadon is bemutatják. Kazinczy Geßnert tolmácsoló és népszerűsítő munkásságának koronája a *Kazinczy Ferenc Munkái* című életmű-sorozat második és harmadik kötete 1815-ben: a második kötet tartalmazza Geßner életrajzán kívül az *Ábel halála*, a *Szemira és Szemin*, a *Daphnis* és az *Első hajós* fordítását, a harmadik kötet az *Idyllek*, az *Evander* és az *Eraszt* című műveket.

A magyar irodalom ekkor még nem lépett ki a világba. Egy-két, helyben-időben korlátozott ismeretű és hatású alkotástól (pl. Janus Pannoniusnak a korabeli humanizmusban betöltött szerepétől), fordítástól (pl. a *Zrínyiász* horvát átültetésétől) vagy személyes hatásoktól (pl. Balassi Bálint lengyel kapcsolataitól), ismertetési próbálkozásoktól (pl. Batsányi Párizsban megjelent cikkeitől) eltekintve, a világ műveltségi köztudatából még hiányzott a magyar irodalom fogalma. Így nem is csoda, hogy Svájcot illetően a XVIII. századból csak arról az inkább politikai, mint irodalmi tényről számolhatunk be, hogy II. Rákóczi Ferenc *Manifestuma* francia nyelven bázeli impresszummal 1705-ben jelent meg, Jean de la Chapelle a *Lettres d'un Suisse à un François* című pamfletsorozatában adták ki ezeket a francia külpolitika érdekeit képviselve, és ugyanott látott napvilágot 1708-ban *Recrudescunt* kezdetű kiáltványa bilingvis – latin–francia – szöveggel. A magyar irodalom „első svájci fecskéi” a XIX. század derekán jelentek meg.

Magyarországon Geßner után a svájciak közül az a Johann Heinrich Zschokke (1771–1848) vált ismertté, akit Túróczi-Trostler József így jellemez: „Racionalista felszíne alatt egy sereg problematikusság lappang, állandó a kísértettjárás, még akkor is, amikor búcsút mond ifjúkora tárgyi romantikájának . . . lehiggad s a svájci szellemre annyira jellemző pedagógiai tendenciának rendeli alá magát” (Irodalmi lexikon. Szerkesztette Benedek Marcell. Bp. 1927. 1219.). Ettől az írótól, akinek neve a XX. században szinte

feledésbe merült, az előző században több elbeszélés is megjelent magyarul, valamint 1817-ben *Somlyai Báthori István elébb erdélyi fejedelem azután lengyel király* című regénye Czövek István fordításában. *Boldogháza* című elbeszélése – Boross Mihály fordítása (1856) már a pedagógia jegyében fogant, az a munkája pedig, amely *Áhítatosság órái* címmel több kötetben 1828–1830-ban Almási Balogh Sámuel, majd *Áhítat órái* címmel 1864-ben Szász Károly református püspök, neves műfordítónk tolmácsolásában jelent meg, a felekezettől független vallásosságot hirdeti. Magyarul megjelent írásai közül megemlíthjük jellemzésül *Az ember szellemi fejlődése és művelődése lépcsői* című cikkét (Athenaeum 1843. I. köt. 493.).

1867-ben jelent meg Jacob Burckhardt (1818–1897) neves kultúrtörténész *A renaissancekori műveltség Olaszországban* c. világhírű műve Bánóczi József fordításában.

A svájci irodalom három nagy klasszikusaként ismert Jeremias Gotthelf (1797–1854), Gottfried Keller (1819–1890) és Conrad Ferdinand Meyer (1828–1898) igazában csak a XX. században lettek népszerűvé Magyarországon, de volt, ami már előbb is megjelent nálunk. Gotthelftől 1857-ben *András a szolgálgeény* Boross Sámuel fordításában, Meyertől meg Kelen Ferenc fordításában *Jenatsch György* (1892), Péterfy Jenő fordításában *A szent* (1890) és Szilágyi Géza fordításában *A birónő* (1897).

A magyar irodalom a XIX. század második negyedében Mailáth János 1825. évi német nyelvű és John Bowring 1830. évi angol nyelvű versantológiájával lép ki a világba. Tulajdonképpen ekkor még csak tudomásul veszi a külföld, hogy létezik magyar irodalom, ám ezek az első fordítások arra még nem alkalmasak, hogy irodalmunk – költészetünk – értékeiről is fogalmat adjanak. Irodalmunk népszerűségének első hullámát pedig nem esztétikai, hanem politikai tényezők emelik magasra: az 1848–1849-es szabadságharc iránti rokonszenv és mindenekelőtt Petőfi Sándor romantikus személye – az a tény, hogy a költészetében vallott elveket hősi halálával pecsételte meg. Ez az általános lelkesedés viszi el Svájcba is a politikai rokonszenv szárnyán (dokumentációja Dezsényi Béla: *Magyar–svájci szellemi kapcsolatok a szabadságharc idején*. Bp. 1938.) irodalmunk hírét. Henri-Frédéric Amiel műfordítás kötete – *Les étrangers. Poésies traduites de diverses littératures* – Petőfi költeményeit közli franciául s további fordításait a Magyarországon kiadott Acta Comparationis Litterarum Universarum közölte. Általános jelenség volt, hogy irodalmunkból Petőfi híre (és kisebb mértékben versei) mellett elsősorban Jókai regényei és elbeszélései, valamint Madáchtól *Az ember tragédiája* lépték át határainkat. Svájcban Gustave Reveillon fordításában 1857-ben franciául jelent meg Jókainak *Ércleány* című elbeszélése Theodor Opitz fordításában, Petőfitől *Az apostol* 1870-ben, továbbá ugyancsak tőle szintén Zürichben Kemény Zsigmond *Zord idő* című regénye 1867-ben. Irodalmunk svájci népszerűsítésében kétségkívül nagy szerepet játszott az a tény, hogy a magyar írók és költők lelkes, sőt megszállott ügynöke, Kertbeny Károly 1860–1862-ben mintegy két esztendő Solothurnban és Genfben töltött. Lefordította németre és Genfben 1861-ben kiadta Arany János verseinek egy gyűjteményét, s neki magának is megjelent ott műve *Erinnerungen an Graf Stefan Széchenyi* 1860-ban Genfben és Bázelen, s ugyanez ugyanabban az évben Gustave Reveillon francia fordításában Genfben.

Irodalmaink kölcsönös megismertetéséről eddig sem a teljesség igényével, inkább csak az irányzatok bemutatásával adtunk áttekintést – bár kétségtelen, hogy a régebbi múlttól a történeti érdekesség és az adatok gyér volta miatt igyekeztünk a rendelkezésünkre álló adatokból a maximális élességű képet nyújtani. A XX. században azután

annyira fellendült a két irodalom iránti kölcsönös érdeklődés, hogy itt a teljes feldolgozásra való törekvés szétfeszítené e dolgozat kereteit – mindenesetre azonban igyekszünk minél alaposabban kiaknázni adatforrásainkat.

A svájci irodalom három nagy, XIX. századi klasszikusáról már említettük, hogy nálunk csak a mi századunkban nyertek igazán polgárjogot.

Századunk első felében Gotthelftől *A fekete pók* 1930-ban Moly Tamás szövegével jelenik meg, a *Pérez és lélek* Kutas Kálmán fordításában 1938-ban, *Elzi a különös lány* P. Ábrahám Ernő fordításában 1943-ban.

Gottfried Keller műveit századunkban sokan fordították magyarra – van olyan elbeszélése, amelynek három magyar szövegét is ismerjük: *Tükör, a cica* Gábor Andor, Hevesi Sándor és Szabó Lőrinc fordításában is ismeretes –, nagy népszerűségét pedig azzal jellemezhetjük, hogy felsoroljuk prózai és verses műveinek magyar fordítóit: Ignotus, Elek Artúr, Schöpflin Aladár, Trócsányi Zoltán, Gábor Andor, Lányi Viktor, Hevesi Sándor, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Radnóti Miklós, Moly Tamás, Thurzó Gábor, Ottlik Géza, Jánosy István, Urbán Eszter, Szekeres Ilona, Görgey Gábor, Keresztury Dezső, Lator László, Rónay György – és elmondjuk, hogy 1968-ban műveinek négykötetes gyűjteménye jelent meg magyarul: a *Zöld Henrik* (két kötetben), valamint *A seldwylai emberek* és a *Zürichi novellák* című két novellagyűjtemény.

Conrad Ferdinand Meyer nevével és műveivel is bőven megismerkedhettek századunk magyar olvasói. Főművét, Svájc nagy történelmi regényét, a *Jürg Jenatschot* háromszor is lefordították: a már említett Kelen Ferenc után 1903-ban Balla Mihály, és 1958-ban Szabó Ede. Műveinek magyar fordítói: Kosztolányi Dezső, Cs. Szabó László, Sárközi György, Radnóti Miklós, Rónay György, Péterfy Jenő, Lányi Viktor, Hevesi Sándor, Szigethy Lajos, Kiss Dezső, Háy Gyula, Kéri Pál, Vértes Ágnes, Eörsi István, Kálnoky László és Bor Zoltán. 1956-ban *Az asszonybíró és más elbeszélések* címmel válogatott elbeszéléseinek vastag gyűjteménye jelent meg magyarul.

Ezeken a klasszikusnak számító szerzőkön kívül francia Svájc klasszikusát, Charles-Ferdinand Ramuzt is bőven fordították magyarra. 1930-ban az *Üldözött vad*, 1945-ben az *Ádám és Éva* jelent meg Gyergyai Albert fordításában, 1944-ben *Az eskü* Kalmár Imre fordításában és *Rémület a hegyek között* (fordította Gombos László, 1947), az *Aline* (fordította Örvös Lajos) kiadására 1960-ban került sor. Válogatott elbeszéléseinek gyűjteménye 1971-ben *Az elbocsátott szolgálólány* címmel jelent meg.

E kiemelkedő neveken és az 1976-ban *Vándorkő* cím alatt mai német-svájci költők verseiből összeállított antológián és *Szabályzatok* című hasonló prózagyűjteményen kívül hosszú azoknak a legkülönbözőbb műfajú, terjedelmű és irodalmi értékű svájci műveknek a száma, melyek a XX. század folyamán magyarul megjelentek.

Említünk néhány érdekességet.

Az 1919-ben Nobel-díjjal kitüntetett Carl Spitteler-től 1942-ben jelent meg freudista *Imago* című regénye, Hertelendy István fordításában.

1937-től egy évtizeden át a bestseller-listán szerepeltek John Knittel izgalmas, ka-landos regényei: *El Hakim* (fordította Gaál Andor, 1937), *Via Mala* (fordította Andai Ernő, 1940), *Marokkói kaland* (fordította Bálint György, 1940), *Therèse* (fordította Bálint György, 1941), *Abd el Kader* (fordította Száva István, 1943), *Amadeua* (fordította Vécsey Leó, 1945), *Utas az éjszakában* (fordította Barát Annie, 1948), *West kapitány*

(fordította Thúry Lajos, 1948); sőt a *Via Mala* dramatizált formában a Nemzeti Színház műsorrendjén is szerepelt 1939-ben Rédey Ferenc tolmácsolásában.

Népszerűségben 1957 óta ketten szárnyalják túl, a svájci próza- és drámairodalom világirodalmi rangú képviselői: Friedrich Dürrenmatt és Max Frisch. Dürrenmatt-tól megjelent elbeszélések: *A baleset* (fordította Gera György, 1958), *Az ígéret* (fordította Fáy Árpád, 1958), *A bíró és a hóhér* (fordította Ungvári Tamás, 1952), *Az ígéret* (fordította Fáy Árpád, 1960), *Színházi problémák* (fordította Almási Miklós, 1966), *Görög férfi görög nőt keres* (fordította B. Fejér Gizella, 1969), *Arckép helyett* (fordította Zimonyi András, 1971) – megjelent, illetve színházban, rádióban, televízióban előadott drámai művek *Írói élmény* (fordította Fáy Árpád, 1957), *A milliomosnő látogatása* (majd: *Az öreg hölgy látogatása*, fordította Fáy Árpád, 1958), *A nagy Romulus* (fordította Fáy Árpád, 1960), *Angyal szállt le Babilonba* (fordította Fáy Árpád, 1961), *A fizikusok* (fordította Fáy Árpád, 1962), *Ötödik Frank* (fordították Gera György, Gergely Erzsébet, Görgy Gábor, 1963), *Stranitzky és a nemzeti hős* (fordították Gera György, Gergely Erzsébet, Görgy Gábor, 1963), *A meteor* (fordította Vajda Miklós, 1966), *Az újrakeresztelők* (fordította Nemes Nagy Ágnes, 1968), *Herkules és Augiász istállója* (fordította Száraz György, 1969) s a hetvenes évektől kezdve is új kiadások, gyűjtemények és sűrűn szerepeltek a felsorolt drámák bemutatói a fővárosban és szinte valamennyi vidéki színházunkban, különféle formákban is: megzenésítve, bábjátékként, rádióban, televízióban.

Max Frisch népszerűsége vetekedik Dürrenmattéval. Próza művei közül magyarul megjelent: *Naplórészletek* (fordította Vajda Gábor, 1960); *Gantenbein legyen a nevem* (fordította Szabó János, 1964), *Gyilkoskezü politika. Beszéd Martin Luther Kingről*, 1968, *Stiller* (fordította Szabó Ede, 1970), *Homo Faber* (fordította Petra-Szabó Gizella, 1971), *Az ember a holocénban jelenik meg* (fordította Györfly Miklós, 1982), drámai művei: „és a holtak újra énekelnek” (fordította Ungvári Tamás, 1958), *Biedermann és a gyűjtogatók* (fordította Ungvári Tamás, 1960), *Andorra* (fordította Rónay György, 1961), *Ha egyszer Hotz úr dühbe gurul...* (fordította Gera György, 1965), *Játék az életrajzzal* fordította Ungvári Tamás, 1968), *Don Juan avagy a geometria szerelmese* (fordította Bányay Geyza, 1968), melyek – akárcsak Dürrenmatt darabjai – sok magyar színpadon is szerepelnek.

E kiemelkedő „teljesítményeken” kívül a svájci irodalom széles fronton jelent meg a XX. századi magyar érdeklődés területén. Ezt a következő franciából magyarra fordított művekkel illusztrálhatjuk. 1905-ben jelent meg Eugène Rambert *A genfi tavon* c. műve Gábor Andor fordításában, 1920-ban Edouard Rodtól a *Balsors* c. regény, mely 1925-ben *A vérpad lépcsőjén* címmel látott napvilágot. Ernst Zahn *Indergard Albinját*, a német-svájci irodalom alkotását 1923-ban adták ki magyarul, 1939-ben Juhász Vilmos lefordította Martin Gumpart *Dunant. A Vörös Kereszt regénye* c. könyvét, 1943-ban jelent meg két francia-svájci mű, Joseph Peyrétől a *Matterhorn* Vas Gábor, és Robert de Traztól a *Fény* Just Béla fordításában.

1965-ben megjelent Otto Friedrich Walter *A néma* című regénye Gergely Erzsébet fordításában. Johanna Spyri népszerű ifjúsági sorozatából 1966-ban a *Heidi* Fazekas László fordításában látott napvilágot. Több műve jelent meg Walter Matthias Diggelmann-nak, 1968-ban *A hagyaték* Kardos Tilda fordításában, 1973-ban a *Ketten a tavon* című regény (fordította Gergely Erzsébet), 1979-ben *Én és a falu* (fordította Rozsnyai Ervin). 1968-ban látott napvilágot Albert Steffen *Pestalozzi* című színjátéka Hárs Ernő

tolmácsolásában. A következő évekből az alábbi műveket említjük meg: Jürg Federpieltől *A gyűlölet Múzeuma. Manhattani napok* (Szondi Béla fordítása, 1974), Werner Schmidlitől *Az árnyak háza* (Brodzsky Erzsébet fordítása, 1978).

A svájci drámairodalom Dürrenmatt és Frisch frontáttörése előtt igen ritkán szólalt meg magyarul. A XVIII–XIX. század fordulóján említettük Geßner két művének előadását, majd 1939-ből Knittel regénysikerének dramatizálását – a Nemzeti Színház előadásában. Ugyanitt került színre – riasztó időpontban: 1944. március 25-én, alig egy héttel az ország német megszállása után – Arnold Schwengeler *Bibracte* című történelmi drámája *Hontalan nép* címmel Pukánszky Béla fordításában.

Ami a „túlso oldalt”, a magyar irodalom svájci megjelenését illeti, a XIX. századról szólva, amikor irodalmunk átlépte határainkat, azt mondtuk, hogy igazi világhírt hárman szereztek: Petőfi, Jókai és Madách. Az első kettőről Svájcban is találtunk akkor nyomokat, de Madách svájci felfedezése a XX. századra maradt. Két sajátos alkalommal, érdekes körülmények közt mutatták be *Az ember tragédiáját*. Először 1916. február 15-én a zürichi Stadttheaterban az egyetemi színjátszók adták elő jótékony célra: a hadviselő országok hadifogságba esett diákjainak segélyezésére. Fontos előadás volt a mű színpadtörténetében, mert akkor már Madách drámai költeménye idestova másfél évtizede eltűnt a német nyelvű színpadokról, ahol pedig addig nagy sikereket aratott. Az ok a Faust-utánzat vádja volt, mellyel a német kritika halmozta el *Az ember tragédiáját* – a svájciak azonban, az igaztalan váddal nem törődve, azt nézték, hogy Madách művének mondani-valója megfelel a humánus jótékonyági célnak. Sikert is aratott. 1943-ban nem a műnek, hanem a fordítónak szolgáltattak igazságot Svájcban: ez év január 31-én a berni Stadttheaterban annak a Mohácsi Jenőnek korábban, Bécsben átütő sikert aratott szövegét játszották, akinek előbb (1937-ben) még csak a nevét, majd 1939-ben már a szövegét is kitiltották a hitleristák, hogy azután fizikailag is megsemmisítsék a finom tollú magyar költőfordítót. Bernben az ő neve szerepelt a színlapon, szövege a színpadon.

Érdekes magyar mű jelent meg 1936-ban Bazelben. Teleki József és Teleki Sámuel bázeli naplója Otto Spies német fordításában *Basel anno 1760* címmel.

Dezsényi Béla külön méltatja Baranyai Zoltánnak, a népszövetségi magyar delegáció tanácsosának genfi tevékenységét, akinek lakásán működött a Revue des Études Hongroises szerkesztősége, s az ő munkatársai készítették a Revue de Genève részére azokat a francia fordításokat, melyek „a legelsőkhöz közé tartoztak Ady francia nyelvű tolmácsolásai sorában”. (Dezsényi 197.) A Revue de Genève más magyar szerzők – így Kosztolányi Dezső – műveiből is közölt fordításokat.

A 20. század első feléből magyar műveknek a következő, Svájcban megjelent fordításairól tudunk:

Babay József: *Rózsafabot* németül (Olten, 1944), Földes Jolán: *Arany fülbevaló* németül (Zürich, 1948), Gerő Katalin: *Életem* németül (Zürich, 1942), Ignác Rózsa: *Rézpénz* németül (Bern, é. n.), Kaczér Illés: *Ikongó nem hal meg* németül (Zürich, 1937), Kertész Róbert: *Az anyák megmentője* németül (Zürich, 1943), Kóbor Tamás: *A halál* németül (Zürich, 1919), Latzkó Andor: *Emberek s a háború* németül (Zürich, 1918), franciául (Bern, 1918), és kiadták németül írt műveit is (*Der Wilde Mann*, Zürich, 1918; *Friedensgericht*, Zürich, 1918; franciául *Le dernier homme*, (Genève, 1920), Márai Sándor: *Féltékenyek* németül (Bern, 1947), Márton József–Farkas Gyula: *Forrongó lelkek* németül (Zürich, 1929), Rákosi Jenő: *Endre és Johanna* franciául (Bern, 1917), Tamási Áron:

Ábel a rengetegben franciául (Lausanne, 1945), Ujváry Sándor: *Karrier* németül (Zürich, 1946), Balázs Béla *Álmodó ifjúság* németül (Zürich 1948), Kovai Lőrinc: *Fáklyatánc* németül (Zürich 1949). *Tűzkehely* németül (Zürich, 1948), Meller Rózsi: *Menekülő igazság* németül (Zürich 1946). Lukács György: *Goethe és kora* németül (Bern, 1977), *Német realisták* németül (Bern, 1951). 1923-ban Zürichben németül megjelent a Lábán Antal által összeállított magyar költészettörténet számos vers és verstöredék fordításával, a Genfben 1903-ban megjelent *Ballades et Poèmes* című kötetben, mely Antoine Granger fordításait tartalmazza, Arany Jánosnak is vannak balladái, Henri Perret-Jaquet pedig 1946-ban Lausanne-ban egy kis magyar antológiát adott ki francia nyelvű fordításaiából.

A második világháború időszakában Svájc fontos szerepet töltött be a hitlerista erőszak alól szabadulni kívánó magyar szellemi életben. Erről Dezsényi Béla 1946-ban így ír: „Genfben jelent meg a magyar és francia szellemi élet összekötőkapcsát képező Nouvelle Revue de Hongrie, Hubay Miklós szerkesztésében . . . Svájci és magyar írók József Attila, Kosztolányi, Ady, Madách és Illyés Gyula műveinek sorozatos francia kiadását készítik elő André Prudhommeaux és Hubay Miklós vezetésével.” (Dezsényi 218.) Ennek részleteiről maga Hubay Miklós számolt be jóval később (Kortárs, 1980. 1216–1231.). Prudhommeaux-val való együttműködésük eredményeképpen jelent meg a Présence című folyóirat 1946. évi áprilisi számában négy József Attila vers: *Hét napja . . . , Éhség, Nyolc-estzandős lányok, Jövendő férfiak*.

Mint annak idején Prudhommeaux, olyan lelkes műfordító barátja volt később költészetünknek a német-svájci Markus Bieler: mint amaz József Attilához, úgy vonzódott ő Radnóti Miklóshoz (vö. Élet és Irodalom, 1980. január 19.). Kiadóit fordításaira azonban csak Budapesten talált: *Gewaltmarsch* címmel összegyűjtött fordításai a Corvina kiadónál láttak napvilágot. Ez persze összefügg a svájci könyvkiadás sajátos jellegével, melyet már bevezetőben említettünk: azzal, hogy a fordítások nagyobbik része nem a belföldi kiadótól, hanem import révén kerül boltokba, könyvtárakba, olvasókhoz. Ennek figyelembevételével kell értékelnünk azt a tényt, hogy svájci kiadók mégis megjelentettek két magyar prózai antológiát. A zürichi Werner Classen kiadó kötetében szerepel: Tábori Pál, Zsigray Julianna, Rákosi Viktor, Jókai Mór, Hunyady Sándor, Herczeg Ferenc, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Szép Ernő, Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Tömörkény István, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és Mikes György – az ugyancsak zürichi Manesse kiadó gyűjteménye pedig az alábbiak elbeszéléseit tartalmazza: Degré Alajos, Jókai Mór, Vadnay Károly, Kiss József, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István, Thúry Zoltán, Heltai Jenő, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, Kosztolányi Dezső, Déry Tibor, Szerb Antal, József Attila és Baráth Lajos.

Ugyancsak a svájci kiadói viszonyok ismeretében kell értékelnünk, hogy az ötvenes évek óta az alábbi magyar művek svájci kiadásáról számolhatunk be: Bókay János: *Bohéme és pillangók* németül (Zürich, 1964), Déry Tibor: *Elbeszélések* németül (Zürich, 1964), Jókai Mór: *Az arany ember* németül (Zürich, 1957), *Egész az északi pólusig* németül (Zürich, 1957), *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* németül (Zürich, 1956), németül (Sankt-Gallen, 1963), Kosztolányi Dezső: *Elbeszélések* németül (Bázel, 1961), Márai Sándor: *Válás Budán* németül (Zürich, 1952), Mikszáth Kálmán: *Elbeszélések* (Zürich, 1968), *Szent Péter esernyője* németül (Zürich, 1956), Móra Ferenc: *Aranykoporsó* németül (Zürich, 1964), Móricz Zsigmond: *Árvácska* franciául (Genf, 1953), ua. (Genf, 1954), Németh László: *Égető Eszter* németül (Zürich, 1966), *Iszony* németül

(Zürich, 1962), ua. (Zürich, 1963), ua. (Zürich, 1964), Sötér István: *Kisértet* németül (Zürich, 1948), Tamási Áron: *Ábel a rengetegben* franciául (Lausanne, 1963), Zilahy Lajos: *Ararát* németül (Bern, 1950), *A Dukay-család* németül (Bern, 1954), Donászy Magda: *Az arany ABC* németül (Zürich, 1966), Janikovszky Éva: *Aranyeső* németül (Aarau, 1968).

Míg a svájci dráma alig egy-két előfutár nyomán csak az ötvenes évek második felétől, Dürrenmatt és Frisch műveinek átütő erejű megjelenése óta honosodott meg a magyar színházakban, addig magyar színpadi művek régóta műsoron vannak Svájcnak szinte valamennyi színházi városában. Tudunk róla, hogy Bern öt, Bazel és Zürich három, Luzern és Sankt-Gallen két színházában, továbbá Glarusban, Churban, Bielben, Solothurnban, Saint Blaise-ben, Badenben és Winterthurban a világhírű magyar operettekben. Liszt, Bartók és Kodály színpadi illetve színpadra alkalmazott művein kívül a magyar prózairodalom is otthon van: e színpadokon már évtizedek óta játsszák Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Herczeg Ferenc, Vaszary Gábor, Fodor László, Lakatos László és Háy Gyula műveit, a legutóbbi negyedszázadban pedig megjelent a színlapokon Bihari Klára, Csurka István, Hubay Miklós, Örkény István és Szakonyi Károly neve is.

Mindezekkel a periodizálásokkal és felsorolásokkal jellegükben és mennyiségükben érzékeltetni kívántuk a több évszázad óta apróbb megszakításoktól eltekintve folyamatosan fejlődő és láthatóan egyre erősödő, gyarapodó magyar-svájci irodalmi kapcsolatoknak a kölcsönös fordítással bemutatható jellegét.

Dolgozatomban többször is hangsúlyoztam, hogy nem törekszem – terjedelmi okoknál fogva nem is törekedhetek – teljességre.

Milyen haszna, értelme lehet tehát az ilyen, eleve engedménnyel elkészített írásnak? Egyfelől az, amit már a bevezetőben említettem: összefoglaló képben történeti áttekintést nyújtani a témáról. Arról, aminek alapjait közel négy évtizeddel ezelőtt rakta le Dezsényi Béla könyve, mely azonban az irodalmi kapcsolatokat egy általános (politikai, történeti, társadalmi stb.) kapcsolattörténeti áttekintésnek csupán egy részeként tárgyalja és amelynek általa feldolgozott részletei azóta, s nemcsak az új adatokkal, már kiegészültek.

De van még egy haszna, értelme az ilyen általános áttekintésnek: a kezdeményezés, vagy hangzatosabb szóval, az úttörés. Mert ha az adatok, melyekre a dolgozat felépült, nem is teljesekek, ez a váz adja meg a lehetőséget, az alapot arra, hogy a további kutatás újabb részletekkel árnyalja az általános képet. Mert merem remélni, hogy az általam felvázolt általános kép már nem revidéálásra, csak árnyalásra szorul.

HOGYAN KÉSZÜL A TÖRTÉNELEM? – Lukács György C. F. Meyer-kritikájáról –

A Meyer-szakértők alig vesznek tudomást Lukácsnak a történelmi regényről írott könyve egy fejezetéről, amely a *Conrad Ferdinand Meyer und der neue Typus der historischen Romans* (C. F. Meyer és a történelmi regény új típusa) címet viseli. Jellemző, hogy ezt a fejezetet egy újabb, a széles olvasóközönségnek szóló áttekintés is pusztá könyvészeti adattá fokozza le.¹ A semmibevételt tulajdoníthatjuk annak is, hogy Lukács néhány kritikusa nem sokra tartja *A történelmi regényt*,² de sokkal valószínűbben annak a társadalomtudomány-ellenes elfogultságnak, amely évtizedek óta uralkodik a nyugati germanisták körében. Még ha Lukács kollektivistá nézetei nem is egyeztethetőek össze Meyernek a kivételes egyénre összpontosító nézőpontjával, Lukács felismerte Meyer esztétikai és etikai kiválóságát és arra vállalkozott, hogy a XIX. századi európai regényírás szélesebb keretci közé helyezze el Meyer teljesítményét. Az például, hogy Meyer nevét a Flaubert-ével hozta kapcsolatba, abban az időben m-rész és egyedülálló lépés volt.

Lukács műve olyan formátumú, hogy megérdemli azt is, hogy abban a történelmi kontextusban tegyük mérlegre, amelyben keletkezett, s hogy abból a kortársi nézőpontból is megvizsgáljuk, amely a Meyer-kutatás utolsó tizenöt évének felismeréseit felhasználja. Minthogy Lukács megbélyegzi Meyer fatalista pesszimizmusát, ez a vizsgálat Meyer történelemfelfogása determinizmusának jelentőségére is rámutathat.

A történelmi regénynek csak három alfejezete foglalkozik egyes írókkal: Scott-tal, Meyerrel és Rolland-nal. Lukács előbb hosszasan tárgyalja Scottot – szerinte Scott eposzi tágasságú regényei társadalmi konfliktusokat tárnak fel, mivel a főszereplőkre mint különböző osztályok képviselőire összpontosítanak. Ezután következik Meyer, akit Lukács a történelmi regényről és a polgári realizmus válságáról szóló részben úgy mutat be, mint „a modern regény klasszikusát”, akinek erős hatása messze túlterjedt a német nyelvterületen.³ Ezt az állítást a túlzásig hajtja Lukács, hogy Meyer reprezentatív mivoltát is fokozhassa – hiszen Meyer lesz annak a néptől idegen dekadens szabadelvűségnek a példája, amely az 1848-as demokratikus eseményeket elárulta a reálpolitikának mint a német egység megteremtése bismarcki eszközének a kedvéért. A Lukács-féle Meyer, akit taszítanak a kapitalizmus kicsinyességei, és megragadja annak brutalitása, értetlenül nézi a partvonalon kívülről, amint az új osztály egyre könyörtelenebbül tör előre.

Lukácsot egyaránt érdekli a történelmi és a filozófiai vonatkozás. Megállapítja, hogy nihilizmus húzódik Meyernek azon irracionalista felfogása mögött, hogy az eseményeket egy, az emberi felfogóképességet meghaladó ismeretlen isteni erő alakítja. Ennek az erőnek az eszközei magányos hősök, akiknek mozzogatói rejtélyesek maradnak, abban a mértékben, ahogy elszigeteltségük és homályosságuk társadalmi állásuk magasságával és küldetésük magasztosságával arányos. Ebből a mindenütt jelen levő áthatolhatatlanságból eredezteti Lukács azt, hogy Meyer előszeretettel viseltetik a kerettörténet iránt – ez csak tápot ad a titokzatosságnak –, s hogy anyagát tetszése szerint formálja és változtatja meg.

¹ *Marianne Burkhard*: Conrad Ferdinand Meyer. Twayne, Boston, 1978.

² *George Lichtheim*: George Lukács. Viking, New York, 1970; *A. G. Lehmann*: The Marxist Georg és Literary Critic. In: Lukács (ed.: *G. H. R. Parkinson*). Random House, New York, 1970, 172–190.

³ *Georg Lukács*: Der historische Roman. Aufbau, Berlin, 1955, 236–246. Magyarul: A történelmi regény. Magvető, Bp., 1977, 317–330.

Meyer szemében a történeti hűség követelménye csak a külsőségekre vonatkozik. Az aprólékosan dokumentált reneszánsz kulisszák előtt egy festői elit gyötrődik, s ha éppen nem bűnnel vagy intrikával foglalkozik, akkor bánkodik afelett, hogy hatalmának csillaga hanyatlóban van. Mindannyian lábujjhegyre állnak, hogy még egy kicsit magasabbak legyenek. Ahelyett, hogy világosan belelátnának a történelmi folyamatba, egy saját tehetetlensége és elidegenedettsége elől menekülő polgár képzelgéseit kapjuk. Az objektivitás alárendelődik a szubjektivitásnak, a politika a lélektannak, a történelem a maszkabálnak.

Lukács kifogásainak nagy része nem volt új. Maga Lukács is hivatkozik F. F. Baumgartenre; ez kivételes gesztus egy olyan tanulmányban, amelyben szinte egyáltalán nincs másodlagos irodalom. Baumgarten. Lukács magyar honfitársa, az első világháború idején új szakaszt nyitott a Meyer-kutatásban; bekémelet Meyer díszes homlokzatai mögé – Baumgarten vezette be a „reneszánszizmus” szitokszót –, és ott egy kultúrájában lesüllyedt korszak neurotikus és elfajzott termékének tehetetlenségét fedezte föl.⁴ Amikor Gottfried Kellerrel veti össze Meyert realizmusuk tekintetében, akkor ez Meyer rovására üt ki. Hasonló szellemben, bár kissé több jóindulattal tételez föl Robert Feasi egy „Eigenwelt”-et és egy „Sehnsuchtswelt”-et, amelyek magyaráznák, hogy miért kompenzálja egy „Zürcher” félnélszékét a képzeletbeli vérontásokban és a macchiavellista patronokban való tobzódással.⁵ Ami meg azt illeti, hogy Meyer odaadó hűve volt Bismarcknak és lojális volt a Hohenzollern-házhoz, ezt saját körének tanúvallomásai kellőképpen bizonyítják; és a Zeitschrift für Sozialforschung egy régi számában megjelent egy részletes összeállítás Meyer „nemzeti liberális” nézeteiről, s a megfelelő megkönyödéstől kísérv a sztrájkoló munkások iránti rokonszenvennyilvánításairól.⁶ A náciizmus eljövetelekor a Meyer jelentősége körüli vita antiszemita felhangokat kapott, mert Baumgarten provokatív tételét mint a zsidó intellektualizmus egyik produktumát bélyegezték meg.⁷

A történelmi regény fogantatása korának jegyeit viseli magán. A könyvet Lukács Moszkvában írta 1936–37 telén, amikor a szocialista realizmus tantételei kötelezővé váltak a Szovjetunióban, és a kritikát éppúgy, mint az irodalmat az antifasiszta harc arsenáljának egyik fegyvereként forgatták. Lukács egyik legfőbb célja az volt, hogy a történelmi regényírás szovjet képviselői számára bemutassa: polgári elődeik miként gyakorolhatnak rájuk káros befolyást. Ennek a nevelési célnak igézetében választotta negatív példaként Meyert, mindenekelőtt azért, mert Meyer fiktív világában nem a néptömegek törekvései alakítják a történelmet. Ha Lukács tanulmánya politikai programjának érvényességét nem fogadjuk el, az írás sokat veszít polemikus lendületéből; irodalmi elemzéseként azonban olyan megfigyeléseket előlegez, amelyek ma széles körben elfogadottak, s a tanulmány hiányosságai éppúgy tulajdoníthatók annak, hogy Lukács a Meyer-szakirodalomban akkoriban dívó közhelyekre hagyatkozott, mint a propagandisztikus buzgalomnak.

Lukács legjelentősebb hipotézise az, hogy összekapcsolja az emberi ismeretek korlátozott voltának meyeri tudomásulvételét az ifjúkori idealizmusból való kiábrándulás okozta dezillúzióval. Lukács a nézőpont-kritika divatja előtt, s mielőtt a többszörös elbeszélői perspektíva iránt megélenkült volna az érdeklődés, azt állítja, hogy Meyer számára az emberek szavai és tettei maszkok maradnak. Míg kortársai Meyer főszereplőinek mozgatórugóit számos morális skálán mérték fel – Jenatschot azzal vádolták, hogy Führeréhez (Rohan herceg) nem volt lojális, Becketet pedig dicsérték, mert az elnyomottak ügyéért állt ki-, addig Lukács az ilyesfajta ítéleteket találgatásoknak tekintette, mert hisz Meyer sem volt hajlandó, sőt, nem volt képes határozottan állást foglalni. Lukács politikai elkötelezettsége és a kor kompromisszumokat nem ismerő hangulata miatt kénytelen volt Meyernek ezt az alapjában ambivalens világát „modernster Agnostizismus”-nak, a hanyatló osztály egy további betegség-tünetének bélyegezni.

⁴ Franz Ferdinand Baumgarten: Das Werk Conrad Ferdinand Meyers (ed.: Hans Schumacher). Scientia, Zürich, 1948.

⁵ Robert Faesi: Conrad Ferdinand Meyer. Leipzig, Haessel, 1925.

⁶ Leo Lowenthal tanulmánya a ZSF 2. évfolyamában jelent meg (1933). Hozzáférhetőbb kiadása: L. L.: Erzählkunst und Gesellschaft. Luchterhand, Neuwied–Berlin, 1971, 176–204. A sztrájkról: 202.

⁷ Friedrich Hermsmeier: Conrad Ferdinand Meyer zum 28. November 1933. Eine deutsche Kritik. Halle, 1934.

Amit Lukács tesz, hogy tudniillik Meyert az 1848 előtti évek haladó demokratikus idealizmusával azonosítja, nem tekinthető amolyan hóbortos ötletnek. még akkor sem, ha az irodalomtörténetekben Meyernek gyakorta a visszahúzó patrícius szerepét tulajdonítják – szemben a civis-észjárású, plebejus Kellerrel. Meyer, aki 1848-ban fiatal ember volt, apja társaságának konzervatívabb nézeteit nem osztotta, sőt, joghallgatóként egy rövid ideig lelkes tagja volt egy szocialista csoportnak. A társadalmi reform ügyének talán még radikálisabb támogatója volt, mint az ifjú Keller⁸; de midőn elszakadt attól a környezettől, amelybe beleszületett, s ezt meggyorsította első idegösszeomlása is, csakhamar más utakra tévedt. Már egy 1857-es, Párizsból kelteztett levelében megvetően ír a tőzsdéről, a római katolikus egyházzal és a proletárok irigységéről, mint a modern világ három pestiséről. Az olasz és a francia reform-gondolkodó arisztokraták és papok befolyása alá került, s ezek egyike barátja lett – és nővére vonzalmának tárgya –: Bettino Ricasoli báró.⁹

Meyer állítása szerint a Ricasolival való ismeretség vezette rá annak megértésére, hogy milyen sokat jelenthet egy nemzet életében egyetlen igazán kiváló ember. A báró először a megvalósíthatatlan célokat kitűző keménynyakú idealista benyomását tette Meyerre, de később, amikor Ricasoli a toszkánai főkörmányzó rangjára emelkedett, revideálta véleményét. Ricasoli azonban híján volt a rugalmasságnak, s ezért 1862-ben kénytelen volt lemondani hatalmáról. Amikor később ismét megszerzte e tartományi kormány fölötti ellenőrzést, hatalom-decentralizálási politikája, pénzügyi szükségintézkedései és az egyház és az állam viszonyát erőszakosan szabályozó eljárásai különböző csoportok szemében olyan elfogadhatatlannak bizonyultak, hogy 1867-ben Ricasolit elmozdították hivatalából. Meyer nagyra becsülte barátját azért, mert hajlandó volt feláldozni magát elvei oltárán, s Ricasolinak a mezőgazdaság és a mocsarak lecsapolása iránti érdeklődésére úgy tekintett, mint amiben szerencsésen ötvöződik a földhöz való feudális ragaszkodás a felvilágosult szociális aggódással. Közéről lehetett tanúja annak is, hogy a politika arénájában milyen viszontagságok várnak a megvesztegethetetlenre. Az olasz romlottság ellen intézett komoly vádbeszéd, a *Pescara megkísértése* kétségkívül köszönhet valamit annak a kétségbeesésnek, amelyet Meyer Ricasolival együtt érzett az utóbbi balszerencséje fölött.

Meyert az a romantikus nacionalizmus és imperialista hév itatta át, amelyet apja még berlini diák korában szívott magába; Meyer azt a reményt dédelgette, hogy egy protestáns és német monarchia az erkölcsi reformok számára művelhetőbb, termékenyebb talajnak bizonyulna. E törekvése intenzitásának közvetett jelzését találjuk abban is, hogy a 60-as években közreadott balladáiban milyen témát választ: a bűnös életről az erény és a becsület útjára való áttérést – magánemberi és állampolgári szinten egyaránt. A probléma az idealisztikus célnak és az eléréséhez szükséges kevésbé fennkölt eszközöknek az összebékítésében állt.

Lukács méltánytalanul emeli ki Meyernek a reálpolitikára vonatkozó igenlő álláspontját, noha elismeri, hogy amikor Meyer magáévá teszi ezt az ideológiát, akkor ezt az elfogadást – éppúgy, mint Jacob Burckhardtnál – erkölcsi megfontolások jellemzik. Sokkal pontosabb lenne azt állítani, hogy Meyer némiképp vérszegény idealizmusát csak az ahhoz szükséges minimális mértékben eskette fel Bismarck politikájára, csak hogy a német irodalmi kapcsolatok jóindulatát biztosítsa. Meyer kommentárjai az Ausztriával folytatott háború és a birodalom létrejötte közötti évek eseményeiről azt jelzik, hogy Meyer következetesen helytelenítette azt a könyörtelen és durva pozitívizmust, amely oly megdöbbentő kontrasztban állott 1830 és 1848 szép elméleteivel.¹⁰ 1871 után (nem úgy, mint Keller) a német nacionalista lángolásával bőséges ömlengésekben élenez a negyvenmillió potenciális olvasó birodalmának, de viszonylag ritkán dicséri a Vaskancellárt. Mindaddig, amíg a császár távol tartja magát az ügyektől és nem keveredik bele a közvetlen politikába, Meyer szentimentálisan tekint föl rá, mint olyan uralkodóra, aki azoknak a szent római császároknak a hagyományát tartja fenn, akiknek cinóberrel és arannyal díszített arcképeit a koronázási jelvényeken gyermekkorában megkapta.

⁸David Jackson: Conrad Ferdinand Meyer in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Rowohlt, Reinbek, 1975, 27.

⁹Lásd tanulmányomat: The Political Views of the Young Conrad Ferdinand Meyer. German Quarterly 45 (1972), 270–294.

¹⁰Adolf Frey, ed.: Briefe Conrad Ferdinand Meyers, Leipzig, Haessel, 1980, II: 11. L. még: Jackson, i. m., 54 skk.

Számára ők ősei császárai,¹¹ és a jelenlegi császárt politikailag egységesítő erőnek tekinti, aki az igazságért folytatott küzdelmében nagyszerűen pártatlan, a demokratikus közepszerűség és a szocializmus elleni harcban pedig bátyja.

Meyer vonakodott ellátogatni az új Reichbe, annak ellenére, hogy emigráns barátai, akik diadallal tértek oda vissza svájci száműzetésükből, próbálták a látogatásra rábeszélni. Ez azt mutatja, hogy Meyer nem szívesen tette volna kockára eszményképét a Gründerzeit agresszív kapitalizmusával és militarizmusával való közvetlen találkozás révén. Az, amit ő ghibellin elkötelezettségnek nevezett, pusztán csak színezi munkásságát. Prózájában – leszámítva a *Die Richterinnen*ben (A bírónő) az anarchiában rendet teremtő Nagy Károly megjelenését – a császár alakja mindig távoli és homályos marad, olyan messze van a cselekmény központjától, mint Szicília Pádovától (*Die Hochzeit des Mönchs*; A barát esküvője) vagy Madrid Milánótól (*Pescara megkísértése*); és a középkori Hohenstaufenokra vonatkozó tervek sohasem jutnak túl a töredékesség fokán.

Meyer elkötelezettségének intenzitását felmérendő a Meyer-levelezéshez kell fordulnunk. Az I. Vilmos elleni merénylet-kísérlet Meyert rémületbe ejti, és szokatlanul sok teret szentel Vilmos halála és III. Frigyesnek ezzel együttjáró betegeskedése idején aggodalma kifejezésének. 1890–91 folyamán a fiatal császár iránti lojalitása határtalan, s támogatja II. Vimost a Bismarckkal szembeni konfliktusában, még akkor is, ha ez a szövetség közte és felesége között „polgárháborút” robbant ki. Amikor Bismarck kihullik a hatalomból, Meyer szabad folyást enged elégedetlenségének. Visszataszítónak tartja, hogy Bismarck híján van a veleszületett nemességnek – taszítja az a paraszti durvaság, amely kapzsisággal és csökönységgel párosulva egy bosszúszomjas ember vonásait adja.¹² A labilitás, amely csakhamar megőrüléséhez vezet, utolsó egészséges hónapjaiban politikai nézeteire is kiterjed: míg egyfelől azt vallja, hogy egyetért Lev Tolsztojjal és támogatást nyújt Bertha von Suttner pacifista kampányához,¹³ másfelől azt is el tudja fogadni, hogy II. Vilmos idején Németország jövője iránti félelmeinek fényében óriási hibának tűnik föl előtte Bismarck menesztése. Kicsit később, már az elmebaj szorításában, egy elmegyógyintézeti ápolótársát „Bismarcknak” és „Excellenznek” szólítja. mélyen meghajol előtte – groteszk módon utasítva el azt az erkölcsiséget, amelynek korábban bajnoka volt. Mikor a ráció már nem béklyózta, hangoztatta csodálatát az olyanfajta pragmatikus kompromisszumok iránt, amelyeket Bismarck kötött.

Meyer műveiben nem találunk ilyen gesztusokat, bár egyes szereplők a hatalom filozófiájával egybehangzó gondolatokat fejtegetnek. A *Jürg Jenatsch*ban (magyarul: Jenatsch György címmel jelent meg.) például Heinrich Waser azonosítja az erkölcs nélküli „Kraftmenschen” az isteni akarat eszközeivel, hiszen ezek azokat a „szükségyszerű” bűnöket követik el, amelyeket a tisztáknak el kell kerülniök.¹⁴ Bármily szkeptikus is Meyer a történelem végső célját illetően, bármily közel is kerül a kétségbeeséshez az emberi természet sötét oldalának diadalai láttán, mindig szem előtt tartja a végrehajtott tettek etikai implikációit. Lukács ezen a ponton is túlszárnyalja számos kortársát. Elkülöníti a szenvedély és a lelkiismeret „sajátosan modern” konfliktusát mint azt az alapot, amelyre Meyer elidegenedtségében mindig épít – a történelmi színhelytől függetlenül –, s Meyernek a reneszánsz erkölcstelensége iránti csodálatát azzal a hasonlattal világítja meg, hogy az író a tüzes bort a „liberális vízzel” nagyon is felhígította.

Ennek a liberális keveréknek a kérdésével érzük el azt a határt, ahol Lukács már nem hajlandó Meyert Meyer szerint olvasni. Kora tudományosságának megfelelően nem értékeli, hogy Meyer hajlamos az ironikus szenvtelenségre; s amit mértéktelenül kifinomult erkölcsi és lélektani díszítményeként utasít el, az éppen az az etikában és az emberi lélekben való elmélyedés, ami Meyernek az életre adott reakciója leglényegét alkotja. Amiről szó van itt, az annak a felmérése, hogy mennyiben képes az ember saját sorsát alakítani, s a francia–porosz háború után Meyer sokkal kevésbé optimista e tekintetben, mint Lukács röviddel a második világháború előtt.

¹¹ Briefe, II, 149.

¹² Fritz Kögel: Bei Conrad Ferdinand Meyer. Die Rheinlande 1(1900), 29.

¹³ Conrad Ferdinand Meyer: Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe (HKA). Szerk.: H. Zeller, A. Zäch. Bern, 1958. A zárójeles oldalszámok ennek a kiadásnak a megfelelő kötetére vonatkoznak.

¹⁴ Vö. Jackson, I. m. 80.

Lukács tehát nem méltányolja Meyernek azt a célzatát, hogy „die vergangenem Zeiten [und] deren Irrthümer . . . [zu] ironisieren”¹⁵ („az elmúlt időkön és tévelygéseiken . . . ironizáljon”), s ez nyilvánvalóvá válik ott, ahol Lukács Meyernek a nép (Volk) iránti attitűdjéről ír. Lukács hamisan azonosítja az elbeszélőt a szerzővel, és Gertrude-nak, az életerős parasztlánynak azt a leereszkedő és esztétizáló leírását, amit Poggio ad a *Plautus im Nonnenklosterben* (Plautus az apácakolostorban), félreérti; szerinte ez annak a jele, hogy Meyer képtelen felfogni az alsóbb néposztályok történelemformáló erejét. Attól, hogy Meyer távol van a parasztságtól, azért még nem kell ezt a kissé ágrólszakadt, egocentrikus humanistát választania szócsovéül. Amikor Lukács nagy buzgalommal állítja szembe Meyert Goethével és Walter Scott-tal (Meyer rovására), akkor felismeri, hogy Gertrude és jegyese nyilvánvaló erkölcsi fölényben van a firenzei udvaroncokkal és a cinikus alemann abbéval szemben, akik a *Plautus im Nonnenklosterben* az első és második rendet képviselik. Az ifjú pár viruló gyermeke azt jelzi, hogy a jövő az övék, nem pedig az előkelő Poggioé, aki még fiai züllöttsége ellen sem tud mit tenni.

Hasonlóképpen a *Jürg Jenatsch*ban ábrázolt népet sem tekinti Lukács másnak, mint viasznak, amelyet a magányos és névleges hős olyanná gyúr, amilyenné akarja. Egy új tanulmány kiigazítja ezt a tévedést: a regény harmadik, befejező részében olyannyira megszaporodnak a nézőpontok, azzal együtt, hogy a bűndeni polgárság (kocsmásosok, katonák, a helyi vásárra látogatók) megfigyelései beépülnek a szövegbe, s ez a hullámverés úgy megváltoztatja Jürgnek hadvezéréhez. Rohanhoz fűződő viszonyát, hogy az ember felteheti a kérdést: ki a viasz kicsoda kezében? Meyer központi szereplői igazi jellemet vagy jellem-hiányát csaknem legvégig elrejt, amikor azután a korábban állított és akkor valószínűtlenkedő tetsző kedvezőtlen véleményeket az események menete igazolja. Jenatsch, aki – mint Meyer elismerte – Bismarckra emlékeztet, lelepleződik: hazug és áruló, túl jön és rosszon, akiről már barátai nem tudnak egyértelműen pozitív véleményt formálni. Amidőn halála után kegyelettel adóznak emlékének, mint Bűnden megszabadítójának, a tisztelet szavai üresen konganak – hiszen azok szájából hangzanak el, akik aljasságában cinkosai voltak.¹⁶ Talán a legfinomabb irónia rejlik abban, hogy a francia befolyás alóli felszabadítás célját csak azért sikerült elérni, mert Rohan herceg nem hajlandó részt vállalni Richelieu kétszínűségében – elveti azt a javaslatot, hogy Jenatsch árulása ellen tegyen, a mit sem sejtő svájciak éppoly hitszegő megtámadása révén. Heinrich Proskauer megfelelően értékeli azt, hogy a herceg a becsületet a hasznosság és a hazafiság fölé helyezi, mikor ezt „egy tisztán emberi-erkölcsi cselekedet szabad, erős lelkiismereti eldöntésének” nevezi („die freie, starke Gewissensentscheidung einer rein menschlich-moralischen Handlung”).¹⁷ Ha hősiességet kell ünnepeelnünk, akkor az az erkölcsi állhatatosság hősiessége. Lukácsot a politikai tételek iránti elfogultsága vezette arra, hogy szívesebben olvassa a regényt az erőpolitika felmagasztosulásaként, még akkor is, ha az ilyen magatartás az erőpolitika fő gyakorlójára oly maró hatásúnak bizonyult is.

Lukács a Thomas Mann-féle *Betrachtungen eines Unpolitischen* vonalát követte, amikor Meyer jelentőségének megértésében alapvető fontosságot tulajdonított a szenvedély és a lelkiismeret konfliktusának – de Mann-nal ellentétben, Lukács ezt nem tekintette pozitívumnak.¹⁸ Szocialista realista elkötelezettsége mellett Lukács azért is becsülte le a lelkiismeret szerepét, mert nem szívesen folytatta volna azoknak a tudósoknak akkoriban elterjedt gyakorlatát, akik ezt a feszültséget nacionalista módon értékelték, szembehelyezve a germán erkölcsiséget a római dekadenciával, másrészt pedig azért, mert Meyer világképének alapzatát az ugyancsak erősen hangsúlyos fatalizmusban látta. A mai tudomány diszkreditálta ugyan a nacionalista elfogultságot, a fatalizmus-mánia azonban tartja még magát; még az olyan tanulmányokban is, amelyek az iróniának az elsődleges, uralkodó szerepet jelölnek ki, s amelyekben ezért ébredhetett volna némi szkepszis a végzetnek a regények oksági hálóján belül betöltött szerepével kapcsolatban. Éppen ezért hasznos lehet egy kis kitérő a szabad akarat kérdésére. noha

¹⁵ Anton Bettelheim, ed.: Louise von François und Conrad Ferdinand Meyer. Ein Briefwechsel. Berlin, 1905, 12.

¹⁶ Valentin Herzog: Ironische Erzählformen bei Conrad Ferdinand Meyer dargestellt am „Jürg Jenatsch”. Berne, Francke, 1970, 80., passim.

¹⁷ Heinrich Proskauer: Conrad Ferdinand Meyer. Zbinden, Basel, 1976, 74.

¹⁸ Thomas Mann: Betrachtungen eines Unpolitischen. In: *Th. M.: Gesammelte Werke*, S. Fischer, 1960, XII, 541–542.

ez nem érinti közvetlenül Lukács kritikáját és ő maga ezt mint egy újabb „lábujjhegyre ágaskodó erkölcsi-lélektani tépelődést” („überspitzte moral-psychologische Grübeleien”) szölte volna le. Előbb szemügyre vesszük a filozófiai háttérrel, majd futó pillantást vetünk arra, hogy a végzet milyen szerephez jut néhány reprezentatív műben.

Ha szólni akarunk arról – márpedig a fatalizmus kérdése kapcsán kell erről szólnunk –, hogy hogyan változott Meyernek a valláshoz fűződő viszonya, akkor úgy érezhetjük magunkat, mint aki lassan forgat egy kaleidoszkópot. A kisiút izgatja a mennyország; anyja rosszallja az ifjú ateista gögjét; nővére tanúsítja napkultuszát; lányának tudomására hozza, hogy hisz a lélekvándorlásban; korai költészetét pietista buzgóság hatja át; legtermékenyebb időszakában megkísérel elmenekülni a kereszténységtől, míg végül nem hajlandó (Mann szavaival) elárulni a keresztet – Meyer lelki élete tehát kivételes változatosságot mutat. Bár kevés nyoma van a kálvinizmus hatásának erre az oly érzékeny, kutató és labilis szellemre, erre az elemre módfellett nagy figyelmet fordított a kritika, minthogy a magyarázók hajlamosak a svájci protestantizmust a kálvinizmussal azonosítani, minthogy Meyer leveleiben olykor kifejezésre juttatja előszeretettel a fatalizmus iránt mint az emberi viselkedésmódkat magyarázóként könnyen alkalmazható lomtár iránt, s minthogy néhány szereplőjében vitathatatlanul fatalista-fatalisztikus beállítódást formált meg. Meyer-kutatók egész nemzedékei hagyták figyelmen kívül Meyer könyvtárának tartalmát – csak ez magyarázza, hogy miért nem ismerték fel azt a hatást, amely sokkal meghatározóbb volt Meyer munkásságára nézve, jelesen a tizenkilencedik századi determinisztikus történettudomány befolyását.

De ha nem is szerzünk tudomást Meyer könyvtáráról, annak tartalmáról, akkor is érdemes lett volna ezt a kérdést tanulmányozni, hiszen Meyernek egész életén át olyan történész-barátai voltak, akik a legújabb történetírási elméleteket jól ismerő emberekkel érintkeztek. Párizsi diákként Meyer bejárta annak a François Mignet-nek az előadásaira, akinek a francia forradalomról írott munkája, a „l'école fataliste” mesterművének számít.¹⁹ (Meyer szabadelvűségéből következett, hogy a forradalmat szükségszerűnek próbálta beállítani. Amikor a szükségszerűség-érvet a Második Császárság idején kevésbé liberális ügyekre kellett alkalmaznia, fenntartásokat dolgozott ki fatalista tantétéleivel kapcsolatosan.) Meyer szellemi beérése egybeesett annak a történetírói iskolának a kivirágzásával, amely az átöröklés és a környezet mindent átható befolyását vizsgálta. A *Novellen* forrásait tanulmányozva kiderül, hogy milyen sokat köszönhetett Meyer kora történészeinek; sőt, merem állítani, hogy a történelmi okszerűségről kialakított nézetei sokkal közelebb állnak a pozitivistákéhoz, mint az eleve elrendelés archaikus dogmájához, amelyet maga is kigúnyolt „Hugenottenlied”-jében.

A szabad akarat kirekesztése az emberi viszonyok köréből nem illett Meyerhez. Könyvespolcán három mű is azt dokumentálja, hogy izgatta az a dilemma, amelyet a determinizmus a választás védelmezői elé állított: a francia protestáns gróf, Agénor de Gasparin könyve: *La liberté morale*. (Az erkölcsi szabadság) a francia pozitivistá Étienne Vacherot munkája: *La science et la conscience*. (A tudomány és a tudat) s A. Kymé a svájci filozófia-professzoré: *Das Problem des Bösen*, (A gonosz problémája).²⁰ Gasparin és Kym könyve ajándék lehetett – Gasparin kapcsolatban állt a teológus Ernest Naville-lal, akinek műveit Meyer és nővére németre fordította, Kym pedig Zürichben tanított. Vacherot értekezésének beszerzése némi erőfeszítést követelhetett. Meyer valószínűleg a *Revue des Deux Mondes* hasábjain találkozott vele először – ezt a lapot rendszeresen olvasta –, s azért vette meg, mert a traktátus témájával rokonszenvezett. Az, hogy Gasparin és Vacherot könyvei túlélték a francia könyveknek azt az autodaféját, amelyet Meyer a háború után rendezett, mutatja, hogy Meyer milyen fontosságot tulajdonított nekik. Vacherot-t az teszi a három közül lényegessé, hogy elutasít minden természetfölöttit és minden metafizikát. A könyvek ritkasága és obskurussága miatt szükséges valamelyes idézetekkel szolgálnunk.

Kym is és Vacherot is amellett kardoskodik, hogy szigorúan el kell határolni két egymást felváltó, de kiegészítő birodalmat: a fizikait és az etikait, avagy – Vacherot szójátékos terminológiájában – az ismereti és a lelkiismereti (science – conscience) szférát. Kym szerint a természet célszerű elrendezésének etnikai analogonját leljük fel az ember választási szabadságában, amelyet csak az korlátoz, hogy tetteink következményei fölött nem tudunk ellenőrzést gyakorolni. A gonosz létezik a

¹⁹ Yvonne Knibiehler: *Naissance des sciences humaines: Mignet et l'histoire philosophique au XIXe siècle*. Flammarion, 1973.

lélemben – de a természetben nem. Amikor ösztöneinknek engedelmessé válnak, akkor pusztán tévedést követünk el („ein zwar verkehrtes, aber kein schlechtes Handeln” – „tán visszás, de nem rossz cselekedet”²⁰), de gonosz cselekedetünk akkor, amikor a közjót önös célok miatt tesszük kockára. Az ilyesfajta viselkedés egyre ritkább lesz majd, mert az emberiség egyre kevésbé lesz önző és így halad a tökéletesség felé: „A gonosznak a jó győzelme általi megsemmisülése az az eszmény, amelyre az emberiség története tör” („Die Vernichtung des Bösen durch den Sieg des Guten ist das Ideal, welches die Geschichte der Menschheit anstrebt” – 78). A magasröptű absztrakciónak ebből a ziccerhelyzetéből Kym nem tesz semmiféle javaslatot arra nézve, hogy Istennek ez az olyannyira áhitott földi királysága (55) hogyan valósítható meg.

Agénor de Gasparin gyakorlatiasabb. Reformista hevületét ő abból merítette, amit az *Újszövetség* forradalmi revelációjának tekint, és hadjáratot folytatott az afrikai gyarmatok rabszolgakereskedelme ellen, egy kultúra civilizáltságának fokát pedig azon mérte le, hogy milyen magatartást tanúsít a család és a nők iránt. Konzervatívabb teológiájába beletartozik az is, hogy elfogadja az isteni gondviselés eszméjét, sőt, az isteni kiválasztást is, viszont hevesen elutasítja a végzet fogalmát, amely semmissé teszi „azt az erkölcsi tengelyt, amely körül az események megfordulnak” („axe moral autour duquel se meuvent les événements”, II. 52). A „történelmi fatalizmusról” (le fatalisme historique) szóló fejezetben elítéli a fatalizmusban való hit mindhárom fázisát – a vallást, a filozófiát és a pozitivistát is –, bár eléggé *au courant* ahhoz, hogy elismerje a miliő és az átöröklés meglehetősen befolyását. Gasparin szerint az isteni törvény elleni egyetemes lázadás akarataunk szabadsága mellett bizonyít, ami további alátámasztást kap a lelkiismeret elemzése révén, amit az emberek mindig és mindenütt ismertek. Az egoista jellemzése azt illusztrálja, hogy a szabadságot hogyan lehet rossz cél érdekében felhasználni, s ez a jellemzés joggal alkalmazható a bűnösökönél megváltójának, Jürg Jenatschnak a pályájára:

Tel homme . . . écrase tout autour de lui sous sa lourde personnalité; mais ce qu'il écrase d'abord, c'est lui même. Il fait des esclaves, mais en commençant par lui. Voyez-le: poursuivant sans vergogne son succès, sa gloire ou son profit au travers de ce qui lui fait obstacle . . . marchant sur les autres, blessant, mutilant . . . il se donne pour ce qu'il est, un franc égoïste.” (II. 161)

(Az ilyen ember . . . súlyos személyiségével mindent elpusztít maga körül: de mindenekelőtt önmagát semmisíti meg. Rabszolgákat teremt, de önmagával kezdi. Nézz csak rá: orcátlanul űzi a sikert, a dicsőséget vagy a hasznot, keresztyűgázolva mindazokon, akik gátolják . . . , megsebesíti és megcsónkítja őket . . . , annak mutatja magát, ami valójában: nyílt egoista.)

Gasparin helyteleníti a felelősség elhárításának olyan kísérleteit, hogy tetteinket a természet sugalmazásainak tulajdonítsuk („temperament”, II. 71). Azt pedig, hogy különböző nemzetek a történelemben betöltött gondviselő küldetésükre hivatkozzanak, azzal utasítja el, hogy mindez a bűnűsálgos igazolása akar lenni (II. 64).

Gasparin nem abban látja a fejlődést, hogy a legmegfelelőbb valami mechanisztikus módon fennmarad – a sikeres bünt kettős bűnnek nevezi –, hanem abban, hogy feltárjuk az egyéni szabadságot, oly módon, hogy megtérünk, erkölcsileg újjászületünk és a kötelességet fölébe helyezzük a gonosz kívánságoknak és vágyaknak (I. 350). Az egyéni szabadság iránti tisztelete oda vezet, hogy azt követeli: csökkenjen az egyháznak és az államnak a nemzet nevelési és vallásos tevékenységére gyakorolt befolyása; az osztálykülönbségek eltörlésére ez nem terjed ki. Arisztokratáként egyenlőségjelet tesz a kollektívizálás és a pogányság közé, és ócsárolja a „demokratikus, szocialista és istentelen despotizmust” („le despotisme démocratique, socialiste et impie”, II. 511), amely a legfőbb lépés az egyéniség feláldozása felé vivő úton. A történelem sokkal több, mint egy személytelen oksági láncolat, mint „egyfajta gigászi dialektika” („une sorte de dialectique gigantesque”), ahogyan azt Taine, Buckle és Cousin „histoire fataliste”-je meghirdette, mert a történelmet azoknak a nagy embereknek az erőfeszítései formálják, akiket Gasparin a következőképp magasztal: „nagy emberek, hősök, minden esetben egy meggyőződés bajnokai” („Grands hommes, héros, en tous cas chevaliers d'une convic-

²⁰ Agénor Gasparin: *La liberté morale*. Paris, Michael Lévy, 1868; *A. L. Kym: Das Problem des Bösen*. München, F. Ackermann, 1878; *Etienne Vacherot: La science et la conscience*. Paris, G. Bailliére, 1870. Az idézetek forrásait zárójelben adjuk.

tion”, II. 516 – Rohan herceg jó leírása). A Guizot- és Quinet-féle *La révolution* példázza azt az „erkölcsi és szabadelvű történetet” („l’histoire morale et libérale”, II. 68), amelynek célja: ezen csillogó vértetű bajnokoknak másokra gyakorolt befolyását felmutatni. Az erőszakos és romlott rendszerekkel vívott harcaik során e lovagok vereséget szenvedhetnek, de Gasparin szilárd és lelkesült hite abban, hogy ők az isteni igazság eszközei, kevés kétséget hagy a jóság végső diadala felől, bár erről Gasparin furcsa módon hallgat. Az elhallgatás – egy olyan műben, ahol az olvasót gyakran nyakig ellepik a retorika hullámai – talán azzal magyarázható, hogy Gasparin hajlamos hinni az eredendő bűnben, az ember veleszületett romlottságában.

Az 1860-as 70-es évtized végén Meyer azzal foglalkozott, hogy a korábbi meggyőződéseket vette alapos vizsgálat alá, s ennek része volt az is, hogy olyan „fatalista” történetírókat tanulmányozott, mint Buckle.²¹ Így azután sokkal inkább hajlott a természetfölöttit elutasító Vacherot-hoz, mint Gasparin konvencionális kegyességeihez. A *La science et la conscience* iránt először valószínűleg azért kezdett érdeklődni, mert a könyv olyan megvetéssel szólt a siker hegeli „apoteózisáról, erről a jog- és erőszakfilozófiáról” („apothéose du succès, cette philosophie du droit et de la force”, 124), ami megerősíthette Meyerben a „Realpolitik” iránti ellenséges érzületet, melyről levelezése tanúskodik. Növelhette érdeklődését, hogy Vacherot arra tett kísérletet, hogy megszabadítsa a világegyetemet a „fatalité mécanique”-től, a gépies sorsszerűségtől (48).

Vacherot művének központi kérdése az okszerűsége. Azt állítja, hogy a determinizmus nem tagadja a szabad akaratot, és kitarat emellett, hogy a fizikai tudományoknak csak korlátozott szerep jut a történelem menetének meghatározásában. Elismeri, hogy sokkal tartozik elődjének, Maine de Birannak, dualizmusát pedig Leibniz „quod in corpore Fatum, in anima est providentia”-jára vezeti vissza (84). A sors itt determinizmussá, fiziológiává, asszociációs lélektanná alakul át; a gondviselés pedig az emberi pszichében mint lelkiismeretben helyezkedik el.

Vacherot széles értelemben fogja fel kulcsfogalmait. Szerinte az igazság nem megkorlátozások és jutalmak rendszerének jelentékezik, hanem az egyéni felelősség igénylésében: („cette chose morale qui a pour mesure propre le degré de mérite proportionnel à l’effort de volonté”, 157). A lelkiismeret fogalmába – szemben az angollal, amely az erkölcsi vonatkozásokra korlátozódik – beletartozik már a tudatosság is, az az elmeállapot, amely a tudatlélektan szerint elemezhető; a tudatlélektan azonban nem az empirizmuson, „a törvények keresésén” („la recherche des lois”) alapul, hanem „az okok intuícióján” („l’intuition des causes”, 88). Am az embert a természet erőitől megkülönbözteti, az az én öntudata és az a képessége, hogy az akaratot az ész szolgálatába állítsa. A szenvedélyeket és az ösztönöket le kell győzni, bár az akarat még akkor is szabad marad, ha ezek a gyöngeségek megrögződnek: „A szabad döntés gyakorlásának akadálya nem az akarat fölött működő eszmékben, hanem az ösztönök és a szenvedélyek működésében van” („l’obstacle à l’exercice du libre arbitre n’est pas dans l’action des idées sur la volonté; il est dans l’action des instincts et des passions”, 43). Amikor az ész veszi át az ellenőrzést, az embert „a jó” („le bien”) felé vezeti a lelkiismeret – „a működő én-érvék”, „az elv”, „a szubsztancia” („le sentiment du moi en action”, 168.; „le principe”, „la substance”, 180); ezek azok az eszközök, amelyeknek révén a lélek fölfedezi önmaga evilági istenségét, amely isten „természetünk eszméjét” („l’idéal de notre nature”, 178) megalkotja és egyben alkotja. A világi miszticizmus dallama tovább zeng ott, ahol Vacherot elfogadja a Maine de Biran-féle „igazság szellemét”, ami a lélek mélységeiben ragyog” („l’esprit de vérité”, qui luit dans les profondeurs de l’âme”, 181).

Gasparinhoz hasonlóan Vacherot is elemzi, hogy a Herdert, Vicot és Montesquieu-t követő történészek leragadnak a politikai események és a gazdasági, földrajzi és néprajzi feltételek viszonyánál. Ez szerinte nem több, mint egy redukív „társadalomlélektan” („psychologie sociale”, 93). Ezek a történészek nem vesznek tudomást a nagy egyéniségek életében felfénylő lelkiismeret sugarairól, s saját felelősségükre térnek el a tiszteletre méltó mintáktól. Míg Livius azért sorakoztatta fel főszereplőit úgy, mintha „a dolgok hatalma” („la force des choses”) nem létezne (96), mert arra tesz kísérletet, hogy a régi Róma polgári erényeinek felelevenítésére buzdítson, addig az új történetírói módszer a személyiség mozzanatát feláldozza, és pedig az „abszolút fatalizmus” és a „feltétlen optimizmus” („fatalisme absolu”, „optimisme sans réserve”, 129) hamis bálványainak oltárán – ezek a bálványok pedig a hegeli „ami létezik, ésszerű” elvéből sarjadnak.

²¹ Jackson, I. m. 59.

Ismét összhangban van Gasparinnal Vacherot, amikor amellett kardoskodik, hogy a történetírásnak „a nagy történelmi főszereplőkre” („grands acteurs historiques”) kell összpontosítania: „Mindenekelőtt itt szemlélhetjük az emberiséget szabadságában, személyiségében, valóban emberi életében: szép és drámai látvány, esztétikai hatású s csodás erkölcsi okulás” („C'est là surtout qu'on peut contempler l'humanité dans sa liberté, dans sa vie vraiment humaine: beau et dramatique spectacle d'un effet esthétique et d'un enseignement moral admirable”, 92–93.). Éles határ választja el a valódi erkölcsi kiválóság nyáját a zsarnok Napóleon fekete bárányaitól: „A történelmi személyiség igazi nagysága nem az önösségben rejlik, ami a zsarnokot teszi, sem a vonzerőben, ami a tribunust; hanem a gondolat erejében, a jellem energiájában, ami az ezen egyének képviselte társadalmak igaz eszméinek, nemes érzelmeinek, jogos érdekeinek szolgálatában áll” („La vraie grandeur des personnages historiques n'est ni dans l'égoïsme qui fait les tyrans, ni dans l'entraînement qui fait les tribuns: elle est dans la force de la pensée, dans l'énergie du caractère, mises au service des idées justes, des sentiments genereux, des intérêts légitimes des sociétés qui representent ces individus”, 118). Vacherot világosan amellett áll ki, hogy a klasszikus történelem-modellekhez, „az események teljes személyességgel és teljes drámaisággal való ábrázolásához” („la représentation toute personnelle et toute dramatique des événements”, 98) kell visszatérni, a felelősségérzék rehabilitálása érdekében, s azért, hogy a múlt leírásába az erkölcsi tanítás elemét lehessen belevinni, de a fizikai világ determinisztikus magyarázatának feladása nélkül – ennek érvényességét ugyanis Vacherot nem hajlandó kétségbe vonni. Teljesen érthető, hogy megkerüli a kérdést: megéri-e a filozófiai következetlenség kockázatát vállalni ezen idealisztikus cél érdekében?

Meyer történetírása éppen azt a kockázatos egyensúly-mutatványt képviseli, amely egyszerre próbálja megtartani a pozitívizmus és a protestáns szabadelvű idealizmus összeférhetetlen szemléletmódjait. Nagy embereket választ hőseiül; s ebben legalább annyira szerepet játszott az, hogy olyanfajta történelmet akart írni, mint amilyennek Vacherot volt a szószólója, mint a puhány kompenzáló fantáziája vagy mint egy, a monumentalitás ígézetében élő korszak hősi pózolás. Az olyan brutális tetteket, mint a tömeggyilkosság, a nemi erőszak, a fejszés gyilkosság és a megvakítás megörökítette a krónikában (ez finnyásabb kortársait zavarta is), azzal a szándékkal, hogy az emberi természet mélyebb lehetőségeit illusztrálja; a valóság érdekében a gondolkodó embernek szembe kell néznie ezekkel. Meyer szeme előtt ott lebegett annak a politikai gondolkodónak a gyakorlata, akinek élelátását egy korai versében ünnepelte: Niccolò Machiavellié. Mindkettejük munkáira rányomja bélyegét az, hogy az embernek társaival szembeni embertelensége nem hízogó leírásának és a nemzeti szintű erkölcsi újjászületés álmának kinkeservvel egymás mellett kell léteznie, és az, hogy mindketten tisztában vannak a véletlennek és a választásnak is a történelemben játszott fontos szerepével.²²

El kell ismernünk, hogy a tanító elem általában nem tolakszik az előtérbe. Meyer sokkal igényesebb volt annál, hogysem az ujjával fenyegetőzött volna. Távol tartotta magát svájci honfitársa, Keller „prédikálásának” hagyományától, s erősen támaszkodott azokra az ironikus elbeszélő technikákra, amelyek nemcsak lehetővé teszik, hanem egyenesen kihívják az ellentmondó értelmezéseket: Becket keresztény szent-e, vagy pedig a nietzschei „ressentiment” inkarnációja? Jenatsch a hősök hőse-e, vagy pedig gazfickó? Pescara a sors áldozata-e, vagy pedig önhitt szerencselovag? Meyer, úgy tűnik, ily módon megadja magát annak a teljes erkölcsi relativizmusnak, amelyet Lukács „modernsten Agnostizismusnak” bélyegzett, s amely mások szerint az elbeszélői nézőpontok elmozdításában rejlik. De az a benyomásunk felületes; mert igenis érzékelhető egy etikai üzenet. A jó ítélőképességű olvasó, ha kellő judíciummal összeveti a novellák eseményeinek menetét az események résztvevőinek és nézőinek értékeivel és véleményeivel – ahogyan Herzog teszi ezt a *Jürg Jenatsch* elemzésekor –, kihüvelyezhet egy olyan értékrendszert, amit Meyer elfogadott, sőt, a maga óvatos módján hirdetett is. Szintézisbe hozza a keresztény humanizmust a „noblesse oblige” elvével, kiáll a türelem, a lojalitás, a békeszeretet, a barátság, az önfeláldozás, a nagylelkűség és a megbocsátás erényeinek ügye mellett, és szembeszáll a fanatizmussal, a hatalommal való visszaéléssel, a szívtelenséggel és minden olyan etikával, amely a legéletrevalóbb, a legmegfelelőbb túlélését igazolhatná. Ezen értékek megvalósításának előfeltétele természetesen az embernek az erkölcsi

²² Myron Gilmore: *The World of Humanism 1455–1517*. New York, Harper and Row, 1952, 134–45., 202–203.

választásra való képessége – Kym „freier Entschluss”-a, Gasparin „liberté morale”-ja és Vacherot „conscience”-a.

Meyer regényeinek bizonyos aspektusai amellett tanúskodnak, hogy az emberi dolgokban a legfontosabb a lelkiismeret, míg mások az irracionális rejtekeit és a lelkifurdalás nélküli bűnre való képességet tárják fel. A *Gustav Adolfs Page* (Gusztáv Adolf apródja) előtt keletkezett történetekben Meyer alábecsüli a lelkiismeretet mint erkölcsi tényezőt, annak ellenére, hogy a történetek fatalisztikus színezetűek – e színezetre térünk ki röviden. Jenatsch úgy ad számot az eseményekről, hogy az megfelel megalkotója számadásának is: „minden természetesen folyt le, okot követett az okozat” „alles is ganz natürlich zugenagen, verkettet nach Ursache und Wirkung”, 36).^{*} Meyer életének látszólag legboldogabb és legtermékenyebb időszakában, a középső korszak oly csodálatraméltó novelláiban festett üvegablakokhoz hasonlatos komor hangulat uralkodik – ahogyan ezt Meyer írta *A szent* című művéről (284). Például az a legendás hozzátétel ehhez a történethez, hogy Henrik király megerőszakolta Thomas lányát, Grace-et, allegorikus erejűvé lesz, ha úgy olvassuk, hogy figyeljünk rá: Vacherot azonosítja a „kegyelmet” (la grâce) „az emberi lelkiismeret egyfajta kivettésével” („une sorte de projection de la conscience humaine” 177., Vacherot kiemelése). Amikor a békülésre hajlandó Becket meghátrál a király felfuvalkodottsága előtt, a belső aljasság jegye előtt, végül is úgy dönt, hogy nem követi új gazdáját, Krisztust: legyőzi undorát és megbocsát korábbi királyi gazdájának – már kijelentette, hogy mindez emberfeletti jellemerőt követel. A lelkiismeret behódol az elnyomó középkori környezet korlátai és a passzív bosszú szerezcsen hajlamai előtt. A *Die Hochzeit des Mönch*ben olyan hatalmas szerephez jut az ösztön, hogy csaknem tagadó a válasz arra a kérdésre: képes-e az akarat kiállni a szenvedéllyel szemben? S ez gúny tárgyává teszi Kym és Vacherot jószándékú ágalásait ésszerű képességeink diadaláról. Michael Shawnak mégis igaza van, amikor Astorrét, a renegát szerzetest Meyer elszánt hősei közé sorolja,²³ és Becket is ura saját helyzetének egészen az önként vállalt mártírium pillanatáig. A determinisztikus összetevő sohasem válik teljesen átfogóvá, ahogy egy naturalista regényben történne.

Meyer utolsó alkotóperiódusának novellái az ironikus mód fokozatos feladását hozzák. Ezek az első német nyelven írott művek, amelyek a reformer Tolsztojjal és az apostoli Dosztojevskijjal történt találkozásról adnak hírt – Meyer mindkettejüket franciául olvasta –, s céljuk, hogy harsonával hirdessenek etikai elveket. Meyer az akaratszabadságot tette meg a *Pescara megkísértése* központi témájául.²⁴ Pescarát nem lehet a korona felajánlásával megkísérteni, mert reménytelen helyzetben, a halál küszöbén él, de nem engedi, hogy az emberi tervek semmiségének és a sors mindenhatóságának tudata megbénítsa azt az akaratát, hogy a könyörület ügyét támogassa minden látszólag elsöprően erős eséllyel szemben (219). Szabadsága egyfajta szabadság akkor is, ha arra korlátozódik, hogy Pescara azt akarja, amit kell.

Meyer fatalizmusa távolról sem az a meghatározó jellemzője az író világgépének, ahogyan valamikor nevezték;²⁵ ironikus nyilai számára is céltáblául szolgál. Sokkal hosszabb tanulmány kellene ahhoz, hogy ezt a problémát végigkövessük, ahol is el kellene mélyülnünk abban a fatális vonzerőben, amit a fatalizmus irodalomtörténészek generációira gyakorolt. Most csak egyetlen korai prózai műre, a *Das Amulette*re szorítkozhatunk, amely egy nagy katasztrófa, a Szent Bertalan éji vérengzés körül összpontosul, valamint a *Jürg Jenatsch*ra, Meyer legkidolgozottabb történelmi freskójára.

Az okszerűség mindkét műben világos. Mindkettő politikai szempontból magyarázható konfliktust dramatizál. A párizsi feszült helyzet abból fakad, hogy a hugenották csúfot űznek a szokásokból és népszerűtlen külpolitikát akarnak lenyeletni egy erre semmi hajlandóságot nem mutató többséggel. Ők és vezetőjük, Coligny, szembekerülnek Katalinnal és a katolikusokkal a király kézbentartásáért vívott harcban. A *Jürg Jenatsch*ban Spanyolország és Franciaország mesterkedik azon,

*Horváth Zoltán fordítása. A *Jürg Jenatsch* idézeteit az év nélkül megjelent Grill-kiadású (Bp.) *A szent – Jürg Jenatsch* c. kötetből vettük. – A ford.

²³Michael Shaw: C. F. Meyer's Resolute Heros. DVjs 40(1966), 360–390.

²⁴Meyer: Briefe, II., 126.

²⁵Ernst Feise: Fatalismus als Grundzug von Conrad Ferdinand Meyers Werken. Euphorion 17(1910). Feise kötetében is: Xenion. Baltimore, 1950.

hogy elfoglaljon egy stratégiailag döntő svájci tartományt, amely eltökélte, hogy mindenáron megvédi függetlenségét. Meyer jelentős mértékben lecsupaszítja történelemformálóinak mozgatórugóit: Katalin királynő például megveti idősebb fiát és birodalma jólétének ügye fölé helyezi a dinasztikus megfontolásokat: a *Jürg Jenatsch* francia királya neheztel Rohan hercegre annak protestáns párt-hűsége miatt.

Bár a küzdő felek rendkívüli egyének, gyakran kivételes karizmával vagy értelmi képességekkel megáldva, a tömegek akarata olykor őket is uszályába keríti; és mindegyiküknek, leszámítva a hétpróbás cselszövő Richelieu-t, megvan a maga sebezhető oldala. IX. Károly gerinctelensége nélkül és a katolikusok gyűjtogató hangulata nélkül a mézárálás nem ment volna végbe. A hasonló veltlini mézárások a vallásos fanatizmusra vezethetők vissza, és az egész nép szembemállása az arisztokrata befolyással nyilvánvaló abból, amikor megbélyegzik Planta szövetségét Spanyolországgal.

A magánzférában ugyanígy határozható meg ok és okozat kapcsolata. Míg Boccard, a szabad akarat szószólója nemeslelkű és hazafias, addig Schadau viselkedését többnyire a konvenciók irányítják, s az a vágy, hogy bebizonyítsa: egyenrangú azokkal, akik gondolkodását alakították. Életét nem Szűz Mária beavatkozása, hanem Boccardnak az a lovagiatlan tette mentette meg, hogy röviddel egy párbaj előtt talizmánt csúsztatott zekéjébe, s a párbaj során Schadaut gyakorlatlansága „bélyeges” emberré teszi. Azután ismét megmenekül, mert az az őr, aki Párizsból futni hagyja, korábbi vívómestere, emlékszik rá, hogy Schadau egykoron lehetővé tette neki a bebörtönzés elkerülését (Schadau szerint: „akaratlanul”). Az indítékok a *Jürg Jenatschban* egész skálát futnak be: a szellemi fogyatékos tévképzettől (Agostino) a mohóságon (Jürg), az ambícion (Jürg és Waser) és a vérbosszún (Lukas) át egészen a hazafisáig (Jürg, Pankraz), a szerelemig (Lukrezia) és a lojalitásig (Rohan, Wertmüller). Mint az általa oly igen csodált francia moralisták, Meyer is jeleskedik az indítékok elemzése terén.

A természetfölötti mindenütt racionálisként jelenik meg. Egyetlen olvasó sem hiheti azt, hogy a Szűz csak azért mentette meg, gyógyította meg Boccardot, hogy azután Párizs utcáin vehesse oda a halálnak. Az a villámcsapás, amely Schadaut visszatérítette Melunba, éppen olyan véletlen, mint a vívómester jelenléte egy döntő fontosságú fordulópontonál. Sőt: Schadaunak látomása van akkor, amikor a Louvre-ban csapdába ejtik – nemrégiben még ezt is szellemesen megmagyarázta valaki, az abnormális lélektan elvei alapján.²⁶ A *Jürg Jenatschban* szereplő csodák és őrdögi beavatkozások nem egyebek, mint az árnyék és a szél összjátékai vagy egy szereplő áluhás felbukkanása. A csodák csakis a babonás tudatban léteznek. Ahol az együgyű a csodás jeleket az isteni akarat jeleinek tartja, ott a pallérozottabb elme a jót (önmagát) jutalmazó és a gonoszt büntető gondviselés kezét látja, mások meg a sors furfangját veszik észre.

A *Das Amulett*-ből hiányzik a kálvinista gondviselés irányító kezének nyoma. Nem csak hogy tömegesen mézáróknak le hívóket, de meggyőződésük éppen hogy ahhoz járul hozzá, hogy hóhéraik kezére kerüljenek. Az előre elrendelés és a passzivitás és halálos kapcsolatát illusztrálja az is, hogy Schadau beletörődik egy olyan párbaj megvívásába, amelyet nem nyerhet meg, s az is, hogy Chatillon nem hajlandó elhagyni a várost a tömeggyilkosság előestéjén, mert őszinte – éppúgy, mint hittestvérei szerint – a helyzet „verhängnisvoll”. Ezért a hibás helyzetfelismeréséért életével fizet, s Schadaunak is meg kellett volna halnia, ha Boccard nem kétszínű. Schadau ezt nem érti meg, mert hisz neki fenn kell tartania az eleve elrendeltetésbe vetett hitét, hogy büntudatát csillapíthassa s hogy önmagáról mint a végzet dédelgetett gyermekéről hízolgó képet alakíthasson ki.

Chatillonhoz és Schadauhoz hasonlóan a *Jürg Jenatschban* a hugenotta Rohanok is az előre elrendeléssel magyarázzák az eseményeket (Rohan: „az emberiség élete kezdettől fogva a bűn és bűnhődés láncolata”, „Verkettung von Schuld und Sühne”, 116), de nincs jele annak, hogy az isteni megtorlás, amelyre a herceg hagyatkozik, valaha is bekövetkezne. Felesége gyakran utal a „Verhängnis”-re és a „Schicksal”-ra, de ez inkább retorikus, mintsem metafizikai kifejezések – más szereplők ugyancsak hajlamosak a melodramatikusságra. Vannak hasonló megfogalmazások: „a barátját pusztító végzet” („das seinen Freund zermalmente „Verhängnis”, 122), és: „Ismét Rohan tartotta kezében a sors serpenyőjét” („Rohan hielt wieder die Urne des Schicksals in den Händen”, 92). Ezek az írónak vagy azt a vágyát juttatják kifejezésre, hogy a barokk hangvételt

²⁶ Dennis McCort: Historical Consciousness Versus Action in C. F. Meyer's „Das Amulett”. Symposium 22(1978), 117–118.

hódítsa vissza, vagy pedig a szereplőknek azt az erőfeszítését, hogy saját balfogásaikat mentegessék. Erre az utóbbira elég egy példa: miután okosan kitervelte és elleplezte Ruinelli elleni gyilkosságát, Jenatsch arról beszél, hogy belelépett „alattomos sorsa csapdjába” (87). A sors és végzet szókincsének ez a túltengése nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy az egész regény folyamán a főszereplők maguk hozzák meg saját döntéseiket – Meyer használja a „döntően beavatkozni” („entscheidend eingreifen”, 92) kifejezést –, s azt, hogy amit ők végzettségüknek szeretnének tekinteni, az valójában saját tetteik következménye.

A választást megerősíti az, hogy a szereplők következményekkel terhes döntéseket hoznak. Ezt a döntéshozatalt azonban a közélet szintjén a társadalmi erők, a magánélet szintjén pedig az irracionális, a már emlegetett előjelek korlátozzák. Hogy ilyenek vannak és szerepet játszanak, annak még megdöbbentőbb példája az a jelenet, ahol Lukrezia meggyilkolja Jürgöt. Amikor szerelméhez azzal a bárdal közelít, amellyel egykoron apját ölte meg, ezt csaknem alvajáró módjára, „álomszerű elhatározásában” („in traumhaften Entschluss”, 268) teszi. Az így elmondott és ilyen kétértelmű kifejezés felfedi: Meyer felismerte, hogy micsoda nehézségekkel kell a jóindulatú embernek szembenéznie, ha embertársait az indíték hártványékony jegén állva, s nem az eredmény szilárd alapzatáról kell megítélnie.

Az, hogy Meyer a lelkiismeretet igenli a determinizmussal szemben, több bátorságot követelt, mint Kym és Vacherot esetében, mert ő – mint előtte Georg Büchner is – sem az ösztönöket nem trivializálta, sem pedig az ész ezredéves diadalát nem hirdette.²⁷ Bár Lukács elfogadhatta volna a fatalizmus álarca mögött megbúvó determinizmust – Engelsnek a Mignet fatalista történetírása iránti csodálata világossá teszi, hogy ez nem volna a marxista nézőponttal ellenkező –,²⁸ nem tudott türelemmel viseltetni Meyer teológikus homályosságával szemben. Meyer az olyan egzisztencialistákhoz hasonlatos, mint *A pestis* Camus-je, amennyiben ragaszkodik az emberi képességekhez, sőt, ahhoz a kötelességhez, hogy még a legkilátástalanabb helyzetben is erkölcsi mérlegelésre van szükség, intuitíven meghatározott erkölcsiség alapján; de Meyer tud arról a negatív erőről is, amelyet a *Jürg Jenatschban* így ír le: „az emberekben és dolgokban lakozó, az önző érdekek körét leromboló, igazságos megoldásokkal szemben mutatkozó ellentállás” („den Menschen und Dingen inwohnenden Widerstand gegen gerechte, einen selbstsüchtigen Interessenkreis durchbrechende Lösungen”, 158) – s ez az olyan reményeket, mint a németországi társadalmi kérdések végleges megoldásáé, halványakká és csaknem hiúakká teszi.²⁹ Meyer műveiben a szolidaritás és a harmónia gesztusai nagyon későn jelennek meg, a halál árnyékában; s utópiáit Meyer a patriarchális idill világába szorítja vissza, távol a lármas tömegetől, vagy az eljövendő birodalom körébe, ahol majd a könyörületesség és az igazságosság ellentétes erői végül összebékülnek. Meyert egész prózaírói pályáján egyetlen fogas kérdés izgatta mindvégig: miért vannak közöttünk olyanok, akiknek dühödtt erkölcsienlensége süket tud maradni a lelkiismeret szavára, mint Medici Katalin királynő, akiből „hiányzott a jó és a gonosz iránti érzék” („ohne Sinn für Gutes und Böses”, 30)?

A náci–szovjet konfrontáció fenyegető közelségében Meyer izgalma ilyen erkölcsi talányok felett, hajlama a biológiai determinizmusra és a tudattalan iránti érdeklődése (amely annyira felkellesztette Sigmund Freudot, hogy első irodalmi tárgyú tanulmányát a *Die Richterinn*nek szentelte), szertelenül individualista fényűzésnek és antiszociális engedékenységnek tűnhetett. Egy olyan világ, ahol az ellenőrzés alól kicsúszott érzelem, a belső hangok, incesztuális sóvárgások, az álmok sugalmazásai, a zabolátlan libidó, az alkoholgőzös állapot és az irányát vesztett hatalomvágy oly gyakran visz véghez pusztítást, Lukácsnak mint eltorzult világot kellett visszaautasítania. A harcos Lukács, mint *A történelmi regény* 1954-es kiadásában maga is elismeri, a könyv írásakor nagy reményeket táplált a baloldali csapatok spanyolországi győzelme iránt, s bízott abban, hogy a németek elszánnák magukat arra, hogy a fasizmus alól felszabadítsák magukat. Kíváncsiak lennénk, hogy Lukács értékelése Meyer munkásságáról nem lenne-e ma sokkal kedvezőbb, negyvenöt év elteltével, mikor számos problémát, úgy tetszik, már nem látunk olyan élesen.

²⁷ Jackson. I. m. 79.

²⁸ 1886-ban Engels így ír: „De tous les historiens bourgeois, c'est Mignet que je préfère.” L. Knibiehler, I. m. 81. Magyarul: *Marx–Engels Művei*, 36. köt., Kossuth, Bp., 1978, 435.

²⁹ HKA, IV. köt., 350.

A NÉGYNYELVŰ SVÁJC

Die viersprachige Schweiz. Herausgegeben von Robert Schläpfer Zürich–Köln, 1982. Benziger Verlag, 356.

Ez a már címével is számunkra különösen sokat ígérő kötet, mely több svájci nyelvész közös munkája, ennek az államszövetségnek négy nyelvterületét mutatja be, az ország lakóinak betelepülésétől kezdve napjainkig. Erre a számbavételre, mely önvizsgálatnak is tekinthető, a szerkesztő szerint azért volt szükség, mivel még maguk a svájciak is keveset tudnak a franciául, olaszul és rétorománul beszélő déli tájaknak, sőt a németajkú keleti részeknek a nyelvi állapotáról is. E közös vállalkozás célját a szerkesztő abban jelölte ki, hogy e mű a bonyolult nyelvi állapotok ábrázolásával hozzásegítse hazai és külföldi olvasóit a tényleges helyzet ellentmondásosságának mélyebb megértéséhez.

Bevezető tanulmányában a szerkesztő először is a nyelvjárás és a szabványosított irodalmi nyelv fogalmának a meghatározását kísérel meg. Hangsúlyozza, hogy Svájc, mint többnyelvű ország eleven cáfolata a nemzeti nyelv azon eszméjének, amelyet a XVI. századi humanisták óta az állam-eszme teoretikusai, főleg pedig a központosított államhatalom képviselői mindig is hirdettek. Eszerint a nemzet egyenlő a nyelvvel, illetőleg a nyelv a nemzettel, s ennek megfelelőleg *cuius regio, eius lingua*, vagyis akié az ország, azé a nyelv.

Nyilván igaza van Schläpfernek, amikor úgy véli, hogy sokajkú hazájának nyelvi problémái különösen tanulságosak lehetnek napjainkban, amikor a regionális erők világszerte egyre hangosabban követelik anyanyelvük jogainak elismerését. Szerinte a történelem meghamisításával és a valódi helyzet megszépítésével volna egyenlő az az állítás, hogy az említett négy nyelv együttélése Svájc szűk határain belül mindmáig mentes maradt a súrlódásoktól. Hogy azonban nagyobb zökkenők mégsem voltak, annak okát abban látja, hogy a svájci állampolgár egyidejűleg mindig sikeresen tudott azonosulni szűkebb nyelvi és kulturális környezetével, valamint hazájának egészével.

Pedig Svájcban nemcsak az okozhatott nehézséget, hogy lakói négy különböző indoeurópai nyelvet beszélnek, hanem az is, hogy e nyelvek, a francia kivételével napjainkig erős nyelvjárási tagolódást mutatnak. Mivel ugyanis a világot mindnyájan anyanyelvünk révén ismerjük meg, világlátásunk szükségképpen szembekerülhet a másként beszélőkével, sőt azokéval is, akik ugyanannak a nyelvnek más dialektusát vallják anyanyelvüknek. Ezáltal egyre jobban növekedhetnek az emberi szót értés, mai divatos műszóval a kommunikáció nehézségei. Márpedig ez mindig egyik táptalaja az előítéleteknek és a társadalmi feszültségeknek.

Hogy Svájc nyelvi színképének tarkaságát megérthessük, mindenekelőtt a bilingvizmus (két-nyelvűség) és a diglosszia (kétajkúság) fogalmat kell egymástól élesen elhatárolnunk. Kétnyelvű az, aki két különböző nyelvet tud, így pl. Svájcban a német anyanyelvű a franciát, olaszt vagy a rétorománt is érti. Ezzel szemben kétajkú az, aki ugyanannak a nemzeti nyelvnek, pl. a németnek sajátos helyi változatát beszéli, mint anyanyelvjárását, de megérti, mert az iskolában megtanulta az irodalmi német nyelvet is.

Mármost a négynyelvű Svájc lakóit társadalmi és művelődési szinten a német, francia és olasz irodalmi nyelv köti össze szomszédaiikkal. Ezért fontos, hogy a svájci németek megtanulják az irodalmi német nyelvet, a franciák a szabványos francia irodalmi nyelvet, az olaszok pedig, anyanyelvjárásukon kívül az olasz köznyelvet is. Fontos azonban, hogy a helyi nyelvjárások jogainak követése ne jelentse ezeknek a szabványosított irodalmi nyelvi változatoknak fokozatos, vagy éppen teljes háttérbe szorítását. Ha ugyanis erre kerülne sor, akkor pl. a svájci franciának minden svájci német nyelvjárást meg kellene tanulnia, hogy németajkú honfitársaival érintkezni tudjon, holott jelenleg még ehhez elég, ha az irodalmi német nyelvet tudja. Könnyű azonban belátni, hogy ilyen

körülmények között még a svájci németek is nehezen értenék meg egymást. Ezért, mint Schläpfer is hangsúlyozza, a svájci németeknek semmiképpen sem szabad lemondaniuk az egységes német irodalmi nyelv megtanulásáról.

E nemcsak svájci szempontból tanulságos elvi bevezető után Walter Haas a Svájcban beszélt nyelvek történetét tekinti át. E táj évezredek óta számos nyelv és kultúra találkozásának színtere volt. Középső területein az indogermán nyelv már i. e. 1500 és 1000 között gyökeret vert ugyan, de az Alpok vidékén s ettől délebbre még sokáig fennmaradtak a nem indoeurópai eredetű mediterrán nyelvek is. Észak-Itáliába az első indogermán törzsek i. e. 1000 körül települtek. A közbülső svájci területek mediterrán-alpesi nyelvei e két indogermán betelepülés nyomán azután lassanként felmorzsolódtak.

Az Alpok keleti részét Augustus i. e. 15-ben kebelezte be a római birodalomba. Ettől kezdve írásos emlékek is tanúskodnak a mai Svájc nyelveinek történetéről. Azok közül a népek közül, amelyek a rómaiak behatolása előtt kerültek e térségbe, a kelták a legfontosabbak. Nyelvük az indogermán nyelv külön ágát alkotja. Itália északi részét a kelták i. e. 400-tól kezdve lakták, s oda áramlásuk folyamán hatoltak be a mai Svájc egyes vidékeire is. Ők rakták le Genf, Lausanne, Bern és más svájci városok alapjait. Számos svájci település őrzi e kelta eredet nyomait.

A Svájcba települt kelták először i. e. 121-ben kerültek római uralom alá. Augustus említett győzelmét követően a mai Svájc egész területe fölött több mint 400 évig Róma uralkodott, s így e térség teljesen a latin nyelv és kultúra vonzáskörébe került, miközben a kelta lakosság teljesen ellatinosodott. S amikor a germán törzsek ide behatoltak, a helybeliek velük már mint romanizált lakók álltak szemben. A római uralom végén Svájc két-három évszázadon át lényegében egynyelvű, latinul beszélő ország.

E helyzet azonban gyökeresen megváltozott a germán burgundok 433-ban bekövetkezett helvéciai behatolásával. A burgundok a mai Genfét és környékét tették meg államuk központjává. Nyelvük maradványait egyes mai svájci helynevek rejtik. A katolizált burgundi királyság 1034-ben a német birodalom fennhatósága alá került.

E térségbe Észak-Itáliából i. u. 570 táján egészen Wallisig longobárdok is behatoltak. Nyelvük maradványait itt is csupán egyes hely- és személynévnek őrzik. Az i. u. V. századtól kezdve alemann törzsek is beszüremkedtek e térségbe és ekkortól a mezőségeket e pogány népcsoport lakta, míg a latinizált és keresztényre vált lakosság a megerősített várakba és városokba húzódott vissza. A mai német Svájc is alemannok honfoglalásának nyomán alakult ki. Erről a folyamatról is a helynevek tanúskodnak. Miközben a romanizált svájci vidékek jelentős része fokozatosan az alemannok kezére jutott, egyes területek még lakatlanok maradtak, másutt pedig vegyes, kétnyelvű, germanizált és romanizált övezetek alakultak ki. E két nyelvcsoportot elválasztó határ lassú megszilárdulása 750-től kezdődik és a XIII. századig tart. A középkor végén az Alpok nagy részének germanizálása révén vált Svájc véglegesen többnyelvűvé. A négy nyelvterület, amely akkor még nem alkotott közös államszövetséget, lényegében már ekkor elhatárolódott egymástól.

Ismeretes, hogy az a társulás, amelyet a XIII. század vége felé Schwyz, Uri és Unterwalden lakói hoztak létre, önálló államok szervezete volt, amelyet azonban nem egységes alkotmány, hanem különféle szövetségek hálózata fűzött össze. Egészen 1798-ig ez az államalakulat hivatalosan is kizárólag német nyelvű volt, amennyiben a nem német anyanyelvűek csupán alattvalók, vagy nem egyenjogú bevándorlók lehettek. Ennek ellenére a szövetség vezetői a nyelvhasználat terén is nagy türelmet tanúsítottak. Hogy a többféle nyelvet beszélők között nem támadtak komolyabb súrlódások, annak oka az is volt, hogy a más ajkúak alig érintkeztek egymással, mivel az egyes nyelvi közösségek zárt világot alkottak, a kormányzásban legtöbbször nem vett részt, mivel írni, olvasni sem tudott. Határozatait a felsőbbség anyanyelvükön közölte velük.

Nyelvi problémák e térségben először akkor merültek föl, amikor a Svájcba hatolt napóleoni francia forradalmi hadsereg az államszövetség minden lakóját hatalmi szóval egyenrangú polgárrá nyilvánította. Hogy az állam ekkoriban többnyelvűsége ellenére sem szakadt szét, az a neolitikus nyelveken beszélő déli területek ragaszkodásának köszönhető.

Az igazi demokrácia Svájcban az 1820-as forradalmi mozgalommal köszöntött be, s 1848-ban teljesedett ki. A szövetségi állam alapjainak lerakása során ekkor mondták ki, hogy a Svájcban beszélt három fő nyelv, a német, a francia és az olasz a szövetség nemzeti nyelvei. Ezzel véget ért a német nyelv addigi egyeduralma. Svájc ekkortól vált jogilag is többnyelvű állammá.

A következő fejezet, amelynek szerzője szintén Walter Haas, a svájci német nyelvjárásokat ismerteti, térképeken is feltüntetve ezek határait, s tömören számot adva hangtani, alaktani, nyelvtani, szókincsbeli és stílári sajátságaikról is. E nyelvjárások mai határai a régi államszövetség területi beosztása nyomán alakultak ki. A mai svájci nyelvjárások négy övezetre oszthatók.

Haas hangsúlyozza, hogy a múlt század végéig a svájci német diglosszia, vagyis az irodalmi német nyelv és a helyi német nyelvjárások egyidejű használata még csak keveseknek okozott bonyolalmat, mert hivatalos és ünnepélyes alkalmakkor az irodalmi német nyelvet mindig csak a műveltebbek beszélték. De a múlt század hatvanas éveitől kezdve egyre többen vallották, hogy a helyi nyelvjárások egyenrangúaknak tekintendők a német irodalmi nyelvvel. Mégis, a helyi német nyelvjárások három hullámban támadva csak legújában kezdték komolyabban fenyegetni a német irodalmi nyelv hadállásait, századunk első évtizedeiben, a nyelvjárás irodalom kivirágzásával, majd 1933-tól kezdve, Hitler uralomra jutását követően, amikor a német svájciak ily módon igyekeztek elhatárolni magukat a német fasizmustól, végül pedig a hatvanas évek folyamán, amikor Bernben modern német nyelvjárású költészet kezdett kibontakozni. E mozgalom számos veszedelmet rejt, mint ezt már feljebb is láttuk, mivel az összetartás helyett az elszigetelődést és a széthúzást idézheti elő.

A svájci német nyelvjárások ma is tapasztalható állandó használata az oka annak, hogy a svájci németeknek nem nehéz ugyan tudós előadásokat írniuk német irodalmi nyelven, de német társalgási nyelvük papírizú, mivel híjával van az élő beszéd ízeinek.

Sok érdekeset tudhat meg az olvasó abból a vázlatos áttekintésből is, amelyet Haas a svájci német irodalmi nyelv történetéről ad, kiemelve, hogy az idilljei révén Kazinczyék korában nálunk is népszerű zürichi Salomon Geßner (1730–1788) volt az a német nyelvű szerző, akit a franciák nemcsak olvastak, hanem lelkesen utánoztak is.

Francia Svájc nyelvi állapotáról a kötetben Pierre Knecht számol be, megállapítva, hogy a német nyelvterület lakóival szöges ellentétben, az államszövetség francia ajkú része a Párizs diktálta irodalmi nyelvi normát, hagyományos módon, a legszigorúbban követi, bár ezt az alkalmazkodást francia oldalról soha senki nem követelte. Hogy ez mégis így alakult, annak oka Knecht szerint az a világszerte elismert tekintély, amelyet a francia nyelv mint a művelődés és haladás jelképe a XVIII. századtól kezdve a jelen század első feléig élvezett. Ezért történt, hogy a francia svájci nyelvjárásokról, amelyeknek régebbi állapotát gondos kutatók szintén példás módon írták le, ma már inkább csak múlt időben érdemes beszélnünk.

Az itteni francia nyelvterület középhelyet foglal el az északfrancia (*langue d'oïl*), valamint a délfraancia vagy provenszál (*langue d'oc*) között. A Svájcba átnyúló frankoprovenszál vagy más néven délkeleti francia, illetőleg közép-rhône-i nyelvjárások elhatárolása a provenszál és francia nyelvterület felé tudvalóleg nehéz feladat; Francia Svájc nyelvjárásainak legnagyobb része ehhez a területhez tartozik, csupán a Jura vidéke sorolandó az északfrancia nyelvjárás-területhez. Itt nem lehet kitérni e nyelvjárások jellegzetességeire, sem kialakulásuk történetére. Elég annyit említenünk, hogy a legrégebb francia svájci nyelvjárású szövegek a XVI. századból valók.

E nyelvjárások hanyatlását mutatja, hogy napjainkban a lakosságnak mindössze egy-két százaléka beszéli őket, főleg a katolikus peremvidékeken az öregebb parasztemberek, míg e változatok olyan, főleg protestáns kantonokban, mint Genf és Neuchâtel, szinte egészen kihaltak. Jellemző, hogy egyes családokban az apa fiaival beszélve a helyi nyelvjárást használja, leányaival szót váltva viszont a francia irodalmi nyelvet. Egyes kantonokban még a nyelvjárások jogaiért harcoló egyesületek legtöbb tagja sem beszéli már a helyi nyelvjárást. Jura kanton 1977-ben megfogalmazott alkotmánya kimondja ugyan, hogy a nyelvjárások fennmaradására fokozottabban kell ügyelni, de a gyakorlat ezzel szemben azt mutatja, hogy a nyelvjárások csak addig maradnak fenn, amíg a gyermekek családjuk körében tanulják és használják őket. Az iskolákban ugyanis csak az irodalmi nyelvet tanítják.

A fentiek szerint a francia Svájc szorosan igazodik ugyan a Párizs diktálta nyelvi normához, de ennek kialakításában nem lehet szerepe. Persze azért a franciának itt éppúgy vannak helyi változatai, mint Belgiumban vagy Kanadában. Főleg a jellegzetes svájci intézmények elnevezései térnek el a franciaországiaktól. A svájci francia nyelvváltozatokban érthető módon germanizmusok is akadnak. E jellegzetességek külön szótári regisztrálásától azonban, más-más okokból, mind a svájci francia, mind pedig a párizsi nyelvészkörök eddig mereven elzárkóztak.

Kérdés, hogy a svájci franciák meddig ragaszkodnak ilyen kitartóan a párizsi nyelvi normához. Knecht szerint elvégre is lehetséges, hogy Quebec példájára a Párizs képviselte nyelvi központosság svájci nyomásra is elvi engedményekre kényszerül majd.

A svájci olasz nyelvterület sajátos helyzetét elemezve Ottavio Lurati abból indul ki, hogy az olasz nyelv és művelődés e táj lakói révén szintén fontos alkotó eleme a svájci államszövetségnek, s meggyengülése ennek létét is veszélyeztetné. Az olasz Svájc nem alkot egységes területet, márcsak azért sem, mivel olaszul nemcsak Tessinben, hanem Graubündenben is beszélnek, ahol viszont az olasz nyelvjárásokat a német egyre inkább fenyegeti. Ugyanekkor az Itáliából bevándorolt, nagyszámú vendégmunkás révén Svájcban az olaszul beszélők számaránya az 1940-ben megállapított 5,2 százalékról 1970-ben már duplájára, 11,9 százalékra emelkedett. Az olasz vált a Svájcba települt spanyol, jugoszláv, török és görög vendégmunkások közvetítő nyelvévé is.

Mégis, e nyelv helyzete Svájcban ennek ellenére sem megnyugtató. Mert igaz ugyan, hogy az olasz hivatalos nyelv, de nem okvetlenül oktatási nyelv is. Kb. húsz év óta Svájcban a gimnáziumokban az olasz kárára az angol került előtérbe. Ha ez továbbra is így lesz, akkor az olasz nyelv és művelődés szerepe e szövetségi államban egyre csökkenni fog, ami e soknyelvű ország összetartó erejét is gyöngíti majd. Nagy baj, hogy hivatalos helyen mindenki elismeri ugyan az olasz fontosságát, az oktatásban és az állami életben azonban ez az elv egyre kevésbé érvényesül.

A svájci olasz állapotát a változatosság és a sokrétűség jellemzi. Ticino kantonban az olasz lakosság négyötödének anyanyelve a helyi nyelvjárás. Ismerik és alkalomadtán használják vagy értik azonban a regionális köznyelvet és az olasz irodalmi nyelvet is. Az utóbbinak valamint a helyi nyelvjárásoknak a rangja azonban csökkent, míg a regionális köznyelv emelkedik. Graubündenben a német egyre jobban gyengíti az olasz helyzetét. Ezért is van, hogy a svájci olaszok gyakran bizonytalanok az olasz irodalmi nyelv szóbeli használatában.

E térségben, ellentétben a svájci francia nyelvterülettel, a példás módon vizsgált olasz nyelvjárások megőrizték ugyan életerejüket, de a svájci német nyelvjárásoktól eltérően, sohasem sikerült nagyobb tekintélyre szert tenniük. Ez azért sajnálatos, mert az olasz svájci helyi nyelvjárása révén tekintheti magát az államszövetség tagjának, míg a kívülről átvett és sok változatban beszélt olasz irodalmi nyelv egy nagyobb művelődési góchoz kapcsolja.

A rétoromán nyelvterület szintén bonyolult helyzetéről Florentin Lutz és Jachen C. Arquint számol be a kötetben. Ennek a ladinnak vagy alpesi románnak is nevezett neolatin nyelvnek a nyelvjárásait nemcsak Svájcban, hanem Észak-Olaszországban is beszélik, a Dolomitok vidékétől csaknem Triestzig. A svájci rétoromán nyelvjárások közül a nyugati rumauntschot 1938-ban Svájc a negyedik nemzeti nyelv rangjára emelte. A különféle rétoromán nyelvjárások eléggé eltérnek ugyan egymástól, mégis a ladint a szakkörök önálló külön neolatin nyelvnek tekintik.

A svájci Graubünden kantonban élő rétorománok ma már mindnyájan beszélnek a svájci németet is, mivel munkaalkalmat főleg e nyelv ismerete révén találnak. A legtöbb rétoromán kénytelen elhagyni szülőföldjét és főleg német környezetbe kerülve egyre jobban elfeledi anyanyelvjárását. Helyzetét nehezíti az is, hogy a német irodalmi és svájci regionális változatát éppúgy meg kell tanulnia, mint anyanyelvjárását és ennek körzeti változatát. Az így kialakuló négyajkúságban pedig mindig a helyi anyanyelvjárás húzza a rövidebbet. Baj az is, hogy e kis neolatin nyelvnek nem kevesebb mint öt írásbeli változata verseng egymással. Évtizedek óta készül az a hatalmas szótár, amely a graubündeni rétoromán nyelvjárás szókincsét öleli fel.

Összegezve ezek után a Svájc nyelvi problémáiról elmondottak tanulságait, a kötet záró fejezetében Iso Camartin hivatkozik a szövetségi állam alkotmányának 1938-ban megfogalmazott cikkelyére, amely kimondja, hogy a német, francia, olasz és rétoromán a négy svájci nemzeti nyelv, míg hivatalos nyelv csak az első három. Az anyanyelv használata e deklaráció szerint az alapvető emberi jogok tartozéka, és nyelvi hovatartozása miatt senki sem kerülhet hátrányos helyzetbe. Am még e mintaállamban sem teljesen egyenrangúak az említett nyelvek, mivel a negyedik nemzeti nyelv, a rétoromán nem hivatalos nyelv, aminek következtében e nyelvközösség tagjainak okmányait nem ezen a nyelven állítják ki, hanem esetenként az említett három hivatalos nyelv valamelyikén, bár a szövetségi törvénykezésben már közel száz év óta elfogadják a rétoromán nyelven írt beadványokat is.

De a gyakorlatban még az említett három hivatalos nyelv sem teljesen egyenrangú, mivel az államigazgatás és az államszövetségi tanácskozás szintjén az olasz erősen háttérbe szorul. Elméletileg

mindig és mindent le kellene fordítani a három hivatalos nyelv mindegyikére, de ez nem mindig történik meg. A parlamenten kívüli testületekben többnyire azon a nyelven folyik a tanácskozás, amelyet legtöbbször tudnak s mert ez – érthetően – a német, ennél maradnak. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint ugyanis Svájc több mint hatmillió lakosából 65 százalék német, 18,4 százalék francia, 9,8 százalék olasz, 0,8 százalék pedig rétoromán anyanyelvű, vagyis a németajkúak abszolút többségben vannak. Hogy azonban ennek ellenére sincs itt szó a német nyelv erőszakos térhódításáról, az világosan kitűnik abból a kimutatásból, amely szerint e százalékos arány száz év óta szinte változatlan: 1888-ban a lakosságnak 69,7 százaléka volt németajkú, míg az olaszok ekkor még csak 5,3 százalékkal szerepeltek. Ezen száz év alatt a francia anyanyelvűek számarányában közel 3 százalékos, a rétorománokéban pedig fél százalékos volt a csökkenés, ami azonban nem lényeges fogyatkozás.

Kérdés ezek után, hogy a hagyományos svájci polgári demokratikus államrend türelmet hirdető és gyakorló politikája alapján mi a biztosítéka az említett nyelvközösségek fennmaradásának. Úgy látszik, főleg a területi elv, amely első pillanatban mintha ellentétben állónak látszana az emberi jogok fennmaradott princípiumaival. E szerint Svájcban a kantonok társadalmi életében egy-egy adott területen mindig az ottani többség nyelvét kell hivatalosnak tekinteni és alkalmazni. Minden svájci állampolgárnak joga van ugyan arra, hogy az állam területén ott telepedjék le, ahol éppen akar, de a hivatali érintkezésben alkalmazkodnia kell az ottani többség nyelvéhez. Persze, ezt az elvet sem alkalmazzák mereven. A többségében német anyanyelvű Bernben működik francia nyelvű iskola is, s olyan helyeken, ahol fele-fele arányban élnek németek és franciák, a fenti elv amúgy sem érvényesülhet, s ugyanígy Graubündenben sem, ahova egyre több német települ be, s ahol a helybeli rétorománok is mind tudnak németül.

Hosszú távon azonban Svájc fennmaradása is nagymértékben ennek az első pillanatra megdöbbentő elvnek az érvényesülésétől függ. Mert ha az államszövetség a többségek fokozatos betelepülésével egynyelvűvé válnék, bekebelezhetné az a szomszédja, amelyben ezt a nyelvet beszélik. E halálos veszély ellen eddig éppen a területi elv nyújtott hathatós védelmet. Ugyanez az elv oltalmazza egyebek között Finnországban is a svéd kisebbséget, amelynek nyelve a húszas évek elején kötött államszerződés értelmében a finn mellett mindenütt hivatalos nyelv, ahol a svéd kisebbség bizonyos meghatározott százalékot elér, vagy meghalad. Az akkori számarányok fennmaradását az állam garantálja. Nem lehet kétséges, hogy a nemzeti kisebbségek nyelvét másutt is csupán ennek az elvnek a következetes és tisztességes érvényesítése mentheti meg az eltorzításától, így a Duna-tájon is. Számunkra ez ennek az értékes kötetnek legfőbb üzenete.

Balázs János

EGY SVÁJCI REGÉNY

Max Frisch: Stiller

A második világháború utáni német nyelvű irodalom első nagy hatása, maradandó értékű epikus műve Max Frisch 1954-ben megjelent *Stiller* című regénye volt. (Itt a század első fele nagyjainak, Thomas Mann-nak vagy Hermann Hessének, háború után ismertté vált könyveitől természetesen eltekintünk.)

A regény külső cselekménye egyszerűen elmondható. Egy svájci fiatalember, Ludwig Anatol Stiller, szobrászművész, a spanyol polgárháború idején Spanyolországba megy és beáll a republikánus hadseregbe. Visszatérve hazájába egy neves balett-táncosnővel ismerkedik meg, házasságot kötnek. Házassága nem szerencsés, pályafutása sem mondható sikeresnek. Újabb kapcsolatba kerül egy férjes asszonnyal, miközben felesége egy szanatóriumban keres gyógyulást tüdőbajára (és férjét vádoló boldogtalanságára). Stiller nem képes elszánni magát egy új életre, új kapcsolata felbomlik; élete

zsákcába kerül, elmegy Amerikába. Évek múlva visszatér Svájcba, de White-nak nevezi magát és hallani sem akar régi énjéről. Spanyolországi kalandja óta a rendőrség számon tartotta, most rögtön felismerik, s most már személycseréje miatt is letartóztatják. Különösebb baj nélkül megúszná a dolgot, ha elismerné igaz azonosságát. Ő azonban ragaszkodik ahhoz, hogy White, ezért hosszú vizsgálati fogság vár rá. Ezalatt (epikus bőségű és esztétikai hitelességű) naplót ír, a legnyilvánvalóbb indíciuumok, konfrontációk és a józan ész ellenére sem hajlandó elfogadni, hogy Stiller, pedig ez rögtöni szabadulását jelentené. Végül mégis megtörik. Kiszabadul. Újból összeköltözik feleségével. Élete üres, céltalan és tartalmatlan; feleségét egy darabig életben tartja, hogy neki lett igaza, meg hogy újból áldozatnak tarthatja magát, aztán meghal. Stiller egyik jóindulatú ismerősének és az egyetlen embernek, aki félig-meddig érti őt, szavaival zárul a regény: „A szerény, egy idegen temetőben lezajlott temetés estéjén, amikor el kellett búcsúznom tőle, a ház alagsorában dolgozott, legalábbis megpróbált dolgozni. Kikísért a komikus táblájú kis vasajtóhoz, gondolatai másutt jártak, úgyhogy kétszer vagy háromszor is kezet fogtunk. Néhányszor találkoztunk még; éjszakai telefonhívásai elmaradtak, levelei szűkszavúak voltak. Stiller Glionban maradt és magánosan élt.”

Egy ilyen ismertetés egy a motívumok alapján csoportosító lexikonban a *Stillert* Luigi Pirandello *Mattia Pascal két élete* mellé helyezné. Valaki le akarja vetni régi énjét, ezáltal megszabadulva egykori élete béklyózó emberi kapcsolataitól is, kísérlete nem sikerül. A dolog azonban nem ilyen egyszerű.

Már azáltal sem, hogy a fenti cselekményt a regénybelihez képest kronológiai rendbe raktuk: a regény valódi cselekménye ott kezdődik, amikor Stiller-White Amerikából jöve átlépi a svájci határt és letartóztatják. A történés ideje (elbeszélő idő) és a cselekmény ideje (az elbeszélés ideje) között lényeges különbség van: az előbbi körülbelül tizenöt év, az utóbbi talán egy; ha csak a naplót tekintjük, amely a fenti cselekményt a kiszabadulásig s ezzel a regény valódi problémáját és eszméjét is tartalmazza és az utolsó rövid záradékszerű részt nem, néhány hónap. Ez annyit jelentene, hogy századunk második felében megszokottá vált visszapillantásos regényről van szó, amilyen a modern német irodalom súlyos művei közül először a *Doktor Faustus* volt. A *Stiller* visszapillantásos technikája nála persze bonyolultabb, mert idősíkjai töredezetek és tarka mozaik módján kapcsolódnak egymáshoz. A maga idejében a német irodalmon belül sem volt ezzel egyedül első, Heinrich Böll is ilyenféle módon komponált már akkor. De ez nem minden.

A regény elbeszéléstechnikájának másik, az ábrázolás hatékonysága szempontjából fontosabb sajátossága az, hogy a szerző és az események, illetve belső folyamatok között egy elbeszélő van, Stiller-White, és az előbb említett záradékban, tulajdonképpen rövid II. részben, a Stiller ügyében tevékenykedő államügyész, Stiller régi közvetett ismerőse, majd egyetlen barátja. Ez természetesen nem jelent többet, mint hogy Max Frisch nem „XIX. századi”, „mindentudó” szerző. Csakhogy ő ezt a technikát mesterien kezeli, mindenki közt a legmesteribben. Az ő elbeszélője (Mr. White) is kívülálló, formailag; tehát figura-perspektívából beszél. De nem okoz fikció-törtést az, hogy mindent tud Stillerről, belső világáról is, azaz végeredményben „mindentudó”, pedig Stillert csak a körülötte nyüzsgő svájciak szavaiból ismerhetné, hiszen az olvasó – az író szándékának megfelelően – kezdettől sejtí, majd hamarosan biztos benne, hogy ő Stiller, azaz magáról beszél. (Thomas Mann kénytelen Serenus Zeitblom „bizonyára úgy volt, hogy”-jaival és „másképp nem lehetett, mint”-jeivel hitelesíteni az Adrian Leverkühnről szóló történet azon részeit, amelyeket narrátora nem ismerhet, mert nem volt ott, és nem Leverkühn. Másnál még az is előfordulhat, ha következetesen ragaszkodik egyetlen narrátorához, hogy az még saját halálát is elmondja, azaz a túlvilágról szól hozzánk.) De végeredményben ez is mesteri *fogásnak*, bár szinte páratlan, de mégis elbeszéléstechnikai *ötletnek* vehető. Az már azonban tartalmi jellegű, hogy ennek segítségével több perspektívát egyesít egy személy elbeszélésébe: Stiller felesége például elmondja White-nak házassága kínos-keserves történetét, a maga szemszögéből; ez azonban Stiller-White szavain át jut el hozzánk, tehát egy tudattartalmat és annak cáfolatát egyszerre, szétválaszthatatlanul összefonódva veszünk tudomásul: két ember egymásról és közös életükről kialakított igencsak különböző képét. A felületes olvasó (néha a tudós analízátor is) annak tarthatja az egyébként félig magyar Julikát, a feleséget, aminek a baráti-ismerősi kör és elsősorban ő maga magát: szentlelkű áldozatnak egy érzéketlen, brutális lelkivilágú és vakon önző férj oldalán. A sajátos előadásmód folytán azonban tudni lehet, hogy magával eltelt, magával és a világgal felszínese harmóniában élő, a maga aprócska világába tökéletesen bezárt ember, aki teljességgel képtelen még a hozzá legköze-

lebb élő lény belső világát akár csak sejteni is. Mint különben a baráti-ismerősi kör minden más tagja, mindenkivel és a világgal szemben.

Ez a belső világ, Stiller belső világa, a regény valódi témája, ebben van valódi problematikája, ez hordozza eszméjét. S a ~~me~~steri technika hozama az, hogy segítségével az író ezt a lényegében pszichológiai és filozófiai (lételméleti) problémát a leghatásosabb koncentrátsággal, kifinomult intenzitással, a külső és a belső világ tökéletes összeötvözésével és a hagyományos nagyregény érvényességével és átélhetőségével tudja ábrázolni.

Ludwig Anatol Stiller áttörte a szokványos élet felszínét, először sejtette, majd rádöbbsent arra, hogy élete elviselhetetlen, mert céltalan, értelmetlen és tartalmatlan. Nem tudja benne megvetni a lábát. Talán akkor tudná, ha valamivel azonosulva cselekedhetne: „a renaissance-ban az volt a nagyszerű, hogy az emberi jellemekek még cselekvésben nyilvánultak meg.” Ha meg tudná találni önmagát, azaz azonosulhatna önmagával és aztán ezt az önmagát megvalósíthatná.

A regénynek van egy központi és meghatározó cselekménymotívuma. Központi, nemcsak azért, mert a regény első harmada végén jelenik meg teljességében, majd a második harmad végén döntő súllyal újra, hanem mert a regény során kompozíciósan először ismételt előrejelzésként, cselekmény-kronológiailag addig is – azután kompozíciósan is – visszautalásként állandóan jelen van. Meghatározó pedig nemcsak azért, mert a hős első igazi élménye, hanem azért is – és még inkább –, mert benne összpontosul, minden vonatkozásával, sorsa és a regény témája és eszméje.

Spanyolországban Stillert megbízták egy átkelőhely őrzésével; egyedül volt, mert nem volt elég ember. Egy csónakon az ellentábor négy katonája jött át a folyón. Stillernek nyolc perce volt arra, hogy biztos fedezékből tüzeljen rájuk. Nem tette. Lefegyverezték, nem lőtték le, mert nem akarták a lövés zajával elárulni magukat; megkötözve otthagyták. Társai két nap múlva találták meg. Azt hazudta, „orosz puskája” csütörtököt mondott.

Ez volt tehát első cselekedet-kísérlete és annak bukása. Az író (illetve White) két oldalon mondja el, úgy, minden felhangjával, hogy ebből a két oldalnyi szövegből az egész regényt minden nehezen megfogalmazható és bonyolult vonatkozásával felfejthetnénk. Legalább öt „perspektíva” van benne (és ugyanannyi idősítk): White-é, aki kívülálló; Stilleré, aki a regény-cselekményben a történetet elmondja (tehát aki a White által leírt jelenetben a főszereplő); az ismerősi-baráti köré, tehát az image-t alkotó és az egyénre rákényszerítő társadalmilag kompetens közvéleményé; az – akkor még későbbi – feleségé, aki most először hallja a történetet, később pedig áldozatvállalása teljes tudatában sokszor és unatkozva, mint férje „nagy számát”. Stiller a sokszori előadással szabadulni akar élete traumatikus emlékeitől; a traumát akarja elfojtani a környezet reagálásával, amely az „emberinek az ideológia feletti győzelmet” hangoztatja, Stiller számára természetesen hiába. Felesége semmit sem ért ebből. S van még egy ötödik perspektíva is: „Csak a kommunisták húzogatták az orrukot (. . .) és barátságából hallgattak; legfeljebb a többi otlévótól kérdezték meg; mit szólnának az emberinek az ideológia feletti győzelméhez, ha a másik oldalon nem fasiszták lettek volna.” Értsd: hanem például kommunisták. Akkor nyilvánvalóan gyávaságnak és árulásnak neveznék a „győzelmet”. Stiller is annak érzi. És ama kísérlete csődjének, hogy azzá legyen, aminek tartani szeretné magát; hogy *ezt* a – vélt vagy valódi – önmagát találja és valósítsa meg. Azt az embert, aki szembenéz az „isten nélküli világ”-gal (Nietzsche), vagy azzal a világgal, amelyben „megszűnt a gondviselés” (Kierkegaard), azaz azzal az emberi léttel, amelynek semmiféle emberfeletti nem ad értelmet. Ha tehát nem akarunk vagy nem tudunk a semmi tudatában élni, vállalunk kell életünk felelősségét, „döntenünk”, „választanunk” kell, magunkról és a cselekvésről, illetve magunkat és a magunk szerinti cselekvést. Vállalunk kell a kierkegaardi, magában nyugodó „etikus élet”-et. (A regény mottója két kierkegaardi mondat az önmegvalósításról.)

Stiller élete a Tajo mellett eldőlt. Kiderült, hogy nem tudja vállalni önmagát, nem tudja választani sem a fenyegető semmit, sem az önfelelősségű élet cselekvését. Élete ezután a hiábavaló, a csődről eleve tudó cselekvés-kísérletek sorozata. Megpróbálta a bukás érzését elfojtani és mesélte, mesélte „nagy számát”, várva a számára semmitmondó igazolást, a többiektől, a „sokak”-tól, akik megteremtik a külvilágnak rólunk alkotott képét, elfogadására kényszerítenek és semmi közük igazi énünkhöz. S megpróbálta korrigálni, semmissé tenni azt az első nyomasztó, bénító és minden későbbit meghatározó élményt. Ez volt egész házassága, annak a kísérlete, hogy valakit boldoggá tegyen, valakivel elfogadtassa és önmaga előtt igazolja magát; szobrász élete, keserves, kétélyektől kísért kínlódása azért, hogy az alkotásban találja meg magát: és eleve bukásra ítélt kísérlete egy új emberi kapcsolatra és ezzel egy

új életre: ezt vezeti be újra a Tajo-menti élmény, jelezve, hogy ez a szárnyaszegett döntéspórálkozás sem fog sikerülni. „Életünk csődjét nem tudjuk eltemetni.”

Stiller egyedül van, mint az egzisztencializmusban fogant művek minden főszereplője. Mint Kafka, Sartre, Camus vagy Hans Erich Nossack hősei. Akkor is egyedül volnának, ha mindenki eljutna az emeri lét tragédiájának felismeréséig, hiszen ennek a létnek éppen az a lényege, hogy mindenki csak magában és magával szembenézve dönthet. Legfeljebb tudnak a kevés többről, mint Nossack némely alakja, a mit sem sejtő „sokak”, a „nagyon sokak” között.

Miután Stiller elfogadta azt önmagának, amit a többiek vártak tőle, elfogadta, hogy ő Ludwig Anatol Stiller, és újakezdte a régi életet, megszűnt létezni. Valóban csak annyit lehet mondani róla, mint amennyit a regény utolsó mondata: „Glionban maradt és egyedült élt.”

Annak egy része, amit a regényben társadalomkritikának tarthatunk, tulajdonképpen az egzisztencializmus kritikája a „sokak”-kal szemben: nem látnak, öntudatlanul élik életüket, harmóniájuk felszínes problémátlanság, ezt a talmi önelégültséget követelik meg mindenkitől, megrémülnek és visszahúzódnak attól, aki áttöri a harmónia falát, felrúgja a közmegegyezést. De van ezen túli, a svájciságot érintő kritika is a regényben: az önelégültséggel, álszentséggel, szüklátókörséggel, intoleranciával, szellemi igénytelenséggel szemben. White-Stiller (és vele az író) ironikusan jegyzi meg egyik kínzójáról, a hivatalosan kirendelt védőügyvédrel: „engem [...] szívből jó, mindenesetre együgyűen ártatlan, alapjában véve értelmes embernek tart, jóra való embernek, svájcinak.” És azt is mondja: „[...] nem Svájcot gyűlölöm, hanem a hazugság szellemét. [...] ez persze végeredményben gyakran ugyanaz.” Ezt azért mondhatjuk jellemzően svájci kritikának, mert az egyéb német irodalomban általában mást kritizálnak az írók, viszont a legtöbb svájci író ugyanezt vagy hasonlót. Persze: ez a kritika tartalmában és szellemében nem tér el jobban egy kölni író kritikájától, mint amennyire ezé egy hamburgiétól, azaz azt is mondhatjuk, hogy Frischnél a német irodalomra jellemző kritikai hangvétel svájci változatáról van szó. Még azt is: az 50-es évek német irodalmára átfogóan és majdnem kizárólagosan jellemző fasizmus-kritika is csökkenteni speciális svájciságát, még ha érzünk ezen belül is svájci árnyalatot, amennyiben a fasizmusba való belenyugvást, a vele való kiegyezést, a köpenyegforgatást támadja: Svájc „szekundált a fasizmusnak, amíg ez üzletet jelentett, és újra azt fogja tenni, ha megint eljön ennek az ideje.” – E téren tehát annyira svájci, amennyire német: a német irodalom sajátossága ugyanis az, hogy legalábbis árnyalatokban a tájnak, tájegységnek, szülőföldnek, lakóhely-környezetnek, magyarrá talán csak a „pátriá”-val lefordítható „Heimat”-nak nagyobb szerepe van, mint ahogy ezt más irodalmakban megszoktuk.

Van azonban a *Stiller*nek egy másik, karakterisztikusabb és jelentősebb svájci vonása, és ebben a tekintetben a *Zöld Henrik* mellé állítható: évszázados és világirodalmi érvényű alkotásként akkor keletkezett, amikor az egyéb német irodalomra, főleg epikára, provinciális bezárkózottság – a XIX. században –, illetve a nemzeti traumára korlátozott figyelem – az 50-es években – volt jellemző. Ezt még akkor is meg kell állapítanunk, ha tudjuk, hogy az utóbbi az adott történelmi helyzetben szükségszerű, természetes, a jövő kibontakozás alapja, sőt, a világirodalmi befogadás záloga volt. A *Stiller* problematikáját és Stiller problémáját vehetjük svájcinak vagy németnek, de mindenképpen úgy az, hogy egyben a XX. század emberé is, minden ízében és minden lényeges vonatkozásban. Ez az alapja a német nyelvű irodalomban elfoglalt különleges helyének: (kultúr)-nemzetén és saját népen felülemelkedő pszichológiai és világnézeti közegben mozog, mint a másik nagy svájci, Friedrich Dürrenmatt drámai műve.

Salyámosy Miklós

„A CSÓNAK MEGTELT”

A német antifasiszta emigráció Svájcban

A Werner Mittenzwei vezette kollektíva rövid néhány év alatt az eredetileg tervezett hat kötet helyett hét kötetben országok, illetve világrészek szerinti tagolásban tárgyalja az 1933–1945 közötti antifasiszta német emigráció irodalmi életét. Az időrendi sorrendben elsőnek megjelent kötet az *Exil in der Schweiz* (Száműzetés Svájcban. Leipzig: Reclam, 1978) címet viseli és szerzője maga az egész vállalkozást irányító Mittenzwei.

Könyve első részében Svájcot mint a menekülteket befogadó országot mutatja be. Bevallottan fő törekvése, hogy ennek az országnak évszázados hagyományai alapján közkeletűvé vált vendéglátó funkciójának idilli jellegét kissé szétoszlassa. Erre sajnálatos módon elegendő okot talál az említett korszak hivatalos svájci politikájában. Olyan különleges rendelkezések születtek a harmincas évek vége felé, amelyek külön engedélyhez kötötték a külföldiek munkavállalását, és egyben betiltottak mindenféle politikai tevékenységet az odamenekültek részéről. Ezt követte a befogadható menekültek számának korlátozása, majd a határ teljes lezárása. Jelszavak születtek, mint pl. „A csónak megtelt”, vagy „Elidegenül az ország” és egyébek, amelyek Franciaországnak Hitler által történt lerohanása után a most már minden oldalról a fasizmus által fenyegetett kis semleges ország kétségbeesett önvédelmi kísérleteit fejezték ki. 1940-ben menekült-táborokat hoztak létre Svájcban, majd az 1942. augusztus 13-án hozott szövetségi gyűlési határozattal minden irányban lezárták az országhatárokat. Mittenzwei könyve ilyen körülményekből kiindulva érzékelteti a Svájcba menekült német antifasiszta írók és művészek helyzetét.

A hivatalos Svájc átmeneti teljes elzárkózása az idegenek elől és egzisztenciális féelme szolgáltatják a keretet és a legális mozgás lehetőségét ennek a német antifasiszta írói létformának. Az ország tradíciója, az irodalom és a művészetek különböző ágaiban fellelhető nagyszámú személyes kapcsolat a német Svájc és a Weimari Köztársaság között viszont megteremti és gyakran a fennálló törvényekkel és rendelkezésekkel szemben formálja az odamenekültek mindennapi életét. Így Mittenzwei is némi ellentmondásba kerülve önmagával a bevezető fejezet kategorikus megállapításai után (a svájci szigor ugyanis még mindig sokkal elviselhetőbb volt, mint sok más befogadó országé), bemutatja azt a sokrétű írói-színházi és gyakran politikai tevékenységet is, amit német emigránsok Svájcban a hivatalos fórumokat megkerülve, majd a háború utolsó éveiben egyre inkább hallgatólagos tudtával, sőt, közreműködésével kifejtettek. Számos esetben maga a svájci munkásmozgalom sietett a menekültek segítségére, máskor a legkülönfélébb emberbaráti vagy művészeti jellegű egyesületek, vagy sokszor kimagasló személyiségek is. Mindezen támogatások gyakran közös jegye volt, hogy a hivatalos rendelkezések megkerülésével jutottak érvényre és kiváltó okként a mélységes emberi együttérzést jelölhetjük meg. Így például a hivatalos fórumok eltűrték, magányosok támogatták, hogy a bányászok által elhagyott Fontana Martina falu „művésztelep”-pé alakuljon át, amely üldözött és forradalmi művészeket, írókat fogadott magába, sőt – ha átmenetileg is – többségüket munkához is juttatta.

Magányos – természetesen jómódú – polgárok is otthont nyújtottak német emigráns íróknak. Mittenzwei joggal utal ilyen – már a memoárirodalomban azóta ismételten rögzítést nyert – polgárházakra, így mindenekelőtt Humm svájci író „Rabenhaus” (Hollólak) nevű otthonára, ahol éveken keresztül állandó jelleggel laktak német emigránsok, és amely egyben írók és művészek rendszeres találkozóhelyévé vált. A Humm-mal való kapcsolat Thomas Mann svájci éveiben is fontos szerepet játszott. De hasonló magánmenedékhelyet jelentettek német írók számára a Rosenbaum család, Marcel Fleischmann, az időközben már szinte teljesen svájcivá változott Hermann Hesse és sokan mások otthona is. A fennálló állami rendelkezések – útlevel, vízum, letelepedési engedély stb. szükségessége – természetesen határt szabtak az ilyen karitatív jellegű befogadásnak és nem ritkán csak átmenetet, bár ugyanakkor sok esetben a biztos halál előli menekvést jelentették a svájci határon átszökött német emigránsok számára. Nem kevesen vannak olyan német írók, akik Hans Marchwitzához, Erich Weinerthez, Alfred Döblinhez és másokhoz hasonlóan Svájcot átutazó országnak használták, miközben távolabbi emigráns tartózkodási helyet kerestek.

Egy szűkebb kiemelkedő írói-művészi kör számára a hivatalos Svájc nemcsak burkoltan tűrte meg az átmeneti tartózkodást, hanem tartós letelepedési lehetőséget is biztosított. A legismertebb ezek közül Thomas Mann volt, aki 1933 január végén külföldi előadói körútra indulva Svájcban talált menedéket. Ő a korai befogadottak közé tartozott, amikor még kevésbé reagáltak érzékenyen a svájci hatóságok a külföldiek érkezésére. A későbbi évek hivatalos óvatossága azonban nemcsak a svájci semlegesség kényes betartása miatt vált indokolttá, hanem maguknak az emigránsoknak a védelme szempontjából is. A fasiszta Gestapo keze köztudottan számos alkalommal elért a szomszédos Svájcba, és nemcsak fenyegette, hanem ki is oltotta egyes politikai menekültek életét. Ismeretes Thomas Mannról például, hogy a hitleri Németország öccsét, Viktor Mannt utána küldte, hogy hívja vissza bátyját Münchenbe, mint ahogyan az is köztudott, hogy 1938-ban Thomas Mann sem érezte már magát biztonságban a fasiszta Németországgal szomszédos Svájcban.

Mittenzwei könyve kísérletet tesz arra, hogy a svájci német írói emigrációnak és egyben a hivatalos Svájcnak ezt az ellentmondásokkal teli magatartását bemutassa. A kép teljességéhez tartozik ugyanakkor, hogy Ausztria bekebelezése után már csak Svájc német nyelvű közege jelentette az egyetlen német nyelvű területet, ahol az üldözött írók anyanyelvű olvasókra, kiadókra és némi mozgásterületre számíthattak. Akik pedig ezen túlmenően kultúrájukkal, az irodalommal vagy a színházon keresztül a közvetlen közelből igyekeztek hatást gyakorolni az otthonmaradottakra, azok számára Zürich, Bern, Bazel vagy a német Svájc más városa volt – minden veszélyeztetettségével együtt – a legideálisabb hely. Mittenzwei elemzései, amelyek a zürichi Schauspielhaus ekkori tevékenységét tárják elénk, jelentős számú német emigráns színésszel, rendezővel, esetenként közvetlen aktualitással bíró darabjaikkal, meggyőzően bizonyítják ezt. Hasonló lehetőségek adódtak – ha szerényebb keretek között is – a német nyelvű kiadói tevékenység területén.

Mittenzwei könyve jelentős közvetlen kutatásokra, főként a színházi tevékenységgel kapcsolatban új feltárásokra épül, ami kétségtelenül nagyban emeli könyvének értékét, ugyanakkor nem mindig tudott tudományos objektivitással felülemelkedni a felhasznált memoárirodalom esetenkénti szubjektív értékítéletein. Könyvének némi ellentmondásos jellege a svájci viszonyok megítélését illetően elsődlegesen ebből adódik.

Mádl Antal

Auguste Viatte: *Histoire comparée des littératures francophones* Paris, 1980. Éditions Fernand Nathan, 215.

A francia nyelvű irodalmak összehasonlító történetét feldolgozó nagy vállalkozásában Auguste Viatte átfogó képet ad Európa, Amerika, Afrika és Ázsia frankofon irodalmairól, melyeket általában csak a francia irodalomtörténetek függelékei szoktak tárgyalni. Ezek az egymástól sokban eltérő irodalmak elsősorban abban hasonlítanak egymáshoz, hogy fejlődésükben nagyjából ugyanazokat a szakaszokat járták be. Mihelyt bizonyos számú jelentős művet mondhattak magukénak, önállósultak, kimutatták egyéni jellegüket; voltak és vannak jelentősebb és stagnáló periódusaik, s még a leg-rövidebb életűek is – mint például a louisianai – ideig-óráig jelentős szerepet tudtak játszani.

Az Angliát meghódító normanok irodalmától eltekintve Viatte a Franciaországon kívüli francia irodalmat a XVIII. századtól tárgyalja: ekkor lesz a latint kiszorító francia nyelv, a felvilágosodás filozófiáját terjesztve, számos európai udvar beszélt és írott nyelve, s ebben a században lendül fel az Európán kívüli francia nyelvű irodalom is (Louisiana, Haiti, Québec, Réunion stb.)

Francia nyelvű irodalom van vagy volt Belgiumban és Svájcban, a kanadai Québecben, az Antillákon (Haiti, Guadeloupe, Martinique), Louisiana-ban, Észak-Afrikában, Fekete-Afrikában, Madagaszkáron, a Réunion-szigeten, Libanonban, a volt Indokínában stb. Hogy mindezeket az irodalmakat együtt tárgyalhassa, Viatte – az általában betartott kronológiai sorrenden kívül – természetesen nem alkalmaz-

hat homogén rendező struktúrát. Így míg egyes fejezetek címe átfogó irodalomtörténeti kategória (a romantika, a szürrealizmus határán stb.), más része már inkább eszmetörténeti (az irodalmi *barrésizmus*), s vannak olyan fejezet-címek, melyek az elkerülhetetlen zónákat hozzák vissza az összehasonlító panorámába: végül is – szükségszerűen – mégiscsak külön tárgyalatik az Indiai-óceán szigeteinek francia irodalma, külön Québec kulturális forradalma vagy a négerség kérdése (bár ez utóbbi az afrikai és a közép-amerikai francia néger irodalmat fogja össze).

Külön fejezetet kap, rögtön a könyv elején, a svájci francia irodalom kezdeti időszaka is, *Helvétizmus és kozmopolitizmus Svájcban* címmel, de a továbbiakban a romand irodalom fejleményeit már szétszórva találjuk különböző fejezetekben: ezekben érvényesül igazán Viatte összehasonlító és szembesítő törekvése.

Melyek tehát a svájci francia irodalom főbb jellegzetességei és melyekkel kapcsolódik más francia nyelvű irodalmak áramlataihoz?

A romand irodalom önállósodási törekvése a svájci protestánsok angliai kapcsolatainak köszönhető. Első irodalmi kifejezése Louis-Béat de Muralt *Lettres sur les Anglais et les Français* (1725) című műve. Őt tekinthetjük a helvétizmus előfutárának, aki a francia irodalom utánzása helyett a svájci nemzeti karakter kifejezését tűzi ki célul. Muralt-hoz kapcsolódik Rousseau is sok tekintetben, például puritánságban és természetesség-kultuszában, *Emilje* pedig (Pestalozzi műveivel együtt) nagy pedagógiai irodalom kibontakozását hozza maga után, mely a helvét irodalom egyik domináns területe lesz. A helvétista tendenciákból valódi iskolát a

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Centre Historical Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

német-svájciaktól (Haller, Bodmer, Gessner) inspirálódó Bridel teremt, aki a *Poésies helvétiennes* (1782) c. kötetének előszavában fogalmazza meg a helvétizmus irodalmi programját: a nemzeti költő a haza történetéből vegye témáit, hősei ne franciák, németek vagy olaszok legyenek, hanem szabad svájciak, akik szegények ugyan, de nyugodtak és bölcssek . . .

A svájci kozmopolitizmust szintén Béat de Muralt-ig szokták visszavezetni, de igazi kezdeményezője Mme de Staël. Őt azonban, aki Svájcot gyakran összekeveri Németországgal, kevésbé lehet svájcinak tekinteni, mint Rousseau-t. A kozmopolita vonalhoz tartozik az *Adolphe* szerzője, Benjamin Constant, valamint a történész Sismondi is.

A nemzeti és az egyetemes kettős vonulata folytatódik a XIX. században is, de nagy alkotók már nem fémjelzik. A romantikában nincs jeles svájci képviselője, pedig Rousseau és Mme de Staël révén Svájc jelentősen hozzájárult kialakulásához. A romantikának a kultúrák pluralitását hirdető tézise nagy hatással lesz a frankofon irodalmak önállósodási törekvéseire: saját nemzeti jellegüket kibontakoztatva a francia mintától való elszakadást fogják hirdetni. Ennek ellenére, különös módon, a francia nyelvű irodalmak nehezen fogadták be a romantikát. Svájc sem sietett vele, de Svájc a kialakuló helvétizmussal – akkor még a folyamat előőrseként – már a XVIII. század végén megindult az önállóság útján.

A XIX. század második felében a frankofon országokat – Montréal-tól Port-au-Prince-ig – a hazafias érzelmű irodalom fellendülése jellemzi. Változást csak a századforduló éveit fognak hozni: a jó szándékú, de kevésbé értékes irodalom helyett a művészi igényű és egyetemesre törekvő alkotások kerülnek előtérbe.

A művészethez fordulás tendenciáját Viatte három irodalomnál: a kanadainál, a haitinál és a svájcinál vizsgálja. A montreáli École littéraire-t (1895) a Port-au-Prince-i La Ronde (1898) követi, s ebbe az áramlatba tartozik a Voile latine (1904) című folyóirat köre, ahova többek között Gonzague de Reynold, Robert de Traz és Ramuz tartozott. 1910-től havonta jelenik meg, s a számokat már nemcsak a művészettel foglalkozó írások töltik meg, hanem politikai és vallási kérdések is helyet kapnak, s előtérbe kerül a barrésizmus is. Barrès hatása – különösen ami a szülőföldhöz való ragaszkodást illeti – igen jelentős volt számos francia nyelvű irodalomban: Viatte Reynold, Traz, Edmond Gilliard

és Ramuz tevékenységét elemzi. Reynold megkísérli a helvétizmust újjáéleszteni és személyében folytatódik a genfi polgár (Rousseau) és a kozmopolita (Mme de Staël) hagyománya. Robert de Traz, az első határokon túl is jelentős svájci francia lap, a *Revue de Genève* alapítója tovább megy: ő európai akar lenni. Az irodalmi regionalizmust pedig az Edmond Gilliard és Paul Budry által alapított *Cahiers vaudois* (1914) hirdeti: ez a regionalizmus elhatárolja magát a helvétizmustól. Az első szám közli Ramuz kiáltványát, melynek lényegét híres, Bernard Grasset-hez írott levele is megismétli: Ramuz franciának vallja magát anélkül, hogy „francia” (vagyis franciaországi francia) lenne; a vaud-i francia nyelvjárásban ír. Ramuz-t Rousseau óta a legnagyobb romand írónak tekintik (honfitársai tiltakoznak a francia irodalomtörténetekben gyakori „svájci” jelző ellen), s Gilliard már 1913-ban két részre osztja a svájci francia irodalmat: a Ramuz előtti és a Ramuz utáni – a felosztás azért is indokolt Viatte szerint, mert Ramuz hatására ismét felvirágzik a romand irodalom.

A Reynold által felélesztett helvétizmus helyébe napjainkra az a felismerés lépett, hogy a romand irodalom helyi irodalmak összegeződése. A jelenkori irodalom néhány jelentősebb művének áttekintése után Viatte azzal a megállapítással fejezi be a svájci francia irodalom tárgyalását, hogy az a 60-as évek óta – a XVIII. század és Ramuz kora után – harmadik ifjúságát éli.

Karafiáth Judit

Friedrich Dürrenmatt: *Stoffe I–III. Der Winterkrieg in Tibet – Mondfinsternis – Der Rebell* Zürich, 1981. Diogenes Verlag.

Az utolsó évek svájci irodalmának nagy eseménye volt a hatvanéves Dürrenmatt *Stoffe* című könyvének megjelenése. Nemcsak azért, mert a megjelenést néhány év hallgatás előzte meg, s mert a kiadói hirdetésekben éveken át lehetett olvasni egy új, nagyszabású, több részből álló Dürrenmatt-mű várható megjelenéséről. 1981-ben valóban nagy formátumú mű jelent meg Dürrenmatt tollából: 3 nagyobb elbeszélés, gazdag önéletrajzi és esszé-anyagba ágyazva. Bár ez a mű elsősorban egy öregkori írói számvetés első részeinek tekinthető – folytatásán már dolgozik az író –, de korántsem egy lezárt, befejezett pályára való visszaemlékezés. Sokkal

inkább a hosszú alkotói pálya újabb szakaszának jelentős produktuma. Hiszen a megírt és meg nem írt írói nyersanyagokra való visszatekintés során – a kötet tanúsága szerint – új művészi alkotások születtek és mert nem ez az első vegyes műfajú prózai írásgyűjtemény Dürrenmatt pályájának ezen a kései szakaszán. Már a 70-es évek elejétől kezdve megfigyelhető az alkotónál a drámat egyre inkább háttérbe szorító, filozofikus-esszé műfaj dominánssá válása.

A *Stoffe* közvetlen előfutárának az 1976-ban megjelent *Zusammenhänge* és még inkább a *Der Mitmacher. Ein komplex* című kötet tekinthető. Ez utóbbiban, amely a *Der Mitmacher* című drámát tartalmazza, az utószó hatalmas esszébe nő át, vagyis a magyarázó, értelmező esszé-próza nemcsak a fiktiiv szöveg kísérője, hanem azzal egyenrangú, önálló része a kötetnek. A komplexitás, a műfajok keveredése még inkább jellemző sajátossága az új könyvnek. Bár sok átélt eseményt rögzít, mégsem önéletrajzi írás, hiszen benne a személyes élményekről beszámoló dokumentum-részek szinte észrevétlenül nőnek át reflexióvá, elméletté, vagy ugyanezen emlékező részeknek motívumait ismerhetjük fel az írói képzelőerővel létrehozott művészi termékekben, jelen esetben a kötet egyes fejezeteit záró három prózai írásban is. Ebben a könyvben nem csupán az alkotói folyamat végeredményét találjuk, mint azt irodalmi művek esetében megszoktuk, hanem az írói alkotómunka folyamatába is bepillantást nyerhetünk, a dürrenmatti művészi alkotás szerkezetét is megismerhetjük belőle. Erre utal a cím: *Stoffe* – a szerző irodalmi témáinak feldolgozott és meg nem írt anyagainak története.

A *Stoffe* eddig elkészült fejezeteiből az első rész a korai meghatározó élményeket idézi fel, a szülőfalut, amely kicsiségével, megismerhetőségével a biztonságos első közeget nyújtotta, de amely ugyanakkor zártsága és szűkösége miatt a csillagok és mesék távoli és különös világa felé terelte a nagy fantáziával megáldott gyermek képzeletét. E korai időszaktól kezdve törekszik Dürrenmatt ennek az ellentétnek, a kicsi, közeli, átlátható, az itt és most és a hatalmas, titokzatos, félelmetes, a térbeli és időbeli makrokozmosz fenyegető hatalma közötti feszültség képi megfogalmazására. Itt kezdődik művészi pályája. De először nem írással, hanem festéssel. Korai festő-tevékenységét a fenyegető valósággal szembeni szembeszegülésnek értékeli az érett alkotó. Ezután a faluból a városba, az ismertből az ismeretlenbe, az átláthatatlanba kerülés táp-

lálja az első nyugtalanító alapélményt. Ezt mélyíti el a háború és a katonaság élménye, amely Dürrenmatt számára nem a személyes szenvedés és borzalom megtapasztalását hozza, de a világ abszurditásának gondolatát érleli. Így született meg lassan a személyes élmények, érzések alapján, s vált alapotívummá, a világ modelljévé Dürrenmatt művészetében a labirintus. Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy a személyes emlékek idézését a kötetben éppen e helyen váltja fel az absztrakció, a labirintus-élmény gondolati megfogalmazása. A görög labirintus – Minótaurusz – Thészeusz – Ariadné mondakör újrafogalmazása és interpretációja segítségével Dürrenmatt értelmezési kísérleteinek fő következtetései, hogy Minótaurusz bűntelen bűnös, el nem követett bűnért kell szenvednie. (Ebben a gondolatban a predestináció-tanának variációját ismerhetjük fel.) S hogy a labirintus nemcsak az ember-állat, hanem minden belé kerülő számára börtön, mert a labirintus maga a világ, s így már nincs különbség Thészeusz és Minótaurusz, üldöző és üldözött között, hanem tulajdonképpen mindenki önmaga ellen harcol. Dürrenmatt szavaival: „Én a magam ellensége vagyok, s te a tiedé.” Ugyanennek az alapélménynek, illetve gondolatkörnek irodalmi megformálása a fejezetet záró nagy elbeszélés, *A téli háború Tibetben*. A világvége-vízió történetben egy zsoldos számol be a II. világháború legvégén az emberi faj képviselőinek utolsó napjairól Tibet hegyeinek barlangjaiban. Ide húzódtak vissza a túlélők, de az értelmetlen gyilkolás itt is tovább folyik; mindaddig, amíg már csak egyetlen ember a történet feljegyzője marad életben. Ez a groteszk lény, akinek kéz helyett fegyverben végződik a karja, járja toloszéken a teljes sötétségben a barlang járatait ellenségre lesve, míg végpontként, önmagával szembe kerülve, meg nem öli az utolsó embert. Az emberiség öngyilkos tetteire figyelmeztető parabola-történet nem egyszerű, szerves elbeszélői formában jelenik meg. Benne az ismertett alaptörténetet eléggé zavaró módon töri meg a világmindenség törvényszerűségeiről szóló, Dürrenmatt kozmogóniai nézeteit tartalmazó fejezetek sora, s egy ironikus-szatirikus betét Svájcnak a világégés közepette mutatott magatartásáról. A szerves egészé nehezen összeálló, nem túl jól komponált prózai írás is az emberi sors reménytelenségének, tragikus kiúttalanságának megfogalmazása.

A kötet második részének legizgalmasabb mozzanatai azok a fejezetek, amelyekben az író

a szülői ház, a pap apa és az ájtatos anyai magatartás hatását elemzi szellemi magatartásának kialakulásában. Környezetének az isteni gondviselésbe vetett hite, s az ebből fakadó magabizottság irritálja, lázadásra serkenti az öntudatára ébredő ifjú Dürrenmattot. Dacos ellenkezése odáig viszi, hogy rövid időre még a fasizmus ideológiájával is kacérkodni kezd. Tartós marad azonban, s alapvető szellemi tartásává válik az alkotónak a kételkedő, minden tekintélyt megkérdőjelező gondolkodói attitűd. A vallásos hitet elvető Dürrenmatt azonban sohasem jut el az ateizmus meggyőződéséig, mint ahogyan ő mondja, apja vallásos hitével szemben nem volt képes racionális világnézet felépíteni magának. S bizonyára itt van a gyökere az érett gondolkodó világnézetében megmutakozó relativista vonásnak, a kételkedés szükségességét és ugyanakkor gyötrelmet mutató művészi magatartásnak, amely azonban mindig sejtetni engedti a rebellis pap-fiúból szuverén alkotóvá érett Dürrenmatt rend és az értelmes emberi létezés iránti vágyát. A felnőtte válás nehéz belső folyamatával egy időben zajlottak a II. világháború eseményei. Ezért követi a könyvben a vallo-másokat Svájc II. világháborús szerepének megítélése. Az író ebben a kérdésben is nimbuszrombolónak bizonyul. Erősen megkérdőjelezi a svájciak ekkori magatartásukról, bátor helytállásukról kialakított hízelgő nemzeti öntudatát. Ezután egy eldugott hegyi faluban töltött nyár emlékeit idézve máris a leghíresebb Dürrenmatt-mű *Az öreg hölgy látogatása* keletkezéstörténetének idézésénél járunk. Az ott szerzett élmények hatására fogant meg az íróban először az idegenből bosszút állni hazatérő ember és a korrumpálódó közösség témája. A második részt a kötetben így egy irodalmi kuriózum zárja: az utólag megalkotott előkép, a mestermű, a Gullenről szóló dráma után megírt eredeti terv, a *Holdfogyatkozás* címen megírt novella. A novellában egy férfi tér vissza szülőfalujába az óceánról túlról. Ő is pénzzel buzdít gyilkosságra, s így korrumpálja az adott közösséget. Ugyanazon téma kétféle kidolgozásának összevetése több tanulsággal jár. Egyrészt arra világít rá, hogy mennyire meghatározó módon befolyásolják az eredeti írói nyersanyag feldolgozását a választott műfaj sajátosságai, másrészt arra, hogy hogyan születik meg a mestermű egy téma erőteljes drámai képekben való feldolgozása révén, több vonatkozási rendszert magába sűrítő kompozícióként.

A harmadik rész a zürichi diákevek nyugtalan, önmagát kereső időszakának emlékeivel kezdődik és a szellemi, művészi, fejlődés néhány személyhez köthető vonatkozásáról számol be, s végül *A rebellis* című rövid, prózai írással zárul. Az adott környezete ellen tiltakozó, lázadó individuum magatartása Dürrenmatt legrégebb témái közé tartozik. Mögötte személyes élmények sejtethetők, a szülői ház és a háborús idők alatti svájci bezártság ellen való tiltakozás. Az egyszerű, tömör, néhol vázlatosnak ható írásban mégsem a téma lírai, személyes megfogalmazásával találkozhatunk, hanem annak szinte személytelen, általános gondolati szintre emelt parabola változatával. A történet főhőse, Á, eltűnt apja nyomát kutatva egy távoli keleti országban különös nyelvet beszélő népre bukkan. Ez a nép látszólag békésen tűri láthatatlan uralkodójának terrorját, mert erősen hiszi, hogy hamarosan eljön hozzájuk a messiás és elhozza nekik a rég várt szabadságot. Á megdöbbenve észleli, hogy benne látják a megváltót. Amikor már-már vállalná a rá osztott szerepet, feladatot, letartóztatják. Végül a börtönben pusztul el mindenki által elfelejtve, miközben a nép a folytatódó uralkodói terror közepette újabb megváltó érkezésében kezd reménykedni. Az individuális lázadás vállalása és annak elkerülhetetlen és szükségszerű kudarca az életműben igen sokféle konkrét, elsősorban mégis morális variációban jelentkeznek. Az emberi cselekvés lehetetlenségének és értelmetlenségének ilyen általános, szinte filozófiai szintű megfogalmazása azonban az író korábbi tragikus létszemléletének még komorabbá válására utal, s ez a vonás a kötet többi részében is uralkodónak mondható.

Ez a világnépi jellemző azonban csak egy a látszólag heterogén kötetet egységessé, szerves egészszé tevő karakterjegyek közül. A kötet közös jellemző jegyei a világnépi szintjén a következőkben foglalhatók össze: Az ember elveszettsége a mindenségben eleve adott emberi sors. Az egyes ember hiába keresi a létezés értelmét, mert a történelmet – Dürrenmatt individuális, racionális kiindulópontjának, kérdésfeltevésének megfelelően – mindig megfoghatatlan, irracionális erők mozgatják. Az emberiség történelmében nincs haladás, fejlődés, hiszen mindig ugyanazok az alapszituációk ismétlődnek benne. Ezért hiábavaló minden kísérlet a történelem menetének megváltoztatására. Ez a sötét, szkeptikus ember- és történelemfelfogás nemcsak ennek a kötetnek, hanem az egész kései alkotói korszaknak jellemző sajátossága. De érdekes módon ezek a kései mű-

vek éppen az írói indulással, a korai művekkel mutatnak szorosabb kapcsolódást. Csak míg a korai írások az alkotói világlátást lírai-szubjektív módon mutatták fel, addig itt a művészi szemlélet általános, gondolati megfogalmazásban jelenik meg. Ezért súlyosabban, megfellebbezhetetlenebbül, mintegy az egész életmű tanúságaként.

Az új Dürrenmatt-könyvnek van még egy jellemző vonása, amely nemcsak ennek a műnek egyes részeit kapcsolja egymáshoz, hanem az életmű szervezésének is újabb bizonyítéka. Ez az erős gondolatiság. Az alkotó az életrajzi elemeket azonnal értelmezi, nagyobb összefüggésekbe ágyazza, az alapélményeket absztrahálja, vagyis a személyes szubjektív elemeket ebben a kötetben is azonnal távolítja, objektív irányba viszi. S ez adja a benne lévő fikatív művek – különösen az első és a harmadik írás – erősen parabolisztikus jellegét is. Ez az alapvető írói módszer mindig is rányomta bélyegét Dürrenmatt művészetére, hiszen egyaránt jelentkezett a témaválasztásban, a jellemalkotás terén, a mindig távolító írói nézőpont megválasztásakor, de a fikatív műveket gyakran kísérő, azokat értelmezni kívánó, elméleti jellegű Dürrenmatt-írásokban is. Azonban a kései korszak alkotásaiban, s így ebben a kötetben is műfajt meghatározó erővé vált. Az alkotói pályának ebben a periódusában a filozofikus próza dominanciája egyértelmű lett. Ezért érezzük találónak a svájci kortárs, Hugo Loetscher megnevezését, hogy az idős Dürrenmatt oly sok műfaj kipróbálása után a gondolatok dramaturgia lett. Ezzel egyetértve kell hozzáfűznünk, hogy ez a változás a művészet határain belül következett be, Dürrenmatt szépiró maradt, nem vált filozófussá.

Ezért tekintjük Dürrenmatt *Stoffe* című kötetét – annak egészét, s nem csupán a három elbeszélést – az érett művész jelentős, jellemző alkotásának, miközben ez a könyv – várható folytatásaival együtt – természetesen az egész életmű megértésének kulcsa is.

Balkányi Magdolna

Jürg Altwegg: *Leben und Schreiben im Welschland* (Porträts, Gespräche und Essays aus der französischen Schweiz) Zürich, 1983. Ammann Verlag AG

Vaud, Fribourg, Neuchâtel, Valais, Genève. Ezt az öt nyugat-svájci kantont „Romandie”, „Suisse Romande” összefoglaló néven ismerjük.

Európai mércével mérve is jelentős irodalmat mondhat magáénak ez a terület – ezt az irodalmat azonban különösképpen mégsem nagyon ismerik (ismerték) a nyelvi és politikai határokon kívül. A Kindler-féle irodalomtörténetben Manfred Gsteiger némi méltatlankodással jegyzi is meg, hogy a francia irodalomtörténet általában kisajátítja, „defacto-franciáknak” tartja a legnagyobb neveket – Rousseau-tól Cendrars-ig –, ugyanakkor nem vesz tudomást a többi jeles, sőt kiváló svájci alkotóról: Rod-ról, Chappaz-ról és másokról, akiknek neve többnyire csak függelékben szerepel. Talán Jacques Chessex 1973-as Goncourt-díjával tört meg – mindmáig vitatott mértékben – a jég.

A nyugat-svájci, francia nyelvű irodalom körüli csendet minden bizonnyal a földrajzi-történelmi helyzet magyarázza. Franciaország hegemóniáját a francia nyelvű irodalomban, könyvkiadásban és piacon ugyanúgy meg kellett törniük a nyugat-svájci íróknak, mint ahogy saját országukon belül a harcolniuk kellett azért a bizonyos nélkülözhetetlen olvasói visszhangért. Ez pedig korántsem volt könnyű feladat, hiszen Svájcban ezen a részen a szolid, biztos egzisztenciát nyújtó polgári létformát hagyományosan az irodalom különleges-periferikus, mindenesetre „gyanús” létformája elé helyezték; a rádió-televízió médiuma is fontosabbnak számított, mint a német nyelvű országrészben, ahol az írott szó világszinten erős pozíciót vívott ki magának. A szuverén, igényes irodalomnak francia-Svájcban tehát szembe kellett néznie a lakosság közönyével, a tradicionális, kommersz lektúrirodalom belterjességével és provincializmussal, de még a fiataloknak ezzel a regionalizmussal szembeni bizalmatlanságával is. („Szinte csoda, hogy ilyen kedvezőtlen körülmények között egyáltalán kialakulhatnak és fejlődhetnek irodalmi struktúrák” – jegyzi meg Gsteiger.)

Végül is sikerült kivíni – nem kis küzdelmek árán – egyfajta „kettős függetlenséget” (politikait és művészetit Franciaországgal, nyelvit a németajkú Svájccal szemben), ez azonban – köznapiasan szólva – „sokba került”, nehezen szűnő-oldódó kisebbségi érzést, ambivalenciát szült, ami a saját, önálló lét és művészet állandó, olykor görcsös igazolásában nyilvánult meg. Függetlenek vagyunk a „Grande Nation”-tól (Franciaország), mi *svájci-franciák* vagyunk (noha fél szemünk így is Párizs ítései reakcióit lesi), a svájci föderatív állam *házat szerető* polgárai vagyunk, de természetesen a *németajkú svájciakkal szemben* is autonómok. Otto Frei, a Neue Zürcher

Zeitung tudósítója szellemesen „defenzív bizonyításnak” nevezi az igyekezetet az identitás ilyen jellegű demonstrálására.

Jürg Altwegget, a Genfben élő 33 éves szerzőt erősen foglalkoztatják ezek a problémák. Azzal a szándékkal írta meg könyvét, hogy bizonyítsa az irodalmi, szellemi élet jelentőségét ebben a régióban, Jokumentálja az egyre sikeresebb kitörési kísérleteket, az önállósulás folyamatát, és megismertessen a legjelentősebb alkotókkal. A fülszöveg hangsúlyozza, hogy a *Portrék, beszélgetések és esszék* alcímet viselő kötet nem lexikon vagy szekunderirodalom, csupán „szórátkoztató és intelligens olvasókönyv kezdők és haladók számára”. Maga a mű hű marad ehhez a programhoz, amit részben üdvözölhetünk, ám részben sajnálhatunk is. Üdvözölhetjük, mert száraz irodalomkritika helyett írókról, könyvkiadókról, tudósokról és „osztályozhatatlan” csodabogarakról könnyed nyelven írt, színes portrévázlatokat ad kezünkbe. Kiemelkedik közülük a lokális-egyetemes ellentétét feloldó, a természetet nem vásári árunak tekintő, a korrupció, egoizmus, vallási képmutatás ellen harcoló nagy tehetségű költő, Maurice Chappaz, egy valódi européer szőlősgazda bemutatása, a Goncourtdíjas Chessexről, a kisemberek világát impreszionisztikus eszközökkel ábrázoló Georges Haladásról szóló fejezet, no meg a Georges Simeonnal, Jean Piaget-val és a svájci bankoligarchia adáz ellenfelével, Jean Ziegler szociológus professzorral folytatott tartalmas beszélgetés. A portrégyűjteményben olyan különcködő személyiségek is helyet kapnak, mint Zouc, a polgárpukkasztó színész, Narcisse-René Praz, a svájci „a világ leghülyebb népének” nevező, a rendőrséggel, parkolóórákkal és kispolgárokkal hadakozó anarchista újságíró és mások. Altwegg megismertet a provincializmusból kitörő művészeket támogató, könyveiket nehézségek árán is terjesztő, a német irodalmat is népszerűsítő, nem kizárólag üzleti szempontokat követő kiadók: Hermann Hauser, Bertil Galland és az „Editions Zoé” női triász (Sabine Engel, Marlyse Pietri, Arlette Avidor) értékes munkásságával is.

Kévesbé örülhetünk annak, hogy a portrévázlatok érdekességük ellenére gyakran elnagyoltak, és ebből következően az írásmód egyébként természetes szubjektivitása néha mintha önkényességbe csapna át. Nem jut érvényre igazi felfogásbeli egység (ami pedig nem ellentéte a mozaikszerű szerkesztésnek); a francia-svájci lét és tudat sajátosságainak, az önvizsgálatnak, a környezethez kialakított ellentmondásos viszonynak

a kérdéseit nem igazán következetesen boncolgatja (érzékelteni) a szerző. Ismertetései néha felmásak: az átlagolvasót bizonytalanságban hagyják, a szakembernek pedig kevés újat mondanak (ez különösen a Piaget-fejezetre vonatkozik).

Mindent összevetve azonban figyelmet érdemlő művel keresi meg az olvasót Altwegg. Jó szellemű, az informálás korrekt igényével megírt, érdekes olvasmány. Bizonyára segítség a svájci identitáskeresésben.

Loránd Gábor

Zygmunt Mielczarek: *Od tradycji do eksperymentu* Katowice, 1979. Wydawnictwo „Slask”, 182.

Az 1960 utáni svájci irodalom feltérképezése még kezdeti stádiumban van. Az 50-es évek Max Frisch- és Dürrenmatt-igézete, úgy tűnik, máig meggátolta, hogy a nemzetközi germanisztika érdemben foglalkozzon a svájci irodalom időközben lezajlott, sokrétű fejlődésével. Igazoljuk röviden ezt az állítást. A Kindler-Lexikon sorozat inkább enciklopédikus, mint analitikus jellegű összefoglalójától eltekintve, a mai svájci irodalmat elemző tanulmányok között alig akad olyan, mely nagyobb összefüggések feltárására vállalkozna, más szóval, többet nyújtana az irodalomtörténeti folyamat egészéből kiszakított egyes jelenségek elemzésénél. Így a szerző, aki e sokrétű anyag vizsgálatát tűzte ki céljául, művek és törekvések nehezen áttekinthető bőségével áll szemben, melyeket könnyen kezelni és rendszerbe kellene foglalnia. Nehéz feladat elé állítja egy határozott módszertani eljárás megválasztása is, mivel a dilemma – megelégedni az egyes tények regisztrálásával, vagy elveszni az általánosban, az empirizmust vértelen absztrakciókká degradáló megfontolásokban – szinte feloldhatatlannak tűnik.

Mielczarek könyvében szembenézett a jelzett nehézségekkel. Művében a svájci próza 1960–75 közötti korszakát vizsgálja, azzal a bevallott szándékkal, hogy kutatási anyagát olyan tágabb térbe helyezze, melynek történeti és aktuális koordinátái egyfelől az idők mélyére vezetnek, és a jelenlegi irodalmi produkciót a múlthoz való viszonyában próbálják megragadni, másfelől a korszak irodalma és társadalmi élete közötti bonyolult kölcsönhatásokat tárják fel. E célkitűzés különleges kötelezettségeket ró a szerzőre. Egy olyan évtized irodalmi fejlődését kellett bemutatnia, melyben a svájci próza, minden fronton lerázva a

provincializmus béklyóit, olyan problémák felé fordult, melyek ugyan hazai talajból nőttek ki, de egyben egyetemes jelentőséggel is bírnak. Ábrázolnia kellett az erjedési folyamatot, melynek során a fiatal irógeneráció szembe fordult a mesterekkel, elhagyta a kialakult irodalmi hagyományokat, külön tematikát és stílust alakított ki. Ábrázolnia kellett a kísérleteket, melyekben fokozatosan egy valóságserűbb, közvetlen társadalmi hatásra létrekvő irodalmi koncepció szerzett magának létjogosultságot.

Előjáróban szövegezzük le: Mielczarek kísérlete, hogy a 60-as évek svájci prózájának összegző képét adja, jórészt sikerültnek nevezhető. Alaptézise a következő: az említett korszak svájci irodalmának specifikuma éppen a korábbi szerzők munkásságától való eltérésben rejlik. Az irodalom e periódusban – Mielczarek szerint – közelebb került hazája társadalmi ellentmondásaihoz, mint korábban bármikor. Az a közvelelenség, mellyel Diggelmann, Hugo Loetscher, Otto Walter és Hans Boesch a magasan fejlett svájci civilizációs társadalom égető szociális és pszichológiai problémáihoz közelítenek, polemikusan, élesen elhatárolódik a svájci valóságot idillikusként beállító, elsősorban Carl Spitteler és Albin Zollinger prózájában megfigyelhető tendenciától, de Max Frisch inkább egzisztenciálisan, mint társadalmelemzően orientált műveitől is. Így olyan irodalomtípus gyökeresedett meg, mely a realista elbeszélés kiüresedésének és felbomlásának fenyegető, modernista veszélyével pártosságát nem titkolva szegül szembe, a művészi megformálást a meggyőzés és tanítás eszközének tekinti, és a valóság kimeríthetetlen tárházából azokat a jelenségeket emeli ki megformálásra, melyek a társadalom legszélesebb rétegeit érintik. Mi rejlik a svájci gazdasági csoda hátterében, milyen pszichikai sérüléseket okoz a teljesítmény és fogyasztás kényszere, hogyan funkcionál a legendákkal övezett svájci demokrácia a valóságban – ez áll az említett írók elemzéseinek és kíméletlen fejtegetéseinek középpontjában.

Mielczarek pontosan kimutatja, hogyan jut az újabb svájci próza társadalomkritikai lendülete az egyes szerzők írásaiban kifejezésre. A kifejezési eszközök skálája Diggelmann hangsúlyozott tárgyilagosságú, helyenként riportokra vagy hiteles dokumentumok alapján összeállított krónikákra emlékeztető regényeitől Jürg Federspiel szürrealisztikus-lírai fantáziaképeiig terjed, aki New York-i utazását, és az emberfelettivé nőtt civilizációs metropolitisban való tartózkodását a kollektív tudatalattit is fürkésző, gátlástalan ön-

vallomás formájában örökítette meg. E két véglet között félúton állnak Otto Walter, Jörg Steiner, Hans Boesch és Hugo Loetscher, akik a mindennapi élet kérdéseit feltáró műveikben avatott kézzel kötnék össze adathűséget a rejtett szimbolikára való hajlammal, s epikus közvetlenséget az esszéisztikus, elmélkedő elmélyültséggel.

Mielczarek készsége az elbeszélő művek óvatos, filozófiailag megalapozott elemzésére különösen Peter Bichsel és Adolf Muschg prózájának tolmácsolásában jut kifejezésre. A világnézeti, tematikai és esztétikai alkotóelemek állandó együttvizsgálásával a szerző egy irodalmi típust állít elénk, mely a valóságot – akár a nyelv-művészet és nyelvi kritika (Bichsel), akár a humor vagy vidám, utopisztikus gondolati kísérletek eszközeivel igyekszik megragadni. Teljes joggal szövegi le Mielczarek, hogy Bichsel aprólékos „nyelvi jegyzőkönyveiben”, Muschg lidérces fantázia-képeiben éppúgy a svájci valósággal szembeni elégedetlenség nyilvánul meg, mint Otto Walter félelmetes kisvárosi történeteiben vagy Diggelmann leleplező-kritikai dokumentaíóiban. Mert a 60-as évek valamennyi, némileg is igényes irodalmi termékének közös vonása Mielczarek szerint az „ideális” svájci állam határozott elutasítása, a svájci valóság demisztifikálására, a fennálló rendet évszázadokon keresztül védelmező polgári ideológusok által szőtt illúzió leleplezésére való törekvés. Ebben az értelemben következetesen járt el tehát, mikor elemzéseiben elsődlegesen az újabb svájci próza kordiagnosztikai és -kritikai felismeréseinek súlyát igyekezett megragadni. És ezzel éppen az irodalmi fejlődés úttörője tapintott s egyben megtalálta a kiindulópontot is, ahonnan ezt a fejlődést nem pusztán leírni, hanem felfogni is lehetséges. Ezen a következő értendő. Az éleződő társadalmi ellentmondásokra a svájci irodalom a politikai-felvilágosító jelleg felé fordulással reagált, ezzel járult hozzá az embert pusztá cselekvés-automatává korlátozó, autonómiájától megfosztó, magát elidegenített hatalomná feltoló társadalom elleni küzdelméhez.

Az itt vázolt gondolatmenetet azonban Mielczarek sajnos nem viszi végig. És mégis kívánatos lenne, hogy az egyes művek és szerzők megrostálása és értékelése után azokat a kérdéseket is érintse, melyek egy nagyobb társadalmi összefüggés rekonstruálásához elengedhetetlennek tűnnek. Sorsukat, provincializmusukat jellemző módon csak az első, a svájci irodalom fejlődésének útját 1960-ig összefoglaló fejezetben kísérli meg a svájci valóságot alapvetően meghatározó, speciális szociális és pszichoszociológiai tényezőkkel ma-

gyarázni. Adós marad tehát a válasszal, miben is rejlenek tulajdonképpen annak az átalakulási folyamathoz az okai, melynek bekövetkezése oly radikálisan változtatta meg a svájci irodalom arculatát. Mielczarek metodológiailag túl jól képzett, hogy megelégedjék pusztán az 1960 után fellépő írócsoport egyéni képességeire és készségeire való utalással. A még megoldásra váró ismeretelméleti feladat tehát a közelítőleg „irodalmi köz-társaság” fogalommal összefoglalható jelenség átfogó képét bemutatni, mely a svájci politikai és gazdasági helyzetbe és az irodalmi élet mechanizmusába való bepillantást egyaránt megköveteli. Ennek értelmében a következő kérdések jöhetnek szóba: Milyen elvárásokat fűztek a fiatal svájci szerzők az irodalomhoz? Milyen funkciókat tulajdonítottak neki a modern svájci társadalmi életben? Mennyiben találkoztak ezek az elvárások az olvasóközönség igényeivel? És végül: Milyen szerepet játszott az irodalom a 60-as évek Svájcának életében? Képesnek bizonyult-e arra, hogy beavatkozzon a társadalmi történelembe? Vagy inkább – és itt esetleg párhuzamokat lehetne vonni az NSZK irodalmi fejlődésével – a következmények nélkülség, a nagy kiábrándultság lett a sorsa?

A kutató, aki láthatólag arra törekszik, hogy az irodalmat társadalmi meghatározottságában ragadja meg (elsősorban, mint említettük, abban, hogy a társadalmi valóság tükrének tekintti, mely szemében a realizmus „igazságparancsolata” mellett tesz hitet), méltán fordíthatja optikáját mintegy vissza, hogy a társadalmat vegye irodalmi vonatkozásában szemügyre. Ezzel lehetőség nyílik, hogy a 70-es évek irodalmának bemutatása szervesen kapcsolódjék a korábbiakhoz. Ezekben az években a svájci irodalom társadalomkritikai lendülete alábbhagy, sötét, pesszimista hangsúlyokkal telítődik, s már nem határozottan a címzett-höz szól. Mielczareknek sikerül Jürg Federspiel *Museum des Hasses* c. művének elemzésében, helyenként Otto Walterrel kapcsolatos elmélkedéseiben is, e jövődő nyugtalanságok és csalódások előjeleit felfedni. Ezeknek az íróknak a műveiben egy olyan társadalomfelfogás körvonalai rajzolódhatnak ki, mely már nem vár közvetlen hatást az „elkötelezett” művektől. A cél, melyet ezek az írók tűznek maguk elé, sokkal szerényebb, de komplikáltabb is egyben: egy olyan valóság elemzőinek tekintik magukat, mely áttekinthetlenné nőve, olyan kifejezéseket mint „egyéni felelősség” vagy „morális autonómia” minden tartalmuktól megfoszt, és kivonja magát az emberi beavatkozás hatásköréből. Ez a valóság

– Federspiel és Walter szerint – éber elmét követel, mely makacsul faggatja az emberi élet lehetőségeiről, s egyidejűleg azt a józanságot is, mely a humánus megvalósítását illúziók nélkül, végtelenül nehéznek ismeri fel.

Erkölcsei érzékenysége és magas intellektualitás – a recenziens maga arra hajlik, hogy ebben a kapcsolatban lássa mindannak csúcát, amit a svájci irodalom 1960 után létrehozott. S ugyanakkor jogosan hiányolja ezt a felismerést Mielczareknél. Azt szeretné végül tanácsolni a szerzőnek, hogy a hagyományos leíró próza iránti határozott előszeretét adja fel azoknak az epikus műfajoknak kedvéért, melyek az ábrázolás különböző technikáit merészen össze-vissza keverve, a modern világ egész komplexitását és ellentmondásosságát igyekeznek magukba olvasztani.

Zbigniew Swiatłowski
Wrocław

* * *

Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon Pó-zsony, 1981. Madách Könyvkiadó, 214.

Napjainkban alig akad magyar irodalmár, ki retorikával foglalkoznék, pedig e tudományág több ezer éves öröksége világszerte megújult a legutóbbi két évtizedben. Lemaradásunk nemcsak tudományos, de oktatási szempontból is óriási, hiszen a költői alakzatok rendszerezése főként a tanár s a növendék munkáját hivatott könnyíteni, a szövegértelmezés gyakorlatához nyújt segítséget. Míg más országokban segédkönyvek adnak útmutatást, hogyan is lehet hasznosítani az elméleti kutatás eredményeit, addig nálunk nemcsak az alkalmazott, de még az elméleti retorika is gyerekcipőben jár. Egyedül Vigh Árpád jelentetett meg idevágó kötetet az utóbbi években, ám ő is jórészt külföldön dolgozik, önálló tanulmányait francia nyelvterületen adja ki, s így munkásságának hatása idehaza csak korlátozott mértékben érvényesül. A magyarországi kutatás szűkösségére hívja föl a figyelmet az a tény, hogy vele egyidőben csakis határainkon túl élő tudós vállalkozott hasonló feladat elvégzésére, annak a kérdésnek a megválaszolására: mennyiben hasznosítható a megújított retorika az irodalmi művek megértésében.

Föltétlenül elismerést érdemel, hogy Zalabai Zsigmond igyekszik megfosztani az alakzatok rendszerezését attól az előírásrúsüségétől, mely a romantikusok föllépte után ürügyként szolgál

hatott a retorika leértékelésére. Az is szerencsésnek mondható, hogy „két jel szemantikai kölcsönviszonyának” nevezi a trópust, vagyis elhatárolja magát attól a szemlélettől, melynek képviselői pusztán egyik szónak másikkal való fölcserélését látták a metaforában. A kölcsönhatás két tényezőjét hasonlónak és hasonlítottnak, de viszonyítónak s viszonyítottnak nevezi, azzal az indokkal, hogy a metafora nemcsak párhuzamot állít föl, de ellentétet is megfogalmaz. Érvelése itt az „új kritikusokéval” rokon, akik szintén a feszültségben keresték a metafora lényegét. Ezt a tételt talán helyes is elfogadni az angolszász műelemzőknek egyébként meglehetősen elavult elméletéből, csupán a szaknyelvi újítás látszik kissé indokolatlannak, hiszen a „hasonló” jelentése nem egyezik meg az „ugyanazéval”. Félreértés ne essék: korántsem ítéljük el azokat, akik új szaknyelvet teremtenek. Mindössze arról van szó: szükséges-e új elnevezést bevezetni, ha a régi is megfelel az általunk föllállított követelménynek.

Azt sem mondhatjuk jogtalanoknak, hogy Zalabai olykor meglehetősen keményen ostromozza a magyarországi kutatást. Teljesen igaza van, amidőn bírálja *A magyar stilisztika útja* című kiadványt, amiért önellentmondásosan határozta meg hasonlat és trópus viszonyát, holott az előbbit már Arisztotelész is a metafora egyik válfajaként tárgyalta. Egyedül azt tudnók fölhozni e kötet mentességéül, hogy 1961-ben jelent meg, vagyis megelőzte a retorika nemzetközi méretű újráföllandülését. Zalabai viszont már számításba vehette volna a hatvanas évek strukturalizmusának eredményeit, különösen azért, mert ő maga is hasonló szemléletet vall, más szóval idegenkedik a hetvenes években tért hódított befogadás-esztétika történetiségétől.

A *Tünődés a trópusokon* szerzője igen sok szakmunkára hivatkozik. Legföljebb két kifogás emelhető azzal szemben, ahogy elődeinek munkásságát értelmezi. Nem ejt szót franciákról, pedig az újkorban alighanem ők foglalkoztak leg-többet retorikával. Napjaink retorikai megújulása bajosan képzelhető el a francia klasszicisták – így az empirikus vizsgálatokat összegző Du Marsais, vagy a strukturalista fölfogást bizonyos tekintetben megelőző Fontanier – tevékenysége nélkül. A francia hagyomány elhanyagolása okolható azért, hogy Zalabai némely állításai egyszerűsítésként hatnak. Túlzottan elveti a súlykot, amidőn azt állítja: lényegében mindmáig keveset tudunk a metaforikus és metonimikus társítások közötti eltérésről, hiszen Fontanier éppen a metafora, metonímia és szinekdoché működésének

szembeállítását tette meg rendszeralkotó tevékenysége lényegének, Michel Le Guern 1973-ban egész könyvet szentelt metafora és metonímia jelentéstani elkülönítésének, s az ő eredményeit azóta többen is továbbfejlesztették, Greimastól Genette-ig, a liège-i „μ” csoport tagjaitól Todorovig és a francia szövegmagyarázás kiemelkedő képviselőjéig, Ricoeurig.

Másik észrevételünket így fogalmazhatnók meg: Zalabai nem mindig elég tüzetesen elemzi az általa tárgyalt szakmunkák nyelvbölcseleti összefüggéseit. Hivatkozik Peirce-re, de elméletét nem vizsgálja meg közelebről, pedig ez már hovatovább sürgető föladat lenne a magyar szakirodalomban, ahol az amerikai gondolkodó inkább sokat emlegetett, mint komolyan tanulmányozott szerző. Különösen azért sajnálhatjuk ezt a hiányt, mert amidőn Zalabai jogosan kárhoztatja *A magyar stilisztika vázlata* című, 1958-ban kiadott kézikönyvet kifejezendő és kifejező merev szembeállításáért, Peirce-nek a jelről adott meghatározása is segíthette volna annak a helyes tételnek a bizonyításában, mely szerint minden kifejezendő kifejező is egyúttal. Ugyancsak a tágabb gondolkozástörténeti háttér fölvázolása könnyíthette volna denotáció és konnotáció fogalmának a tisztázását. Zalabai Hjelmstevtől eredezteti e megkülönböztetést. Valószínűbb, hogy e kettőség a bizonyításában, mely szerint minden kifejezendő kifejező is egyúttal. Ugyancsak a tágabb gondolkozástörténeti háttér fölvázolása könnyíthette volna denotáció és konnotáció fogalmának a tisztázását. Zalabai Hjelmstevtől eredezteti e megkülönböztetést. Valószínűbb, hogy e kettőség a bizonyításában, mely szerint minden kifejezendő kifejező is egyúttal.

Volt idő, amikor magunk is elfogadtuk ezt a tételt, jelenleg azonban már egyszerre túl kevésnek és túl soknak találjuk a benne foglaltakat. Túl kevésnek azért, mert e kiinduló állítás megengedi annak hangoztatását, hogy a „poeticitás (...) nem öncél, ellenkezőleg: eszköz”. Túl soknak, mert magában rejti az előítéletet, hogy a költőiség lényege eleve adott a szövegben. Ez az empirikus vélekedés ma már kételyt ébreszt bennünk, s inkább elfogadjuk Valérynek Zalabai által helytelenített kijelentését („versimnek az az értelme, amit tulajdonítanak nekik”), mert ez egyértelmű annak fölismerésével, hogy a befogadó értékelő magatartása nélkül nem létezik költőiség. Ezért lehet ugyanazt a szöveget irodalomként és nem irodalomként olvasni – amint azt Sklovszkij, s még inkább Tinjanov állította. A könyvben helyeslőleg idézett kutatók közül Marcus B. Hester fölfogásának is ez a szemlélet fe-

lelne meg, hiszen amidőn az amerikai szerző a „seeing as” – Zalabai fordításában „közteslátás”, megítélésünk szerint inkább „értelmező látás” – fogalmából vezeti le a metaforát, akkor Wittgenstein kései nyelvbölcseletét fogadja el irányadónak, vagyis a jelentést a használattal azonosítja, ami a szövegmagyarázás vonatkozásában annyit jelent, hogy a mű üzenete az értelmező, vagyis az olvasó által ismert szokásrendszerek függvénye. A stílus nullpontja történeti folyamatoknak kiszolgáltatott, tehát változó érték. Ezért látszik valószínűnek, hogy a jövőben a retorikát célszerű lesz alárendelnünk a befogadás mibenlétét megvilágító szövegmagyarázás elveinek.

Szegedy-Maszák Mihály

A. J. Sanford – S. C. Garrod: *Understanding Written Language. Explorations of Comprehension Beyond the Sentence* Chichester– New York–Brisbane–Toronto, 1981. John Wiley and Sons, xiv+224.

Nem valószínű, hogy ez a könyv sok megjelentéssel szolgálja az irodalmi mű megértésével foglalkozó szakembereknek. A két glagow-i nyelvész-pszichológus könyvének első részében összefoglalja a szövegfeldolgozás (szöveg-értés, -értelmezés) kurrens elméleteit, a másodikban pedig egy speciális kérdésnek, a szöveg-utalások megoldása (feloldása) kérdésének részletes taglalását tűzi ki célul.

Csakhogy a szerzők maguk is tudatában vannak annak, hogy a vállalt feladatokat túlteljesítik. Az első rész nem csak a szó szigorúbb értelmében vett szövegfeldolgozásról szól, de az emberi ismeretek tárolásának, feldolgozásának és felhasználásának mechanizmusairól általában is – ahogyan azt a nyelvpszichológia látja. Minthogy a könyv arra a kérdésre összpontosít, hogy hogyan érti meg az olvasó az írott szöveget (xiii.), a szó és az egyes mondat megértésének „intenzionális” szintjén a gondolatmenet elég gyorsan túljut. A későbbi fejtegetések szempontjából egyértelműen a Minsky-féle keret-elmélet és ennek változatai (például a Schanck–Abelson-féle forgatókönyv) válnak fontossá. Az első rész a szövegek megértését elsősorban a szövegekre való emlékezés és a szöveg velejének (gist) kihámozása alapján vizsgálja: természetesen – ahogyan a szerzők is megállapítják – a két folyamat között, hogy valamit megértünk s hogy ezt azután felidézjük, széles szakadék van: „a könyv első része úgy tekinthető,

mint ami meghatározza a lélektani kifejtés alapkövetelményeit; megadja az összetételt, a receptet viszont nem” (89.).

Megjegyzendő, hogy az első rész felépítése – legalábbis a laikus olvasó számára – nem elég didaktikus, a „hozzávalók” felsorolásában nem követhető a logika. Valószínűleg rövidebbre kellett volna fogni a technikai részleteket és az illusztrációkat, és tömörebben kihegyezettebben felsorakoztatni az elméleteket. A szerkezet azonban, szerencsére, nem gátolja a szerzőket feladatuk már említett túlteljesítésében. Az irodalmár kedvére mazsolázhat az öt közvetlenebbül érdeklő elméletekből; Sanford és Garrod olykor meglepően közel kerül a befogadáselmélethez, s ennek magyarázata nem lehet pusztán a lélektani megközelítés. Máshol meg az tűnik fel, hogy Propp történet-grammatikája nem elszigetelt kísérlet és nem pusztán folklorisztikus vagy irodalmi érdekű; a tőle teljesen függetlenül (jórészt később) dolgozó nyelvpszichológusok keretelmélet-típusú szövegfeldolgozás-modelljei számos tekintetben Proppnak és irodalmár követőinek „grammatikai” mellé állíthatók.

A célratörő szerkesztés nem erőssége a könyv második részének sem. Végül is nem válik világossá, hogy mi az új abban, amit Sanford és Garrod kifejti. Tételük: a megértés végső célja, hogy a szöveget „a világnak valamely hipotetikus vagy valóságos állapotára vonatkoztassuk” (187.), s ennek a vonatkoztatásnak (referálásnak, utalásnak) a különböző szintjeit vizsgálják. A legérdekesebb azonban itt is az, amikor elméleteket ismertetnek (5. fejezet), vagy amikor elkalandozva közvetlen tárgyuktól a rossz fogalmazás értelmezési problémáiról, az írási vagy olvasási stratégiákról számolnak be (9. fejezet). Figyelmet érdemel az az elgondolásuk, hogy az értelmezés kettős folyamat: az elsődleges szövegfeldolgozás közvetlen és gyors; az értelmező ekkor „meglévő” forgatókönyvének üres helyeit tölti ki a szöveg utalásaival. A másodlagos szövegfeldolgozás akkor lép működésbe, amikor „forgatókönyvet” kell váltani – ez az új vagy meglepő információk feldolgozásának és megértésének folyamata (131.). De a másodlagos szövegfeldolgozást „az olvasó érdekei, ismeretei és készsége határozzák meg” (180.). Ebből és a hasonló kitételekből kiviláglik az is, hogy a szerzők igen komolyan tekintettel vannak az olvasást-értelmezést meghatározó „külsődleges” aspektusokra is, s ahogyan az olvasót nem mechanisztikusan fogják fel, a szöveget sem tekintik „önműködőnek”. Az utalás (referálás) felfogásukban tevékenység (az

értelmező vonatkoztat és nem a szöveg utal, mintegy magától); s az utalt világ nem szükségképpen az értelmezőt környező konkrét tárgyi valóság, hanem az értelmező tudatában lévő „forogatókönyv”, vonatkoztatási keret, vagy a szöveg egy másik szegmента.

Tanulságos, friss szemléletű könyv tehát Sanford és Garrod összefoglalója. Feltehetőleg nem érdemes nagyon „szorosán” olvasni, de átfutni és szemelgetni belőle – mindenképpen.

Kálmán C. György

Milan Kašanin: Srpska knjizevnost u srednjem veku Beograd, Prosveta, 520.

Az ismert esszéíró, művészettörténész, elbeszélő és regényíró, Milan Kašanin hosszú ideig a középkorral is foglalkozott. A *Középkori szerb irodalom* c. könyvének elméleti vázát már a két világháború között megformálta, és később művét mintegy fél évszázados munkával fejezte be, párhuzamosan a régi szerb művészetről szóló tanulmányainak írásával. Kašanin együtt vizsgálja a középkori szerb irodalmat és képzőművészetet, nemcsak időbeni egybeesésük folytán, hanem mert eszmei egységet alkotnak, és „az egyik ismerete elősegíti a másik megértését”. A probléma komplex ábrázolása céljából a szerző nagy teret szentel a kor társadalmi körülményeinek, amelyek között ez az irodalom megszületett.

A középkor emberének életéről, gondolatvilágáról, híres személyekről, írókról, asszonyokról, idegenekről, fordítókról írva a szerző maga jelenti ki, hogy célja nem irodalomtörténetet vagy kézikönyvet írni, hanem az adott kor társadalomrajzát megrajzolni. Őt az író-olvasó emberek éppúgy érdeklik, mint a középkori szövegek irodalmi értéke. Kašanin könyve utószavában le is szögezi, hogy nem folytatott összehasonlító vizsgálatokat, nem kereste egyes hazai írók külföldi példaképeit és az idegen irodalmakkal való közös vonásokat, hanem azt akarta bizonyítani, hogy az idegen irodalmak hatásától függetlenül a középkori szerb irodalom jelentős, sajátos egész, amely egyenrangú a többi korabeli irodalommal.

Könyve két részre oszlik: *Az eszme és a kor és az írók és műveik* című fejezetekre. A szerb irodalom e régi korszakát elemelve Kašanin rámutat, hogy a középkori emberek „nem voltak szűklátókörűek sem földrajzi, sem társadalmi, sem

kulturális tekintetben”. Tagadja azt az állítást, miszerint a középkori irodalom kizárólag egyházi irodalom, és a középkori Szerbia kulturális életének fő képviselői elsősorban egyházi személyek voltak, és ezzel szemben kiemeli a fejedelmek és főnemesek szerepét, akik nemcsak várakat és palotákat építettek, hanem kolostorokat és templomokat is. Szerinte az korántsem véletlen, hogy első nagy íróink fejedelmek fiai voltak, hiszen éppen a fejedelmek és főnemesek gyermekei tanultak meg írni és olvasni, ismerték a Bibliát és a grammatikát, és tanulmányozták hazájuk s családjuk múltját és az idegen népek szokásait. A főnemeseknek, azok leszármazottjainak és a városi polgárságnak „az érdeme, hogy felvirágozott és elterjedt a világi regény, a trubadúrköltészet, a profán zene és a színház”.

Kaşanin kiemeli az asszonyok nem csekély befolyását a középkori Szerbia kulturális életére. Sok könyv említi a művelt és tehetséges asszonyokat: Jefimija apácát, Jelena fejedelem-asszonyt, Milica hercegnőt, Jelena Balšićot, akik több templomot is emeltek. Érzékletesen és elragadtatással beszél a középkori emberről, aki fiatalkorától kezdve tanulja, hogyan vezesse a birtokot és művelje a földet, mi módon tegyen szert vagyona és harcoljon, hogy szerezzék meg a hatalmat és a rangot, akit kegyetlen törvények irányítanak, de aki képes a hősi énekben is gyönyörködni.

Kaşanin megállapítja, hogy a tudomány eddig túl nagy jelentőséget tulajdonított a papságnak, nemcsak az eredeti irodalmi alkotások létrehozásában, hanem a másolói és írnoki munkában is, eltúlozza a Hilandar kolostor fontosságát is mint irodalmi központot, ami valóban nagy jelentőségű, de nem egyedüli és nem a legfőbb irodalmi műhely a szerb középkor idején. Úgy gondolja, hogy „a Resavi iskola szerepe különösen eltúlozott”, és megjegyzi: „A középkorban nálunk nemcsak a városokban és kolostorokban, a palotákban és a cellákban írtak, hanem a kunyhókban és a börtönökben is, és nemcsak papírra, hanem a falra is; az irodalmi művek sora a könyv- és oklevélformájú kéziratból a levéltekerccsen, föliraton és feljegyzésen át a kőbe vésett szövegig terjed.”

Kaşanin azt állítja, hogy irodalmi érték és szellemi jelentőség tekintetében a műfordítói irodalom nem alacsonyabb rendű az eredeti irodalomnál. Amellett, hogy emlékezteti olvasóját a középkori irodalom komplexitására, sokszínűségére és az egyes műfajokon belüli eltérésekre, szerzőnk különösen vonzódik a levél, az alapítólevél, a feljegyzés, a felirat műfajához, mert ép-

pen ezekben a formákban tükröződik vissza legjobban a valódi emberi élet. A korabeli állami és egyházi élet eseményeiről és személyiségeiről szóló írásokat tekinti a középkori szerb irodalom legfőbb sajátosságának és világirodalmi értékének. Számára a szerb uralkodók életrajzi nemcsak dicshimnuszok, hanem dokumentumok is.

Kašanin könyve a szerb történelem egyik fejezetét, a Fejedelemség korát ismerteti. Különös figyelmet szentel a Marica folyó melletti Černomenről lezajlott csatáról (1371) és a Rigómezei csatáról (1389) szóló feljegyzéseknek. E kor reprezentáns személyiségeiről, Lazar fejedelemről, és a közhangulat, az írói kifejezőmód változásáról beszélve az író rámutat a Fejedelemség-kori irodalom győzelmes hangvétele és a XIV. század utolsó két évtizedében keletkezett írások, a Černomeni és rigómezei katasztrófa kiváltotta pesszimizista eszméi és rezignált hangvétele közti különbségre. A XIV. század végi és a XV. század eleji időszakban Kašanin III. Danilót és Jefimija apácát tartja jelentős alkotóknak. Grigorije Camblak az író számára „több mint egy poétikus, patetikus és melodramatikus író, aki szívesen él hatás-keltő effektusokkal”. A szerző nagy figyelmet szentel Stefan Lazarevićnak, de különösen érdekes a XIV. század végi és XV. század eleji szerb irodalom két párhuzamos áramlatáról szóló eszmefuttatása. Az egyik irányzat konzervatív (ide tartozik Grigorije Camblak is), a másikat a humanizmus előfutárai, III. Danilo, Jefimija és Stefan despota képviselik. Stefan despota a két irányzat közti átmenetet testesíti meg.

Figyelemre méltóak a könyvnek azon részletei, amelyek a korról, az írókról, a másolókról, a szerbiai szellemiségről és a Bulgáriából jött Konštantin Filozofról szólnak. Kašanin szerint egyetlen korábbi szerb életrajzíró sem „tekintette ennyire egyenrangúnak Stefan despota szellemi és harci képességeit, és hangsúlyozta jobban vitézségét vallásosságánál”, mint Konstantin Filozof. Különösen Konstantin dokumentatív jellegű írásmódját és valóságérzékét értékeli nagyra. Figyelmét nem kerüli el Đorđe Branković, Jelena Balšić, Dimitrije Kantakuzin és az ostrovicai születésű Konstantin Mihailović sem.

Kašanin átfogóan tanulmányozza a szerb középkort, az akkori embereket, szellemi áramlatokat, kerüli a - véleményünk szerint néha kikerülhetetlen - összehasonlításokat és az idegen irodalmak hatásának felmérését, és sikerrel idézi föl e kor hangulatát, ismerteti meg a középkori szerb kultúra magas színvonalával. „E könyv célja nem más, mint hogy az olvasó megismerje a régi

szerb irodalom íróinak az életről és a költészetről vallott nézeteit.” Ennek a célnak a szerző eleget is tett.

Azonban nem értünk egyet azon megállapításával, mely szerint „nincs egyetlen valamirevaló könyv sem a szerb középkorról”. Ilyen kategorikusan ezt nem lehet kijelenteni, hisz ellenpéldaként említhetnénk Đorđe Sp. Radojčić, Đorđe Trifunović, Dimitrije Bogdanović, Radmila Marinović a szerb középkorral foglalkozó könyveit.

Kašaninnak minden kétséget kizárólag saját nézőpontja van. Elragadtatása néha egy-egy személy vagy mű iránti romantikus lelkesedésben nyilvánul meg. Nyilvánvalólag szereti témáját, és eközben nem veszi figyelembe az újabb kutatások eredményeit. Talán azért, mert koncepcióját már régóta dédelgeti. *A középkori szerb irodalom* nagyon olvasmányos, élvezetes munka. Úgy tűnik, hogy a szerző néha inkább szépirodalmi stílusban ír, mint egy tudományos fejtegetés hangján. Milan Kašanin átszellemlült, hozzáértő, de nem eléggé polemikus, és az egészet átfogni akaró alkotásának értéke elsősorban abban rejlik, hogy bemutatja a középkori szerb irodalom magas színvonalát és azt a korabeli világirodalom méltó részévé avatja.

Jelka Redep
Belgrád

Jadwiga Czachowska: *Rozwój bibliografii literackiej w Polsce*. Warszawa Wrocław, 1979. Ossolineum, 217.

A bibliográfiai dokumentáció nélkülözhetetlen segédeszköze az irodalomtudományi kutatásoknak. Az irodalmi bibliográfia alapjait, rendszerét, funkcióját és módszereit meghatározza az a tény, hogy az irodalomtudomány azáltal, hogy az irodalommal mint művészi-esztétikai, történeti-társadalmi jelenséggel foglalkozó tudomány, speciális segédtudományokra támaszkodik. Lengyelországban a század elejétől meghonosodott ún. „bibliografia literacka” – „irodalmi bibliográfia” az átfogó történeti tájékozódást és kritikai áttekintést szolgálja az irodalomtudományi munkálatok két fő ágazatában, az irodalomtörténeti és irodalomelméleti tanulmányok területén.

A kötet szerzője az irodalmi bibliográfia fejlődésrajzát igyekezett felvázolni az általa jelzett négy fejlődéstörténeti korszakban. Az első a XVII. századtól a XIX. század derekáig, a lengyel irodalomtörténetírás kialakulásáig terjed, felölelve a korabeli nemzeti irodalmi kultúra fogalom-

körébe sorolható jelenségeket, a irodalomtörténet, az irodalmi élet, az ún. biobibliográfiai írói szótárak (Starowolski), Janocki, Ossoliński, Juszyński, Bentkowski), írói életrajzi lexikonok, a „historia literaria” felbomlását kísérő gyűjtőmunkák és összefoglalások anyagát. A másodikban századunk elejéig követhető nyomon az irodalmi bibliográfia fokozatos kialakulásának folyamata. A harmadikat a szerző úgy jellemzi, mint a nagy egyéni erőfeszítések és munkák idejét, amely az ötvenes évekig tart (G. Korbut, S. Wierczyński, P. Grzegorzcyk). S végül az utolsó évtizedek, az intézményes bibliográfiai tevékenység föllendülő szakasza, amelyben alapvető nagy vállalkozások indultak meg. A rövidebb és hosszabb távú közös bibliográfiai feladatok, az új tervek kidolgozásának és megvalósításának egyik legfőbb műhelye éppen a kötet létrejöttének anyagi és szellemi bázisát biztosító varsói akadémiai Intyut Badaj Literackich, amelynek a *Rozwój bibliografii literackiej w Polsce* szerzője is egyik kiváló munkatársa.

J. Czachowska könyve befejező részében röviden áttekinti az újabb külföldi, francia, német, angol, szovjet, cseh irodalmi bibliográfiai munkákat (191–193), ezek irányait és módszereit, a megindult vagy megjelent sorozatok köteteit. Az irodalomtudomány fejlődését kísérő nemzetközi bibliográfiai vállalkozások szemléje csak megerősíteni látszik a szerzőnek a lengyelországi irodalmi bibliográfia legújabb eredményeiről adott pozitív értékelését, s alátámasztja a lengyel irodalomtudomány korszerű követelményeihez igazodó bibliográfiai munkaprogram újszerű célkitűzéseit.

Hopp Lajos

Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Szerk.: Csavdar Dobrev, Juhász Péter, Petar Mijatev Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó, 551.

A tanulmánykötet bevezetését Juhász Péter írta, s ebben évezredekre visszamenően vázolja fel a bolgár és a magyar nép kapcsolatainak történetét. Úgy érezzük, hogy Juhász mind a saját, mind a kötetben foglalt tanulmányok vezérfonalát jelöli meg, amikor leírja: „A bolgarság tehát már a magyarság bölcsőjénél is jelen volt.” S ha ez így van, akkor a magyarság múltját kutatva a bolgár nép előtörténetének momentumaira is fény derül.

A tanulmányok szerzői különböző területekről vették vizsgálatuk tárgyát. A magyar és bolgár

nép előtörténetével 7 tanulmány foglalkozik, s köztük a legfontosabbak: Bárczi Géza: A magyar nyelv bolgár és köztörök jövevényszavai; László Gyula: Kovrát kagán fiainak történetéhez; Czeglédy Károly: Ogurok és türkök Kazáriában; Simonyi Dezső: A pannóniai bolgárok és a magyarság kialakulása E problémakörhöz kapcsolódnak a népi hiedelmek és a folklór területéről közölt anyagok: A totemizmus csökevényei a magyar és a bolgár hitvilágban Juhász tollából; A bolgár–magyar kapcsolatok nyomai a bolgár népdalokban (Elena Ognyanova); Magyar–bolgár kapcsolatok a folklórban (Vargyas Lajos). A kora ill. késő középkori kapcsolatok problematikáját tárgyalja Genova Cankova Petkova: A kora középkori bolgár–magyar kapcsolatok néhány adata; Bisztra Cvetkova: Magyarok és bolgárok közös harcai az oszmán hódítók ellen a XIV. sz. végén és a XV. sz. első felében; Emil Georgiev: A „bolgár korai újjászületés” Magyarországon és a magyarok között. Ezeket a tanulmányokat értékes forrástörténeti adalékokkal egészíti ki Mályusz Elemér (Középkori bolgár település Buda közelében) és Hopp Lajos (Régi magyar krónikások bolgár földön).

A XVIII–XX. századot átfogó közel kétszáz éves periódus eseményeiből, jelenségeiből első sorban a Kossuth-emigráció története ragadta meg a kutatók figyelmét. Két tanulmány foglalkozik ezzel a kérdéssel; Pásztor Imre: A Kossuth emigráció Bulgáriáról; Petar Szlavinszki: Kossuth Lajos és a forradalmi magyar emigráció Bulgáriában. A balkáni népek, így a bolgár nép nemzeti megújulásában igen jelentős szerepet játszottak a kereskedők, akiknek gazdasági és kultúra-terjesztő tevékenységére vonatkozó adatokat közöl Bur Márta „Egy bolgár kereskedő Pesten” (Pável Simeon Nenovics) és Bödey József A bolgár könyvnyomtatás magyarországi kezdetei témájú cikkében.

A tanulmánykötetben jelentős helyet foglalnak el a néprajz, valamint az irodalmi és általában a kulturális kapcsolatok kérdéseit tárgyaló írások Ezek sorában külön figyelmet érdemel Hrisztó Vakarelszki és Boross Marietta anyaga. A jeles bolgár tudós a magyar specialistáknak a bolgár etnográfia szolgálatában végzett munkásságáról, a magyar kutató pedig a bolgár kertészetek termelőmunkájáról ad áttekintést. Ivan Popivanov írásából Petőfi Sándor költészetének bulgáriai fogadtatásáról kapunk érdekes képet. Rákosi Gábor pedig a bolgár írók és költők magyarul megjelent műveiről tájékoztatja olvasóit.

A változatos témájú, érdekes tanulmányok mellett örömmel fedezzük fel a bibliográfiai és levéltári kutatások eredményeit összefoglaló közleményeket, melyeknek feladata a bulgarisztikai kutatások megkönnyítése: Canko Mladenov: Bolgár adalékok a magyar levéltárakban és Héthy Zoltán: A magyar emigráció a mai Bulgária területén 1848–1850 publikált források és feldolgozások bibliográfiája.

A szép kivitelű és hasznos tanulmánykötet a magyar–bolgár kapcsolatok problematikáját jól ismerő szerkesztők és neves tudósok, specialisták összefogásának eredményeként született meg. Az előkészítő munkálatok azonban eléggé elhúzódtak, s valószínűleg ennek tudható be, hogy pl. az utóbbi években mind bolgár, mind magyar részen jelentősen fellendülő szépirodalmi tevékenység értékelése vagy akárcsak jelzése a kötetben nem kapott helyet. Az ilyen jellegű munkálatok szükségességére Juhász kis írása hívja fel a figyelmet: Nagy László bolgár népdal fordításai. *A Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből* a bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára jelent meg, e fontos dátumot teszi emlékeztetéssé.

A tanulmánykötet bolgár változata a Bolgár Tudományok Akadémia gondozásában, a magyar kötetet néhány hónappal megelőzve 1980-ban látott napvilágot. Hozzá kell tennünk – szerényebb kiállításban, s nem is azonos tartalommal. A bolgár nyelvű kötet címe: *Bolgaro-ungárszki kulturni vzaimootnosenija* (Bolgár–magyar kölcsönös kulturális viszonyok). A szerkesztő bizottság tagjai: Csavdar Dobrev, Patár Mijatev, Juhász Péter, Elena Koceva, Julia Dimitrova. A bolgár nyelvű kötetben 25, a magyar nyelvűben 28 tanulmány és közlemény szerepel. A bolgár változathoz a magyarral ellentétben nem készült sem bevezetés, sem a kötet használatát megkönnyítő névmutató. A kétnyelvűnek, de azonos tartalmúnak tervezett kötetekben természetesen a gerincet képező tanulmányok változatlanul szerepelnek. A különbségekről szólva jelezni szeretnénk, hogy Juhász Péter a bolgár változatban „A magyarok és előbolgárok történelmi érintkezéscinek kezdetei” címen írt tanulmányt. A bolgár kötetben a magyarhoz képest újdonságot jelent Bozsidar Pejcev: Jakov Pejacsevics a „Theses ex universa philosophia” szerzője, valamint Ljubomir Bumbalov: Sándor Petőfi és a bolgár irodalmi kritika írása.

A bolgár tudós és irodalmár köröknek, valamint a szélesebb olvasótábornak a kölcsönös kapcsolatok iránti érdeklődését, igényét jelzi,

hogy a bolgár kötet rövid idő alatt elfogyott, a magyar változat második kiadása időközben megjelent. Az elmondottak után önként adódik a befejezést jelentő megállapítás: az ismertetett tanulmánykötet, ill. a bolgár nyelvű és a magyar nyelvű változat igen jó szolgálatot tesz, s talán nem lehetetlen az anyag összeállítására óta eltelt időszak eredményeit egy újabb kötetben közzétenni. Fölmerülhet más típusú forráskiadványok összeállításának lehetősége is a magyar–bolgár kulturális érintkezések ismert korszakaiból.

Bur Márta Markovszka
Szófia

Robert W. Uphaus: *The Impossible Observer* Kentucky, 1979. The University Press of Kentucky, 160.

A könyv bevezetésében a következőket olvashatjuk: „... minden kritikai rendszernek szükségszerűen az olvasó az alapja, ha nem a középpontja. A kritika nem írja önmagát, az irodalmi szövegek nem hozzák létre önmagukat, a jelentés nem alkotja meg önmagát.” (1.) A szerző szemrehányást tesz Northrop Frye-nak és E. D. Hirschnek, hogy a jelentést, ha részben is, objektívnek próbálják beállítani. Uphaus ezzel szemben azt kívánja könyvével bizonyítani, hogy sok XVIII. századi szöveg aláássa az olvasónak a rendre, stabilitásra, objektivitásra irányuló, az Ész által meghatározott várakozásait. Az ilyen szövegekben az olvasó kénytelen feladni a tárgyilagos megfigyelők helyzetét, maga is a szöveg részévé válik azáltal, hogy „képzletben azonosítja magát szereplőkkel és helyzetekkel” (2.)

Uphaus ezzel a koncepcióval lát neki Swift, Mandeville, Sterne, Richardson, Defoe és Johnson egyes műveinek elemzéséhez. Az olvasó középpontba állításának azonban vannak olyan következményei is, melyekkel a szerző nem számolt. A Swift és a jelentés természete c. fejezetben például azt tárgyalja, hogy Swift kénytelen volt tudomásul venni, hogy olvasói elferdítik művei jelentését, azonban később a félreértelmezéseket is eszközként használta fel arra, hogy az olvasókat művei részévé tegye. Nevetségessé tette a ferdtéseket, ugyanakkor az értelmezések véget nem érő láncolatának megalkotására készítette olvasóit. E gondolatmenettel szemben több súlyos ellenvetés hozható fel. Ha az olvasó alkotja meg a jelentést, mint ezt a

bevezetésben olvastuk, akkor mihez képest ferdítés a ferdítés? Uphaus elveti az objektív jelentést, de a legkevésbé sem veti el azt a lehetőséget, hogy a szerzői szándék határozza meg a műalkotás jelentését, márpedig ez összeegyeztethetetlen a könyv koncepciójával. Ráadásul a könyv kinyilvánított koncepcióját lapról lapra cáfolja szerzője módszere. Uphaus ugyanis nem azt vizsgálja elemzéseiben, hogyan alkotja meg az olvasó a szöveg jelentését, hanem azt, hogyan „készíti” (sőt: „szükségszerűen” [26.], „kényszeríti” [18, 19, 23, 35, 39.] „bátorítja” [16.] vagy „csábítja” [10.] és „vezeti” [23.]) ilyen-olyan jelentés felismerésére a szöveg az olvasót. Vagy az elemzéseknek lehet elvben igazuk, tehát a szöveg bizonyos tulajdonságai révén „kényszerítheti” az olvasót, s ebben az esetben helytelen tagadni a jelentés objektivitását, vagy – az objektivitását, vagy – az objektivitás kizárásával – az olvasó alkotja meg a jelentést, ám ekkor nem a szöveg kényszeríti. A szerzőnek nem a következetesség a legerősebb oldala. A könyvben számos olyan ötletet, mondatot, bekezdést találunk, melyek más összefüggésben védhetőek lennének. (Úgy tűnik, a szerző nem tekinti különösebben értékes tulajdonságnak a következetességet, s nyilván az sem véletlen, hogy felértékeli a felvilágosodás íróinak észellenes megnyilvánulásait.)

A könyv remek meglátással indul: „... az összes mű, melyet megvizsgálók ... egy vagy több megfigyelő-szereplő vagy szerző köré szerveződik, akik megfigyelni akarnak egy helyzetet, vagy beszámolni róla, azonban végül részévé válnak annak a helyzetnek, melyet eredetileg leírni akartak.” (5.), a szerző előfeltevései azonban megakadályozzák, hogy ötletét meggyőző elemzésekkel bizonyítsa. Az egyik ilyen előfeltevés az, hogy az olvasó a megfigyelő szereplő analógiájára tevékenykedik. A szerző feltételezi, hogy az olvasó azáltal válik részévé az olvasottnak, hogy az irodalmi szöveg megcáfolja az olvasó ésszerű elvárásait. (Érv az olvasó ellen, a jelentés objektivitása mellett!) Nem tudni miért, de a szerző a racionalitást az elvárás szinonimájának tekinti. (3, 5, 7, 14, 17 stb.) Tegyük fel, a szerzőnek igaza van, és egy adott mű megcáfolja olvasójának racionális elvárásait. Ha az olvasó ezután változatlan elvárásokkal közelítene meg egy másik művet, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy elvárásait mégsem cáfolta meg az előző szöveg. (Ami a szerző terminológiájában azt jelentené, hogy az olvasó mégsem lett a szöveg része.) Racionalitást és

elvárást meg kell különböztetni egymástól. Robert W. Uphaus viszont egy olyan olvasóról mintázta az „olvasó” fogalmát, aki makacsul visszatér a minduntalan megcáfolt „racionális” elvárásaihoz.

Mi történik az olvasóval akkor, ha ésszerű elvárásai megcáfolódnak és részévé válik az ábrázolt helyzetnek? A szerző szerint a megcáfolt értelem az érzelmeknek adja át helyét, s az is nyilvánvaló, hogy a kettő közül az utóbbit sokkal értékesebbnek tartja az előbbinél. (8, 91, 110.) A XVIII. század kedvelt ellentétét kritikátlanul vette át, és vetítette rá az olvasás folyamatára Uphaus. Így már az is érthető, hogy Fielding és Richardson közül miért az utóbbit tekinti jelentősebb írónak (70–88.), vagy az, hogy miért nézi le az irodalom vizsgálatában a szakszerűséget (5, 7.).

Bezczky Gábor

Peter K. Garrett: *The Victorian Multiplot Novel*
New Haven and London, 1980. Yale University Press, 227.

A könyv szerzője a XIX. századi regények kizárólagosan monocentrikus értelmezésével szakító, viszonylag újkeletű hagyomány szellemében írta művét. A monocentrikus értelmezés alkalmazható a mellékszálakat a cselekmény fő vonalának alárendelő, időrendben haladó, egy szereplőt kiváltásos, középponti helyre állító, egységes világképet létrehozó regények esetében, viszont több viktoriánus remekművet formátlanak kellene nevezni e szempontok alapján.

Könyve bevezetésében a szerző olyan szövegalkotó elveket ismertet, melyek eltérnek a monocentrikus elbeszéléstől. Ilyen például az epikus binarizmus, mely nem a főhős fejlődését állítja az elbeszélés középpontjába, hanem két személy vagy csoport konfliktusát külön szálakon beszéli el. Egy másik elmélet szerint az irodalmi szövegekből egymással versengő koherencia-elveknek megfelelő struktúrák olvashatók ki. A szerző azonban nem állítja azt, hogy a viktoriánus regény a monocentrikus elbeszélés teljes tagadását jelentené. Feltevés szerint e regények megkülönböztető jegye az, hogy szövegalkotó elvként egyaránt szerepeltenek hagyományos, monocentrikus és többcentrumú – vagy ahogyan a szerző gyakran nevezi –, dialógikus elbeszélő módszereket anélkül, hogy bármelyiket dominánsnak tekint-

hetnék. Ebben a szempontrendszerben az egyesség hiánya nem tekinthető művészi fogyatéknak.

A könyv további fejezetei Dickens, Thackeray, George Eliot és a nálunk kevésbé ismert Anthony Trollope életművének egyes darabjait elemzik a dialogikus forma szempontjából. Az aprólékos elemzésekből további dialogikus szövegalkotó elveket érdemes kiemelni. Garrett meggyőzően bizonyítja, mennyire fontos szerepet játszik Dickens regényeiben a melléhelyezés (juxtaposition). Ez nemcsak a leírásokban vagy a cselekményszálak egymás mellé helyezésében figyelhető meg, hanem „Az idő úgy van megszervezve, hogy az emlékeztet Dickens egyéb mellékhelyezéseire.” (57.) A szereplőkben megfigyelhető hasonlóság, a metaforikus megfeleltetés is megszakítja az oksági kapcsolatokra, a metonimiára építő elbeszélést, s a helyzetet bonyolítja, hogy az egymásnak megfeleltetett szereplők más-más, esetenként ellentmondó jelentést hordoznak. Garrett könyvének legnagyobb részét egyes viktoriánus regények különböző cselekményszálainak részletes elemzése tölti ki. Ez ad lehetőséget arra, hogy – Bahtyin nyomán – egymással össze nem egyeztethető, dialektikus ellentmondásra vissza nem vezethető szereplői és elbeszélői világképet tárjon fel. Figyelmet érdemel az, ahogyan kimutatja a mindentudó elbeszélő tekintélyének érvénytelenítését az egyes szerzőknél. Dickensnél a tudás, az emelkedett, átfogó nézőpont a pusztítás mellékjelentését veszi fel. *A Hiúság vására* szerzője legkevesebb négy, egymással összeegyeztethetetlen elbeszélő nézőpontot használ. Ha a mindentudó elbeszélő mindent-helyesen-tudása kétséges, akkor a szereplők világképe nagyobb jelentőségre tehet szert és az eltérő világmagyarázatok dialogikus feszültségeket hozhatnak létre.

Sajnálatos, hogy a könyvben – a túl sűrű használatból és a definiálatlanságtól – inflálódnak a hasonlóság, analógia, ellenpont és a különbség kifejezések.

A könyv sokat köszönhet Bahtyin Dosztojevszkij-elemzésének. Ugyanakkor Bahtyin mindig kifejezetten szembeállította Dosztojevszkijt más regényírókkal. Némileg meglepő, hogy a Dosztojevszkijre kidolgozott kulcsfogalmakat Garrett Dosztojevszkij idősebb kortársaira alkalmazza, s még meglepőbb, hogy sikerrel. Kár, hogy hiába keressük a könyvben ennek az ellentmondásnak a feloldását. Más, apróbb hibákat is találunk. A Thackeray fejezetben a szerző

olyan – egyébként érdekes – nézőpont elemzésbe bonyolódik, melynek kevés köze van a dialogikus formához. Máshol viszont az nem meggyőző, hogy a szerző által feltárt ellentmondás dialogikus jellegű. Így például nem világos, miért kellene dialogikus jelleget tulajdonítani annak, hogy a *Newcomerban* az elbeszélő egyben szereplő is. Ez azonban természetesen következik az elméletből. Miként a monocentrikus elmélet arra kényszeríti az elemzőt, hogy mindent egységet fedezzen fel, úgy ez az elmélet bizonyítalná teszi a határt a minden irodalmi műben felfedezhető ellentmondások és a dialogikus ellentmondás között.

Bevezeky Gábor

Hadumod Bussmann: Lexikon der Sprachwissenschaft Stuttgart, 1983, A. Kröner Verlag, Kröners Taschenausgabe Band 452, XXXIII + 603.

A közel húsz éve először megjelent *Irodalmi tárgylexikon* párjának szánt mű: példás. A fülszöveg nem túloz, mikor minden érdeklődőnek megbízható segítséget ígér a kereken 3000 címszót tartalmazó kötet forgatása által. Nemcsak a szinkron és a diakron nyelvtudomány alapfogalmai (módszereikkel és irányzataikkal együtt) találhatók meg itt, hanem az alkalmazott nyelvészet főbb terminusai is. Az új lexikon modern. A nemzetközi nyelvtudomány legújabb eredményeit feldolgozva (de a teljességnek akár az illúziója nélkül) kiter a gombaként szaporodó társtudományokra. A tömörség, amely valamennyi Kröner-kézikönyv erénye, *ennél* talán a legkényszerűbb, mégis hiányérzetünk. Az irodalmárként szintén jeles Hadumod Bussmann-nak sikerült elkerülnie vállalkozása két fő veszélyét. Először: az egyensúlyvesztést. A valamely kategóriarendszert átfogóan jellemző kulcsszavakhoz ui. gyakran hosszabb jegyzetanyagot fűz – a kérdést tárgyaló jelentős munkák, valamint más tárgyszavak felsorolásával –, mint maga a terminus. Helyesen. A definíciónál többet ér a tájékoztatás. A másik veszély voltaképp egy az elsővel, hiszen melyek (többnyire) e hosszabb jegyzetű cikkek? Amelyek a tágabb értelemben vett nyelvészeti strukturalizmus iskoláit, illetve a lingvisztika „parttalanságát” demonstráló társtudományokat mutatják be.

Az idézőjel jogosult, mert bármennyire is feloldódni látszik (látszott) a nyelvtudomány

egy új, „hiper-általános nyelvészetben”, ez a lexikon nyelvészeti lexikon maradt. Az etno-, pszicho- és szociolingvisztika, a kommunikáció- és szövegelmélet, sőt a tudományfilozófia behatolása a korábban sajátjának tudott területre nem jelenti a diszciplína kapitulációját. Sem a „tudomány = nyelvészet, amennyiben minden tárgymegragadás eszköze a nyelv” veszélyes tételének értelmében, sem pedig az ún. tradicionális grammatikák nagyobb szuverenitás-védelme szerint. A nyitottság mindenestre kötelező.

Formai kifogásunk alig lehet a kötet ellen. Használatát sokféle jegyzék, táblázat segíti, igaz, ez utóbbiak némelyike nehezen olvasható a mikronnyi betűk miatt. Korrektúra-hibát mindössze egyet sikerült felfedezni, a „Szláv nyelvek” címszó alatt.

Valószínű, hogy egy nálunk összeállítandó hasonló munka sok helyütt más szakirodalmat idézne-ajánlana. De ez már csak részben szemléleti kérdés – majdnem lehetetlen lépést tartani a publikációk tömegével. A Bussmann által fenntartott egyensúly a „hagyományos” és a „modern” nyelvészet terminológiája között valóban tisztán szócikkszám-jellegűnek tűnik. Gondoljuk meg: 1982 (a lexikonban hivatkozott legfrissebb tanulmány megjelenési éve) óta vajon hány ezer nyelv-tárgyú dolgozat született a világon?

Terényi Nándor

Meinhard Prill: Bürgerliche Alltagswelt und pietistisches Denken im Werk Hölderlins. Zur Kritik des Hölderlin-Bildes von Georg Lukács (= Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, Bd. 10.) Tübingen, 1983, Max Niemeyer Verlag, 231.

A kötet alcíme is mutatja, hogy e könyv főképpen az emigrációban élő Lukács Hölderlin *Hyperion*járól írt tanulmányának (1934) bírálata kíván lenni. Prill nem vonja kétségbe Lukács Hölderlin-interpretációjának tisztességét, inkább nagyra értékeli arra irányuló fáradozását, hogy a költő művének nemzetiszocialista átértelmezését ellensúlyozza.

Mint ahogy az értékes kritika, Prill műve a megismerés eredményesebb módszereiért folytatott küzdelem is. A szerző bevezetőjében röviden áttekinti Hölderlin műveinek befogadástörténetét. A hangsúlyt itt az újabb kutatósokra helyezi, mivel éppen Pierre Bertaux,

francia germanista robbantotta ki a 60-as évek végén újból a Hölderlin-értelmezés körüli vitákat azzal, hogy ismét a Francia Forradalom eseményeire reagáló „politikus” költőt állította vizsgálódásai középpontjába. Bertaux munkáját polémiának szánta Hölderlin politikamentes, „legtisztább költő”-ként való értelmezésével, valamint azzal a felfogással szemben, amely azt vallja, hogy „a társadalmi együttélés elveit megelőzik a személyiség meghatározta lét legalapvetőbb tapasztalatai” (Böckmann), így a művészet minősége abban áll, hogy az ún. „általános emberit” szólaltatja meg. Bertaux ezért azokat a körülményeket próbálja meghatározni, amelyek között Hölderlin művei keletkeztek. Mindezek alapján a költő gondolkodását a forradalom eseményei döntően befolyásolták. Hölderlin érületét tekintve a német jakobinusokhoz tartozik, így a württembergi hercegség állami-intézményi rendszerének forradalmi átváltozását szerette volna elérni.

Prill szerint a költőt Lukács is a feltételezett „érület” segítségével egy absztrakt, tiszta eszme kiküzdőjévé emeli, miáltal Hölderlin kibékíthetetlen ellentétbe állíttatik környezetével, amelyben ennek az eszmének a realizálása még nem lehetséges, és ezzel szükségszerűen „tönkre megy” (Lukács) kora objektív társadalmi feltételein.

Prill az eddigi Hölderlin-értelmezések egészében nem meggyőző eredményeit ezek „metodikai korlátozottságá”-ra vezeti vissza. Szerinte Bertaux és Lukács is hasonlók abban, hogy a költő „érületének” elemzésén át kísérik megközelíteni a művet. Ezzel már a szöveg vizsgálata előtt tárgyalják a benne foglalt politikai álláspontot. Azonosítják a költő rekonstruált érületét az elemzéssel, érvekkel igazolandó műmondanivalóval. A szerző úgy látja, hogy ez az eljárás mód Dilthey hermeneutikai-életfilozófiai módszerével rokon, így végső soron a „költő tapasztalati- és élményvilágába való subjektív beleérzés” síkján mozog. A történelmi körülmények – állapítja meg a szerző – Lukácsnál is csak arra szolgálnak, hogy a költő tudatába eszmetartalmakat transzformáljon, így kiszakítja kora kommunikációs- és érdekek-összefüggéseiből, az őt körülvevő különös történelmi társadalomvalóságából és általános történelmi tendenciák protagonistájává emeli.

E buktatók elkerülésére Prill az irodalom-szociológiai kérdésfeltevés módszerét választja, mivel ennek „tárgya nem lehet az „érületekbe” vagy társadalomelméletekbe történő beleérés”. E módszer lényegét abban látja, hogy ez a

társadalmi interakciós folyamatokat először csak ösztársadalmi feltételek nagy vonalakban való megítélésén keresztül ragadja meg, hogy a mű társadalmi kontextusra utaló szűkebb vonatkozásaihoz megengedhetetlen előfeltételezések nélkül jusson el. A visszacsatolás az ösztársadalmi keretekre csak a tulajdonképpeni vizsgálatok elvégzése után következhet be. E vizsgálatok tárgya mindenekelőtt maga a szöveg, valamint életmódok szociológiailag differenciált formái, melyeken keresztül a társadalmi interakciók feltételei konkretizálhatók. Jogosultságát ennek az értelmezés „csoport- és rétegspecifikus kötöttség”-e adja, amely a maga differenciáltságában egy túl általános osztályfogalommal nem ragadható meg. Ebből a nézőpontból a műalkotás olyan médiumként fogható fel, amely maga is egy nem transzcendálható társadalmi közvetítőközegbe ágyazódik. Ez a közvetítőközeg a feltétele a kommunikációs folyamat létrejöttének, hiszen azáltal, hogy a költő – még ha lehetőség szerint nagyon is korlátozott nyilvánosságához fordul – mindig aktualizál (gyakran csak implicit módon) a társadalomról nyert, általánosan hozzáférhető tudásmennyiséget, amely a konkrét, empirikus életgyakorlatra irányuló utalásokban fejeződik ki. „Ez az életgyakorlat a szöveg címzettje és a szerző számára egyaránt meghatározó. Csak ezen az alapon jöhet létre megértés és válhat valóra fikciók közvetítése, csak így lehetséges a befogadók számára érthető, a közvetlen-belátható életgyakorlat területén túlmutató „magasabb” kulturális érzelmvilág körvonalazása.”

Jelen munkájára vonatkozó kérdésfeltevéseit Prill egyrészt ebből a műmegközelítésből, másrészt az eddigi Hölderlin-értelmezések többnyire bizonyítatlan előfeltevéseiből nyeri, amelyeket ha egészben nem fogad is el, részeredményeket felhasználja. (A Hölderlin-kutatás rámutatott már az életrajz alapján a költő ember- és történelmeképe kialakulásában jelentős szerepet játszó pietizmusra, anélkül azonban, hogy a művekkel és egyéb forrásokkal bizonyítani igyekezne ezt a tényt.)

A szerző kérdésfeltevései a következőkben összegezhetők: a társadalmi valóság milyen történeti-szociológiai meghatározottságú képeit alkotja meg Hölderlin az elemzés tárgyául választott műveiben, a *Hyperion*-ban és az *Empedokles halálában*, azaz milyen társadalmi tapasztalatai valóságba állíttatik a bennük szereplő két főhős, s milyen elméleti, gyakorlati válaszlehetőségeket talál ezekre: milyen mér-

tékben vonhatók párhuzamok Hölderlin társadalomképének kategóriái és tartalmi és az ezekkel kapcsolatos történetfilozófiai érvrendszer, valamint a délnémet pietizmus teológiája között; mennyiben bizonyítható a vizsgált művekben a költő Lukács György által feltételezett társadalmi konfliktushelyzete, forradalmi jakobinizmusa; hogyan körvonalazódik a társadalmi utópiának az említettek által meghatározott koncepciója.

Hogy a Hölderlin életművében és a kutatásban központi jelentőségű kérdésekre választ kapjon a szerző, a *Hyperion* és az *Empedokles* társadalomképének, továbbá jelenre való vonatkoztatottságának mikroelemzéséből kiindulva Lukács Hölderlin-képének vizsgálatán át kísérli meg a könyv utolsó fejezetében a két mű történetfilozófiájának és társadalmi utópiamodelljének meghatározását. Ebben az utóbbi részben Oetinger, pietista teológus gondolatait is segítségével hívja a költő értelmezéséhez. Ehhez számára a pietista misztikus irodalom württembergi monopóliuma és a Hölderlin műveiben bizonyíthatóan jelenlevő német pietista szókinés, valamint az adja meg az okot, hogy a költő műveinek szociológiai bázisát a délnémet pietizmus talaján álló középpolgárság képezi. (Oetinger jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Gadamer is bevonja őt *Wahrheit und Methode* c. művében a „sensus communis” fogalma történeti változásainak értelmezésébe. E fogalom tartalmának meghatározásában a pietista teológusnál a racionalizmus-ellenességre, a szívre mint minden tudás eredetére történő hivatkozás áll. Mindez jól látható párhuzamokat mutat Hölderlin világgépével.)

A könyv ismertetésének szűk keretei sajnos nem teszik lehetővé Prill eredményeinek minden részletre kiterjedő, árnyalt összefoglalását. A meghamisítás veszélye nélkül talán kiragadható ezekből néhány fontosnak vélt mozzanat:

Hölderlin jelenének társadalmát nem a kialakuló kapitalista termelési viszonyok miatt bírálja, hanem a rendi alkotmányt, a feudálab-szolutista államformát, valamint az ebből kilépni nem tudó városi középpolgárság életmódját és tudatformáját ítéli el. A költő eközben nem törekszik a társadalmi rendszer közvetlen forradalmi megváltoztatására és nem is menekül a misztikához amiatt (mint ahogy Lukács György állítja), hogy a fejletlen németországi viszonyok következtében a kialakuló társadalmi mozgástörvényeket nem tudta pontosan észlelni (lásd Lukács hivatkozását „egy későbbi Hölder-

lin"-re). Sokkal inkább a nép vallási orientáltságú felvilágosítását képviselte. Hyperion alakjában nem a citoyen áll szemben a burzsoá kapitalista világgal, hanem a hívő a hitetlenek tömegével. A hívőnek (nevelőnek), csakúgy, mint a művésznek, az „isteni természet” élményének közvetítése a feladata, hogy ezzel a természettel intuitív, spontán átélésében a többieknek is megtapasztalható legyen a teljesség.

Hölderlin központi kérdése: hogyan határozható meg minden élet eszéte, hogy egyúttal az egyén autonómiáját ne sértse. E probléma megoldását a költő a világ isteni egységökének tradicionális pietista elképzelésével kíséri meg. Az „Isten bennünk van” („Gott in uns”) pietista fogalmával ragadja meg az ember és a világ egységökének közvetlen viszonyát. Ebből következett az individuum autonómiájára és minden élet azonosságára, melynek felbomlását Oetinggerrel ellentétben nem a bűnbeesésben jelöli meg, hanem az emberi tudat kialakulásában. Az élet szellemi, esztétikai dimenzióját elhanyagoló hétköznapi világban, csakúgy, mint a kornak a szekularizáció folyamán kialakuló, fejlődő tudományában a célracionális, reflexív megismerés az uralkodó, így a világ egységökének megragadása többé nem lehetséges. Ennek következtében a költő az élet történetfilozófiai konkretizációját a reflexív tudat kialakulása előtti állapotnak a „szív”, a „szeretet”, a természetes jámborságból feléledő „új egyház”, a „szellemi szép”, a „szépség teokráciája”, a „végtelenség”, az „isteni természet”, az „isteni lény”, Fichte nyomán a teljesség felismeréséhez elvezető „intellektuális szemlélet”, „Athen népe”, amely a költő történelemképeiben a prereflexív, gyermeki világállapot egykori megtestesítője. A misztika nem menekülés Hölderlin számára, jelene kritikájának és jövőképe meghatározásának alapja.

A Francia Forradalom nem a benne felsejlő politikai, gazdasági érdekekből kapja a költő számára tartalmát (műveiben minden jövőkép az „isteni természet” fogalmával van összekapcsolva), hanem onnan, hogy felvillantja az ember antropológiai a-priori lényegmeghatározásából adódó ideálok beteljesülésének lehetőségét. Mivel erre a közvetlen politikai cselekvés mindkét elemzett műben alkalmatlannak bizonyul, a társadalmi változás perspektívája abba a nevelési folyamatba ágyazódik, amelyet az egyén és az egész emberi nem megvilágosodása nyomán a szabadság tudatosulása, a hét-

köznapi élet- és tudatformák transzcendálásának képessége jelöl. E folyamatba ágyazva válnak a lét egységökét magában hordó, az „isteni természetet” közvetíteni képes nevelő lehetőségei a két mű legellentmondásosabb pontjává. (Lásd a *Hyperion* befejezettségének nyitottságát! Akadnak értelmezők (pl. Thurmair), akik így is a nevelővé nevelődés regényének tartják). Prill Hölderlin történetfilozófiai koncepciójának módosulását látja a *Hyperion*hoz képest Empedokles önfeláldozásában, amely mögött a közvetítés sikertelensége, a közösségalkotás belátható időn belüli lehetetlensége rejlik.

Hogy hogyan volna lehetséges a természet hatóerőinek szellemi élvezete segítségével az egyéni megélhetés biztosítása, azt a két műben felépülő államnélküli társadalomutópia tartalmazza. Hölderlin kis kiterjedésű, statikus életformát (lásd Kalaurea szigetének leírása), zárt, átlátható világot képzel el falusi-paraszti életmóddal. Mivel ebben a világban minden anyagi, érzelmi szükséglet másodlagos volna, bekövetkezhetne a szükségletek redukciója. Így minden ember saját természetes képességeire hagyatkozva önálló termelővé válhatna. A költő kiiktatja a társadalmi munkamegosztást, mivel az emberek érzelmi közösségükből adódóan támogatnák egymást.

Prill arra a megállapításra jut, hogy Hölderlin jelenkritikája a jövőmodellek szemszögéből civilizáció-kritika, amely szembefordul az életformák pluralitásával és a tudományfejlődéssel. A jövőkép konzervativizmusát a szerző arra vezeti vissza, hogy a költő jelenkritikája egy teológiai iskolázott intellektuel pozíciójából következik be, aki végső soron az ipari világot megelőző vallási gondolkodási kategóriáknál marad meg.

Prill „egzakt” módszereket alkalmazó kutatása esendőségére maga hívja fel a figyelmet akkor, mikor megjegyzi, hogy a költő költészetét vizsgálataiban figyelmen kívül hagyta, továbbá leíró kategóriákként használt olyan fogalmakat (pl. szekularizációs folyamat, polgári értelmiségi réteg keletkezése), amelyek pontos, Hölderlin társadalmi környezetére érvényes tartalmának meghatározását kutatásnak kellene megelőznie. Mindezek figyelembevételével a szerző munkáját a Hölderlin-életmű szisztematikusan történő tárgyalása előfokának tekinti.

Trapp István

Lucette Czyba: *Mythès et idéologie de la femme dans les romans de Flaubert* Lyon, 1983. Presses Universitaires de Lyon, 412.

Flaubert kétségkívül azok közé az írók közé tartozik, akikkel az irodalomtudomány és az irodalmi kritika állandóan foglalkozik. Évről évre jelennek meg újabb tanulmányok művével kapcsolatban és nem is olyan régen Sartre *L'idiot de la famille* című monumentális műve látszott pontot tenni sokféle vita végére. Sokak szemében szinte azt a benyomást kelthette, hogy hosszú ideig semmi új nem mondható el a szerzőről, legalábbis arról, ami a mű és az alkotó, a mű és kritikusa rendkívül bonyolult, áttételes kapcsolatait illeti.

Lucetta Czyba mégis vállalkozott a feladatra és sajátos, a címben jelzett szemszögből ismét sorra veszi Flaubert alkotásait. Műve kettős fogantatású. Egyrészt nem független azoktól az 1970-es évektől kezdődően megjelenő gondolatoktól, amelyek a nők helyzetével, a róluk kialakult társadalmi és irodalmi közhelyekkel kapcsolatban, a feminista mozgalmak fellendülésével kerültek előtérbe. Másrészt nem tartja kielégítőnek az utóbbi években a legkülönbözőbb módszerekkel végzett szövegelemzéseket és választ keres arra a kérdésre, mi az oka, hogy a Flaubert-i életmű előtt érzett feltétlen tisztelet oly hosszú ideig képes volt elrejteni az olvasók szeme előtt az író „nőgyűlöletét”. Ezáltal többszörös vonatkozásban közelít a szöveghez: nem kérdőjelezi meg esztétikai értékét, hanem inkább összhangba kívánja hozni az alkotóra jellemző lélektani (vagy mélylélektani) diszpozíciókkal. Ugyanakkor – és vállalkozásában talán ez a leglényegesebb – egy társadalmi tudatformával is, amely egy bizonyos korra és egy bizonyos társadalmi osztályra jellemző.

A mítosz és az ideológia fogalmakra éppen ezért van szüksége; az előbbit a Barthes-i értelemben fogja fel és olyan értékrendszer-transzformációt ért rajta, amely a „történetit természetivé”, a „tartalmat formává” alakítja, és ezáltal egy másodlagos jelentéssel bír. igaznak tűnő, de voltaképp hamis tudati rendszert hoz létre. Ami az ideológiát illeti, ezen helyhez és időhöz kötött tudattartalmat ért, a Júliusi Monarchia és a Második Császárság Franciaországában a polgári, illetve a kispolgári osztályra jellemző gondolkodásbeli kliséket. Ezek a könyv tartalmának megfelelően a nőnek a társadalomban elfoglalt helyéhez, illetve az azzal együtt járó felfogáshoz kapcsolódnak. Czyba így

indokolja témaválasztását: „Flaubert-nél a nőkre vonatkozó mitológia vizsgálata hatékony eszköznek látszott számomra ahhoz, hogy felmérjem azt a tisztánlátást, amellyel az író saját társadalmát szemlélte, és felmérjem ennek a tisztánlátásnak a határait is, hatékony eszköznek a távol-ségteremtő (elidegenítő) ironia természetének és értelmének meghatározására, amelybe talán némi ellenézés is vegyül saját osztályával, a polgársággal szemben, végül annak felmérésére, mennyiben sikerült ezt az ideológiát esztétikává alakítania.” (12. f.)

A kérdés ilyen felvetése ezáltal kissé problematikus lesz. Flaubert műveinek ezen új olvasata akarva-akaratlanul illúziórombolóvá is válik, holott a szerző semmi esetre sem kívánja megfosztani a realizmus nagy mesterének, a forma utólrétegzés művelőjének tartott Flaubert-t mindezen nimbuszaitól. Ugyanakkor éppen ezért rendkívül érdekes olvasmány is a tanulmány, hiszen feltárja a klisék mögött meghúzódó lényeges vonásokat, ráébredt bizonyos elfogadottnak tartott művészi megoldások valóságos hátterére. Döntőnek tartja például Flaubert „családregejét”, a legbensőbb pszichológiai konfigurációkat, melyek anyjához és az anyai alakon keresztül a női nemhez kötődtek. De – és itt megy túl számos leegyszerűsítő kísérleten e vonatkozásban – szemügyre veszi a kor általánosan elfogadott nézeteit is.

Czyba szerint Flaubert ifjúkori műveiben másolja a kliséket, azaz átvesz olyan közhelyeket, mint: minden testi kapcsolat lealacsonyít, a tiszta nő és a bukkott nő két összeegyeztethetetlen típus stb. Érett műveiben azonban ezeket az alapsémákat már variálja, módosítja, sőt, bizonyos távolságot tart velük szemben. „Flaubert anélkül, hogy megkérdőjelezné a burzsoá világnézetet, leleplezi előfeltevéseiket és nyilvánvalóvá teszi a korabeli burzsoázia szociokulturális kódjainak ellentmondásait. A burzsoáziához tartozó nők neveltetésüknél fogva elidegenültek a társadalomtól, ki voltak zárva a közéletből, a gazdasági termelésből, a döntéshozatalból, szerepük a feleség hagyományos szerepére korlátozódott, otthonukba zárva, egyhangú, tervek nélküli, megmerevedett várokozásban telt az életük” – írja Czyba. Minden olvasó számára világos, hogy ennek a nőtípusnak állít Flaubert halhatatlan emléket *Az érzelmek iskolája* Madame Arnoux-ján keresztül. A szövegben megjelenik az egyéni és kollektív tudatban létrejött másik fajta nő is, a házasságtörő asszony, a ledér, az élvhajhász, a bukkott nő

is. Így hozható bizonyos szempontból közös nevezőre *Bovaryné* és *Salammô*, Rosanette és Salome. Ettől a fajta nőtől a férfinak menekülnie kell, ezért változtatja gyakran üres bálvánnyá, nem is akarja benne a valóságos nőt látni. A burzsoáziára jellemző azon tévhit is benne van Flaubert regényeiben, miszerint az erotikus energia elhasználása megakadályozza ennek az energiának hasznos célokra való fordítását (a művész is maradjon lehetőleg nőtlen), illetve annak kielését csak bizonyos határokon belül engedi meg, mint amilyen az elkerülhetetlen családfenntartás, a többi részére pedig nincs más megoldás, mint a prostitúció, ami persze szintén végzetes következményekkel járhat. Mindennek szinte természetes velejárója lesz a szadista, mazochista, a voyeur magatartás, amelyre éppen elég példát találhatunk Flaubert műveiben, főként az általa alkotott alakokon keresztül.

Czyba rendkívül érdekes olvasatának végül is ebben áll egyetlen negatívuma is, a már említett „elhatároló, távolságtartó” magatartáson túlmenően Flaubert számára nem talál más mentesítést, mint művészetének különleges gazdagságát, magas művészi színvonalát. Egyes túlságosan is leegyszerűsítő ítéletei azonban nem tudják elnyomni Flaubert művei részletes elemzésének rendkívüli finomságát, meggyőző voltát. Ilyen nagyszerű elemzés például „a madonna és a lorette” című fejezet vagy a Salome-mitosz vagy akár a *Bouvard és Pécuchet* bizonyos vonatkozásainak elemzése. Mindössze a *Szent Antal megkísértése* részletesebb tárgyalását hiányolhatjuk, igaz, hogy ennek műfaji hovatartozásához sok kétség fér. Czyba sikerrel kerüli el hasonló tanulmányok – azaz többnyire a tematikus vizsgálaton alapuló művek esetében gyakran tapasztalható szétdaraboltságot, új, izgalmas értelmezését adja Flaubert teljes életművének.

Martonyi Éva

Kozocsa Sándor–Radó György: *A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája, 1955–1970.* Budapest, Gondolat Kiadó, 584.

Kozocsa Sándor és Radó György nagyszabású munkája: *A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája, 1955–1970.* a Gondolat Kiadónál jelent meg két terjedelmes kötetben, több mint ezer oldalon 1982-ben.

Itt és most helyénvaló a sokszor közhelyszerűen használt kifejezés, hogy nagy hiányt

pótolnak és a szűkebb szakma számára igen jelentősek ezek a kötetek. Az érdeklődő ugyanis kénytelen volt tudomásul venni, hogy az adott tárgykörben a bibliográfiák közlésének a sora sajnálnivalóan megszakadt 1954-ben. Annál inkább örvendetes, hogy, ha nem is napjainkig, de az ötvenes évek derekától számítva tizenhat esztendő anyagát most a szerzők közreadták.

Már az első oldalon tudomásunkra jut egy olyan számadat, amely minden kommentár nélkül is elgondolkodtató: míg a kapcsolataink kezdetétől 1944-ig terjedő bibliográfia négy évszázadból kb. 12 000 adatot tartalmaz, addig a jelen mű ennek több mint háromszorosát nyújtja: kb. 40 000 adatot. A másik jellemző statisztikai tény: 1955 és 1970 között a Szovjetunió hatvannégy nyelvű irodalmával ismerkedtünk.

A szerzőpár nagy hozzáértéssel és tiszteletre méltó szorgalommal létrehozott művének egyik legszembevetőbb előnye, hogy a bibliográfia felépítése pontos és logikus. Még azoknak is azonnal áttekinthető, akik nem nagyon járatosak a hasonló jellegű munkák olvasásában.

Elég elolvasni a Bevezetést és könnyen eligazodhatunk a négy részre tagolt és számos, indokoltnan kiemelt alfejezetre osztott oldalak között.

Mi az, amit megtalálhatunk a *Bibliográfiában*?

Elsősorban szépirodalmi, illetve szépirodalmi vonatkozású: ismertető, elemző, irodalomelméleti és irodalomtörténeti művek szakszerűen regisztrált adatait. Ugyanakkor nem hiányoznak a szépiróként ismert szerzők nem szépirodalmi jellegű művei sem: levelek, felszólalások stb. Helyet kaptak a nem szépiróként ismert szerzőknek a szépirodalomra vonatkozó és szépirodalmi igényű önéletrajzi munkái. A szerzők figyelme kiterjed az irodalmat reprodukáló művészetekre: a színházra, a filmre, a rádióra, a televízióra. Végül külön szerepelnek a közvetlenül a szépirodalommal kapcsolatos cikkek és tanulmányok adatai is. Elmondhatjuk, hogy a kétkötetes mű a lehető legteljesebb.

Külön érdekesség végigpásztázni azokat az oldalakat, ahol a Névmutató címszó alatt találhatóak az orosz és a szovjet irodalom képviselőinek neve mellett azokkal a magyar nevekkel, melyeknek viselői az említett tizenhat esztendő alatt, különböző műfajú területeken hozzájárultak az irodalmi kapcsolatok elmélyítéséhez.

Nagy segítséget nyújt a *Bibliográfia* mindazoknak is, akik a szovjet nép népköltészeti

alkotásai iránt érdeklődnek. Ahogyan a többi műalkotás esetében – itt is fellelhetők nem csupán a fordítások előfordulási helyei, de még a róluk szóló recenziók adatai is.

Csak a legnagyobb elismerés hangján üdvözölhetjük a szerzőpárosnak ezt a legújabb, sikeres vállalkozását és kívánjuk, hogy rövidesen szólhassunk a legközelebbi múltat feldolgozó művükről is.

U. N. R.

Deutsche Schriftsteller im Porträt. 5. Jahrhundertwende. Szerkesztette: Hans-Otto Hügel. München, 1983. Verlag C. H. Beck, 208.

A Helikon 1982/4. számában szó volt már a *Deutsche Schriftsteller im Porträt* című sorozatról. Akkor 4 kötetről adtunk hírt a barokk; a felvilágosodás; a Sturm und Drang, klasszicizmus és romantika, illetve a XIX. század időszakát tárgyaló kis könyvekről. A most megjelent ötödik kötetben a XIX–XX. század fordulójának 88 alkotójáról találunk rövid, egy oldalas életrajzt és portrét – hasonlóan az előző gyűjtemények gyakorlatához.

Ahogy az eddigiekben, úgy most sem csak írókat, költőket mutat be a közel 60 főből álló illusztris szerzőgárda, hanem átfogja a német szellemi élet teljes körét. A költők és írók mellett például helyet kapott ebben a kötetben Freud és Max Weber is. A szerkesztő le is írja előszavában, hogy a válogatásnak nem voltak speciális szempontjai. Miután a 4. kötet Nietzschevel zárult (született 1844-ben), ez a kötet az 1844–1879 között született jelentős alkotókkal foglalkozik. „A tevékenység időtartama, különböző irodalomtörténeti korokhoz, valamint különböző műfajokhoz és alkotói területekhez való tartozás (költészet, irodalomelmélet, szórakoztató irodalom, tudomány) nem játszottak szerepet a válogatásban” – olvashatjuk. Tegyük hozzá: a szigorúan vett nemzeti hovatartozás szempontja sem, hiszen az osztrákok is a „német írók” között szerepelnek.

Az egy oldalnyi terjedelem nyilván nem sok lehetőséget kínál a szerzőknek. Az életút és a tevékenység legfontosabb történéseinek felvillantására van csupán mód. Néhány szerző mégis beleesett abba a hibába, hogy értékelő pályaképet próbált rajzolni, aminek – egy oldalon – csak hiányos életrajz lehetett az eredménye.

A szerkesztő egyébként – nem zavaró – kétséget hagy afelől, hogy vajon az alkotói életpályákat vagy a portrékat kell-e fontosabbnak

tekintenünk ebben a jelen vállalkozásban. Festményeket, karcokat, karikatúrákat és fotókat egyaránt találunk a könyvben, neves művészek és névtelenek alkotásait is. A bevezető szerint vannak önmagukban megálló jó portrék, de vannak mesterkélt-idealizált képek és rossz fényképek (leere Ablichtungen) is. Ha mód volt rá, olyan portrét igyekeztek közölni, amely talán segít a személyiség és a mű titkainak megfejtésében is. Az érdekes előszó főként a fotózás elterjedésével új problémák elé kerülő portréműfaj századfordulós sorsát kíséri figyelemmel, a műfaj körül kiobbant viták ismertetésével együtt.

Ez a kis kötet is teljesíti a sorozat kitűzött célját: népszerűsítő kisenciklopédiaként használhatják a XIX–XX. század fordulójának szellemi életében tájékozódni akaró (főleg nem szakember) olvasók.

Poór János

Karlheinz Rossbacher: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. Zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende Stuttgart, 1975. Ernst Klett Verlag, 281.

Egykor nagyon divatos, népszerű, elterjedt irodalmi és társadalmi mozgalomról ír a rendkívül alapos munkát végző értekező; olyan irodalmi és társadalmi mozgalomról, amely „esztétikai” hozadékánál jóval jelentősebb szerepet játszott Németország újkori történetében. A magyarra nagyon nehezen és csak körülírásal lefordítható „Heimatkunst” (Halász Előd szótára némi megalkuvással ezt írja: „népies, tájszemponturn irányzat a századeleji német irodalomban”) ugyanis nem pusztán a viharos német századelő irodalmi irányzata volt, hanem ideológiájával szélesebb köröket hatott át, és mint ezt Rossbacher bizonyítja, az alsóbb értelmiségi (pl. tanítói) réteg válasza volt a XX. század elejének művészeti és társadalmi kihívásaira. Negatívumaiban köre a naturalizmus, az expresszionizmus, a nagyvárosi irodalom és újságírás szellemének és „gyakorlatának” elutasításában jelezhető, programjában a falusi életmód, a falusi termelői életforma, általában a nagyparaszti, gazdálkodói mentalitás dicsőítésére, és ezzel párhuzamosan antiszemita, anti-szláv felhangokkal és a „fajtisztaság” hangsúlyozására vonatkozó elveket találhatunk. Elvrendszerében számos rokon vonás fűzi a kelet-európai, kelet-közép-európai hasonló áramlatokhoz a poporanista, ruralista, új-

népies tendenciákhoz. A Heimatkunst-mozgalom, amely korántsem ártatlan „menekülés” a nagyvárosból a kisvárosba, a faluba, nem egy képviselője révén a „Blut-und-Boden” fasiszta „irodalmának” volt előzménye, igen agresszívan és sematikusán fejezte ki egyfelől bizonyos alsóbb német rétegek rossz közérzetét (amelynek okai közé tartozik, hogy kiszorultak a politikai vagy a gazdasági hatalomból), másfelől e rossz közérzetet levezetendő, a liberális, a „nyugati” (elsősorban: francia) áramlatok elutasítását, és a nemzet leszűkítését bizonyos rétegekre, más rétegek kizárását a nemzet köréből. Jellemző erre a főleg regényekkel jelentkező irodalomra a nagy központi egyéniség köré szerveződő cselekmény, amely egyben a hivatott népezér egyoldalú, idealizált, a későbbi vezérelképzéseket szintén előlegező gondolatot írja körül. Az egészséges–beteg ellentét párral két irányzat fő jelzőjét véli manifestálni a Heimatkunst, félreértetlenül jelezve, hogy hol áll ebben az ellentétes erők harcában. Minthogy a természetes létformát dicsóítja, a gazdálkodói mentalitást a természettel együttélő, annak csapásait elviselő, a sorsot is beletörődéssel, majd bölcsességgel fogadó viselkedést tanúsítja, kizárja az intellektualizmust, egyáltalában az intellektuel életformáját az ajánlatosnak vélt életmód köréből. Ehhez csak annyit teszünk hozzá, hogy bár a naturalizmustól, Zolától erőteljesen fordultak el a Heimatkunst áramában tevékenykedő szerzők, általában a szociáldarwinizmus eszmei tényezőit használták föl a gazdálkodói létforma ábrázolására, ezzel függnek össze természetfestő sztereotípiáik, s ebből következnek moralizáló hajlamaik. Rossbacher gondosan elemzi a Heimatkunst szerzőinek szociális származását, majd az olvasók lehetséges összetételét, bemutatja a programnyilatkozatokat és a megvalósulást, az elbeszélői álláspontot és egyben a cselekményfejlesztés módjait. Sikeresen kapcsolja össze a szociológiai vizsgálati módszert és a regénytechnikai elemzéseket, hangsúlyozva, hogy kevésbé esztétikai értékről van szó, inkább egy mozgalomról, amely az irodalomban is a közvetlen didaktiszt érvényesítette. Rossbacher könyvének tanulmányozása igen ajánlatos mindazoknak, akik a XX. századi új-népies áramlatok kialakulására, fejlődésére kíváncsiak, módszertanilag sok ösztönzést kaphatnak azok, akik az új-népies regények és szerzőik kutatására vállalkoznak.

Fried István

Kiss Endre: Hermann Broch elmélete a polihisztorikus regényről Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó, 83. (Opus. Irodalomelméleti tanulmányok 6.)

Kiss Endre szinte a lehetetlenre vállalkozott alig nyolcvan lapos tanulmányában. Egyrészt a magyar olvasók előtt alig ismert, elméletiróként pedig jószerivel teljesen ismeretlen Hermann Broch elméleti és regényírói munkásságának központi fogalmát, a polihisztorikus regény kategóriáját kívánja bemutatni, amely már önmagában meghaladja egy szerény méretű esszé kereteit, másrészt a címben vállalt feladatánál jóval többet zsúfol bele művébe, mikor szerzője egész regényelméleti fejlődését ábrázolni kívánja, kitekintéssel a gicseleméletre, és beleágyazva a korszak legfőbb regénytörténeti áramlataiba. Ez a szándék paradox módon kétirányú következménnyel jár; egyfelől a témák sokfélesége óhatatlanul vázlatosságához vezet, másfelől olyan sűrített, végököig tömörített, jegyzetekkel telesztott szöveghez, mely alaposan megnehezíti az olvasó dolgát. (Nem beszélve arról az objektív nehézségről, hogy nemcsak az elemzett elméleti szövegek, hanem az alapul vett szépirodalmi művek sem hozzáférhetőek magyarul, sőt Magyarországon is alig.)

Bevezetőjében a szerző a polihisztorikus regény I. világháború utáni megszületésének körülményeiről szól. A XIX–XX. században feltűnően sok író végez elméleti munkát is – így a kiinduló tézis. Étika és esztétika elválaszthatatlan összefonódása a megismerés filozófiai egyetemeségével, az új világnézeti orientáció és az esztétikumon túli értékek keresése hozza magával a polihisztorikus regény megszületését és egyidejű elméleti megalapozását. (Árnyaltabban látnánk azonban a kérdést, ha nem feledkeznénk meg arról, hogy Broch és nemzedéktársai közül többen mély, egyetemi sőt tudósi szintű természettudományos műveltség birtokában léptek át az irodalomba, ami véleményem szerint alapvetően meghatározta világképüket és szépirói módszerüket egyaránt!)

Kiss Endre tanulmánya hat fejezetből áll. Az elsőt a polihisztorikus regény irodalomtörténeti helyét jelöli ki. A fogalom értelmezési kísérletével kezdi: a kettős értelem egyike az író-polihisztorra utal (ezt kevésbé érzem meggyőzőnek ebben az összefüggésben, mert minden jó regényírónak polihisztornak kell lennie), a második értelem a polifóniából ered és soktörténetűséget jelent. Ezek után felső-

rolja a műfajváltozat főbb jegyeit: a 20–30-as évek polgárságának általános ideológiai-emberképbeli újratájékozódása; példaszzerű, társadalmilag-pszichológiailag nem mindig körüljárható hősök; a művészet létjogosultságának problémája; az etika hangsúlyozása az esztétikummal szemben: előzmény nélkülség; bonyolult regénytechnika; elhatárolódás a kommersztől; törekvés szintézisre, kor-reprezentációra; válaszdási igény a polgári rend válságára; morális; szociológiai körülmények; közeli rokonság a romantikával. A polihisztorikus regény legfőbb regényelméleti jegyei a totalításra való törekvés; a konstrukció; a cselekmény, a narrátor és a többi formai jellemző funkcionális; a műben való reflexió magáról a műről. Mindezen sajátosságok közül a legfontosabb Kiss Endre interpretációjában a világnézeti újratájékozódás a polgári válságban és az ehhez járuló egyedi regénykonstrukció.

A második fejezet a fiatal Broch irodalmi gondolkodását elemzi, néhány sajátos kategóriáját tisztázza (racionális-irracionális, etikum-esztétikum-megismerés, romantika, világnézet, egyensúly, építkezés). A következő rész a Broch-i polihisztorikus regény problémáiról szól. Lukács György *A regény elmélete* című művének döntő hatásáról (a totalítás hiánya és vágya), valamint Franz Kafka műveinek regényelméleti helyéről (ez utóbbi gondolatmenet szükségszerűen vázlatos volta meglehetősen közhelyes megállapításokhoz vezet, elhagyása más, a témához szorosabban hozzátartozó elemzések elmélyítését tehetné lehetővé). Kiss Endre kizárja vizsgálódási köréből Thomas Mann és Hermann Hesse műveit, és bár hangsúlyozza, hogy megállapítása nem esztétikai értékítélet, az elkülönítés érveivel (új világnézeti orientáció, egyetemes problémafelvetés, szigorú konstrukció egyfelől a polihisztorikus regényben, korlátozott újratájékozódás, megrekedés a polgár-művész konfliktusban másfelől Mann és Hesse regényeiben) mindenképp vitára ingerlő értékszempon- tokat csempész az amúgy sem szerencsés Broch–Mann, ill. Musil–Hesse ellentétpárba. (Bizonyára a szerző sem gondolt érték-differenciákra.)

A negyedik fejezet a polihisztorikus regénykonceptió mítikus regényé váló átalakulását ismerteti. Kiss Endre szerint a *Vergilius halálá-*ban az allegória helyére a szimbólum lép, Joyce helyére Kafka. Az ötödik fejezet Broch giccs-elméletét tárgyalja, a függelék a valóságzó – szintaxis Broch-i fogalmainak segítségével kísérel meg létrehozni regényelméleti szintézist a világ-

nézet illetve a társadalmi struktúra fogalmainak bevonásával.

Kár, hogy a rendkívül gondolatgazdag, vitára serkentő tanulmány, terjedelmi korlátai miatt az elmélet alapjál szolgáló művek elemzésével adós maradt, és így némileg légüres térben lebeg, szomorúan tehetjük hozzá azonban, hogy Broch fő polihisztorikus művét, *Az alvajárok*at (Die Schlafwandler) nem is elemezhetné volna magyar nyelven a tanulmány, nem lévén ez idáig magyar kiadása, sajnos.

Lichtmann Tamás

В. П. Киканс: Современная советская поэма Рита, 1982. Зинатне, 240.

A kiváló lett irodalmár, V. P. Kikans, immár másfél évtizede foglalkozik a poéma műfaji kérdéseivel, s elsősorban a történeti poétikai szempontú vizsgálatait hívták fel magukra a figyelmet. A recenzált könyvben merész elméleti feladatmegoldásra vállalkozik: egy fél évszázadnyi irodalom mintegy másfélszáz művének elemzése alapján kísérel meg a szovjet poéma fejlődésének poétikai csomópontjait meghatározni.

Tanulmányában valóban a meghatározó, a mérhető historikusan érvényes és változó jellemzőket teszi meg klasszifikáló kritériumnak: a poéma tartalmi-stilisztikai koncepciói és architektonikája; a struktúra és a poétikai alak viszonya; a szűzse, a fabula és a kompozíció viszonya; a poéma hősének változatai; poématípusok és műfajok.

Kikans a történeti és a leíró vizsgálat feltáró elveit összevontan érvényesíti, s ebből fakad írásának nehezen olvashatósága. Érvelése meggyőző, illetve gyakorta csak annak tűnik, mivel állításaihoz nem ad elegendő bizonyítékot a műszövegek megidézése szintjén, hanem általánosan utalja, utasítja az olvasót Tomasevskij, Bahtyin, Lotman, Nyeupokojeva, Zsirmunskij, Timofejev, Belinszkij stb. elméletírásaihoz. Így az elmélet a bizonyítottnál hangsúlyosabb jelenlétet kap okfejtésében, s az öt fejezet 13 alcíme ezt a beígért, de igazából meg nem valósított poétikai vizsgálatot jelzi.

Hét oldalnyi terjedelemben „fejti ki” olyan témát, mint Az elbeszélő poéma archetípusa, s így nem tudja feloldani a szovjet nemzetiségi irodalmi fejlődés, az orosz, valamint az európai fejlődésritmusból fakadó különbségek kollízió-

ját, kölcsönhatás-rendszerét. Byron, Puskin, Lermontov, Nyekraszov, Blok, Miczkievicz, Pumpur neve eklektikusan vonul végig a tanulmányon, véletlenszerűen bukkannak elő poétikai példaként. Kikans műfajelméleti szempontrendszere kizárólagosan és elsősorban poétikai, s csak ezen belül érvényesül a történetiség. Ezzel magyarázható a fejezetenkénti visszafordulás hol a lermontovi, hol a nyekraszovi, bloki, majakovszkiji hagyományokhoz. És szemléletéből fakad az a tény is, hogy a szovjet poéma Hlebnyikov, Bednij, Belij, Majakovszkij által reprezentált műfaj-modelljei alig kerültek említésre tipológiájában. E tény az sem menti, hogy a lett irodalmi példaanyag viszonylag gazdagabb, mint az orosz és a többi baltikumi irodalomé.

A tanulmány (1 kötet) értéke abban a historikus poétikai metszetkészítésben van, amely révén nyomon követhetjük a poéma műfaji alakulásában: a lírai és az epikai jelleg, az elbeszélő és a hős, a szűz és a kompozíció dominanciateremtő arányainak létrejöttét, az ábrázolt világ és az ábrázolás minőségeinek és struktúráinak egymáshoz mért mozgását. Elmarad viszont a Nyeupokojeva (1971) által felállított filozófiai-szimbolikus, szatirikus, narratív-értékelő klasszifikáció, azaz a történelmi élethelyzetek specifikumának megfelelő közösségi és intellektuális értékelés-egyeztetés.

Kikans a szovjet poémairodalom fejlődésében a lírai-epikai-dramai „stílus-centrumok” jelentkezését (Blok, Majakovszkij, Tvardovszkij, Caklais, Rainis, Lankutis, Marcinkevics műveinek, gondolatszerének megfelelően a személyiség és a közösség, a szerző és az elbeszélő pólusok között elhelyezkedő k ü l ö n ö s a l a k, a poémái alak értékelő kompetenciájához kapcsolja. Így különböztet meg lírai és epikus részletezettségű, lírai és epikus érdekkörű „értékelő-centrumokat”. E centrumok realizálódása a lírai poéma-versciklustól a lírai eposz egyetemes világáig tágulhat: Aliger személyes Zojájától Blok, Jeszenyin, Vacietis poémáinak mozaikos világrendjéig.

Kikans helyesen állapítja meg a szovjet poéma poétikai fejlődésének főirányát: a k u l t u r á l i s t ö r t é n e l m i e m l é k e z e t t á g u l á s a, t á g i t á s a egyre fokozódón kapcsolódik az emlékezetet birtoklók világelemzéséhez. Tvardovszkij, Jevtusenko, Vozneszenszkij, Szeljakov, Lugovszkij poémáiban a „mitologizálás magánjellege” mögött az eszmék, etikai kortapasztalatok interiorizálásának folyamata rajzolódik ki. Az új poéma a 20-as évek szintézist ígérő

poémáit valós szintézissé teljesíti ki. Blok, Majakovszkij, Jeszenyin utópia-poémáit tapasztalat-poémákká, szintézissé érleli a hetvenes évektől kezdődően. Ezért erősödik fel a lí r a i e p o s z s z á v a l ó műfaji átlényegülés folyamata.

Kikans elméletírásának aktualitása ebben az áttekintő, a bő témaanyagot egyberendező, rátekintő nézőpontban rejlik. Egy műfaj elmozdulásain belül mutatja ki a korszak egészének mozgását.

Jagusztn László

Hans-Joachim Lange: *Aemulatio Veterum sive de optimo genere dicendi. Die Entstehung des Barockstils im XVI. Jahrhundert durch eine Geschmackverschiebung in Richtung der Stile des manieristischen Typs Bern-Frankfurt/Main*, 1974. Herbert & Peter Lang, 285.

A barokk-kutatás által kitermelt definíciók tömegébe nem szándékozik a szerző újabb meghatározást vinni, a barokknak azonban olyan fontos történelmi előzményeire mutat rá, melyekről eddig nem volt tudomásunk. Lange egyedülálló kutatási módszerrel közelít a jelzett témához: A XVI–XVII. századi poétikák, retorikák, stilisztikák nagy tömegét vizsgálva irodalmon kívüli fejtegetések nélkül, kizárólag a barokk stílus belső viszonyait méri fel. Mint előszavában írja, munkájához a döntő indítást Karl Otto Conrady-nak az a megjegyzése adta, mely szerint az újlatin és a barokk költészet antiklasszikus, reneszánsztól elütő karaktere valószínűleg onnét ered, hogy a manierista művészek az imitációs technika alkalmazása során a római irodalom három nagy korszaka, az arany-, ezüst- és vaskori latin stílusát összekeverték. A klasszikus retorikák két fontos kategóriája, a *decorum* és az *aptum* fogalmával kapcsolatban állapítja meg Lange, hogy mindkettő lényeges átalakuláson ment át a reneszánsztól a barokk irányába ható fejlődés során. Igaz ugyan, hogy az irodalmi alkotások tartalmi (res) és formai (verba) összetevőinek egyeztetésére rendkívüli hangsúlyt fektetnek a XVI–XVII. századi irodalomelméleti szerzők, a német barokk költők mégis mindannyiszor a lehetséges végső határ próbára teszik anyanyelvük teherbíróképességét, így megsértik a *decorum*-elvet, megbomlik a tartalom és a forma egyensúlya. Lange tudatában van annak, hogy e viszony elemzése rendkívül nehéz a reneszánsz klasszicizmus és a barokkba futó manierizmus közötti határvonalak képlé-

keny volta miatt. Éppen ezért etikai szempontú megközelítéssel is próbálkozik. A szónok klaszszikus antik meghatározás szerint „vir bonus, dicendi peritus”, azaz olyan ékesen szóló férfú, aki egyszersmind saját etikai-politikai felelősségének is tudatában van. Lange kimutatja, hogy e definícióhoz alapvetően másképpen viszonyul a reneszánsz és a manierista alkotó. A pártos *hasznos* (utile) és a *tisztességes* (honestum) kettős követelményénél a reneszánsz művész inkább az utóbbi mellett dönt, ennek biztosít vitathatatlan előnyt a szónok-fogalomhoz tartozó többi tényezővel (nyelvi szépség, változatosság stb) szemben. Lange szerint a manierista művészre sokkal nagyobb hatással van az a szofisztikus hagyományon alapuló szónoki célzatosság, melynek jegyében egy lényegében hamis, valótlan állítást is győzelemre tudnak vinni nyelvi-stilisztikai eszközökkel és demagógiával. Lange nagy teret szentel az antik (reneszánsz és barokk) irodalomkritikában rendkívül fontos szerepet betöltő ázsianizmus és atticizmus kérdésének, foglalkozik e két stilisztikai irányzat retorikai jellemzőivel. Kimutatja, hogy az archaizáló, puritán módon díszítésel lenes, jobbára intellektuális érvelésen alapuló attikai, s ennek szinte végletekig száraz, merev párja, a lakonikus stílus éles ellentétben áll a főleg érzelmi hatásra törő ázsiaival, melynek jellemzői a bombasztikus dagály, a szofisztikus, megtevesztő szörszálhasogatás, a ritmikus és más retorikai díszítéjeljárások bőséges alkalmazása. A manierista és az ázsiai stílus típusbeli rokonságát nemcsak azzal igazolja a szerző, hogy *decorum* szempontjából mindkettő a verbális eszközök túhangsúlyozása felé tér el, hanem például azzal is, hogy erről az antik eredetű stílusról adott ókori kritikákat szinte szó szerint ismétlik meg a manierizmus bírálói is. Valla, Erasmus, Talaeus, Sturm és mások műveit vizsgálva egy újabb fontos vonatkozásra is ráirányítja figyelmünket. Elemzések sorával igazolja, hogy az *inventio* átértelmezésével, elhanyagolásával, illetve a retorikai alkotóelemek közül történő kizárásával egyre inkább az *elocutio*ra helyeződik a hangsúly. Ebben látja annak okát, hogy a XVI. század derekától egyre több szó esik a vizsgált retorikákban a díszítésről, a körmondatokról, a jóhangzásról, a trópusokról és figurákról, valamint a hatáskeltés más, nem-intellektuális eszközeiről. Az *elocutio* és a pszichologizáló tendenciák megerősödését a retorikai topológia hiányával magyarázza. Lange több XVI. századi retorika tanúsága alapján jut arra a következtetésre, hogy ezek szinte kivétel nélkül megfosztják a retorikát az *inventio*tól és a

*dispositio*tól, ezáltal az irodalmi alkotás létrehozásához szükséges folyamat egyoldalúan szűkül. A közismerten nagy hatású teoretikus, Pierre de la Ramée például könyörtelenül a dialektikához csapja az *inventio*, *dispositio* és *memoria* eljárásait, s a retorika számára csak a trópusok és figurák tanát magában foglaló *elocutio*t és a gyakorlatilag teátrális eszközöket tartalmazó *actio*t avagy *pronunciatio*t hagyja meg. Ennek természetes következménye, hogy az esztétikai értéket ezentúl a művészi bravúrral, a mesterkéeltséggel, pusztá technikai vonatkozásokkal mérik. Az *inventio* átértelmeződése eredményeként a bővítés, (*amplificatio*) és díszítés (*ornatus*) technikájává alacsonyodó retorika elveszíti dialektikai, erkölcsi, politikai és tanító tartalmát s törvényszerűen alakul át a gyönyörködteést, meghökkentést, megindítást, ámulatkeltést szolgáló eljárások (*incrementum*, *comparatio*, *rationatio*, *congeries* stb.) mesterségévé. A művészet reneszánsz értelemben vett személyes éthosza mindezek következtében feloldódik, a morálfilozófiai, etikai tényezők háttérbe és/vagy kiszorulásával pusztá teológiai problémává alacsonyodik. A művészetnek ez a „tisztá” meghatározása, írja máig ható érvénnyel Lange, a kor társadalmi körülményeiben leli magyarázatát. Az abszolutisztikus államfilozófia megfosztja a művészt a sajátos politikai felelősségvállalás lehetőségétől s a tisztá művészethez utasítva csupán dekoratív szerepet engedélyez neki. Lange szerint az itt vázolt folyamat 1510 körül kezdődik, fő érvei az 1570-es 80-as években fogalmazódnak meg, s az 1600 körüli években válnak általánosan ismertté. Lange gondolatmenetének szerves része a két alapvető klaszszikus retorikai szisztéma, az arisztotelészi és az arisztidészi vagy hermogenészi szerepének elemzése. Ebből kiderül, hogy a szintézisükre törekvő, végül is csődbe jutó kísérletek (G. Trapezuntios, J. C. Scaliger, L. Carbo) csak az egyéni stílusok káoszát eredményezték, ezért a kritikai értékelés számára szükségessé vált az ázsiai és attikai stílusok fogalmának felelevenítése. A XVI–XVII. század irodalomteoretikusai antik elődeik nyomdokaiba lépve szintén elítélték mindkét stílusirányzat szélsőségeit s az eszményinek tekintett *rhodosszi* vagy más néven *attikai* elsajátítását ajánlották. A Cicerótól örökölt ellentmondó terminusok miatt azonban ez utóbbi fogalma pontosításra szorult, amit a helytelennek tartott *atticista* (*stylus siccus sive aridus sive ieiunus*) és a helyesnek ítélt *attikai* szétválasztásával oldották meg. A lakonikus stílus (amit néhányan *atticistának* is neveztek) átmeneti, XVII. század eleji felértéke-

lése (lipsianizmus!) után az 1620-as 30-as évektől lényegében egész Európában uralkodó ízlést fejez ki az elburjánzó attikai stílus. Hadd említsük meg, hogy Langével egyező megállapításra juthatunk, ha azt magyar anyaggal szembesítjük. A Prágay András Guevara-fordításában megfigyelhető „negédes cifraság” éppúgy a klasszikus szerkesztési szempontok tana, a *dispositio* mérőzsinórjának elvesztését és az ázsiai stílus eluralkodását igazolja, mint Rimay János „csacsogó csalcsaplaságai”. Lange munkájának következetességét dicséri, hogy a szerző nem elégszik meg az önmagukban is jelentős retorika-elemzésekkel, foglalkozik az ázsiai stílusirányzat antik képviselőinek tartott Ovidius, Lucanus, Statius és Claudianus műveinek XVI–XVII. századi utóéletével is. Az említettek, valamint Tibullus és Silius Italicus műveit a XVI. század kezdetéig még az ázsiai stílust elítélő „corrupta oratio”, „mala affectatio” kifejezésekkel bélyegezték meg és utasították el a reneszánsz klasszicizmus védelmezői. Lange kritikai művek egész sorát elemezve bizonyítja, hogy a XVI. század második felétől megfigyelhető ízlésváltozással együtt a kialakuló manierista stílus jegyében a felsorolt szerzők az imitálásra ajánlott auktorok ranglétrájának legfelső fokára kerülnek s ezt a helyüket egészen a következő évszázad 60-as 70-es éveig meg is tartják. A könyv befejező részében Lange a ciceróniánizmust mint a manierista ízlés irodalom belüli legfőbb indítékát értékeli. Rámutat, hogy az antik szónok nyelvének végletekig fokozódó, merev kanonizálása oly mértékben leszűkítette a kifejezési lehetőségeket, hogy a humanisták joggal látták benne stilisztikai szabadságra is törő személyiségük korlátozását. A kibontakozó kritikai vita fő résztvevőinek nézeteit ismertette állapítja meg, hogy míg A. Poliziano az eredetiség fogalmát írta le, Pico della Mirandola már az utat is kijelölte, melyen a művész a személyiségének leginkább megfelelő szerzőket imitálva s egyszerűs-mind vetélytársukként is egyéni stílusra tehet szert. Lange kutatásai a következők szerint összegezhetők. A barokk stílus kialakulását feltételező manierista ízlés 1500-ig még visszafojtott marad. A ciceróniánus iskola, mely az „imitatio auctorum” elvét túlhajszolva képtelenségig viszi a normatív értékű irodalmi hagyományt, alkalmat ad a humanistáknak a megcsontosodó reneszánsz klasszicizmus nyűgének levetésére. Az anticiceróniánus polémiaival egy időben hangsúlytölődés figyelhető meg az imitációs kánonban, ezzel együtt pedig módosulnak a retorikai szisztémák is. Az új ízlés 1550-ig még komoly ellenfelekre

talál a konzervatívabb poetológiai felfogások képviselőiben, ezt követően azonban létrejönnek azok a lényeges elméletek, (fantázia-, acutezza-, stupor-, argutia- és új műfajelmélet) melyek a barokk irodalom sajátos jelenségeinek tekinthetők. (Lange a manierizmust nem a reneszánsz utolsó, hanem a barokk első fázisának tartja, éppen ezért nem meglepő, hogy Scaliger mérföldkőnek tekintett poétikáját, melyben az 1550 és 1560 között újrafelfedezett eredetiség-elv nyer általános törvényként megfogalmazást, a barokk stílus első teoretikus teljesítményeként értékeli!) A retorikai rendszerek és a humanista értékviszonyok terén bekövetkező XVI–XVII. századi arisztotelészi és ariszteidészi stíluselmélet egyéni stílusok káoszává való átalakulása, az elocutio térhódítása, az ázsiai és lakonikus stílus előretérése) egyértelműen az új ízlés és stílus bizonyítékaiként foghatók fel. Jóllehet a szerző túlnyomórészt latin forrásanyagot használt munkájához és viszonylag kevés teret engedett az anyanyelvű barokk irodalom kérdéseinek, következtetéseire is érvényesnek tűnnek. A szerző által feltárt jellemzőkhöz azonban talán épp az anyanyelvű irodalomból emelhetünk ki még egyet. A nemzeti nyelvek elméletírói rendkívül fontos feladatnak tekintik a szegényes kifejezőeszközökkel rendelkező anyanyelvek gazdagítását. A *copia verborum*, *richesse*, *Wortschatz*, *bövelkedő szók és igék* jelszavait hangoztató írók a barokk ízléssel egyező, amplifikációs stíluszeszközök alkalmazását javasolják az anyanyelv gazdagítására, díszítésére, felékesítésére. A manierista ízlés neolatin anyagból kimutatott jelenségei tehát erősítést nyernek az anyanyelvű irodalom programjától is.

Téglásy Imre

Юрий Боров. Эстетика Москва, 1981. Издательство политической литературы, 387.

„Az esztétika nemcsak a festőművész számára fontos, aki képet rajzol, hanem a szabónak is, aki ruhát varr és az asztalosnak is, aki szekrényt készít, éppúgy mint az autó-formatervező mérnöknek, mivel a világ elsajátítási folyamata többek között, a szép törvényei szerint is végbe megy. Az esztétikum jelen van a mindennapi munkában, formálja a mai ember alkotó és építő tudatát”, – vallja Jurij Borev, a neves szovjet esztéta, akinek neve nem ismeretlen a hazai olvasók előtt. A tragikumról szóló könyvét Csibra István ültette át magyar nyelvre 1965-ben. A komikumról írott tanulmányát több idegen nyelvre fordították le. Az irodalomtudós újabb

könyvét nem egy esztétikai kategória részletes kifejtésének szentelte, hanem a művészetben belüli esztétikum általános törvényszerűségeinek, mert úgy véli, korunkban az esztétika arra hivatott, hogy feltárja a világ művészi megismerésének alapvető törvényszerűségeit. Borev szerint az irodalmi és az esztétikai jelenségek, az őket meghatározó társadalmi valósággal együtt, történelmileg változnak, ezért az esztétikai problémák elméleti elemzése mindannyiunk számára, bizonyos értelemben önelemzés és annak a világnak az értelmezése is, amelyben élünk.

A szerző az esztétikai jelenségeket és törvényeket sokszempontú vizsgálatnak veti alá. Erre utalnak könyvének fejezetcímei is: *Az esztétika – az esztétikai tevékenység elmélete; Az esztétika – az általános emberi értékek axiológiája; Az esztétika – művészetszociológia; Az esztétika – a művészet ismeretelmélete; Az esztétika – a művészet lételemélete; Az esztétika – művészetpszichológia és a művészi befogadás elmélete; Az esztétika – a művészet elméleti története; Az esztétika – a művészet alaktana; Az esztétika – a művészi kommunikáció, a szemiotika és kulturológia elmélete; és végül: Az esztétika – a művészi kritika és módszertan elmélete.*

Borev könyve a legfontosabb esztétikai értékek és minőségek átfogó jellemzését tűzi ki célul. Igaz, ő is elemzi a szép, a fenségés, a fragikus, a komikus, a rút, a borzalmas stb. kategóriákat, amelynek több jelentésáramlatára is rámutat, de nem szorítkozik pusztán terminológiai analízisre. Könyve e tekintetben szűkebb keresztmetszét adja az esztétikai kategóriáknak, mint a nemrégiben magyarul is megjelent A. F. Loszev–V. P. Sesztakov: *Az esztétikai kategóriák története című tanulmánya*. Másrészt, az *Esztétika* látószöve összehasonlíthatatlanul szélesebb az említett monográfiáénál, minthogy a kutató, vizsgálati módszerébe bevonja az ismeret- és lételeméleti, a pszichologikus és a szociologikus megközelítési aspektusokat is. Például, *Az esztétika – a művészet alaktana* című fejezetben nemcsak az irodalom és a képzőművészetek esztétikai sajátosságait írja le, hanem az úgynevezett alkalmazott és dekoratív művészetek, a grafika, a színház, a zene, a koreográfia, a fotó, a cirkusz, a mozi és a televízió formatórvényeit is elemzi és rendszerezi. Könyvének egy másik helyén az ipari formatervezésnek, a *design*-nak szentel figyelmet. „A design

– olyan alkotó tevékenység, melynek célja az ipari termékek formai minőségének a meghatározása. E minőségek magukban foglalják a termékek külső jellemzőit is, de főként azokat a strukturális és funkcionális kölcsönviszonyokat fejezik ki, amelyek a terméket egységes egészzé formálják mind a fogyasztó, mind pedig a készítő szempontjából”, – állapították meg Belgiumban, az ipari formatervezők 1964-ben megtartott nemzetközi szemináriumán. A jó formatervező, ideális esetben, egy személyben egyesíti a művészt és a konstruktort. Az iparilag formatervezett termékek egyesítik a hasznosság és a szépség elvét. Az esztétikum behatol a technikába, a hasznosság elvének rendelődik alá. Az ipari formatervezés roppant társadalmi jelentőségű, mint izlésformáló tényező, mivel az így előállított termékek szélesebb körben terjednek el, mint a művészi alkotások.

Különös figyelmet érdemel a könyvben a mai polgári esztétikai koncepciók bírálata, amelyről a szerző már korábban egyetemi tankönyvet is megjelentetett. Az *Esztétikában* a modernista irányzatok közül az expresszionizmust, a szürrealizmust és az absztrakt művészeteket emeli ki, ezen belül a *pop-art*-ot tárgyalja részletesebben. A *pop-art*-ot és az *op-art*-ot úgy értelmezi mint a nyugati társadalom dezideologizált személyiségeinek „tömegigényt” kielégítő művészetét, amely mellőzi a természet és a társadalom törvényszerűségeire utaló vonatkozásokat, dekoratív hatású szín- és vonalvezetésében csak a geometria és az optika törvényeit követi. Borev úgy véli, hogy a *pop-art* esztétikája mindig hasznosság-központú, még akkor is, ha olykor a tagadason keresztül juttatja kifejezésre a tárgyak fétisét, amelyben a fogyasztói társadalom termék-kultusza tükröződik. Az esztétikum pedig sohasem választható el az etikai, morális tartalmú mondanivalótól. Ez minden igazi műalkotás próbaköve. A művészet célja és jelentősége abban van, hogy a műalkotás által előidézett esztétikai élvezet a befogadó olvasóban vagy nézőben erkölcsöt és magatartást formáló erővé válik, ily módon egy magasabb szintű harmóniát eredményez az ember és a társadalom között. Ebben az értelemben tartotta Gorkij az „esztétikát a jövő etikájának”. Tanulmányozása ezért senki számára nem lehet közömbös.

Hajnády Zoltán

Юрий Боров: Искусство интерпретации и оценки. Опыт прочтения „Медного всадника” Москва, 1981. Советский писатель, 400.

Borev, a tragikum és a komikum esztétikumának szovjet kutatója recenzált könyvében az irodalomkritika és a műelemzés eklektikus módszer-világában kísérrel meg ismeretszociológiai, értékelméleti rendet teremteni. Ismert poétikai, irodalomtörténeti fogalmak szemantikáját frissíti fel, s a kor igényeit kifejező kapcsolatokat létesít közöttük, illetve új fogalmakat igyekszik elfogadtatni: pszichográfia, alkotás-genetika, intonációs elemzés, érték-státusz, az irodalmi létezés diachroniája és még mintegy félszáz hasonló leíró-értékelő terminus szerepel tanulmányában. Borev, mint az a cím és az alcím viszonyából is kiderül, a teóriát és a módszertant bizonyító példatárral egészíti ki, hogy szintetizáló elemzés-konceptóját elfogadtassa.

Az első részben tehát az interpretáció és az értékelés elméleti kereteit jelöli ki és társadalmi, kommunikációs státuszát definiálja. A legtágabb rendszer: a kultúra és a szociológia felől közelít a műalkotás és az interpretáció funkcionális kapcsolata felé. A kritika, az esszé, a tudományos elemzés és az irodalomtörténet gondolkodásával, műfajaival és módszereivel rokon, de el is tér tőlük gondolkodásformájában, az elemzés tárgyában, verifikáló, argumentáló eszközeiben, a befogadókhoz való viszonyában, eredményeinek rendszerezésében, segédtudományaiban, a kritika számára az irodalomtudomány – metasztizéma, mint ahogyan az irodalomtudomány számára az esztétika az.

A kritika és a – retorika, esztétika, hermeneutika, axiológia, metodológia kölcsönviszonyának tisztázásával zárul az elméleti bevezető. Hiányérzetet kelthet az olvasóban, hogy miért hiányzik a felsorolásból a szemiotika, a kommunikációelmélet, a logika, a szociálpszichológia és különösen a politikatudomány! Borev ezen „segédtudományokra” a konkrét műelemzés kapcsán tér ki, de helyük lehetett volna a bevezetőben is a rendszeralkotás összetevő részeként.

A tanulmány második részében Borev négy módszertani aspektust tárgyal: a történetiség és az axiológiai beállítódás kapcsolatát az interpretáció kifejtésében és okrendszerében; a mű esztétikai viszonyaiban realizálódó eszme és érték viszonyát a maga ontológia és gnoszeológiai, szo-

ciológiai és perszonifikált kapcsolatrendszerében; harmadikként az eszme és az érték kapcsolatát a szövegstruktúrával veti össze. Ebben a vonatkozásban megkülönbözteti: az általános szemiotikai, a társadalomtörténeti, a kulturális, az irodalmi, a közvéleményt hordozó, s a szerzői koncepciót közvetítő mezőket a szövegben. Ezen klasszifikáció, mint ahogy az ontológiai rétegek mű – egység – rész dinamikája is, A. Belij *A művészet formái* című tanulmányának szemléletvilágát idézi fel bennünk, ám ezt éppen nem elmarasztalásként említjük meg. A negyedik módszertani aspektus a művészi koncepció általános kérdéseit elemzi; az eredetiség, a sokirányúság, a normativitás és az attól való eltérés, az értékesség mibenlétének kritériumait sorolja fel.

A könyv terjedelmének kétharmadát kitevő elemzésében Borev A. Puskin *A bronzlovos* című poémáját használja példaműként. Elsőként a mű és a korabeli valóság, a mű és az orosz kultúra, a mű és az alkotó pszichográfiája közötti oksági relációkat tárja fel, illetve a Blokig nyúló művészi interpretációkat veszi sorba a „magasabb történelmi erő és a személyiség” szempontjából: I. Péter az orosz-szovjet irodalom legismertebb archetípusa, akárcsak a kisemberi ellenpólus. Borev a felgyült kritikai irodalom rendezésével, sok tucatnyi tanulmányból idéz értéktételeket, tömör elemzés-variációkat vonultat fel.

A külső összefüggések után a művilág belső rendszerét, világmodelljét rajzolja meg: a poétikai mikrostruktúrák szemantikai mezőinek leírását, interpretálását a makrostruktúrába illeszti a nyelv és a stílus; a jel és az eszme; a műszöveg és az irodalmi irányzat; a műszöveg és a szerzői stílus polarizáló fogalmainak felhasználásával, a strófa és a verselés funkcionális terheltségének kimutatásával.

A záró részben a művészi szándék és koncepció mélységét és tökéletességét értékeli a tanulmányíró, kissé túlzón a nemzeti érték tudat érvényre juttatásával: „A puskinai poema világszínvonalú mű. Puskin *A bronzlovosa* mind nemzeti és általános emberi jelentőségű, mind koncepciójának mélységét, művészi virtuozitását tekintve egy sorban áll a világirodalom olyan kiváló alkotásaival mint Homérosz *Iliasza*, Dante *Isteni színjátéka*, Shakespeare *Hamletje*, Goethe *Faustja*, Tolsztoj *Háború és békeje*, Dosztojevskij *Bűn és bűnhődése*.”

Jaguzstin László

Fehér Géza: A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 250.

Jeles művel gazdagodott a hazai egyetemes művelődéstörténeti érdekű szakirodalom. Szerzője az oszmán kódexművészet virágkorából származó miniatúrák, kéziratok török és perzsa nyelvű szövegek fordítása kíséretében közölt magyar történeti tárgyú illusztrációk közlésére s feldolgozására vállalkozott. Munkájában az eddig föl-lelhető magyar történelmi tárgyú oszmán-török krónikák ábrázolási anyagát vette vizsgálat alá, ami azért is jelentős tudós kezdeményezés, mivel a különböző művészeti és történelmi forrásértéket képviselő miniatúrák tanulmányozására – szerény előzményektől eltekintve – mindeddig nem sok kísérlet történt.

A török krónikák és a feldolgozott miniatúrák időrendjének megállapítása külön feladat volt, mert a kéziratok szövegek keletkezésének ideje nem egyezik feltétlenül a magyar történelmi illusztrációk ábrázolt eseményeinek kronológiájával. A XVI. századi török krónikaírókat és a kéziratok köteteket illusztráló miniatúrafestészetet nemcsak a korabeli s egykorú, hanem a korábbi nagy hadisírek is foglalkoztatták. A becses források túlnyomó részét isztambuli gyűjtemények, a Top Kapu Szeráj rendkívül gazdag művelődéstörténeti Múzeuma és az Üversitési Kütüphanesi őrzik; ezek értékelésénél Fejér Géza a bécsi Österreichische Nationalbibliothek egy török, és a dublini Chester Beatty Library egy perzsa nyelvű krónikájára támaszkodhatott meg.

Konstantinápoly meghódításával nemcsak a török történelemben köszöntött be új korszak, de oszmán-török képzőművészetben is. Mivel a magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai „ősi múltú képzőművészeti alkotások”, a könyv első fejezete az oszmán-török festészet kialakulásáról nyújt áttekintést. Az ezt követő XVI. századi miniatúrák török krónikák tömör fejezetében a szerző érthető megszorítással él, s arra utalva, hogy az eddigi török krónikaírók nem tartalmaz magyar történelmi tárgyú illusztrációkat, eltekint az egyetemes török miniatúrafestés, illetve a korábbi oszmán-török festészet fejlődéstörténeti áttekintésétől.

Célkitűzésében arra szorítkozik, hogy a hiteles forrásanyag alapján bemutassa a magyar történelem XVI. századi ábrázolásait és meghatározza az oszmán-török festészetben elfoglalt helyüket. Erre szolgál „a török krónikák a magyar történelem miniatúráival” témájú harmadik fejezet,

amely jellemzi a topográfiai festészeti irányt, folytatja a fejlettebb krónikaillusztrálás időszakával s a magyar (pl. Dzsáfer-i Madzsar, Ali Madzsar, Hüszejn-i Üngürüz) miniatúristáknak a nemzetközi összetételű szultáni festőműhelyben végzett tevékenységével, s szól az egységes festészeti stílus kibontakozásáról, a klasszikus oszmán-török miniatúrafestésről. A szerző már ennek előhírmökékként értékeli a Szulejmán szigetvári hadjáratának szentelt s színpompás miniatúrákkal illusztrált krónikát. Történelmünk török festészeti emlékei kutatásának megoldásra váró kérdéseit is fölvető rész utáni összegezésben Fehér hangsúlyozza azt a fejlődéstörténettel összefüggő jelenséget, hogy az oszmán-török krónikák magyar történelmi illusztrációi „jellegzetes műveltség művészetének virágzó időszakában jöttek létre”, s számos magyar történelmi jelenet miniatúrája valóban „egységes oszmán-török stílussá érő” periódusában keletkezett.

Az időhatárok érzékeltetésére megjegyzendő, hogy a legelső magyar tárgyú kódexábrázolások, krónikaillusztrációk a szulejmáni korszakban (1520–1566) születnek meg. A magyar történelmi illusztrációk ábrázolt eseményeit tekintve, az első dátum 1396, a nikápolyi csata, az egyik legfinomabb rajzú miniatúra, 1584-ből való díszes barna bőrkötésű kéziratban található. Az utolsók Eger vára 1596. évi feladásának jelenetét és azt követő eseményeket örökítették meg, az „Egri Győzelmi Irat” záróképpel, a III. Mehmed megrendelésére Tálikizádé 1599–1600-ban készült meggypiros bőrkötésű krónikájában. Az Európát megrázó hazai történelmi események csomópontjai köré tömörülő miniatúrák számszerinti tagolódása főleg a húszas évek (1526, 1529), a negyvenes évek eleje (1541), a szigetvári hadjárat (1566) iránti különös érdeklődésre vall, az utóbbi esetében csaknem egyidejű vagy közel egykorú források révén. A szerző a feladatok köré sorolja a feldolgozott s magyarországi szempontból igen jelentékeny forrásanyag történeti és művésztörténeti vizsgálatán túl, más kutatási területek bevonását, s az egyetemes iszlám művelődéstörténet mellett a díszítőművészetekre, építés-, viselet-, fegyver- s hangszertörténeti kutatások lehetőségére utal.

Figyelmet érdemel az ábrázolásokkal kapcsolatos török vagy perzsa nyelvű magyarázat s a szövegrészlet szemlélete és ideológiája, szemben a korabeli keresztény felfogású irodalmi értékeléssel. A porta kancelláriai keleti stílusmumentikájával ellentétben itt a királyi s császári jelző az „átkozott” vagy „tévelygő”, Hunyadi a „piszkos

Jankó" v. „sejtán" azaz „ördög", György barát az „átkozott hitetlen"; íme az egyik szigetvári miniatúra becsmérő perzsa felirata: „Kirohant Ibn Zrinyi, mint egy nagy disznó, hatalmas agyaraival, kezében kard . . . menekülve a várból, kifelé rohant." A várban levő „átkozottak csapata istentelen, elszánt sereg" volt. Az „antemurale", a „kereszténység védőpajzsa" történetfilozófiai jegyében pogányok ellen harcoló vitézek itt „pokolra való hitetlenek", Belgrád hősi védői „ármányos gyaurok" és „feszlett erkölcsű hitetlen dögök", Mohácsnál „alávaló gyaurok" maradnak alul a „vallásvédő és világhódító szultán, az iszlám és műszülmánok oltalmazója, Allah árnyéka a földön, a hitelenség és tévelygés kiirtója . . ." vitézeivel szemben; Budán „a hitelenség, tévelygés és bálványok tanyájául szolgáló házak s templomok" lerombolása dicső tett; Temesváron „a keresztimádók, a gyalázatosok" állnak ellen az iszlám hit vértanúságot vállaló harcosainak; a keresztények között levő „frankok tisztátalan serege" ellen is küzdenek; Szigetvár környékén „a királyok ura Istenének segítségével" hódoltat a győzelmes iszlám tábor. A krónikások, diváni jegyzőkből lett udvari történészek, akik között található Dzelalzáde Musztafa, író, költő, kancellár, valamint Matrakcsi Nászuh, krónikás és illesztő, továbbá Arifi, a „Szülejmáné" szerzője és Ali Sirváni, a kézirat kalligráfusa, vagy Ahmed Feridun, a szultáni naplók rendszerezője és a szigetvári hadjárat szemtanúja s történetírója, ill. a krónikaírás és miniatúraművészet e fénykorának legjelesebb udvari történetírói, Szejid Lokman és vele a krónikák szerkesztésében járatos Mehmed Tálíkizáde, aki 1594-ben elkísérte Szinán pasát a magyarországi végekre. Az iszlám félhold szellemében fogant krónikák szövegének sajátos történet szemléletéhez igazodó miniatúrafestészet együttes tanulmányozása olyan rendkívüli körülmények között igénylő hosszú távú munka, amely a komplex művelődéstörténeti összehasonlító vizsgálatok körébe tartozik. A kereszténység és az iszlám kiengesztelhetetlenül szemben álló korabeli eszméinek szembeállítását a magyar-török kapcsolatok kulturális örökségének a könyvben tanulmányozott forrásanyaga eszméletörténeti szemzőből is elemzésre vár.

Fehér Géza kiemelkedő munkássága mindehhez ösztönzést és megfelelő alapot nyújt. Csak sajnálható, hogy a páratlan szépségű, színpompás miniatúrák közül még mutatóban sem található színes fotokópia az egyébként izlées kiállítású kötetben.

Hopp Lajos

Ion Istrate: Barocul literar românesc București, 1982. Editura Minerva, 388.

A könyv tulajdonképpen tárgya a román irodalom két évszázadának (a XVII–XVIII-énak) a barokk prizmáján át való vizsgálata. A bevezetőben a kérdés történetével, a román irodalomtudományban a barokk meglétééről, jellegéről, forrásairól szóló eddig kialakult és eléggé eltérő vélemények számbavételével és kritikai értékelésével foglalkozik. Ezek után tér rá a vitatott kérdés újszerű, a korábbiaktól eltérő feltevésére és megválaszolására, több-kevesebb mű barokk jellegének a bizonyítására. A vizsgálatok kerete az európai barokk irodalom idevágó sajátosságainak részletes bemutatása, tárgyalása, sőt a vitatott kérdések jelzése is.

Az első és a legrészletesebben tárgyalt „jelenység" a népszerű olvasmányok, a népkönyvek (pl. a *Drăganu-kódex* vagy Ion Románu *Alexandriája*) létrejötte és terjedése. Istrate hangsúlyozza, hogy ezek a szövegek nem tekinthetők barokk alkotásnak, de barokk sajátosságok jellemzik befogadásukat: a felolvasás és előadás módjait. Az előadás ugyanis nagymértékben hatott a hallgatók képzeletére, aminek természetes következménye lehetett az, hogy a népkönyvek anyaga az „olvasás kódjában" egy új, a képzelethez kötődő dimenzióval bővült, amely aztán mint valamilyen „valóságos irrealitás" közel került, sőt megegyezik a barokk szemlélettel. Mindezt a szerző a folklórból bekerült és ott ma is vizsgálható változatokkal, valamint az annak idején sokféle kiadásban megjelenő népkönyvek ábráival, képeivel próbálja igazolni. Emellett egy spontán retorikával is számol, amely a szóbeli előadással összefüggő, az azt sokféleképpen színező, módosító sajátosságokat, sőt az expresszív előadás bizonyos normáit foglalná magában.

Ez után a művelt irodalom néhány alkotását veszi vizsgálat alá. Véleménye szerint a román irodalom modern „formáinak" a kialakulása a barokknak tulajdonítható folyamat. És ezt a főbb műfajok alapján igazolja. Az első a lírai költészet. Ezt Miron Costin 1683-ban írt filozófiai versével (*Viața lumii* – A világ élete) bizonyítja, amely egy jellegzetes barokk témával, a „fortuna labilis"-szel függ össze (különben Miron Costin Lengyelországban nevelkedett, továbbá: a szerző az említett verset a jezsuita a kollégiumok latin költészetével veti egybe). A második regény, Dimitrie Cantemirnak 1705-ben írt, illetőleg befejezett *Istoria ieroglifica* (Rejtelmes történet) című munkája, amely rejtjeles „üzenet", állatnevek

mögé rejtett társadalombírálat. Szemlélete (a „Sacrasanctae scientiae inderpingibilis imago”) és az analógiákra épülő szimbolikus kifejezés módja a barokké. A harmadik az első román színdarab, Ion Budai-Deleánunak 1788-ban írt munkája (*Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragedice expressa*), amelynek mintája a jezsuita iskoladrámák „előrokokós barokk” változata. A negyedik ugyancsak Budai-Deleánutól az 1812-ben keletkezett *Țiganiada*, amelyet a szakirodalomban vigeposznak tartanak, a szerző azonban meggyőzően bizonyítja, hogy „burleszk eposz” (344), amelynek mind az eszmeisége, mind pedig szerkezete barokk forrásokra, elsősorban a barokk „burleszk” hősiességére vezethető vissza.

Istrate könyve Dan Horia Mazilu azonos témájú (a *Helikon* 1978/4. számában már ismertetett) munkája után elmélyült és helyes, produktív szempontokhoz igazodó vizsgálatokra épülő újabb próbálkozás a román irodalmi barokkra vonatkozó kutatások fejlesztésére.

Szabó Zoltán

Roland Mushat Frye: *Milton's Imagery and the Visual Arts. Iconographic Tradition in the Epic Poems* Princeton, New Jersey, 1978. Princeton UP, 408., VIII. színes, 261 ff. illusztráció.

Akárcsak a Shakespeare-kritika, az angol költészet második óriásával foglalkozó „Miltonológia” is iparszerűvé vált napjainkra, s a nagy barokk eposzköltőt tárgyaló művek évi termése is vaskos bibliográfiákat tölt meg. Az önálló monográfiák, tanulmánykötetek és cikk mellett két periodika, a *Milton Quarterly* és a *Milton Studies* kizárólag a költővel foglalkozik.

Ebben a tanulmányirodalomban minden évtizedben akad egy-két munka, amelyek jelentős hozadékkal járulnak hozzá a költőről kialakított képünk finomításához, szerencsés esetben akár új alapokra is helyezhetik a kutatást. A hetvenes évek két ilyen Milton-tanulmánya éppen Christopher Hill *Milton and the English Revolution* (New York, 1976, The Viking Press, 541 l.) című monográfiája és R. M. Frye monumentális tanulmánya Milton képvilágának szépművészeti összefüggéseiről. Bár e recenzióknak csak ez utóbbi a tárgya, semmiképpen sem mellőzhetjük itt a Hill-monográfiára való utalásokat sem, hiszen a két könyv együttesen kiegészítve alkot olyan egészet, amelyet a legújabb kutatások Milton-képére meghatározónak tarthatunk.

Hill annak a kérdésnek a mérlegeléséből indul ki, hogy milyen módon nyúlhat a ma embere alkotó módon Miltonhoz? Vajon elég-e, ha igyekszünk megfelekedzni arról, hogy Milton „puritán” volt, meg „a klasszikus irodalmak tudósa”, s költészetét ilyen kulturális előfeltevések nélkül engedjük kibontakozni és hatni. Hill válasza negatív: a versek nem kezdenek el maguktól „beszélni”, ha nem értjük meg az eszméket, amelyek hatására születtek, s amelyek valamilyen módon visszatükröződnek bennük.

Amíg Hill Milton pályájának és gondolatainak intellektuális hátterét kutatja, Frye teljesen más irányba, a miltoni ikonográfia kontextusának irányába indul el; premisszája azonban megegyezik az angol történésszel. Frye azt mondja, hogy a Milton előtti évszázadok során a művészetek a szent, vallásos témák ábrázolásának hatalmas tárházát, „vokabuláriumát” fejlesztették ki, amelyek anyaga a ma embere számára már jórészt ismeretlen, de Milton idejében még nagyon is élő volt, s a költő sem függetleníthette magát tőle. Frye célja tehát az, hogy megvizsgálja azoknak az eseményeknek, színhelyeknek, személyeknek vizuális ábrázolásait, amelyeket Milton eposzaiban verbálisan tárgyal. Rekonstruálnunk kell a magunk számára azt az ikonográfiai világot, amelyen belül a miltoni eposzok utalásai sajátos metaforái értelmet nyernek, s amelyre a kontextus ismerete nélkül fel sem figyelnénk. Ilyen értelemben nem az a fontos, hogy a kutató Milton képzőművészeti inspirációinak pontos forrásait állapítsa meg, hogy rámutasson: láthatta-e Milton ezt vagy azt a képet; Frye arra törekszik, hogy a vizuális hagyomány fő áramlatait föltárja, amelyekből Milton valamilyen módon merített. Érdekes módon, Christopher Hill is a Milton rendelkezésére álló hagyomány ártértékelését tűzi ki célul. Akik Milton forrásait keresik, mondja Hill, mind a klasszikus humanistát, az egyházatyák alapos ismerőjét, a nagy filozófusok tanulmányozóját ünneplik benne, s ezek műveinek hatását mutatják ki alkotásaiban. Csakhogy ezek az eszmék Milton közvetlen közelében, kortársak írásában, az angol közgondolkodás áramlataiban is megtalálhatók voltak, s ismereteinek forrása sokszor valószínűbben egy élőszóban hallott prédikáció, vagy esetleg egy azóta rég elfelejtett angol gondolkodó traktátusa lehetett, semmint azok a távoli források, amelyeket a tudósok belelátnak az életműbe.

Mielőtt saját vizsgálatait megkezdéné, Frye áttekinti a „Miltonológia” három évszázadának változó véleményét a költő vizuális képzelőtehetsé-

gével kapcsolatban. Mint kiderül, a XVIII. század kritikusai igen nagyra értékelték a miltoni eposzok kepgazdagságát, s nem véletlen, hogy *Az elveszett Paradicsom* olyan képzőművészeket ihletett meg, mint William Blake, vagy a festő Turner. Ha érte is kritika Milton képeit-hasonlatait, az arra vonatkozott, hogy a szigorú ízlésű klasszicista olvasók néha túl konkrétan, veszélyesen precíznek találták a spirituális és természetfeletti dolgok ábrázolását, materiális képekbe való öntését.

Az irodalomtörténeti értékelés megakadályozta-e Milont, hogy olyan vizuális emlékei legyenek a világról, amelyeket aztán szavakba is önthet. Ezt könnyen cáfolja, hiszen a költő 1644-től, tehát 36 éves korától kezdte elveszteni a látását, s csak 42–43 éves korára vakult meg teljesen. Eközben maga is küzdött a kegyetlen végzet ellen: a leghíresebb francia optikustól rendelt szemüvegeket, s lelkiileg soha sem mondott le a természet, a világ látványáról.

A következő probléma: megvizsgálni, hogy konkrétan milyen képzőművészeti élményei lehettek Miltonnak, bár ezt röviden tárgyalja, mert célja inkább a korabeli élő ikonográfiai hagyomány felderítése. Mindazonáltal, Milton életrajzát vizsgálva sem meglepő, hogy az angol költészetben tulajdonképpen egyedi módon, a puritán ideológia virágzásának idején is olyan csodálatosan kepgazdag, barokk eposzt hozott létre. 1638–39-es itáliai utazása nagy és soha nem múlt hatást tett rá. Ez utazás során olyan olasz mágnások és magas egyházi személyek vendégszeretét élvezte, akik maguk is neves műgyűjtők voltak. A firenzei Gaddi-palotában nemcsak a híres könyvtárat csodálhatta meg, de a kortárs, s divatos olasz barokk festészet és szobrászat mellett a reneszánsz és a középkor mestereinek képeit is láthatta, sőt, még az ősi Egyiptom művészetének értékes emlékeit is. Rómában ugyancsak nem szűkölt vendéglátókban, s idegenvezetőkben.

Mindezek a bevezető vizsgálódások után kezd Frye tulajdonképpeni nagy munkájába, amelynek során szinte leltárszerűen elemzi Milton két epuszát, *Az elveszett-* és *A visszanyert Paradicsomot*. A munka nagy részét természetesen *Az elveszett Paradicsom* vizsgálata teszi ki, ahol az ikonográfiai témákon tematikus csoportosításban halad végig. A démon-világ nyitja a sort, itt is a lázadó angyalok pokolra vettetésének ábrázolási hagyománya, mígnem elérkezünk a Milton megénekelte mennybéli háború grandiózus képeihez. Ezután következik a Sátán képzőművészeti megjelenítéseinek számbavétele, majd a szimbolikus allúziók, a

kígyó-ábrázolások ikonográfiája. A Pokol-képek leltára zárja ezt a részt.

A következő nagy egység a Menny ikonográfiájával foglalkozik. A három isteni személy ábrázolásával mindenekelőtt, ahol is legérdekesebb a Miltonnál oly jellemzően megjelenő harc-os-Fiú, a Sátánt legyőző (puritán)-hadvezér alakjának ikonográfiai előtörténete. A teremtett világ a témája a harmadik rész vizsgálódásainak: a tér- és tájábrázolás; a Paradicsomkert megjelenítésének hagyományai és ezek viszonya Miltonhoz.

A következő egység az emberi világ képeivel foglalkozik, középpontjában Ádám és Éva művésztörténeti ábrázolásaival, összevetve ezt az a vízióval, ahogy ezek *Az elveszett Paradicsom* leírásaiban megjelennek előttünk. Itt kerül sor a bűnbeesés és a kiűzetés epizódjainak tárgyalására is.

Az utolsó részben Frye *A visszanyert Paradicsom* képvilágát elemzi, mindenekelőtt a pusztában vezeklő és szenvedő Megváltó egy másfajta hagyományvilághoz kapcsolódó alakját. Ez a mű jóval egyszerűbb, mint az első eposz, de még így is sokágú ikonográfiai tradícióhoz kapcsolódik. A Sátán kísértésének, a világ gazdagságának, s a hatalom és gyönyör szféráinak felvillantása Boscht idézik; míg a sivatag ábrázolása a kor egzotikus tájképfestészetét, ahol nagy szerep jut a hatalmas panorámák megjelenítésének is.

Konklúziójában Frye megállapítja, hogy Milton műveinek képvilága nagymértékben a korban rendelkezésre álló egyházi művészet ikonográfiájából deriválható – anélkül, hogy azt mondanánk: a költő mechanikus, vagy szolgai módon utánozta volna ezt a hagyományt. Milton eklektikusan merített a számára ismert anyagból, s bizonyos motívumok kiválasztásánál nagyobb szerepet játszottak vallási elvei és költői intenciói. Semmint bizonyos művészeket, irányzatokat vagy korstílusokat előnyben részesítő ízlése. Így kerülhetnek a Menny leírásában egymás mellé a méltóság teljesen, statikusan trónoló angyalok középkorias képei és olyan dinamikus égi jelenetek, amelyek csak XVII. századi festményeken láthatók. Ugyanígy, leírásai hol a mozaikok kontasztos, kissé merev stílusát idézik, hol az olajfestmények egymásba olvadó árnyalatgazdagságát.

Frye valóban alapos és teljes munkát végzett Milton ikonográfiai világa feltárása terén. Egy hiányérzetünk azonban marad a könyv végigtanulmányozása után. A szerző már a bevezetésben mereven elzárkózik attól, hogy Milton és a manierista vagy barokk művészet viszonyára vonatkozó vizsgálódásokba belemenjen. Meglehe-

tősen felszínesen azzal érvel, hogy ezek a stílus-kategóriák még a művészetben is annyira kidolgozatlanok, s annyian visszaéltek már velük, hogy ő szívesebben végez összehasonlítást egyéni alkotókkal és művekkel. Csak sajnálhatjuk ezt a megtorpanást, mert például Frye kutatásai éppen világosan bebizonyítják mennyire barokk mű *Az elveszett Paradicsom*, s arra a kérdésre is választ adnak, hogyan lehetséges az, hogy egy ilyen mű születhetett puritán, a katolikus-barokk világtól oly távoli Angliában. Ugyanerre a kérdésre egyébként Christopher Hill is választ ad, amikor kifejti, s pontosan behatárolja Milton eszmévilágát. Érdekes módon azonban ő sem használja a *barokk* stílus-kategóriát. Az angolszász kutatók idegenkednek az efféle klasszifikációtól; az általánosító tanulságot, úgy látszik, kontinentális irodalom- és művészettörténészeknek kell majd levonniuk. Érdemes itt megjegyeznünk, hogy *Az elveszett Paradicsom* legutóbbi magyar kiadásához írt tanulmányában Szenczi Miklós nagyon jól exponálta ezt a problémát.

Frye könyve formailag is példászerű. Elemzéseit, összehasonlításait nyolc színes és kétszáz-negyvenhat fekete-fehér reprodukcióval szemlélteti, s az olvasást megkönnyíti, hogy a szövegben a margóra nyomtatott számok jelzik melyik illusztrációra vonatkoznak a hivatkozások. A tanulmányt harminc oldalas irodalomjegyzék anyaga teszi megbízhatóvá, s részletes index könnyen kezelhetővé.

Szőnyi György Endre

Maria Vodă Căpusan: Despre Caragiale Cluj-Napoca, 1982. Editura Dacia, 245.

Maria Vodă Căpusan újabb kötete (egyféleképpen folytatása a Helikonban már ismertett könyvének: *Dramatis personae*, 1980) a nagy román drámaíróval, Caragialeval foglalkozik mind a drámák szövege, mind pedig színházi előadásuk szempontjából. De könyve elméleti és összehasonlító jellegű és érdekűvé válik a megközelítés módjai miatt. Tulajdonképpen Caragiale modernséget akarja a szerző megvilágítani szemiotikai, szövegelméleti és befogadásesztétikai alapon. Forrásai elsősorban a francia strukturalisták és szemiotikusok (pl. Barthes, Lacan, Todorov, Foucault stb.), de mások is (pl. Eco, Jauss, McLuhan, Keir Elam).

A könyv fejezeteit két nagy részben különíti el. Az első rész címe: *Magnum Mophtologicum* (aminek alapja a „semmisség, csekélység” jelen-

tésű szó). Az első fejezet épp azzal foglalkozik, hogy Caragiale-nak a „semmisségeket” hangsúlyozó művei hogyan válnak „ürességeket” leleplező és mégis a „fontos” jelentő közlés eszközevé. Caragiale-nak ezt az eljárását a Roland Barthes-ével veti egybe, aki a maga elméleti területén a modern kor „bálványait” a hozzájuk fűződő mítoszuktól mítosz értékű és erejű szavak révén fosztja meg.

Mindezt a szövegezés részletes vizsgálatával a következő fejezetben konkretizálja (Tisztátlan szöveg). Az egyik sajátos szövegfajtát „tisztátlan”-nak nevezi (innen a fejezet címe), minthogy ún. „előszövegekkel”, például újságcikkekkel, körlevelekkel, tartalomjegyzékekkel vett töredékekkel vannak „megterhelve”. Ezeket egy olyan „univerzum” szövegmintáinak tekinti, amelyeknek lényege megtévesztő módon rejtve marad. A szöveg tehát egymástól elütő jellegű alkotóelemekből áll. Ezek alkotják az izotópia ellentétéként a szerzőtől a festészeti kollázs terminológiájából átvett „allotópiát”. Ezeknek az ikonként érvényesülő különmemű elemeknek a felhasználása következtében a szövegbeli lehetséges világ szabálytalannak, rendellenesnek tűnik. Ugyanezek viszont a „kifejezés szubsztanciájának” a szintjén lehetővé teszik, hogy különböző jellegű és értékű, irodalmi és nem irodalmi szövegek kapcsolódjanak össze. Az ilyen jellegű alkotás egy olyan olvasót feltételez, amelyik képes felfedni a szöveg rejtélyes összefüggéseit, és ezt egy nem harmonikus világ szimbólumaként is fel tudja fogni.

A harmadik fejezet témája és címe is: a szöveg zsarnoksága. Itt a szerző tulajdonképpen azt a hatást vizsgálja, amelyet a darabokba beépített különmemű szövegrészek, az „előszövegek” gyakorolnak a szereplőkre. Jelentőségüket abban látja, hogy az ilyen részek felolvasása, idézése a dráma cselekményének egyik legfontosabb mozgató rugója. Néha az ilyen szövegek hatása agresszív végtetekbe is átszaphat.

Különben a negyedik fejezet retorikai kérdésként foglalkozik a kritikus szövegek színpadi előadásmódjával, amihez a keret az egyetemes színháztörténet, azon belül a drámák szövegébe épített szónoklatok vizsgálata. A szerző szerint Caragiale-nál leginkább a negatívan „szerepeltetett” szónoklatok a hatásosak: fel nem foghatók (mert nincs kohéziójuk) vagy el nem fogadhatók (mert zavarosak) vagy pedig haszontalanok (mert funkció nélküliek). A szerző idevágó vizsgálataiból kitetszően ezt a közlésbeli „negatívumot” viszi tovább az abszurdig elmenően Ionesco, aki-nél például *A székek*ben egy süketnéma tart egy

nem létező előadást, beszédet egy üres teremben. Tehát ami Caragialénál az ilyen értelemben vett közlés „agóniája”, az Ionescónál már mindennek a teljes tagadása.

A könyv második részének (*Az abszurd mély-sége*) a fejezetei az elmondottak különböző irányú elmélyítései: *Kérdés és felelet*, *A bolondozás szava*, *A mítosz hívása*, *Caragialéről* (ami tulajdonképpen összegezés és kitekintés). Módszertani szempontból különösen érdekes az első fejezet, a színpadi dialógus szövegelméleti megvilágítása és vizsgálata és a még megoldásra váró feladatok jelzése.

Az ismertetett kötet méltó folytatása a szerző első (fentebb már említett) könyvének. Szakelméleti szempontból (és itt most csak ezt hangsúlyozom) külön nagy érdeme, hogy a divatossá még nem vált, a vers- és prózaelemzések mellett még mindig elhanyagolt drámavizsgálatok ügyét a modern elméletek produktív hasznosításával viszi előbbre.

Szabó Zoltán

Erik Krag: Dostoevsky – The Literary Artist
Oslo, 1976. Universitetsforlaget, 316.

Erik Krag, az orosz irodalom professzora az Oslói Egyetemen. E tanulmányának alapja, az a kétéves előadásorozat, melyre az egyetemen vállalkozott 1955 és 1957 között.

Érdekfeszítően, szinte regényes részletességgel avatja be az olvasót Dosztojevskij korának társadalmi szövevényébe, politikai eseményeibe, s mindenekelőtt magánéletébe, melyek mind meghatározták, alakították életművét, stílusát és témaválasztásait, valamint ítéleteit. Tájékoztat minden fontos biográfiai adatról, amely a tárgyalat műhöz kapcsolódik.

Krag elemzéseinek legérdekesebb része talán az a lélektani vizsgálat, aminek Dosztojevskij és regényhősei karakterét veti alá. Dosztojevskij alakjai megszállott bőbeszédűséggel fejtik ki gondolataikat, ám ezeknek a gondolatoknak az a természetük, hogy kifejezhetetlenek. A szerző valami mélyebb értelmet sejt mindig e regények mögött, mint a szereplők álmaiban, amelyek révén olykor megvilágosodik a kifejezhetetlen értelem. Krag Dosztojevskij magánéletének eseményeiből kísérli meg levezetni, hogy mit jelenthet a remekművekben a szenvedés vagy a hit, ami Dosztojevskij hőseit motiválja. Úgy tűnik, hogy a szenvedés nem valami véletlen, amely bizonyos

embert bizonyos pillanatban ér, hogy azután elműjék és újabb szenvedések következzenek. Dosztojevskijnél a szenvedés örökös és személytelen. A hit pedig egyfajta hitetlenségbe torkollik, hiszen ő maga is átmenet a hitetlenség minden válságán. Ezzel tulajdonképpen ő testesíti meg a modern embert, az individualista civilizáció emberét, aki szerencsétlenebb a régénél, mert elvesztette hitét. Krag hangsúlyozza, hogy bár Dosztojevskij számára misztikum tanítása volt a legfontosabb, nyugaton mégsem ezzel hódított magának megszállott olvasókat, hanem léleklátásának erejével. Olyan lelki folyamatokat hozott a tudat felszínére, amelyek előtte teljesen kimondhatatlanok voltak. Dosztojevskij után másképp látjuk az embert, mint azelőtt, és amit a pszichológia tudománya fokozatosan tárt fel, azt Dosztojevskij víziója hirtelen és tömörszerűen vetítette ki a lélek titkaiból.

Krag igyekszik pontos jellemrajzot adni az egyes műelemzéseken belül. Ez azonban elég reménytelen célnak látszik, mivel az az ember, akit közvetlenül lelki motívumok mozgatnak, nem igazán jellem. Jellemnek szoktuk nevezni azt a legerősebb viselkedési mintát, amely minden körülmények között funkcionál; reakcióinak kiszámítható volta teszi a jellemet jellemmé. A konvencióktól megfosztott lélek kiszámíthatatlan. Dosztojevskij alakjai általában „gyenge jellemek”, fogadalmakat megszegik, végtelenül befolyásolhatók és mindig minden kitelik tőlük.

Dosztojevskij világában aránylag kis szerepet játszik a szerelem. A szerelmi szenvedély alakjainak mozgatója ugyan, de az író többnyire kívülről nézi a szerelmeseket. A szerelem sohasem volt olyan konvencionális, mint a múlt század közepén és Dosztojevskijt nem érdekelte a konvencionális az emberben.

Erik Krag könyve számtalan izgalmas gondolatot vet fel, nemcsak új információkkal, hanem szemléletével is hozzájárul a Dosztojevskij kutatásokhoz.

Buda Júlia

Peter Wapnewsky: Der traurige Gott. Richard Wagner in seinen Helden
München, 1978. Beck, 319.

Wagnerről a halála óta eltelt majdnem 100 év alatt nagyon sokat írtak – túlságosan sokat. Nietzsche igaztalanságában megrendítően érthető emberi reakciója óta a rajongás, a gyűlölet, a magas-

talás, a becsmérés minden képletét alkalmazták már rá. Tekintették antikapalista forradalmárnak éppúgy mint a fasizmus egyik ihletőjének, kimutatták benne a XIX. század polgári gondolkodásának minden ellenszenves vonását (mint legutóbb Th. Adorno: *Versuch über Wagner*, 1952), míg Thomas Mann a művész kongeniális érzékenységgel vallott Wagner nagyságáról. Nos, e gazdag termés ellenére Wapnewsky könyve mégis egyenesen hiánypótló mű. Kvalitásait fényesen kidomborítja az összehasonlítás akár Adorno könyvével, akár pl. Peter Dettmering: *Dichtung und Psychoanalyse* c. 1976-ban megjelent mélylélektani tanulmányával. Adorno szociológiai szempontú hideg és könyörtelen ítéletei és Dettmering gyakran erőltetettnek érzett belevetései között állva, Wapnewsky tágabb, izgalmasabb, teljesebb képet rajzol Wagnerről. Nem vezeti, de nem is korlátozza semmilyen elmélet, célja nem a „quod est demonstrandum” hanem az, hogy a filológus becsületességével és pontosságával, az irodalomtörténész finom érzékenységgel és az elmúlt száz év gondolkodásbeli fejlődésének hivatkozás nélküli ismeretében mélyebb belátásokhoz vezesse az olvasót, sőt a kérdés alaposabb ismerőjét is, hogy jobban megvilágítsa azt a vitathatatlanul legfontosabb két kérdést, amely ennek az életműnek a zenei vonatkozásain túl megragadható titka: hogyan lehelte bele Wagner hőseibe saját emberi problematikáját, és milyen folyamat során alakultak át a forrásként használt középkori szövegek Wagner szellemi struktúrája és az adott életfázisban legerősebben működő mozgóerők hatására az életművet alkotó zenedrámákká. Különös értéke és érdekessége a könyvnek az a körülmény, hogy Wapnewsky elsősorban középkorkutató, akinek a nevét szakmai körökben Wolfram von Eschenbach-al, valamint a német középkori szerelmi lírával foglalkozó munkái tették ismertté. Nem ő az első medievista, aki Wagner forrásait foglalkozott, de ő az első, aki a forrásokon keresztül a wagneri *Gesamtkunstwerk* adekvát művészi értelmezését adja. Valóban középkorkutatónak kell lennie annak, aki fel akarja mérni azt a zseniális erőfeszítést, amellyel Wagner az általa 1865-ben olvasott és ebben az időben logikátlannak, ostobának és zavarosnak ítélt *Parzival*-ból 11 évvel később megírta a *Parsifal* zenedráma szöveggönyvét, hibátlan dramaturgiai készséggel tömörítette három felvonásba a szerteágazó történetet és bontotta ki a maga szenvedéscentrikus szemlélete alapján annak mélyebb összefüggéseit. Csak a középkori regény ismerője értékelheti igazán Wagner lényeglátását, amellyel

szinte megelőlegezte a XX. századi Tristan kutatások nem egy alapvető megállapítását. A középkori költői és mítikus hagyománynak olyan motívumai, mint a Tristan szerelmi varázsa vagy a Siegfried felejtést okozó itala Wapnewsky szemében nem a wagneri „ideológia” alappillérei, mint ahogy ezt Adorno állítja, a másik oldalon viszont a kincset rejtő Rajna nem a víz szimbolikáját hivatott megtestesíteni, miként ezt a freudi elméletet alkalmazó Dettmering véli, hanem a történeteknek olyan adott központi elemei, amelyek köré Wagner felépítette a drámát.

Wapnewsky könyvének értékét azonban talán nem biztosította volna önmagában sem a szerző gazdag ismeretanyaga, sem az a finom és egyben minden hamis tudományosságtól mentes elemző-készség, amellyel mind a wagneri életmű személyes vonatkozású rejtett rétegeit, mind a drámaírói Wagner munkamódszerét kibontja. A könyvnek alkalmasint egyik legnagyobb érdeme az, hogy elemzései mögött ott izzik a művel kapcsolatos személyi élmény emléke, az az egyedül érvényes ok, amely igazolja azt, aki a művészet alkotásaihoz valamilyen tudomány oldaláról közelít. A műalkotás kiváltotta megrendülés emléke nélkül minden kritika, tanulmány, vizsgálat felesleges, sőt káros vállalkozással járhat, amennyiben gátat emel az alkotás és a közönség közé.

R. Szilágyi Éva

Friedrich Ahlers-Hestermann: *Stilwende. Aufbruch der Jugend um 1900*. Frankfurt/M.–Berlin–Wien, 1981. Verlag Ullstein, 116.

A szerző nem irodalmár, még csak nem is tudós, hanem publicisztikai és oktatói érdeklődésű festő. Könyve nem is foglalkozik mással, mint képzőművészettel, a témának megfelelően iparművészettel, festéssel, építészettel és az említés szintjén szobrászattal. Ismertetése egy irodalmi szaklapban annyiban jogosult, hogy alig van olyan irodalmi stílus- vagy periódusfogalom, amelyik annyira kapcsolódna a képzőművészet-hez, mint a jugendstil, amely a cím „stílfordulat”-a mögött rejlik és amelyet minden további nélkül azonosíthatunk a nálunk és néha a délnémet kultúrkörben használt „szecesszió” kifejezéssel. Ez a kapcsolódás olyan erős, hogy akár azt is mondhatjuk, a jugendstil irodalmi fogalma napjainkban önállósodik, vagy a közvetlen múltban önállósodott valamelyest a képzőművészetitől. Tehát egy, a képzőművészeti jugendstílról szóló

írás mindenképpen tanulságos lehet az irodalmár számára, még ha irodalom csak utalásként és szinte véletlenül fordul benne elő, mint itt Stefan George, Maeterlinck és Nietzsche esetében.

Másrészt sajátos színezetet ad a könyvnek, amely a tudós rendszerességnek semmiképpen sincs híjával, hogy a szerző a jelenségről mint személyes élményről és a maga-is-művész érzékettségével beszél. Ez utóbbinak egy sor szakszerűen használható jelzős kifejezést is köszönhetünk, mint pl. „virágszerű (florális) mozgalmasság”, „a szép feleslegesség”, „a természet és főleg a virágok iránti érzékenység”, „kígyós vonal”, „virágos és tisztán vonalas stílus”, „az ifjonti mozgalom kócos, egymásbafonódó gyökerei” stb. E szóbeliségnek az az értéke is megvan, hogy mutatis mutandis az irodalomban és az irodalomra is használható.

A szerző tételszerűen megfogalmazható, a könyv anyagát rendező főbb gondolatai: a jelenség Angliában tapasztalható először a század közepétől kezdve mint a gépipar produktumai uniformizáltsága (John Ruskin, William Morris), az élet elgépiesedése és a természettől való eltávolodása elleni tiltakozás (praeraffaeliták: Burne-Jones, D. G. Rossetti, majd a korban is jugendstílművész Aubrey Beardsley); a francia art nouveau lényegében azonos a német jugendstíllel, ez viszont, ha nem is angol hatás nélkül indult, de önálló és eruptív művészi mozgalom. Leglendületesebb évei 1896 és 1902 közé esnek, ekkor elsősorban az ipar- és díszítőművészetben jelentkezett, leginvenciózusabb és legsokoldalúbb alakja a belga Henry van de Velde. A festészet kapcsolódik hozzá (Georges Seurat, Vincent van Gogh, Paul Gauguin, Maurice Denis, Odilon Redon, Edouard Vuillard, Henri de Toulouse-Lautrec, Ferdinand Hodler, Edouard Munch, Gustav Klimt, Ludwig von Hofmann, Ernst Barlach és mások). Legnagyobb jelentősége az építészetben van: nem az által, amit maga létrehozott és ami azóta jelentős részben elpusztult, hanem a fantáziátlan, felszínes és triviális XIX. századi építészeti konvenciókkal való radikális szakítás útján, a fantázia felszabadításával és az anyag- és funkció-szerűség elvének (és még nem gyakorlatának) megteremtésével.

Salyámsy Miklós

Brigitte Dörrlamm–Hans-Christian Kirsch–Ulrich Konitzer: *Klassiker heute. Die Zeit des Expressionismus. Erste Begegnung Frankfurt/M.* 1981. Fischer Taschenbuch Verlag, 345.

Több ponton a megszokottól kissé elütő könyv. Ez már a címnél kezdődik. A belső címlapon mind a három szerepel, de az első sorozatcímnek tűnik ('Klassikusok ma') anélkül, hogy ez a jellege valahogy jelölve volna, vagy hogy ilyen sorozatról tudnánk, az utolsó pedig folytatódik a tárgyalt szerzők nevével ('Első találkozás... val'). A középsőnél fontos, hogy az 'expresszionizmus *idejé*-ről beszél, még tárgyalandó értelemben. A külső címlapon csak az első és a harmadik cím szerepel. A három szerző nem hivatásos tudós, inkább középiskolai tanár, újságíró, félig szép-, félig szakkönyvíró; egyenrangú szerzőtárs a nyolc autort megosztották egymás között. (B. Dörrlamm: előszó, Georg Kaiser, Alfred Döblin, H.-Ch. Kirsch, Georg Heym, Else Lasker-Schüler, Ernst Toller, U. Lonitzer, Georg Trakl, Gottfried Benn, Johannes R. Becher.) A tanulmányok függetlenek egymástól, de érződik rajtuk, hogy egységes szempontok alapján írták őket.

Az „első találkozás” azt jelenti, hogy olyan művelt olvasóhoz szólnak, aki a tárgyalt írókkal behatóan még nem foglalkozott, ugyanakkor – főleg a költőknél – tudományos szintű ismereteket igyekeznek nyújtani: ez, megint elsősorban a költőknél, többek között igényes, de fontoskodás nélküli és mértéktartó elemzések formájában, sikerül is nekik. Különbön azonban részletes és pregnáns életrajzi adatokra és megbízható, ismert forrásokra támaszkodnak, az élet és mű között legtöbbször a pszichológia, természetesen a hagyományos freudi, közvetít, egyébként viszonylag meggyőzően. Feltűnő, hogy nem indulnak ki egy expresszionizmus-fogalomból, és azt sem célozzák, hogy – ilyen értelemben induktíve – oda jussanak. A költők-írók művét csak az expresszionizmus végéig, 1925-ig illetőleg egyszerű-mászor 1933-ig követik. Tehát két értelemben valóban az expresszionizmus *idejéről* van szó: konkrétan és abban az átvitt vagy negatív értelemben, hogy nem a *fogalmáról*; azaz az az egyik-másik esetben jogos kérdés fel sem merül, hogy az író vagy költő expresszionista-e, és szinte egyiknél sem, hogy miben áll tulajdonképpen expresszio-

nizmusa? Ez egyrészt nagyon frissé, közvetlenné teszi a portrékat, emberközömbösen maradnak, fel sem merül a beszakultatás veszélye, de egyes esetekben például Georg Kaisermél, már majdnemhogy tájékozatlanságnak vagy legalábbis hiánynak tűnik, hiszen nála vagy Tollernél aligha lehet a korszakban írt műveket az expresszionizmus fogalmának állandó megidézése nélkül plasztikusan értelmezni. Expresszionizmus-képet még az előszóban sem kapunk: valószínűleg szándékos tartózkodásból vagy tudatos antikonceptcionizmusból itt is inkább csak arról van szó, mi minden történt az irodalomban és a politikában az expresszionizmus idején. A szerzők egyébként abban is megegyeznek, hogy politikai-világnézeti szempontból egy kissé plakatív, illetve – mondjuk így – didaktikus polgári radikalizmus jellemzi őket: a jobboldali jelenségeket erőteljesebben utasítják el, mint amennyire ellenérzésüket kifejezik az osztályharcos baloldaliakkal szemben, a marxizmust legfeljebb hallomásból ismerik.

A költőkről szóló tanulmányokat, főleg a verselemzéseket tudományos igényű olvasó is haszonnal olvashatja, a többi valóban nem ad többet, mint amennyi „első találkozás”-ként egy érdeklődő középiskolást vagy egy vizsgára készülő egyetemistát olvasmányos módon kielégít.

Salyámosy Miklós

Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart (J. Berg, H. Böhme, W. Fähnders, J. Hans, H.-B. Heller, J. Hintze, H. Karrenbrock, P. Schütze, J. C. Thöming, P. Zimmermann.) Frankfurt/M., 1981. Fischer Taschenbuch Verlag, 784.

A „történelem angyala” (Klee-Benjamin) tárja szét szárnyait a könyv nyitólapján és mottóul a IX. W. Benjamin tézis szolgál *A történelem fogalmáról* c. írásból. Egyértelmű és világos választás, ha figyelembe vesszük a németiség e századi történetét. Az angyal „időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeilleszse, ami eltörtött”, de a haladás sodró vihara előrevetíti az ismeretlenbe. Éles pillantását az elhagyottra szegezi, hogy rögzítse a múltbelit, s mert ezen fáradozik, semmit sem tud arról, hogy mi közelg a háta mögött. „A történelem: visszafelé tekintő próféta” – írja F. Schlegel –, a történelem, az irodalomtörténelem csak arra vállalkozhat, hogy visszatekintően az éppen meglátottat és a már régen látottat képpé sűríti, melyben jelen van a történelem, s mert megmondja, mi

az ami kialakult, sejtí, hogy mi van mögötte. Próféciája erről az ismeretlenről szól, az elmúlt ismeretében kimondja az eljövőt, de a legfőbb feladata mégis az, hogy megnevezze azt, amitől a haladás vihara eltávolítja.

Erre vállalkoznak a kötet szerzői Benjaminsal idézve és az ő szellemében írva. A bevezetőben a merőben új benjaminis kérdésfeltevést idézik: nem az a kérdés, hogy „miként viszonyul az irodalom a történelemhez?”, hanem az, hogy „miként áll az irodalom a történelemben?”. Egyik 1931-es tanulmányában a következőképpen fogalmazott W. Benjamin: *Az irodalomtörténet nemcsak egy tudomány, hanem önnön fejlődésében az általános történelem egy momentuma.* (Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft in: Materialien zur Ideologiegeschichte der deutschen Literaturwissenschaft II. kiad. G. Reiss M. Niemeyer V. Tübingen, 1973.)

E beállítottságot követve a kötet szerzői elvetik a vulgárszociológia ekvivalenciafelfogását: „Az irodalom társadalomtörténetét megírni számunkra nem azt jelenti, hogy a társadalmi eseményeket és folyamatokat mechanikusan és közvetlenül kivetítjük az irodalmi formákra és tartalmakra, de nem is azt, hogy az irodalmat a történelem pusztá determinált dokumentumaként tekintjük és értelmezzük.” A kötet minden fejezetére érvényes ez, arra törekszenek, hogy az irodalmat szociális elemként egy társadalmi-történelmi klímába helyezték, s lehetőleg minden klímameghatározó tényezőt felsorakoztassanak, így válik az irodalomtörténet problémátörténeté. „Értelmesebb (ti. a kronologikus, statikus életű és műrepertoár bemutatás helyett – B. B.) a problémátörténeti aspektusok közötti tagolás, amik kiemelik a társadalmi genezis- és hatásösszefüggést.” Ezért a kötet felépítésében bizonyos szerzők többször, a legkülönfélébb vonatkozásban bukannak fel, s a pusztán szerzőre koncentrált olvasatot névmutató segíti. A kötet szerzői tudatosan vállalják, vagy inkább azt mondhatnánk, csak ezt vállalhatják, mivel ilyen a látásmódjuk, hogy bizonyos időszakokban a történelem kihívására a legkülönfélébb forma-válaszok születnek. A formák, mint választott világnézetek egy kor klímáját jelzik és ide hatol be az irodalomtörténet társadalomtörténeti megközelítésmódja: „... bármely korszak és bármely társadalmi csoport ideológiái hatókörére az jellemző, hogy sohasem csak egyetlen, hanem több egymást kizáró igazság él benne...” (Bahtyin) Így kerül egy fejezetbe (*Irodalom a Harmadik*

birodalomban) a pártköltészet, a nemzetiszocialista háborús irodalom, a vér és talajrög irodalma, a belső emigráció irodalma stb. A kötet 1918-at választja kezdőpontnak, a háború befejezését, a wilhelminianus korszak végét és a német irodalom nemzeti identitásvesztésének pillanatát. A kötet tárgyalja a Weimari Köztársaság irodalmát, a Harmadik birodalom és vele szemben a száműzetés német íróit, valamint a II. világháborút követő időszakban az NDK és az NSZK irodalmát, s van ereje arra, hogy bevonja az osztrák és német nyelvű svájci írókat is. A kötet célja nem feltétlenül a kanonizálás, reflektál a tömegirodalom jelenségére és szinte megdöbbenő, hogy „lexikális” ismeretet nyújtó könyv lévén egészen „tegnapig” vezet fel a XX. századi német nyelvű irodalom társadalomtörténetét. Tagolásain belül képes újra és újra visszacsatolni pl. Kroetz-öt a Horváth-féle népszínműhöz. A fejezetvégeken fontos útbaigazító irodalomjegyzéket találunk.

Bacsó Béla

Dávid Katalin–Kovács Endre: Magyarország – Lengyelország, a barátság ezer éve Budapest–Warszawa, 1978², Corvina Kiadó–Krajowa Agencja Wydawnicza, 104 + 16 (színes tábla) + 160 (fekete–fehér képoldal).

Más hasonló célzatú könyvekhez viszonyítva, eddig ez a közös vállalkozás a legteljesebb kritikai szemléletű bemutatása az évezredes magyar–lengyel hagyományok dokumentumainak. Létrejött a két ország szakemberei eredményes együttműködésének gyümölcse; alapja az évtizeddel ezelőtt a krakkói Wawelban s a budai Vármúzeumban megrendezett, mintegy öt és félszáz egységből álló sikeres kiállítás válogatott anyaga. Az izléses, szép kiállítású, igen gazdagon illusztrált gyűjteményes kötet magyar és lengyel változatban jelent meg immár második kiadásban. A lengyel kötet szövegét Waclaw Felczak, a Jagelló egyetem tanára írta; a magyar változat szerzői Dávid Katalin és Kovács Endre. A rendkívül sokrétű illusztrációs anyag végső válogatása két művészettörténész, Dávid Katalin és Andrzej Fischinger szakértő munkája. A közös hagyományaink differenciált értelmezésére törekvő, szemléletében kiegyensúlyozott kötet bevezetőjében Jerzy Szablowski, a Wawel Állami Gyűjteményeinek igazgatója, alkalomhoz illő szubjektív sorai a lényegre utalnak: „A ezeréves magyar–lengyel kapcsolatokat mindenkor szívélyes barátság és mély rokonszenv ha-

totta át. Alig van példa hasonlóra a nemzetközi kapcsolatok történetében.” A történeti megközelítésben joggal hivatkozik a „kölcsonös tapasztalatokra”, a „közös sorsra”, a két nemzet használatos politikai történetére, a századunkig vezető politikai és társadalmi harcokra, az évszázados nemzeti felszabadító küzdelmek napjainkig élő hagyományára.

Az egymást kölcsönösen kiegészítő kísérőtanulmány (9–77) és a történelmi, művelődéstörténeti emléktanyag az évezredes múlt átfogó és arányos bemutatását célozza. Ennek megoldása főleg az arányok viszonylagos érvényesítése szemzőgéből okozhat nehézségeket. Az egyes kiemelkedő periódusok vagy korszakok kapcsolattörténetének színesebb érzékeltetése nem szegényítheti el más fejlődéstörténeti szakaszok jellemzését. Másrészt szem előtt tartandó, hogy a régmúlt összeköttetéseinek tartalma koronként változó. Más módon közelíthető meg az államiság kezdetei, az államilapítás, a feudális széttagoltság, az Árpádok, a Piastok, az Anjouk dinasztikus kapcsolatai a középkori évszázadok idején, vagy a feudális nemesi rendi monarchia kialakulása, az anarchia korlátozása, a királyi központi hatalom megszilárdulásának korában. Más eszközökkel mutatható be a Jagelló-korszak, a törökellenes harcok, a humanizmus, a reformáció, és a reneszánsz kiteljesedő „aranykora” Báthory perszonális uniójáig; másképpen oldható meg a manierizmus és a barokk, az ellenreformáció, a Nemesi Köztársaság és a királyi magyarországi és az erdélyi fejedelmi feudális nemesi rendi függetlenségi küzdelmek századaiban. A magyar–lengyel érintkezések új fejezetei a polgári átalakulás és a nemzeti megújulás kora, a felvilágosodás évtizedei, Lengyelország felosztása, a reformmozgalom s a Népek Tavaszá forradalmái; a nemzeti függetlenségi harcok s társadalmi törekvések elvezetnek a második világháború antifasiszta mozgalmakig, s a két ország demokratikus, szocialista átalakulását jelző, megújult politikai és kulturális kapcsolatokig.

A nyagarányú áttekintéshez képest korlátozott terjedelem (13 ív), benne 9 ív melléklet figyelembevételével, a közös erőfeszítéssel készült kötet munkálatai eredményesnek mondhatók. Talán a kutatások helyzetére vezethető vissza, hogy az egyes jól kimunkált csomópontok mellett vannak kevésbé árnyaltak, illetve szerényebben dokumentált korszakok, mint például a XVII. század elejétől a XVIII. század utolsó harmadáig tartó mintegy másfél évszázad. A kötet egyébként impozáns képanyagát több hiteles kéz-

iratkópia felhasználása gazdagíthatta volna történeti s irodalmi szempontból; de a dokumentációs anyag komplexitása és interdiszciplináris jellege így is elismerésre érdemes. Az egész munka elősegíti a két baráti nép múltjának jobb megismerését, az egymásra ható nemzeti kultúrák, a magyar s lengyel társadalomtörténet művelődéstörténeti tudatformáinak tanulmányozását, különös tekintettel a kelet-közép-európai kutatásokra.

Hopp Lajos

Karlheinz Kasper: *Multinationale Sowjetische Erzählung (1945–1975)* Berlin, 1978. Akademie Verlag, 231.

A szerző, Karlheinz Kasper a lipcei Clara Zetkin Pedagógiai Főiskola filológia professzora kitaró kutatásainak eredménye ez az 1978-ban megjelent munka, mely a soknemzetiségű szovjet elbeszélés fejlődéstörténetét és fejlődésének részletes elemzését tartalmazza.

Már az előszóban utal arra, hogy a Szovjetunió kivül jelenleg nincs olyan nagyobb terjedelmű alkotás, mely az 1945 utáni szovjet elbeszélést összefüggően és fejlődéstörténetében ábrázolná. Eddig csak olyan művek születtek, melyek e kispróza műfaj problémáit az egyes nemzeti irodalmak keretén belül tárgyalták. Létezik ugyan egy 1970–74 között Moszkvában kiadott hatkötetes lexikon, *A soknemzetiségű szovjet irodalom története*, mely azonban a műfaj problémákat, nem pedig a fejlődéstörténetet helyezi előtérbe. Az író maga hívja fel az olvasó figyelmét a vállalt feladat megoldásánál jelentkező komoly nehézségekre. Az egyik legnagyobb nehézséget abban látja, hogy an elemezze a Szovjetunió több mint 75 nemzete irodalmának esztétikai teljesítményét, és hogyan építse ezt be az összszovjet irodalomba.

A könyv orosz-szovjet elbeszéléseken kívül a Szovjetunió más népeinek irodalmából (többek között ukrán, belorussz, kazah, litván, lett, kirgiz, örmény stb.) is kiragad egy-egy reprezentatív elbeszélést.

A stúdium egyik lényeges célja, hogy megvizsgálja: milyen mértékben viseli magán a soknemzetiségű szovjet elbeszélés a szovjet ember személyiségének és a szovjet nép társadalmának jellemző vonásait.

Az elbeszélések kiválasztásánál a szerző a legfontosabb szempontnak azt tartotta, hogy a műben a kispróza fejlődési tendenciáinak jegyei egy-

értelműen kifejezésre jutnak-e. Kasper a történeti-tipológiai módszert követi, s ugyanakkor az egyes írók és művek összefüggő-összehasonlító elemzésében kronológiai sorrendben szemlélteti az 1945-től 1975-ig terjedő időszak kispróza alkotásait. Arra törekszik, hogy megtalálja a legpregnansabb pontokat, ahol az elbeszélés műfaja a soknemzetiségű szovjet irodalom legáltalánosabb tendenciáit és vonásait mutatja. Minden fejezet két fő részre osztható: először az adott történelmi pillanat problémáiról és az irodalmi alkotások előtt álló konkrét feladatokról olvashatunk, majd mindezen problémák és feladatok több irodalmi alkotáson történő bemutatása következik.

Az első fejezet *A megszokottban felfedezni a szokatlan* a közvetlenül 1945 után keletkezett elbeszélésekről és írókról (Pausztovszkij, Platonov, Nagibin, Antonov, Ovecsikin, Tyendrjakov stb.), irodalomelméleti munkákról, valamint a Szovjet Írók Szövetsége ülésein elhangzott vitákról ad részletes képet. Megtudjuk, hogy a háború utáni évek irodalmi alkotásaiban a leggyakoribb témák: a nagy és jelentőségteljes dolgok felfedezése a mindennapi életben, az ellentmondások és fejlődéstgátló tényezők napvilágra hozatala.

A második rész, *Történelmi jelentőségű tettek* olvasásakor az ötvenes években kialakult elbeszélés irodalomtörténeti fejlődésébe kapunk betekintést. Fagyevnek 1956. április 10-én Bulocsnikovhoz írott leveléből idéz Kasper a bevezetőben, mellyel egyben kitűnően jellemzi is a korszakot: „Életünk legutóbbi 2–3 évében sok újdonsággal találták szemben magukat íróink. Mélyreható változások korában élünk, olyannyira, hogy aligha tudunk mindent egyszerre átgondolni és ábrázolni.” Mások a követelmények: a megváltozott társadalmi körülményeket, új embertípusokat, és beilleszkedésüket a béke társadalmába, perspektíváikat, a szocialista embertípust kell ábrázolni (Solohov, Ajtmatov, Tvardovszkij, Panova stb.).

A hatvanas évek második felének jellemzését Kasper *Az élet mozgása* c. fejezetben fejti ki, ahol is az úti elbeszélés, az útinapló műfaj kialakulását, fejlődését vizsgálja. Úgy véli, Tvardovszkij szavaival fejezheti ki legtalálóbban az időszak irodalmi alkotásaiban jelentkező témákat: „utazás távoli országokba”, „visszalapozgatás a naptárban”. Ebben a részben Akszonov, Konyeckij, Granin, Bitov, Kazakov, Szemjonov, Belov neveivel találkozunk. Szót ejt a szerző a természet és ember, a falu és város kapcsolatáról, konkrét műveket hoz fel példának. Véleményünk szerint mégis ez művének legkevésbé sikerült része, mivel

nem tartozik szorosan a téma egészébe és nem támasztja alá a kitűzött célt.

A tanulmány következő fejezete a 60-as évek végének adja keresztmetszetét: *Harc a belső érettségért*. E kornak elbeszélései igen sokban hozzájárultak a kommunista személyiség belső érettségének kialakításához, kifejlesztéséhez. A szerző két fontos címszó köré csoportosítja a fejezetben tárgyalt írókat és műveket: 1. Tradíció és jelen (Muratbekov, Fanlidolin, Kudravec, Iskander, Matevosjan), és 2. A homokszem – ideológia ellen, (Vilks, Suksin). A *Felelősség nagyobb mértékben* c. utolsó fejezetben a szerző már a 70-es évek elbeszéléstörténetét boncolgatja. A fejezet fő témái a történelem tanulságai, forradalmi jelentőségű kérdések az emberségről, és a környörtelen emlékezés a múltra. A legújabb írónemzedék neveivel és alkotásaival ismerkedhetünk meg: Asztafjevvel, Bükauval, Noszovval, Kunszberggel, Katajevvel. A kötetet záró utószóban a szerző arra a kérdésre keres választ, vajon milyen mértékben képes az elbeszélés, ez a rövid, mégis

kifejező műfaj a „korszak képét” adni, legjobb tendenciáit, jellemző mozgatóerőit, problémáit és lehetőségeit tükrözni.

A magával ragadó, könnyed, választékos stílus, a téma érdekessége, élvezetessé teszik Kasper művét bármely olvasó számára. Szerencsés megoldásnak tartjuk a kronológiai sorrend betartását, találóak a kiválasztott művek az egyes korszakok jellemzésére, sikeresen választotta meg a szerző a fejezetcímeket is. Helyet kapnak a tanulmányban a legfontosabb határozatok és célkitűzések, melyek a szovjet írók kongresszusain e harminc év alatt elhangzottak. Kasper a témaköröket is jól csoportosította. Nem zárkózik el mereven a többi műfajtól sem, ezzel mintegy beágyazva az elbeszélés műfaját a szovjet irodalom egészébe.

Úgy érezzük, hogy ez a könyv mind a szlavisták, mind pedig a szovjet irodalom iránt érdeklődő olvasók számára érdekes, hasznos ismereteket, átfogó képet nyújt az 1945–75 közötti soknemzetiségű szovjet elbeszélésről.

Udvari Gabriella

A MAGYAR KÁRTYAFIGURÁK SVÁJCI EREDETE

A svájci–magyar kultúrkapcsolatok egy érdekes dokumentuma az a kártya, mely a svájci mondavilág egy alakjának, Tell Vilmos szabadsághősnek állít emléket. Őt – mint tudjuk – a zsarnok helytartó arra kényszerítette, hogy fia fejeéről lenyilazzon egy almát.

A másfél évszázad óta gyártott kártyánk eredete a közelmúltig tisztázatlan volt. Sokan helvét kártyának hívták, mások azt tartották, hogy német eredetű. Egy neves amerikai kártya-történész – nyilván a svájci alakokból ítélve – Svájc kártyái közt említi, bár ott sohasem gyártották, vagy használták. Nyitott kérdés volt az is, hogy egy nálunk régóta gyártott, hagyományos kártya lapjai miért ábrázolnak a svájci mondavilágból vett alakokat.

Tell Vilmos történetét Schiller Frigyes örökitette meg *Wilhelm Tell* című, 1804-ben megjelent drámájában. Ez nem sokkal később magyarul is megjelent, és 1827-ben a kolozsvári színházban elő is adták. A Habsburg uralom alatt élő magyarság nagy érdeklődéssel fogadta a darabot, mert abban az időben Európa-szerte már forradalmi mozgalmak érlelődtek. Ez inspirálhatta Schneider József pesti kártyafestőt, hogy a svájci történelmi monda alakjait válassza kártya-lapjainak illusztrálására, mert a Habsburgok elleni küzdelemben Svájcnak is része volt. Egy német író művében szereplő alakokat a Habsburg cenzúra nem kifogásolhatott, míg magyar szabadságharcosok szerepeltetésére nem volt lehetőség.

Schneider Tell-kártyája 1835 körül jelent meg és emlékeztetett arra, hogy az ország a Habsburgok alatt nem szabad, míg a svájciak már korábban kiűzték őket. Egy eredeti csomag – nyilván az 1849-es emigránsok útján – kikerült Angliába és jelenleg egy ottani kártya-történész birtokában van.

Schneider után a magyar kártyafestők egész sora gyártotta tovább a magyar kártyát, mely eszmei tartalmánál fogva a monarchia más országaiban is elterjedt. Ausztriában és Csehszlovákiában ma is gyártják.

Kártyánknak egyedülálló jellegzetességet ad az, hogy a hagyományos kártyák közt az egyetlen, melynek eszmei tartalma van, s azt a svájci mondából meríti.

Zsoldos Benő

IN MEMORIAM

ORSZÁGH LÁSZLÓ (1907–1984)

A 77. évében, hosszan tartó, súlyos betegségben elhunyt Országh László személyében a magyar szellemi közélet a filológia egyik utolsó nagy művelőjét veszítette el. Bár neve leginkább a lexikográfiával, a szótárírás gyakorlatával és tudományával forrott össze, megbántanánk, ha életművét erre az egyetlen területre korlátoznánk. Ez ellen ő maga annyiszor és oly hevesen tiltakozott. Irodalmár, irodalomtörténész, irodalomkritikus –, nyelvtörténész, szótörténész, a szókincstan kutatója –, nyelvtanító, – szótáríró és szótártörténész – vagyis a szónak legtágabb értelmében vett filológus volt. És mindenképp vérbeli tanár, aki a tudományt sohasem öncélúan művelte, hanem egész életében azon fáradozott, hogy azt továbbadhassa, közvetítse a fiataloknak, a felnövő nemzedékeknek. Beteggyábjól írott utolsó levelében is egy olvasmányélményéről számolt be egyik kedves fiatal tanítványának. Mint avatott Shakespeare-kutatónak Shakespeare-t olvasni vagy kritikái kiadásban egy-egy művét közzétenni éppúgy élményt jelentett számára, mint egy felbukkanó új angol szónak vagy kifejezésnek pontos magyar megfelelőjére rátalálni. Az ilyet ő „nyelvi élmény”-nek nevezte. S ez a lelkesedés lelkesített, bátorított, további élmények megragadására kötelezett mindenkit, akinek megadatott, hogy tanítványa vagy munkatársaként sugárzó szellemének erőterében lehetett.

Mint az Eötvös Collegium tagja, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerelte tanári diplomáját a magyar–angol–német szakon. Ugyanitt nyerte magántanári képesítését angol irodalomtörténetből 1942-ben. Tizenegy éven át a budapesti Rákóczi Ferenc gimnáziumban tanított, és csakhamar az Eötvös Collegium tanára lett. 1947-ben kinevezték a debreceni egyetem angol tanszéke professzorának. A tanszék 1950-től való szüneteltetése után 1957-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem újjászervezett angol tanszéke élére került, és innen ment nyugdíjba (de nem nyugalomba!) 1969-ben.

Kimagasló szervező és irányító adottságaival Debrecen rövid idő alatt a magyarországi anglistika központjává tette. „Tutor”-a tudott lenni tanítványainak, igen, *tanítványainak* (nem csupán hallgatóinak), egyenként.

Sokoldalú irodalmi és irodalomtörténeti munkássága mellett – melyek közül is kimagaslik az amerikai irodalom terén végzett kutatómunkája, sőt nevéhez fűződik az *amerikanisztika* magyarországi meghonosítása – oktató-nevelő munkája is számos műben valósult meg. Nyelvkönyvsorozatot írt (1939 és 1944 között) és egy 8 kiadást megérett angol leíró nyelvtant, ez utóbbit Kónya Sándorral.

Szótárírói tevékenységének indítékai is középiskolai tanári pályafutásához nyúlnak vissza. Elégedetlensége a hazai szótárakkal már a kora 40-es években érlelte benne egy új angol–magyar szótár elkészítésének a gondolatát. Szorgalmas, szüntelen anyaggyűjtő és rendszerező munkájának eredményeként 1948-ban megjelent első szótára, az *Angol–magyar kéziszótár* (Budapest, Franklin-társulat). Országh szótára minőségi változást jelentett nemcsak a szótárírás angol–magyar vonatkozásában, hanem a magyarországi lexikográfia egészében is. Új vonásai mindenképp a szó- és kifejezésanyag megválogatásában, a régi és új, az általános és szaknyelvi szavak kellő és igen szerencsés arányának kialakításában nyilvánultak meg. Valamennyi szótárában – kis-, közép méretű és nagyszótáraiban – a szavakat nem elvontan, környezetükből kiragadva vizsgálta és tárgyalta, hanem gazdagon szótározott nyelvi illusztrációk (példamondatok, szókapcsolatok, idiomatikus kifejezések)

segítségével azokat a maguk életében, funkciójában, nyelvi közegében jelenítette meg. Úgy is mondhatnánk, hogy a szavaknak nemcsak alakjegyzei és jelentéstartalma érdekelte, bár ezt is tüzetesen kidolgozta az egyes szócikkekben, hanem mindenekelőtt a *szóhasználatra* figyelt. És hogy szótárainak miért volt mindvégig kedvező a fogadtatása, annak a titka egyszerűen abban rejlett, hogy mindenek elé helyezte a *szótárhasználó* szempontját. Samuel Johnsonról írt tanulmányában idézte nagy elődjének szavait az 1755-ös híres szótára előszavából: „Még nem veszem bele annyira a szótárírásba, hogy elfelejtsem: a szavak a földnek, a dolgok pedig az égnek gyermekei.” Szigorú elvi alapon állt, a pontosságot önmagától és minden munkatársától megkövetelte, de mindig köszönettel fogadott minden szótárával kapcsolatos kritikai észrevételt, és igyekezett azokat hasznosítani.

Bár neve elsősorban kétnyelvű szótárai révén vált országosan ismertté („Ország” annyira mint „angol szótár”), elévülhetetlen érdemeket szerzett a hétköztetes *A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* (1959–1962) szerkesztésében. 1950 és 1960 között az MTA Nyelvtudományi Intézetében vezette a szótári osztályt. Ugyanennek az évtizednek a szótárírói tevékenysége nyomán készült el az Akadémiai Kiadó *szótárszerkesztőségében az ugyancsak általa irányított szerkesztői gárda segítségével a Magyar–angol* (1953) és az *Angol–magyar nagyszótár*.

Szótártani és szótártörténeti tanulmányai világviszonylatban is ismertté tették nevét az elméleti lexikográfia irodalmában. Lexikológiai munkásságának egyik utolsó, kimagasló alkotása a magyar nyelvtudományban hézagpótló műnek számító *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben* c. munkája (1977), amelyet nem szótárszerűen, hanem történeti alapon, igen olvasmányosan, s a rá jellemző tömör egzaktussággal készített.

Szervező és lényeglátó, ítéleteiben józan és humánus, tudományos alaposágú munkastílus, filológiai lelkiismeretesség és pontosság párosulva azzal az erénnyel, hogy sohasem veszett el az apró részletekben, ugyanakkor az utánunk következő nemzedék művelődési igényeinek mindenek elé helyezése – volt fő jellemzője alkotó személyiségének. Munkássága alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi lexikográfia elérhesse azt a színvonalat, amit a tudományos életben a legteljesebb elismerés illet határainkon innen és túl.

1970-ben két nagyszótárért a *London Institute of Linguists* jubileumi aranyérmét, 1978-ban pedig a brit kormány a Commander of the Order the British Empire, a C. B. E. kitüntetést és címet adományozta.

Az 1983 szeptemberében az angliai Exeterben újonnan megalakult Európai Lexikográfiai Társaság (az EURALEX) 1984 januárjában Ország Lászlót választotta meg első tiszteletbeli tagjává. Ezt az elismerést már nem érthette meg.

Magay Tamás

TARTALOM

SVÁJC NÉPEINEK IRODALMA – SVÁJCI IRODALOM? 123

Svájc népeinek irodalma – svájci irodalom? (T. Erdélyi Ilona) . . .	126
<i>Manfred Gsteiger</i> : Nemzet és irodalom (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	143
<i>Elsbeth Pulver</i> : Svájci szemszögből a svájci helyi létről (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	146
<i>Manfred Gsteiger</i> : Az irodalom interferenciái (Fordította: <i>Sz. Aknay Andrea</i>)	152

DOKUMENTUMOK

A soknyelvű ország (T.E.I.)	162
<i>Iso Camartin</i> : Svájc többnyelvű állam (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	167
<i>Iso Camartin</i> : Svájc nyelvi pluralizmusa (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	170
<i>Dieter Fringeli</i> : A svájci német nyelv – Magától értetődő nyelv? Avagy: Betörés a berni falanxba? (Fordította: <i>Sz. Aknay Andrea</i>)	173

SVÁJC NÉGYNELVŰ IRODALMA, KULTÚRÁJA

A német nyelvű:

<i>Rolf Kieser</i> : A svájci irodalom 1945 után (Fordította: <i>Sz. Zehery Éva</i>)	176
<i>Martin Stern</i> : A líra a német ajkú Svájcban 1945 után (Fordította: <i>Sz. Zehery Éva</i>)	191

A francia nyelvű:

<i>Manfred Gsteiger</i> : Előfeltételek: tér, nyelv, közönség (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	217
---	-----

Az olasz nyelvű:

<i>Alice Vollenweider</i> : Egy széttöredezett kisebbség (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	222
--	-----

A rétoromán:

<i>Leza Uffer</i> : Bevezető (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	231
<i>Leza Uffer</i> : A rétorománok szóbeli irodalma (Fordította: <i>Kolláth Éva</i>)	232

PORTRÉ

Doris Jakubec: C. F. Ramuz (Fordította: *Kálmán Péter*)

SVÁJCI–MAGYAR ÉRINTKEZÉSEK

<i>Zsindely Endre</i> : Svájci–magyar protestáns kultúra és kapcsolatok a történelem folyamán	245
<i>Köpeczi Béla</i> : César de Saussure, Rákóczi udvari embere	251
<i>Kilián István</i> : Egy magyar „peregrinus” svájci tanulmányai	256
<i>Mészáros István</i> : Pestalozzi és a magyarországi nevelésügy	259
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Brunszvik Teréz: Pestalozzi követője	270
<i>Fried István</i> : Haller, Gessner és a magyar felvilágosodás	274
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Az író és a „népnevelő” Heinrich Zschokke Magyarországon	282
<i>Kiss Endre</i> : A fejlődés-regény Gottfried Keller-i változatának értelmezéséhez	293
<i>Ferenczi László</i> : Amiel és a magyarok	298
<i>Szabó János</i> : Az elfeledett Andreas Latzko	302
<i>Lukács György</i> : Úti jegyzetek (Közreadja: <i>Ambrus János</i>)	310
<i>Balkányi Magdolna</i> : Friedrich Dürrenmatt hazai fogadtatása	313
<i>Radó György</i> : Magyar–svájci irodalmi kapcsolatok (Történeti vázlat)	319

VITA

<i>George W. Reinhardt</i> : Hogyan készül a történelem? Lukács György C. F. Meyer kritikájáról (Fordította: <i>Kálmán C. György</i>)	330
--	-----

SZEMLE

A négy nyelvű Svájc – Die viersprachige Schweiz. Hrg. von Robert Schläpfer (<i>Balázs János</i>)	342
Egy svájci regény – Max Frisch: Stiller (<i>Salyámosy Miklós</i>)	346
„A csónak megtelt” – A német antifasiszta emigráció Svájcban (<i>Mádl Antal</i>)	350

KÖNYVEK

<i>Auguste Viatte</i> : Histoire comparée des littératures francophones (<i>Karafiáth Judit</i>)	352
<i>Friedrich Dürrenmatt</i> : Stoffe I–III. Der Winterkrieg in Tibet – Mondfinsternis – Der Rebell (<i>Balkányi Magdolna</i>)	353
<i>Jürg Altwegg</i> : Leben und Schreiben im Welschland (Porträts, Gespräche und Essays aus der französischen Schweiz) (<i>Loránd Gábor</i>)	356
<i>Zygmunt Mielczarek</i> : Od tradycji do eksperymentu (<i>Zbigniew Swiatlowski</i>)	357

* * *

<i>Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon (Szegedy-Maszák Mihály)</i>	359
<i>A. J. Sanford–S. C. Garrod: Understanding Written Language. Explorations of Comprehension Beyond the Sentence (Kálmán C. György)</i>	361
<i>Milan Kašanin: Srpska književnost u srednjem veku (Jelka Redep)</i>	362
<i>Jadwiga Czachowska: Rozwój bibliografii literackiej w Polsce (Hopp Lajos)</i>	363
<i>Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Szerk.: Csavdar Dobrev, Juhász Péter, Petar Mijatev (Bur Márta Markovszka)</i>	364
<i>Robert W. Uphaus: The Impossible Observer (Bezecky Gábor)</i> . .	365
<i>Peter K. Garret: The Victorian Multiplot Novel (Bezeckzy Gábor)</i>	366
<i>Hadumod Bussmann: Lexikon der Sprachwissenschaft (Terényi Nándor)</i>	367
<i>Meinhard Prill: Bürgerliche Alltagswelt und pietistisches Denken im Werk Hölderlins. Zur Kritik des Hölderlin-Bildes von Georg Lukács (Trapp István)</i>	368
<i>Lucette Czyba: Mythes et idéologie de la femme dans les romans de Flaubert (Martonyi Éva)</i>	371
<i>Kozocsa Sándor–Radó György: A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája (1955–1970) (Urbán N. R.)</i>	372
<i>Deutsche Schriftsteller im Porträt. 5. Jahrhundertwende. Szerkesztette: Hans-Otto Hügel (Poór János)</i>	373
<i>Karlheinz Rossbacher: Heimatkunstabewegung und Heimatroman. Zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende (Fried István)</i>	373
<i>Kiss Endre: Hermann Broch elmélete a polihisztorikus regényről (Lichtmann Tamás)</i>	374
<i>B. П. Кукавич: Современная советская поэма (Jagusztin László)</i>	375
<i>Hans-Joachim Lange: Aemulatio Veterum sive de optimo genere dicendi. Die Entstehung des Barockstils im XVI. Jahrhundert durch eine Geschmackverschiebung in Richtung der Stile des manieristischen Typs (Téglásy Imre)</i>	376
<i>Юрий Боров: Эстетика (Hajnády Zoltán)</i>	378
<i>Юрий Боров: Искусство интерпретации и оценки. Опыт прочтения „Медного всадника“. (Jagusztin László)</i> . . .	380
<i>Fehér Géza: A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban (Hopp Lajos)</i>	381
<i>Ion Istrate: Barocul literar românesc (Szabó Zoltán)</i>	382
<i>Roland Mushat Frye: Milton's Imagery and the Visual Arts. Iconographic Tradition in the Epic Poems (Szőnyi György Endre)</i>	383
<i>Maria Vodá Căpusan: Despre Caragiale (Szabó Zoltán)</i>	385
<i>Erik Krag: Dostoevsky – The Literary Artist (Buda Júlia)</i>	386
<i>Peter Wapnewsky: Der traurige Gott. Richard Wagner in seinen Helden (R. Szilágyi Éva)</i>	386
<i>Friedrich Ahlers-Hestermann: Stilwende. Aufbruch der Jugend um 1900 (Salyámosy Miklós)</i>	387
<i>Brigitte Dörrlamm–Hans-Christian Kirsch–Ulrich Konitzer: Klassiker heute. Die Zeit des Expressionismus. Erste Begegnung (Salyámosy Miklós)</i>	388

Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart (<i>Bacsó Béla</i>)	389
<i>Dávid Katalin–Kovács Endre</i> : Magyarország–Lengyelország, a barátság ezer éve (<i>Hopp Lajos</i>)	390
<i>Karlheinz Kasper</i> : Multinationale sowjetische Erzählung (<i>Udvari Gabriella</i>)	391

KRÓNIKA

A magyar kártyafigurák svájci eredete (<i>Zsoldos Benő</i>)	393
---	-----

IN MEMORIAM

Országh László (1907–1984) (<i>Magay Tamás</i>)	394
---	-----

INHALTSVERZEICHNIS

LITERATUR DER VÖLKER DER SCHWEIZ – SCHWEIZERISCHE LITERATUR? 124

Literatur der Völker der Schweiz – schweizerische Literatur? (<i>Ilona T. Erdélyi</i>)	126
<i>Manfred Gsteiger</i> : Nation und Literatur (Übersetzt von <i>Éva Kolláth</i>)	143
<i>Elsbeth Pulver</i> : Vom Schweizer Standpunkt zum Standort Schweiz (Übersetzt von <i>Éva Kolláth</i>)	146
<i>Manfred Gsteiger</i> : Interferenzen der Literatur (Übersetzt von <i>Andrea Sz. Aknay</i>)	152

DOKUMENTE

Das vielsprachige Land (<i>I. T. E.</i>)	162
<i>Iso Camartin</i> : Die Schweiz: ein mehrsprachiger Staat (Übersetzt von <i>Éva Kolláth</i>)	167
<i>Iso Camartin</i> : Der sprachliche Pluralismus der Schweiz (Übersetzt von <i>Éva Kolláth</i>)	170
<i>Dieter Fringeli</i> : Des Schweizers Deutsch, Sprache als Selbst- verständlichkeit? Oder: Der Einbruch in die bernische Phalanx (Übersetzt von <i>Andrea Sz. Aknay</i>)	173

DIE VIERSPRACHIGE LITERATUR UND KULTUR DER SCHWEIZ

Deutsches Sprachgebiet:

<i>Rolf Kieser</i> : Schweizer Literatur nach 1945 (Übersetzt von <i>Éva Sz. Zehery</i>)	176
<i>Martin Stern</i> : Die Lyrik der deutschsprachigen Schweiz seit 1945 (Übersetzt von <i>Éva Sz. Zehery</i>)	191

Französisches Sprachgebiet:

<i>Manfred Gsteiger</i> : Voraussetzungen: Raum, Sprache, Publikum (Übersetzt von <i>Éva Kolláth</i>)	217
---	-----

Italienisches Sprachgebiet:

<i>Alice Vollenweider</i> : Eine zersplitterte Minderheit (Übersetzt von <i>Éva Kolláth</i>)	222
--	-----

Rätoromanisches Sprachgebiet:

<i>Leza Uffer</i> : Einleitung (Übersetzt von <i>Éva Kolláth</i>)	231
<i>Leza Uffer</i> : Die Oraliteratur der Rätoromanen (Übersetzt von <i>Éva Kolláth</i>)	232

PORTRAIT

Doris Jakubec: C. F. Ramuz (Übersetzt von *Péter Kálmán*) 238

SCHWEIZERISCHE–UNGARISCHE BEGEGNUNGEN

<i>Endre Zsindely</i> : Schweizerische–ungarische protestantische kulturelle Verbindungen im Laufe der Geschichte	245
<i>Béla Köpeczi</i> : César de Saussure, ein Höfling von Ferenc Rákóczi	251
<i>István Kilián</i> : Die schweizer Studien eines ungarischen Peregri-ners 1740–42	256
<i>István Mészáros</i> : Pestalozzi und die Angelegenheit der Erziehung in Ungarn	259
<i>Klára Csapodi-Gárdonyi</i> : Theresa Brunswick: eine ungarische Nachfolgerin von Pestalozzi	270
<i>István Fried</i> : Haller, Gessner und die ungarische Aufklärung . . .	274
<i>Ilona T. Erdélyi</i> : Der Schriftsteller und der „Volkserzieher“ Heinrich Zschokke in Ungarn	282
<i>Endre Kiss</i> : Erläuterung zur Gottfried Kellerschen Version des Entwicklungromans	293
<i>László Ferenczi</i> : Amiel und die Ungarn	298
<i>János Szabó</i> : Der vergessene Andreas Latzko	302
<i>György Lukács</i> : Reise-Aufzeichnungen. Präsentiert von János Ambrus	310
<i>Magdolna Balkányi</i> : Friedrich Dürrenmatt’s Rezeption in Ungarn	313
<i>György Radó</i> : Ungarische–schweizerische literarische Bezieh-ungen (Eine geschichtliche Skizze)	319

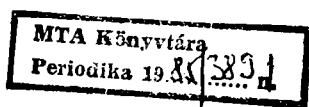
DISCUSSION

George W. Reinhardt: Wie wird Geschichte gemacht? Georg Lukács’s Kritik über C. F. Meyer (Übersetzt von *György C. Kálmán*) 330

REVUE

Die viersprachige Schweiz. Hrg. von Robert Schläpfer (<i>János Balázs</i>)	342
Ein schweizerischer Roman – Max Frisch: Stiller (<i>Miklós Salyá-mosy</i>)	346
„Das Boot is voll,, – Die deutsche antifaschistische Emigration in der Schweiz (<i>Antal Mádl</i>)	350

BÜCHER	352
CHRONIK	
Die schweizerische Herkunft der ungarischen Kartenspielfiguren (<i>Benő Zsoldos</i>)	393
IN MEMORIAM	
László Országh (1907–1984) (<i>Tamás Magay</i>)	394

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ, НАСЕЛЯЮЩИХ ШВЕЙЦАРИЮ – ШВЕЙЦАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА?	125
Литература народов, населяющих швейцарию – швейцарская литература? (<i>Илона Т. Эрдейи</i>)	126
<i>Манфред Гштейгер</i> : Нация и литература (<i>Перевод: Ева Коллат</i>)	143
<i>Эльзбет Пульвер</i> : О швейцарской самобытности глазами швейцарца (<i>Перевод: Ева Коллат</i>)	146
<i>Манфред Гштейгер</i> : Интерференции литературы (<i>Перевод: Андреа С. Акнауи</i>)	152
ДОКУМЕНТЫ	
Многоязычная страна (<i>И. Т. Э.</i>)	162
<i>Изо Камарген</i> : Швейцария: многоязычная страна (<i>Перевод: Ева Коллат</i>)	167
<i>Изо Камарген</i> : Языковой плюрализм Швейцарии (<i>Перевод: Ева Коллат</i>)	170
<i>Дитер Фрингели</i> : Швейцарский вариант немецкого языка – само собой разумеющийся язык или вторжение в бернскую фалангу? (<i>Перевод: Андреа С. Акнауи</i>)	173
ЧЕТЫРЕХЯЗЫЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА И КУЛЬТУРА ШВЕЙЦАРИИ	
Немецкая:	
<i>Рольф Кизер</i> : Швейцарская литература после 1945 г. (<i>Перевод: Ева С. Зехери</i>)	176
<i>Мартин Штерн</i> : Поэзия немецкоязычной Швейцарии после 1945 г. (<i>Перевод: Ева С. Зехери</i>)	191
Французская:	
<i>Манфред Гштейгер</i> : Территория, язык и общность как предпосылки (<i>Перевод: Ева Коллат</i>)	217
Итальянская:	
<i>Алиса Фолленвейдер</i> : Раздробленное меньшинство (<i>Перевод: Ева Коллат</i>)	222

Ретороманская:	
<i>Леа Уфффер</i> : Введение (Перевод: <i>Ева Коллат</i>)	231
<i>Леа Уфффер</i> : Устное народное творчество ретороманцев (Перевод: <i>Ева Коллат</i>)	232
ПОРТРЕТ	
<i>Дорис Якувец</i> : К. Ф. Рамуз (Перевод: <i>Петер Калман</i>)	238
ШВЕЙЦАРСКО-ВЕНГЕРСКИЕ КОНТАКТЫ	
<i>Эндре Жиндей</i> : Исторический обзор швейцарско-венгерских протестантских культурных связей	245
<i>Бела Кёнеци</i> : Сезар де Соссюр, придворный Ф. Ракоци	251
<i>Иштван Килян</i> : Венгерский теолог в Швейцарии	256
<i>Иштван Месарош</i> : Песталоцци и развитие педагогики в Венгрии	259
<i>Чаподине Клара Гардони</i> : Тереза Брунsvик – венгерский последователь Песталоцци	270
<i>Иштван Фрид</i> : Галлер, Геснер, и венгерское просвещение	274
<i>Илоиа Т. Эрдейи</i> : Генрих Жокке, писатель и „просветитель народа” в Венгрии	282
<i>Эндре Киши</i> : К толкованию „романа воспитания” по Готтфриду Келлеру	298
<i>Ласло Ференци</i> : Ф. Амизель и венгры	298
<i>Янош Сабо</i> : Забытый Андреас Лацко	302
<i>Дьёрдь Лукач</i> : Путевые заметки (Публикация <i>Яноша Амбруша</i>)	310
<i>Магдолна Балкани</i> : Восприятие Ф. Дюрренмата в Венгрии	313
<i>Дердь Радо</i> : Венгеро-швейцарские литературные связи (Исторический обзор)	319
ДИСКУССИЯ	
<i>Джордж В. Рейнхардт</i> : Как делается история? Дьёрдь Лукач о критике К. Ф. Мейера (Перевод: <i>Дьёрдь Кальман Ц.</i>)	330
ОБЗОР	
Четырехязычная Швейцария (<i>Янош Балаж</i>)	342
Об одном швейцарском романе („Штиллер” Макса Фриша) (<i>Миклош Шаямаши</i>)	346
„Лодка переполнена”. Немецкая антифашистская эмиг- рация в Швейцарии (<i>Антал Мадл</i>)	350
КНИГИ	352

ХРОНИКА

О швейцарском происхождении изображений на венгерских игральных картах (<i>Бенё Жолдош</i>)	393
--	-----

IN MEMORIAM

Ласло Орсаг (1907–1984) (<i>Тамаш Магаи</i>)	394
--	-----

*A Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának új folyóirata a*

TÁRSADALOMKUTATÁS

Főszerkesztő: Kulcsár Kálmán

A folyóirat évente négy alkalommal, összesen 480 oldal terjedelemben jelenik meg. A szerkesztő bizottság arra törekszik, hogy a folyóiratban a társadalom folyamatait, aktuális jelenségeit feltáró cikkek, tanulmányok, tehát a társadalomkutatás új eredményei lássanak napvilágot, hozzájárulva a korszerű társadalmi gyakorlat kialakításához.

A *Társadalomkutatás* igyekszik gyorsan reagálni a társadalom életében jelentkező problémákra; interdiszciplináris jellegű, a gazdaság-, valamint az állam- és jogtudományok mellett a szociológia, a politikatudomány, a demográfia, a statisztika és a szervezéstudomány körébe tartozó közleményeket, vitákat, kongresszusi beszámolókat és könyvismertetések ad közre.

Évi előfizetési díja 100,— Ft

Egy szám ára 25,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

(Budapest, József nádor tér 1. 1900)

Példányonként megvásárolható a hírlapboltokban

és az újságpavilonokban.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. V. 19. – Terjedelem: 24,85 (A/5) ív
85.13327 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK
1984. V. 19.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881).

Előfizetési díj egy évre: 92 Ft

1 szám ára: 23 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 69 Ft
Előfizetés egy évre: 92 Ft

ISSN 0017—999X

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST